

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Ненад Миодраг Антонијевић

**РАТНИ ЗЛОЧИНИ
НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ
1941-1945. ГОДИНЕ**

докторска дисертација

Београд, 2015

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOPHY

Nenad M. Antonijević

**WAR CRIMES
IN KOSOVO AND METOHIJA
1941-1945. YEAR**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2015.

Ментор:

др Љубодраг Димић, редовни професор, Универзитет у Београду,
Филозофски факултет

Чланови комисије:

др Мира Радојевић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски
факултет

др Александар Животић, доцент, Универзитет у Београду, Филозофски
факултет

др Милан Терзић, виши научни сарадник, Институт за стратегијска
истраживања, Београд

Ненад Антонијевић, Ратни злочини на Косову и Метохији 1941-1945.

Резиме

Нашу тему смо у највећој мери обрадили коришћењем објављене и необјављене архивске грађе. Посебан значај за наше истраживање, поред других коришћених архива и њихових фондова и збирки, имала су истраживања у Архиву Музеја жртава геноцида (лични фонд “Бранислав Божовић”, дигитализована грађа) и Архиву Југославије у Београду (нарочито Фонд Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача). У нашим истраживањима користили смо у великој мери лични фонд Бранислава Божовића, који се у дигиталном облику чува у Музеју жртава геноцида у Београду. Лични фонд садржи скенирана архивска документа из више архивских фондова, али у највећој мери из Војног архива у Београду (раније Архива Војноисторијског института), архива југословенског и српског министарства унутрашњих послова, као и скениране копије архивске грађе која је пореклом са Косова и Метохије (посебно из Приштине и Косовске Митровице).

Необјављени и објављени историјски извори о ратним злочинима албанских квислинга, као и о злочинима немачких нациста, италијанских и бугарских фашиста, који су извршени у највећем обиму над Србима и Јеврејима, као и над припадницима партизанског покрета на Косову и Метохији, омогућавају у извесној мери анализу ратних злочина на простору Косова и Метохије током окупације 1941-1944.

Наш основни циљ био је да се из визуре историографије сагледају ратни злочини и друга страдања становништва које је живело на Косову и Метохији за време Другог светског рата. Посебно је било важно утврдити улогу албанских квислинга (жандармерија, полиција, 21. СС дивизија „Скендербег“) који су поред православног словенског становништва (већином Срба) учествовали и у прикупљању Јевреја са Косова, потом њиховом злостављању и чувању до упућивања у немачке концентрационе логоре. Неки Јевреји су били и њихове

директне жртве, а албански квислинзи су активно учествовали и у пљачкама јеврејске имовине. Злочинци међу албанским квислинзима били су и припадници 13. СС дивизије „Ханцар“, Косовског пука, вулнетари, жандарми, полицајци, припадници немачке шуц-полиције и немачких обавештајних служби. На крају рата највише злочина починили су балисти, оружане формације организације „Бали Комбтар“ (Национални фронт). Албански квислинзи нису убијали цивилну популацију (у највећем броју Србе) само на Косову и Метохији, већ и у западној и јужној Србији, на Чакору и у Полимљу, у Рожају и Тутину, који су били део пећке префектуре, као и у дежевском срезу који је био део косовско-митровачког округа.

У току Другог светског рата са Косова и Метохије интернирано је или протерано у избеглиштво укупно између 70.000 и 95.000 до 100.000 Срба. Према нашим истраживањима процењујемо да је интернирано или протерано у избеглиштво између 90.000 и 100.000 Срба. Српски народ је на Косову и Метохији, већином страдао у директном терору од стране албанских квислинга (око 7.000), који су деловали самостално или били под командом окупатора. Међу страдалима има и жртава окупаторских војника. Процене броја убијених Срба у српској историографији, крећу се од 10.000 до 12.000. Према нашим истраживањима, процењујемо да је страдало између 9.000 и 10.000 Срба.

Кључне речи:

Косово и Метохија, Краљевина Југославија, Велика Албанија, Србија
Силе Осовине, Априлски рат, окупација, ратни злочини, жртве рата
терор, избеглиштво

Научна област: Историја

Ужа научна област: Историја Југославије

УДК: 341.322.5(497.115)"1941/1945"

Nenad Antonijevic, War Crimes in Kosovo from 1941 to 1945.

Summary

Our topic, we mostly dealt with using published and unpublished archival materials. Special importance for our research, in addition to other used archives and their holdings and collections, had research in the Archives of the Museum of Genocide Victims (personal fund "Branislav Bozović," digitized material) and the Archives of Yugoslavia in Belgrade (especially fund of the State Commission for the Investigation of the Crimes occupiers and their supporters). In our research we used largely personal fund Branislav Bozović, who are kept in digital form at the Museum of Genocide Victims in Belgrade. Personal Fund contains scanned archival records from multiple archive funds, but mostly from the military archives in Belgrade (formerly Institute of Military History Archives) Archives of the Yugoslav and Serbian Ministry of Internal Affairs, as well as scanned copies of archival material that was originally from Kosovo and Metohija (especially in Pristina and Kosovska Mitrovica).

Unpublished and published sources about the war crimes of Albanian quislings, as well as the crimes of German Nazis, Italian and Bulgarian fascists, who are committed to the fullest extent against Serbs and Jews, and members of the partisan movement in Kosovo and Metohija, allow for some measure of analysis of war crimes in Kosovo and Metohija during the occupation of 1941-1944.

Our main goal was to review the historiography from the perspective of war crimes and other suffering of the population living in Kosovo and Metohija during World War II. It was especially important to determine the role of the Albanian quislings (gendarmerie, police, 21st SS Division "Skanderbeg"), which are next to the Orthodox Slavic population (mainly Serbs) participated in the gathering of Jews from Kosovo, then their abuse and safeguarding referral to the German concentration camps. Some Jews were and their direct victims, and the Albanian quislings have actively participated in the looting of Jewish property. The criminals among the Albanian quislings were members of the 13th SS Division "Handžar," the Kosovo people, Vullnetari, gendarmes, police officers, members of the German Federal Customs Administration Police and German intelligence services. At the end of the war, most crimes were committed by ballistic formations of the organization "Bali Kombtar" (National Front). Albanian quislings did not kill the civilian population (mostly Serbs) only in Kosovo, but also in western and southern Serbia, on Čakor in Polimlje, in Rozaje and Tutin, who were part of the prefecture of Pec, as well as Deževska's district, which was part Kosovska Mitrovica District.

During the Second World War from Kosovo and Metohija is interned, or driven into exile a total of between 70,000 and 95,000 to 100,000 Serbs. According to our research, we estimate that the interned, or driven into exile between 90,000 and 100,000 Serbs. Serbian people in Kosovo and Metohija, mostly killed in direct terror by Albanian quislings (approximately 7,000), who acted alone or were under the command of the occupying forces. Among the victims there are also victims of the invading troops. Estimates of the number of Serbs killed in the Serbian historiography, ranging from 10,000 to 12,000. According to our research, we estimate it killed between 9,000 and 10,000 Serbs.

Key words:

Kosovo and Metohija, Yugoslavia, Great Albania, Serbia

Axis, April war, occupation, war crimes, war victims

terror, exile

Scientific field: History

Scientific Area: History of Yugoslavia

UDC: 341.322.5(497.115)"1941/1945"

Ненад Антонијевић
Ратни злочини на Косову и Метохији 1941 – 1945.

Садржај

Предговор, стр. 5 – 22

Увод, стр. 23 – 50

Косово и Метохија – име и територија, 23 – 25

Албанци – име и друштво, 25 – 30

Власт Отоманске империје на Косову и Метохији, 30 – 32

Балкански ратови и Први светски рат на Косову и Метохији, 32 – 50

I поглавље

Косово и Метохија у југословенској држави (1918 – 1941), стр. 51 – 81

Косово и Метохија у Краљевини СХС/Југославији – држава и друштво,
51 – 60

Колонизација Косова и Метохије и албанско национално питање, 60 – 64

Великоалбански национални и политички покрет и односи са
југословенском државом, 64 – 80

II поглавље

Међународни односи Краљевине Југославије (1939 – 1941), стр. 81 – 108

Спољна политика југословенске државе и Косово и Метохија, 81 – 87

Утицај избијања Другог светског рата 1939. године на прилике у
Југославији, 87 – 99

Збивања у Југославији 1941. године, 99 – 107

III поглавље

Априлски рат 1941. и почетак окупације на Косову и Метохији, стр. 108 – 160

Напад Сила Осовине на Краљевину Југославију, 108 – 124
Косово и Метохија у Априлском рату, 124 – 160

IV поглавље

Немачка окупациона зона на Косову и Метохији, стр. 161 – 226

Српско – албански односи у Косовској области, 161 – 177

Затвори и логори у Косовској области, 177 – 181

Немачка војно – управна власт у Косовској области, 181 – 226

V поглавље

Бугарска окупациона зона на Косову и Метохији, стр. 227 – 252

Део Косова под бугарском управом, 227 – 246

Злочини бугарског окупатора на Косову, 247 – 252

VI поглавље

Италијанска окупациона управа на Косову и Метохији део протектората
“Велика Албанија”, стр. 253 – 277

Косово и Метохија под италијанском управом, 253 – 262

Ђаковички срез под окупацијом, 262 – 275

Пећки срез за време окупације, 275 – 277

VII поглавље

Злочини над Србима у италијанској окупационој зони на Косову и Метохији
1941 – 1943, стр. 278 – 375

Злочини албанских квислинга у италијанском делу Косова и Метохије,
278 – 301

Злочини окупатора и албанских квислинга изван Косова и Метохије,
300 – 304

Наставак злочина албанских квислинга на Косову и Метохији, 304 – 375

VIII поглавље

Капитулација фашистичке Италије, стр. 376 – 388

Европско и југословенско ратиште 1943, 376 – 381

Немачка власт на Косову и Метохији након италијанске капитулације, 381 – 383

Злочини албанских квислинга након италијанске капитулације септембра 1943. године, 383 – 388

IX поглавље

Албански квислинзи – починиоци ратних злочина на Косову и Метохији, 1941 – 1944, стр. 389 – 464

Квислиншке оружане формације, 389 – 444

Контакти српских и албанских квислинга на Косову и Метохији, 444 – 456

Југословенска војска у отаџбини (ЈВуО) и четничка организација војводе Косте Миловановића – Пећанца на Косову и Метохији, 457 – 461

Територијална организација јединица ЈВуО на Косову и Метохији, 461 – 464

X поглавље

Типологија злочина на Косову и Метохији, стр. 465 – 546

Ратни злочини на Косову и Метохији 1941. године, 465 – 492

Ратни злочини на Косову и Метохији 1942. године, 492 – 504

Ратни злочини на Косову и Метохији 1943. и 1944. године, 504 – 531

Страдање Српске православне цркве на Косову и Метохији под окупацијом, 531 – 536

Холокауст на Косову и Метохији – Страдање Јевреја са Косова и Метохије, 536 – 543

Демографске процене људских губитака, 543 – 545

XI поглавље

Ослобођење Косова и Метохије, стр. 546 – 625

Косово и Метохија 1944 – 1945: формирање јединица и оружана дејства јединица НОВЈ на КиМ, 546 – 548

Формирање нових бригада НОВЈ и борбе за ослобођење Косова и Метохије, 548 – 563

Балистичка побуна на Косову и Метохији и другим деловима Југославије, 563 – 584

Успостављање Војне управе на Косову и Метохији, 585 – 603

Албанска побуна у Банату: Побуна у 1. допунској бригади НОВЈ у Вршцу, 603 – 604

Албанска побуна у Бару (Црна Гора), 604 – 609

Политичко руководство побуне, 610 – 623

XII поглавље

Политичке прилике на Косову и Метохији након успостављања комунистичких власти у југословенској држави, стр. 624 – 634

Уређење Косова и Метохије 1944 – 1945. године, 624 – 629

Прикупљање података о ратним злочинима на Косову и Метохији у социјалистичкој Југославији, 629 – 633

Закључак, стр. 634 – 643

Извори и литература, стр. 644 – 655

Прилози, Табеле: Архив Музеја жртава геноцида, База података, Жртве рата 1941 – 1945, Косово и Метохија

Биографија аутора

Предговор

Српска и југословенска историографија баштини више историографских, публицистичких и мемоарских радова у којима се говори о злочинима извршеним у току Другог светског рата на подручју Косова и Метохије, али је мало оних који настоје да на целовит начин осветле бројне облике путем којих се он исказивао у тој сложеној историјској, националној и верској средини.

Тема злочина геноцида извршених над српским народом у Другом светском рату дуго година представљала је табу и била “бела мрља” југословенске и српске историографије. Мишљење албанске историографије о злочинима извршеним на овим просторима за време Другог светског рата је дијаметрално супротно.¹

Проблем је узредно додириван у научним радовима о настанку идеје о Великој Албанији и њеном остваривању, о окупаторима и албанским квислинзима и њиховим злочинима над Србима на Косову и Метохији (нацистичка Немачка у Србији, 21. СС брдска дивизија »Скендербег«, коју су сачињавали Албанци и муслимани, италијански окупациони систем и војне формације у Југославији), о страдању Српске Православне Цркве у Југославији, о ратној штети коју су немачки, италијански и бугарски окупатори учинили у Југославији, о избеглицама и пресељеницима на територији окупиране Југославије, у литератури о логорима и затворима, деловању НОВЈ и ЈВУО на овом и суседним подручјима, у

¹ Љубодраг Димић, Ђорђе Борозан, *Југословенска држава и Албанци*, том I, Београд 1998, уводна студија, стр. 5 – 73; »Албанска историографија све раније и савремене политичке проблеме Албаније објашњава последицом 'трагичне раскомаданости Албанаца' на основу одлука Берлинског конгреса из 1878, Лондонске конференције за 1913. и Париске мировне конференције из 1919 – 1920. За њу је 'косовско питање' и положај Албанаца у Србији, Црној Гори и Југославији, пре свега последица три окупације везане за 1912, 1918. и 1945. годину. При томе је доминантна теза о албанским 'етничким и егзистенцијалним' интересима, наглашено присутан став да 'Албанци никада нису освајали туђе територије', често понављан вредносни суд о српским интересима као 'колонизаторским и хегемонистичким'. Таква историографска елаборација, заснована на тези о 'сталној угрожености Албанаца', перманентном 'геноциду' коме су изложени, 'етничком чишћењу', 'истеривању' са етничких простора и друго, прекор је међународним чиниоцима који нису у ранијим временима имали разумевања за захтеве албанске политике и позив да у садашњем историјском тренутку исправе своје пропусте«

сећањима учесника ратних збивања, збиркама архивских докумената (дипломатска, политичка, војна, полицијска, судска грађа), у монографијама појединих општина и другој литератури.²

Тема ратних злочина на Косову и Метохији током окупације сила Осовине за време Другог светског рата није довољно историографски обрађена у научним ра-

² Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, Београд 1985; Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији*, Београд 1991; Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji*, Београд 1979; Ђорђе Борозан, *Велика Албанија, поријекло, идеје, пракса*, Београд 1995; Бранко Бошковић, *Народноослободилачка борба у Ибарском базену (косовско – митровачки и студенички срез)*, Приштина 1968; Ferdo Čulinović, *Окупаторска подјела Југославије*, Београд 1970; Veselin Đuretić, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, I – II, Београд 1986; Вељко Ђурић, *Голгота СПЦ 1941 – 1945*, Београд 1998; Pavle Ivanov Dželetović, *21 SS divizija Skenderbeg*, Београд 1987; Павле Иванов Целетовић, Качаци Косова и Метохије, Београд 1990; Pavle Ivanov Dželetović, *Jevreji Kosova i Metohije*, Београд 1988; Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941 – 1944*, Београд 1970; Ali Hadri, *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu 1941 – 1945*, Београд 1973; Sinan Hasani, *Kosovo – istine i zablude*, Zagreb 1986; Jovan Marjanović, *Ustanak i NOP u Srbiji 1941*, Београд 1963; Jovan Marjanović *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Zagreb 1979; Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945*, Београд 1981; Dragan S. Nenezić, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941 – 1943*, Београд 1999; Коста Николић, *Историја Равногорског покрета*, I–III, Београд 1999; Milovan Obradović, *Agrarna reforma i kolonizacija na Kosovu (1918–1941)*, Priština 1981; Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji*, I – II, Београд 1983; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1978*, Београд 1980; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I – III, Београд 1988, Branko Petranović, *Revolucija i pokreti otpora u Evropi 1939–1945*, Skorje 1985; Branko Petranović, *Srbija u drugom svetskom ratu 1939–1945*, Београд 1992; Бранко Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд 1993; Milan Ristiović, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/41 – 1944/5*, Београд 1991; Ђоко Слијепчевић, *Српско – арбанашки односи кроз векове са посебним освртом на новије време*, Минхен 1974; Miroslav Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika u Srbiji (1941 – 1944)*, Београд 1989; Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Uzroci i posledice sloma*, Београд, Ljubljana, Titograd, I – II, 1983; Milorad Vavić, *Džafer Deva*, Zagreb 1985; Светозар Вукмановић Темпо, *Револуција која тече I (1971) II – III (1982)*, Београд; Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji 1941 – 1944*, Београд 1975; Nikola Živković *Ratna šteta koju je Bugarska učinila Jugoslaviji 1941 – 1944*, Београд 1985; Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Italija učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Београд 1990; Đuro Đurašković, Nikola Živković, *Jugoslovenski zatočenici u Italiji 1941 – 1945*, Београд 2001; *Србија у рату и револуцију*, Београд 1976; *Kosovo, prošlost i sadašnjost*, Београд 1989; *Косово и Метохија у српској историји*, Београд 1989.; *Геноцид над Србима у II светском рату*, Београд 1995.; *Косово и Метохија током векова – Зубља*, Приштина 1995; *Други свјетски рат –50 година касније*, I–II, Подгорица 1997; *Косово и Метохија изазови и одговори*, Београд 1997; *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878–2000*, Београд 2001; *Istorija 20. veka*, 1–2/1992, *Tematski broj o jugoslovenskim granicama*; Јован Пејин, *Архивски преглед –Страдање Срба у Метохији 1941 – 1944*, Београд 1994; *Vojno-istorijski glasnik 1–2/1994, tema broja: Zločini, genocid, holokaust u modernoj istoriji; Vojno-istorijski glasnik 1/1995, tema broja: Drugi svetski rat i Jugoslavija*; Радмила Поповић, Златибор Марковић, Верица Китић, *Страдање Срба на Косову, Малом Косову и Сиринићкој жути: 1941–1944*, Београд 1999; Ivan Antonovski, „Formiranje i razvoj jedinica i ustanova NOV na Kosovu i Metohiji u toku NOR–a 1941–1945, *Vojnoistorijski glasnik 1/1972*; Milorad, Vavić, „Kvislinško–kolaboracionističke snage na Kosovu i Metohiji 1941–1945“, *Vojnoistorijski glasnik 1 (1985)*

довима. О настанку идеје о Великој Албанији и њеном остваривању највећи значај има књига академика Ђорђа Борозана „Велика Албанија – поријекло, идеје, пракса“, која је заснована на методологији научне историографије, и даје најважнија тумачења и објашњења идеологије албанског национализма, као и политичког и националног програма који је стуб идеологије “албанства”, који је био основа за деловање албанске политичке и националне елите у 20. веку.³

О окупаторима и квислинзима и њиховим злочинима над српским и јеврејским становништвом на Косову и Метохији најзначајнију монографију представља издање Института за савремену историју Србије из Београда, Републичког одбора СУБНОР–а и Војноиздавачког и новинског центра из Београда, чији су аутори Бранислав Божовић и Милорад Вавић „Сурова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација у Другом светском рату”. У овој монографији представљени су сви већи злочини албанских квислинга у Другом светском рату на Косову и Метохији, имена инспиратора, организатора, наредбодаваца, извршилаца и саучесника злочинаца, места страдања – називи стратишта, типологија злочина, бројни подаци о жртвама злочина (имена, старост, занимање, места пребивалишта).⁴

О окупацији нацистичке Немачке на територији Србије велики значај имају књиге Венцеслава Глишића „Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944“⁵ и професора Милана Ристовића, „Немачки нови поредак и југоисточна Европа 1940/41–1944/45“, које дају ширу слику о активностима најзначајнијег фактора међу окупационим земљама које су деловале на тлу Југославије – о идеологији, терору и злочинима немачког трећег Рајха.⁶ О формирању, деловању и учешћу у злочинима на Косову и Метохији и другим деловима Југославије 21. СС дивизије “Скендербег” објављена је студија Павла Целетовића „21. СС

³ Ђорђе Борозан, *Велика Албанија, поријекло, идеје, пракса*, Београд 1995.

⁴ Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација у другом светском рату* Београд 1991.

⁵ Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*, Београд 1970.

⁶ Milan Ristović, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/41–1944/5*, Beograd 1991.

дивизија Скендербег“, која на снажан начин осветљава једну од болних тема рата на тлу окупиране Југославије, а то је учешће припадника националних мањина – југословенских држављана у СС војним формацијама, у конкретном случају о дивизији “Скендербег”.⁷

О италијанском окупационом систему у Југославији имамо магистарску тезу одбраћену на Филозофском факултету у Београду и објављену као студију Драгана С. Ненеџића „Југословенске области под Италијом 1941 – 1943“, која на минуциозан начин, историографски прецизно приказује окупациони систем фашистичке Италије на тлу окупиране Краљевине Југославије, у периоду од априла 1941. до италијанске капитулације септембра 1943. године.⁸

О страдању Српске Православне Цркве у окупираној Краљевини Југославији, а посебно на Косову и Метохији највећу вредност има монументална монографија „Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа“⁹, коју си приредили Живорад Стојковић и Атанасије Јевтић, као и књига „Страдање Срба на Косову и Метохији од 1941. до 1990. године“¹⁰ чији је аутор Атанасије Јевтић. Аутор који је данас пензионисани епископ СПЦ, користио је изузетно вредну грађу Светог Архијерејског Синода СПЦ, која у највећој мери није доступна световним истраживачима.

О ратној штети коју су немачки, италијански и бугарски окупатори направили у окупираној Југославији за време другог светског рата, писао је Никола Живковић у три студије: „Ратна штета коју је Немачка учинила Југославији“, „Ратна штета коју је Бугарска учинила Југославији 1941 – 1944“, и „Ратна штета коју је Италија учинила Југославији у Другом светском рату“.¹¹ Колега Живковић

⁷ Pavle Ivanov Dželetović, *21. SS divizija Skenderbeg*, Beograd 1987.

⁸ Dragan S. Nenezić, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*, Beograd 1999.

⁹ *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, Призрен – Београд 1987.

¹⁰ Атанасије Јевтић, *Страдање Срба на Косову и Метохији од 1941. до 1990. године*, Приштина 1990.

¹¹ Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji 1941 – 1944*, Beograd 1975, Nikola Živković *Ratna šteta koju je Bugarska učinila Jugoslaviji 1941 – 1944*, Beograd 1985, Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Italija učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1990.

је на детаљан начин, приказао један сегмент последица ратних дејстава на југословенским просторима, а то је утврђивање што тачнијих и прецизнијих података, које је претрпела југословенска држава (привреда, индустрија, пољопривреда, рударство, просвета, култура, људски губици и други облици губитака).

О избеглицама и пресељеницима на територији окупиране Југославије најзначајнија је монографија Слободана Д. Милошевића „Избеглице и пресељеници на територији окупиране Југославије 1941 – 1945“, где је приказан један облик страдања цивилног становништва Југославије у другом светском рату – избеглиштво, присилно премештање становништва као последица ратних дејстава, што је у рату један од најтежих облика страдања цивила, који су изгубили не само чланове својих породица, већ и покретну и непокретну имовину, и право на живот у свом завичају, или месту за које су се определили за живот, услед професионалних, породичних или других разлога.¹²

Велики значај за нашу тему имају и истраживања о односима Срба и Албанаца у XX веку тројице историчара Владимира Стојанчевића, Ђорђа Борозана и Љубодрага Димића.¹³ Такође је и Институт за савремену историју из Београда, објавио у новије време две значајне монографије о историји Косова и Метохије у XX веку, од којих једна представља хронологију збивања.¹⁴ Неспорно огроман значај за српску историографију о Косову и Метохији, поседује и најновија монографија историчара Славенка Терзића.¹⁵

¹² Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945*, Београд 1981.

¹³ Владимир Стојанчевић, Ђорђе Борозан, Љубодраг Димић, *Земља живих*, Београд 2004; Љубодраг Димић, Ђорђе Борозан, *Југословенска држава и Албанци*, I – II, Београд 1998, 1999.

¹⁴ Момчило Павловић, Предраг Ј. Марковић, *Косово и Метохија, прошлост, памћење, стварност*, Београд 2006.; Момчило Павловић; Драгомир Бонцић; Миомир Гаталовић; Ивана Пантелић; Горан Антонић; Ратомир Миликић, *Косово и Метохија – век важних догађаја, 1912 – 2012*, Београд 2012.

¹⁵ Славенко Терзић, *Стара Србија: (XIX – XX век): драма једне цивилизације: Рашка, Косово и Метохија, Скопско – тетовска област*, Београд – Нови Сад 2012.

Сећања учесника ратних збивања (посебно припадника КПЈ и партизанског покрета) представљају незаобилазни сегмент приликом разматрања теме почињених ратних злочина на тлу Косова и Метохије у Другом светском рату. Из бројне литературе те врсте издвојили бисмо књиге Спасоја Ђаковића „Сукоби на Косову“, Синана Хасанија, „Косово–истине и заблуде“, Николе П. Видачића „На обалама Неродимке“ и Томе Б. Жарића „Метохијске ватре“.¹⁶

У објављеној архивској грађи највише података о људским губицима на Косову и Метохији налази се у бројним зборницима докумената.¹⁷ Значајну збирку докумената представљају одабрани документи о почињеним злочинима окупатора и њихових помагача у току Другог светског рата која је прикупљена за потребе Меморијалног Музеја холокауста у Вашингтону.¹⁸ У овој збирци налази се и документи о злочинима албанске окупационе власти над Србима и Црногорцима у Другом светском рату.¹⁹ Поједини наслови у историографској

¹⁶ Спасоје Ђаковић, *Сукоби на Косову*, Београд 1984; Sinan Hasani, *Kosovo–istine i zablude*, Zagreb 1986; Никола П. Видачић, *На обалама Неродимке*, Нови Сад, 1967; Томо В. Жарић, *Метохијске ватре*, Рећ–Београд, 1996.

¹⁷ *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије*: Едиција докумената је објављивана од 1949. до 1986. године. Састоји се од 174 књиге и подељена је у 15 томова; *Nemačka obaveštajna služba IV*, Србија, Македонија, Црна Гора, Београд 1959. *Dokumenti iz Istorije Jugoslavije, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, I–IV, Београд 1996, 1998, 2000. ; *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1941–1943*, priredio Krizman, Bogdan, Zagreb 1981.; *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943–1945*, priredio Petranović, Branko, Zagreb 1981.; *Tajna pisma Hitler–Musolini (1940–1943)*, priredio Krizman Bogdan, Zagreb 1953.; *Tajni arhivi grofa Ciana (1936–1942)*, Zagreb 1952.; *Dokumenti centralnih organa KPJ i NOP i revolucija 1941–1945*, 1–21, Београд 1985–1990.;

¹⁸ На одабирању, сређивању, обради и изради анонција, радила је група научних и стручних радника: др Бранислав Глигоријевић, др Милан Матић, др Петар Качавенда, Соња Божановић, др Славко Вукчевић, др Богдан Лекић и др Никола Живковић, сарадници Института за савремену историју Србије, Војноисторијског Института и Архива Југославије, према договору са Савезом јеврејских општина Југославије од 9. априла 1991. године

¹⁹ Изјаве Радомира Чађеновића и Радојка Анђелковића од 7. V 1942. о протеривању Срба са Косова, Записник састављен 13. VIII 1942. о протеривању шефа железничке станице у Приштини од стране Шиптара; Извештај више команде оружаних снага за Албанију од 30. I 1943. Врховној команди, о прогону становништва са подручја Приштине; Записник сачињен 7. IX 1943. о протеривању Срба са подручја Дренице од стране Шиптара; Записник сачињен 15. и 16. IX 1943. о протеривању Срба са подручја Вучитрна од стране Арнаута – Шиптара; Записник сачињен 25. IX 1943. о протеривању Бранка Цуцуревића и других са подручја Косова (Вучитрнски срез); Записник сачињен 22. и 23. X 1943. о протеривању Бутрић Велимира и других са Косова и Метохије; Записник сачињен 2. I 1944. о протеривању Вуковић Милутина и зостављању осталих становника српске националности на Косову и Метохији; Информација од 6. IV 1944. о протеривању Срба са подручја Грачаничког, Штавичког, Дреничког, Ораховског и Субичког среза у току другог светског рата; Извештај 21. СС брдске дивизије “Скендербег” од 1. VIII 1944.

литератури садрже обиље архивских докумената (у интегралној или скраћеној верзији), пре свега из фондова Архива Светог Синода СПЦ, Архива Југославије, Архива Србије и Војног архива Србије, али се према начину приређивања грађе за објављивање не могу сврстати у објављену архивску грађу.²⁰

Необјављена архивска документација о страдању српског становништва на Косову и Метохији у току Другог светског рата налази се у Архиву Југославије, у фондовима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Државној комисији за утврђивање ратне штете (Репарационој комисији), Савезној комисији за попис жртава рата 1941 – 1945, Емигрантској влади Краљевине Југославије, потом у Архиву Србије, у фондовима Земаљска комисија Србије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Министарски савет Милана Недића, Комесаријат за избеглице и пресељенике²¹, као и у фондовима Војног архива Србије – Архиви Народноослободилачког покрета, Италијанској архива, Немачкој архива, Недићевој архиви и Четничкој архиви²², као и у Историјском архиву Београда, у фондовима Заповедника полиције безбедности, службе безбедности Београд – БдС и Специјалне полиције. Подаци о људским губицима на Косову и Метохији, у периоду 1941. – 1945. године налазе се и у Архивима ССУП – а и РСУП Србије у Београду, Архиву САНУ у Београду и Архиву Светог Синода Српске православне цркве у Београду.

Грађа које се налази у поменутиим архивима садржи документацију различите провенијенције: У Архиву Југославије у Фонду Државне комисије за утврђивање

Команди 21. брдског армијског корпуса; Извештај од 25. VIII 1945. о злочинима над заточеницима Србима, Црногорцима у једном од логора на тлу Албаније; Записник сачињен 25. X 1945. о злочинима Шиптара над Србима на подручју Косова у Другом светском рату; Извештај од 5. III 1946. о умрлим од последица тешког рада и глади и стрељаним у логору Први тунел – рудник Трепча; Одломак из књиге Павла Целетовића: *21. SS divizija Skenderbeg*, Београд 1987, стр. 199 – 230.

²⁰ Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Proterivanja Srba sa ognjišta, 1941–1944, svedočanstva*, Београд, 1989.; *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, Призрен – Београд, 1987

²¹ Архив Србије, Београд, Комесаријат за избеглице и пресељенике Министарског савета Милана Недића, кутија 21, срезови: Ђаковица, Дреница, Косовска Митровица, Исток, Качаник; кутија 22, срезови: Шарпланински (Призрен), Лапски (Подујево), Подгорски (Сува Река), Подримски (Ораховац), Вучитрнски

²² Коста Николић, *Историја Равногорског покрета*, I – III, Београд 1999.

ратних злочина окупатора и њихових помагача Југославије, Земаљске комисије Србије и Обласне комисије за Косово и Метохију налази се доказни материјал у облику судске, медицинске, војне и полицијске документације; записници о саслушању сведока; одлуке о проглашењу за ратне злочинце; извештаји, реферати и елаборати о извршеним злочинима, непријатељским и квислиншким политичким, полицијским и војним формацијама и њиховим припадницима; о затворима и логорима; подаци о убијеним и рањеним лицима (спискови жртава, подаци о ратној штети други статистички подаци).²³ Најзначајнији фонд у Архиву Југославије који пружа податке о људским губицима на Косову и Метохији је Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. На основу упутства о именовању Државне комисије за утврђивање ратних злочина у Југославији током рата, формирана је и Обласна комисија за Косово и Метохију.²⁴ Од укупно прикупљених 6.050 пријава, 3.942 прослеђене су Јавном тужилаштву за Космет, јер је Комисија установила да су у питању или обични злочинци или народни непријатељи, што је требало у даљем поступку да утврди тужилаштво. Код Комисије су заведене 2.103 пријаве и инвентар злочинаца. Комисија је донела одлуку за 103 ратна злочинца, од којих се највећи део налазио или у шуми или у иностранству.²⁵ Државној комисији достављено је 67 одлука, док је осталих 36

²³ Архив Југославије, Београд, Фонд 110, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Дос. бр. 201, срез Неродимски (Урошевац), Дос. бр. 202, срез Грачаница, Дос. бр. 204, срез Пећ, Дос. бр. 205, срез Исток, Дос. бр. 2766, Пећ, Призрен, Приштина, Дос. Бр. 33, ОЗНА за округ приштински, записници о саслушању сведока, срез грачанички, Дос. Бр. 4739, Записници о саслушању сведока, срез студенички (Рашка и Косовска Митровица), Дос. Бр. 4836, немачки злочини, СС јединица »Принц Еуген«, срез студенички 1942, записници из 1945. године, Дос. Бр. 5650, Адем Селим – Главица, Дос. Бр. 52634, Изјаве јеврејског становништва из Приштине, Инв. бр. 16741, Изјаве сведока из Приштине, Инв. бр. 16742, Изјаве сведока, логор »Трепча« у Косовској Митровици, Инв. бр. 16743, изјаве сведока, затвор у Косовској Митровици, Инв. бр. 16744, логори и затвори у Приштини и Косовској Митровици, Инв. бр. 18639, Реферат о »Бали Комбтари« (Национални фронт), Инв. бр. 18640, Реферат о приликама на Космет и Санџаку по капитулацији Италије (септембар 1943.), Инв. бр. 18641 Реферат о приликама на Космету 1941/1944 (Недићевски извори), Инв. бр. 18642, Извештај о приликама на Космету 1941/43 (Милићевић Мирко Недићу лично), Инв. бр. 18643, Подаци о о злочинима на Космету, Изјаве сведока

²⁴ Ђорђе Борозан, *Велика Албанија, поријекло – идеје – пракса*, Београд 1995, стр. 522 – 523

²⁵ АЈ, ДК, 110, Ф – 6041, Бољетинац Бајазит, Ф – 6051, Џафер Дева, Ф – 6053, Бећир Маљока, Ф – 6054, Црноглавић Сулејман бег, Ф – 6077, Јашаревић Амдија (Хамди) Суљо, Ф – 12144, Али бег Драга, Ф – 22411, Ђазим Бислим – Лугација, Ф – 22412, Исмаил (Смаил) Бафти – Горани, Ф – 22413, Адем Селими Главица, Ф – 22415, Бајруш Алија Џакља, Ф – 22416, Риза Али – Кадри – Гога, Ф – 22418, Љуан Ахмет Гаши, Ф – 22419, Врага Ђазим, Ф – 22420, Бинак (Бињак) Аџи –

прослеђено надлежном суду. Комисија је завршила са радом, с тим што је, према одлуци Главног одбора за Космет, сведена на мањи број лица који би обављала посао уколико се појаве нове пријаве. Ова лица би одржавала везу са Комисијом чији је председник био Зекерија Реца, који је као потписник овог извештаја сматрао “да више пријава неће бити, а уколико их и буде њихов ће број бити незнатан”.²⁶

Фонд Државне комисије за ратну штету садржи драгоцене податке о уништавању људских живота и оштећењу здравља људи, о уништењу економских ресурса, експлоатацији радне снаге и сировина, рудника, шума, саобраћаја, одношењу индустријских постројења, пљачки и уништењу културно – историјског богатства и споменика, просветних и здравствених установа и објеката. Грађа Фонда Репарационе комисије настала је понајвише као резултат рада државних органа за потребе Међусавезничке репарационе конференције која је одржана у Паризу током новембра и децембра 1945. године, уз учешће представника свих савезничких земаља које су учествовале у рату против Немачке и њених европских сателита или биле жртве њихове агресије, осим Совјетског Савеза и Пољске.²⁷

Државна комисија за ратну штету је преко Председништва Министарског савета ДФЈ, упућивала председницима федералних влада упутства за организацију рада и начин и врсте прикупљања података о ратној штети која је нанета југословенским грађанима и држави.²⁸ У комуникацији Државне комисије за ратну штету са другим институцијама државе и друштва утврђивани су начини прикупљања тражених података (Министарство Народне одбране, Црвени Крст

Ејуп, Ф – 22421, Шабија (Шабан) Рамадан Зарић, Ф – 24273, Рецеп Митровица; одговорни за појединачна и масовна убиства и злочине и стални терор над српским становништвом.

²⁶ Ђорђе Борозан, Велика Албанија, поријекло – идеје – пракса, Београд 1995, 479, стр. 522 – 523

²⁷ Репарациона комисија при влади ФНРЈ начинила је Елаборат *Људске и материјалне жртве Југославије у ратном напору 1941 – 1945*

²⁸ АЈ, Репарациона комисија, 54 – 1 – 2, Београд, 1. VI 1945, Државна комисија за ратну штету – Председништво Министарског Савета ДФЈ, Београд, Репарациона комисија при влади ФНРЈ

Југославије).²⁹ Процене ратних штета и броја жртава које је саопштила и публиковала Државна комисија за ратну штету, на основу добијених извештаја и елабората од комисија на nižем нивоу, морају се узети са резервом јер су урађене непосредно након завршетка рата. Извештаји о утврђеној штети су изузетно исцрпни и комплексни, али наведени подаци и бројке, сакупљени су у кратким временским роковима, тако да их можемо сматрати само приближно тачним. Потребне хитности прикупљања података, нису омогућавале детаљне прорачуне, већ су начињене апроксимативне процене. Предратна вредност неких индустријских добара упоређивана је са тадашњом вредношћу, те је тако утврђена разлика представљала износ штете који је навођен у извештају.

Више архивских података Фонд Репарационе Комисије поседује за подручје Југославије које је било под немачком окупацијом, него за области под италијанском и бугарском окупацијом. Нарочито има мало података о ратној штети на Косову и Метохији. Једна од првих процена ратне штете за косовско – метохијску област начињена је за потребе Државне комисије за ратну штету. Извештај представља резултат процене Народноослободилачког одбора за Косово и Метохију о висини ратне штете причињене у Другом светском рату од стране окупатора на Косову и Метохији, и упућен је 17. јуна и 29. августа 1945. Председништву Владе ДФЈ и Државној Комисији за ратну штету. Потписник овог исцрпног извештаја је секретар НОО за Косово и Метохију Павле Јовићевић. У оквиру извештаја налази се Елаборат о причињеној ратној штети од стране италијанског окупатора, начињен 1. септембра 1945. У оквиру овог извештаја, налази се 9 елабората о штети нанетој рудницима, потом су дате процене штета у пољопривреди, шумарству, грађевинарству, техници, здравству, унутрашњим пословима, финансијама, просвети, трговини. На крају је дата и процена броја настрадалих и несталих лица (5493 лица), као и лишених слободе и онеспособљених (28412 лица). Последњи документ представља кумулативну и

²⁹ АЈ, 54 – 1 – 2, Београд, 3. јул 1945, Министарство народне одбране ДФЈ, мобилизацијско одељење – Државној комисији за ратну штету (при Председништву Министарског Савета); АЈ, 54 – 1 – 2, Београд, 21. фебруар 1946, Друштво Црвеног Крста Југославије, Средишњи одбор, Пропагандни одсек – Комисији за ратну штету при Председништву Владе ФНРЈ

сумарну процену прикупљених података и информација о ратној штети на Косову и Метохији. За разлику од претходних извештаја и елабората где су новчани губици израчунати у динарима, овде је финансијска штета исказана у америчким доларима.³⁰

Фонд Емигрантске владе Краљевине Југославије садржи сличну врсту документације која је настала у раду Владе, њених дипломатских представника и Комисије за утврђивање ратних злочина коју је Влада КЈ формирала. Грађа о страдању становништва на Косову и Метохији у Другом светском рату налази се и фондовима Министарства грађевина КЈ и Министарства правде КЈ (Извори Министарског Савета Милана Недића).

Војни архив Србије садржи документацију антифашистичких покрета у Југославији (НОВЈ и ЈВуО), заплена непријатељска документа (окупаторска и квислиншка) у форми извештаја, наредби, обавештења, дописа, телеграма, писама, законских одредби, прогласа и других аката. Посебно је значајна грађа Комесаријата за избеглице и пресељенике Министарског савета у Недићевој архиви, као и документација Архиве НОП – а, Четничке архиве, Немачке и Италијанске архиве која у актима различите форме, обима и садржаја говори о извршеним злочинима на Косову и Метохији у Другом светском рату.

У Историјском архиву Београда посебно је значајан фонд Службе безбедности Београд–БдС, који пружа информације о југословенским држављанима који су радили за Гестапо, немачку државну тајну полицију. Досијеа тих лица садрже податке и о Албанцима са Косова и Метохије и из Албаније који су били умешани у злочине над Србима.³¹

³⁰ АЈ, 54, 20 – 47, Извештај Народноослободилачког одбора за Косово и Метохију о висини ратне штете причињене у Другом светском рату од стране окупатора на Косову и Метохији упућен 17. јуна 1945. Председништву Владе ДФЈ

³¹ Историјски архив Београда (ИАБ), Фонд БдС, Заповедник полиције безбедности и службе безбедности (Befehlschaber der sicherheitspolizei und sicherheitsdienst), 1941 – 1944.

Грађа коју поседује Српска православна црква садржи детаљне информације о жртвама и извршиоцима злочина и хронологији догађања коју су црквени представници прикупили у току и након рата (изјаве сведока, спискови жртава).³²

Драгоцене податке о приликама на Косову и Метохији у току Другог светског рата пружају извештаји чиновника Министарског савета Милана Недића, који су упућени њему лично, као и Министарству социјалне политике и народног здравља.³³

У нашим истраживањима користили смо у великој мери Лични фонд Бранислава Божовића, који се у дигиталном облику чува у Музеју жртава геноцида у Београду. Главне архивске збирке у облику тематских целина у личном фонду Бранислава Божовића су: Косово и Метохија и Копаонички НОП одред, Немачка грађа (Немци у окупираној Србији), домаћа полиција (полицијско – управни апарат у Југославији), НОР (Народноослободилачки рат у Југославији). Главне тематске целине су проистекле као резултат истраживања Бранислава Божовића из којих су настале бројне књиге. О Косову и Метохији и Копаоничком НОП одреду су објављене: Рударска чета, Партизани Сребрне планине, Копаонички НОП одред „Тодор Милићевић“, Сурова времена на Косову и Метоји, квислинзи и колаборација у Другом светском рату (у коауторству са Милорадом Вавићем) и друге књиге и чланци.³⁴ Најзначајнији архиви у којима је

³² Грађа Светог Синода СПЦ коришћена је и објављивана у књигама: Атанасије Јевтић, *Од Косова до Јадовна, путни записи*, Београд, 1987; Атанасије, Јевтић, *Страдање Срба на Косову и Метохији од 1941. до 1990. године*, Београд 1991.

³³ АЈ, 110, Инв. бр. 18642, Милићевић Ј. Мирко, чиновник станице Краљево, подноси извештај о тешком стању Срба, нарочито насељеника на Косову – албанској територији, У Београду, 16. децембра 1943. год; АЈ, ДК – 110, Инв. бр. 18641, Београд, 6. април 1944, Извештај настао као последица писменог наређења Комесар за избеглице и пресељенике бр. 19838 од 25. марта 1944; неименовани чиновник је у избегличкој карантинској станици Равни Гај, општина гужанска саслушао 48 лица српске народности, који су дошли у избегличким транспортима у железничке станице Кнић и Гружа, у времену од 27. марта до 1. априла 1944. године.

³⁴ Објављене књиге са темом Косово и Метохија у Другом светском рату: Branislav Božović, *Branko Šotra i rudari Trepče*, Stari Trg: Trepča, 1974; Branislav Božović, *Rudarska četa*, Beograd 1974; Бранислав Божовић, *Одговор је не*, Београд 1977; Branislav Božović, *Partizani srebrne planine: rudarska četa Kopaoničkog partizanskog odreda i Prve proleterske brigade*, Beograd 1978; Branislav Božović, *Partizanski odredi: Kopaonički, Šaljski i Ibarski*, Beograd 1981; Бранислав Божовић, *Никола Бубало: животни пут и револуционарно дело*, Горњи Милановац 1981; Бранислав Божовић, *Тодор и Абдулах: прича о Тодору Милићевићу и Абдулаху Шабанију*, Титова Митровица 1989; Бранислав

истраживао Бранислав Божовић су: Историјски архив Београда; Архив Министарства унутрашњих послова, Београд; Архив Војноисторијског института (сада Војни архив Србије), Београд, Архив Југославије, Београд; Архив Србије, Београд; Јеврејски историјски музеј, Београд и архиви на Косову и Метохији.

Грађа архива са територије Косова и Метохије је коришћена у оквиру објективних околности, у мери којој су то прилике на овом подручју омогућавале (копије које су налазиле у архивима у Београду).

Наведени фондови југословенских (српских и црногорских) архива пружају у мањој или већој мери увид у податке, који могу помоћи истраживачима да склопе слику о трагичној судбини становништва на просторима Косова и Метохије за време Другог светског рата, а пре свега о великом страдању Срба, које је било последица планираних и извршених свакодневних, бројних и континуираних злочина албанских квислинга и њихових оружаних формација које је подржавала већина албанског становништва.

Злочини који су извршени на Косову и Метохији у Другом светском рату за време италијанске, немачке и бугарске окупације отварају низ питања, пре свих, типологију и категоризацију извршених злочина: протеривање, интернација, присилни рад, мучење, уништавање и оштећивање приватне имовине, одузимање земље и стоке, уништавање, скрнављење и оштећивање манастира, цркава, културно – историјских споменика и гробаља, хронологија вршења злочина (таласи насиља у одређеним временским периодима, април 1941, јун 1942, септембар 1943. године и континуирани притисак на српско становништво на различите начине), логори, затвори и стратишта на Косову и Метохији и другде где је страдало становништво са ове територије, приближан број жртава и њихова старосна, полна и социјална структура, старосна, полна и социјална структура инспиратора, организатора, наредбодаваца и извршилаца злочина, извршени

Божовић, Милорад, Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација у другом светском рату*, Београд 1991.

злочини са становишта међународног ратног права и кршења норми и конвенција о ратним заробљеницима и цивилном становништву, последице извршених ратних злочина и злочина геноцида над српским народом од стране бројних припадника албанског живља, демографска анализа становништва Косова и Метохије (поређење националне структуре становништва непосредно пред почетак Другог светског рата и приликом ослобођења Косова и Метохије, новембра 1944. године), компаративна анализа извршеног геноцида над српским народом у различитим деловима Југославије под различитим окупационим или квислиншким управама и под специфичним условима.

Злочин против човечности је кривично дело које се први пут појавило на суђењу у Нирнбергу (1945 – 1946). Најважнија разлика у односу на ратни злочин је што неважно када је извршен злочин. Да би се неки злочин означио злочином геноцида мора постојати изражена намера да се уништи нека национална, верска, етничка или расна група. Главна разлика у односу на геноцид код извршиоца злочина против човечности односи се на непостојање геноцидне намере. Правна регулатива о злочинима против човечности штити индивидуална добра (егзистенцију личности), а у случају геноцида, егзистенцију људи који припадају одређеној групи.³⁵

Међународни уговори који регулишу област ратних злочина су Женевске конвенције из 1949. године, које су наставак Хашких конвенција, донетих крајем 19. и почетком 20. века, као и допунски протоколи из 1977. године. Овим и другим међународним актима регулисана су питања ратних злочина против

³⁵ О међународним правним нормама које санкционишу почињени злочин геноцида, извршене ратне злочине, као и друге облике и видове терора види: *Izveštaj Jugoslovenske Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Međunarodnom vojnom sudu u Nürnbergu*, Београд 1947.; *Nirnberška presuda*, Београд 1948.; *Zločini protiv čovečnosti i međunarodnog prava–Nirnberška presuda i dokumenti o genocidu*, Београд 1992.; Момир Милојевић, „Оснивање међународног кривичног суда“, у, *Међународна кривичноправна питања и Хашки трибунал*, Београд, 1997.; Milan Škulić, *Međunarodni krivični sud, nadležnost i postupak*, Београд 2005.; Зоран Стојановић, *Међународно кривично право*, Београд 2006.; Јелена Ђ. Лопичић–Јанчић, *Ратни злочини немачких окупатора у Југославији 1941–1945. године–Пресуде југословенских војних судова*, Београд 2010.; Jelena Ђ. Lopičić–Jančić, *Ratni zločini protiv ranjenika, bolesnika i civilnog stanovništva, teorija i praksa*, Београд 2012.; Jelena Ђ. Lopičić–Jančić, *Status ranjenika i bolesnika u međunarodnom krivičnom pravu*, Београд 2012.

цивилног становништва, рањеника, болесника, ратних заробљеника итд. Геноцид је дефинисан Резолуцијом Генералне скупштине ОУН из 1946. као најтежи облик злочина против човечности, а међународна правна регулатива утврђена је Конвенцијом о спречавању и кажњавању злочина геноцида усвојеном 1948. године, а коју је Југославија ратификовала 1951. године.³⁶

Нашу тему смо у највећој мери обрадили коришћењем објављене и необјављене архивске грађе. У првом поглављу приказали смо спољнополитичке односе југословенске државе у најближем окружењу и у Европи, у условима избијања Другог светског рата септембра 1939. Анализирали смо односе Југославије са Трећим Рајхом (потписивање Тројног пакта 25. марта и војни пуч 27. марта 1941.). Такође, написали смо краћи осврт на унутрашње међунационалне и политичке односе у југословенској држави у којој су преовлађивали сукоби и бројна неразрешена питања и проблеми, на које је промена политичких односа у Европи, а посебно избијање рата утицало негативно и увећала их до тог обима да је држава (посебно војска) дочекала неприпремљено и неспремно напад нацистичке Немачке и њених савезника на територију Краљевине Југославије априла 1941.

Тежиште првог поглавља представљају спољнополитички односи Италије и Југославије, као и однос албанске мањине према југословенској држави и српском народу. Тему смо сагледали и у светлу италијанске балканске политике, традиционалног албанског друштва и процеса који су се дешавали у оквиру постојања југословенске државе од 1939. до 1941. Приказали смо пресек стања југословенског

³⁶ Опширније: Izveštaj Jugoslovenske Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Međunarodnom vojnom sudu u Nirnbergu, Beograd 1947.; *Nirnberška presuda*, Beograd 1948.; *Zločini protiv čovečnosti i međunarodnog prava–Nirnberška presuda i dokumenti o genocidu*, Beograd 1992.; Момир Милојевић, „Оснивање међународног кривичног суда“, у, *Међународна кривичноправна питања и Хашки трибунал*, Београд, 1997.; Milan Škulić, *Međunarodni krivični sud, nadležnost i postupak*, Beograd 2005.; Зоран Стојановић, *Међународно кривично право*, Београд 2006.; Јелена Ђ. Лопичић–Јанчић, *Ратни злочини немачких окупатора у Југославији 1941–1945. године–Пресуде југословенских војних судова*, Београд 2010.; Jelena Ђ. Lopičić–Jančić, *Ratni zločini protiv ranjenika, bolesnika i civilnog stanovništva, teorija i praksa*, Beograd 2012.; Jelena Ђ. Lopičić–Jančić, *Status ranjenika i bolesnika u međunarodnom krivičnom pravu*, Beograd 2012.

друштва на Косову и Метохији у периоду непосредно пред избијање Другог светског рата на тлу Југославије у априлу 1941, а посебно од априла 1939. и окупације Албаније од стране фашистичке Италије. Објаснили смо однос албанског становништва према југословенској држави у том периоду. Југословенска држава није била у стању ни репресивним мерама да натера своје држављане албанске народности да је признају и да поштују њене законе. Италијанска експанзионистичка балканска политика је у великој мери утицала на збивања на анализираном подручју. Фашистичка Италија је имала претензије на делове територије Краљевине Југославије и у оквиру тог свог циља користила је албанску популацију и њихове политичке организације и војне формације које су биле непријатељски настројене према југословенској држави.

У другом поглављу представили смо догађања у Априлском рату 1941. на територији Косова и Метохије, разбијање и поделу окупиране Краљевине Југославије, а нарочито поделу Косова и Метохије на три окупациона подручја: италијанску окупациону зону на Косову и Метохији 1941 – 1943 (део територије италијанског протектората “Велика Албанија”), као и немачку и бугарску окупациону зону.

У централним поглављима рада покушали смо да објаснимо функционисање италијанског, немачког и бугарског окупационог система. Обрадили смо ратне злочине албанских квислинга над српским народом, потом смо писали о политичким организацијама, војним, полицијским и другим оружаним формацијама албанског становништва које је у већини подржало окупаторе – припадника сила Осовине.

Необјављени и објављени историјски извори о ратним злочинима албанских квислинга, као и о злочинима немачких нациста, италијанских и бугарских фашиста, који су извршени у највећем обиму над Србима и Јеврејима, као и над припадницима партизанског покрета на Косову и Метохији, омогућавају у

извесној мери анализу ратних злочина на простору Косова и Метохије током окупације 1941 – 1944.

Покушали смо да утврдимо типологију извршених злочина и форме испољавања. Учинили смо напор да у извесној мери представимо и националну и социјалну структуру инспиратора, организатора, наредбодаваца, саучесника и непосредних извршилаца злочина, у обиму у који нам је то омогућила коришћена архивска грађа у нашем тексту. Такође, покушали смо да дефинишемо простор, време и актере где су почињени злочини, као и да утврдимо приближан број жртава ратних злочина од стране албанских квислинга, немачких нациста, италијанских и бугарских фашиста на Косову и Метохији.

Настојали смо да представимо однос Италијана, Немаца и Бугара према српској популацији на Косову и Метохији (злочини, покушаји успостављања комуникације и сарадње), као и међусобне односе немачког, италијанског и бугарског окупатора, као и њихов однос према Албанцима, који су били већинско становништво (сарадња и/или сукоби због територијалних, политичких, војних и привредно – економских интереса). Због мале територије Косова коју су окупирали Бугари, најмање речи је било о њиховој политици према Србима, и њиховом међусобном односу са Италијанима и Немцима, као и односу Бугара према албанској популацији.

Покушали смо да прикажемо и активности према положају и страдању Срба са Косова и Метохије од стране различитих српских војних и политичких чинилаца, покрета, организација, формација, као и југословенских и српских влада, које су егзистирале за време окупационог периода (партизански покрет под вођством Јосипа Броза, четници под вођством Драгољуба Михаиловића, српска квислиншка управа – активности Председништва Министарског савета, делатност појединих министарстава и у највећој мери рад комесаријата за избеглице и пре-

сељенике; делатност Владе Краљевине Југославије у емиграцији – активности Комисије за ратне злочине и других установа и појединаца емигрантске владе).

У закључку смо настојали да констатујемо последице које су изазвали почињени ратни злочини од стране албанских квислинга уз подршку, помоћ и учешће оружаних јединица и других формација и органа окупационог система који је успостављен од стране Сила Осовине.

Увод

Косово и Метохија – име и територија

Територија која се назива Косово је котлина, дуга око 84 км и широка између Приштине и Дренице, око 14 км. Настала је пражњењем Косовског језера, према северу реком Ситницом (са притокама Дреницом и Лабом), уливајући се у Ибар (слив Црног мора), а према југу Лепенцем кроз Качаничку клисуру (слив Егејског мора). Географски, Косово је равни део котлине од Вучитрна (без подручја Ибарског Колашина) до Урошевца. Територија под називом Метохија, своје име дугује постојању метоха, што је грчка реч која означава манастирско имање. Албанци је називају Дукађин, али Дукађин обухвата шире подручје. Метохија је такође котлина, дуга око 80 км (до Призрена) и широка, између Дечана и Дренице, преко 40 км. И она је настала постепеним спуштањем и отицањем језера бројним рекама у сливу Белог Дрима (слив Јадранског мора). Са севера, запада и југа обухваћена је амфитеатром високих планина, а са истока побрђем и Дреницом према Косову.³⁷

Назив Косово потиче од словенске, српске речи кос – црна птица, а појам Косово означава, на српском језику, област насељену тим птицама. Име Метохија долази од грче речи метох, којом су била називана црквена имања. Повељама српских владара, велики део њихових поседа у Метохији, укључујући и села у тим областима додељивана су српским манастирима, пре свега задужбинама владара (Високи Дечани и Свети Архангели). Део имања и села био је у власништву Пећке Патријаршије.

Територије Косова и Метохије до 1945. није чинила једну административну или територијалну целину. У две територијалне поделе Краљевине СХС/Југославије 1921. и 1931. ова територија је била део више области. На

³⁷ Милован Радовановић, *Косово и Метохија у Републици Србији и на западном Балкану*, Београд 2005.

основу прве поделе из 1921. територије Косова и Метохије биле су део Косовске, Рашке, Скопске и Зетске области. Након подела на бановине, делови Косова и Метохије су били у саставу Моравске, Вардарске и Зетске бановине.³⁸

Под Старом Србијом у XIX веку српски писци и научници подразумевали су земље у којима је поникла, развијала се и ширила средњовековна српска држава. После 1804, кад је под Карађорђем отпочела Српска револуција, све земље јужно од граница устаничке државе које су до тада убрајане у Србију, а које су и даље остале под турском влашћу, с временом су се почеле називати Стара Србија. Вук Стефановић Караџић први је 1818. употребио ово име. У средишту Старе Србије налазе се Косово и Метохија, који су по свом значају у историји, култури, предању, улогом у изградњи националне свести, заузеле посебно место у историји српског народа. У XIX веку називани су “света земља српског народа” јер су биле жариште духовности, културе и вере.³⁹ Феудална самовоља независних арбанашких паша и политички и културно и економски изоловали су Косово од Србије.

О Старој Србији највише говоре бројни путописи, географске и етнолошке студије страних истраживача у првој половини XIX века (Пуквил, Ами Буге, Јозеф Милер и др.). Од наших аутора најзначајнија су дела бившег дечанског јеромонаха Гедонеа Јосифа Јуришића “Дечански првенац, Описание манастира Дечани, Диплома Краља Дечанског, Описание Испекске Патријаршије, Многи стари зданија, Многи места Старе Србије и Косовског поља“. Дечански архимандрит Хаци – Серафим Ристић објавио је дела “Плач Старе Србије” и “Дечански споменици”. Ту су објављене жалбе султану Абдулу Азизу 1860. и молба руском цару 1859. са пописом насиља над Србима. Путописе о Старој Србији XIX века писали су и Милош С. Милојевић и Панта Срећковић.

³⁸ Момчило Исић, „Од Србије до Србије“, у, *Срби и Југославија, држава, друштво, политика, зборник радова*, Београд, 2007, стр. 17 – 20, 22

³⁹ Милош Јагодић, *Српско – албански односи у Косовском вилајету (1878 – 1912)*, Београд 2009.; Ненад Антонијевић, *Положај и страдање Срба на Косову и Метохији 1878–1912*, Београд, 2007. рад у рукопису, за стицање стручног звања кустоса, Народни музеј, Београд

За дешавања у Старој Србији документована и научно валидна је историјско – политичка расправа “Стара Србија” Ђорђа Поповића – Даничара 1878⁴⁰, преведена на француски језик као и мемоари поднесени руском посланству у Цариграду. Студије о Старој Србији писали су и официри српске војске и други (мајор Михаило Илић, Јован Мишковић, Мил. Ј. Николајевић). Сима Андрејевић Игуманов објавио је 1882. “Садање несретно стање у Старој Србији и Македонији”. У Београду је основано Друштво Светог Саве. О Старој Србији писали су новинар Манојло Ђорђевић Призренац, В. Веселиновић, Сава Дечанац. После српско – турских ратова под Старом Србијом подразумевали су се Новопазарски санџак, Плав, Гусиње, Доњи Вasoјевићи, Косово и Метохија, Призренски Подгор и северна Македонија (Скопска Црна Гора и нахије Скопље, Велес, Тетово, Гостивар, Штип, Кочане и Егри – Паланка). Ове територије су ушле у састав Србије након балканских ратова, а окупиране су 1915. године за време Првог светског рата од стране Аустро – Угарске. Након завршетка Првог светског рата, од 1918. године Краљевина Србија више није постојала, тако да су ослобођене области у балканским ратовима заправо интегрисане, у новим околностима, у новостворену државу, Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца.⁴¹

Албанци – име и друштво

Шиптари су сопствено национално име свих Албанаца (*Shqiptaret*) као што је и “*Shqiperi*”, “*Shqipni*” национално и државно име Албаније. У општој употреби Албанаца је најкасније у 19. веку мада има и средњовековних спомена. Увођењем имена Шиптари за време НОБ – а и после рата управо се хтелo истаћи јединство Косовских Албанаца и Албаније. У пракси међутим супротно првобитним намерама, израз је регионализован те је послужио управо за разликовање припадника албанске народности у Југославији од Албанаца у Албанији и осталих

⁴⁰ Архив Србије, Београд, Фонд Ђорђа Поповића – Даничара, рукопис “Стара Србија од Ђорђа Поповића Даничара”, Београд 1878.

⁴¹ Милош Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912 – 1915)*, Београд 2013, стр. 530

по свету. Отуда брисање назива Шиптари од 1968. године и завођење јединственог националног имена Албанци у Југославији. Традиционални назив за Албанце је у Срба – Арбанаси или у турској варијанти – Арнаути.⁴²

На освојеној територији Албаније османска власт је успела да утиче на промену односа у равничарским областима, дуж важних саобраћајних праваца и у градовима, где су иначе били смештени центри цивилне и војне управе. Житељи тешко приступачних планинских предела северне Албаније остали су углавном заштићени од политичких промена. Тамо је владало племенско друштво. Није утврђено да ли је то у односу на стање пре турског освајања значило враћање на ранију развојну фазу. Пошто није било утицаја моћи са стране, племенско друштво је живело према сопственим законима. Суживот је функционисао према нормама неписаног обичајног права, које није било нужно исто за сва племена, али је ипак имало исту основу. По северноалбанском предању ова основа се звала Закон Леке Дукађинија (*Кануни и Лек Дукагјинит*).

Основна јединица албанског племенског друштва било је домаћинство или (велика) породица, на чијем челу се налазио отац породице са најширим овлашћењима. Он није имао само власт над члановима домаћинства (којих је било од пет до осамдесет), већ и над добрима. Управљао је финансијама и располагао иметком и земљиштем, који нису припадали њему већ домаћинству у целини. Ипак, његова моћ није била неограничена. Мушки чланови домаћинства имали су право да смене оца породице уколико би се он показао као неспособан и одаберу новог. Поред тога, имали су власт само над својим оружјем, својим женама и својом децом. Сву своју зараду морали су да ставе на располагање оцу домаћинства. Када постане превелико, домаћинство се могло поделити, али се то избегавало јер је већа заједница ефикасније привређивала, а и њена одбрамбена моћ је била већа.

⁴² *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије*, Београд 1969, том I, књига 19, стр. 157 (документ бр. 27), Београд 1969.

Следећа јединица по величини у племенској заједници било је братство. Оно се састојало од више домаћинстава која су међусобно повезана родбинским везама, те су заједнички користили пропланке и шуме. Међу њима је и у свему осталоме постојала уска повезаност. Веће од братства је племе (фис). Припадници племена сматрани су крвним сродницима, па су бракови међу њима били забрањени (егзогамија). У северној Албанији је било око 30 оваквих племена. Свако од тих племена водило је порекло од неког легендарног заједничког претка.

Крвно сродство међу овим племенима је, наравно, под знаком питања, као и њихово етничко порекло. Границе између Црне Горе и северне Албаније биле су како у средњем тако и у раном новом веку покретне. У Црној Гори вероватно има племена албанског, а у северној Албанији племена словенског порекла. Пример за то је данас црногорско племе Кучи, за које се зна да је у 17. веку било словенско и то православне вере, а пола албанско и католичко.⁴³

Турци су толерисали албанску племенску скупштину, чак су дозволили да постане саставни део система власти у северној Албанији. Поједина племена су у великој мери самостално регулисала унутрашња питања из живота заједнице, на који је паша у Скадру имао сасвим мали утицај. Посредник између паше и племена био је буљубаша, муслиман, који је боравио у Скадру, пашином административном средишту. Положај је био наследан, али га је и паша на захтев племена могао мењати. Задатак буљубаше је био да код провинцијског намесника заступа опште интересе племена, да паши представи припаднике племена који дођу у Скадар и да им као адвокат и преводилац пружи помоћ пред судом, у разним службама и при обављању њихових послова. За време војних похода он је примао и делио накнаду, у случају спорова и крвне освете посредовао да се казне окривљени и спроведу пашини налози који су се односили на племе. Под његовом су командом били полицијски органи које је слао у планине, док се он лично могао појављивати на њиховом терену само уз изричито одобрење племена.

⁴³ о племенском друштву, Петер Бартл, *Албанци од средњег века до данас*, превела са немачког Љубинка Миленковић, Београд 2001. стр. 55 – 56

Буљубаша је такође сакупљао намете од којих је је једну трећину задржавао за себе.

Племена су преко институције бајрака била саставни део турских оружаних снага. Овај бајрак је често мешан са племенима, али у ствари нису имали ништа заједничко. Сам бајрак је више био скуп породица које су живеле на истој територији, а не племенска заједница. Један бајрак су, теоријски, чинили припадници различитих племена, али је по правилу ту било речи само о припадницима једног племена. Једно племе је обично имало више бајрака. Племена су, чак и она хришћанска, под командом свог вође одлазила у рат заједно са турским трупама – као, рецимо католичке Мирдите још за време Кримског рата (1853 – 1856).⁴⁴

Појединачне заједнице унутар племена водили су поглавари који су носили титулу изведену од словенског “војвода”. Одмах испод њих били су старешине братстава, који су живели у одређеним четвртима. Њихова основна функција било је одређивање глобе за преступе и она је обично била узимана у натури, кроз стоку из стада окривљеног. Са тог места они су тесно сарађивали са буљубашом и његовим људима. Остали племенски достојанственици били су јемци, које је постављао паша и који су имали задатак да јемче за послушност понашања племена. Уколико би читаво племе починило преступ, морали су исплатити колективну казну. Сви ови достојанственици, заједно са представницима највиђенијих породица у селу, «старцима», чинили веће старца. Сви они су свакодневно обављали доспеле задатке, решавали спорове, сазивали скупштине и непожељне удаљавали из племена. Титуле војводе, бајрактара и плекте биле су наследне, а ако би наследник био малолетан, на његово место би дошао први следећи мушки рођак.⁴⁵

⁴⁴ о племенској скупштини, Петер Бартл, н. д., стр. 56 – 57

⁴⁵ о племенским достојанственицима, Петер Бартл, н. д., стр. 57

За све одлуке које су погађале читаво племе или више племена, као што су на пример питање рата или мира, објављивање или укидање неке уредбе, измена постојећих обичаја, сазивана је племенска скупштина (али и збор). Њој је морао да присуствује по један мушки члан домаћинства. Племенска скупштина је одржавана најмање два пута у години, обично у пролеће и јесен, када се стока терала на испашу или се са ње враћала. Правну основу племенског живота у заједници чинили су обичаји и навике (адет) и некодификовани Закон Леке Дукађинија. Повреда власништва углавном се кажњавала новчаном глобом, док су груби прекршаји могли бити осуђени и на избацивање починиоца из племенске заједнице, спаљивање куће или пустошење њива. Осуђена страна могла је да поднесе жалбу буљубаши, који је затим читав случај износио пред пашу, а овај опет могао да одреди да пресуду донесе судија из другог племена.

За тешке прекршаје, као што су убиство са предумишљајем, отмица, браколомство, клевета, кршење дате речи (беса) или лажно сведочење пред судом важила је крвна освета (гјак), од које се могло искупити само уз сагласност оштећене породице. Крвна освета односила се на мушке чланове домаћинства, и то не само на починиоца злочина већ на читаву његову кућу. Жене су на сваки начин биле искључене из крвне освете – нити су се могле осветити нити бити жртве освете. Крвна освета је могла да буде проглашена неважећом за одређени период (рецимо за време жетве) и било је места на којима се није смела вршити (у црквама, на пример). На овим местима спроводило се заклињање (беса) које је било једино јемство да се друштвени живот у северној Албанији настави, јер се крвна освета често преносила генерацијама. Помирење страна међу којима је важила крвна освета је такође било могуће и до њега је долазило обично онда када породици прети гашење због убијања мушких чланова.

Крвна освета имала је у сваком смислу негативне последице по живот заједнице и погоршала је ионако тежак положај жене у патријархално уређеном друштву. Наиме, док су мушкарци били заузети спровођењем освете или се од освете скривали, жене су биле те које су, поред редовних обавеза, морале да

преузимају и радове у пољу. Тако се дешава, што је у литератури пуној величања обичајног права прећуткивано, да су жене бежале од мужева за које су углавном веома младе и против своје воље биле удаване. Оне су прибежиште тражиле у заједницама које су биле у непријатељским односима са оном из које би побегле, и надале се да ће тамо наћи боље услове за живот.⁴⁶

Власт Отоманске империје на Косову и Метохији

Освајање Турака имало је утицаја и на ширење албанских насеобина. У турско време посебно се повећава бројност албанског становништва на Косову и у Македонији. Већ крајем 13. века почиње досељавање Албанаца из околних планинских области на Косово. Међу рударима који се помињу да су ископавали руду из богатих налазишта на Косову били су и Албанци. У време турског освајања (1455) Албанци су чинили већ 4 – 5% укупног становништва Косова. Међутим, ти Албанци су – како се види из једног турског пореског регистра – већ били захваћени процесом словенизације. Они су носили словенска имена, па је само још име оца ту и тамо указивало на албанско порекло (Богдан, син Арбанаса; Божидар, син Ђона, итд.). Турско освајање значило је и крај овој асимилацији. Већ након сто година долази до велике промене структуре становништва. И док 1485. године на Косову није било ниједног места са већинским албанским становништвом, 1582. албански елемент предњачи у неким општинама. Тако је Ђаковица, која се 1485. године помиње као варошица са мешовитим српско – албанским становништвом, 1582. била насељена претежно албанским живљем, а сматра се да 1782. године тамо више нико није разумео српски. Поједина села, која су крајем 15. века била српска, сто година касније водила су се као напуштена. У њих су се касније доселили Албанци. Турска власт је толерисала ово ширење албанских насеобина, па га је делимично и подстицала. Континуирано досељавање Албанаца на Косово одвијало се до краја турске владавине. Економски разлози били су најјачи мотив овог досељавања: за разлику од сурових планинских предела северне Албаније, из којих су Албанци највише

⁴⁶ о племенској скупштини и обичајном праву, Петер, Бартл, н. д., стр. 58 – 59

долазили, косовске низије биле су плодније. Други разлог било је бежање од крвне освете. Турци су, опет, допринели својим акцијама расељавања, желећи на тај начин да уклоне побуњеничке и пљачкашке групе, али и да опустошена подручја поново населе.

Хришћани су пресељавани углавном у муслиманске области. Како њихови свештеници нису могли са њима, недуго потом и они су прихватили ислам. Понекад су на то били и присиљени. Међутим, већина муслиманских Албанаца на Косову зна којем су католичком планинском племену припадали њихови преци. Албанизација Косова у турско доба била је подстакнута још једном појавом: један део српског становништва на Косову примио је ислам, после чега кроз склапање бракова долази до албанизације конвертита. Албанизацији су подлегли и Босанци и Черкези досељени на Косово у 19. веку. Процес албанизације је у неким деловима Косова и Македоније делимично и данас у току.⁴⁷

Страдање Срба у терору Албанаца на у Старој Србији, а посебно на Косову и Метохији трајало је континуирано од великих сеоба Срба након турско – аустријских ратова (1690. и 1737.), потом током XIX века (период након гушења Првог српског устанка), а у највећем обиму од 1878. до 1912. године, када је у највећем обиму, дошло до драстичног поремећаја етничке структуре становништва у корист Албанаца, а на штету Срба, у областима Старе Србије, а самим тим и на Косову и Метохији.⁴⁸ О том периоду највише документованих

⁴⁷ о ширењу албанских насеобина на Косову и Метохији, Петер Бартл, н. д., стр. 59 – 61

⁴⁸ *Косово и Метохија у српској историји*, Београд 1989., опширније поглавља: Радован Самарцић, Косово и Метохија: успон и пропадање српског народа (стр. 5 – 19); Сима Ћирковић, Косово и Метохија у средњем веку (стр. 21 – 45), Олга Зиројевић, Први векови туђинске власти (стр. 47 – 113), Радмила Тричковић, У сусрет најтежим искушењима: XVII век, Велика сеоба Срба 1690. године, Устанци, сеобе и страдања у XVIII веку (стр. 115 – 169); *Историја српског народа III/1*, Београд 1994, II издање, опширније поглавља: Радован Самарцић, Српски народ под турском влашћу, Турци у српској историји (стр. 7 – 23), Продор ислама у југоисточну Европу (стр. 23 – 43), Основе уређења Турске, Срби и режим турског царства (стр. 65 – 82); Срби у Великом рату 1683 – 1699, Сеобе у српској историји (време туђинске власти до 1683), Рајко Л. Веселиновић, Народни покрети и устанци (стр. 491 – 530), Велика сеоба Срба 1690 (стр. 530 – 543), Последице велике сеобе (стр. 543 – 552)

чињеница пружају публикована архивска истраживања професора Милоша Јагодића.⁴⁹

Балкански ратови и Први светски рат на Косову и Метохији

Развој ситуације у Турској, посебно ратни сукоб са Италијом и нереди у Старој Србији и Македонији, створили су нарочито расположење у балканским државама. Албанске побуне убрзале су склапање балканског савеза. Од фебруара до августа 1912. савез Србије, Црне Горе, Бугарске и Грчке био је дефинитивно утврђен. Увидевши да до решења хришћанског питања у Турској није могуће доћи мирним путем, балкански савезници одлучили су се за рат. Захваљујући дипломатским корацима Русије, централне силе су пристале да судбину Балкана решавају балканске државе. Проценивши да ће турска војска сигурно победити, Аустро – Угарска је мирно очекивала рат. Пут ка остварењу историјске мисије ослобођења сународника под турском влашћу отворен је у јесен 1912. Почетком октобра савезници су Турској објавили рат. Формални разлог био је одбијање Турске да прогласи нове реформе (са уступцима једнаким онима који су дати Албанцима) чије би надзирање било поверено балканским државама.⁵⁰

Србија је уочи рата покушавала да придобије Албанце и да их изолира из ратних операција. У тајној мисији на Косову боравили су истакнути обавештајни официри Драгутин Димитријевић Апис и Божин Симић, покушавајући да са Исом Бољетинцем и Идризом Сефером постигну споразум да Албанци не учествују у предстојећем рату.⁵¹ Председник српске владе Никола Пашић, понудио је албанским првацима „уговор о заједници Срба и Арбанаса у косовском вилајету“, по којем им је у склопу српске државне заједнице гарантована слобода

⁴⁹ Милош Јагодић, *Српско – албански односи у Косовском вилајету (1878 – 1912)*, Београд 2009.

⁵⁰ *Први балкански рат*, Београд 1959, стр. 147–176; Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, стр. 165–176.

⁵¹ Александар Ж. Животић, „Апис на Косову 1912. године“, *Војноисторијски гласник*, број 1 – 2 (2005), стр. 44 – 57; Ћедомир, Поповић, *Rad organizacije „Ujedinjenje ili smrt“ – pripreme za Balkanski rat*, Nova Европа, 5 (1927), Београд, стр. 313—315; Милан Ж. Живановић, *Пуковник Апис*, Београд 1957, стр. 649–651

вероисповести, албански језик у школама, друштву, управи албанских општина и срезова, очување обичајног права и, на крају, посебна албанска скупштина која би доносила законе о верским, судским и школским питањима. Тај предлог је одбијен. На збору у Скопљу, 10. октобра (а потом и у Приштини и Дебру), Албанци су решили да оружјем бране своју османску отаџбину и оружје добијено од Србије употребе против њене војске.⁵²

На чело треће српске армије која је дејствовала према Косову постављен је генерал Божић Јанковић који је одраније имао везе са Албанцима, што је могло да утиче на њихово опредељивање. У ратном прогласу, напоменуто је да се према Албанцима поступа пријатељски ако то својим држањем заслуже. Аустроугарски агитатори су, пак, охрабривали и муслимане и католике Албанске да крену против српске војске, обећавајући да аустроугарске трупе из Босне већ стижу да им помогну.⁵³

Иса Бољетинац је од турских власти примио 63.000 пушака да би организовао отпор српској војсци. Упркос великој агитацији Бољетинца да је „исламизам у опасности“ и да треба бранити „турско земљиште“, на границу је изишло само 16.000 Албанаца. Њима и једном турском корпусу поверена је одбрана Косова. Добро наоружана и опремљена, српска војска је кренула на Косово са нарочитим одушевљењем. Осећање да се остварује „заветна мисао српска“ о ослобођењу Косова, које пет столећа крвари под турском влашћу, створило је изузетан борбени морал. Иста осећања носила су и црногорске јединице, које су наступале према Пећи и Ђаковици.⁵⁴

Српска артиљерија је лако растеривала башибозучке чете Албанаца, не наилазећи на озбиљнији отпор. После ослобођења Приштине (22. октобра) и победе на Куманову (23–24. октобра) рат за Стару Србију и Македонију био је

⁵² Ђорђе Микић, „Албанци и Србија у балканским ратовима 1912–1913“, *Историјски гласник*, 1–2 (1986), стр. 60; Ђорђе Ђ. Станковић, *Никола Пашић и стварање албанске државе*, Марксистичка мисао, 3 (1985), Београд 1985, стр. 157–169.

⁵³ Ђ. Микић, „Албанци и Србија у балканским ратовима“, стр. 61

⁵⁴ Јаша Томић, *Рат на Косову и Старој Србији 1912. године*, Нови Сад 1913.

одлучен. На Косову и у Метохији Срби су одушевљено дочекивали српску и црногорску војску. Војне власти су у Приштини и у другим местима издавале прокламације Албанцима да буду мирни и да предају оружје, али је противсрпска агитација племенских вођа потерала многе у бекство и збегове по планинама. Српски официри су стално понављали да Срби ратују против Турака а не против Албанаца. У новоослобођеним областима Србија је успоставила грађанску власт и административну организацију. Косово и Метохија ушли су у састав лапског, приштинског и призренског округа. Црна Гора је ослобођену Метохију поделила на пећки и ђаковачки округ.⁵⁵

Ослобођење Старе Србије није, међутим, био крајњи циљ српских армија. Политички и економски обруч који је од царинског рата и анексије Босне и Херцеговине око Србије стезала Аустро – Угарска, нагнао је српску дипломатију да питање своје политичке и економске независности, слично плану Илије Гарашанина, реши добијањем слободног излаза на Јадран. Одлука српске владе да крене у јадранско приморје, у албанско етничко подручје заснивала се на процени да Албанци „уопште нису народ, већ издељена и међусобно закрвљена племена, без заједничког језика, писма и вере“. Влада је имала подршку двора, грађанских партија, војске и најшире јавности.⁵⁶ Док су црногорске трупе опседале Скадар, српски одреди су из Старе Србије ушли у Албанију и заузели њене северне луке. У земљи Мирдита српске трупе су срдачно дочекане, док су у Дукађину морале оружјем да се пробијају према Јадрану.⁵⁷

Да би спречила излазак Србије на море, бечка влада је у Албанију упутила специјалне емисаре да шире идеју о аутономији, а из Цариграда је позвала једног од најзначајнијих албанских првака Исмаила Кемала. Он је у бечкој штампи

⁵⁵ *Први балкански рат*, стр. 46–417, 464, 469 – 496; Ђ. Микић, „Албанци и Србија у балканским ратовима“, стр. 63.

⁵⁶ Против је било само вођство Социјалдемократске партије на челу са Димитријем Туцовићем; Туцовић, Димитрије, *Србија и Арбанија, један прилог критици завојевачке политике српске буржоазије*, Београд 1914.

⁵⁷ Живојин Балугџић, „Кад се стварала Албанија“, *Српски књижевни гласник*, стр. 52 (1937), стр. 518–523; Димитрије Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море и Конференција амбасадора у Лондону 1912*, Београд 1956, стр. 11–12, 83–85.

захтевао независну „Велику Албанију“ која би обухватила и градове Битољ, Јањину, Скопље, Приштину и Призрен. Кемал је 28. новембра 1912. прогласио стварање независне албанске државе. Привремена влада у Валони била је играчка у рукама Беча, без икаквог утицаја у народу. Сви документи, укључујући и проглас о независности, били су писани на турском језику; ниједан члан његовог кабинета није знао да пише албанским језиком.⁵⁸

Српским трупама Кемалова влада је слала поруке да се повуку са територије нове државе. Српска војска је северно од линије Драч–Елбасан–Струга успоставила грађанску власт. Ситуација у Албанији била је на ивици анархије. Привремена влада је прокламовала одлучно кидање свих веза са Турском. Међу муслиманским живљем средње Албаније, после младотурског државног удара, постојало је расположење да Албанија остане у оквирима Османског Царства. У народу су кружиле вести да младотурци са великом војском крећу да поврате Албанију. На северу су католички Мирдити преговарали са Црном Гором и Србијом о стварању аутономне државе. Влада Исмаила Кемала убрзо се распала. Нереди и узајамни сукоби, почели су већ у првим месецима после проглашења независне албанске државе.⁵⁹

Аустро – Угарска је излазак српске војске на Јадран сматрала тешком повредом својих интереса. Ратоборни војни кругови у Бечу предлагали су напад на Србију чије су северне границе остале незаштићене. Током децембра 1912. све је указивало да предстоји аустроугарско – српски рат. После саветовања са руском и италијанском дипломатијом, српска влада је дала следећу изјаву: *„Ми не желимо да се сами упуштамо у питање о нашем изласку на море, већ да се остави исто великим силама кад се рат сврши и мир закључи. Ми на послетку нећемо бити противни стварању аутономне Албаније, ако се Европа на то сложи. Само држимо да аутономна Албанија неће служити миру који је потребан и балканским сајузним државама и целој Европи. Наша је жеља да*

⁵⁸ Владимир Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро – Угарске у XX веку*, стр. 396–401; Д. Ђорђевић, н. д., стр. 86.

⁵⁹ Ђ. Микић, „Албанци и Србија у балканским ратовима“, стр. 68–70.

изађемо на приморје и да имамо пристаниште на својој територији – но решење тога питања остављамо В.[еликим] Силама да га реше онда, кад решавају и остала питања, која ће потећи иза мира.“⁶⁰

Аустроугарски напад на Србију спречен је сазивањем конференције амбасадора великих сила која је, на иницијативу француске дипломатије, сазвана у Лондону крајем 1912. Представници балканских држава почели су преговоре о миру са Османским Царством. Конференција амбасадора решавала је питања о изласку Србије на море и статусу Албаније, која би потом ушла у одредбе мира са Турцима. Док је Русија подржавала српске захтеве о јадранским пристаништима, Аустро – Угарска је намеравала да на конференцији избори што већу Албанију. Француска и Велика Британија су прихватиле стварање Албаније, али су страховале од премоћи Аустро – Угарске и Италије у њој. Због тога су већ првог дана рада конференције амбасадори постигли следећи споразум: „Аутономна Албанија гарантована и контролисана искључиво од стране шест сила, под суверенитетом или сизеренством султана. Подразумева се да ће из управе бити искључен сваки турски елемент.“ Решавајући да границе Албаније и Црне Горе „у сваком случају буду суседне“, онемогућен је излаз Србије на Јадран.⁶¹

Питање разграничења било је знатно теже решити. У дипломатском оптицају од децембра 1912, било је неколико планова. Србија је захтевала да се граница повуче западно од Охридског језера и Црног Дрима, како би Дечани, Ђаковица, Призрен, Дебар и Охрид остали у њеном саставу. Црна Гора је тражила северну Албанију до реке Маће са Скадром, Медовом и Љесом. Грчка је захтевала да јој се додели северни Епир где је арбанашки живаљ живео измешан са грчким. Од преосталих области требало је конституисати аутономну Албанију. Насупрот српском, аустро – угарски предлог заговарао је стварање Велике Албаније. Монархија је тражила да Албанији припадну Ђаковица, Дебар, Корча, Јањина и Струга, и „у први мах“ и Пећ и Призрен, као „компензациони објекти“. Бугарској

⁶⁰ В. Ђоровић, н. д., стр. 410.

⁶¹ Д. Ђорђевић, н. д., стр. 133–134.

је, ако затражи, препуштала Стругу, Охрид и Дебар. Италија је подржала црногорски захтев али се одлучно успротивила грчким тежњама. Русија и Француска заступале су средње решење по којем би граница Албаније према Србији ишла вододелницом Белог и Црног Дрима до Охрида. Албанска делегација је у меморандуму захтевала образовање „етничке“ Албаније са градовима Пећ, Митровица, Приштина, Скопље и Битољ.⁶²

Становиште српске делегације најпотпуније показује промеморија поднета 8. јануара 1913 амбасадорској конференцији. У њој је изричито изнето да се Србија не противи стварању аутономне Албаније, али да ће цела њена вишевековна борба за национални опстанак под турском влашћу, а потом и за државну самосталност од 1804. до 1912. бити обесмишљена ако се допусти да области са мешаним српско – албанским живљем, где су вековима подстицани насилна исламизација, албанизација и истискивање српског живља, припадну Албанији. Подупирући своје ставове историјским, етнографским, културним и моралним правима, српска делегација је наглашавала да су Косово и Метохија у којима се налазе Пећ, Дечани и Ђаковица, одувек били света земља српског народа, и да ни под каквим условима ниједна црногорска или српска влада неће пристати да оне припадну неком другом.⁶³

Стојан Новаковић, први делегат на конференцији амбасадора, сматрао је да „тражећи Арбанији Призрен, Ђаковицу, Пећ, Аустро – Угарска хоће да обнови баријеру међу Србијом и Црном Гором, међу Србијом и морем“.⁶⁴ Пашић је стално истицао да никада неће напустити Дебар и Ђаковицу, ма шта велике силе одлучиле и да „из тих предела може истерати српску војску само јача војна сила“. У једном каснијем писму великим силама Пашић је с горчином нагласио: „Одузимају се земље и светиње Старе Србије да се уступе ономе који их је до сада пустошио.“⁶⁵

⁶² Михајло Војводић, *Скадарска криза 1913*, Београд 1970.

⁶³ *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, VI/1, стр. 136–142.

⁶⁴ *Историја српског народа*, V/3, док. 500.

⁶⁵ *Историја српског народа*, VI/1, стр. 260, 379, 380.

Србија је морала да пристане на повлачење својих трупа са јадранског приморја. Пред захтевима Русије, Аустро – Угарска је попустила, па су Дебар и Таковица остали у саставу Србије, али је уважен њен захтев да у нову албанску државу уђе Скадар који су још увек опседали црногорске и српске трупе. Коначна нагодба постигнута је 10. априла 1913, док се о уређењу Албаније расправљало и следећих месеци. Крајем јула, усвојен је аустроугарско – италијански предлог да Албанија постане суверена држава са наследним кнезом. За наследног албанског кнеза је између многих на крају изабран аустроугарски кандидат, немачки принц Вилхелм фон Вид, рођак румунске краљице, што је у Београду протумачено као нов покушај Аустро – Угарске да преко Албаније, Бугарске и Румуније, затвори обруч око Србије.⁶⁶

Ситуација у Албанији и граничном подручју према Србији током целе 1913. и у првој половини 1914. била је обележена анархијом, нередима и сукобима. Командант Скадра, Есад–паша Топтани, предао је Црногорцима град 23. априла 1913; заузврат му је омогућено да са свом војском и ратном опремом крене на југ и укључи се у борбу за власт. У Албанији су тада већ постојале три владе које су се међусобно сукобљавале. Као један од најмоћнијих велепоседника, Есад – паша се ослањао на муслиманске главаре средње Албаније. Успоставивши свој утицај између Драча и Тиране, у захтевима муслиманске већине која није хтела хришћанина за владара, видео је могућност да истакне своју кандидатуру за тада још упражњен албански престо. Већ 5. маја 1913, обавестио је црногорског владара да намерава да се прогласи за кнеза Албаније и да жели да сарађује са балканским савезом. У Драчу је српском дипломати Живојину Балугџићу изјавио да жели споразум са Србијом. После почетног оклевања, српска влада је прихватила сарадњу са Есад – пашом, оценивши да је *„свеколиким својим држањем показао колико му је било стало до споразума са тадашњом Србијом, у којој је гледао средиште за прибирање балканских снага“*.⁶⁷

⁶⁶ Д. Ђорђевић, н. д., стр. 141–143.

⁶⁷ Ж. Балугџић, н. д., стр. 521–522; Ђ. Микић, н. д., стр. 75; *Документи о спољној политици*

Други балкански рат изазвала је у јулу 1913. Бугарска. Незадовољна територијалним добицима спрема се да зарати против дојучерашњих савезника. Потпору је тражила у Албанији: Албанцима окупљеним око Исмаила Кемала Бугари су обећали знатна територијална проширења ако крену на Србију. У Софији се рачунало да ће устанак Албанаца довести до проглашења аутономије Македоније и њеног припајања Бугарској. Услови за оружане упаде били су повољни: на тлу Албаније окупило се око 20.000 Албанаца који су избегли из Старе Србије, а у валонској влади седели су прваци Хасан Приштина и Иса Бољетинац. Аустроугарски и италијански емисари и агенти, понајвише свештена лица и учитељи, сузбијали су утицај Есад – паше и позивали Албанце да подигну устанак против Србије.⁶⁸

Појединачни препади на најистуреније српске јединице и пограничне постаје почели су већ током другог балканског рата. У међувремену, вршене су обимне припреме за велик упад у Србију. Контингенти пушака које је упућивала бечка влада непрестано су пристизали у Албанију. Бугарске комите обучавале су Албанце за герилско ратовање. Мање групе качака убациване су током маја и јуна 1913. на српску територију да би се проверило њихово герилско умеће.⁶⁹

Кад је под притиском Аустро – Угарске српска војска приморана да се повуче на линију разграничења иза Црног Дрима, дат је знак за општи напад. Крајем септембра 1913. око 10.000 Албанаца упало је на српску територију. Исмаил Кемал је наложио избеглим албанским првацима, Бајраму Цуру, Иси Бољетинцу, Риза – бегу и Елезу Јусуфу да са својим дружинама упадну у Србију, обећавајући да ће уз помоћ Двојне Монархије и Италије, све освојене територије припасти

Краљевине Србије, VI/2, док. 75, 77, 80, 86, 93, 100, 105, 124, 130, 135.

⁶⁸ *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, VI/1, док. 194, 239, 253, 305.

⁶⁹ Богумил Храбак, *Арбанашки упади и побуне на Косову и у Македонији од краја 1912. до краја 1915. године (Национално неразвијени и нејединствени Арбанаси као оруђе у рукама заинтересованих сила)*, Врање 1988, стр. 33—38.

Албанији. Есад – паша је одбио да им се прикључи и упозорио Србију да не одобрава њихову акцију.⁷⁰

Убачене чете предводили су албански прваци и бугарски официри уз садејство бугарских комита. Слабе српске трупе на граници и неколико жандармеријских јединица нису могле да одбију напад. Под вођством бугарских комита убачене чете успеле су да заузму Дебар, Охрид и Стругу и да крену према Гостивару. Иса Бољетинац, Бајрам Цур и Ћазим Лика су са својим снагама заузели Љуму, опсели Призрен и закратко овладали Ћаковицом. Почетком октобра из Скопља кренуле су две дивизије Трупа нових области, које су протеравши Албанце са српске територије, прешле у Албанију и наставиле гоњење.⁷¹

Бечка штампа је писала о великим успесима Албанаца и тражила ревизију граница. Исмаил Кемал је захтевао да се области обухваћене побуном изузму из српске државе и предлагао плебисцит који би спровеле убачене чете. Кад је упад сузбијен, у бечким листовима су објављиване вести о наводним репресалијама које над недужним албанским живљем спроводе српске трупе. Аустроугарска дипломатија покушавала је да докаже да је у питању устанак који је избио унутар српске територије, којем су се потом прикључили Албанци са друге стране границе.⁷²

Да би истакао своју просрпску оријентацију, Есад – паша је искористио метеж изазван великим упадом и у Драчу се 23. септембра прогласио гувернером Албаније. Пред европском јавношћу која је за упад кривила загранични рад српске војске, Србија је настојала да компромитује валонску владу, указујући да су два њена министра, Иса Бољетинац и Хасан Приштина, организатори и вође упада. Тада је поново истакнуто да су границе које је одредила Лондонска

⁷⁰ *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, VI/3, док. 406; док. 347, 351, 359, 378, 379, 418.

⁷¹ Б. Храбак, *Арбанашки упади и побуне на Косову и у Македонији*, стр. 52–64.

⁷² *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, VI/3, док. 407, 408, 409.

конференција амбасадора неповољне за Србију, јер одметничка жаришта око Дебра и Љуме угрожавају српску територију.⁷³

Вилхелм фон Вид стигао је у Албанију у марту 1914. Под притиском Међународне контролне комисије Есад – паша је морао да уђе у јединствену владу, али је у њој добио два најважнија ресора, министарство рата и унутрашњих послова. Незадовољство муслиманског дела албанског становништва овом владом кулминирало је протурским устанком. Подстакнут муслиманским фанатизмом и нерешеним аграрним питањем, устанак је изазвао општу анархију. Аустроугарски и младотурски агенти распаљивали су незадовољство муслиманских маса. Есад – паша је најпре подржао устанак али је, потиснут кнежевих присталицама, у мају 1914. био присиљен да емигрира у Италију.⁷⁴

Истовремено, уз помоћ аустроугарских тајних служби, албански прваци Бајрам Цур и Иса Бољетинац припремали су нов упад у Србију. Крајем марта 1914. на вест да је у селима код Ораховца почео устанак против Срба, неколико стотина Албанаца је прешло границу. Устанак се проширио на четири села. Цур и Бољетинац су планирали да у побуњену област доведу чланове Међународне контролне комисије, пред којом би тамошњи Албанци изразили жељу да се Ђаковица, Пећ, Призрен и крајеви до пруге Урошевац– Митровица, прикључе Албанији, као што им је обећала Аустро – Угарска.⁷⁵

Непосредан повод Првом светском рату био је атентат југословенских и српских патриота из политичке организације “Млада Босна” на аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда у Сарајеву, 28. јуна 1914. Победе Србије у балканским ратовима показале су њену војну, политичку и привредну снагу. У југословенским покрајинама Двојне Монархије, јачао је народни покрет који је у Београду видео стуб националног и јужнословенског окупљања. Рат против

⁷³ Б. Храбак, *Арбанашки упади и побуне на Косову и у Македонији*, стр. 57, 60–61.

⁷⁴ Богумил Храбак, „Муслимани северне Албаније уочи избијања рата 1914“, *Зборник за историју Матице српске*, 22 (1980), стр. 52–53.

⁷⁵ Б. Храбак, *Арбанашки упади и побуне на Косову и у Македонији*, стр. 93.

Србије се од дуго одлагане казнене експедиције праметнуо у рат за уништење српске државе. Бечка дипломатија је поуздане савезнике нашла најпре у Албанији а потом и у Бугарској.⁷⁶

Почетак рата затекао је немирну и неутврђену границу између Србије и Албаније. Присталица балканске сарадње Есад – паша био је у емиграцији, а у Албанији је беснео грађански рат. Побуњеници, тзв. „османлије“, тражили су да владар земље буде муслиман, а застава и карактер државне управе отомански. Бајрам Цур, Хасан Приштина и Иса Бољетинац, примили су од аустроугарских конзула новац, оружје и муницију за припрему устанка. У Цариграду је склопљен споразум да Аустро – Угарска преузме подстицање и финансирање устанка, а да младотурци преузму пропагандни рад, војну организацију и руковођење побуном. Први упади Албанаца, мањег обима, забележени су већ почетком августа 1914.⁷⁷

Уочи рата српска влада је настојала да део главара средње и северне Албаније придобије за сарадњу са Србијом. Показало се да су албанске племенске и феудалне старешине превртљиви, поткупљиви и непоуздани, да за новац лако мењају страну и да, без јасне политичке концепције и јаке националне свести, брину највише о личним и племенским интересима.⁷⁸

Упади у Србију, углавном чарке са пограничним посадама и жандармеријом, од почетка рата нису престајали. Србија је обавештена о припремама нових упада ширих размера, о допремању оружја у Албанију и доласку младотурских и аустроугарских официра у редове албанских чета на српско – албанској граници. Српска влада је тражила начин да неутралише припреме за устанак. Војни кругови су предлагали превентивну војну интервенцију.⁷⁹

⁷⁶ Андреј Митровић, *Србија у првом светском рату*, Београд 1985.

⁷⁷ Б. Храбак, *Арбанашки упади и побуне на Косову и у Македонији*, стр. 124–145.

⁷⁸ Б. Храбак, „Муслимани северне Албаније уочи избијања рата 1914. године“, стр. 49–80.

⁷⁹ Б. Храбак, *Арбанашки упади и побуне на Косову и у Македонији*, стр. 147–151.

Одласком принца фон Вида, у Албанији није било више никакве власти. Сенат побуњених вароши у средњој и северној Албанији изабрао је на једној скупштини Есад – пашу за владара, а српска влада га је одмах позвала да преузме власт. Никола Пашић је средином септембра 1914. у Нишу склопио са њим уговор о пријатељству, помагању и царинској унији. Уз помоћ Пашићеве владе, која га је снабдела новцем и оружјем, Есад – паша је у околини Дебра скупио око 5.000 арбанашких добровољаца, прешао у Албанију и почетком октобра без борбе ушао у Драч. Одмах је образовао владу и прогласио се за председника албанске владе и врховног команданта војске.⁸⁰

Почетком новембра Турска је ушла у рат на страни централних сила и прогласила свети рат против Сила Антанте и њених савезника. У непријатеље ислама био је убројан и Есад – паша, као пријатељ Србије и, преко ње, савезник Антанте. Ратни проглас изазвао је нови протурски устанак муслиманско – фундаменталистичких снага, овога пута против Есад – паше. Побуном фанатизованих маса која се брзо ширила руководили су младотурски официри. Цео покрет имао је изразито антисрпску оријентацију. Побуњеници су тражили враћање Албаније под суверенитет Османског Царства. Нове околности искористиле су Грчка и Италија. Грци су окупирали северни Епир, а италијанске трупе су најпре поселе острво Сасено а потом и Валону.⁸¹ Положај Есад – паше у Драчу постајао је све неизвеснији. Председник албанске владе је зато у више наврата позивао српску владу да војно интервенише у Албанији. Србија је у децембру 1914. успешно одбила аустроугарску офанзиву. Страховања српске владе да ће, после пораза на северу, аустроугарски државни и војни кругови покренути Албанце у рат против Србије, наметала су као решење превентивну војну акцију.

⁸⁰ Душан Т. Батаковић, „Есад – паша Топтани и Србија 1915. године“, у: *Србија 1915*, Београд 1986, стр. 300 – 306; Bogumil Hrabak, „Elaborat srpskog ministarstva inostranih dela o pripremanama srpske okupacije severne Albanije 1915. Godine“, *Godišnjak Arhiva Kosova, Priština*, II–III (1966–1967), стр. 7–35.

⁸¹ Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд, 1973, стр. 377, 383–385.

Упаде ширих размера, најавио је покушај Хасана Приштине, у фебруару 1915. да са четом од око 2.000 људи подигне устанак у Србији. Три погранична села на српској територији пришла су нападачима, али је у првом сукобу са јачом српском јединицом чета Хасана Приштине била разбијена и протерана у Албанију.⁸² Протурски побуњеници су опсели Есад – пашу у Драчу и од њега захтевали да призна власт султана и објави рат Србији. Пашић је стога сматрао да је боље одмах интервенисати, него сачекати да аустроугарски и младотурски официри од Албанаца начине војску против које ће морати да ратује цела једна српска армија.

Око 20.000 српских војника је у три правца ушло у Албанију. За свега десетак дана, српске трупе су разбиле побуњенички покрет, запоселе Елбасан и Тирану и ослободиле опседнутог Есад – пашу у Драчу. Од српских трупа у Албанији створен је посебан Албански одред, са задатком да спроведе темељну пацификацију Албаније и учврсти Есад – пашине позиције.⁸³ Ипак, Есад – паша није успео да успостави своју власт у свим областима северне и средње Албаније. У Мирдитима су се скривали Иса Бољетинац, Бајрам Цур и Хасан Приштина, а у области Мат је пашин сродник Ахмед – бег Зогу покушавао да се нагоди са српским војним властима.⁸⁴

Војна интервенција Србије наишла је на опште негодовање у савезничким круговима, нарочито у Италији чије су претензије на албанско приморје, загарантоване тајним лондонским уговором (1915), уласком српских трупа доведене у питање. На протесте савезничких дипломатија, Пашић је одговарао да је у питању привремена акција и да ће се српске трупе повући после консолидације Есад – пашиног режима. Да би осигурала позиције Србије у Албанији после свршетка рата, српска влада је са Есад – пашом склопила у јуну

⁸² Андреј Митровић, *Србија у првом светском рату*, Београд 1985, стр. 225–226.

⁸³ Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд, 1973, стр. 344.

⁸⁴ Ахмед Зогу је покушавао да се српским меродавним круговима наметне као Есад – пашин супарник. Обећавао је да ће, ако добије потребне гаранције, стати на страну Србије. Уз њега је стално био један повереник српске владе; опширније: Душан Т. Батаковић, „Ахмед – бег Зогу и Србија“, у: *Србија 1917*, стр. 165–177.

1915. у Тирани још један тајни споразум којим је била предвиђена реална унија између две земље. Есад – паша је пристајао на исправку границе у корист Србије, а заузврат је добио гаранцију да ће Србија подржати његов избор за владара Албаније.⁸⁵

Почетак немачко – аустроугарске офанзиве против Србије у јесен 1915, улазак Бугарске у рат на страни централних сила и њен напад на Србију, приморали су српску војску да ратује на два фронта, и да се повлачи у унутрашњост земље. Бугарски упад у Македонију, претио је да пресече одступницу српској војсци према Грчкој. Повлачење српске војске и продор Бугара у дубину Македоније, охрабрили су Албанце на Косову и Метохији и у Македонији. Албанци регрутовани у српску војску, масовно су дезертирали, а многи су се придружили Бугарима који су им поделили оружје. Са аустроугарским претходницама које су дочекали у долини Ибра, нападали су српске војнике.

Кад је српска војска избила на Косово, вршене су разне диверзије и препади на комору. У многим селима Албанци су одбијали да дају храну избеглицама и војницима. У Истоку је 29. новембра 1915. масакрирана једна заостала чета српских војника. Код манастира Светог Марка, у близини Призрена, Албанци из фиса Кабаш на превару су разоружали а потом побили 60 српских војника. После одступања српске војске из Пећи, Албанци су опљачкали многе српске домове и похарали радње. Од пећке болнице, где су се скупили да масакрирају рањене војнике, одбиле су их аустроугарске страже. Код Митровице су постављали заседе, убијали војнике и плачкали избеглице. Тешки злочини почињени су и у Сувој Реци и другим областима.⁸⁶

⁸⁵ Душан Т. Батаковић, „Есад – паша и Србија 1915. године“, стр. 308–310.

⁸⁶ Богумил Храбак, „Стање на српско – албанској граници и побуна Арбанаса на Косову и Македонији“, у: *Србија 1915*, стр. 80–85; Б. Храбак, *Арбанашки упади и побуне на Косову и у Македонији*, стр. 186–195.

Крајем новембра, пошто су Бугари пресекли везу са Солуном, српска Врховна команда је одлучила да се војска повуче у Албанију и тамо реорганизује. Повлачење српске војске кроз Албанију у зиму 1915–1916, остало је запамћено као „албанска голгота“. По уласку српске војске у Албанију, Есад – паша је издао проглас позивајући албански народ да помогне пријатељској војсци. У областима под његовом непосредном контролом албански жандарми знатно су допринели да повлачење изморене и изгладнеле војске, притиснуте болестима, кроз непроходне и снегом завејане планине буде олакшано. Есад – пашини жандарми бринули су о преноћишту, набавци хране и обезбеђењу путева.

У пределима где се Есад – пашина власт није простирала, српска војска је морала оружјем да крчи пут према Јадрану. Католички фратри су позивали Албанце да се оружјем супротставе српској војсци. Албанци су избегавали да се супротставе већим војним формацијама, радије су у високим кланцима сачекивали у заседи заостале војнике и избеглице, пљачкали их и убијали. Најтеже борбе водио је у Мирдитима Комбиновани одред српске војске који је у клисури реке Фани упао у заседу. Око 800 Албанаца под вођством католичког фратра пропустило је војнике тек кад су им уступили велике залихе трупне коморе. Тамо где није било оружаних напада, Албанци су одбијали да изнајме преноћиште и продају храну.⁸⁷

У општој пометњи која је пратила повлачење српске војске, Есад – паша је са својим жандармима покушавао да успостави ред, али су хаос и страх захватили и његове људе, па су многи отказали послушност. Ипак, већина његових трупа штитила је српску војску при повлачењу и, кад је било потребно, заједно са њом се борила против албанских чета које су се придруживале аустроугарским и бугарским трупама. После многих невоља, и дугих маршева према југу, српска војска је савезничким лађама из Албаније пребачена на Крф. Притешњен од бугарских и аустроугарских трупа, Есад – паша морао је да се приклони

⁸⁷ Огист Боп, *За српском војском од Ниша до Крфа*, Женева 1918; Пјарон де Мондезир, *Албанска голгота, успомене и ратне слике*, Београд 1936; *Кроз Албанију 1915–1916*, Београд 1968.

Италијанима; у пратњи српског посланика, са хиљаду највернијих присталица бродом је прешао у Италију.⁸⁸

Косово и Метохија подељене су у две аустроугарске окупационе зоне: Метохија је ушла у Генерални гувернман „Црна Гора“ а мањи део Косова са Косовском Митровицом и Вучитрном у Генерални гувернман „Србија“. Највећи део Косова (Приштина, Призрен, Гњилане, Урошевац, Ораховац) ушао је у састав бугарске Војно – инспекцијске области „Македонија“.⁸⁹ У Метохији и на Косову аустроугарске власти настојале су да придобију албанско и муслиманско становништво. Школе и локална администрација вођене су на албанском језику.

Окупационе власти Двојне Монархије одмах су успоставиле везе са албанским првацима. Из Албаније су дошли многи избегли главари, а с новом влашћу су најтеже сарађивали бегови са Косова и бивши турски официри из Санџака. Знатан број албанских добровољаца ушао је у службу аустроугарске окружне команде у Косовској Митровици и служио у малим одредима за потере. Дервиш – бег је почетком 1917. именован за команданта нарочитог добровољачког батаљона (јачине 400 људи), састављеног претежно од Албанаца.⁹⁰

Бугарска окупација Косова остала је запамћена по прогонима, интернирању цивилног становништва, насилној бугаризацији, прогањању и убијању свештеника. Бивши митрополит рашко – призренски Нићифор, интерниран је у Бугарску и убијен. Најтеже су страдали српски свештеници које су у обе окупационе зоне прогонили и убијали и Албанци и Бугари. Бугарске власти су по сеоским општинама за председнике, писаре и жандарме постављале Албанце и

⁸⁸ Душан Т. Батаковић, „Есад – паша Топтани и Србија 1915. године“, стр. 315—324.

⁸⁹ Озбиљна криза избила је током 1916. око питања разграничења окупационих зона између Бугарске и Аустро – Угарске на Косову; *Историја српског народа*, VI/2, Београд 1983, стр. 146–148

⁹⁰ Андреј Митровић, *Србија у првом светском рату*, Београд 1985, стр. 392–393.

Турке, који су помагали својим сународницима да несметано краду и пљачкају, да судским путем добијају спорове против Срба, а често су заташкavana и убиства.⁹¹

На простору између Јужне Мораве и Копаоника, од 1916. под вођством Косте Војиновића из Косовске Митровице, стваран је комитски покрет који је, почетком прерастао у велики народни устанак са средиштем у Топлици. У потерама за српским комитама у митровачком округу учествовали су и Албанци. Оружани покрет отпора помагали су и многи косовски Срби. Покушаји устаничког вођства да преговорима придобију Албанце за савезнике били су узалудни. Албанске чете нападале су устанике, а у октобру 1917. организоване су посебне албанске и турске јединице за борбу против њих.⁹²

После пребацивања на Крф српска војска је, реорганизована и попуњена добровољцима, заједно са савезничким трупaма распоређена на Солунском фронту. Прешавши из Италије у Париз, уз помоћ француске дипломатије, у Солун је стигао Есад – паша и образовао нову албанску владу која је, захваљујући српском и француском посредовању, добила статус избегличког савезничког кабинета. Од око 1.000 његових жандарма, образована је посебна војна јединица (Есад – пашин табор и Албански стрелци), која је у саставу француске Источне армије постављена уз бок српском Охридском одреду. Према замислима председника српске владе Николе Пашића, Есад – пашине снаге измешане са српским трупaма требало је да дејствују према Косову и северној Албанији.⁹³

У јесен 1918. после пробијања Солунског фронта, у Србији се развио народни устанак. Кад су аустроугарске трупе напустиле линију Скопље–Приштина, устанак је захватио Косово и Метохију. Француске и српске трупе избиле су почетком октобра на Косово, ослободивши Приштину, Призрен, Гњилане и Митровицу. Са француским трупaма састале су се у Митровици српске комитске чете под вођством Косте Миловановића Пећанца, које су одмах кренуле ка Пећи.

⁹¹ О прогањању свештеника, *Задужбине Косова*, стр. 745–750.

⁹² Андреј Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*, Београд 1987.

⁹³ Петар Опачић, *Солунска офанзива 1918*, Београд 1980, стр. 358–375.

Српске комите опколиле су град и приморале на предају знатно јаче аустроугарске трупе. На Косово су пристигле и дивизије Друге српске армије које су успоставиле грађанску и привремену полицијску власт.⁹⁴

После доласка српских и француских јединица, држање албанског живља било резервисано. Кад су главнине трупа наставиле напредовање према Црној Гори, крајем октобра почели су напади Албанаца на усамљене војнике. Повод је била наредба српских војних власти да се по окрузима прикупи државна имовина заостала од бугарске управе. Албанци су почели нападе на српске цивилне и војне власти, а наредба да предају оружје изазвала је велики отпор. Нападана су општинска седишта, села и мање војне посаде, а током новембра у Дреници и око Пећи одметала су се од српске власти читава села. Српске снаге су до средине децембра с тешком муком сламале албански отпор и спроводиле акцију разоружања.⁹⁵ У Београду је 1. децембра 1918. било проглашено уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у заједничку краљевину под династијом Карађорђевића.

Први светски рат је предухитрио обликовање једне јасне политике према Албанцима у границама Србије, премда су свима који нису учествовали у побунама против српских власти била гарантована грађанска права. Два балканска и један светски рат продубили су између Срба и Албанаца старе и створили нове мржње које су уз подршку зараћених сила, пре свих Аустро – Угарске и Турске, а у Албанији и савезничке Италије, имале непосредне политичке циљеве. Србија је, насупротив томе, упорно настојала да сарађом са Есад – пашом и низом племенских главара у средњој Албанији створи противтежу антисрпском покрету помаганом из Беча и Цариграда. Уговори склопљени са Есад – пашом 1914. и 1915. године били су, на првом месту, нацрт могућих облика повезивања (реална унија уз мање територијалне уступке), а

⁹⁴ Богумил Храбак, „Учешће становништва Србије у протеривању окупатора октобра 1918“, *Историјски гласник*, 3–4 (1958), стр. 25–50; А. Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*, стр. 520–522.

⁹⁵ Bogumil Hrabak, „Reokupacija oblasti srpske i crnogorske države sa arbanaškom većinom stanovništva i stav Arbanasa prema novoj uspostavljenoj vlasti u jesen 1918“, *Gjurmime albanologjike*, Prishtinë/ Priština 1969., стр. 270–279.

потом и осигурање за случај да се по окончању рата о судбини Албаније поново решава без учешћа Србије.

Судбина Есад – паше Топтанија, који је своје политичке планове о будућности Албаније заснивао на подршци и сарадњи са Србијом, показала је превласт снажног антисрпског расположења међу Албанцима, којем је у прилог ишло и настојање српске војске да заузме и у састав нове државе укључи Скадар са околним српским селима. Због ширине утицаја Италије, под чијим је окриљем образована једна привремена албанска влада, покушаји Есад – паше да поново преузме власт у Албанији, где је још увек имао бројне присталице, нису могли дати резултата. Насупрот изасланицима које је у име Албаније подржавала Италија, Есад – паша је априла 1919. на конференцији мира у Паризу, уз помоћ Србије, довео другу незваничну делегацију и, позивајући се на легитимност своје владе и објаву рата централним силама, захтевао да му се допусти повратак у земљу. Његову борбу окончали су хици атентатора Авнија Рустемија, 13. јуна 1920. у Паризу.

Ослободилачку мисију српске војске на Косову и Метохији нису пратиле освете за вишевековне злочине Албанаца, главних експонената турске антисрпске политике, нити је до освете дошло после победе. Дешавале су се само одмазде у случајевима када су локални албански прваци изневеравали задату реч (бесу) и када су иза леђа нападали и масакрирали српске војнике. После пробоја Солунског фронта и у овој области се распламсао српски бунт, знатно олакшавајући бржи продор српских и француских армија. У октобру 1918. године Косово и Метохија су били поново слободни.

I поглавље

Косово и Метохија у југословенској држави (1918 – 1941)

Косово и Метохија у Краљевини СХС/Југославији – држава и друштво

Стварањем Краљевине Срба Хрвата и Словенаца (СХС), Срби су сматрали да је решено српско питање окупљањем свих Срба, сем мањег броја у Румунији и Мађарској, у јединственој југословенској држави.⁹⁶ Организација власти Краљевине СХС почивала је на етничком унитаризму.⁹⁷ Србија је била биолошки изнурена, а постојало је и српско нераумевање новог простора са различитим народима, верама, дијалектима, обичајима, традицијама, правним узусима, стандардима образовања. Српски народ није успео да искористи победе из 1912 – 1913. и 1914 – 1918. Краљевина СХС од непуних 12 милиона становника, имала је у свом саставу два милиона мањинског становништва, али и вернике три религије, од којих се католичка црква налазила под централизованом влашћу Ватикана.⁹⁸

Југославија је била држава неравномерног економског развика. Југославија, начета аграрном кризом од 1926. и притиснута сељачким дуговима, запала је 1930 – 1931. у велику економску кризу.⁹⁹ Експериментом краља Александра 1929. национална идеја је са својом идеолошком подлогом “интегралним југословенством” доведена до апсурда недељивог народног јединства (једна држава, један народ), имајући за последицу слабљење југословенске државне идеје и обнову националних програма. Шестојануарски режим из 1929. означио је слом грађанске демократије у Југославији, напуштањем парламентаризма.

⁹⁶ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd 1992, стр. 19; Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790 – 1918*, II, Београд 1989, стр. 829 – 832

⁹⁷ Назив државе био је израз схватања о троименом народу. Формула о етничком унитаризму била је 1914 – 1918. и у међународној функцији уједињења, када је разарана вишенационална структура полуфеудалне Аустро – Угарске; В. Petranović, n. d., стр. 19

⁹⁸ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, стр. 23

⁹⁹ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, стр. 23

Шестојануарска диктатура оснажила је сепаратистичке снаге. Октроисани устав донет 1931. омогућио је даље настављање диктатуре.¹⁰⁰

Према Сенжерменском уговору од 10. септембра 1919. године Краљевина СХС преузела је обавезу „да свима становницима да пуну и потпуну заштиту живота и слободе без обзира на порекло, народност, језик, расу или веру“ (члан 2, став 1). Такође је било утврђено да се „никакво ограничење неће прописати против слободе употребе ма којег језика“ од стране југословенских држављана, „било у приватном или трговачким односима, било у погледу вере, штампе или за издања сваке врсте, било на јавним зборовима“ (чл. 7, став 3). Посебном одредбом зајемчена је општа заштита права и интереса свих југословенских националних мањина: „Српско – хрватско – словеначки припадници (тј. југословенски држављани) који образују етничке, верске или језичке мањине, уживаће исто поступање и исте гаранције правно и фактички као и остали српско – хрватско – словеначки припадници. Они ће, наиме, имати иста права као и други да о своме трошку подижу, управљају и надзиравају добротворне, верске и социјалне установе, школе и друге васпитне заводе, с правом да се ту служе слободно својим језиком и слободно исповедају своју веру“ (чл. 8). Нема никакве сумње да се ова заштита протезала и на југословенске Албанце. Влада Краљевине СХС је свој цивилизацијски однос према националним мањинама изразила потписивањем конвенције о заштити етничких мањина, у Паризу 5. децембра 1920. године, и кодификовањем тог става у Уставу из 1921. године.¹⁰¹

Косово и Метохија постали су део централистички организоване државе. Њено интегрално југословенство, које је у други план стављало регионалне, верске, историјске и националне одреднице њених словенских поданика, ни на какав начин није доводило у питање самобитност Албанаца. Српски борци за ослобођење од турског ропства и аустроугарске, немачке и бугарске окупације, нису своју победничку позицију уграђивали у неку посебну српску политику,

¹⁰⁰ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1992.

¹⁰¹ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1992.

нити у неки облик организовања државе који би водио асимилацији мањине. Нису подстицали систематско исељавање у Турску, иако су многи косовски Турци и Албанци томе тежили, и због верских или имовинских разлога и због страха од освете за злочине почињене над Србима. Област је у читавом међуратном периоду напустило укупно 45.000 људи, махом оних који су то лично желели,¹⁰² иако је Турска била спремна да прими око 200.000 исељеника.¹⁰³ Идеји о „троједином народу“, о југословенству, победници и ујединитељи су подређивали своје српство, чак и на начин који је угрожавао сопствено духовно јединство.

Формирање југословенске државе поништавало је албанску идеју о формирању државе у којој ће живети сви Албанци. Никола Пашић је искључивао сваку могућност да Албанци створе своју националну државу. “Првенство у сабирању”, Пашић је давао Србима, јер је у српско – хрватској држави окосница била Србија, претходно уједињена са Македонијом и Старом Србијом. Пашић је спољну политику Србије схватао као решавање српског националног питања, сматрајући да се његово решење јавља као претходница југословенског уједињења.¹⁰⁴

Након завршетка Првог светског рата, током октобра 1918. јединице српске војске вршиле су и неке функције цивилне власти на Косову и Метохији, али није било једноставно поново успоставити власт и вратити у мирнодопски живот албанско становништво. Прво је требало образовати војне и полицијске органе, осигурати саобраћајнице и разоружати непоуздано албанско становништво. Држава је те послове покушала да реши дејствовањем војске и жандармерије и компликованом законском процедуром за издавање оружаних листова. Резултати на терену нису одговарали броју ангажованих кадрова.¹⁰⁵

¹⁰² Атанасије Јевтић, *Од Косова до Јадовна*, Београд 1987, стр. 85.

¹⁰³ Ђоко Слијепчевић, *Српско – арбанашки односи кроз векове са посебним освртом на новије доба*, Минхен 1974, стр. 294

¹⁰⁴ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije*, knjiga I, Београд 1988.

¹⁰⁵ Dmtar S. Tasić, *Rat posle rata: vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca na Kosovu i Metohiji i u Makedoniji 1918–1920*, Београд 2008., поглавље: Успостављање власти, отпори и реакција, стр. 29 – 53, 477

Законом од 26. априла 1922. установљена је подела на области као административне целине (33 области). Јужна Србија је била покрајина у Србији која је била састављена од 16 округа и 59 срезова Македоније, Косова, Метохије, Санџака и делова Црне Горе. Територија Косова и Метохије била је подељена у неколико области – у оквиру Врањске области налазио се из Косовског (Приштинског) округа Гњилански срез, у оквиру Косовске области налазио се Косовски округ (Грачанички, Лапски, Неродимски, Шарпланински, Горски и Подгорски срез), део Топличког (Прокупље и Куршумлија), Призренски округ, из Врањског округа Јабланички срез, у оквиру Рашке области био је Звечански округ (Митровачки, Дренички и Вучитрнски срез), у Зетској области налазио се Метохијски округ (Источки, Ђаковички и Пећки срез).¹⁰⁶

После Немаца и Мађара, трећа „велика“ национална мањина у Краљевини Југославији била је албанска. На попису 1931. године, број Албанаца се повећао у односу на попис 1921. године за 68.602, упркос исељавању. Тиме су по бројности избили на прво место. Сами Албанци су свој број у периоду 1918 – 1941. процењивали на 720.000 до преко милион. Према матерњем језику на попису 1931. године арнаутским језиком у КЈ је говорило 505.259 људи, од чега на Косову и Метохији 331.549 (ако посматрамо Косово и Метохију у границама области која је успостављена 1945. године у ДФЈ). Југословенске власти су процењивале да је број Албанаца свакако био већи 1931. него 1921. узимајући у обзир и велики албански природни прираштај.¹⁰⁷

За време Балканских ратова и после њих, као и за време Првог светског рата и после њега, дошло је до исељавања дела муслимана и узимања њихове земље од чифчија, аутоколониста, представника власти и других. Србија није током ратова вршила никакав притисак на муслиманско становништво (међу њима и на Албанце) да се исељава. Највећи део муслимана се исељавао мимо војних

¹⁰⁶ *Administrativno–teritorijalne promene u NR Srbiji od 1834–1954. godine*, Beograd 1955., стр. 45 – 48; *Уредба о подели земље на области*, Службене новине Краљевине СХС, бр. 92, 28. април 1922, стр. 1 – 2

¹⁰⁷ Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva, Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd 2005., стр. 79 – 80

операција, тј. по њиховом окончању. Разлози њихове емиграције у Албанију и Турску су били пре свега субјективни: нису желели да живе у хришћанској држави.¹⁰⁸

Стање у аграрним односима у јужним деловима новостворене државе 1918. године било је хаотично. Власници малих поседа били су у истом положају, независно од тога да ли су били Срби или Албанци. До 1914. године нема података о величини поседа, али је познато да је било доста ситних поседа у брдима и читлука у равници. Приликом аграрне реформе муслиманске чифчије су третирани као и хришћани, и могли су добити до 5 хектара земље бесплатно. Због недостатка званичних државних статистичких података, немогуће је исказати колики је био слој слободног ситног сељаштва и каква му је била национална структура. Албанска села била су богатија од хришћанских, имали су више живине и стоке, које су хришћани мање држали јер су им их отимали албански бандити – качаци. Власници већих имања били су бегови, који су већином били Турци и Албанци. Аге и бегови су чинили 10% муслиманског живља.¹⁰⁹

Привреда и индустрија је у јужним крајевима била слабо развијена. Разлози су били несређене политичко – безбедносне прилике, бандитизам, сиромаштво у капиталу, неукоост радне снаге, недостатак сировина, путева, пруга, општа неразвијеност. Од 128 предузећа проценује се да је веома мали број био у власништву припадника албанске и турске мањине. Занатство је било слабо развијено и њиме се бавила скоро половина градског становништва у доба турско власти. Не знамо националну структуру, и којим су се занатима више бавиле занатлије одређених националности.¹¹⁰

После Првог светског рата због конкуренције индустрије и промене моде пад су доживели занати везани за традиционални начин одевања, а због обимне грађевинске делатности, полет су доживели занати везани за грађевинарство.

¹⁰⁸ Милош Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912 – 1915)*, Београд 2013, стр. 522

¹⁰⁹ Z. Janjetović, n. d., Beograd 2005., стр. 165 – 167

¹¹⁰ Z. Janjetović, n. d., Beograd 2005., стр. 167 – 168

Банкарство се развија тек после 1918. године. У стварању основа банкарског система предњачили су људи из Народне радикалне странке. Муслимани су због религиозног сепаратизма 1921. основали своју Трговачку банку Ибар у Косовској Митровици.¹¹¹ На социјалну структуру националних мањина у Југославији утицало је у великој мери исељавање. Албанци нису упркос великом исељавању изгубили у својој националној хомогености, због чврстих братственичких веза, услед који су многе албанске вође биле везане за завичај. Изузеци су били само они који су се политички изразито искомпромитовали.¹¹²

У политичком и парламентарном животу, највећи значај имала је партија Џемијет, коју су сачињавали Албанци и Турци. Ова партија је имала успоне и падове у сарадњи са водећом српском партијом – Народном радикалном странком.¹¹³ Први период карактеришу добри односи. Посланици Џемијета су помогли доношење Устава 1921. године а за узврат им је обећана праведна накнада за одузету земљу, зависно од економске вредности земље и локалних прилика, исплата земљишне ренте, беглучки поседи до 300 хектара и чак повратак земље коју су чифчије узурпирале 1912. године.¹¹⁴ На основу споразума 28. јуна 1921. године 11 од 12 Џемијетових посланика гласало је за Устав. Џемијет је био спреман да без много расправе у парламенту подржава радикалске и полу – радикалске владе, а за узврат је добијао уступке на пољу аграрних односа али и у виду амнестија за качаке.¹¹⁵

Џемијет је упркос испрва договореној сарадњи почео да се удаљава од НРС. Ослабила је струја Турака који су се залагали за сарадњу са радикалима, а ојачала је албанска струја коју је водио Ферхат бег Драга, брат оснивача Џемијета Неџиба, личност сумњиве прошлости и прикривени иредентиста. Албанци су све

¹¹¹ Z. Janjetović, n. d., Beograd 2005., стр. 167 – 168

¹¹² Z. Janjetović, n. d., Beograd 2005., стр. 168 – 169

¹¹³ Опширније: Богумил Храбак, *Џемијет: организација муслимана Македоније, Косова, Метохије и Санџака: 1919 – 1928*, Београд, 2003.

¹¹⁴ Б. Храбак, н. д., Београд, 2003.

¹¹⁵ Б. Храбак, н. д., Београд, 2003.

више преузимали вођство.¹¹⁶ До августа 1924. посланици Џемијета су и даље били део радикаског посланичког клуба. Гласали су заједно са радикалима, али се нису оглашавали у скупштинским дебатама. Њихови захтеви су се тicali аграрне реформе (одштета), учешћа муслимана у локалној власти, школства на матерњем језику и око шеријатских судова.¹¹⁷

Такође се сада јављају и посебни албански, национални захтеви. У току 1923. године вођени су преговори са НРС. До преласка у опозицију дошло је постепено, средином фебруара 1924. године. Почели су да се отворено успостављају контакти са Стјепаном Радићем, а партијска скупштина је у децембру одобрила наставак политичке сарадње са опозиционим блоком. Донета је одлука и у вези са изборима заказаним за фебруар 1925. године. Одобрена је сарадња са другим странкама у зависности од локалних прилика. Дошло је до повезивања са Демократском странком и независним радикалима, на шта је Министарство унутрашњих дела забранило страначко гласило „Хак“.¹¹⁸

У јужним деловима Југославија, окупација Албаније од стране Италије 1939. године, изазвала од августа 1939. ширење италијанско – албанске иредентистичке пропаганде која је утицала на политичко расположење Албанаца. Ову пропаганду су ширили албански прваци и италијански агенти, што је рађено кришом. Репресивно поступање државних власти није могло да промени мишљење већине Албанаца, који су, у промењеној спољнополитичкој ситуацији све више спас очекивали од Италије, а нису имали очекивања од политичког ангажовања у оквиру Југославије.¹¹⁹

Културно најзаосталија мањина у Југославији, али и у читавој југоисточној Европи била је албанска. Процент неписмености код Албанаца пред Други светски рат у Албанији се процењивао на 80%, а на територији Југославији ишло

¹¹⁶ Б. Храбак, н. д., Београд, 2003.

¹¹⁷ Б. Храбак, н. д. Београд, 2003.

¹¹⁸ Z. Janjetović, n. d., Beograd 2005., стр. 175 – 176, 184 – 185

¹¹⁹ Z. Janjetović, n. d., Beograd 2005., стр. 210 – 211

се и до 98% (што је вероватно била и претерана процена, али није била далеко од стварног стања). Албански језик је био неразвијен, без апстрактних и стручних термина, без опште прихваћеног алфабета и заједничког књижевног стандарда. То су биле последице дуге турске владавине. После младотурске револуције дошло је до краткотрајног успона албанског школства, али је то трајало кратко (од 1908. до 1910. године). После Првог балканског рата српске власти су на Косову и Метохији и у западној Македонији затекли највећим делом само турске школе. Било је доста мектеби и медреса, примитивних основних и средњих верских школа, са врло неуким свештенством и нерегулисаном наставом. Мектеба је било по свим селима, а медреса обично уз џамије по већим насељима.¹²⁰

Поред ових лаичких турских и исламских верских школа, Аустро – Угарска је за албанске католике изградила неколико римокатоличких верских школа у Пећи, Ђаковици, Стубли, Зјуми, Злокућанима, Будисавцу, Скопљу и Урошевцу. Српске власти су затвориле турске државне школе а уместо њих су отвориле државне школе са наставом на српском језику. За албанску и турску децу отворени су и припремни разреди за учење српског језика. Само је верска настава одржавана на турском и арапском језику, а наставио је да ради и одређени број верских школа. Наставиле су са радом и католичке школе. Циљ школске политике био је пре свега да међу словенским становништвом, муслиманским и хришћанским, развије осећај припадности једној нацији и држави (Југославији). Поред тога, када су у питању били Турци и Албанци, главни циљ је био да они науче српски језик и историју.

Из верских и националних разлога код муслимана је дошло до отпора похађању српских школа. Постоје непоуздани подаци да су Аустро – Угари наводно отворили 300 албанских школа, што нема подлогу у историјским изворима. По петицији три албанска свештеника Друштву народа из 1930. године, српске власти су 1919. године затвориле 32 албанске школе у које је ишло 4074

¹²⁰ Опширније: Љубодраг Димић, Културна политика Краљевине Југославије I – III, Београд, 1996 – 1997.

ђака. Просветна политика према албанском и турском становништву ишла је од асимилације до свесног и намерног непросвећивања.

Двадесетих година покушавало се да се од Албанаца и Турака направе југословенске патриоте, а тридесетих година школа је била део политике која је је била само још једно средство притиска које је требало да их подстакне на исељавање. Муслимани су нерадо ишли у државне школе. Албанци и Турци су нерадо слали женску децу у школе. Језичка баријера (непознавање српског језика) чинила је велику препреку. Такође албанско сељаштво било је конзервативно и културно заостало. У „Јужној Србији“ 1931. муслимани су чинили 11,2% становништва, а њихова деца су чинила само 5,1% ученика.¹²¹

Муслиманска деца су похађала верске школе (сибијан мектебе), која су била нека врста верских курсева. До процвата ових школа дошло је у периоду диктатуре (1931 – 1934). Држава је толеранцијом мектеба желела да надокнади недостатке муслиманског школства, а да албанско становништво стекне најосновније образовање на матерњем језику које им је држава ускраћивала.¹²²

Албанска национална мањина је често слала жалбе и петиције Савету Друштва народа жалећи се на кршење права (ускраћивање језичких и верских слобода, права на школовање на матерњем језику, грађанских права, недостатак личне безбедности, одузимање земље, разрезивање великог пореза, онемогућавање слободе окупљања, терор) од стране државних власти (1921 – 1931).¹²³ Српски народ није успео да искористи победе из 1912 – 1913. и 1914 – 1918. године. Према мишљењу Лава Троцког из времена Балканских ратова, Србија је 1912. “себи око главе привезала млински камен”, укључивањем у свој

¹²¹ Z. Janjetović, n. d., Beograd 2005., стр. 214 – 219, 246 – 249

¹²² Z. Janjetović, n. d., Beograd 2005., стр. 214 – 219, 246 – 249; опширније: Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије*, I – III, Београд, 1996 – 1997.

¹²³ Z. Janjetović, n. d., Beograd 2005., стр. 398 – 401

састав, с дотадашњом хомогеном националном структуром државе, милион Македонаца и Албанаца.¹²⁴

Колонизација Косова и Метохије и албанско национално питање

Колонизација Косова и Метохије у Краљевини Југославији подразумевала је насељавање, пре свега Србима и Црногорцима из пасивних крајева Краљевине Југославије, у периоду 1919 – 1941. године. Циљ колонизације био је успостављање етничке равнотеже у осетљивим пограничним регионима. Етничка равнотежа нарушена је вишедеценијским мењањем етничке структуре на штету хришћанског становништва. Само од 1876. до 1912. са територије Старе Србије је насилно расељено 150.000 Срба и уместо њих су насељени албански колонисти. Колонизација је постала планска и одвијала се у два таласа: 1922 – 1929. по Уредби о насељавању Јужних крајева донесеног 20. новембра 1920. године и 1933 – 1938. по Закону о насељавању Јужних крајева донесеног 11. јуна 1931. године. Насељавање се вршило пре свега српским становништвом са подручја пасивних региона као што су Црна Гора, Босна и Херцеговина, Далмација, Рашка област, Војводина и Војна Крајина у Хрватској. Током колонизације, узимање земљишта од приватних власника је било забрањено.¹²⁵

У почетку, колонисти су добијали необрадиво земљиште и земљу попут пашњака, пропланка, неплодна и напуштена земљишта, шуме и у мањој мери земљиште бегунаца – одметника. Само 5% од укупног земљишта било је обрадиво. За досељенике је изграђено у 330 насеља и села 12.689 кућа, 46 школа и 32 цркве. Колонизација је започела непосредно након припајања Косова и Метохије Краљевини Србији и делова Метохије Краљевини Црној Гори у Првом балканском рату, и настављена је током периода Краљевине СХС/Југославије, од

¹²⁴ Опширније: Љубодраг Димић, Културна политика Краљевине Југославије I – III, Београд, 1996, 1997

¹²⁵ Опширније: Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929 (Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS)*, Beograd 2002.; Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva, Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd 2005.; Александар Павловић, „Просторни распоред Срба и Црногораца колонизованих на Косово и Метохију у периоду између 1918. и 1941. године”, *Баитина*, 2008, Приштина-Лепосавић, бр. 24, стр. 231 – 245

1918. до 1941. године. Преко 90% укупног броја колониста су чинили Срби са разних крајева Југославије (укључујући и Црногорце). У етничкој структури преовладавали су Срби са 49.000, затим Хрвати са 4.500 и Словенци са 450. Поред њих било је и Влаха, Русина, Руса, Немаца.¹²⁶

На Косову и Метохији се од 1919. до 1940. у својству колониста земљорадника, по основу мера аграрне реформе населило 12.672 породица, од тога 6.513 из Црне Горе (више од 50%), 3.671 из Србије, 1.943 из Босне и Херцеговине и 545 породица тзв. аутоколониста (повратника), тј. староседелаца. Према статистици из 1939. године евидентирано је 59.294 лица. На основу свих процена сматра се да је на Косово и Метохију у назначеном међуратном периоду било насељено не више од 65.000 лица (официри, жандарми, чиновници и други на државној служби повећавају број од 59.294); Колонизација Косова се углавном сматра неуспелим пројектом, јер није задовољила ни државу ни насељенике, ни староседеоце. Резултати колонизације су поништени Другим светским ратом, када је већина колониста протерана назад у Србију и Црну Гору.¹²⁷

Затвореност албанског становништва у систему племенског уређења – фисова, утицала је да међу Албанцима не буде пријемчива пропаганда која не потиче из редова барјактара и других земљопоседника. Чак ни комунисти, са својом идеологијом пролетерског интернационализма и критиком тзв. “великосрпског хегемонизма”, нису успевали да дубље продру меду албанско становништво, свдећи своје присталице и чланове на малобројне Албанце, што ће остати карактеристично и за време Другог светског рата.¹²⁸

¹²⁶ Опширније: Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929 (Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS)*, Beograd 2002.

¹²⁷ Опширније: Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929 (Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS)*, Beograd 2002.; Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva, Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd 2005.; Александар Павловић, „Просторни распоред Срба и Црногораца колонизованих на Косово и Метохију у периоду између 1918. и 1941. године”, *Баштина*, 2008, Приштина-Лепосавић, бр. 24, стр. 231 – 245

¹²⁸ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd 1992., стр. 19 – 96

Стварањем Краљевине Срба Хрвата и Словенаца (СХС), Срби су сматрали да је решено српско питање окупљањем свих Срба, сем мањег броја у Румунији и Мађарској, у јединственој југословенској држави.¹²⁹ Организација власти Краљевине СХС почивала је на етничком унитаризму.¹³⁰ Србија је била биолошки изнурена, а постојало је и српско неразумевање новог простора са различитим народима, верама, дијалектима, обичајима, традицијама, правним узусима, стандардима образовања. Српски народ није успео да искористи победе из 1912 – 1913. и 1914 – 1918. Краљевина СХС од непуних 12 милиона становника, имала је у свом саставу два милиона мањинског становништва, али и вернике три религије, од којих се католичка црква налазила под централизованом влашћу Ватикана.¹³¹

У Југославији је доминирало неповерење према албанском становништву, што се видело приликом служења војске и запошљавања, као и приликом истицања захтева за албанским језиком у школама и судовима. Главно упориште власти на Косову и Метохији чинили су Срби староседеоци и српско – црногорски колонисти насељавани у ове крајеве после балканских и Првог светског рата.¹³²

Посебну претњу интегритету нове југословенске државе представљао је албански побуњенички качачки покрет.¹³³ Он је био најпогубнији у периоду од 1919. до 1924. године, да би се потом преобратио у малобројније одметништво.¹³⁴ Његове акције биле су усмерене против нове власти на Косову и Метохији и против српског становништва. Министарство унутрашњих послова је 1921. године, објавило је општу амнестију одметника, под условом да се до одређеног

¹²⁹ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd 1992., стр. 19; Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790 – 1918*, II, Београд 1989.

¹³⁰ Назив државе био је израз схватања о троименом народу. Формула о етничком унитаризму била је 1914 – 1918. и у међународној функцији уједињења, када је разарана вишенационална структура полуфеудалне Аустро – Угарске; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd 1992., стр. 19

¹³¹ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd 1992., стр. 23

¹³² Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd 1992., стр. 60

¹³³ Љубодраг Димић, Ђорђе Борозан, *Југословенска држава и Албанци*, I – II, Београд 1998, 1999.

¹³⁴ Љ. Димић, Ђ. Борозан, *Југословенска држава и Албанци*, I – II, Београд 1998, 1999.

рока предају властима. Амнестија је само делимично успела, тако да у појединим селима тетовског, призренског и косовског округа није више било одметника. Прави качаци се, међутим, нису лако предавали. Зато се повремено прибегавало репресалијама, које су укључивале и конфискацију њихових имања, интернирање њихових породица, а понекад и спаљивање њихових кућа и освајање села, из којих је пружан оружани отпор, удруженим дејством војске и жандармерије, уз учешће артиљерије. Иако је овај покрет отпора временом јењавао, он је био озбиљна запрека бржој интеграцији арбанашке мањине у југословенско друштво.¹³⁵

Законом о уређењу аграрних односа, на Косову и Метохији су укинута најконзервативнији феудални односи. У периоду од 1918. до 1941. године земљу је први пут добило 45.000 породица. Да ови поседи нису били отети од Албанаца, како је то пропаганда Тиране често истицала и још увек истиче, говоре следећи подаци: у аграрни комплекс, који је захватао 192.212,94 хектара, на поседе у власништву турске државе отпадало је 100.345,94 хектара, општинској земљи је припадало 75.502,24 хектара, црквама и манастирима 246,14 хектара итд. Свега трајно напуштеног качачког и приватног земљишта 8.783,10 хектара. Само је 4.530,43 хектара представљало приватно земљиште.¹³⁶ Приватници, којима је одузета земља, били су богати турски поседници, углавном читлук – сахибије. И они и остали приватни власници били су обештећени. Део земље досељеници су сами купили од бивших власника.

Од сиромашних староседелаца Албанаца и Срба, земља није одузимања. Посед је доказиван тапијом, признаницама и сведоцима. При подели земље није испољаван верски или национални протекционизам. Земљу је добило 32.314 српских досељеника из пасивних крајева Црне Горе, Херцеговине, Босне и Хрватске. Добили су је и друге категорије: месни аграрни интересенти (6.072

¹³⁵ М. Obradović, n. d., Priština 1981. стр. 107–108, 135, 145–146.

¹³⁶ М. Obradović, n. d., Priština 1981. стр. 107–108, 135, 145–146.

домаћинства), чифчије (11.368 домаћинстава) и категорија чифчијама сличних односа (2.271 домаћинство).¹³⁷

Досељеници из других крајева (60.000) добили су 35,3% земље; највише утрина или шумског земљишта, које су сами морали да крче. У савременој антисрпској пропаганди ове чињенице се тенденциозно тумаче у настојању да се покаже наводно привилегован третман досељеника. Истина је да су они од 309.000 хектара обрадиве земље, коју је 1910. године имао бивши косовски вилајет, добили само 5% обрадивих и 95% необрадивих површина.¹³⁸ Стање успостављено аграрном реформом било је незнатно промењено после италијанског уласка у Албанију 1935. године, ојачавањем граничног појаса српским и арбанашким православним живљем. Да би се сместили са границе исељени Албанци, умањени су неки српски поседи у унутрашњости области, по принципу 0,40 хектара по члану породице.¹³⁹

Великоалбански национални и политички покрет и односи са југословенском државом

Највише је под пропагандни удар долазила културно – просветна политика на Косову и Метохији. Влада Краљевине СХС (Југославије), гарантовала је Албанцима старе форме верског организовања, укључујући и исламске школе на матерњем језику. Широко развијено основно школско образовање било је организовано на српско – хрватском језику. Цивилизацијска суштина ове југословенске просветне политике огледа се у податку да је школовањем на српско – хрватском језику 1940. године било обухваћено 12.000 албанске деце. Тај број би био и много већи да се родитељи нису одупирали Закону о обавезном основном школовању (нарочито женске деце). Албанцима су биле доступне занатске, средње и више школе у земљи, каквих је било и у свим већим градовима

¹³⁷ Ђоко Слијепчевић, *Српско – арбанашки односи кроз векове са посебним освртом на новије време*, Минхен 1974, стр. 18.

¹³⁸ Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, Београд 1985, стр. 188–189

¹³⁹ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije*, I, Београд 1988.

Косова и Метохије, док су факултети, тамо где су постојали, били отворени за све грађане Југославије.¹⁴⁰

Националне мањине су уживале иста права као и словенски народи и у погледу партијско – политичког организовања. Закони су им омогућавали и подједнако учешће у органима власти и у другим представничким телима. Чињеница је да су у мањим косовско – метохијским локалним органима власти Албанци представљали већину. У Косовској Митровици, на пример, која је имала 62% српског становништва, они су имали 43 кмета, док су сви остали имали 29. О толерантности режима очито говори податак да су у та тела бирани и они албански прваци који су до ослобођења области били на челу сурових антисрпских погрома, какви су били на пример, Цафер Дева и Ферат бег Драга.

Слично је било и у погледу партијско – политичког организовања. Џемијет партија била је основана августа 1919. године, и она је све време свог кратког постојања изражавала једино албанске интересе. На удару југословенских државних органа је била само онда када је интересе суседне Албаније стављала испред југословенских, па је, због обавештајне делатности у корист ове земље, распуштена 1925, године. Без основа су оцене да је ова партија била основана као оруђе „великосрпске хегемонистичке клике“.¹⁴¹ После 1925. године Џемијет је званично престао да ради, али не и илегално.

Тридесетих година партијско – политички живот албанске мањине више него до тада изражава се на линији великоалбанске политике. После италијанског уласка у Албанију такву улогу имао је Косовски комитет. Почетком двадесетих година био је упориште качачког покрета Бајрама Цурија. Још више је био антијугословенски ангажован у доба превирања и међуплеменских сукоба у Албанији (1924–1925), сукоба које је проузроковао атентат на краља Зогуа. Емигрантски косовски комитет био је, после преоријентације албанског краља

¹⁴⁰ Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије*, I – III, Београд, 1996, 1997.

¹⁴¹ Живко Аврамовски, „Прилог питању италијанско – албанске иредентистичке пропаганде у време минхенске кризе и окупације Албаније“, *Историјски гласник*, 2–3 (1964), стр. 123

(који се на власт вратио 1925) од Беча на Рим, на буџету Италије, постајући главни организатор свих антијугословенских акција избеглица са Косова и Метохије. Заједно са Албанским комитетом издао је 1927. декларацију у којој је истицао наводно угњетавање Албанаца на Косову и Метохији и тиме се директно укључивао у Мусолинијеву антијугословенску политику која је, подстицањем писања бројних арбанашких петиција Друштву народа, обнављала и интензивирала активност качачког покрета. Овај покрет Југославија је углавном била угушила 1922. године.

Главни покровитељ антијугословенских акција тридесетих година била је Италија која је, на основу другог (1927) Тиранског пакта, добила контролу над Албанијом. На челу проиталијанског дела албанске емиграције налазио се римски плаћеник Хасан – бег Приштина. После југословенско – италијанског уговора од 25. марта 1937. године, а нарочито после разговора југословенског премијера Милана Стојадиновића и италијанског министра иностраних послова грофа Тана, када је дошло до кратког прекида овакве оријентације, Рим је понудио и исправку југословенске границе, према Скадру.¹⁴² Мусолинијево непријатељство биће обновљено већ у априлу 1939. године, после изненадног пада Стојадиновића (5. II 1939), када долази до уласка италијанске војске у Албанију. Тада су Косово и Метохија постали објекат изразито агресивне политике, коју је италијанска влада водила у лето 1939. године преко обавештајног пуковника Анђела Антике.

Отвореној агресији на Југославију претходило је стварање новог Косовског комитета на челу са Терим – бегом Махмудбеговићем, а у Скадру и Албанске фашистичке странке на челу са Кољ Бибом. У Риму је у јуну 1939. године створен Биро за организовање албанског „иредентистичког“ покрета, са задатком да убацује качачке банде преко границе у Југославију. Акције су праћене жестоком антијугословенском пропагандом, те пропагандом католичког клера да Албанци треба да се врате вери својих предака и тиме доведу у ситуацију „благостања“,

¹⁴² Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt, Jugoslavija između dva rata*, Buenos Aires 1963., стр. 570; Живко Аврамовски, „Прилог питању италијанско – албанске иредентистичке пропаганде у време минхенске кризе и окупације Албаније“, *Историјски гласник*, 2–3 (1964), стр. 11

које им носи Италија. Уочи рата Косово и Метохија су били поприште активности бројних обавештајних служби, док је у Албанији припремана агресија на Југославију. Већ у јануару 1940. године секретар Албанске фашистичке странке Кољ Биба наговештава да ће ускоро бити анектирани крајеви Југославије и Грчке.¹⁴³

Косово и Метохија су, и поред најнижег економског и демократског старта, у периоду између два светска рата доживели изванредно друштвено – економски успон. Ипак можемо рећи да су простори Косова и Метохије остали пасивни и маргинализовани, и поред неких помака (постепено нестајање анархије и успостављање државне власти, смањивање крвне освете, обрађивање шумског и утринског земљишта, отварање рудника Трепча, увођење савременог наводњавања, изградња путева и железничких пруга, посебно пута Пећ–Чакор и железничке пруге Приштина–Пећ).¹⁴⁴

Косово и Метохија у географском погледу чине простор оивичен планинама, испресецан клисурама, рекама и језерима, богат шумом са умереном континенталном климом. Поред повољног географског положаја, ово подручје одликовао је и велики геополитички значај за Краљевину Југославију. Ту су пролазиле најважније балканске саобраћајнице, још од турског времена, али и природне комуникације путем река. Цвијић је сматрао да се у области Јужне Србије може створити једна велика држава због добре повезаности. Историјска улога Косова и Метохије током античке и средњовековне прошлости допринела је да се овај простор држи уз Србију због непроцењивог стратешког значаја. Све до ослобођења од турске власти, геополитички оквир био је одређен односом великих сила, што је узроковало и подстицало међуетничке сукобе, пре свега Срба и Албанаца.¹⁴⁵

¹⁴³ Вук Vinaver, „Fašizam i jugoslovensko–albanski odnosi na početku drugog svetskog rata“, *Istorijski zapisi*, XXIII, 1–2, Titograd 1970. стр. 104.

¹⁴⁴ *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, Београд–Призрен 1987, стр. 589

¹⁴⁵ Војислав Радовановић, *Географске основе Јужне Србије*, Скопље 1937.

Зачетак великоалбанске идеје и касније њено ширење, као и близина албанске границе утицали су на несигурност безбедности становништва. Уласком у три бановине (Вардарска, Зетска, Моравска), Косово и Метохија били су подељени, чиме је држава желела да умири нестабилан крај поделом одговорности на три администрације, уз инсистирање на државном и националном унитаризму, али и да реши привредну кризу, културну и индустријску заосталост. Финансијска ситуација у бановинама није била добра. Штедња је примењивана у целој држави, па и у Јужној Србији. Смањивање државне администрације није помогло побољшању стања. Становништво није било у стању да измирује пореске обавезе. Цене пољопривредних производа биле су ниске, сељаштво је било задужено, грађани су имали ниску куповну моћ.¹⁴⁶

Администрација на Косову и Метохији није била квалитетна. Владала је велика несталност службеника, корупција и злоупотреба овлашћења. Службеници нису имали адекватне школске и стручне квалификације. Чиновници су невољно одлазили на службу у Јужну Србију. Био је велики број дошљака у државној служби, јер се тамошње становништво више бавило занатством, ситном трговином и печалбарењем. У Јужној Србији су окружни и срески судови били успостављени тек 1934. године. Судска администрација одликовала се несталношћу и недовољним квалификацијама, па се број нерешених предмета нагомилавао. Највећи број кривичних дела односио се на крађе, убиства и тешке телесне повреде.¹⁴⁷

Косово и Метохија били су у саставу Треће армијске области, а Косовска дивизијска област имала је седиште у Приштини са војним окрузима у Косовској Митровици, Приштини и Призрену. Војска је представљала фактор безбедности али је имала улогу и у модернизацији простора, васпитавању, описмењавању и културном уздизању младића. С обзиром на околности, официри који су служили у Јужној Србији имали су право на бенефицирани радни стаж. Међу њима је био

¹⁴⁶ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije*, I, Београд 1988.

¹⁴⁷ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije*, I, Београд 1988.

мали број припадника националних мањина, а регрути Албанци били су примани у најмањем проценту. За одбрану нестабилне границе, важну улогу имала је Гранична трупа, реоснована 1931. Граничари су били у неповољном положају, због лоших услова рада, ниских плата и мањка кадрова.¹⁴⁸

Полиција и жандармерија биле су веома значајне за одржавање реда и мира на простору Косова и Метохије, али је и у овом сектору постојао проблем недостатка довољног броја полицијских чиновника и кадрова. Постојао је проблем прекорачења дужности жандарма, али су због околности у којима су радили имали подршку власти. Жандарми су често тражили премештаје, јер су били изложени сукобима са наоружаним качацима и представљали често једину државну власт у забаченијим крајевима.¹⁴⁹

Према попису из 1931. на простору Косова и Метохије живело је преко пола милиона становника, а више од половине изјавило је да за свој матерњи језик сматрају албански. Број становника и домаћинстава се увећао у односу на 1921, а просечна величина породице се смањила, јер је дошло до распадања породичних задруга. Наталитет је био у порасту, породица је имала више од четворо деце, а предност је традиционално давана мушкој деци. Радило се на смањивању морталитета становништва, нарочито одојчади и мале деце, подизањем културне и хигијенске свести. Највећи проценат становништва живео је на селу. Муслиманска села су традиционално била збијена, за разлику о хришћанских раштрканих. Села су одавала утисак запуштености, са примитивним кућама, затвореним обичајима и традицијом, на ниском здравственом ступњу, неадекватном исхраном и лошом хигијеном. Постојао је мали број градова и вароши.¹⁵⁰

¹⁴⁸ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije*, I, Београд 1988.

¹⁴⁹ V. Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija*, Београд 2002; В. Јовановић, *Вардарска бановина*, Београд 2011.

¹⁵⁰ V. Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija*, Београд 2002; В. Јовановић, *Вардарска бановина*, Београд 2011.

Југословенска држава покушавала је да реши национално питање на југу исељавањем муслиманског становништва пре свега у Турску и Албанију. Турска је имала интереса од овог насељавања јер је хтела да насели своје опустеле крајеве из којих су исељени Курди. Албански прваци, нарочито Косовски комитет, радили су на пропаганди против исељавања Албанаца са Косова и Метохије. Велики проблем остваривању државне националне идеје интегралног југословенства била је великоалбанска идеја, развијана још од Прве албанске лиге у XIX веку (Прва призренска лига из 1878. године).¹⁵¹

Косовски комитет имао је водећу улогу у остваривању албанских националних тежњи, а с обзиром на њихово активно деловање, инциденти на граници Југославије и Албаније били су готово свакодневни нарочито у другој половини тридесетих година са приближавањем Другог светског рата. Илегални преласци границе, сукоби са граничарима, крађе и отмице у селима у близини границе константно су оптерећивали становништво. Југословенска држава је пружала подршку појединим албанским емигрантима мислећи да ће на тај начин ублажити нестабилну ситуацију на граници, а највиши државни врх је међудржавном сарадњом и преговорима са Италијом настојао да реши проблем Албаније а самим тим и Косова и Метохије. На граници са Албанијом је од 1939. уведено приправно стање све до априла 1941, које је подразумевало фортификационо уређење границе, мобилисано је неколико пукова југословенске војске, направљен нов распоред снага Треће армије.¹⁵²

За време личног режима краља Александра удружења и политичке странке су биле забрањене, а попуштање је почело завођењем устава 1931. када је било уведено Народно представништво и формирана режимска Југословенска национална странка. Спроведени су парламентарни избори у новембру 1931. који су само привидно представљали изборну борбу, јер је постојала само једна изборна листа, владина листа. На Косову и Метохији био је висок проценат

¹⁵¹ Z. Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva*, Beograd 2005.

¹⁵² Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije*, I, Beograd 1988.

излазности бирача, а изабрано је 11 посланика. На наредним парламентарним изборима у мају 1935. биле су истакнуте четири листе, мада су главне биле листа председника владе Богољуба Јевтића и листа Удружене опозиције. На Косову и Метохији број бирача је био смањен. Владина листа је победила, мада је и опозиција имала велики број гласова.¹⁵³

Југословенска радикална сељачка демократија је 1932. преименована у Југословенску националну странку. Странка је подразумевала уједињење свих националних снага у циљу регенерације земље. Радикалске и демократске фракције биле су најснажније, а било је и представника Хрватске сељачке странке (ХСС), Словенске људске странке (СЛС) и Југословенске муслиманске организације (ЈМО). Организацију странке спроводиле су полицијске власти у држави, а свим државним службеницима и онима чија је делатност зависила од владе добијали су поверљива наређења да се придруже новој странци. Странка је била на власти док су на власти били њени оснивачи. Након председника влада Узуновића и Јевтића, нови председник Министарског савета је постао Милан Стојадиновић.¹⁵⁴

Влада Милана Стојадиновића је прокламовала државно и народно јединство, али и истицала начела локалних и ширих самоуправа, нови изборни закон који је пропагирао опште, једнако, непосредно и тајно бирачко право, закон о штампи, зборовима и удружењима, обраћање пуне пажње на социјална, духовна и привредна питања, што је показивала и њена девиза „са народом и за народ.“ Влада је пропагирала политику „реалног југословенства“ настојећи да превазиђе националне посебности. Стојадиновић се ослањао на кнеза – намесника и део српске буржоазије, потом на СЛС и ЈМО. У спољној политици покушао је да развија добре односе са Немачком и Италијом. Покушао је да спроведе државну

¹⁵³ Branislav Gligoriјеvić, *Kralj Aleksandar Karadorđević*, Beograd 1996.; Тодор, Стојков, *Опозиција у време шестојануарске диктатуре 1929 – 1935*, Београд 1969.

¹⁵⁴ Опширније: Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929 – 1935.*, Beograd 1969; Todor Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića 1935 – 1937*, Beograd 1985; Драган Тешић, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935 – 1939*, Београд 1997.

интервенцију у привреди да би на тај начин повезао југословенски простор. Странка коју је он основао, Југословенска радикална заједница (ЈРЗ), у августу 1935, од СЛС, ЈМО и Народне радикалне странке (НРС), иако је приказивана као општејугословенска, није могла да прерасте у јединствену политичку организацију. ЈРЗ није добила подршку Главног одбора радикала који је интензивирао сарадњу са Демократском странком и Савезом земљорадника и приклонио се Удруженој опозицији. Удружена опозиција била је неформални савез три претежно српске странке: Радикалне, Демократске и Савеза земљорадника, који су захтевали демократизацију политичког живота укидањем закона шестојануарске диктатуре и споразума са представницима хрватског покрета. Њихови политички циљеви и ставови били су разнолики, није било јединственог политичког програма. Од грађанских политичара нико није издавајао Косово и Метохију као посебну јединицу, сем Светозара Прибићевића, вође Самосталне демократске странке, који је у књизи „Диктатура краља Александра“ изнео да би требало да се створи федеративна држава која би као савезне јединице обухватила Словеначку и Хрватску, Славонију и Далмацију, Босну и Херцеговину, Војводину, Србију, Стару Србију и Македонију.¹⁵⁵

Организација режимске странке ишла је споро на Косову и Метохији, јер су се људи уписивали пре свега због страха да ће изгубити своја службеничка места или да ће на тај начин добити посао. На превременим парламентарним изборима 1938. владина, тј. Стојадиновићева листа прошла је лошије него Јевтићева. На Косову и Метохији велики број бирача гласао је за владину листу (ЈРЗ), али је победа била неуверљива. Највише гласова ова листа је добила од припадника националних мањина који су желели испуњење својих интереса преко ових избора. Организовање ЈРЗ на простору Косова и Метохије започело је образовањем месног одбора у Пећи, почетком септембра 1935, одакле је потекла

¹⁵⁵ Todor Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića 1935 – 1937*, Beograd 1985.; Мира Радојевић *Удружена опозиција 1935 – 1939* Београд 1994.; Драган Тешић, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935 – 1939*, Београд 1997.

иницијатива да се одбори организују на читавом простору Косова и Метохије. Већина страначких одбора формирана је у току 1936. године.¹⁵⁶

Комунистичка партија Југославије је после доношења Обзнане у децембру 1920. и Закона о заштити јавне безбедности из августа 1921. Радилa у илегалним условима. КПЈ је у Југославији имала руководство у емиграцији и залагала се од 1923. за „помоћ угњетеном народу и националнореволуционарном покрету“. Стратегију КПЈ представљало је национално питање и истицање „велиосрпског хегемонизма“. Првенствена замисао била је разбијање Југославије и касније обнављање ове државе као комунистичке федерације.

У периоду од Трећег конгреса КПЈ 1926. истицала се потреба самоопредељења свих нација, а новембра 1924. у одлукама Земаљског већа КПЈ истакнуто је ослобођење Албанаца и да је неопходно да се Косово и Метохија укључе у албанску државу. На Четвртом конгресу у Дрездену октобра 1928. истакнута је неопходност конкретизације права на отцепљење. За албански народ на Косову и Метохији констатовано је да би могао да се ослободи „великосрпске буржоазије само уз помоћ радничке класе, сељаштва и осталих покрета уједињених нација на Балкану“. Залагали су се за „истеривање српских окупатора војске“ и „жандарма чиновника“.

Током тридесетих година КПЈ је спроводила пропаганду о „националном угњетавању“ Албанаца на Косову и Метохији. Све до 1935. и до стављања у први план политике Народног фронта против фашистичке опасности и тога да би југословенски народи требало да бране југословенску државу, у центру пажње партијских руководстава у иностранству била је замисао о стварању националнореволуционарних покрета као савезника револуционарног радничког покрета. Сугестија Коминтерне да усмерава КПЈ на Косову и Метохији преко

¹⁵⁶ Todor Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića 1935 – 1937*, Београд 1985.; Мира Радојевић, *Удружена опозиција 1935 – 1939*, Београд 1994.; Драган Тешић, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935 – 1939*, Београд 1997.

Косовског комитета била је погрешна јер је Комитет радио на остваривању идеје Велике Албаније. Албанци су прихватили КПЈ, јер је она заступала њихова права, организовали су акције у циљу спречавања одузимања земље. У придобијању албанских маса радили су већином комунисти насељеници, према којима су неписмени и племенски везани Албанци осећали неповерење, мањи број је био укључен у партију. КПЈ је пре рата имао мали број чланова партије албанске народности.¹⁵⁷

Организација КПЈ на Косову и Метохији имала је 1939/40. Укупно 239 чланова од којих су 55% били сељаци, 30% радници, 12% интелектуалци, а било је само 12 жена или 3%. Организација је била састављена пре свега из редова Црногораца – колониста, Албанаца је била само 10%. Значајан датум у историји КПЈ на Косову и Метохији била је њена Прва обласна конференција из јула 1937. у Пећи. Комунистичка партија радила је и на формирању Народног фронта против јачања фашистичке идеје. Крајем септембра 1939. била је одржана у Витомирици поред Пећи Друга обласна конференција КПЈ за Косово и Метохију. Тада је први пут постављено питање аутономије обласне организације КПЈ, јер су сматрали да организационе везе нису биле добре, а и желели су да имају непосредну комуникацију са ЦК КПЈ, а не преко руководства КПЈ за Црну Гору или Србију.

Трећа обласна конференција одржана је јула 1940. У Витомирици. Те године је дошло до консолидације КПЈ на Косову и Метохији. На овој конференцији је истакнута важност решавања албанског питања на Косову и Метохији и придобијање и уздизање кадрова албанске националности. Утицај КПЈ на становништво најснажније је дошла до изражаја у демонстрацијама против пакта Југославије, које су одржане 27. марта 1941. у више градова на Косову и Метохији (Пећ, Ђаковица, Призрен, Косовска Митровица, Урошевац, Гњилане).¹⁵⁸

¹⁵⁷ Коста Николић, „Комунистичка партија Југославије и албанско питање 1941 – 1944“, у, *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878 – 2000*, стр. 87 – 93; Janko Pleterški, *KPJ i nacionalno pitanje 1919-1941*, стр. 28 – 29

¹⁵⁸ Milutin Folić, *Komunistička partija Jugoslavije na Kosovu 1919-1941*, Priština 1987, стр. 187 – 193, 267 – 269, 341 – 354, 402, 404; Ali Hadri, “Konsolidacija Komunističke partije Jugoslavije na

Привредни развој текао је неравномерно и споро, иако је овај простор имао економског потенцијала за развој. Највећи проценат становништва бавио се пољопривредом. Преовлађивао је мали посед, производња је била примитивна и екстензивна. Аграрна реформа и колонизација требало је да реши национално питање у нестабилном подручју Косова и Метохије, али и да се збрину сиромашни становници из северних крајева државе. Аграрна реформа је укинула феудални систем у држави. Захваљујући колонизацији, дошло је до побољшања јавне безбедности, јер су колонисти насељавани у деловима који су били качачка склоништа и упоришта (Лапски и Дренички срез). Дошло је до побољшања националне свести староседелаца. Колонизацијом је мењана слика Косова и Метохије у демографском, етничком, националном погледу. Модернизација простора била је недовршена, упркос изградњи болница, школских зграда, путева, водовода, пруга и телефонских инсталација. У градовима је ипак долазило до постепених промена, захваљујући доласку колониста који су познавали савременије начине производње и доласку квалификоване радне снаге из северних делова државе. Индустрија се споро и неравномерно развијала.¹⁵⁹

Највећи део индустрије био је везан за прераду пољопривредних производа. Косово и Метохија су били богати рудом, а рударске повластице су давале странцима. Трепча је била на другом месту у Европи по производњи оловне и цинкане руде. Поред Трепче, познати су и рудници Језерина, Голеш, Ново Брдо. Трговина је била, пре свега, ситна и унутрашња. Спољна трговина је подразумевала извоз пре свега стоке у Грчку и Албанију. Занати су били добро развијени и организовани. Њихов значај је ипак био смањен, јер је становништво све више користило индустријске производе из земље или иностранства. Због тога су неки занати нестали, а неки су почели да се модернизују.¹⁶⁰

Kosovu u periodu 1937–1941. godine“, *Tokovi revolucije, Zbornik istorijskih radova*, Beograd 1971., стр. 4 – 12, 19 – 25

¹⁵⁹ V. Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija*, Beograd 2002; В. Јовановић, *Вардарска бановина*, Београд 2011.

¹⁶⁰ V. Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija*, Beograd 2002; В. Јовановић, *Вардарска бановина*, Београд 2011.

Просвета је била заостала на просторима Косова и Метохије. Југословенска држава није успела да наметне државну идеју и национално васпитавање путем националне школе, новог просветног законодавства, државних уџбеника, народног просвећивања. Школске зграде биле су у лошем стању и недовољне, а школски намештај и учила неадекватни. Недостајао је квалификован наставни кадар. Деца су често изостајала са наставе због незнања родитеља, удаљености, болести и због обављања пољопривредних послова. Средње школство није успело да образује већи број стручних радника за привреду и да повећа прилив кандидата на више и високе школе. Био је донет Закон о народним школама, а број учитеља и ученика растао је у свим годинама диктатуре, што је био сигуран показатељ напретка у школству. Неписменост је према попису из 1931. била већа од 80%, а жена скоро 100%. Држава је предузимала мере (течајеви, књижнице, читаонице, народни универзитети) које су давале слабе резултате, јер је напредак био веома спор. Највећи проблем је било школовање албанске националне мањине на државном језику као и школовање женске деце. Албанска деца су се већином школовала у сибијан мектебама и медресама, које су биле верске школе.¹⁶¹

На Косову и Метохији су биле доминантне православна, католичка и исламска верска заједница. Муслимани су чинили скоро три четвртине становништва. Селаштво је било морално и верски запуштено. Недовољан и неадекватан број свештеника, који су одређивали разне таксе на своју руку и били омрзнути у народу, није могао да врати народ у цркве. Муслиманска верска заједница била је веома незадовољна, јер се државна политика мешала у све њихове верске послове, пре свега путем протекције оних муслиманских свештеника који су били одани држави. Односе са католичком верском заједницом обележио је Конкордат који је требало да буде потписан 1935. али се то одужило због незадовољства српске православне цркве и народа. Албанско становништво је бранило интересе

¹⁶¹ Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918 – 1941*, I – III, Београд 1996, 1997; Љубодраг Димић, Ђорђе Борозан, *Југословенска држава и Албанци*, I – II, Београд 1998, 1999.

албанске националне мањине уз велику подршку Итаље, која је и на тај начин спроводила антијугословенску кампању.¹⁶²

На Косову и Метохији је преовлађивао патријархални начин живота. Становништво је било организовано у облику племена, братстава, фисова, породичних задруга. Породичне задруге су се распадале, пре свега због аграрне реформе, а и због тежње чланова задруге за личном зарадом. Код Албанаца је свест о сродству била много јача него код Срба. Здравствене прилике нису биле добре. Био је недовољан број лекара, недостајале су савремене болничке зграде и одговарајући услови за лечење. Владале су заразне болести, које су избијале због лоших услова становања, слабе исхране и хигијене.¹⁶³

Насупрот државној националној идеји „интегралног југословенства“ међу албанским становништвом била је развијана великоалбанска идеја, настала још од формирања Прве албанске лиге у 19. веку. Пројекат „Велика Албанија“ био је заснован на албанској националној идеји да би сви Албанци требало да живе у једној држави. Косовски комитет је имао водећу улогу у остваривању албанских националних тежњи, а с обзиром на њихово активно деловање, инциденти на граници између Југославије и Албаније били су готово свакодневни нарочито у другој половини тридесетих година приближавањем Другог светског рата. Илегални преласци границе, сукоби са југословенским граничарима, крађе и отмице у селима у близини међудржавне границе константно су оптерећивали становништво.¹⁶⁴

Подршка члановима Косовског комитета од стране албанске владе и конзулата у Скопљу, пропагандна активност и подршка Италије довели су до огромног ширења великоалбанске пропаганде по косовскометохијским срезovima. Југословенска држава пружала је помоћ појединим албанским емигрантима

¹⁶² Љубодраг Димић, Ђорђе Борозан, *Југословенска држава и Албанци*, I – II, Београд 1998, 1999.

¹⁶³ Љ. Димић, Ђ. Борозан, н.д., Београд 1998, 1999.

¹⁶⁴ Љ. Димић, Ђ. Борозан, н.д., Београд 1998, 1999.

надајући се да ће на тај начин ублажити нестабилну ситуацију на граници. Највиши државни врх је међудржавном сарадњом и преговорима са Италијом покушао да реши проблем Албаније, а самим тим и проблем територије Косова и Метохије. Албанија је служила за подмиривање стратегијских интереса Југославије и Италије. Односи Југославије и Албаније били су у периоду између два светска рата променљиви, од изразито лоших до периода неке врсте побољшања. Албанија је сарађивала са Италијом, и у време преговора са Југославијом.¹⁶⁵

Окупацијом Албаније од стране Италије априла 1939. године, дошло је до отварања новог фронта и све већих инцидената на граници Југославије и Албаније. На граници са Албанијом је од 1939. уведено приправно стање све до априла 1941. које је подразумевало фортификационо уређење границе. У том периоду мобилисано је и неколико пукова југословенске војске, а такође су проверавана мобилизацијска дејства и направљен је нов распоред снага Треће армије југословенске војске.

О стању у Македонији и на Косову и Метохији, пред почетак Другог светског рата на територији Југославије, тачније 1940. године, детаљно је извештавао помоћник инспектора Врховне војне инспекције, после завршеног службеног обиласка територије Треће армијске области, која углавном обухвата јужну Србију¹⁶⁶ доставио је, поред службеног извештаја о војним питањима и своја запажања о стању и приликама у јужној Србији и код тамошњег живља.¹⁶⁷

¹⁶⁵ Љубодраг Димић, Ђорђе Борозан, *Југословенска држава и Албанци*, I – II, Београд 1998, 1999.

¹⁶⁶ Под јужном Србијом подразумевали су се Македонија и Косово и Метохија

¹⁶⁷ „Стање на нашем југу врло је озбиљно и забрињавајуће, али и у последњем тренутку треба предузети што хитније и енергичније мере да се то стање поправи, наш тамошњи живаљ национално осећаја, или чак и ако их има они су негативни. Такво тешко, готово очајно стање, није резултат данашњих прилика нити резултата из наших спољно – политичких прилика, већ је то израз нашег погрешног систематског спровођења унутрашње политике за ових 20 година од завршетка светског рата до данас у тим крајевима, које је у садашњим приликама дошло до врхунца и може имати кобних последица, ако му се не нађе лека што пре. А још увек није доцкан, и зло треба тражити, али не доле на терену, већ у нашем досадашњем раду. На левој обали горњег тока реке Вардара према Арбанашком фронту, где је у већини арнаутски живаљ, становништво је по

У истом извештају помоћник инспектора Врховне војне инспекције предложио је конкретне мере ради поправљања стања у тим областима, пре свега

изгледу мирно и послушно и по његовом прикривеном држању, не би се могло доћи до негативног уверења о његовој оданости према нашој држави.

Али незадовољство ипак постоји и то велико. Незадовољство Арнаута има више узрока, а један од главних лежи у решењу аграрних питања и поделе односно одузимања земље Арнаутима – нашим становницима. Незадовољство арнаутско много потпирује католичко свеиштенство, које води једну разорну акцију противу наше државе, а у корист Италије. Ово је утврђено, али су наше власти немоћне да у овој акцији стану на пут – што је за жаљење. Додељивање потпоре сиромашним обвезницима овог краја није вршено благовремено и у реду. Постојао је извесан застој у решењу ових молби кривицом одговорног, а врло несавесног чиновништва и општинских власти. На ово се јавно жалеле обвезници. И ова појава проузрокује незадовољство, јер ваља имати на уму, да је становништво врло сиромашно. Додељивање хране на име помоћи, такође се не врши правилно, а нарочито у односу на Арнауте, који су због тога озлојеђени, јер и они врло ревностно одговарају својим војним обавезама код нас. По извештају једног команданта места, кукуруз се дели несразмерно мање Арнаутима у односу на други живаљ.

Од арнаутског живља нашој ствари много је више одан и веран муслимански део, док су католици задојени акцијом и кампањом католичког свеиштенства у корист Италије. Црногорци, са овог подручја, који су до недавно били у завади са Арнаутима, сада су са њима у релативно добрим односима. Може бити, а постоје сви изгледи, да овоме узрок лежи у извесним сепаратистичким тежњама Црногораца, чији се покрет не може пренебрегнути. У овим својим тежњама, природно је, да се Црногорци – појединци наслањају на арнаутски живаљ. При овоме, осећа се извесно нерасположење појединих Црногораца према Србијанцима. Црногорски део становништва овог краја, а коме је додељена земља, није још успео да се својим трудом и радом привеже за земљу. Осећа се код њих немар, нерад и слаба воља за обрадом земље, што је донекле и разумљиво, обзиром на ранији начин живота. Становништво попуњено Црногорцима – свакако није на висини свога позива у овим крајевима у погледу трудољубивости, ревности и правог схватања у обављању државних послова, а што треба очекивати од представника државних власти. Ово је за жаљење, у толико пре, што код извесног броја тих људи почиње материјални моменат да игра видну улогу.

На овом делу – подручју не постоји утицај политичких људи из овог краја на само становништво, а нарочито у погледу постављања председника општина по селима. Требало би хитно поунити сва празна места војника жандармеријских официра у овим крајевима, јер је жандармеријска служба још највећи представник реда и правичности у очима овдашњег становништва. Уопште речено, становништво је мирно на први поглед али највећим делом незадовољно и нерасположено према држави, услед неспособног и делом корумпираног нашег чиновништва.

*...Укратко речено, наша национална ствар у овоме крају још није пропала, али су дошли последњи моменти, да се данашње стање измени, довођењем исправног чиновништва, и сменом учитеља, професора и свештеника – домородаца новим људима – мисионарима. ... Урођени осјећај ропства наслеђен од Турака, делимична корупција и слаб ауторитет наших државних власти од 1918. године до данас – створио је код овог народа осјећај да ток догађаја још није завршен и да треба очекивати нешто ново. ...; Изводи из извештаја министра војске и морнарице председнику краљевске владе од 28. октобра 1940. године, у, Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Uzroci i posledice sloma*, Београд, Лjubljana, Titograd, 1983, I, стр. 559 – 663*

за придобијање Албанаца, у циљу побољшања њиховог односа према југословенској држави.¹⁶⁸

Сломом Краљевине Југославије априла 1941, на Косову и Метохији су се појачале тензије између Срба и Албанаца, а Други светски рат је отворио пут стварању Велике Албаније. Простор Косова и Метохије је остао пасиван и маргинализован.¹⁶⁹

¹⁶⁸ „Као општи закључак, могло би се извести следеће: Арнаутски живаљ у јужној Србији представља одличан ратни материјал у сваком погледу. Наши војно – државни интереси налажу да по сваку цену придобијемо и у јачој мери искористимо овај ратнички народ. А нерасположење овог становништва према нашој држави долази поглавито: од несавесног, неспособног и делом корумпираног чиновништва, као и великих неправилности у решењу аграрних питања. ... А као једна ефикасна, могућа и спасоносна мера јесте следећа: 1. Посебан режим у јужној Србији и оставити одрешене руке бану; а од њега тражити ред, рад и законитост. 2. Да се не врше никакви избори. То је највеће зло за ове крајеве, и то је неподељено мишљење свију лица без изузетка. 3. Да се општинско часништво, а нарочито председници и деловође не бирају већ постављају од најнационалнијих и најпоштенијих људи, и то не из ових крајева. Домородци не могу бити објективни у раду и не могу се отети своје локално осећају. 4. У Београду по свима централама, стати на гледиште да је јужна Србија животни најјачи центар Југославије. Према томе, и повести финансијску, економску и војну политику у правцу консолидовања прилика у јужној Србији. 5. Све партијско, несавесно, неспособно и корумпирано чиновништво што пре заменити исправним и честитим људима – мисионарима, а ово чиновништво за извесно време деполитизирати, боље наградити и не држати га дуже од 3 – 4 године у јужној Србији. 6. Све чиновнике, учитеље, професоре, жандарме, финансије итд. из северозападних крајева заменити чистим србијанским елементом и то најбољим.“ Изводи из извештаја министра војске и морнарице председнику краљевске владе од 28. октобра 1940. године, у, Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Uzroci i posledice sloma*, Beograd, Ljubljana, Titograd, I, стр. 559 – 663

¹⁶⁹ Божица Ж. Славковић, *Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији 1929 – 1941*, докторска дисертација у рукопису, Београд 2014, 634 – 641

II поглавље

Међународни односи Краљевине Југославије (1939 – 1941)

Спољна политика југословенске државе и Косово и Метохија

Сепаратистичка политика у Краљевини Југославији добијала је све више на снази фашистичком експанзијом, како у Хрватској, тако и у Македонији и на Косову и Метохији, и међу националним мањинама. Погибијом краља Александра 9. октобра 1934. у Марсеју започео је период намесничког режима (кнез – намесник Павле Карађорђевић). Влада Милана Стојадиновића настојала је да приближавањем Југославије Италији и Немачкој блокира ове земље како не би помогле Хрватској сељачкој странци у решавању хрватског питања. Тада су се по први пут у међуратној Југославији напуштала политичка средства интеграције, заменом са економским мерама, изазваним утицајем немачке привреде пребачене на ратни колосек и повољне размене Југославије са Немачком и Италијом. У том времену уобличава се позната политика Трећег рајха о Југославији као додатном простору „великог привредног простора” Трећег Рајха.¹⁷⁰

Национално питање, требало је разрешавати у једној ситуацији која је већ била пољуљана Другим светским ратом, значајном изменом топографске мапе Европе (аншлус Аустрије, разбијање Чехословачке, окупација Албаније). Бројна немачка мањина се осилила свесна своје моћне заштите. Могло се очекивати да две суседне државе, Мађарска и Бугарска, затраже ревизију мировних уговора закључених у Тријанону и Неију.¹⁷¹ Појачана је активност сепаратистичких снага: Косовског комитета; усташа који све више продиру у ХСС и остварују утицај у његовим полувојним формацијама; ВМРО – а, који користи парољу независне Македоније, радећи у суштини за бугарске интересе.

¹⁷⁰ Milan Ristović, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/41 – 1944/5*, Београд 1991.

¹⁷¹ Branko Petranović, *Srbija u drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Београд 1992, стр. 30

Захваљујући „географском дисконтинуитету” између Срба у матици и ван ње, око три милиона Срба живело је ван оквира Србије. За српске политичаре јединство линије Дунав – Морава – Вардар било је неминовност са становишта прошлости, садашњости и будућности српског народа. Страхovalo се од губљења Косова и Метохије уколико се “арнаутски клин” до краја “зарије” у центар троугла „српских земаља” (Србија, Црна Гора и Македонија) и раздвоји их. Милан Стојадиновић није успео да оствари договор с Турском ради пресељења „Арнаута” у Анадолију и Цариград. Управа Вардарске бановине изазивала је психозу исељења Арнаута, нарочито из граничних крајева. Израђивале су се анализе о Македонији без Македонаца, навођењем бројних група немакедонског становништва: Срба, Цинцара, Куцовлаха, Турака, исламизираног словенског становништва око Велеса, поарнаућених Муслимана, „Арнаута”, „бугараша”.

Преговори између Југославије и Италије завршени су споразумом потписаним 25. марта 1937. у Београду. Споразумом је гарантована албанска независност, узајмано поштовање граница, заштите интереса у случају угрожености, сузбијања било каквих активности које би биле уперене против територијалног интегритета. Влада Милана Стојадиновића признала је до тада остварени италијански утицај у Албанији а италијанска влада се обавезала на војну здржаност. У Немачкој и Великој Британији се ово успостављање добрих односа пратило са пажњом, а у Прагу, Букурешту, Атини и Анкари се сумњало у добре намере југословенске владе која је имала обавезу да се консултује са својим савезницима пре закључења уговора са другим државама. Потписивање југословенско – италијанског уговора наговестио је промену стања у односима Југославије и Албаније. Гроф Ћано је уверавао албанског владара Зогуа да неће бити угрожени албански интереси.¹⁷²

Албански владар Зогу је прихватио ауторитарни систем који је владао у Италији и отпочео је период када су у Албанији почела да се примењују обележја

¹⁷² Živko Avramovski, „Problem Albanije u jugoslovensko – italijanskom sporazumu od 25. marta 1937“, *Historijski pregled*, Zagreb 1/1963., стр. 19 – 31

фашизма, национализма, обожавање вође. Приликом обележавања 25 – годишњице албанске државности пропагирало се национално јединство свеукупног албанског народа. Ипак, Зогу је на неки начин сарађивао и са Југославијом. У новим разговорима Стојадиновића и грофа Ћана крајем 1937. Албанији није поклањана нарочита пажња. Било је најбитније да се одржи пријатељство са Италијом. Мусолини је, према Стојадиновићевим мемоарима, обећао да неће ништа урадити у Албанији без претходног обавештавања Југославије и њеног пристанка. Стојадиновић је напомињао да ће Југославија да настави путем приближавања Италији и Немачкој, јер је утицај Француске био штетан за Југославију, а да он не очекује ни помоћ од Велике Британије.¹⁷³

Немачке трупе су извршиле аншлус Аустрије марта 1938, па је тиме Немачка постала непосредни сусед Југославије, али и Италије, па су се немачко – италијански интереси у југоисточној Европи укрштали. Хитлер је дао гаранције Стојадиновићу да неће дирати југословенске границе. Југославија је према мишљењу Ћана требало да склопи савез са Италијом ради равнотеже снага, а Италији је тај савез био потребан да би се обезбедила предстојећа италијанска окупација Албаније. Италија се бојала да би Немачка могла да преузме улогу коју је некада имала Аустро–Угарска у Албанији. Ћано је сматрао да би Албанија требало да иступи из Друштва народа, као и да не би требало да предузима мере на војном плану јер би то алармирало Југославију.¹⁷⁴

Приликом незваничне посете Италији јуна 1938. Стојадиновић је истакао да признаје Италији изузетан положај у Албанији, што је схваћено као југословенско званично признавање доминантног положаја Италије у Албанији. Британци су 1938. извештавали да су односи Југославије и Албаније релативно добри, али да су се Албанци поигравали са иредентизмом.¹⁷⁵ Француска и Велика Британија

¹⁷³ Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt, Jugoslavija između dva rata*, Buenos Aires 1963., стр. 416 – 417, 421

¹⁷⁴ Jacob V. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934 – 1941*, Rijeka, 1973., стр. 30

¹⁷⁵ Živko Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935–1937: Od italijanske agresije na Etiopiju do jugoslovensko–italijanskog pakta*, Beograd 1968. стр. 214; Jacob V. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934 – 1941*, Rijeka, 1973., стр. 33

желеле су да се сачувају од уплитања у ратни сукоб са Немачком, што је било исказано потписивањем Минхенског споразума четири велике силе крајем септембра 1938. Након овог догађаја, италијанска влада је убрзала припреме за политичко и војно запоседање Албаније. Почетком 1938. Мусолини је усвојио Ћанов план о окупацији и анексији Албаније.¹⁷⁶

У јануару 1939. Ћано је посетио Југославију. Он је инсистирао да се преговори између Италије и Југославије воде на следећим основама: споразум о демилитаризацији албанске границе, војни савез са Италијом, неколико значајних промена границе на северу Албаније, укидање албанског националног средишта које потпомаже агитацију на Косову, и обећање италијанске помоћи Југославији, онда када она одлучи да окупацијом Солуна осигура излаз на Медитеран. Стојадиновић је сматрао да је Грчка савезник Југославије. Југославија је сматрала да би требало све учинити да Италија не овлада Грчком. Стојадиновић је сматрао да је требало одвратити Италију од намере да закорачи на Балканско полуострво, а ако то не би било могуће, требало је тражити северни део Албаније, односно Скадар са пристаништем Сан Ђовани.¹⁷⁷

Албанија се налазила у положају подмиривања стратегијских интереса Југославије и Италије. На то упућује и Елаборат који је сачинио Иво Андрић, помоћник министра иностраних послова, датиран 30. јануара 1939. у коме се напомиње да је Југославију највише угрожавало из Албаније, војна организација, војна утврђења и иредентистичка акција. Постало је извесно да ће Италија окупирати Албанију и да би требало избећи сукоб са Италијом али не дозволити да Италија угрози Југославију на осетљивим местима према Боки Которској и Косову, наглашавајући да подела Албаније може доћи у обзир само као нужно зло

¹⁷⁶ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Uzroci i posledice sloma*, Beograd, Ljubljana, Titograd, I, 1983., стр. 237

¹⁷⁷ Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt, Jugoslavija između dva rata*, Buenos Aires 1963., стр. 514, 517 – 518

коме се не може одупрети и као једна велика штета из које треба извући онолико користи, колико се да, тј. од два зла изабрати мање.¹⁷⁸

Одлазак Стојадиновића са места председника владе и министра иностраних послова почетком фебруара 1939. означио је крај југословенско – италијанским калкулацијама око Албаније. У Француској и Великој Британији није се крило задовољство због промене владе у Београду, за разлику од Италије. За новог министра иностраних послова постављен је Александар Цинцар – Јанковић, који је изјавио у разговору са Хитлером у фебруару 1939. да је један од његових задатака успостављање добрих односа Југославије и Немачке.¹⁷⁹

Италија је у својој експазионистичкој политици према Балкану и Албанији имала подршку Велике Британије, желећи да потисне Француску из југоисточне Европе која је била у традиционалном пријатељству са Југославијом. Велика Британија је сматрала да је Југославија својом несмотреношћу гурнула Албанију мимо њене воље у сферу интереса Италије.¹⁸⁰

Албанија је постајала италијанска корпоративна држава, била је основана и Фашистичка партија Албаније, а показано је интересовање за повезивањем Македонског и Косовског Комитета у циљу припајања Косова и Метохије Албанији и формирања аутономне Македоније. Главни организатор косовске емиграције Сали Вучитрнац је одбио сарадњу са групама ВМРО на територији Јужне Србије, па је зато интерниран у Италију. Ферат бег Драга је желео да себе промовише у оваквој ситуацији. Одржавао је везе са Ахмед бег Зогуом који је био у Цариграду а такође је био повезан са првацима косовске емиграције у Албанији.¹⁸¹

¹⁷⁸ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd 1992.

¹⁷⁹ Jacob V. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934 – 1941*, Rijeka, 1973., стр. 38

¹⁸⁰ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd 1992.

¹⁸¹ Ђорђе Борозан, *Велика Албанија: поријекло, идеје, пракса*, Београд 1995, стр. 202 – 203

У току лета 1939. италијанско министарство иностраних послова дало је инструкције својим органима да се приступи акцији на Косову и Метохији, која је требало да се одвија у три фазе: општа пропагандна делатност на културној и верској основи, јавна организација на том пољу и тајна војна организација која би сарађивала са италијанском војском у случају да избије неизбежна југословенска криза. Италијански званичници су у јуну 1939. посећивали Албанију и обећавали да ће Албанија бити повећана. Када је гроф Ђано посетио Албанију 19. августа 1939. биле су истицане мапе Албаније са 32 југословенска среза, истицало се да Албанци очекују уједињење свих Албанаца уз помоћ Италије и узвикивале су се пароле “Косово, Косово, Чамерија”, а гроф Ђано је одговорио да ће њихове жеље бити остварене ускоро”.¹⁸²

Анђело Антика, шеф италијанске војно обавештајне службе за Албанију, наставио је своје деловање у Куксу, који је постао главно упориште за ширење великоалбанске пропаганде према плановима Косовског комитета. Утицајан је био и Кољ Биба који је једно време био у Југославији, као противник Зогуовог режима, а када се вратио постао је један од водећих руководилаца албанске фашистичке партије. Биба је ширио сарадничку мрежу Косовског комитета. Великоалбанску пропаганду ширили су Тахир Штила и Сермет Џацули, бивши дипломатски представници Албаније у Југославији, који су покретали кампању на Косову и Чамерији. Ферат бег Драга ставио се на располагање италијанским обавештајним службама. Размишљало се о формирању једног “заграничног комитета” који би петицијама упућеним међународној јавности тражио да Италија узме у заштиту права албанске националне мањине у Југославији. Важну улогу имао је и Мустафа Круја, вођа албанско – косовских емиграната у Италији.¹⁸³

Српски народ није имао никакве “користи” од политичке “доминације” својих владајућих снага. Могло се говорити евентуално о “србизирању” Македонаца и

¹⁸² *Tajni arhivi grofa Ciana (1936–1942)*, Zagreb 1952., стр. 96

¹⁸³ Живко Аврамовски, „Прилог питању италијанско – албанске иредентистичке пропаганде на Косову и Метохији у време Минхенске кризе и окупације Албаније“, *Историјски гласник* 2 – 3, Београд 1964, стр. 124 – 139

обесправљености албанске националне мањине која је међутим, посебно била експлоатисана од стране “своје” албанске феудалне, земљишне аристократије са барјактарима на челу, који су сарађивали са владајућим српским снагама, руковођени својим политичким и економско – социјалним интересима. Међународни положај Краљевине Југославије био је отежан и пре Другог светског рата у Европи, започетог нападом Немачке на Пољску првог септембра 1939. После присаједињења Аустрије Немачкој, марта 1938, Југославија је за суседа на Караванкама добила Немачку. Априла 1939. Италија је окупирала Албанију.¹⁸⁴

Утицај избијања Другог светског рата 1939. године на прилике у Југославији

Напад Немачке на Пољску почетком септембра 1939, утицао је на ширење активности великоалбанске пропаганде. Састајали су се албански прваци из Пећи и Ђаковице, под вођством Рифата Махмутбеговића из Пећи и Сулејман бега Криезијуа из Ђаковице. Током новембра и децембра 1940. била је живља политичка активност косовскометохијских албанских првака, пре свега због обнављања политичке партије Џемијет, у чему су били ангажовани поред осталих Ферат бег Драга, Илијаз Агуши, Шериф Воца. Ферат бег Драга је посебно напомињао Албанцима да не напуштају своја огњишта и да ће Албанији ускоро бити припојена територија до Ниша. Чланови Косовског комитета су крајем 1939. све успешније деловали у оквиру организације “Црна рука”, извршног органа Косовског комитета, али помагани средствима италијанских обавештајних служби.

Италијанска интервенција у Албанији отпочела је у ноћи 6 – 7. априла 1939, када су се италијанске трупе нашле дуж албанске обале. Пасивно држање у овом питању имале су Југославија и Грчка, Југославија пре свега због тешкоћа око решавања хрватског питања. Италија је инсистирала да је окупација имала

¹⁸⁴ Milan Ristović, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/41 – 1944/5*, Beograd 1991.

привремени карактер и да је за циљ имала успостављање мира и реда у Албанији. Југословенска влада је предузела превентивне мере тиме што је министар војске и морнарице ограничио војне активности на издавање наређења за мобилизацијске припреме јединица одређених за фронт према Албанији и упућен је позив војним обвезницима за попуну јединица до јачине ратног састава чета, батаљона и пукова Зетске, Косовске и Вардарске дивизије. Југославија је овим нападом била укљештена између сила осовине и морала је да избегава да изазове Италију. Зато је одлучила и да се сви албански емигранти врате у Албанију, као и они који су емигрирали за време Зогуа, јер је Италија обећала амнестију.¹⁸⁵

Италија је запосела целу границу Југославије дуж Македоније, Косова и Метохије и Црне Горе, од Охрида до Бојане. Италија није престајала да ради на уништењу Југославије од њеног оснивања.¹⁸⁶ Југославија је желела да се нађе решење које би задовољило и једну и другу страну, а нарочито да се што пре ликвидира италијанско – албански сукоб. Гроф Ђано је сматрао да се толико пријатељско држање Југославије могло протумачити само бескрајним страхом, као и код Грчке. Посета југословенског министра иностраних послова Цинцар Марковића Берлину и Венецији дала је до знања да се ништа није променило у политици коју је раније водио Стојадиновић, као председник југословенске владе. Цинцар Марковић је изјавио грофу Ђану у Венецији да прихвата италијанску окупацију Албаније као готов чин, а гроф Ђано је уверавао Цинцар Марковића да Италија није заинтересована за Косово, на шта је добио одговор да ће се Југославија држати политике неутралности.¹⁸⁷

Италија је хтела да пребаци нове трупе у Албанију због закључења турско – енглеског пакта о узајмној помоћи. Опстанак Југославије у Балканском савезу

¹⁸⁵ Живко Аврамовски, „Прилог питању италијанско – албанске иредентистичке пропаганде на Косову и Метохији у време минхенске кризе и окупације Албаније“, *Историјски гласник*, бр. 2–3, Београд 1964, стр. 130

¹⁸⁶ Dragan S. Nenezić, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941 – 1943*, Beograd 1999.

¹⁸⁷ Jacob V. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934 – 1941*, Rijeka, 1973., стр. 163; Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Uzroci i posledice sloma*, Beograd, Ljubljana, Titograd, I, 1983., стр. 246 – 247

после прикључења Турске енглеском табору изазвао је нерасположење у Софији, па је Цинцар Марковић изјавио да Југославија не жели поновну појаву Турске на Балкану и да осуђује свако угрожавање бугарских граница од Турске. Бугарска је, међутим, претендовала на ревизију југословенско – бугарске границе, не само у подручју Цариграда, већ и на делове Македоније, бар до Вардара.¹⁸⁸

Када је Италија објавила рат Француској, 10. јуна 1940, заоштрили су се односи између Немачке и Југославије. После брзог пораза Пољске, још теже је доживљен пораз Француске. У рату против Немачке налазила се само Велика Британија, а приближавањем рата Балкану британска политика се усредсређивала на активирање снага балканских држава, па је у Југославији, преузимала улогу, коју је раније имала Француска. Велика Британија је сматрала да је за политику превласти у Средоземљу јако битна Албанија јер је ову територију било могуће искористити за ратну конфронтацију Југославије и Грчке против Италије.¹⁸⁹

Прокламована неутралност Краљевине Југославије није била могућа. Положај Краљевине изузетно се погоршао у пролеће 1940. После брзог пораза Пољске још теже је код Срба доживљен пораз Француске. У рату против Немачке налазила се само Велика Британија. Приближавањем рата Балкану, британска политика је радила на активирању одбрамбених снага балканских држава да би се успешније одупрле Хитлеру. Са својим геостратешким положајем у средишту Балкана и на ивицама средње Европе, Југославија је требало да постане бедем немачком продору.¹⁹⁰

Нападом Италије на Грчку, октобра 1940, рат се пренео на Балкан. Сви ранији војно – политички савези у којима је учествовала Краљевина Југославија су се распали. “Мала антанта” је већ за време владе Милана Стојадиновића почела да нестаје са сцене. Распадом и окупацијом Чехословачке, марта 1939, издвајањем

¹⁸⁸ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Uzroci i posledice sloma*, Beograd, Ljubljana, Titograd, I, 1983., стр. 262

¹⁸⁹ Ђорђе Борозан, *Велика Албанија: поријекло, идеје, пракса*, Београд 1995, стр. 209 – 210

¹⁹⁰ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd 1992., стр. 53

Словачке и успостављањем Чешко – моравског протектората, нестао је један од њених битних стубова.¹⁹¹ Слична судбина очекивала је и Балкански савез после пораза Француске, иако Британија није одустајала да се помоћу његових чланица супротстави немачким тежњама продора на Балкан и изласку на Средоземље.¹⁹²

Политици СССР – а одговарало је што дуже одлагање рата. Стаљин је полазио од схватања да је рат империјалистички и да треба остати ван њега док се супротстављене стране не истроше или међу собом не униште. Пакт закључен између фон Рибентропа и Молотова августа 1939. разочарао је комунисте широм Европе и света, дотадашње носиоце политике народног фронта, као и сав демократски свет, али је овај неочекивани „савез” омогућио Совјетском Савезу да оснажи одбрамбену моћ.¹⁹³ Југославија је била међу последњим земљама Европе која је успоставила дипломатске односе са СССР – ом, јуна 1940. Дошло је до међународног прегруписавања у свету и уговорних односа између СССР – а и Француске, СССР – а и Чехословачке, уласка СССР – а у Друштво (Лигу) народа, изјашњавања за систем колективне безбедности.¹⁹⁴

Промену југословенске политике према СССР – у после 1939. условљавали су уступци и повлачење Велике Британије и Француске, пред Немачком и Италијом, утичући на владајући режим у Југославији да у интересу побољшања међународне позиције мале, неутралне земље, лишене економске и војне моћи, почне тражити ослонац на неочекиваној страни, превазилажењем идеолошких предубеђења. Совјетски Савез суочио се половином 1940. са демонстрацијом војне надмоћности Немачке у рату са Француском и Великом Британијом, али и са својом неприпремљеношћу за рат. Ако се СССР у тој фази без већих реакција

¹⁹¹ В. Petranović, n. d., стр. 53

¹⁹² В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, стр. 54

¹⁹³ Пољска је по четврти пут у својој историји подељена између Немачке и СССР – а, док је тајним уговорима јуна 1940. с Немачком, СССР обезбедио „повратак” Бесарабије и Северне Буковине. Завршетком совјетско – финског рата, у зиму 1939 – 1940, СССР је добио део финске територије и ојачао одбрану Лењинграда. Балтичке земље (Литванија, Летонија и Естонија) практично су ушле у састав СССР – а; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd 1992., стр. 39

¹⁹⁴ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd 1992.

незадовољства мирио са немачком балканском политиком, онда је то било због совјетског настојања за одлагањем неминовног сукоба.¹⁹⁵

Заокруживање Југославије наставило се уласком првих немачких јединица у Румунију, августа 1940. године. Југословенска политика неутралности имала је све мање изгледа, због измењеног односа снага великих сила у корист Осовине, приступања Румуније, Мађарске и касније Бугарске Тројном пакту.¹⁹⁶ Немачка није 1940. имала интереса за агресивну политику на Балкану, јер се држала основног принципа ратовања, да не формира више од једног фронта, што је био и главни разлог немачко – совјетског споразума. Рат у Подунављу и на Балкану упропастио би привреду и угрозио саобраћајне везе Немачке са СССР – ом.¹⁹⁷ Све док је Француска штитила систем уговора после Првог светског рата и стајала у фронту против Немачке 1939, ослонац на СССР није долазио у обзир. Француски пораз маја – јуна 1940, потпуно је изменио ситуацију. Југославија је, као неутрална земља, морала обезбедити равнотежу пред све већим немачким и италијанским притиском на Балкан.¹⁹⁸

Југословенска војска се 1939 – 1940. изјашњавала за одбрану граница у условима неутралности Краљевине Југославије. Поразом Француске, Велика Британија је наставила да ради на стварању балканског савеза Југославије, Грчке, Турске и Бугарске, и то као политичког савеза који би се могао искористити и у војне сврхе против немачке агресије. Подстицање балканских држава на отпор Немачкој било је у изразитој несразмери Велике Британије са могућношћу да пружи војну помоћ овим државама. Италијанска опасност на Балкану била је увелико повећана, када је запосела Албанију. Немачку интервенцију на Балкану убрзавао је и неуспех италијанске армије у Грчкој. Немачка војна интервенција била је извесна и у случају да се у Грчкој или уопште на балканском тлу нађу британске трупе. Југославија се увелико налазила под притиском Немачке, али јој

¹⁹⁵ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Uzroci i posledice sloma*, Beograd, Ljubljana, Titograd, I, 1983., стр. 302 – 305, 324

¹⁹⁶ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd 1992., стр. 38

¹⁹⁷ Milan Ristović, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/41 – 1944/5*, Beograd 1991.

¹⁹⁸ B. Petranović, n. d., стр. 42

је 1940. непосредна опасност запретила од Италије. Мусолини је марта 1940. размишљао да нападне Југославију, а слична претња је обновљена и августа исте године.

За Југославију и њен опстанак значило је постојање самосталне Албаније, која не би била зависна или у рукама Италије. Краљ Александар који је, одупирући се продору Италије у Албанију, сматрао да је то „питање живота или смрти Југославије”. Нападом Италије на Грчку, из Албаније, 28. октобра 1940, дошло је до наглог заоштравања југословенско – италијанских односа које је претило избијањем рата. За немачку политику према Југославији 1939 – 1941. било је карактеристично да је привлачи у свој круг интереса мирним путем, политичко – дипломатским средствима, како би она наставила са привредном сарадњом.

Југославија је била веома нестабилна, због националних антагонизама између Срба и Хрвата, али и због незадовољства два милиона припадника мањина, пре свега Немаца, Мађара и Албанаца. У Југославији је доминирало неповерење према албанском становништву, што се видело приликом служења војске и запошљавања, као и приликом истицања захтева за албанским језиком у школама и судовима. Главно упориште власти на Косову и Метохији чинили су Срби староседеоци и српско – црногорски колонисти насељавани у ове крајеве после балканских и Првог светског рата.¹⁹⁹

У италијанско – немачким аранжманима о подели утицајних сфера у Европи басен Јадранског мора био је признат као италијанска сфера. То је прецизирано у разговорима између грофа Тана, Хитлера и Рибентропа приликом потписивања тајног протокола 23. октобра 1936. у Берлину.²⁰⁰ Приликом италијанских припрема за окупацију и анексију Албаније у другој половини марта и почетком

¹⁹⁹ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd 1992., стр. 60

²⁰⁰ Živko Avramovski, „Nemačko–italijanske suprotnosti zbog Kosovske Mitrovice 1941–1943. godine“, *Kosovo*, 1, Priština, 1972., стр. 357 – 369

априла 1939. овај споразум је потврђен.²⁰¹ У плановима фашистичке Италије за остварење доминације на Медитерану и Јадрану важну улогу је играла Албанија. Окупирана Албанија, до тада најслабија тачка на источној јадранској обали, требало је да служи за стварање мостобрана за даље надирање на Балкан, ка долини Вардара и Солунском заливу, и као италијанска »тврђава која ће неумољиво владати Балканом«.²⁰²

После окупације Албаније и проглашења персоналне уније с Италијом италијанска дипломатска и обавештајна служба развила је живу иредентистичку пропаганду и обавештајну делатност, чији је циљ био прикључење територија насељених албанским живљем које су улазиле у састав Грчке и Југославије. У току лета 1939. године италијанско Министарство иностраних послова дало је инструкције својим органима да развију систематску акцију на Косову ради његовог отцепљења од Југославије у моменту »неизбежне југословенске кризе«.²⁰³ Сталну акцију у овом правцу водила је и италијанска војна обавештајна служба (СИМ). За ове циљеве она је користила католичку цркву и косовске емигранте у Албанији, а и припаднике неких беговских породица на југословенској територији.²⁰⁴

Италијанска експанзија из Албаније предузета је најпре у правцу југа, против Грчке. Неуспеси у рату с Грчком коначно су утицали на деградирање и онако подређеног положаја Италије као партнера Немачке у Осовини. Немачка је искористила ове италијанске неуспехе да према својим интересима диктира »сређивање прилика на Балкану«, са чиме је морала да се сагласи италијанска влада.²⁰⁵

²⁰¹ *Tajni arhivi grofa Ciana (1936–1942)*, Zagreb 1952., стр. 290

²⁰² *Tajni arhivi grofa Ciana (1936–1942)*, Zagreb 1952., стр. 79

²⁰³ *Tajni arhivi grofa Ciana (1936–1942)*, Zagreb 1952., стр. 96

²⁰⁴ Живко Аврамовски, „Прилог питању италијанско – албанске иредентистичке пропаганде на Косову и Метохији у време минхенске кризе и окупације Албаније“, *Историјски гласник*, бр. 2–3, Београд 1964, стр. 132

²⁰⁵ Živko Avramovski, „Nemačko–italijanske suprotnosti zbog Kosovske Mitrovice 1941–1943. godine“, *Kosovo*, 1, Priština, 1972., стр. 357 – 369

Италијанском окупацијом Албаније 1939. оживео је рад Косовског комитета, основаног 1919. године, као организације која је радила на отцепљењу Косова од Краљевине СХС, односно Југославије, самостално или у сарадњи са организацијом ВМРО врховизираног. Главни подстицај за спроводење сепаратистичке активности преко Косовског комитета давала је Италија, у којој је руководство овог комитета годинама имало уточиште. Рад Косовског комитета оживео је у пуној мери освајањем Албаније, априла 1939. године. Италија се од тада граничила са Југославијом, дуж целе границе према Јужној Србији (Македонији), Косову и Метохији, тј. према Србији и Црној Гори. Преко чланова Косовског комитета, потпомогнутог италијанском обавештајном службом, успостављане су везе са Албанцима на Косову и Метохији, изграђивана мрежа доушника, сарадника и присталица спремних да се боре против Срба и Краљевине Југославије у циљу стварања „Велике Албаније”, уз помоћ италијанских снага.²⁰⁶

У условима велике духовне и материјалне заосталости на Косову и Метохији, главна упоришта италијанске и великоалбанске пропаганде налазила су се међу водећим албанским слојевима, великопоседницима, тзв. земљишној аристократији, која је знала улазити у компромисе са југословенским властима, али није престајала да очекује слом Краљевине Југославије и национално ослобођење. Из многобројних извора Краљевине Југославије може се уочити неповерење које је владало према албанском становништву приликом служења војске и запошљавања; истицања захтева за својим језиком у јавној делатности, школама, пред судом. Главно упориште власти на Косову и Метохији чинили су Срби, староседеоци и српско – црногорски колонисти насељавани у ове крајеве после балканских и првог светског рата.

На Косову и Метохији, словенском делу обвезника било је неразумљиво зашто се нису позивали и Албанци, као и они у великом броју, већ је огроман број Албанаца остајао код куће. У општинама на Косову и Метохији, где су Албанци били у већини, захваљујући страниј пропаганди која је долазила од Италије преко

²⁰⁶ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd 1992.

плаћених агената Албанаца који су се састајали са југословенским Албанцима пазарним данима у Пећи, Призрену и Косовској Митровици, наговарао се југословенско албанско становништво да се не одазива војним позивима на вежбу и да прикрива стоку. Приликом позивања на војну вежбу, албански војни обвезници су показивали незадовољство, што је указивало да би у случају ратне мобилизације албанско становништво било непоуздан елемент.

Команда треће армијске области је истицала да су Албанци позивани само у оном проценту (15%) којим су се попуњавале оперативне јединице, па је Штаб Треће армијске области предлагао да се Албанци позивају у радничке батаљоне. Међу активним и резервним официрима било је мало људи из редова националних мањина. Међу 476 активних официра (из редова националних мањина) није било Албанаца ни Турака, док су од 2.786 резервних официра (припадника националних мањина) били свега један Турчин и три Албанца. Генералштаб је био забринут због великог броја војних обвезника из редова потенцијално нелојалних мањина на подручју Косовске дивизијске области (46.572) и сматрали су да би их требало држати даље од фронта на којима су ратовали њихови сународници.²⁰⁷

На граници према Албанији 1941. план радова за фортификацијско уређење граничног фронта Косовске дивизијске области био је састављен по наређењу Команданта Треће армијске области од 11. маја 1929. Требало је уредити стрељачке заклоне и извести рашчишћавање земљишта за шта је био потребан кредит од око 40.000 динара. Затим, 1933. Команда Косовске дивизијске области размишљала је о томе да се подигну магацини за смештај наоружања. За гранични фронт према Албанији требало је извршити изградњу утврђења уз помоћ обвезника – пионира на територији Призренског и Косовскомитровачког војног округа.

²⁰⁷ Mile Bjelajac, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918 – 1991*, Beograd 1999, стр. 38 – 39

Од пролећа 1939. Југословенски генералштаб је према граници са Албанијом завео приправно стање, све до априла 1941. Предузимане су мере предострожности, после упада Италијана у Албанију у граничним зонама, мобилисано је неколико пукова југословенске војске, а након немачког напада на Пољску активиран је део јединица ради провере мобилизацијских дејстава. Наредбом од 5. јуна 1940. формиране су посадне пешадијске јединице ради обезбеђивања утврђених положаја на граничним фронтovima. На фронту према Албанији такве јединице нису биле формиране већ је у случају напада резервним снагама речено да запоседну утврђене положаје и бране их до доласка оперативних снага. Тек италијанском кампањом од јула 1940. утицало је да Министарство војске и морнарице активира трупе на територији Вардарске, Косовске и Зетске дивизијске области. У септембру 1940. Министарство војске и морнарице издало је мере опреза и бојеве готовости Команданту Треће армијске области пре свега уз посебно обраћање пажње на гранични фронт према Албанији и Италији, али да се никако не сме повредити граница суседних држава.²⁰⁸

Почетком 1941. вршене су војномобилизацијске припреме и провера сталних и резервних састава. Мобилизација је била непотпуно извршена јер није била на време објављена, мањинско становништво задавало је велике тешкоће у мобилизацијским припремама. Албанци су најпре распоређени у оперативне јединице, али у ограниченом проценту, затим су брисани из оперативне војске и формирали су радне батаљоне, да би на крају били израђивани планови за њихову евакуацију у унутрашњост земље.²⁰⁹ У Министарству иностраних послова одржана је интерминистријална конференција трећег марта 1941, о предлогу Министарства војске и морнарице о оснивању концентрационих логора за стране војне бегунце, а посебно за бегунце из Албаније. Било је предложено да се узме у

²⁰⁸ *Aprilski rat 1941*, Zbornik dokumenata, I, Beograd 1969. док. 232, стр. 687 – 692; док. 249, стр. 725 – 726

²⁰⁹ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Uzroci i posledice sloma*, Beograd, Ljubljana, Titograd, II, 1983., стр. 202

обзир око 250 лица, да тај радни логор буде у Ивањици на бази војничког уређења радничких батаљона.²¹⁰

Почетком 1941. било је све више неуспеха италијанске војске на фронту у Албанији, све већа бомбардовања италијанских положаја у Албанији, али југословенска влада није хтела да уђе у ове сукобе и да жртвује своју неутралност. Албанска емиграција у Турској и Југославији постала је предмет британског интересовања, због организовања побуне у Албанији на простору Пешкопеје и Кукса. Италијани су од почетка 1941. повећавали бројност снага у Албанији, пре свега на обезбеђењу југословенско – албанске границе, дужине 349 километара. Велика Британија је настојала да убеди Југославију да нападне италијанске положаје у Албанији и да ступи у рат на страни Грчке, а Немачка је инсистирала да Италија придобије Југославију, што се није уклапало у Мусолинијева очекивања и обећања Албанцима. Хитлер је сматрао да је држање италијанског фронта у Албанији први услов за успех будућег немачког напада на Југославију и Грчку. У одбрани граничног албанско – југословенског фронта Италијани су се ослањали на рејон Скадра и Дебра.²¹¹

С немачким притиском на Краљевину Југославију да се приклони Тројном пакту, од касне јесени 1940. растао је отпор антифашистичких снага да се не прихвати капитулација. Потписао је од опозиционих снага које нису прихватале спољну и унутрашњу политику кнеза Павла, представљајући продужетак борбе из времена владе Милана Стојадиновића и закључења споразума о стварању Бановине Хрватске, Српске Православне Цркве са патријархом Гаврилом Дожићем на челу, војних кругова, Српског културног клуба, истакнутих јавних радника антифашистичке оријентације, комуниста. Ако изузмемо комунисте као југословенску партију и поједине политичаре у Словенији, отпор против

²¹⁰ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd 1992.

²¹¹ Ђорђе Борозан, „Ратне операције на фронту према Албанији и у Македонији током Априлског рата 1941“, *Војно дело*, 1996/2, Београд, стр. 119 – 124; Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Uzroci i posledice sloma*, Beograd, Ljubljana, Titograd, II, 1983., стр. 73

приступања Осовини имао је своје упориште у Србији, Црној Гори и међу српским народом.

Притисак на Југославију Хитлер је комбиновао са знатним концесијама које није учинио ниједној од држава које су раније пришле Осовини. Хитлеру је био циљ да избегне балканску војну кампању, ако се изузме помоћ Италији (план „Марита“) из два разлога: прво, да не би везивао себи руке новом војном акцијом против Југославије која је могла утицати на почетак остваривања плана „Барбароса“, то јест напада на СССР, који је био донет децембра 1940, и друго, како би сачувао целовити привредни организам Југославије који је већ увелико постао укалкулисани део немачке ратне економије. До ког степена су ишли Хитлерови уступци најбоље се може видети из Хитлеровог прихватања понуде Драгише Цветковића новембра 1940. да се Југославији уступи Солун, уколико га Грчка изгуби.²¹²

Отпор пакту и капитулацији није се само изражавао у Србији, као матици српског народа, већ у српском народу у читавој Југославији. Једностраном и преувеличаном представљању улоге Британаца у преврату 27. марта 1941. највише су доприносили немачка пропаганда, као и пропаганда малобројних пронемачких снага у Србији. Међу тим снагама најистакнутије место припада Димитрију Љотићу, вођи „Збора“, који је радио на спречавању активности против Немачке. Љотићева анализа произилазила је из идеолошке блискости са идеологијом националсоцијализма, уверења да ће Немачка у будућности кројити судбину света. Љотић је пропагирао да Хитлер није тај који је изазивао рат већ су то радили Јевреји у сарадњи с комунистима, да би уништили хришћанске и националне државе. Према Љотићу на једној страни налазиле су се државе „либералне демократије“ и СССР – а, које треба уништити, а на другој страни фашистичке силе Осовине, као представници новог европског поретка.²¹³ Уклањањем Милана Недића са положаја министра војске и морнарице, Љотићев

²¹² Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd 1992., стр. 63

²¹³ Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji: kvislinška uprava: 1941–1944*, I, Beograd 1979.

„Збор” је забрањен, а Љотић стављен у кућни притвор. Међу антифашистичким снагама које су устајале против приступа Југославије Осовини и капитулације пред Немачком, налазили су се и комунисти.

Пета земаљска конференција КПЈ, одржана октобра 1940, оценила је да је политика народног фронта „крахирала”, да су комунисти дужни да се заузму за одбрану земље. Коминтерна је од КПЈ тражила да подржава сваку тежњу за организовањем отпора и да појача активност против капитулантских тенденција владајућег режима. Тек ако би без отпора дошло до поделе југословенске државе, КПЈ би морала да организује отпор против издаје „југословенске буржоазије и против насилних мјера страних империјалистичких сила”. Москва је била свесна привремености савеза са Немачком, али је усмеравала и спроводила надзор над међународном сфером комунистичког деловања, старајући се да се Хитлеру не дају у руке аргументи да оптужи СССР за кршење уговора из августа 1939.

Кнез Павле, као први намесник прихватио је закључење споразума 1939. са Хрватима тежећи, као и Британци, да изнутра ојача Југославију, мада је давање аутономије Хрватима изазвало супротан ефекат. У време притиска на Југославију, од новембра 1940. до марта 1941, Кнез Павле је настојао да се држава брани у целини, без напуштања Словеније и Хрватске, налазећи да би супротно понашање значило слом Југославије као државне идеје. Када се нашао пред избором између немачког ултиматума и британског захтева да се супротстави Немачкој и њеним потенцијалним савезницима, кнез Павле се одлучио за приступ Осовини, уз концесије које је Немачка учинила Југославији. Прихватио је немачке услове тзв. принудне неутралности.²¹⁴

Збивања у Југославији 1941. године

Предвиђен је приступ Југославије Протоколу Тројног пакта, али уз услове садржане у тајним нотама по којима ће Немачка поштовати суверенитет и

²¹⁴ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd 1992., стр. 73

територијални интегритет Југославије, да владе сила Осовине за време рата неће упућивати Југославији захтев за пролаз или превоз трупа преко југословенске државне територије. Истовремено је потврђено да ће Немачка омогућити да Југославија после рата добије Солун и излазак на Егејско море.

Дефетизам је нарочито захватио свест виших официра и генерала после капитулације Француске, али ипак није успела да разори патриотизам и родољубље, нарочито млађег старешинског састава Југословенске војске. Завера је постојала и на њеном челу су се налазили армијски генерал Душан Симовић, командант ваздухопловства, и његов помоћник бригадни генерал Боривоје Мирковић.²¹⁵ Краљ и нова влада могли су се ослонити на српски народ, на политичке организације југословенске и српске оријентације, на Српску православну цркву, организацију Сокола. Патријарх Српски Гаврило Дожих са Светим Архијерејским Синодом Српске Православне Цркве одлучно је иступао против приступања Југославије Тројном пакту у разговорима са кнезом – намесником у Белом двору 20. и 23. марта 1941.

Одлуку о преврату у ноћи 26/27. марта донео је генерал Душан Симовић.²¹⁶ Мајор Живан Кнежевић, био је веза пучиста са Краљевом гардом. План преврата направио је Симовић, а спровео генерал Мирковић, стојећи на челу удара све док се генерал Симовић није у зору 27. марта нашао у згради Министарства војске и морнарице, где се налазио центар и главни штаб акције.²¹⁷

²¹⁵ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd 1992.; стр. 79; Превремено довођење на престо краља Петра II пре пунолетства представљало је другу ревизију Октроисаног устава после стварања Бановине Хрватске. Кнез Павле је, по повратку из Загреба, абдицирао и под заштитом југословенских официра напустио истог дана Југославију, прешавши у Грчку, где су га прихватили Британци, који ће га интернирати у Кенију, где је боравио све време рата.

²¹⁶ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd 1992.; Симовић је био најистакнутија фигура меду официрима – завереницима. На челу ваздухопловства, могао је повезивати официре ниже по чину, преговарати са другом страном, па и утицати својим ауторитетом у расплету на нове власти, на спољнополитичку оријентацију Југославије, као и на команду над војском.

²¹⁷ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd 1992.; Избегнут је сукоб са снагама у војсци које су биле верне кнезу Павлу, који се у ноћи 26/27. марта налазио на путу за Словенију. Кнез је у Загребу 27. марта одбио Мачекове савете да са ИВ армијом крене на пучисте у Београд. Земунска група, под командом генерала Боривоја Мирковића и пуковника

Превремено довођење на престо краља Петра II пре пунолетства представљало је другу ревизију Октроисаног устава после стварања Бановине Хрватске. Кнез Павле је, по повратку из Загреба, абдицирао и под заштитом југословенских официра напустио истог дана Југославију, прешавши у Грчку, где су га прихватили Британци, који ће га интернирати у Кенију, где је боравио све време рата. Завереници су издали проглас у име Краља Петра II, који је он накнадно потписао. Краљ је стављао до знања Србима, Хрватима и Словенцима да је у овом тешком тренутку за „наш народ” одлучио да узме у своје руке краљевску власт. Позивао је све Србе, Хрвате и Словенце да се окупе око престола. Народ је обавештен да војска и морнарица већ извршавају његова наређења, да су намесници дали оставке и да је мандат за састав нове владе поверен армијском генералу Душану Симићу. Преврат је одушевљено примљен у Београду и другим градовима Југославије, сем у Загребу где се смена власти није ни осетила.

Краљ и нова влада могли су се ослонити на српски народ, на политичке организације југословенске и српске оријентације, на Српску православну цркву, организацију Сокола. Нападајући Југославију, Немачка је сасвим друкчија мерила имала према српском народу и несрпским народима, на шта је највећим делом утицало немачко разумевање преврата као изразито српског чина. Преврат од 27. марта је био у духу и израз традиција српске историје. Југословенску димензију догађају дају неке друге чињенице: реч је о смени власти у Краљевини Југославији, преврату против режима који је у име Краљевине Југославије закључио један међународни акт, а тако су га доживљавали и савезнички фактори. Југословенско обележје 27. марту даје и подршка неких организација преврату, које су номинално биле југословенске или распрострањене на територији

Драгутина Савића, начелника штаба Команде ваздухопловства, извела је, са пешадијским снагама из Земуна, запоседање моста на Сави и успоставила пуну контролу између Београда и Земуна. Два батаљона Краљеве гарде, са потпуковником Стојаном Здравковићем, опколила су двор на Дедињу. Трећи батаљон Краљеве гарде, под командом мајора Живана Кнежевића, заузео је зграде Председништва владе и главних министарстава, Главног генералштаба и Команде Београда.

Југославије, а пре свега антифашистичко иступање комуниста који су били изразито југословенска партија у илегалности.

Нова влада образована је под председништвом Душана Симовића, а у њој су се, у својству потпредседника, налазили Влатко Мачек и Слободан Јовановић, а као чланови Богољуб Јевтић, Фран Куловец, Момчило Нинчић, Милош Трифуновић, Милан Грол, Миха Крек, Џафер Куленовић, Бариша Смољан, Јурај Шутеј, Иван Андрес, Јосип Торбар, Срђан Будисављевић, Бранко Чубриловић, Милан Гавриловић, Богољуб Илић, Јован Бањанин, Марко Даковић, Сава Косановић, Божидар Марковић.²¹⁸ Иако је у влади било резервисано место за Мачека и друге прваке ХСС, овај није био спреман да дође у Београд пре него што се испуне услови које је постављао у вези са Споразумом Цветковић – Мачек. До преузимања дужности, 4. априла 1941, Мачек је настојао да добије гаранције за споразум из 1939. и неке нове уступке на које је Симовић пристао.

Влада је заваравала себе и народ да намеснички режим није срушен из међународних већ из унутрашњеполитичких разлога.²¹⁹ Свети архијерејски сабор

²¹⁸ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd 1992.; У односу на оборену владу Цветковића, у новој влади се нашло осам министара из претходне владе: Мачек, Шутеј, Андрес, Торбар, Смољан, Куловец, Крек и Куленовић. Чубриловић и Будисављевић су се такође налазили у влади Цветковић – Мачек, али су они дали оставке због капитулације Владе пред Осовином. Ресор иностраних послова добио је радикал Момчило Нинчић, министар иностраних послова и под краљем Александром, који га је третирао као свог првог чиновника у овом ресору, а војске и морнарице генерал Богољуб Илић, који је заменио генерала Петра Пешића. За нову владу је карактеристично да су у њој биле заступљене све политичке струје: бивши представници Удружене опозиције (Грол и Божидар Марковић испред демократа, Милош Трифуновић радикала и Милан Гавриловић, шеф Савеза земљорадника до одласка у Москву за посланика Краљевине). Слободан Јовановић је заузео место потпредседника владе, као угледни научник и професор универзитета, а не као председник Српског културног клуба. У влади су били представљени и самостални демократи преко свог првака др Срђана Будисављевића и Саве Косановића, као и Југословенска национална странка преко Јована Бањанина. Југословенску муслиманску организацију представљао је Џафер Куленовић, а Хрватску сељачку странку Мачек са Шутејом, Торбаром, Смољаном и Андресом. После деценијског одсуствовања у политичком животу, у Симовићевој влади се нашао и угледни црногорски политичар Марко Даковић, бивши црноорукац и један од организатора Подгоричке скупштине из новембра 1918. У влади су по националној структури били представљени Срби, Хрвати и Словенци. Одлучено је да се у влади задрже сви министри Хрвати са досадашњим ресорима, као и представници Словенске људске странке (клерикалаца) и босанских муслимана.

²¹⁹ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd 1992.; Нова влада је уверавала силе Осовине да Бечки протокол остаје на снази и да Југославија не жели да мења спољнополитичку оријентацију обореног режима. Влада и Врховна команда лаковерно су

СПЦ, под председништвом патријарха Гаврила, 27. марта 1941. на свом ванредном заседању поздравио је догађаје везане за смену на врху власти. Британски премијер Винстон Черчил и амерички председник Франклин Рузвелт поздравили су београдски преврат.²²⁰ Нова влада је уверавала силе Осовине да Бечки протокол остаје на снази и да Југославија не жели да мења спољнополитичку оријентацију обореног режима.

Југословени су се неодговорно су се односили и према обавештењима југословенских обавештајаца из Берлина и Букурешта о предстојећем нападу. Они који су испољавали ратоборност одједном су постајали миротворци и подледали су илузијама да могу избећи рат или добити у времену претходним заваривањем Берлина и Рима, о чему сведоче и иницијативе да се посредује преко Рима код Берлина.²²¹ Симовић је уверавао министре да је неминован немачко – руски сукоб. Сматрао је евентуални југословенско – италијански сукоб на тлу Албаније лаком операцијом која би се брзо окончала. Уместо опште мобилизације, Министарство војске и морнарице 27. марта издало је наређење за активирање јединица, које је обухватало активирање: трупа за затварање границе, јединица за осигурање унутрашњости територије, посадних трупа, жандармеријских јединица и јединица за рушење и запречавање.²²²

Првог априла 1941. наређено је да се Штаб Јуришне команде претвори у Штаб четничке команде, да се штаб премести из Новог Сада у Краљево и да се четничке јединице почну обучавати по принципима четничког ратовања. Опште активирање јединица, као вид трајне мобилизације, само да би се избегли немачки

сматрали да ће добити у времену, дозвољавајући себи чак такво изненађење да Влада немачки напад дочека у Београду. Одговорни југословенски фактори неодговорно су се односили и према обавештењима југословенских обавештајаца из Берлина и Букурешта о предстојећем нападу. Они који су испољавали ратоборност одједном су постајали миротворци и подледали су илузијама да могу избећи рат или добити у времену претходним заваривањем Берлина и Рима, о чему сведоче и иницијативе да се посредује преко Рима код Берлина. Симовић је уверавао министре да је неминован немачко – руски сукоб. Сматрао је евентуални југословенско – италијански сукоб на тлу Албаније лаком операцијом која би се брзо окончала.

²²⁰ Опширније: Branko Petranović, Nikola Žutić, *27. mart 1941.*, Beograd 1990.

²²¹ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd 1992., стр. 88

²²² B. Petranović, n. d., стр. 91

напади о агресији Краљевине Југославије, наређено је 30. марта 1941, с тим да први дан активирања буде 3. април 1941. године. На седници од 3. априла Влада је прогласила Београд, Загреб и Љубљану за отворене и небрањене градове.²²³

Општа мобилизација је наређена тек 7. априла 1941, заједно са прокламацијом врховног команданта за објаву рата силама Осовине, која је остала без резултата, самим тим што није допрла до команди, установа и војних обвезника јер су везе већ биле покидане бомбардовањем противника и незауостављивим немачким продорима на неким секторима фронта, пре свега у правцу Скопља, Ниша и Загреба. Самим тим је био поремећен и план извршења концентрације јединица.²²⁴

Априлски рат су у Београду дочекале главне војне установе, уместо да благовремено буду извучене из престонице и смештене у местима предвиђеним ратним планом. Министарство војске и штаб команде позадине претрпели су бомбардовање, које је довело до уништења зграде Министарства и мобилизацијског места Команде штаба позадине. Мада је југословенско ваздухопловство било застарело у односу на противничку авијацију, као и цела оружана сила уосталом, оно је ипак најспремније дочекало немачки и италијански напад.²²⁵

Британци су подстицали и подржавали акцију Југославије без одлагања. Грчки краљ је, чак, под условом да Југословени и Грци нападну Италијане, био за то да се Југославији дозволи привремена окупација северне Албаније. Британија је била свесна значаја промена у Југославији у њену корист, настојећи да ту предност што више искористи, тражећи од Владе антинемачку и антииталијанску

²²³ Branko Petranović, Nikola Žutić, *27. mart 1941.*, Beograd 1990.

²²⁴ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Uzroci i posledice sloma*, Beograd, Ljubljana, Titograd, II, 1983., стр. 229

²²⁵ На почетку Априлског рата Југословенско ваздухопловство располагало је са 416 авиона, од којих је једна трећина припадала застарелим апаратима, тако да је за дејство било способно само 265 савремених авиона са око 2.000 пилота; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd 1992., стр. 92

акцију. Уместо да Југословенска војска чека немачки удар, британски премијер је био за неодложни напад на Италијане у Албанији.²²⁶

СССР је био у уговорним односима са Трећим Рајхом, али и заинтересован да Немачка уђе у рат на Балкану. Свака немачка акција одлагала је напад Немачке на СССР. Пензионисани пуковник Божин Симић, нашао се тајно у Москви почетком марта 1941. са овлашћењем, припремајући закључење уговора између Југославије и СССР – а. СССР није био заинтересован за закључење уговора о узајамној помоћи. Акција покренута на иницијативу Југославије окончала се после преврата закључењем уговора о пријатељству и ненападању између СССР – а и Југославије, који је закључен у зору 6. априла, иако је антидатиран као да је закључен 5. априла 1941. Чак и овакав бенигни уговор немачка страна оцењивала је као антинемачку манифестацију СССР – а. Совјетском Савезу је одговарао отпор Југославије али без обавеза према Краљевини. Ток чињеница показује да је Душан Симовић понудио отправнику послова СССР – а Владимиру Лебедеву закључење уговора који би садржавао и војне обавезе СССР – а, што се на крају показало као неприхватљиво за Стаљина.²²⁷

Немачка је несумњиво била заинтересована да приволи Југославију да мирним путем пређе на страну Осовине из разлога војне целисходности, привредне целовитости, обезбеђења дунавског воденог пута за превоз робе из Румуније, Бугарске и Југославије. Међутим, Хитлер је био познат као непоштовалац уговора и прекршилац задате речи.²²⁸ Хитлерово муњевито реаговање на преврат у Београду 27. марта, било је одређено и војним разлозима: рашчишћавањем ситуације на југу Европе пре него што Вермахт крене у поход на Исток, о чему је већ децембра 1940. био утврђен војни план.²²⁹

²²⁶ Branko Petranović, Nikola Žutić, *27. mart 1941.*, Beograd 1990., стр. 536, 537

²²⁷ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd 1992.

²²⁸ В. Petranović, n. d., стр. 93, 94

²²⁹ В. Petranović, n. d., стр. 97, 98

Нова југословенска влада у Београду била је неприхватљива за Немачку, самим тим што је увредила вољу немачког народа, али и показала, по Хитлеровом мишљењу, невиђену дрскост, усудивши се да руши режим који је показао спремност да се приклони његовој вољи. Хитлер је страховао да нову владу не искористе Британци и Грци, у циљу образовања јединственог јужног фронта. Стога се Хитлер није ни обазирао на то што је југословенска влада изразила вољу да буде лојална Немачкој. Нападом на Југославију и Грчку, као и касније на Крит, где је била ангажована велика ваздухопловна сила са падобранским јединицама, Хитлер је морао одложити почетак операције „Барбароса”: од 15. маја на 22. јуна 1941.²³⁰

Југославија је била нападнута од три државе: Немачке, Италије и Мађарске. Границе земље, дуге преко три хиљаде километара, чиниле су одбрану земље немогућом.²³¹ Хитлер је у свом говору немачком народу 6. априла 1941. око 6 часова преко радија осудио „војну клику” у Београду, која је вечито организовала војне ударе и састојала се од британских „плаћеника”, извела противудар и срушила владу која је тежила миру с Немачком. По Хитлеру, организовала их је и финансирала британска обавештајна служба. Хитлер је југословенску владу називао „српском владом”. Био је изричит, истичући да немачки народ нема никаквог повода да се бори против Хрвата и Словенаца.²³²

Када је Немачка напала Југославију, Косовска дивизија била је још у процесу мобилизације, делимичне концентрације на простору Пећ, Ђаковица, Призрен, Драгаш, албанска граница. Мобилизација је требало да се изврши почетком априла 1941, а јединице Косовске дивизије биле су попуњене 75%. На подручју Косовске дивизије, остало је немобилисано око 25.000 Албанаца који су били војнички обучени, а нису били мобилисани јер их је југословенска власт сматрала

²³⁰ В. Petranović, n. d., стр. 97, 98

²³¹ Бугарска није учествовала активно у операцијама против Југославије и Грчке да не би дала повода Турској, док је Румунији била намењена превентивна улога према СССР – у. Мађарске трупе почеле су дејствовати 10. априла 1941, после проглашења НДХ; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd 1992., стр. 97; Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Uzroci i posledice sloma*, Beograd, Ljubljana, Titograd, II, 1983., стр. 88

²³² В. Petranović, n. d., стр. 97, 98

непоузданим, како наводи Али Хадри, према изјави потпуковника Стјепана Миклечића, начелника штаба Косовске дивизије.²³³

Немачка је у Румунији имала ваздухопловне базе. Код немачке Војне мисије у Румунији налазило се 6 пешадијских дивизија и 2 оклопне дивизије. Бугарска и Румунија добиле су својим наводним неутралним држањем задатак да омогуће да ће немачке снаге у овим земљама неометано групишу пред очима војске Краљевине Југославије која није смела предузимати противмере да не повреди „неутралност” поменутих земаља.²³⁴

Немачка акција је тумачена као успостављање мира и безбедности на југу Европе. Истовремено је издат Меморандум владе Трећег Рајха, у коме је стајало да је „владајућа српска милитаристичка клика” објављивањем опште мобилизације дала до знања своје нападачке намере.

²³³ Ali Hadri, „Politika narodnog fronta i aprilski odbrambeni rat 1941. godine na Kosovu i Metohiji“, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini*, 5, Priština 1969. стр. 433

²³⁴ В. Petranović, n. d., Београд 1992, стр. 97

III поглавље

Априлски рат 1941. и почетак окупације на Косову и Метохији

Напад Сила Осовине на Краљевину Југославију

Напад Сила Осовине на Краљевину Југославију почео је без објављивања рата у ноћи 5/6. априла 1941. заузимањем Сипа, на Дунаву. Немачка авијација је бомбардовала југословенске аеродроме код Скопља, Куманова, Ниша, Загреба, Брежица и Љубљане. Италијанска авијација је са база у Италији и Албанији напала аеродроме, пристаништа и поморске базе на тлу Црне Горе, Херцеговине, Далмације, Босне и Словеније. На главном и првом удару 4. ваздушне флоте Трећег Рајха, којом је командовао генерал – пуковник Александар фон Лер, нашао се Београд. Немци су са аеродрома у Мађарској, Румунији и Аустрији извели напад на Београд. Напади на Београд поновљени су још три пута 6. априла, у ноћи 6/7. априла и следећег дана, 7. априла. У операцији „Казна” Команде ваздушне флоте усвојене у Бечу, 31. марта 1941, стајало је да је задатак ваздухопловства „разарање Београда великим нападом”.²³⁵

²³⁵ Поред државних надлештава, војних и цивилних, објекти напада биле су и стамбене четврти, болнице, подземна склоништа по парковима. Против немачких бомбардерских формација

Немци су из Главног генералштаба и Министарства војске и морнарице добили од својих људи и скицу мобилизацијских места. Немачка авијација је својом активношћу спречавала мобилизацију, концентрацију и груписање југословенске војске. Немачка авијација истовремено је бомбардовала и саобраћајне објекте у Македонији, Србији, Хрватској и Словенији, као и аеродроме код Скопља, Урошевца и Приштине. Мада је непријатељ успео првог дана рата да уништи део авиона ратног ваздухопловства на тлу, ловачка и бомбардерска авијација показала је знаке патриотизма и хероизма у сукобу са далеко надмоћнијом немачком и италијанском авијацијом. Немци и Италијани су првог дана рата загосподарили су небом, оборили 38 авиона у ваздуху и 77 уништили на земљи, док су немачки губици износили 21 а италијански 2 авиона.

Југословенска бомбардерска авијација узвраћала је нападима на немачке аеродроме, железнички саобраћај и оклопне и моторизоване колоне у области Софије, Радомира и Ћустендила, затим на правцу Ћустендил – Крива Паланка, а у Румунији у рејону Темишвара и Арада, северно од Марибора и у подручју Скадра, али се радило о неравноправним противницима и у ваздуху и на копненом фронту. Југословенска авијација бомбардовала је и градове у Албанији: Скадар, Љеш, Драч, Задар; бомбардовани су и Печуј, Грац, Темишвар, Арад.²³⁶

Немачко бомбардовање покидало је везе између јединица, онемогућавало кретање јединица без ваздушне заштите, изазивало неверицу у отпор исказаној сили, проузроковало страх и панику у позадини и на фронту. Свако командовање и концентрисање снага унапред је било пресечено. Трећа група армија Југословенске војске, која се налазила под командом армијског генерала Милана Недића, имала је практично најважнији задатак: да одбраном Македоније и

праћених ловцима, који су нападале главни град Југославије, истакао се Шести ловачки пук Војске КЈ. Немци су бомбардовањем Народне библиотеке извршили и културни геноцид. Према извештају Техничке дирекције општине града порушено је 714, а теже оштећено 1.888 зграда. Погинуло је 2.271 лице, а према немачким изворима око 4000 грађана; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd 1992., стр. 100 – 101

²³⁶ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd 1992., стр. 102

упадом у Албанију обезбеди одступање Југословенске армије према југу, као што је било предвиђено ратним планом.²³⁷

На правцу Ћустендил – Крива Паланка – Куманово – Скопље дејствовала је немачка Друга оклопна група, састављена од три дивизије са 600 тенкова. Овој групи снажан отпор пружила је Моравска дивизија код Страцина, претрпевши велике губитке од технички далеко надмоћнијег непријатеља кога су издашно помагале ваздушне снаге. Тим је био отворен пут ка Куманову и Скопљу. Главни немачки удар на Југословенску војску био је усмерен из Бугарске и имао је за циљ да муњевито заузме Македонију, пресече евентуално одступање југословенске војске према Грчкој и спајање са Британцима и Грцима, а затим да се снаге групе армија опколе, униште и принуде на предају.

Немци су 7. априла, другог дана рата, заузели Скопље, а главне снаге 3. армијске области су разбијене. Заузимањем Скопља и избијањем у долину Вардара. Немци су сасвим прекинули везу Врховне команде са југословенским трупама у Македонији, чиме је њихово разбијање било само питање времена. Тиме је био и отворен пут ка Приштини и Косову.²³⁸ Југословенска војска није постигла планиране успехе ни на албанском фронту. Зетска дивизија је од 8. до 13. априла против Италијана успела да продре у дубину према Скадру тек 15 – 20 км, јер је задржана од италијанских оклопних јединица. Десна колона Косовске дивизије, која је из Ђаковице продирала такође према граду на Бојани, имала је у повлачењу знатне губитке од албанских снага које су је нападале из заседа. Између Зетске и Косовске дивизије дејствовао је Комски одред.²³⁹ На фронту Косовске дивизије дошло је до побуне Албанаца у позадини, у рејону Суве Реке. Знаци нереда и панике јавили су се и у позадини Вардарске дивизије. Изазивали

²³⁷ В. Petranović, n. d., стр. 102

²³⁸ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Uzroci i posledice sloma*, Beograd, Ljubljana, Titograd, II, 1983., стр. 310

²³⁹ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd 1992., стр. 102

су их бегунци из Скопља у рејону Тетова и Гостивара, што је негативно утицало на јединице и командовање.²⁴⁰

Немачка је на јужној граници према Југославији, Југоисточном фронту имала најјаче снаге, 12. армију, јачу и спремнију од 2. армије на северозападу која је кренула у напад пре концентрације свих предвиђених снага; југ је био и главни правац немачког удара. Трупе 3. армијске области нису успеле да обезбеде одбрану фронта према Бугарској, то јест да затворе Струмички, Царевоселски и Криворечки правац, услед чега је наступило расуло. Пета армија, такође, није успешно задржала гранични фронт према Бугарској, на правцу Босилеграда, Трна, Пирота, Књажевца, Зајечара и Неготина.²⁴¹

Петоколонаши су у унутрашњости Србије разносили лажне вести, саопштавали о спуштању немачких падобранаца, упадали у команде места и на немачком издавали лажна наређења, утицали да јединице Југословенске војске напусте поједине градове (Крагујевац и Краљево), пошто су претходно палили војне магazine и авионе на аеродрому. Немци, који су нападали нишавским правцем, нису успели да се зауставе или да се бар њихово напредовање успори неколико дана, ради организације одбране на Јужној Морави и затварања пролаза долинама Велике и Западне Мораве. Немци су већ првог дана рата пробали одбрану Југословенске војске на правцу Ниш – Пирот – Софија. Тиме је био отворен пут према Београду с јужне стране. Јединице 11. немачке оклопне дивизије већ 10. априла избиле су у долину Велике Мораве. Продором немачких снага према Београду и Тополи раздвојене су јединице 6. армије. Делови немачке 8. оклопне дивизије кретали су се на северу правцем Шабац – Ваљево и Шабац – Обреновац – Лазаревац.²⁴²

Прва армија је почела повлачење из Бачке после 10. априла 1941. и уласка Мађарске у рат. Брзи продор немачких оклопних и моторизованих снага преко

²⁴⁰ V. Terzić, n. d., стр. 326, 327

²⁴¹ B. Petranović, n. d., стр. 102

²⁴² Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd 1992., стр. 102

зоне 2. армије онемогућио је њено уредно повлачење преко Саве, тако да су многе јединице заробљене у пределу Срема. Усташке побуне принудиле су 2. армију да се повуче на десну страну Саве. Приликом немачког продора у Мачву, 3. коњичка и Потиска дивизија пружиле су снажан отпор немачким снагама. На дан проглашења НДХ, 10. априла 1941, распала се Четврта армија. У побуни, разарању позадине и покушају заробљавања Штаба Четврте армије узели су учешће петоколонаши – Хрвати. Хрвати су напуштали јединице, заробљавали и убијали српске офицере и војнике. Непријатељ је у Загребу дочекан као ослободилац.

Већ 10. априла, Влада и Врховна команда могле су констатовати „да су 1. и 3. група армија престале да постоје, да су се Трупe Приморске армијске области растуриле без борбе, да је 5. армија разбијена, да се Ратна морнарица распада и да су само 1, 2. и 6. армија донекле способне за борбу, као и то да су веза и командовање са преосталим снагама скоро сасвим паралисане”.²⁴³

Отпор је даван јужно од Београда, али ограничених размера и могућности.²⁴⁴ Јединице 41. немачког корпуса надирале су кроз Банат без отпора и предвече 12. априла 1941. заузеле Панчево. Због надирања Немаца преко Баната и Срема, наређено је рушење мостова на Дунаву и Сави код Београда, које је извршено у ноћи 11/12. априла 1941. Београд је заузет 13. априла 1941. Срби су били и жртве фолксдојчера који су у Банату (Алибунар, Петровград и Панчево) од 12. до 23. априла стрељали близу 90 људи.²⁴⁵

²⁴³ Опширније: Fikreta Jelić – Butić, *Ustaše i NDH*, Zagreb 1977.

²⁴⁴ Немци су у борбама са Книћким одредом, изгубили седам тенкова. Руднички (Горњомилановачки) одред код села Баре уништио је пет немачких тенкова. Једанаеста немачка оклопна дивизија морала је код села Марковца да сломи отпор јединица Дунавске Дивизије. На правцу Велика Плана – Смедеревска Паланка – Младеновац дивизија је морала да савлађује отпор Унске дивизије и 2. коњичке бригаде, али је ипак ноћу 12. априла стигла до подножја Авале. Немцима је пружен отпор и на домаку Аранђеловца; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd 1992., стр. 104

²⁴⁵ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd 1992., стр. 105

Примери отпора на мостобрану код Кленка (Шапца) 12. априла 1941, борбе Шабачког одреда и 3. коњичког пука, новообразованог Мачванског одреда, Противавионског дивизиона код Зворничког моста нису могли утицати на општи пораз и расуло. Јединице 2. Југословенске армије нису успеле одржати фронт на десној страни Саве, као што је то захтевала Врховна команда.

Према Београду су продирале: 8. оклопна дивизија са севера из Срема и Земуна; 11. оклопна дивизија са југа од Младеновца преко Раље и од Авале и главнине 41. корпуса са истока, из Панчева. Показало се, такође, да лакомислено схватање о слабости Италијана није било оправдано, због слабе техничке опремљености Југословенске војске и отпора Италијана, ослоњених на своје механизоване јединице под Скадром. Немци су главним снагама 12. армије фелдмаршала фон Листа одвојили Македонију од Србије. Откидање Македоније од осталог дела Југославије, па самим тим и спречавање да се снаге Југословенске војске споје у Грчкој са Грцима и Британцима, давало је главни знак ратним операцијама на тлу Југославије.²⁴⁶

Циљ 2. армије генерал – пуковника Максимилијана фон Вајкса био је да раздвоји Хрватску и Словенију од Србије, фронт северно од Саве и Дунава од оног јужно од ових река. Три немачке маневарске формације биле су од првог дана усмерене према главном граду Југославије, рачунајући на изненађење и силовитост првог удара, и то: прва, најснажнија оклопна група, која је надирала ка северу од правца Софија – Ниш – Београд; 41. оклопни корпус са простора североисточног Баната (Темишвар – Вршац) и 46. оклопни корпус који се кретао из Међумурја преко Барча, кроз Славонију и Срем ка Београду. Рат је на Северном и Северозападном фронту завршен за четири дана.²⁴⁷

Отпор национално хетерогене војске земље која је била национално разривена изнутра, састављена од незадовољних народа (Хрвата, Македонаца,

²⁴⁶ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd 1992., стр. 106

²⁴⁷ B. Petranović, n. d., стр. 106

албанске, немачке и мађарске мањине), није могао бити успешан. Застарела и слабо вођена Југословенска армија нашла се у рату са најмодернијом, најпродорнијом и најбруталнијом армијом на свету Вермахтом. Врховна команда, са генералом Симовићем на челу, није била на висини збивања. Генерали нису били спремни да се боре, а многи од њих нису ни подносили Симовића.²⁴⁸

Удар снага 12. армије из правца Бугарске био је неодбрањив, о чему сведочи и чињеница да је Скопље пало пре Загреба, јер се радило о јединицама изванредно наоружаним и спремним за извођење најсложенијих операција, које су, на једној страни, имале сигурно бугарско упориште са којег су нападале, а на фронту у Албанији Италијане с којима је требало да се сретну. Као и у дотадашњем ратовању на Западу, Немци су и на југословенском ратишту од првог дана демонстрирали изванредно садејство копнених и механизовано – оклопних снага са авијацијом.²⁴⁹

Рат је 10. априла 1941. у суштини био завршен, јер су остаци разбијене Југословенске војске само животарили до 17. априла 1941, када је коначно (сем у Албанији) ликвидиран сваки отпор. Краљ је са владом 14. и 15. априла са никшићког аеродрома напустио земљу, одлетевши за Грчку. Осма оклопна дивизија 2. армије ушла је 12. априла у Земун. На путу продора од Осиека, Руме, Сремских Карловаца одушевљено је дочекивана од усташа, фолксдојчера и „Хрватске заштите”. Чланови Владе директно су оптуживали Мачека, који је напустио владу 8. априла и отишао у Купинец, за догађаје у Хрватској.

Симовић је без сагласности владе, мада у њено име, 14. априла овластио армијског генерала Данила Калафатовића да закључи примирје, иако се у датој ситуацији радило заправо о капитулацији. Немци су захтевали безусловну капитулацију која је искључивала свако примирје. Капитулација (Одредбе о примирју) је потписана 17. априла 1941. у Београду, у згради бившег

²⁴⁸ В. Petranović, n. d., стр. 107

²⁴⁹ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd 1992., стр. 107

Чехословачког посланства. Косовска дивизија је на тлу Албаније обуставила операције тек 22. априла 1941.

И пре почетка рата није се очекивало да би Југословенска војска могла да задржи фронт северно од Саве и Дунава. Немци су, осим тога, у Априлском рату не само наметнули муњевити рат, већ и „уништавајући рат”, нападајући насељена места, не обазирјући се на жртве меду цивилним становништвом. Према немачким изворима заробљено је око 398.000 људи, од којих су Италијани заробили само око 30.000.²⁵⁰

У краткотрајном рату заробљено је око 375.000 југословенских војника и официра, који су највећим делом одведени у заробљеништво, углавном Срба, Црногораца и Словенаца. Немачка и њени савезници били су далеко технички надмоћнији у односу на Југословенску војску. Немачка супериорност се испољавала и у командном кадру, начину командовања, извођењу борбених, оперативних задатака.²⁵¹ Осовина је била супериорнија и по броју људства, јер се на њеној страни налазило 870.000 војника насупрот око 600.000 војника Краљевине Југославије, неупоредиво слабије наоружаних и опремљених. У нападу на Југославију узеле су учешће 52 немачке, италијанске и мађарске дивизије, потпомогнуте из ваздуха са 2.236 борбених авиона. Немци су у Априлском рату имали 558 избачених из строја, од тога 151 мртвих. На основу обимних истраживања Априлског рата, Велимир Терзић је, упркос општем слому и разорном деловању пете колоне, те дефетизму команданата, издвојио знатан број јединица Шумадијске, Брегалничке, Моравске, Топличке, Дринске, Тимочке, Дунавске, Церске, Унске, Дравске, 2. и 3. коњичке дивизије које су пружиле снажан отпор непријатељу. Пилоти су показивали невиђени хероизам.

²⁵⁰ На слободу су пуштени Македонци (као Бугари), Хрвати и припадници мањина. Према каснијем немачком извору у немачком заробљеништву је 21. јуна 1941. било 181.258 заробљеника. Хоптнер износи податак да је у немачко заробљеништво пало 254.000 југословенских војника и официра, не убрајајући оне из Србије. Хитлерова изјава из априла 1941. (а такве податке даје и Главни Хитлеров штаб, 28. маја 1941) наводи укупан број заробљеника од 337.864 војника и подофицира и 6.298 официра, искључујући фолксдојчере, Мађаре и друге који су одмах пуштени; В. Petranović, n. d., стр. 108; Jozo Tomašević, *Četnici u drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1979. стр. 78

²⁵¹ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svjetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd 1992., стр. 109, 110

Авијатичари 51. ловачке групе 6. ловачког пука са земунског аеродрома тукли су се са неупоредиво надмоћнијим немачким снагама, бранећи небо Београда. И над другим градовима Југославије било је примера појединачног и групног хероизма.²⁵²

За југословенске комунисте је рат тек почињао. Рат се могао сматрати недовршеним и са становишта отпора окупационим режимима и терору заведеном над Србима, посебно у НДХ, на Косову и Метохији, у окупационој зони под Мађарима и Бугарима. На тлу Југославије конституисана су и три изразито антисрпска режима: фолксдојчерски у Банату, усташки и великоалбански на Косову и Метохији. На тлу Хрватске и Босне и Херцеговине, без Далмације, 10. априла 1941. установљена је клерофашистичка и расистичка, изразито антисрпска творевина НДХ. Источни Срем са Земуном припојен је НДХ у јесен 1941. Србија није била у стању да се одупре усташкој политици уништавања српског живља у Хрватској и Босни и Херцеговини.²⁵³

На делове југословенске територије, посебно оне које су се рачунале за српске или то и биле (као што је случај с Војводином и Косовом и Метохијом), претендовале су, уз сагласност Трећег Рајха, ревизионистичке земље Бугарска и Мађарска. На Косову са Метохијом Италија је помогла да се конституише режим Велике Албаније. Македонија је враћена под окриље Бугарске, док је западним делом ушла у састав Велике Албаније, са граничним крајевиима Црне Горе. Окупацијом Бачке и Барање, с формалном анексијом ових крајева Мађарској децембра 1941, тзв. јужне жупаније поново су враћене под круну Сент Иштвана.

Србија је била стешњена у границе пре Балканских ратова, заправо још уже (језгро – Шумадија и Поморавље), с обзиром на инкорпорацију Врањског и

²⁵² В. Petranović, n. d., стр. 110; Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Uzroci i posledice sloma*, Beograd, Ljubljana, Titograd, II, 1983., стр. 498

²⁵³ Fikreta Jelić – Butić, *Ustaše i NDH*, Zagreb 1977.

Пиротског округа у састав Бугарске.²⁵⁴ Србија се нашла под режимом војне управе, као једина југословенска земља са таквим статусом, обавезана да плаћа контрибуције немачком окупатору за издржавање окупационе војске, што је такође био случај без преседана на тлу војно поражене Краљевине Југославије.²⁵⁵ Хитлер се априла 1941. сагласио да бугарске трупе уђу у Србију до линије Пирот – Врање – Скопље, али је бугарско окупационо подручје до лета већ обухватало срезове: царибродски, нишавски, лужички, босилградски, масурички, бојанички, прешевски и пчињски, делове паланачког и власотиначког среза, територију североисточно од Зајечара, између Тимока и старе државне границе.²⁵⁶

Немачка се, као главни савезник и најјача сила Осовине, у Србији осигуравала завођењем војне управе, контролом Трепче и Косовске Митровице, ради надгледања важне саобраћајнице долином Ибра и експлоатације олова, запоседањем важних саобраћајница у долини Мораве у правцу Скопља и Егејског мора на једној страни, и према Софији и Бугарској на другој, укључујући и дунавски водени пут са експлоатацијом Борског рудника. У саставу Србије нашао се и Банат у склопу Дунавске бановине са седиштем у Смедереву, али под окупацијом немачких снага које су спречавале истовремене мађарске и румунске претензије на ову област, делимично насељену румунским и мађарским становништвом.

²⁵⁴ Зоран Јањетовић, „Границе немачке окупационе зоне у Србији 1941 – 1944“, стр. 95 – 117; доступно на сајту: www.gi.sanu.ac.rs. (приступљено сајту 19. 01. 2015.); Драган Алексић, „Површина и број становника на подручју војноуправног команданта Србије“, *Токови историје*, 1 – 4/1999, Београд, стр. 144 – 150.

²⁵⁵ Војноокупациона зона Србије обухватала је, према немачким изворима, око 51.100 км² са 3,8 милиона становника (3.810.000), од чега 175.000 Румуна – Влаха. По изворима из Недићеве архиве становништво на територији Војног заповедника Србије износило је 3.773.000 људи, и то: 3.367.000 Срба, 23.000 Хрвата, 51.000 осталих Словена, 102.000 Мађара, 146.000 Немаца, 66.000 Румуна и 18.000 осталих. „Преткумановска Србија“ је имала територију од 48.303 км², са 3.798.229 становника. У анализи ових података требало би водити рачуна и о избеглицама у Србији и о ратним заробљеницима Војске КЈ у Априлском рату из Србије; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd 1992., стр. 111; Драган Алексић, „Површина и број становника на подручју војноуправног команданта Србије“, *Токови историје*, 1 – 4/1999, Београд, стр. 144 – 150; Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd, 1963., стр. 23

²⁵⁶ Зоран Јањетовић, „Границе немачке окупационе зоне у Србији 1941 – 1944“, стр. 95 – 117; доступно на сајту: www.gi.sanu.ac.rs.

Банат је са истим формалним статусом био под Војним заповедништвом Србије и влашћу немачке народносне групе, од око 120.000 фолксдојчера. Косово и Метохија су подељени између три окупатора: Италијана, који су подржали стварање „Велике Албаније”; Немаца, који су фактички држали Косовску Митровицу с рудником “Трепча” и Бугара, који су добили мањи део Косова.

Српски народ је био изложен и другим мерама експлоатације, политичке дискриминације и денационализације. Немачка осигурања огледала су се у успостављању разгранате и строге бирократске војно – управне – економске контроле. Војна организација земље спроведена је преко фелдкомандантура, крајскокомандантура и ортскокомандантура. Све је служило одржавању мира и искоришћавању привредних добара. Претње смртним казнама на почетку окупације и увођење војних судова тек су наговештавали будући терор.²⁵⁷ Бугаризација становништва Врањског и Пиротског округа текла је у знаку политике да се ради о становништву које је од памтивека бугарско. Војноуправни заповедник Србије је већ априла 1941. предвидео смртне казне за дела насиља и саботаже против немачке војске; кажњиво је било обустављање рада, слушање непријатељских радио – станица, затварање радњи; забрањено је скупљање на улицама; проглашена је надлежност војних судова за увреду немачке војне силе и њених заповедника.²⁵⁸

Мађарска окупација започињала је у знаку терора и одмазде над српским живљем. Централни орган власти у окупираној Бачкој и Барањи је Врховни штаб мађарске војске. Наређењем начелника Генералштаба 11. априла 1941. уведена је војна управа „на заузетој територији јужне Мађарске”. Војна управа је августа 1941. замењена цивилном управом. Југословенске области под мађарском окупацијом анектиране су Законом о поновном присаједињењу Јужних земаља круни Св. Стефана од 16. децембра 1941. године. Предвиђено је протеривање

²⁵⁷ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd 1992., стр. 114

²⁵⁸ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd 1992., стр. 114; Опширније: Ђорђе Н. Лопичић, *Немачки ратни злочини 1941 – 1945, Пресуде југословенских војних судова*, Београд 2009.

досељеника и колониста; чиновници експонирани као противници Немаца и Мађара стављени су под полицијски надзор; забрањено је одржавање збора; започело је интернирање Срба; затворене су српске школе у местима са мађарском већином.

Војни пораз Краљевине Југославије и окупација Србије изазвали су у народу тешко разочарање. Незнатне колаборационистичке снаге, које су још пре рата изражавале пронемачку политику, својим држањем и пропагандом уносиле су још већу духовну пометњу. У окупирану Србију почели су да се сливају реке избеглица и пресељеника које су окупатори протеривали из Македоније, Војводине, НДХ, или Албанци са Косова и Метохије. Поред Срба, у Србији се нашло и 8.751 Словенаца, међу којима су преовлађивали принудно исељени над онима који су сами избегли у Србију. Укупан број ових избеглица и пресељеника не може се утврдити, јер многи нису били евидентирани, пристизали су и поново се враћали, а многи су избегавали контролу. Помињу и бројке од 300.000 до 400.000. Број од 400.000 наводи се и у писму Председништва Министарског савета Србије од 1941. уведена је установа Изванредног опуномоћеног комесара за избеглице и пресељенике, којој се од октобра 1941. на челу налазио инж. Тома Максимовић.²⁵⁹

Немачка војна сила немилосрдно је реаговала од првог дана завођења војне управе на тлу Србије. Штаб 11. немачког армијског корпуса 27. априла 1941. издао је заповест, према којој се имао стрелјати свако ко се затекне под оружјем. Предвиђено је узимање талаца у крајевима у којима доде до отпора немачкој оружаној сили и стрелјање у случају да се немири понове. Маја 1941. на тлу војноокупиране Србије уведено је кривично право, које је давало готово

²⁵⁹ Избеглице и пресељеници су били распоређени по окрузима: у Банатском 9.287; Крагујевачком 11.047; Краљевачком 7.462; Ваљевском 9.034; Зајечарском 12.180; Београдском 17.293; Крушевачком 10.177; Лесковачком 21.225; Митровачком 15.029; Моравском 13.431; Нишком 17.712; Пожаревачком 11.610; Ужичком 7.390 и Шабачком 23.922; На дан 16. августа 1944. избеглице и пресељеници су потицали са територија: из НДХ је избегло и преселило се у Србију 118.167 лица; из Мађарске 24.931 лице; из Бугарске 42.065; из Црне Горе и Албаније 48.808 и из Словеније 6.175; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd 1992., стр. 125

неограничена овлашћења извршним органима окупатора и колаборациониста у примени казних одреда. Немачка контрола била је апсолутна, помогнута допунском, али у суштини секундарном контролом колаборационистичких органа.²⁶⁰

Управне установе Србије, које је обновио Савет комесара, стајале су под оперативним руководством немачких фелдкомандантура, крајскомандантура и ортскомандантура. Без немачке провере није се могао поставити ниједан средњи начелник. Главни задатак Савета комесара састојао се у томе да придобије становништво Србије за политику реда и мира, у ствари за послушност Немачкој. Међу првим документима које је Савет комесара израдио налазио се Меморандум о обнови Србије и њеног привредног подручја. Савет комесара обновио је рад судова и тужилаштва. Аћимовићев Савет комесара настојао је да по цену служења окупаторској сили обезбеди повољнији положај српског народа у новом немачком европском поретку.

Немачка војна управа Србије организована је непосредно после капитулације. На њеном челу налазио се командант (војни заповедник Србије), који је био потчињен Вишој команди сувоземне војске, а од почетка јуна 1941. Команданту Југоистока, под чију су команду долазиле све редовне трупе и војнопозадински органи окупираних територија на Балкану. Први командант Србије био је генерал Ферстер, од почетка јуна генерал Шредер, који је настрадао у авионској несрећи 24. јула 1941, с тим што га је заменио генерал Данкелман. Преко Војног штаба командант Србије остваривао је режим безбедности на окупираној просторији, а преко Управног штаба управљао је земљом и надзирао колаборационистичку власт.

²⁶⁰ Савет комесара или комесарска влада Милана Аћимовића установљен је 1. маја 1941. Немачка није давала Србији статус субјекта у међународним односима, као НДХ. Аћимовићева комесарска влада је, у суштини, била извршно – управни орган војноокупационе управе, административно – политичка основа за лакше остваривање окупационих задатака, пре свега текућих управно – привредних и пропагандно – политичких задатака; В. Petranović, n. d., стр. 134 – 135

Србија је вољом немачког врха 1941. до краја била деградирана у систему вазалних режима, којима је Трећи Рајх био далеко наклоњенији, као што показује однос према НДХ, тако да је свака замисао о мењању првобитно утврђеног српског положаја била лишена стварности. Аћимовићев меморандум из јуна 1941, упућен немачком војноуправном заповеднику, показује колаборационистичке намере, али и нереалност обједињавања српских земаља и становништва у оквиру проширене Србије, иако под немачким покровитељством, јер су се такве претензије косиле са немачком политиком. Аћимовић је узалудно тражио Косово и Скопље, припајање Црне Горе, обухватање српског становништва Хрватске и Санцака као вековних етнографских граница српског народа.²⁶¹ Политичка основа Аћимовићевог Савета комесара била је слаба, јер су је чинили представници странака без већег угледа и утицаја у народу, а осим тога релативно мало познати политичари, јавни радници и стручњаци. Догађаји у Србији (оружани устанак) изазваће, међутим, потребу окупатора за далеко снажнијим и утицајнијим људима на челу колаборационистичке власти.²⁶²

За Немце су се извори потенцијалне опасности налазили у градовима, а руководећу улогу приписивали су студентима, лекарима, адвокатима, „црвеним” шпанским борцима. Састав српског и других села и вароши увелико се променио након Априлског рата, пристизањем ђака и студената, официра и протераних чиновника из окупационих зона Југославије, посебно избеглица из НДХ.²⁶³ Главни узрок за одсуство масовног прогона комуниста у Србији до 22. јуна несумњиво је то што се СССР још налазио ван рата. Нападом Немачке на СССР настала је, у виђењу немачких представника, нова ситуација у свету, због чега је било неопходно енергично деловати против комуниста. Совјетска политика у Југославији остваривана је јавно путем државних органа, а тајно преко КПЈ, као секције Коминтерне, као и совјетске војно – обавештајне службе (НКВД). Улазак СССР – а за комунисте је значио измену карактера рата, од империјалистичког у

²⁶¹ Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji: kvislinška uprava: 1941–1944*, I–II, Beograd 1979.

²⁶² Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji: kvislinška uprava: 1941–1944*, I–II, Beograd 1979.; Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*, Београд, 1998.

²⁶³ Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd, 1963.

антифашистички. Тито је јавио Извршном комитету Коминтерне, крајем јуна 1941, да је КПЈ издала проглас поводом напада на СССР и позвала народ на борбу против фашистичког окупатора. У поређењу са вођствима других комунистичких партија окупираних земаља, руководство КПЈ је било у земљи а не у Москви.²⁶⁴

Краткотрајни Априлски рат показао је, не само размере издаје националних мањина, сепаратистичко – терористичких покрета већ и сву дубину државне кризе и политичког распадања Краљевине Југославије. Најмасовнија струја српског грађанства и народа била је она која је тријумфовала 27. марта, која је била изразито антифашистичка. Међутим, велики део грађанске антифашистичке струје се повукао, заклонио мирним понашањем и равнодушношћу за политику. Патријарх Српске Православне Цркве, Гаврило Дожић, ухваћен је у Априлском рату у манастиру Острог, означен за немачког непријатеља и конфиниран у манастиру Војловици код Панчева, а касније у манастиру Раковици.

Део старешинског састава Југословенске војске, није желео да се помири са брзом капитулацијом државе без правог отпора. Пуковника Драгољуба – Дражу Михаиловића је рат затекао на положају начелника штаба Друге армије. У општем расулу војске Краљевине Југославије, одлучио је да се не предаје. Са групом официра, подофицира и војника почео је повлачење од Добоја према Србији. Стигао је на Равну гору (на планини Суворор) са 26 сабораца половином маја 1941.²⁶⁵ Михаиловић је био против тога да се пренагли с борбом, да би се народ сачувао од даљих губитака, да се организација припреми за борбу у одсудном моменту када се буду стекли повољни услови на светском фронту против фашизма. Четничка стратегија није се разликовала од политике српских снага у емиграцији. Четничка организација је била адут за завршну фазу рата, а на

²⁶⁴ Руководство КПЈ била је спроводник воље Коминтерне, али није извршила њено наређење свим комунистичким партијама да одложе фазу социјалне револуције док траје рат; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd 1992., стр. 162

²⁶⁵ Равногорски покрет био је самоникао, јер га нису припремили ни емигрантска влада ни Британци. Међутим, Михаиловић није био у стању да политички осмисли програм свог покрета; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd 1992., стр. 169

другој страни брана појави нових социјално – политичких снага на југословенској позорници – комуниста.²⁶⁶

Комунистичка партија Југославије се припремала за устанак тек када буде нападнут СССР. Комунисти су имали снажну изграђену организацију илегалног карактера у којој је војна компонента добијала све више на значају и рачунају на општејугословенски карактер своје организације. Комунисти су први, пре Михаиловића, али после напада Немачке на СССР, започели борбене акције против сарадника окупатора.²⁶⁷

Антифашистичке државе нису признале деобу Југославије, фактичке и формалне анексије у њој, као ни стварање вазалних режима на југословенском тлу. Влада се, осим тога, изјаснила за настављање борбе на страни савезника. У Изјави југословенске владе од 4. маја 1941. речено је да Влада наставља рат против непријатеља, иако су краљ и влада са делом војске били принуђени да напусте државну територију да би сачували суверенитет државе и наставили, потпомогнути савезницима, под повољнијим околностима борбу до потпуног успеха.²⁶⁸

Петар II који је ступио је на престо државним ударом, пре пунолетства није имао животног и државничког искуства. С краљем и владом априла 1941. успео је да избегне мали број официра и војника. Југословенска влада била је “заробљеник” Британаца, који су контролисали све њене везе са Југославијом и осталим светом. Влада није била хомогено тело. Српски део владе оптуживао је

²⁶⁶ В. Petranović, n. d., стр. 171, 174; Bogdan Krizman, *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu, 1941 – 1943*, Zagreb 1981.

²⁶⁷ Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji*, I – II, Beograd 1983.

²⁶⁸ Међународно – правна доктрина и прописи одбацивали су комадање државне територије од стране привременог војног победника. САД су протестовале против повреде интегритета Југославије, осуђивале анексионе акте и сматрале неважећим стварање НДХ. Обнову и сувереност Југославије потврђивала је и Велика Британија. Југословенска влада одбацила је стварање НДХ и анектирање других делова Југославије од стране окупатора. Раскидала је односе са свим земљама које су успоставиле односе са НДХ, сем са Шпанијом, из обзира према Великој Британији да ова земља задржи бар формалну неутралност. Југославија је прихватила ратне циљеве САД и Велике Британије, којима је септембра 1941. пришао и СССР; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd 1992., стр. 173, 174

Хрвате за издају, а хрватски министри Србе за превласт у Краљевини Југославији, која је сматрана примарним узроком државног слома априла 1941. Српско – хрватски сукоби тек ће се повећати када стигну вести о усташким покољима Срба и суровом прогону СПЦ у НДХ, а на другој страни о Михаиловићевим оружаним снагама које је српска већина у влади прихватила као своје оружане формације.²⁶⁹

Ратне припреме обављале су се споро и неадекватно и немачко – италијански напад дочекан је неспремно. Војне јединице нису биле попуњене људством, возилима, стоком у броју који је био предвиђен плановима мобилизације Војске Краљевине Југославије. Основна идеја југословенског ратног и почетног операцијског плана била је у маневарској одбрани према југу где су, са наслоним на британске и грчке војне снаге, требали да заузму одбрамбене положаје. Истовремена офанзива према Албанији требало је да представља само узредну, помоћну операцију ради обезбеђења повлачења. У складу с таквим општим планом, на Косову и Метохији извршено је активирање дислокација јединица и спроводила се њихова попуна и опремање.²⁷⁰

Косово и Метохија у Априлском рату

Након напада Сила Осовине 6. априла на Краљевину Југославију и бомбардовања Београда без објаве рата, општа мобилизација објављена је тек 7. априла по доласку југословенске краљевске владе у Ужице, али се за њу у почетку на подручју Косовске Митровице и околине није знало. Према мирнодопској организацији војске, Косово и Метохија су били у саставу Косовске дивизијске области са седиштем у Приштини, иначе потчињене Трећој армијској области у Скопљу. У саставу Косовске дивизије били су 24. пешадијски пук и 12. самостални артиљеријски дивизион, из Косовске Митровице, 31. пешадијски и 28. артиљеријски пук из Приштине, 56. пешадијски пук, из Ђаковице и 30. пешадијски пук из Призрена. Косовска дивизија била је једина у Скопској

²⁶⁹ В. Petranović, n. d., стр. 175, 176

²⁷⁰ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Uzroci i posledice sloma*, Београд, Лjubljana, Титоград, II, 1983., стр. 263

армијској области која је, по мирнодопској формацији, имала четири, док су остале дивизије имале по три пешадијска пука.²⁷¹

Гарнизон у Косовској Митровици био је један од већих војних гарнизона у Трећој армијској области. Непосредно уочи рата, ту је била лоцирана Ибарска дивизија, у чијем је саставу био и 24. пешадијски пук, чије је седиште пре избијања рата било у Косовској Митровици. Ту се налазила и Команда војног округа у чијој надлежности су били срезови: косовско – митровачки, дренички, источки, пећки, дежевски, штавички и рожајски.²⁷² Ибарска дивизија била је највећим делом стационирана десетак километара од Скопља, док су мање снаге из њеног састава остале на Косову. У Косовској Митровици су се налазили делови 22. допунског пука. Ибарска дивизија је чинила резерву треће групе армија за офанзивна дејства према Албанији или одбрану према Бугарској. Дивизија није била попуњена делом због оправданог неповерења према Албанцима и због њиховог уклањања из оперативних јединица, а делом и због веома лошег и несређеног система евиденције војних обвезника. Војни обвезници – Албанци сматрани су непоузданим и остајали су код својих кућа. Такво стање је било и у другим дивизијама формираним на Косову. У Косовској дивизији је остало око 25.000 војно обучених Албанаца немобилисано. Било је идеја да Албанци буду у саставу тзв. радних батаљона, без оружја, али се од њиховог формирања одустало.

Ибарској дивизији је наређено да на Косову и Метохији остави 4. пешадијски пук, а остале јединице да пређу у рејон Скопља. Ова дивизија је, иначе, била резерва 3. армијске области. У Косовској Митровици и Приштини био је смештен 22. допунски пук. Косовска дивизија је била сконцентрисана на простору Пећ – Ђаковица – Враниште – Штимље. Ту су се налазила и два батаљона 31. допунског пука, док се мобилизација 1. и 3. батаљона, пионирског батаљона, чете за везу и

²⁷¹ V. Terzić, n. d., стр. 103

²⁷² Команда војног округа била је извршни орган за евиденцију људства, стоке и возила и за припрему и извршење мобилизације војне силе; Ali Hadri; Živko Avramovski; Milorad Vavić, “Окупациони систем у Косовској Митровици и околини”, *Kosovo*, 7, Priština, 1978., стр. 209

других јединица при штабу Косовске дивизије спроводила у Приштини. До 6. априла Косовска дивизија заузела је гранични положај према Албанији.²⁷³

Уочи напада Косовска дивизија распоређена је у рејон Ђаковица – Призрен, док се Ибарска дивизија – у чији састав је, поред 4. и 58. пешадијског и 22. артиљеријског пука, ушао и 24. пешадијски пук из састава Косовске дивизије – налазила у рејону Урошевца. У Косовској Митровици било је лоцирано Главно артиљеријско слагалиште. У оквирима ваздушне територијалне одбране формиране су месне ваздушне одбране у Косовској Митровици и Приштини. У Косовској Митровици налазила се и Ваздухопловна база другог реда, док су се базе трећег реда налазиле у Приштини и Урошевцу.²⁷⁴

Првог и другог дана рата није било значајних догађања. Кроз Косовску Митровицу почеле су да се повлаче југословенске војне јединице које су биле у неред, поражене и деморалисане. Британци су напустили рудник „Трепчу“, а у Звечан је дошао генерал Путниковић и у име Министарства војске преузео управу. Другог дана рата Ибарска дивизија са 24. пешадијским пуком у саставу била је разбијена, а њени припадници су највећим делом били заробљени. Делови пука који су избегли заробљавање и 4. пук, који је био лоциран у Косовској Митровици и Приштини, употребљени су за затварање правца од Скопља према Качанику.

Косовска дивизија је, 7. априла, почела наступање у три колоне: Десна колона: 56. пешадијски пук и један артиљеријски дивизион потисли су италијанске заштитне јединице и у 19 сати, из правца Ђаф Морина – Фиера и Ђаф Прушит – Ван Спасит, избили на реку Дрим код Шен Ђерђа, где су задржани јаком артиљеријском ватром; Средња колона: 30. пешадијски пук без једног батаљона, 2. батаљон 31. пешадијског пука и један артиљеријски дивизион потиснули су Италијане правцем Врбица – Кукеш до Дрима и ту су задржани

²⁷³ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Uzroci i posledice sloma*, Beograd, Ljubljana, Titograd, II, 1983., стр. 233, 253, 256, 298.

²⁷⁴ V. Terzić, n. d., стр. 180, 184, 218

ватром са друге обале; Лева колона: један батаљон 30. пешадијског пука и једна артиљеријска батерија наступали су правцем Враниште – Бицај и, такође, стигли до Дрима. Резерва у којој се налазио 31. пешадијски пук без једног батаљона, наступала је иза десне колоне. Избијањем на реку Дрим, све три колоне морале су да се зауставе. Због великих киша и топлења снега, Дрим је надошао и постао препрека даљем наступању. Дивизија није имала понтонски материјал, а покушаји да се река форсира сплавовима били су неуспешни.²⁷⁵

Док се Косовска дивизија налазила на Дриму, Ибарска је, 7. априла, из рејона Скопља требала да се развије на левој обали Криве реке, али није успела да изврши задатак. После пада Куманова, највећи број припадника ове јединице је заробљен. Мали број војника и официра повлачио се до Скопске Црне горе. Заузимањем Скопља, немачке снаге избиле су на јужни излаз Качаничке клисуре, да би 8. априла избиле на Косово и Метохију заузевши Качаник који су бранили остаци Ибарске и Моравске дивизије. У рејону Суве Реке је истог дана избила побуна војника албанске националности. Команда Косовске дивизије је била принуђена да издвоји два батаљона резервне војске и у ноћи, између 8. и 9. априла, упутила их на правац Штимље – Призрен, како би спречили продор немачких снага. Упућен је и један батаљон 31. пешадијског пука са батеријом топова. Немачке тенковске јединице из састава 9. оклопне дивизије су уз помоћ побуњених Албанаца заузеле Урошевац и Приштину, 9. априла ушле су и Призрен.²⁷⁶ Због овакве ситуације у позадини фронта, лева и средња колона Косовске дивизије биле су принуђене да обуставе су напредовање и прешле у фазу одбране.

Немци су 9. априла сломили и њихов отпор, заузели Урошевац, Штимље и Приштину, па је на Косову дошло до хаоса и дезорганизације јединица југословенске војске. Немачке оклопне јединице заузеле су 11. априла Приштину

²⁷⁵ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Uzroci i posledice sloma*, Beograd, Ljubljana, Titograd, II, 1983., стр. 306

²⁷⁶ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Uzroci i posledice sloma*, Beograd, Ljubljana, Titograd, II, 1983., стр. 309, 310, 326, 328, 345

и наставиле кретање према Косовској Митровици, коју су требало да штите новоформирани одреди из састава Санџачке војске.²⁷⁷

Због неповољног развоја ситуације на фронтима, Југословенска врховна команда је наредила команданту Врховне четничке команде најхитније и најкраћим путем упуте у Косовску Митровицу ради затварања Качаничке клисуре. Оне, међутим, нису употребљене ни у једној борби против Немаца, већ искључиво против албанског становништва. Као и у осталим крајевима, и овде је деловала тзв. „пета колона“. Појавиле су се наоружане групе, углавном од стране италијанске обавештајне службе заврбованих Албанаца, које су нападале мање војне јединице. Тих дана, у близини железничке станице Прилужје, на отвореној прузи, из заседе је нападнут транспорт југословенских војника упућен на положаје према југу. Том приликом убијен је извештан број војника. Немци су део заробљених војника, након разоружавања ослобађали, и на тај начин стварали још већу конфузију. Војници су лутали од јединице до јединице. Велики број су били Албанци које су југословенске војне власти проглашавали дезертерима и по кратком поступку, без икаквог ислеђивања, по наређењу пуковника Каличанина, команданта Војног округа, стрељале.²⁷⁸

То је још више погоршало иначе неповољну ситуацију, увећавало број оних који који су заиста дезертирели у намери да сачувају животе, нарочито после стрељања једне веће групе Албанаца, војника и цивила, у кругу касарне у Косовској Митровици и поште у Вучитрну. У акцију су ступиле и четничке јединице, што је довело и до случајева убистава албанског и муслиманског живља. На подручју Косовске Митровице, Вучитрна и Ибарске долине, патроле и страже на свим железничким и путним мостовима, легитимисали су војнике и захтевале од њих да изговоре неку хришћанску молитву и да се прекрсте. Ко није био у стању да то учини, најчешће је био ликвидан. После оваквих поступака

²⁷⁷ Ali Hadri; Živko Avramovski; Milorad Vavić, “Okupacioni sistem u Kosovskoj Mitrovici i okolini”, *Kosovo*, 7, Priština, 1978., стр. 210.

²⁷⁸ Ali Hadri; Živko Avramovski; Milorad Vavić, “Okupacioni sistem u Kosovskoj Mitrovici i okolini”, *Kosovo*, 7, Priština, 1978., стр. 211

припадника југословенске војске према Албанцима, дошло је до учесталијих напада Албанаца на јединице југословенске војске, јер је свака акција изазивала противакцију и освету. Око 10. априла команду над гарнизonom у Косовској Митровици преузео је генерал Тонић. Он није предузимао никакве мере како би спречио покољ Албанаца и унео ред у позадину. Он је припремио и списак од 36 најистакнутијих Албанаца из Косовске Митровице које је требало ликвидирати. Међутим, група угледних грађана српске националности, који су били мобилисани при Центру за ваздушно осматрање, сазнала је за ову намеру, посетила је генерала Тонића и изричито захтевала од њега да се ова намера не спроведе.²⁷⁹

Деловање југословенских трупа било је крајње дезорганизовано. Покушано је да се од разбијених јединица створе импровизовани одреди који бу покушали да затворе правце који су водили у дубину територије Метохије. Мале снаге 9. немачке оклопне дивизије су 11. априла приморане на повлачење из Призрена. Следећег дана је, 5. немачка оклопна дивизија из правца Прокупља продрла у Приштину и спојила се са деловима 9. немачке оклопне дивизије. Уз велику помоћ побуњених Албанаца, међу којима је било и група убачених из Албаније, Немци су поново заузели Призрен 13. априла и успоставили координацију са италијанским јединицама. Одреди југословенске војске на линији Црнољево – Рудник (косовско – митровачки, пећки, ораховачки и суворечки), безуспешно су покушавали да ослободе Приштину. Стање на овом фронту је било отежано и због бројних саботажа албанског становништва у позадини.²⁸⁰

Вучитрн је заузет од стране немачких јединица и из тог правца извођени су напади према Косовској Митровици. На овом правцу су косовско – митровачки и новопазарски одред пружали јак отпор немачким снагама. Метохијске трупе југословенске војске су затварале правац немачких продора ка Пећи. Међутим,

²⁷⁹ Ali Hadri; Živko Avramovski; Milorad Vavić, “Okupacioni sistem u Kosovskoj Mitrovici i okolini”, *Kosovo*, 7, Priština, 1978., стр. 209 – 211

²⁸⁰ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Uzroci i posledice sloma*, Beograd, Ljubljana, Titograd, II, 1983., стр. 360 – 361, 401, 415

стање се погоршало, јер је немачка 60. моторизована пешадијска дивизија, после заузимања Краљева и Рашке, продрала Ибарском долином и заузела 16. априла Косовску Митровицу, одакле је наставила напредовање ка Пећи. Истог дана је обустављен сваки отпор југословенске војске. У истом временском периоду, десна колона Косовске дивизије је наставила напредовање долином реке Кири у правцу Скадра, без икаквих веза са позадином и Штабом Дивизије. Ове југословенске снаге су не знајући за југословенску капитулацију 20. априла избиле испред италијанских положаја северно од Скадра и следећа два дана је нападала бројније италијанске снаге. Ова колона је тек 22. априла обуставила борбу по сазнању за обустављање отпора и капитулацију југословенске војске. Део војника се предао, а остали су се под оружјем, али и кроз борбе са Албанцима повлачили према Црној Гори и Косову и Метохији.²⁸¹

Албански дезертери и наоружане групе које су убациване из Албаније уз италијанско знање су пресретале, пљачкале, мучиле и убијале југословенске војнике, појединце и усамљене мање групе војника чије су јединице биле разбијене и који су успели да избегну заробљавање. На удару су били војници који су се повлачили из Скопља, Качаника и Урошевца преко Шар – планине, затим у околини Приштине, у суворечком, ораховачком и ђаковичком подручју. Нападани су војници који су прелазили преко Косова и Метохије на путу за Србију, али војници који су се враћали својим кућама на Косово и Метохију. Албанци су опљачкали складишта војске у Призрену и домове насељеника у близини града. Побуњеничке групе нападале су јединице и делове Метохијских трупа, а у ђаковачком срезу попаљене су куће насељеника. Угрожене јединице Косовске дивизије браниле су се од напада узимањем талаца из редова албанског становништва и узвратном паљевином албанских кућа, у селима Бечу, Гргоцу, Радонићу, Јаношу, па и убијањем побуњеника.²⁸²

²⁸¹ V. Terzić, n. d., 1983., стр. 433, 452, 456, 468

²⁸² Ali Hadri, *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu 1941–1945*, Beograd 1973., стр. 85

Албанци су саботирали мобилизацију, преносили противуречна наређења, ширили гласине, дејствовали са немачком и италијанском војском. Један од већих напада албанских побуњеника догодио се на отвореној прузи Вучитрн – Косово Поље, код села Бивољака, када је нападнут батаљон југословенске војске 22. допунског пука који је упућен из Косовске Митровице, да би помогао у спречавању немачког продирања са југа. Напад са обе стране железничке пруге пушчаном и митраљеском ватром је приморао композицију да се врати носећи десетине убијених и рањених југословенских војника.²⁸³

У Априлском рату против Југославије и Грчке све конце је држала Немачка, а Италија је играла изразито подређену улогу мада је из тога рата извукла велики плен. Слом Југославије и Грчке дао је прилику Мусолинијевој влади да под паролом стварања »велике Албаније« прикључи Чамурију и Косово и део западне Македоније. То је, међутим, било знатно мање од првобитних италијанских претензија, које су допирале до Скопља и Вардарске долине,²⁸⁴ па и до Солуна. Приликом напада на Југославију Немачка је имала пред очима економски интерес за експлоатацију југословенског рудног богатства које је у условима поморске блокаде, коју су спроводили Британци, било од велике важности за снабдевање немачке ратне индустрије неопходним сировинама. Зато је и приликом излажења у сусрет захтевима својих савезника (Италије, Мађарске и Бугарске) за територијално проширење на рачун Југославије водила рачуна да најважније руднике задржи под својом контролом. У складу с оваквом политиком нису усвојени максимални италијански захтеви за проширење на Косову зато да би рудник »Трепча« остао у немачким рукама.

За време преговора у Бечу 21. и 22. априла 1941. Рибентроп је отворено ставио до знања грофу Чану да је Хитлер спреман да изађе у сусрет италијанској жељи за проширење на Косову (и у западној Македонији) упркос датим

²⁸³ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Uzroci i posledice sloma*, Beograd, Ljubljana, Titograd, II, 1983., стр. 506

²⁸⁴ Живко Аврамовски, „Прилог питању италијанско – албанске иредентистичке пропаганде на Косову и Метохији у време минхенске кризе и окупације Албаније“, *Историјски гласник*, бр. 2 – 3, Београд 1964, стр. 135

обећањима Бугарској, али да, ипак, жели да истурени сектор Љуботена остави Бугарској, а Косовску Митровицу Србији, »јер се у тим подручјима налазе рудници, који су немачко власништво«. Рибентроп је нагласио да Хитлер посебно апелује на Дучеа да води рачуна »о његовом посебном интересу у тој ствари«. ²⁸⁵

Оваква територијална подела није задовољила ни Италију, ни Бугарску, ни НДХ. Мусолини и Ђано нису били задовољни оваквом територијалном поделом. Као што су настојали да постигну измене у своју корист у Далмацији и на југу, у Македонији, где су тражили Охрид, ²⁸⁶ они су настојали да постигну измену граница и на Косову. Већ 21. априла, после разговора с Рибентропом, када је морао да прихвати немачки став, Ђано је изразио уверење да ће ускоро успети да постигне ревизију тог споразума. ²⁸⁷

Мусолини је настојао да заједно с исправкама демаркационих линија у Далмацији и Македонији добије право на експлоатацију рудника у области Косовске Митровице или, бар, право учешћа Италије у деоби с Немачком њихове производње. Хитлер је, међутим, одбио ове захтеве с напоменом да су »Италијани полудели«. ²⁸⁸ Немачка је по сваку цену желела да задржи »Трепча«, чија је производња била од велике важности за њену ратну индустрију. ²⁸⁹ Зато је од косовско – митровичког, подујевског, вучитрнског и новопазарског среза формирана косовско – митровачка област, која је номинално укључена у састав Србије, али је у ствари била под директном немачком управом. На овом подручју је стационирана 60. немачка дивизија. Немачка војна управа створила је од ових

²⁸⁵ Тајни архиви грофа Сiana (1936–1942), Zagreb 1952., стр. 460, 462.

²⁸⁶ Živko Avramovski, "Nemačko–italijanske suprotnosti zbog Kosovske Mitrovice 1941–1943. godine", *Kosovo*, 1, Priština, 1972., стр. 357 – 369; За одређивање границе Хитлерове привремене смернице за поделу Југославије од 23. априла 1941, *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа*, том I, књ. 2, Београд 1954, бр. 14, стр. 547; Према изјавама др Георга Кисела, на задржавање Косовске Митровице и рудника Трепча нарочито је инсистирао Херман Геринг, као шеф немачког четворогодишњег привредног плана (Изјава др Георга Кисела, "Мишљење о раду др инг. Хермана Нојбахера")

²⁸⁷ Živko Avramovski, "Nemačko–italijanske suprotnosti zbog Kosovske Mitrovice 1941–1943. godine", *Kosovo*, 1, Priština, 1972., стр. 357 – 369

²⁸⁸ О томе је Хитлер забележио: „Надам се, да ћу у тој ствари лако постићи потребне промјене“; Тајни архиви грофа Сiana (1936–1942), Zagreb 1952., стр. 460

²⁸⁹ Živko Avramovski, "Nemačko–italijanske suprotnosti zbog Kosovske Mitrovice 1941–1943. godine", *Kosovo*, 1, Priština, 1972., стр. 357 – 369

области одмах по завршетку ратних операција »неку врсту аутономне арнаутске државе«. ²⁹⁰

У овој области Немци су организовали месне органе власти састављене од Албанаца и два албанска добровољачка батаљона. Како овде није било довољно чиновника и нижих официра албанске народности, упућен је изван број чиновника из Тиране. Овамо су долазиле и избеглице из Албаније које су биле противници италијанске управе створене после априлског рата 1939. године. Њих је немачка Крајскомандантура користила за поуну управног апарата и апарата безбедности, што је изазвало италијанске оптужбе да немачка фаворизује Албанце који су непријатељски расположени према Италији. ²⁹¹

Уједињење Косова, Метохије, Дебра, Струге, Улциња, Тузи, Плава и Гусиња са Албанијом спроведено је према концепту етничке и територијалне Албаније на програмских основама Прве призренске лиге из 1878. године. У условима италијанске и немачке окупације Метохија, већи део Косова, са источним подручјима Црне Горе и део западне Македоније, прикључени су италијанском протекторату “Велика Албанија” сачињеном од 14 префектура (округа).

Прикључени делови југословенске територије организовани су у четири префектуре (призренска, приштинска, дебарска и пећка). Декретом из августа 1941. године формиране су призренска, приштинска и дебарска префектура. У септембру 1941. формирана је пећка префектура. Призренска префектура обухватала је ђаковичку, суворечку, ораховачку и драгашку подпрефектуру (срез). Приштинска префектура обухватала је урошевачку и гњиланску

²⁹⁰ Živko Avramovski, “Nemačko–italijanske suprotnosti zbog Kosovske Mitrovice 1941–1943. godine”, *Kosovo*, 1, Priština, 1972., стр. 357 – 369; Опуномоћеник немачког Министарства иностраних послова код немачког команданта Србије Бенцлер писао је у вези с положајем овог дела Косова да „ пре свега постоји снажан немачки економски интерес на том подручју за рудник Трепчу, који је прешао у немачке руке „ (Политички архив Министарства иностраних послова, Бон, Бенцлеров извештај Министарству иностраних послова, Култ. 3, бр. 2, Албаниен, Београд, 8. XI 1941.).

²⁹¹ Živko Avramovski, “Nemačko–italijanske suprotnosti zbog Kosovske Mitrovice 1941–1943. godine”, *Kosovo*, 1, Priština, 1972., стр. 357 – 369

подпрефектуру. Дебарска префектура обухватала је кичевску, гостиварску, струшку и тетовску подпрефектуру. Пећка префектура обухватала је плавско – гусињску, рожајску, тутинску, источку и дреничку подпрефектуру. “Великој Албанији” прикључено је 11.780м² са око 820.000 становника. Источни делови Црне Горе припојени су Скадарској префектури. Укупно је од окупиране Југославије одвојена територија са око 12.000 м² и око милион становника. Уредбом албанске владе од 18. октобра 1941. сви становници у наведеним префектурама постали су албански држављани.²⁹²

Немачкој окупационој зони, као делу Србије под немачком окупационом управом припали су косовскомитровачки, вучитрнски и лапски срез.²⁹³ Немци су ову територију, као саставном делу Србије под њиховом влашћу, препустили од маја 1941. Комесарској управи Милана Аћимовића, а затим од августа 1941. Министарском савету генерала Милана Недића.²⁹⁴ У духу одредаба и споразума Немачке, Италије и Бугарске бугарској окупационој зони припали су део гњиланског среза северно од Пасјана, Витина, Качаник и Сиринићка жупа.²⁹⁵

Област Косова и Метохије је подељена након Априлског рата 1941. и окупације Краљевине Југославије, на основу претходних договора између Италијана, Немаца и Бугара, с тим што је највећи део припао фашистичкој Италији и запоседнут од стране делова 14. армијског корпуса (Штаб у Призрену)

²⁹² Ђорђе Борозан, *Велика Албанија, поријекло, идеје, пракса*, Београд 1995.; Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Uzroci i posledice sloma*, Beograd, Ljubljana, Titograd, II, 1983.; Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Beograd 1970.; *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878 – 2000*, Београд 2001.

²⁹³ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Uzroci i posledice sloma*, Beograd, Ljubljana, Titograd, II, 1983.; Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Beograd 1970.; *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878 – 2000*, Београд 2001.

²⁹⁴ Наредбом немачке војне команде за Србију 28. априла на овом подручју, са центром у Косовској Митровици, основана је команда места, која је 2. маја преименована у окружну команду; Уредбом Комесарске управе Милана Аћимовића о управи и уређењу Косова од 6. августа 1941. формиран је Косовски округ са седиштем у Косовској Митровици који су сачињавали Нови Пазар, Косовска Митровица, Вучитрн и Подујево.

²⁹⁵ Ђорђе Борозан, *Велика Албанија, поријекло, идеје, пракса*, Београд 1995.; Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, Београд 1985.; Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација*, Београд 1991.

9. италијанске армије према предлогу Генералштаба копнене војске од 20. априла и наређења Врховне команде од 21. априла.

Једна италијанска пешадијска дивизија била је у зони Ђаковица – Пећ – Приштина – Призрен, а делови друге на подручју Урошевца на Косову, и Гостивара и Кичева у западној Македонији. На Косову и Метохији се налазио и 4. италијански мобилни карабињерски батаљон јачине 1000 војника који су били распоређени по општинским карабињерским станицама, као и 7. финансијски батаљон, тако да су Италијани поред око 5.000 албанских колаборациониста на свом окупационом подручју Косова и Метохије ангажовали око 20.000 војника и око 5.000 карабињера и припадника других формација.

Договором врховних команди Немачке и Италије који је одобрио и Хитлер 23. априла, „демаркациона линија“ требало је да послужи као основа за разграничење. Гранична линија између италијанских и немачких војних снага протезала се се на територији Косова друмом од Новог Пазара према Косовској Митровици, с тим што су Нови Пазар и Косовска Митровица били под немачком окупацијом, а затим железничком пругом Косовска Митровица – Приштина и Урошевац, при чему су градове такође задржали Немци. Новим споразумом између Команде 2. немачке армије и Италијана од 31. маја подручје југоисточно од Приштине, које је обухватало градове Приштина, Урошевац и Гњилане, уступљено је италијанским трупама, али је пруга Качаник – Приштина била под немачком управом.²⁹⁶

Трећи Рајх је са поделом био сагласан, мада је на терену посебно водио рачуна о својим привредним интересима и потребама ратне индустрије. Област Косовске Митровице са рудним басеном „Трепча“ (богата налазишта руде олова и

²⁹⁶ Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација*, Београд 1991.

цинка), била је у надлежности Немаца, што је још од разговора у Бечу од 19. априла исказано као став Вермахта и немачког Министарства спољних послова.²⁹⁷

Командант 60. немачке пешадијске дивизије је 21. априла водио разговоре са албанским вођама о регулисању управно – безбедносних мера на територији размештаја дивизије. Циљ разговора је био да се успостави квислиншка власт и обезбеди ред и мир на територији коју су окупирале немачке трупе. Прве окупационе трупе у јужној Србији (Ниш, Куршумлија, Косовска Митровица и Лесковац) биле су јединице 294. пешадијске дивизије, коју је маја 1941. заменила 717. пешадијска дивизија из Аустрије, која је поселаподручје Косовска Митровица – Рашка – Нови Пазар. Косовска Митровица постала је седиште Крајскомандантуре (838) подређене Фелдкомандантури у Нишу, а од јануара 1942. Фелдкомандантури у Врњачкој бањи. Генерал Еберхард, командант 60. немачке дивизије, која је ушла у Косовску Митровицу, склопио је са албанским представницима споразум о стварању „Мале Албаније”, као противтеже потенцијалној италијанској „Великој Албанији”.²⁹⁸

Мада је споразум закључен ради обуздавања могућих италијанских захтева, проглашен је приватним актом и поништен на интервенцију Феликса Бендера, представника немачког Министарства иностраних послова у Београду. Поништавање је имало важност само на релацији две силе – савезнице, Немачке и Италије, противуречних интереса, али не и за Србију као војно окупирану просторију. Косовскомитровачки округ ушао је у састав окупиране Србије, али са задржавањем снажног утицаја албанских квислинга, који нису престајали да раде на укључивању округа у састав „Велике Албаније”.²⁹⁹

Договорено је да се образују одговарајуће војне и полицијске формације, а радило се и на решавању питања успостављања судске власти, којом су се бавили

²⁹⁷ Živko Avramovski, “Nemačko–italijanske suprotnosti zbog Kosovske Mitrovice 1941–1943. godine”, *Kosovo*, 1, Priština, 1972., стр. 357 – 369

²⁹⁸ Branko Petranović, *Srbija u drugom svetskom ratu 1939–1945*, Београд 1992., стр. 245

²⁹⁹ B. Petranović, n. d., стр. 245 – 246

општински судски органи, док је у Косовској Митровици успостављена виша судска инстанца. Наредбом бр. 1 војно – управног команданта у Србији од 28. априла била су регулисана управна питања у Србији. На основу те наредбе, Крајскокомандантура I/861 у Косовској Митровици била је потчињена опуномоћеном команданту у Србији, а непосредно потчињена Фелдкомандантури 809 у Нишу. Касније, новим наређењем опуномоћеног команданта у Србији од 16. октобра Крајскокомандантура у Косовској Митровици потпадала је у оперативном погледу по команду 3. батаљона 737. пешадијског пука из састава 717. пешадијске дивизије.

После завршене офанзиве Вермахта у западној Србији, дошло је до нове поделе подручја због војних, економских и управних потреба. Крајскокомандантура 838, премештена је из Шапца у Косовску Митровицу, а Командантура из Косовске Митровице у Ваљево. Крајскокомандантури 838 су била потчињена подручја Косовске Митровице и околине, Вучитрна, Новог Пазара, Подујева и Рашке. Извесно време крајскокомандантура у Косовској Митровици је била потчињена у фелдкомандантури у Нишу, али се након премештања Фелдкомандантуре 610 у из Панчева у Краљево, нашла под новом командом.

Италијани су до августа успоставили три префектуре (окружна начелства), а 22. септембра и префектуру у Пећи. Префекти су углавном бирани из редова албанских колаборациониста. У среским местима су успостављене ненпрефектуре (среска начелства). У окружним местима биле су формиране и полицијске управе (квестуре) са 30 до 40 полицајаца, док је при сеоским општинама било 10 до 15 полицајаца. Италијани су формирали и организације фашистичке партије. У седиштима округа (Приштина, Пећ и Призрен) била су формирана три федерата. У срезовима су образоване среске а у општинама општинске фаше.

Јединице 5. бугарске армије су у другој половини априла 1941. окупирале Македонију, при чему је део снага запосео подручје Гњиланског среза северно од Пасјана, Витину, Качаник и Сиринићку жупу, да би касније у 1942. и 1943.

години проширили своју окупациону зону на области лапског, митровачког и и вучитрнског среза. За обезбеђење окупираних крајева ангажоване су снаге два ојачана батаљона граничара. Такође, у њиховој зони укинута је затечено законодавство и спостављен бугарски административни апарат. Успостављена је бугарска среска управа у Качанику, а бугарски је проглашен за службени језик.³⁰⁰

Словенско становништво на Косову и Метохији (Срби и Црногорци) нашло се после Априлског војног пораза под притиском албанске већине. Албанци су живели у илузијама да су доживели национално ослобођење после бесправног режима у Краљевини Југославији. Потхрањивали су их окупатор и беговски албански слој. Добијањем права на свој језик, на своје школе и друге националне симболе, ношење оружја, избор својих чиновника, сматрали су да је дошла слобода и да је туђинска југословенска власт неповратно пропала. Насељеници, који су почели да се насељавају на Косово и Метохију од балканских ратова, а нарочито од 1918, нашли су се под ударом прогона, пљачке имовине, одузимања земље, паљевине кућа. Десетине хиљада насељеника и другог становништва словенског порекла склањало се у Србију и Црну Гору, прелазећи под притиском Ибар и Проклетије. Са Косова и Метохије прогнано је 70.000 Срба.³⁰¹

Савет комесара је августа 1941. регулисао управно уређење Косовскомитровачког округа као дела Дринске бановине, са срезовима Нови Пазар, Косовска Митровица, Вучитрн и Подујево. Први начелник округа Косовска Митровица био је албанске народности (Ибрахим Љутвиу), као и руководиоци управе у срезовима у његовом саставу, сем студеничког са центром у Рашкој. Начелник је надлежан за сва питања која су се расправљала у овом округу, а тичала су се Албанаца, и то у својству помоћника бана Дринске бановине.

³⁰⁰ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Uzroci i posledice sloma*, Београд, Лјубљана, Титоград, I–II, 1983.; Фердо Чулиновић, *Окупаторска подјела Југославије*, Београд 1970.; *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878 – 2000*, Београд 2001.; Ђорђе Борозан, *Велика Албанија, поријекло, идеје, пракса*, Београд 1995; Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, Београд 1985.; Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација*, Београд 1991.

³⁰¹ Branko Petranović, *Srbija u drugom svetskom ratu 1939–1945*, Београд 1992., стр. 114

Косовском жандармеријом од 1.000 људи, којој су се придруживали албански добровољци, командовао је капетан Бајазит Болетини, док су добровољцима руководили сеоски главари. Жандарми су носили посебну униформу са грбом Скендербега. Три Албанца, Али Драга, вођа албанске народоносне групе, Ибрахим Љутви, окружни начелник и Бајазит Болетини, командант жандармеријске регименте – водили су главну реч у Косовскомитровачком округу међу Албанцима.³⁰²

Пошто се разместила и средила у Колашину, немачка команда је издала строгу наредбу о безусловној послушности становништва, о предаји оружја, опреме и уопште свих ствари, које су припадале бившој југословенској војсци, под претњом смртне казне. Ова наредба је саопштена путем плаката, излепљеним на свим јавним местима и раскрсницама села, као и путем кметова, који су контактирали са окупаторским органима власти.

Прикупљани су подаци о резервним официрима и активном људству, које није заробљено. Њима је почетком јуна 1941. год. преко општинских управа наредјено да се јаве окупаторским властима у Радич Пољу. Ова мера је утицала да се ово људство склања са јавних места и крадом се креће по селима Колашина. Они се нису хтели одазвати позиву окупатора, већ је повећана будност.³⁰³

После капитулације Југославије, Команда Метохијских трупа је указала немачкој команди у Пећи да је у интересу Немаца да пристану на предају ових трупа с обзиром на то да у Ђаковици и околини има много војних магацина и велике количине хране и материјала, као и на чињеницу да се југословенске трупе неће без отпора предати Италијанима. Немачка команда је 19. априла упутила своје јединице у Ђаковицу, где су јој предати магацини.³⁰⁴

³⁰² В. Petranović, n. d., стр. 246

³⁰³ Razvigor Jakšić, „Априлски рат и фашистичка окупација Ибарског Колашина 1941 – 1944. *godine*“, *Kosovo*, 7, Priština, 1978., стр. 325 – 343.

³⁰⁴ Ali Hadri, „Окупациони систем у Ђаковци и околини“, *Kosovo*, 7, Priština, 1978., стр. 429 – 448

Већ у Априлском рату отпочели су албански напади на српска насељеничка села, који су настављени након капитулације југословенске војске, пре свега у Дреници и Метохији, у околини Ораховца, Ђаковице и Пећи. Нападнута су села Лозица код Ораховца, Ђиновце, Кпуз у пећком срезу, Горњи Битеш код Ђаковице, Прапаштица код Подујева, Ново Чикатово у грачаничком срезу, Чичавица у вучитрнском срезу. Нападнута је и Србица, где се налазило око две стотине насељеничких породица које су побегле из унутрашњости Дренице. Нападаче, којих је било око 1200 предводили су Садик Зејнели, Јусуф и Мехмет Градица. Разлози југословенске војске и Срба са Косова и Метохије, за неповерење према локалном албанском становништву били су у великој мери оправдани.³⁰⁵

Од априла до јула 1941. била је попаљена већина насељеничких села у Метохији и Дреници, сем Витомирице и Добруше, спаљене тек у јесен 1941. године. Албанско расположење изражено је у манифестацијама против Југославије, Србије и Југословенске војске 14. априла у Призрену, Ђаковици, Пећи. Ђаковачки председник општине, Сулејман Криезиу, организовао је делегацију за дочек Немаца. Албанци су у Пећи напали касарну Југословенске војске, где су дочекани плотунима, али је немачка јединица из Косовске Митровице докрајчила отпор војника. Мада историчари Албанци сматрају да не треба идентификовати ове побуњенике са албанским народом, јер се радило о беговима и барјактарима, називајући их „петом колоном“, „фашистима“, „буржоаским елементима“ итд., чињенички је несумњиво да су оне биле опште, масовне и антијугословенске по духу. Вође демонстрација подстицале су Албанце на антијугословенске акте, прогон насељеника, пљачку и паљевине, појаве које су добиле масован карактер.³⁰⁶

³⁰⁵На пример: са подручја општине Бањска убијена су најмање 4 војника: Трајковић Сретко из Локве (рођен 1916.), Млађовић Раденко из Сендола (1919), Радојковић Милосав из Падина (1920) и Виријевић Драго из Војмислића (1917), у, Војислав Јевтимијевић, *Северно Косово кроз историју до краја XX века, с посебним освртом на Бањску*, Београд 2008, стр. 211 (Архив Косовске Митровице, фонд општине Бањска)

³⁰⁶Branko Petranović, *Srbija u drugom svetskom ratu 1939–1945*, Београд 1992., стр. 245

Став Комунистичке партије Југославије о потреби организованог отпора фашистима у Априлском рату логичан је наставак линије из периода пре 1941. године. Обласни комитет КПЈ за Косово и Метохију указивао је и пре рата на опасност од фашистичког агресора, заузимао став о потреби одбране земље и позивао народ да пружи отпор окупатору.³⁰⁷ У вези с борбом посебна улога припада комунистима 56. пешадијског пука, који је заједно са осталим јединицама Косовске дивизије, водио офанзивне операције на албанском фронту. Неки делови овог пука, у коме су команду преузели официри родољуби и комунисти, наставили су отпор окупатору на територији Албаније све до 25. априла, тј. после званичне капитулације југословенске војске.

У борбама на албанском фронту нарочито се истакао Филип Стругар, члан Месног комитета КПЈ у Пећи. Погибија Филипа Стругара служила је као пример осталим војницима. Чак је и командант батаљона у коме је Стругар служио изјавио да од тога дана свесрдно прима комунисте у своју јединицу и да нико не може да каже да су они издајници.³⁰⁸ Они војници, који се нису предали окупатору, у првом реду комунисти, сачували су своје оружје и муницију. Они су касније овим оружјем бранили насељеничка села од разних пљачкашких група и користили за диверзантске акције.³⁰⁹

Команда Косовске дивизије, а затим и Команда Метохијских група поистовећивала је елементе „пете колоне” с албанским масама па је почела да предузима драстичне мере не само против појединих група издајника већ и против албанског становништва „у циљу обезбеђења реда и поретка у самој Метохији”.³¹⁰ Тако је 14. априла наредила „да се покупе таоци у Ђаковици и околини и запоседну сва села која имају сумњив и непријатељски однос према

³⁰⁷ Ali Hadri, „Okupacioni sistem u Đakovici i okolini“, *Kosovo*, 7, Priština, 1978., стр. 429 – 448

³⁰⁸ Ali Hadri, „Okupacioni sistem u Đakovici i okolini“, *Kosovo*, 7, Priština, 1978., стр. 429 – 448

³⁰⁹ A. Hadri, n. d., стр. 429 – 448

³¹⁰ A. Hadri, n. d., стр. 429 – 448

нашој војсци и према органима цивилне власти”.³¹¹ Тада су неке војне јединице попалиле неколико албанских кућа у Бецу, Гргоцу, Радоњићу и Јаношу и убиле неколико Албанаца. Извршене су репресалије над недужним Албанцима и у другим крајевима Косова.³¹²

Албанске групе „пете колоне” извршиле су оружани напад на неке делове метохијских трупа. Ове групе су опљачкале и попалиле насељеничке куће у удаљенијим селима Ђаковичког среза.³¹³ Деструктивна делатност петоколонашких елемената из редова Албанаца дошла је до изражаја и у ширењу мржње према Србима и Црногорцима. Они су покушали да обману албанске сељаке да би приказали и дочекали фашистичке агресоре као ослободиоце. 14. априла организовали су манифестације у Призрену, председник општине у Ђаковици Сулејман Круезиу организовао је једну делегацију за дочек Немаца, а и у Пећи су организоване фашистичке манифестације.³¹⁴

Притисак на српско и црногорско становништво на целој територији Косова и Метохије, од стране албанских политичких представника, оружаних формација и појединаца отпочео је непосредно по уласку немачких, италијанских и бугарских окупационих трупа у Југославију.³¹⁵ Манифестовао се у виду разних претњи и наређењу да се исељавају, затим физичког уништења и паљевине кућа и друге непокретне имовине. Прве жртве албанског терора били су колонисти насељени између два светска рата. Бројне породице биле су без хранилаца и одраслих мушкараца, који су у Априлском рату пали у заробљеништво или се из других разлога још нису вратили својим кућама. Било је доста и оних, који су да би спасили живот, морали одмах по окупацији да побегну, остављајући породице, јер су веровали да жене и деца неће бити изложени злостављањима и прогонима. Међу избеглима је било и много мајки са више деце, које су бацале децу у

³¹¹ А. Hadri, n. d., стр. 429 – 448

³¹² А. Hadri, n. d., стр. 429 – 448

³¹³ А. Hadri, n. d., стр. 429 – 448.

³¹⁴ А. Hadri, n. d., стр. 429 – 448.

³¹⁵ Ненад Антонијевић, „Албански злочини над Србима у италијанској окупационој зони на Косову и Метохији у Другом светском рату“, Зборник радова са научног скупа, *Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља*, Београд 2005, стр. 157 – 166

Бистрицу, јер нису могле да издрже напоре. Жртвовале су најслабије, болесно или најмање дете, оно које је онемогућавало кретање, како би спасиле, не себе, већ осталу децу. Пера Масловарић из Шаптеја, код Дечана, одступајући кроз Ругову, у тренутку немоћи и очаја бацила је своје дете из колевке у Бистрицу.³¹⁶

Колоне српских и црногорских избеглица које су биле принуђене да напуштају своје куће и имања, кретале су се у три смера. Бројна избегличка групација је бежећи са Метохије, ишла Руговском клисуром, преко Чакора у Црну Гору, друга колона је одлазила на југ Србије, у Топлицу и Јабланицу, док је трећа колона прогнаника ишла преко Косовске Митровице, Ибарском долином у Краљево, Крагујевац, Чачак и друга места у Шумадији и Западној Србији. Многи су се задржавали на Косову и Метохији, у градовима, општинским средиштима, већим селима у близини италијанских карабињерских станица, где су имали какву – такву заштиту.

У Призрену су се избеглице налазиле у згради Богословије. Избегли су у Пећи били смештени у коначима Патријаршије (у овом збегу их је било више стотина). У Ђаковици су избеглице једно време боравили у црквеном дворишту. У Злокућану, где су боравиле избеглице из Дренице, помоћ је добијена у католичкој цркви од патера Томе Ђаје, родом из Босне. У овом селу су поједини Албанци католичке вере прихватили неколико породица избеглих Срба. Албанци су прихватили српске породице из Лукавца, источки срез. Избеглички збег се налазио у Ђураковцу, селу које се налазило поред пута Косовска Митровица – Пећ. У овом збегу је умрло 22 лица, од којих су десеторо били деца.

На Метохији избеглице су се концентрисале и у Ковргама, Дубрави, Истоку, Гораждевцу, а на Косову, у Врелу, Сувом Долу, Пожарању, Косову Пољу и другим већим српским селима. Положај избеглица био је тежак, имали су лош

³¹⁶ Атанасије Јевтић, *Од Косова до Јадовна, путни записи*, Београд 1987, стр. 120; *Ватре с Комова, народ андријевичког среза у НОП 1941– 1945*, уредник Спасоје Ђаковић, Београд 1978., стр. 298; Милан Ивановић, део књиге под називом: *Црквени споменици XIX – XX века, у, Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, Призрен – Београд 1987, стр. 387 – 552

смештај, били су без имовине и средстава за живот, слабо одевени и често гладни. Избеглице у Србији добијале су помоћ од Црвеног крста, влада Милана Недића је образовала Комесаријат за избеглице и пресељенике који је бринуо о њиховом размештају и збрињавању. Положај избеглица у спаљеној и сиромашној Црној Гори био је знатно тежи од избегличког живота у Србији.³¹⁷

На првим манифестацијама у част доласка окупаторске војске у Пећи на улици су од стране Албанаца убијени Вуко Новаковић, Михајло Каровић, Вукадин Микетић и Рако Јокић. Тих дана је у Пећи убијено још 14, а у околини око 30 Срба.³¹⁸ До 31. маја у пећком срезу спаљена су и опљачкана насељеничка села Бокшићи, Милићевићи, Долово, Дреновац, Горњи Петрич, Клинчина, Сврхе, Доњи Петрич, Љешани и Главичица.³¹⁹ У Гораждевцу, селу удаљеном 7 километара од Пећи, у јулу су убијени док су обрађивали имање Милутин Јеремић, Миљко Јеремић, Стеван Радовић и Грујица Бобичић. Приликом претреса села убијени су Панто Портић и у својој кући Милан Манојловић. У Дубовику, код Пећи, насељеници су пружили отпор Албанцима. У борби су погинули Милош Вуковић и Милорад Лабовић.³²⁰ Бело Поље код Пећи, италијански карабињери су штитили до устанка у Црној Гори. Зато су до тада убијена 'само' два Србина: Илија Грбановић и Милош Баћевић. Чим су се Италијани повукли, вулнетари су почели пљачку. Мушкарци, старији од 13 година, протерани су у збег, у Пећку патријаршију, а сва летина им је одузета. За време пљачке убијен је Нико Пеловић, а нешто касније и Михајло Грбановић.³²¹

Међу нападнутим селима, која су попаљена или чије је становништво протерано, у овом делу Метохије били су Добруша, Дубрава, Љубово, Суви

³¹⁷ Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, Београд 1991, стр. 241 – 246

³¹⁸ Архив Југославије, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Југославије, Фонд 110, фасцикла 250–130–134–137–139, Савељић Раде, Пећ, 2. децембар 1943, 12. и 15. јануар 1944, Комесаријат за избеглице и пресељенике у Београду

³¹⁹ *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, Призрен – Београд 1987, стр. 788

³²⁰ Радуновић Благоје, Гораждевац, Београд, 1988, 31

³²¹ Vladimir Dedijer, Antun Miletic, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941 – 1944, svedočanstva*, Београд 1989., стр. 793

Лукавац, Укча, Ракош, Белица, Тучеп, Осојане, Бича, Берковац, Верић, Шаљиновица и друга. Ђураковац је нападан у више наврата. У главичкој општини пећког среза убијени су Милован Балевић из Горњег Петрича, Милић Јанковић из Доњег Петрича, Благо Орловић из Горњег Петрича. У Дреновцу су убијени Живко и Добривоје Јовановић, Петар Златић и Јован Красић. У Долову су убијени Живко и Петар Гарић. У Дугоњиву убијени су Јован Рашковић, Сташа и Петар Сташић.³²²

У Призрену првих дана окупације убијена су браћа Владимир и Љубомир Марјановић, студенти права, и Милић Поповић, пензионер, заклани су Манојло Јовановић, лончар, и Андрија Фишић, самарџија. У сеоским срединама убистава је било много више.³²³ У Великој Хочи живело је почетком априла 1941. око 200 српских породица. Првих дана окупације убијени су Благоје Стојковић, Душан Вуковић и Симо Триван. У селу Зрзе убијени су Иван Најдановић, Обрад Кривошијанин и Дане Митровић. У Топличанима, код Суве Реке старца Арсенију Илића убили су после мучења, а након тога набили су му главу на колац и носили кроз село. Бајрам Ука је у суворечком крају убио у лето 1941. два Србина који су косили ливаду.³²⁴ Почетком маја 1941. Добруша код Пећи, нападнута је од јаких вулнетарских снага. Становници су напустили село и спасавали се одласком у Витомирицу и Пећ. После одласка Немаца и преузимања окупационе власти од стране Италијана, већина мештана, осим оних који су отишли у Црну Гору вратила се натраг.

Начелник источког среза Џеват Беголи, организовао је нови напад 17. октобра у коме су поред вулнетара из источког среза учествовали и вулнетари из пећког, дреничког и Ђаковичког среза. Браниоци су издржали два дана, а када им је нестало муниције, осигурали су повлачење старца, жена и деце, након чега су и

³²² АЈ, ДК, 110 – 250 – 147 – 152, Дедовић Љубо, Вулевић Станко, Гилић др Војислав, Вукотић Вајо, Милошевић Божидар, Пећ; 28. јануар 1944, Комесаријат за избеглице и пресељенике у Београду

³²³ Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, Београд 1991, стр. 214 – 215

³²⁴ Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941 – 1944, svedočanstva*, Београд 1989., стр. 770, 771, 775

они напустили село, које је опљачкано и спаљено. Становништво се повукло у две колоне, према Витомирици и према Ђураковцу. Међу мештанима је било четворо мртвих Душан Милић, Петар Ковачевић, Неда Радоњић и Стевка Калуђеровић. Прогон насељеника из Дренице започет у време Априлског рата окончан је у новембру 1941, осим Србице која је расељена средином 1943. У дреничком срезу, у околини Србице, после маја 1941, терор Албанца постао је ређи, што је био резултат релативне заштите српског живља од стране италијанских карабињера. Италијани су штитили мале групе или појединце, али су се у случајевима масовнијих напада понашали незаинтересовано.

После 13 – јулског антифашистичког народног устанка у Црној Гори, однос Италијана у њиховој окупационој зони се погоршао, што су Албанци искористили да би појачали терор. За непуна два месеца окупације, протерали су и опљачкали сва насељеничка села у унутрашњости Дренице. У дреничка села није се вратио приличан број Срба и Црногораца, војника из Априлског рата. Они нису погинули на фронту, нису заробљени, већ су убијени у близини својих кућа, приликом повратка.³²⁵ Албанци су предвођени Јусуфом и Мехметом Градицом, 18. априла напали Србицу, у којој се налазило око 200 насељеничких породица избеглих из унутрашњости Дренице. Власт у Дреничком срезу преузео је Шабан Полуџа, а прогон насељеника настављен је несмањеном жестином.³²⁶

Вулнетари су почетком маја упали у Глоговац. Спалили су 109 српских кућа, од 120, са црквом. Бунаре су затрпали, а гробља оскрnavили. Слично су се понашали и у Крајкову, у коме је било 12 насељеничких кућа. Коморане, које је имало 57 српских домова, спаљено је, а приликом протеривања убијени су: Јошо Кукољ, Перо и Душан Родић и Ђуро и Симо Триван. У Бивољаку су све куће опљачкане, породице протеране, а убијени су: Анђелко, Миливоје, Миленко, Петар и Милица Миленковић са малим дететом у рукама. Током лета почело је

³²⁵ Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, Београд 1991, стр. 219 – 220

³²⁶ АЈ, ДК, 110 – 622 – 375 – 376, Ковачевић Миладин, 9. 9. 1943, Србица, срез Дреница

опште протеривање насељеника из више дреничких села. Протеривањима су претходила или су била праћена многим убиствима.³²⁷

У Воћњаку, у коме је било само 8 насељеничких кућа, први је убијен Глигорије Јоксимовић у шуми, где је отишао по дрва, а потом у својој кући Вукоман Мартиновић. Убијен је и Обрад Јевтић. У породицама које су се задржале у Србици, било је такође више убијених. У својим кућама убијени су Петар Миловић, Игор Котлајић и Павле Бурић. На улазним вратима куће вулнетари су убили Николу Ђиласа, а на путу за Косовску Митровицу Вука Самарцића и учитеља Милића Вујисића. У селу Краљици на њиви је убијен Благота Рогановић, а Драга Марковића и Мирка Поповца повели су, под бесом, да раде за надницу, али када је требало да их исплате, обојицу су убили. У Ћирезу су убијена два брата Шакића, а у Новом Пољанцу Драгиша Радовић, док је Арсеније Радовић умро под батинама.³²⁸ У околини Ораховца и Ђаковице, терор је почео ноћним пуцњавама на насељеничка села, како би се становништво заплашило, а затим се прешло на на паљевине кућа и убијања. Село Лозица, код Ораховца, нападнуто је већ 7. априла, а у следећа два дана нападнуто је и село Ђиновце. Свим насељеницима у селу Кпуз, у пећком срезу Албанци су 7. априла наредили да се што пре иселе.

У ђаковичком срезу је до јуна убијено 155 Срба, насељеника. Село Накараде у ђаковичкој општини, у коме је живело 45 породица насељеника, већ у априлу, морали су да напусте сви становници. Чим је село остало без житеља, ушли су Албанци који су рушили куће, односили врата, прозоре, цреп и други употребљив грађевински материјал. Затрпани су бунари, посечени и уништени воћњаци. Такође је нападнуто и село Уиз, где је живело 11 породица насељеника. У Лубарди је убијено око 50 Срба и срушена православна црква. У селу Раставица

³²⁷ Војни архив, Београд, НОР, к. 223, 26/2 – 10; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

³²⁸ *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, Призрен – Београд 1987, стр. 789

убијено је око 150 Срба и срушена црква. У дечанској општини убијено је и бачено у Бистрицу око 200 Срба, највише жена и деце.

Бројни злочини извршени су у општини Јуник у којој је убијено око 400 Срба и разрушена црква у селу Пацају. У околини Ђаковице, на мосту на реци Еренику, Албанци су сачекивали избеглице из подримског среза и убијали их. Главни организатор и подстрекач злочина извршених над Србима био је Сулејман Бег Црноглавић, председник општине у Ђаковици.³²⁹ Док се колона избеглица из општина Јуник и Поношевац кретала ка Пећи, у пролазу кроз албанско село Црнобрег, сељаци су на голоруке људе и на децу пуцали.³³⁰

Најтеже је било породицама насељеника који су били мобилисани, јер су пљачкаши знали да у њиховим кућама нема одраслих мушкараца и да неће наићи на отпор. У селу Горњи Битеш, код Ђаковице, средином априла убијени су Миrash Стијовић, Миливоје Вукашиновић, Саво Радуловић и његов дванаестогодишњи син Димитрије. Убијени су остали несахрањени, пошто су остали насељеници са породицама морали одмах да напусте село. Албанци су леш Миrashа Стијовића бацили у бунар, а остала три леша су спалили.³³¹

Више хиљада вулнетара и жандарма под командом Бислима Бајгоре и Шабана Полуке напали су Ибарски Колашин 30. септембра. Напад је почео из Метохије и село Бања је било прво на удару. Вулнетари су до 10. октобра спалили села Зупче, Јагњеница, Прелаз, Рујиште, Падине, Козарево, Кобиља Глава, Доње Вареге, Стрмац, Угљаре, Резала, Брњак, Крлигате, Дрен, Црепуља, Загуљ, Калудра, Јабука, Горњи Јасеновик, Ковачи, Чечево и Бања. Вулнетари су у Ибарском Колашину 1941. убили 150 људи.³³²

³²⁹ АЈ, ДК, 110 – 622 – 367 – 368, Оташевић Лазар, 7. септембар 1942, Дубрава, Ђаковица

³³⁰ Атанасије Јевтић, *Од Косова до Јадовна, путни записи*, Београд 1987, стр. 123

³³¹ *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, Призрен – Београд 1987.

³³² Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, Београд 1991, стр. 222

Прогони српског становништва у косовским селима били су слични прогонима у дреничким и метохијским селима. Ноћни напади са пуцњавом и виком нападача, пљачком стоке и убиствима. Паљени су стогови сена, штале, шупе, амбари и друге помоћне зграде у сеоским домаћинствима. Најчешће су Албанци настојали да у селу убију двојицу – тројицу најугледнијих Срба, да би остале заплашили и натерали да се одселе. Процес исељавања на Косову, ипак је текао спорије него на Метохији и у Дреници. Насељеничка села су паљена, а насељеници убијани и у суворечком срезу, у Подујеву и околини.

У селу Прапаштица, код Подујева, 18. априла, неколико стотина наоружаних Албанаца напала је насељеничке куће. Из села су прогнали 53 породице. Две хиљаде наоружаних Албанаца упало је у исто време и у Ново Чикатово у грачаничком срезу и извршило пљачку. Спалили су све насељеничке куће и цркву. У селу је било више од 70 породица, већином из Босне и Херцеговине. Прогнаници су се до јесени 1943. задржали у Приштини, Косову Пољу и Грачаници, када су још једном протерани у Србију. Слично се догодило и са осталим насељеничким селима и срезовима Приштина, Подујево и Урошевац. Потресно је сведочанства свештеника Српске православне цркве из Бабиног моста код Приштине о прогонима и терору.³³³ У јуну су у затвору префектуре у Приштини нађени лешеве петорице Срба сељака, који су под батинама умрли, Лешеве ових Срба пронашли су италијански војници и сахранили. Иницијатори прогона и затварања Срба били су Илијаз Агушевић и Шукри бег Рамадан, индустријалац из Приштине, Амед – бег, рентијер из Скопља, који је побегао испред Бугара из Скопља у Приштину, Маљуш Косова, качак из времена Краљевине Југославије и Зеинел Бериша звани Бајрактар, земљорадник из

³³³ АЈ, ДК, 110 – 249–634 – 635, Пимић В. Радивоје, парох, 29/16. јула 1941, “Убише много наших војника, убише мог најбољег сарадника Вукала Јовановића, председника општине и банског већника из Бабиног Моста. У срезу почеше паљевине, пљачке и убиства. Народ, нарочито насељенички морао је напуштати домове. Богатијим староседеоцима било је тешко одвојити се од имања. Морали су плаћати Арнауते да их чувају. Једни су Арнаути чували, а други пљачкали. Кад сам почетком јуна дошао у Краљево видео сам своје парохијане истеране, бедне и уплакане. Сузе њихове наћи ће заједно са мојим сузама разумевање код Бога и свемилостиви ће Бог дати да се разведри небо над српским Косовом.”

Приштине, који је лично убио Спиру Каракушевића, часовничара и др Николу Радојевића, лекара, обојицу из Приштине и друге.³³⁴

Убиства Срба у Урошевцу и непосредној околини отпочела су у време прикупљања жетве. Убијени су Срећко и Урош Марговић, земљорадници, из села Дугањева, удаљеног 2 км од Урошевца. Обојица су били пошли у шуму у близини села ради сече дрва, Албанци из њиховог села пошли су за њима и убили их пушчаним мецима из заседе.³³⁵ У вучитрнском срезу, у Чичавици убијени су Вукашин и Божо Бешић и Богић Распоповић са сином Чедомиром. Остали мештани су пребегли у Србију. У селу Танкосић, на путу Гњилане – Урошевац убијени су Стана Крстић (на њиви), Никола Крстић (на кућном прагу), Велимир Јовановић (на њиви), Мирко Цветковић (на сеоском путу). У Српском Бабушу и околини у јулу је убијено око 20 Срба. У октобру је убијен Никола Рунић. Радовану Вукајловићу су 1. новембра жицом ископали очи и потом га разапели између два дрвета. У новембру приликом напада на кућу Радована Пауновића, Албанци су одвели двадесетогодишњег Рајка Пауновића, кога су набили живог на колац. На сличан начин убијен је и Раде Огњеновић.

На подручју Липљана настрадало је црногорско насељеничко село Кривово у првим данима после капитулације југословенских трупа. Почетком маја пре доласка италијанске војске, оружани одреди састављени од новоформиране албанске жандармерије и нередовних наоружаних група, напали су село. У току напада убијени су Станко Паповић, са дететом, Мићо, Михајло и Миливој Савићевић, Новак Савићевић и његови синови Мијушко, Јефто и Радоје, Пеко Ковачевић, Милун и Мидо Безмаревић. Мештани су били принуђени да избегну у веће насељеничко село Врело пред нападима вулнетара.³³⁶

³³⁴ АЈ, ДК, 110 – 249 – 690 – 693, Станковић Јевта, Приштина, фебруар 1944

³³⁵ АЈ, ДК, 110 – 249 – 547 – 551, Васиљевић Гаврило, Урошевац; Милојевић Гаврило, Милојевић Лазар, Биба

³³⁶ АЈ, ДК, 110 – 249 – 714 – 719, Булајић Анђа, Кривово, 1. април 1944

Српско становништво је такође протерано из села Доње Гадимље, Маревци, Бандулић, Велика Добрања, Челопек, Бадовац, Ариљача, Слатина, Мухаџер Бабуш. Расељена су и Магура, Српски Вршевац, Крушевац и Мазгит. У насељеничком селу Потуровци, у коме је било двадесетак кућа насељеника из Херцеговине, убијени су Стеван Угарковић (на њиви) и његов син Никола. Већина Срба из овог села избегла је за Липљан и Суви До.³³⁷ Срби су убијани и у Новом Селу, Златару, Сушици, Грачаници, Словињу, Доњој Гуштерици, Обилићу, Крушевцу, Врелу.³³⁸

У делу Косова под немачком управом такође су прво нападани насељеници који су прогањани, пљачкани, убијани. У Косовској Митровици такође је владало тешко стање за Србе. Четничкој врховној команди у Краљеву је 8. априла наређено да у Косовску Митровицу упути један батаљон који је стављен на располагање команданту 3. групе армија ради затварања Качаничке клисуре. Они су стигли 11. априла и пре упућивања на фронт, покушали су да сузбију албанску побуну.³³⁹ Прва убиства Срба десила су се 20. априла, у лапском и вучитрнском срезу и косовско – митровачком округу. У Шипољу код Косовске Митровице, 11. маја убијени су Вукашин Тренкић, шумар, и Марко Вавић, земљорадник, насељен у Врбници. Милош Шаровић је убијен у августу, док је косио ливаду, од стране комшија Албанаца из Жабара. У Прилужју је 14. јуна заклано 8 Срба.³⁴⁰

До краја 1941. спаљена су или порушена насељеничка села Шипоље, Херцегово, Ошљане, Балинац. У насељеничке куће усељавали су се Албанци из Дренице, као и досељеници из Албаније. Куће које су остале неусељене биле су срушене. У Липовици, код Бањске, у октобру су вулнетари убили четири угледна домаћина, староседеоца, браћу Миладина и Живка Радовановића и њихове рођаке Крста и Ратка, такође Радовановић. Убијен је радник на железници, Живојин Ристић од стране брата Бислима Бајгоре. Абит Дедиња убио је Мату Грубача,

³³⁷ АЈ, ДК, 110 – 249 – 702 – 704, Мирковић Крста, Јеврић Бранко, Липљан, 27. март 1944

³³⁸ Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, Београд 1991, стр. 224 – 229

³³⁹ *Aprilski rat 1941, Zbornik dokumenata, knjiga 2*, Београд 1987., стр. 823

³⁴⁰ АЈ, ДК, 110 – 249 – 610, Цатић Лука, изјава

кафецију из Старог Трга.³⁴¹ Свечани скупови албанског становништва у част окупатора коришћени су за убиства Срба, у облику линча.³⁴²

Сакупљање оружја такође је коришћено за терор, тортуру и злостављање Срба.³⁴³ Велики број Срба је био уцењиван и опљачкан. Отмице и силовања српских девојака и жена била је честа појава. Из Главичице у пећком срезу, одведена је Петкана Микић, жена Славка Микића, кога су претходно Албанци – Руговци убили на путу. Одведена је и Мирка Орловић, девојка, кћи Јаће Орловића, земљорадника из Горњег Петрича. Мирку Орловић узели су Албанци – католици из Доњег Петрича. Петкану Микић одузели су и задржали Албанци из села Црмљане у Ђаковичком срезу.³⁴⁴ Било је случајева отмице и киднаповања деце, чији су родитељи уцењивани да новцем плате слободу своје деце.

Од средине 1941, нарочито од јула, у италијанском окупационом подручју спроводиле су се појединачне и масовне интернације Срба и Црногораца, који су били отпремљени у логоре у Албанији и Италији.³⁴⁵ Срби и Црногорци упућивани су у Албанију и на принудни рад, најчешће у рудник хрома код Кукса, затим у Фијеру и Кучову. Италијани су уз помоћ Албанаца спроводили мобилизацију Срба у албанску војску. Бугари су у својој зони, терали Србе да кулече на путевима и интернирали у радне логоре у Бугарској. У косовскомитровачком округу Срби су такође упућивани на присилни рад.³⁴⁶

Комесаријат за избеглице и пресељенике српске владе у Београду располагао је са подацима о броју српских избеглица са италијанског окупационог подручја

³⁴¹ Б. Божовић, М. Вавић, н.д., Београд 1991, стр. 233 – 234

³⁴² Војни архив, Београд, Нда, к. 19, 29/4 – 1; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

³⁴³ Војни архив, Београд, Нда, к. 124, 8/5 – 2; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

³⁴⁴ АЈ, ДК, 110 – 250–147 – 152

³⁴⁵ Ђуро Ђурашковић, Никола Џивковић, *Jugoslovenski zatočnici u Italiji 1941 – 1945*, Београд 2001.

³⁴⁶ Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, Београд 1991., стр. 241

Косова и Метохије. Из југозападнoг дела округа Косовска Митровица било је око 20.000 избеглица. Из среза Приштина било је 10.000 избеглица, среза Урошевац такође 10.000, и среза Пећ од 20.000 до 30.000 избеглица, укупно око 70.000 избеглица са територије Косова и Метохије коју је држала Италија. Највећи део регистрованих избеглица избегао је у Србију 1941. Највећи број убијених цивила, Срба и Црногораца, у току 1941. страдао је од стране наоружаних Албанаца у појединачним убиствима на кућном прагу, на њиви, путу, из заседе. Многи од убијених били су мучени и масакрирани. Прве ратне године највише су страдали српски и црногорски колонисти и насељеници из Босне, Херцеговине, Црне Горе и других крајева насељени после Првог светског рата, нарочито на Метохији.³⁴⁷

Албански колаборационисти на Косову и Метохији остварили су 1941. сан о Великој Албанији, “жив” још од Берлинског конгреса и образовања Прве призренске лиге, заснивајући своју политику на силама Осовине које су им омогућиле да се у „новом поредку” изразе као нови субјект балканске констелације. Циљ албанске политичке елите био је велика, етнички чиста Албанија, са четири бивша турска вилајета: јањинским, скадарским, битолским и косовским, свођењем граница Црне Горе на границе пре Берлинског конгреса, што значи узимање Плава и Гусиња, Рожаја, Тузи и Улциња. Међу најгласнијим и најутицајнијим заговорницима ове конструкције Велике Албаније, коју је требало створити на рачун српског и грчког народа, Македонаца и Црногораца, истицао се Мустафа Круја, албански националиста, колаборациониста и председник владе Велике Албаније, са католичким свештенством које је следило италијанску политику продора на Балкан на рачун рушења међуратног система међународних односа и главних албанских противника – Срба. Италија је глорификована као победница, ослободилац албанског народа и творац Велике Албаније. Међу

³⁴⁷ Ненад Антонијевић, *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији за време Другог светског рата*, Документа Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Музеј жртава геноцида, Крагујевац 2004, стр. 251; Ненад Антонијевић, *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији у Другом светском рату*, Документа, друго измењено и допуњено издање, Београд 2009, стр. 208; Ненад Антонијевић, „Албански злочини над Србима у италијанској окупационој зони на Косову и Метохији у Другом светском рату“, Зборник радова са научног скупа, *Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља*, Београд 2005, стр. 157 – 166

старим протагонистима антијугословенске и антисрпске политике предњачили су чланови Косовског комитета, који су се обрели на Косову непосредно после априлског војног пораза Краљевине Југославије. Бедри Пејани је са 60 Албанаца тражио да се и Косовскомитровачки округ прикључи Албанији. На истом захтеву истрајавао је и Албански народни савез, којим је руководио Али Драга, син Ферада Драге.³⁴⁸

Приликом разграничења између Немаца и Италијана, Немци су обезбеђивали своје економске и стратешке циљеве. Претензије слабијег савезника, Италије, нису се отворено изражавале, али се противречности интереса сагледавају преко посредних интервенција, захтева других субјеката који су били коришћени или подстрекавани да покрену иницијативу за измену границе, пре свега албанских националиста. Италијани су желели што дубљи продор на Балкан, с присвајањем економских извора (Трепча, на пример), док су Немци настојали да се домогну налазишта хромне руде и магнезита на Косову. Меморандум Милана Аћимовића са захтевом Немцима да се Србији прикључи Косово и Метохија, представљао је захтев да се Србији прикључи област препуна српских средњовековних споменика, која је потсећала на стару славу и величину царства, али и пре свега, због спасавања српског живља од албанског прогона, злостављања и терора.

Суштина немачке политике на Косову и Метохији била је да се контрола Трећег рајха распростре на све сировинске изворе. Међутим, Немци су имали и другу, реалнију политику са становишта свог интереса: да подржавају Албанце у Косовскомитровачком округу како би лакше експлоатисали Трепчу, а питање граница уосталом није било коначно и могло је причекати на завршетак рата и победу Трећег рајха. Било је важно да се олово и цинк у току рата користе за потребе Немачке. Што се тиче албанских националиста, они су у реализацији своје основне идеје, Велике Албаније, могли рачунати и на једну и на другу силу Осовине. Разлике су се огледале само у томе што су једни ову националистичку творевину на рачун других народа гледали под протекторатом Италије, а други

³⁴⁸ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992., стр. 247

под протекторатом Немачке. После капитулације Италије улогу албанског заштитника и савезника преузела је Хитлерова Немачка.

Српски народ на Косову и Метохији првог дана ропства и окупације суочио се са снажним националним притиском албанске већине, обузете схватањем да је војни пораз Краљевине Југославије и долазак окупатора означио национално ослобођење албанског живља. Италијански окупатор прокламовао је национална права Албанаца, која су им била ускраћена у Краљевини Југославији, пре свега дозволио је право на ношење албанске заставе, право на албански језик у јавној и службеној комуникацији, школе на албанском језику.³⁴⁹

Мржњу коју су Албанци осећали према Србима, подстицали су и окупатори. Албански главарски слој, са хоџама и пословним људима, интелегенцијом, ставили су се у целини на страни окупатора. Албанска колаборација је најмасовнија колаборација на тлу Југославије, јер је обухватала највећи део становништва. Заосталост албанског становништва, које је вековима живело у духу Законика Леке Дукађина, неписменост са верском затуцаношћу, спречавало је пре рата Комунистичку партију Југославије да оствари утицај међу албанским живљем, иако је подвргавала критици режим тзв. великосрпске хегемоније, Краљевину и њен систем, изјашњавала се за националну равноправност Арнауца, организационо издвојила обласно партијско руководство из састава КПЈ за Црну Гору, иступала са интернационалистичким идејама и програмом социјално – културне еманципације. Комунистички прваци са Космета су чак 1940. критиковали колониистички елемент на Космету као основ власти режима, чиме су увелико подстицали албанску политику стварања етнички чистог Косова.

Албанска села су након окупације била потпуно затворена за утицај антиокупаторских идеја. Током рата она су била претворена у праве мале тврђаве, којима нису смели прићи ни малобројни комунисти албанског порекла. Антијугословенску и антисрпску политику фактички су носили и албански

³⁴⁹ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992., стр. 247, 248

комунисти, који су се на Косову нашли после априлског војног пораза Југославије, са Фадилџом Хоџом и другим албанским комунистима. Пристигли из Скадра и Тиране, они су рано показали резерве према југословенским ознакама КПЈ.³⁵⁰

Подела Косова и Метохије између три окупатора 1941. године – Немаца, који су посели Косовску Митровицу и Трепчу, Италијана, који су узели највећи део Косова са Метохијом, те Бугара, који су окупирали Сиринићку жупу са косовским Поморављем – утицала је и на поремећаје у партијској организацији ове области. Комунисти, углавном из редова Црногораца и српског домородачког становништва и насељеника, имали су своје организације у Метохији и Косовској Митровици, док је Косово (Приштина, Урошевац, Качаник и Гњилане) било све до краја 1941. без партијских ћелија, организација СКОЈ – а и месних партијских руководстава. Комунистичка тврђава је била Пећ, са Окружним комитетом; партијска организација је за собом имала ослонац на Црну Гору, с једне стране, а с друге на снажна колонијална упоришта у Витомирици и другим насељеничким селима. Окружни партијски центар могао се ослонити и на месне партијске комитете у Призрену, Ђаковици, Пећи и Митровици. Ова партијска организација није се ни осећала међу Албанцима, јер је уочи рата од 200 косовско – метохијских комуниста само 20 било албанске народности.

Национализам Албанаца искључивао је проширивање чланства КПЈ Албанцима, иако се радило о организацији интернационалистичког карактера, чији је програмски приступ националном питању био сасвим супротан владајућем програму и политици. Самим тим, што је у питању била југословенска организација, а у њој заступљени само Срби и Црногорци, она за Албанце није била прихватљива. Тако ће остати све до краја рата, са извесним променама после капитулације Италије, али и тада највећим делом у западној Македонији.

³⁵⁰ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992., стр. 248, 249

На границама Косова према Србији долазило је и до сталних окршаја албанске милиције (вулнетара) и четника Косте Миловановића Пећанца који су спречавали албанске упаде на југ Србије. Припреме за борбу потицале су од комуниста, Срба и Црногораца, који су јула 1941. образовали Војни комитет, који су сачињавали: Борис Вукмировић, секретар Обласног комитета КПЈ за Космет, Митар Радусиновић и Павле Брајовић. Једина велика, мада недовршена акција, без трајнијих последица по рудник Трепчу, била је диверзија на жичару у Трепчи коју је 30. јула извела рударска диверзантска група. Припадници групе су после акције постали језгро Копаоничког партизанског одреда, формираног 7. августа 1941. године.³⁵¹

Од тада па до јесени 1944. на тлу Косова и Метохије није било борби већих размера. Позадинске јединице живеле су у мору албанске колаборације. Постојање Велике Албаније и остварена етничка интеграција били су они главни камени спотицања у покретању борбе против окупатора и албанске колаборације. Поведени националним императивом, Албанци су следили политику својих главара. Домородачком и насељеничком становништву у датим условима није преостајало ништа друго сем да се оријентише на стварање позадинских јединица као своје самоодбране. Метохијски народноослободилачки партизански одред имао је октобра 1941. око 780 бораца са 380 пушака, са пет батаљона позадинског типа. Командант одреда био је Петар Брајовић, а политички комесар Борис Вукмировић. Октобра исте године формиран је Косовски народноослободилачки партизански одред код Приштине. Организација самоодбране заснована је на територијалном принципу (војни комитети, десетине, позадински одреди).

Организације народноослободилачког фонда радиле су на прикупљању материјалне помоћи и обавештења; на пропаганди за народноослободилачки покрет. Први такви одбори јавили су се крајем 1941. у Пећи, Витомирици, Косовској Митровици. Комунисти нису успели да покрену Албанце на

³⁵¹ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992., стр. 249, 250

народноослободилачку борбу, али су организовали Србе и Црногорце. Искоришћена је форма позадинских јединица, добро наоружаних и војно обучених.

Слично српским крајевима на западу Југославије, тако су и на Косову битку за српске масе добили комунисти а не четници. Михаиловићев командант Косова и Метохије капетан Јован Миладиновић, који је илегално прокрстарио Косово у лето 1942, послао је свом врховном команданту поразан извештај да су четници изгубили борбу за организовање Срба у четнички покрет, јер су они масовно обухваћени у орагнизацијама под комунистичким водством, и то: у срезу грачаничком (Приштина) 84%, у срезу неродимском (Урошевац) 96% и гњиланском 76%.³⁵²

Слом државе и окупација Косова и Метохије 1941. нарочито су погодили Србе и Црногорце, који су се насељавали од 1920. до 1941. године, било на земљи коју су добили или у градовима. Са Косова је у периоду 1941 – 1944. исељено око 100.000 људи, укључујући подручја Нови Пазар, Косовска Митровица, Вучитрн, Подујево. Принудно напуштање Срба са Косова може се пратити у континуитету 1941 – 1944. године, само што је некада било интензивније а некада слабије. Албанци су паљевинама, пљачком и убиствима подстицали страх, као покретач исељавања. Спашавање главе постајало је важније од чувања поседа и родитељских огњишта.³⁵³

Избеглице са Косова и Метохије склањале су се у ивичне области среза Куршумлија и у Рашкој (студенички срез). Најгоре су пролазиле избеглице из косовскомитровачког округа (Косовске Митровице и Дежева), јер им је српска власт ускраћивала помоћ зато што нису имали статус избеглица, будући да је Косовскомитровачки округ био у саставу Србије са посебним режимом и

³⁵² Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992., стр. 250

³⁵³ B. Petranović, n. d., стр. 251

немачким надзором, с тим што је албанско становништво . непрекидно тражило проширење, аутономију и укључивање у састав Велике Албаније.³⁵⁴

Тачан број избеглица са Косова и Метохије готово да је немогуће утврдити, јер се многе нису пријављивале органима власти и избегличким одборима, остајале су ван евиденције, а због формалног припадања Косовскомитровачког округа Србији избеглице са тог подручја нису као такве третиране. За сада је утврђено да се почетком 1942. у Рашкој налазило око 40.000 Срба избеглица, на територији среза Куршумлија око 10.000, а у Лебану око 10.000. Слободан Милошевић наводи да се априла 1942. на јужним границама Србије налазило, спремно да уђе на њену територију, око 60.000 избеглица. Задржавање је пак било условљено бојазни од заразних болести, очекивања да се врате на своја имања и учествују у пролећној сетви.³⁵⁵

На две конференције представника Недићеве владе и албанских власти у Косовскомитровачком округу одржане априла 1942, договорено је да се избеглице врате на своја имања, сем колониста и оних који су Албанцима договали крв, али од тога није било ништа, јер исељавање са Косова није престајало. Немачка окупациона власт имала је интерес да се ова избегличка маса врати на Косово, јер није било могуће обезбеди ти средства за исхрану толиког народа у осиромашеној Србији. У Србију током рата нису престајале да увиру српске избеглице са Косова и Метохије, из Новог Пазара и Косовске Митровице. Албанци су смишљено ишли на то да прогоном српског живља створе етнички чисту област.³⁵⁶

Насупрот овом принудном „празњењу” области од Срба и Црногораца, почев од првих дана окупације, текао је супротан процес којим се мењала етничка структура Косова и Метохије, рушењем граница између Југославије и Албаније

³⁵⁴ *Косово некад и данас*, Београд, 1973, стр. 194

³⁵⁵ Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945*, Београд 1981., стр. 51

³⁵⁶ S. D. Milošević, n. d., стр. 54

после војног пораза, а поготову стварања Велике Албаније. У том периоду на Косово су стигле на десетине хиљада Албанаца који нису били југословенски држављани, што је са првим процесом допуњавало насилно мењање етничке слике које ће се после рата наставити актима и политиком власти за коју су се Срби и Црногорци борили. Део избеглица у Србији и Црној Гори приступио је партизанским снагама, али и четницима Михаиловића. Четници су избеглице из Македоније и Косова увелико користили као емисаре које су слали да развијају четнички покрет и шире четничку пропаганду на Косову и у Македонији, одакле је такође било исељено око 50.000 Срба.³⁵⁷

³⁵⁷ S. D. Milošević, n. d., стр. 92

IV поглавље

Немачка окупациона зона на Косову и Метохији

Српско – албански односи у Косовској области

Гранична линија између италијанских и немачких војних снага протезала се се на територији Косова путем од Новог Пазара према Косовској Митровици, с тим што су Нови Пазар и Косовска Митровица били под немачком окупацијом, а затим железничком пругом Косовска Митровица – Приштина и Урошевац, при чему су градове такође задржали Немци. Новим споразумом између Команде 2. немачке армије и Италијана од 31. маја 1941. подручје југоисточно од Приштине, које је обухватало градове Приштина, Урошевац и Гњилане, уступљено је италијанским трупама, али је железничка пруга Качаник – Приштина била под немачком управом.³⁵⁸

Рајх је са поделом био сагласан, мада је на терену посебно водио рачуна о својим привредним интересима и потребама ратне индустрије. Област Косовске Митровице са рудним басеном „Трепча“ (богата налазишта руде олова и цинка чија је експлоатација била неопходна за потребе ратне индустрије), била је у надлежности Немаца, што је још од немачко – италијанских разговора у Бечу у априлу било исказано као став Вермахта и немачког Министарства спољних послова.³⁵⁹

³⁵⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија; нерегистрована грађа; Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, Београд 1991; Milan Ristović, *Немачки нови поредак и југоисточна Европа 1940/41 – 1944/5*, Београд 1991.; Ђорђе Борозан, *Велика Албанија – поријекло, идеје, пракса*, Београд 1995.; Момчило Павловић; Драгомир, Бонцић; Миомир, Гаталовић; Ивана Пантелић; Горан Антонић; Ратомир Миликић, *Косово и Метохија – век важних догађаја, 1912 – 2012*, Београд 2012, стр. 55 – 73

³⁵⁹ О немачко – италијанским супротностима на територији Косовске Митровице и рудника „Трепча“: Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд 2002.; Živko Avramovski, “Немачко–италијанске супротности због Косовске Митровице 1941–1943. године”, *Kosovo*, 1, Приштина, 1972., стр. 357 – 370.; о преузимању рудника „Трепча“ од немачког окупатора: Ali Hadri; Živko Avramovski; Milorad Vavić, „Okupacioni sistem u Kosovskoj Mitrovici i okolini“, *Kosovo*, 7, Приштина, 1978., стр. 216 – 219

За време преговора у Бечу априла 1941. Рибентроп, министар спољних послова Рајха обавестио је свог италијанског колегу грофа Ћана, да Хитлер разуме италијанске жеље за проширењем на Косову и у западној Македонији, упркос обећањима датим Бугарској, али да ће Љуботен ипак припасти Бугарској, а Косовска Митровица Србији, „јер се у тим подручјима налазе рудници, који су немачко власништво“. Ћано је прихватио Рибентропов став, али је изражавао наду да ће ускоро доћи до ревизије споразума о разграничењу на Косову. Мусолини је настојао да добије право на експлоатацију рудника у косовско – митровачкој области, или бар, право учешћа Италије у деоби њихове производње. Хитлер је, међутим, одбио ове захтеве с напоменом да су „Италијани полудели“.³⁶⁰

Италија је желела да свом протекторату „Великој Албанији“ прикључи и област Косовске Митровице. Италијанска пропаганда је стално говорила о скором прикључењу косовско – митровачке области Албанији, а италијанска влада је оптуживала Немачку да има намеру да изазива немире у Албанији и подстиче антиталијанско расположење међу Албанцима и демонстрације против италијанске управе. Италијани су указивали да Албанци из области Косовске Митровице сарађују са Албанцима са друге стране границе и то на подстицај немачких војних органа. У косовско – митровачкој области. Немци су организовали месне органе власти од Албанаца и два албанска добровољачка батаљона. Косовско – митровачка област је била укључена у састав Србије под директном немачком окупацијом и управом. На овом подручју била је стационирана 60. немачка пешадијска дивизија. Немачка војна управа је од области косовско – митровачког, подујевског, вучитрнског и новопазарског среза одмах по завршетку ратних операција створила „неку врсту аутономне арнаутске државе“.³⁶¹

³⁶⁰ Živko Avramovski, “Nemačko–italijanske suprotnosti zbog Kosovske Mitrovice 1941–1943. godine”, *Kosovo*, 1, Priština, 1972., стр. 358 – 359

³⁶¹ Živko Avramovski, “Nemačko–italijanske suprotnosti zbog Kosovske Mitrovice 1941–1943. godine”, *Kosovo*, 1, Priština, 1972., стр. 359 – 360

Непосредно након капитулације југословенске војске, командант 60. нем. пеш. дивизије генерал Еберхард је 21. априла водио разговоре са албанским вођама о регулисању управно – безбедносних мера на територији размештаја дивизије. Циљ је био да се успостави квислиншка власт и обезбеди ред и мир на територији коју су окупирале немачке трупе. Било је договорено да се формирају одговарајуће војне и полицијске формације, а радило се и на решавању питања успостављања судске власти, којом су се бавили општински судски органи, док је у Косовској Митровици успостављена виша судска инстанца.

Наредбом бр. 1 војно – управног команданта у Србији од 28. априла 1941. била су регулисана управна питања у Србији. На основу те наредбе, Крајскокомандантура 861 у Косовској Митровици била је потчињена опуномоћеном команданту у Србији, а непосредно потчињена Фелдкомандантури 809 у Нишу.³⁶²

Припадници немачких снага у Косовској Митровици предузимали су мере да би локално становништво било послушно, али и да би спречили продор партизана и развој покрета отпора на делу Косова под немачком управом. У том циљу, командант тадашње Крајскокомандантуре 861 из Косовске Митровице, одржао је 26. октобра у Подујеву састанак са представницима албанске колаборационистичке власти и њихових оружаних формација: Ибрахимом Љутвијем, Џафером Девом, Рифатом Спахијом, капетаном Бајрамијем, Шаћиром Халилом, Ахмедом Ахмедијем, Ибишем Ибрахимом и Рушидом Мехмедом из Вучитрна и бројним сеоским старешинама са албанске стране и представницима четничког војводе Косте Миловановића Пећанца из Куршумлије, Драгомирем Поповићем, Миланом Пећанцем, Драгољубом Миловановићем, војводом Радојем

³⁶² Део Косова у оквиру немачке војне управе у Србији био је од 4. маја 1941. под војноуправном командом Крајскокомандантуре 861 у Косовској Митровици. Подручје ове Крајскокоманде обухватало је општине: Рашка, Нови Пазар, Косовска Митровица, Вучитрна и Подујево, површине 4.568 км² са око 189.252 становника.; Antun Miletić, "Kosovo iz aspekta okupacione uprave Vermahta u Srbiji (1941–1944)", *Kosovo*, 4, Priština, 1975., стр. 165.

Радосављевићем, жандармеријским капетаном Новицом Вељовићем и другим представницима села са српске стране.³⁶³

Након тог састанка настала је тзв. „Подујевска беса“, којом су се сви представници присутни на састанку, њих 58, обавезали на узајамну сарадњу у оквиру Крајскокомандантуре 861, а у циљу одржавања мира и поретка. Овим актом командант Крајскокомандантуре Винтер и његов тумач Мартин Пошарник су званично све колаборационисте укључили у немачку војно – окупациону управу у Србији, од најнижих органа власти до највиших–Управног штаба са др Харолдом Турнером на челу.³⁶⁴

Касније, новим наређењем опуномоћеног команданта у Србији од 16. октобра 1941. Крајскокомандантура у Косовској Митровици потпадала је у оперативном погледу под команду 3. батаљона 737. пешадијског пука из састава 717. пешадијске дивизије. После завршене офанзиве Вермахта у западној Србији у јесен 1941., дошло је до нове поделе подручја због војних, економских и управних потреба. Крајскокомандантура број 838, премештена је из Шапца у Косовску Митровицу, а Командантура из Косовске Митровице у Ваљево. Крајскокомандантури 838 су била потчињена подручја Косовске Митровице и околине, Вучитрна, Новог Пазара, Подујева и Рашке. Извесно време крајскокомандантура у Косовској Митровици је била потчињена фелдкомандантури у Нишу, али се након премештања Фелдкомандантуре 610 у из Панчева у Краљево, нашла под новом командом.³⁶⁵

³⁶³ Antun Miletić, “Kosovo iz aspekta okupacione uprave Vermahta u Srbiji (1941–1944)”, *Kosovo*, 4, Priština, 1975., стр. 165

³⁶⁴ Сличан октобарском скупу у Подујеву, одржан је састанак у Нишу крајем новембра, између представника Вермахта др Георга Кисела и др Бодеа с једне стране и министра унутрашњих послова Милана Аћимовића у квислиншкој влади генерала Милана Недића и четничког војводе Косте Миловановића Пећанца; Antun Miletić, “Kosovo iz aspekta okupacione uprave Vermahta u Srbiji (1941–1944)”, *Kosovo*, 4, Priština, 1975., стр. 166

³⁶⁵ Наређењем немачког опуномоћеног команданта у Србији од 4. децембра 1941. о новој организацији војноуправних команди у Србији, у Косовску Митровицу је премештена Крајскокоманда 838 са командантом капетаном Лангом на челу. Премештење ове команде из Шапца у Косовску Митровицу почело је 16. децембра, а завршено преузимањем свих послова 20. децембра 1941; Antun Miletić, “Kosovo iz aspekta okupacione uprave Vermahta u Srbiji (1941–1944)”, *Kosovo*, 4, Priština, 1975., стр. 167

Демаркациона линија договорена након Априлског рата 1941. и слома војске и државе Краљевине Југославије, између италијанских и немачких снага представљала је западну и јужну границу војно – управног подручја Србије. Границе су биле мењане повремено током окупације. Границе су договорене обострано између Немаца и Италијана преко царинских органа и на терену утврђиване у детаљима. Подела интересних територија углавном није уважавала ни историјске ни економске разлоге. Округ Крајскокомандантуре³⁶⁶ 838 обухватао је територију са око 4.200 км² и око 187.000 становника. У Рашкој су живели Срби, у Подујеву и Вучитрну већина су били Албанци, док у Косовској Митровици ни Срби ни Албанци нису представљали већинско становништво.

Немци су ову територију као саставни део окупиране Србије, препустили српској квислиншкој администрацији: прво комесарској управи Милана Аћимовића, а затим министарском савету генерала Милана Недића. Уредбом Савета комесара о управи и уређењу Косова од 6. августа 1941. године формиран је Косовски округ са седиштем у Косовској Митровици као део Дринске бановине, а који су сачињавали срезови: Нови Пазар, Косовска Митровица, Вучитрн и Подујево. Први начелник округа био је Ибрахим Љутви, Албанац, као и руководиоци осталих срезова, осим Студеничког са седиштем у Рашкој.³⁶⁷

Новом територијалном поделом Србије под немачком окупацијом од 26. децембра 1941. формиран је Косовско – митровачки округ који је обухватао

³⁶⁶ Крајскокомандантура је била највиши орган немачке окупационе војно – управне власти у округу, који се старао о реквизицијама, снабдевању, нормалном раду и сигурности свих за окупатора важних предузећа, а у својој надлежности имала је и полицијске послове и располагала је јединицама фелдјандармерије–војне жандармерије и шуц – полиције. Крајскокомандантура је имала посебне службе или реферате за пропаганду, стамбена питања, финансије, администрацију, за ратни плен, војничка гробља, ратне заробљенике и располагала је преводиоцима за албански, српскохрватски, италијански, енглески и француски језик. Оваква организација, са мањим изменама задржала се углавном до краја рата; Ali Hadri; Živko Avramovski; Milorad Vavić, „Окупациони систем у Косовској Митровици и околини“, *Kosovo*, 7, Priština, 1978., стр. 237

³⁶⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија; нерегистрована грађа; Меморандум Крајскокомандантуре 838 (Косовска Митровица) од 10. 1. 1942. године о округу Косовска Митровица, Герхарда Ролфса, војноуправног саветника; Војни архив, Београд, Микрофилм, Праг бр. 8

Вучитрнски, Дежевски, Лапски, Митровачки и Студенички срез, што је изазвало још више незадовољства код албанских политичких вођа.³⁶⁸ Косовско – митровачки округ иако у саставу Србије био је под снажним утицајем албанских квислинга, који су радили на прикључењу области „Великој Албанији“. Косовском жандармеријом бројног стања од око 1000 људи, којој су били придружени и албански добровољци, командовао је капетан Бајазит Бољетинац, док су добровољцима командовали сеоски главари. Ови жандарми су носили униформе са грбом Скендербега.³⁶⁹

У читавом косовско – митровачком срезу школе су биле затворене. Албанци нису били у стању да предложе адекватне кадрове за учитеље који би се укључили у образовни процес.³⁷⁰ Њихова намера је била пре свега да натерају и немачке и српске власти да на ово подручје доведу целокупно особље за албанско школство из Краљевине Албаније. И на овај начин су настојали да потпомогну прикључење овог подручја Албанији и такође насељавање ових крајева са Албанцима. Вехби Фрашери, истакнути албански функционер изнео је у Крајскокомандантури мишљење Министарства спољних послова Трећег Рајха у Берлину да се не супротставља намерама да се наставно особље на овим просторима доведе из Албаније.³⁷¹

Постојеће српске школе биле су заузете од стране немачких јединица, припадника албанске жандармерије, или неких других оружаних формација (наоружаних банди). Један део српских школских зграда био је спаљен, као што су била спаљена српска села и домаћинства у њима. У оним српским школама, где

³⁶⁸ Ђорђе Борозан, *Велика Албанија – поријекло, идеје, пракса*, Београд 1995, стр. 326 – 327; Љубинка Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србију 1941 – 1944*, Београд 2009, стр. 254

³⁶⁹ Вранко Петрановић, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Београд 1992, стр. 246; Ђорђе Борозан, „Косово и Метохија у границама протектората Велика Албанија 1941 – 1944“, зборник радова, *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878 – 2000*, Београд 2001, стр. 116 – 117

³⁷⁰ О школству у Србији под немачком окупацијом у Другом светском рату: Љ. Шкодрић, н.д., Београд 2009.; о школству у Косовској Митровици: Јаšар Реџепагић, „Školstvo u Kosovskoj Mitrovici i okolini u godinama okupacije (1941–1944)“, *Kosovo*, 7, Priština 1978.

³⁷¹ Војни архив, Београд, Меморандум Крајскокомандантуре 838 (Косовска Митровица) од 10. 1. 1942. године о округу Косовска Митровица, Герхарда Ролфса, војноуправног саветника, Микрофилм, Праг бр. 8; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија; нерегистрована грађа

су постојали услови за рад, Албанци су претили учитељима српске националности. Албанци су настојали да на сваки начин отежају живот Србима на овом подручју, па тако и групи од 70 – так српских учитеља који су се прикупили у Косовској Митровици. Према мишљењу немачких извора, није било изгледа за успостављање процеса образовања за српску децу, док не ојачају полицијске снаге.³⁷²

Догађаји након Априлског рата 1941. године и окупације Краљевине Југославије погоршали су стање саобраћаја на територији косовско – митровачког среза. Због рушења мостова код Слатине и Ушћа, могућност транспорта људи и робе, посебно угља, био је отежан, тако да је зависио од благонаклоности италијанских и бугарских власти. Привредни живот у овом срезу без поправке ова два моста био би умањен, ако не и паралисан без успостављања срушених и оштећених комуникација.³⁷³

Спровођење граничне контроле и спречавање шверца на овом планинском подручју је било изузетно отежано. Граничном царинском комесару у Косовској Митровици на располагању за гранични појас од 160 километара стајало је око 30 Немаца из Рајха и исто толико фолксдојчера. Ради поређења, границу исте толике дужине на француској обали контролисало је око 200 немачких цариника из Рајха. Што се тиче граничног саобраћаја преко немачко – италијанске демаркационе линије, постигнут је договор између Крајскомандантуре из Косовске Митровице и италијанских окупационих власти из Пећи, да се формирају три гранична прелаза – пункта у Милошеву, Клини и Тутину.³⁷⁴

³⁷² Војни архив, Београд, Меморандум Крајскомандантуре 838 (Косовска Митровица) од 10. 1. 1942. године о округу Косовска Митровица, Герхарда Ролфса, војноуправног саветника, Микрофилм, Праг бр. 8; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

³⁷³ Војни архив, Београд, Меморандум Крајскомандантуре 838 (Косовска Митровица) од 10. 1. 1942. године о округу Косовска Митровица, Герхарда Ролфса, војноуправног саветника, Микрофилм, Праг бр. 8; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

³⁷⁴ Војни архив, Београд, Меморандум Крајскомандантуре 838 (Косовска Митровица) од 10. 1. 1942. године о округу Косовска Митровица, Герхарда Ролфса, војноуправног саветника,

У косовско – митровачком срезу живело је око 150 фолксдојчера, који су боравили већином у Косовској Митровици, а радили у руднику Трепча. Неколико их је било настањено у Новом Пазару. Овом групом, укључујући и фолксдојчере у Скопљу руководио је Мартин Пошарник, преводилац запослен у Крајскомандантури 838. Локални фолксдојчери су продавали своју имовину и желели су да се преселе у Немачки Рајх, међутим према наређењу Крајскомандантуре 838 они су морали да остану на овој територији. У Косовској Митровици боравио је и изванредан број руских емиграната, њих око 400, који су радили у руднику Трепча, а вођа им је био фон Тапτικοф.

Ромског становништва је у овом срезу било за време окупације око 5.000. Мушкарци су радили углавном као носачи, а жене као кућне помоћнице.³⁷⁵

Према немачким изворима у Новом Пазару и Косовској Митровици је на почетку окупације живело око стотину Јевреја, који су већином имали текстилне радње и трговине. И на овом простору спроведене су немачке мере према Јеврејима (дискриминација, пљачка, присилни рад, хапшења, злостављања), али је холокауст спроведен већином током 1942.³⁷⁶

У срезovima Нови Пазар и Косовска Митровица број становништва се константно повећавао, што је посебно било изражено у Вучитрну и Подујеву, због повећаног наталитета албанске популације. Долазак немачких трупа Албанци су

Микрофилм, Праг бр. 8; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија; нерегистрована грађа

³⁷⁵ Војни архив, Београд, Меморандум Крајскомандантуре 838 (Косовска Митровица) од 10. 1. 1942. године о округу Косовска Митровица, Герхарда Ролфса, војноуправног саветника, Микрофилм, Праг бр. 8; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија; нерегистрована грађа

³⁷⁶ Ненад Антонијевић, „Холокауст на Косову и Метохији и његов контекст“, у, *Израелско – српска научна размена у проучавању холокауста*, Зборник радова с научног скупа, Јерусалим – Јад Вашем, 15–20. јун 2006, *Годишњак Музеја жртава геноцида–тематски број*, Београд 2008., стр. 395–408; О страдању косовскомитровачких Јевреја: Milorad Vavić, “Stradanje kosovskomitrovačkih Jevreja 1941. i 1942. godine”, *Kosovo*, 7, Priština, 1975, стр. 495 – 500; Milorad Vavić, „Kosovskomitrovački zatvor za vreme nemačke okupacije“, *Kosovo*, 7, Priština, 1975., стр. 475 – 494.

доживели као ослобођење од српске власти, и они су увек када су били угодној прилици користили могућност да искажу „захвалност“ немачком Вермахту.³⁷⁷

Према немачким ставовима из извештаја саветника Ролфа, Албанци су били сирови и непомирљиви према онима које мрзе. Били су „сујетни и неурачунљиви“, услед недостатка школског образовања, сопственог сиромаштва и националне елите, која би их водила. Албанци су гајили изузетну љубав према оружју. Стање на терену је било анархично, услед понашања албанског становништва, које је већином било незадовољно што је подручје косовско – митровачког среза било у саставу Србије. Албански народни савез је уместо протераних српских чиновника поставио Албанце. На основу закључка Албанског народног савеза од 10. децембра 1941. године средско начелство је названо префектуром. Службени печати установа су имали албански државни грб. Православним становницима су издавана уверења да су албански држављани. Средски начелник у Косовској Митровици био је Ибрахим Љутви, родом из Призрена, Албанац мухамеданске вере, који је студирао право у Београду.³⁷⁸

На почетку окупације, функцију средског начелника, обављао је окружни начелник, јер средско начелство није одмах успостављено. На основу споразума Срба и Албанаца од 14. јануара 1942. године који је потписан у Команди Крајскокомандантуре у Косовској Митровици, у присуству команданта капетана Лангеа и војноуправног саветника Ролфа договорено је да начелници у Косовској Митровици, Новом Пазару, Вучитрну и Подујеву буду Албанци, а заменици начелника у Вучитрну и Подујеву Албанци, а у Косовској Митровици и Новом Пазару Срби. Касније је дошло да споразума да и у Вучитрну заменик начелника

³⁷⁷ Војни архив, Београд, Меморандум Крајскокомандантуре 838 (Косовска Митровица) од 10. 1. 1942. године о округу Косовска Митровица, Герхарда Ролфа, војноуправног саветника, Микрофилм, Праг бр. 8; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија; нерегистрована грађа

³⁷⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа и Косово и Метохија, нерегистрована грађа; Ибрахим Љутви је у Краљевини Југославији био на функцији подбана у Косовској Митровици, а пре те функције био је три године секретар Реис Ул Улеме (врховног исламског поглавара) у Сарајеву. Говорио је течно француски језик и био албански народни трибун, који је себе сматрао за чиновника албанске државе, иако је био постављен декретом из Београда.

буде Србин. Политичко држање албанске народности утврђено је деловањем Косовског комитета који је био формиран након Берлинског конгреса 1878. Политички циљ ове организације био је уједињење Албанаца у јединствену албанску државу на њеним етничким просторима без страних утицаја. За време немачке окупације, међу Албанцима је преовладало мишљење да Албанци своје циљеве могу остварити пре свега уз помоћ немачке војске која је окупирали и анектирала делове Југославије.³⁷⁹

У оквиру Албанског националног (народног) савеза постојале су две струје. На почетку окупације била је јача и руководила је савезом струја која је одбијала сваку сарадњу са Србима, поштовала упутства немачке војне управе, иако су она доношена по угледу на српске законе. Друга струја је сматрала да Немци на овом подручју треба да дају аутономију Албанцима. Они су сматрали да своје циљеве могу да остваре уз претње и насилно тражење од Вермахта, и да је већинска и владајућа струја у Албанском националном савезу „издала“ албанске интересе.³⁸⁰

Руководство Албанског националног савеза је било вођено на почетку немачке окупације под утицајем и директивама Ферхад бег Драге, чија је породица била цењена међу албанским становништвом, посебно сељацима. Имао је велике квалитете као преговарач у заступању албанских ставова. Његово велико имање се налазило на територији под утицајем и контролом италијанских окупационих снага. Током окупације углавном је боравио у Тирани, која је била под италијанском контролом. Његови стари политички пријатељи у Косовској Митровици били су Аћиф Бљута и Шабан Мустафа.³⁸¹

³⁷⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

³⁸⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

³⁸¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа и Косово и Метохија, нерестрирована грађа; Аћиф Бљута је раније био официр турске војске, у којој је био и одликован. Био је вођа војних снага Албанског националног савеза, и био представник тзв. „албанског крвавог таласа“, тј. представник струје која се залагала за безобзирни обрачун са Србима, које су сматрали за највеће албанске непријатеље. Боравио је у Новом Пазару, где је обављао функције градоначелника и среског начелника; Шабан Мустафа је обављао функцију градоначелника Косовске Митровице. Био је вешт дипломата, и имао је великог

Вођа Албанског националног савеза у Косовској Митровици био је син Ферхад бег Драге, Али бег Драга, који је за време немачке окупације живео у Београду и званично је био на функцији вође албанске народносне групе. Сарађивао је са немачким обавештајним службама (Абвер, СД и Гестапо). Вођа мањинске струје у Албанском националном савезу, који се представљао као председник Косовског комитета био је професор Бедри Пејани, интелектуалац који је живео у Тирани, али се у почетку немачке окупације преселио у Косовску Митровицу. Истој струји припадао је и окружни начелник у Косовској Митровци, Ибрахим Љутви, који је ипак по формалном држању и положају, био близак владајућој струји у Албанском националном савезу.³⁸²

Најважнији сарадник Бедри Пејанија био је Џафер Дева, који је био власник стругаре, и до рата се „званично“ бавио тим послом, иако је био политичар и агент немачке војно – обавештајне службе (Абвер). Дева је извесно време био вођа Албанског националног савеза, као и средњи начелник у Косовској Митровици. Зато што је био председник албанске комисије за питања избеглица, Дева је одржавао везе и са српским личностима, у вези са решавањем проблема српских избеглица и италијанској окупационој зони. Дева је уживао потпуно поверење Немаца и оцењиван као проверени агент и поуздани сарадник.³⁸³

Дева је организовао немачку обавештајну делатност и њену агентуру на Косову и Метохији (одабир поверљивих људи и стварање мреже агената). Најистакнутије личности у Девином окружењу били су пуковник Бајазит

утицаја на албанске оружане формације. Аћиф Бљута и Шабан Мустафа су били у добрим односима са Џафером Девом и били су укључени у све активности и преговоре које је Дева водио, као његови стални саветници.

³⁸² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестригована грађа

³⁸³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестригована грађа; Џафер Дева стекао је образовање у америчком колеџу у Цариграду, а завршио је и Трговачку академију у Бечу. Говорио је неколико страних језика и добро је познавао прилике у Средњој Европи и на Блиском Истоку. Био је муслимански фанатик и типични представник шовинистичке великоалбанске политичке и привредне елите. Успоставио је контакте и познанства са нацистичким политичарима у Рајху још од 1936. године.

Бољетинац, жандармеријски официр; потом Ибрахим Солид, трговац из Косовске Митровице; Бахри Абдурахмани из Приштине, такође трговац; као и Јахја Фуша, срески начелник у Подујеву. Немци су форсирани утицај Џафера Деве у албанској политичкој елити и на Косову и Метохији и у Албанији. Тај немачки подстицај Девином значају је нарочито дошао до изражаја након капитулације Италије септембра 1943. Дева се није колебао између немачког и италијанског окупатора (био је доследни извршилац немачких утицаја на Косову и Метохији), није имао контакте са британском обавештајном службом. Био је противник и италијанских и британских утицаја на Албанце.³⁸⁴

Значајан агент Абвера био је и Аго Агај, организатор шпијунске мреже у Призрену, организатор обавештајних мисија у Албанији и краће време окружни начелник у Косовској Митровици. Немци су опсервацијом на терену и у оквиру међусобних контаката са истакнутим албанским политичарима, увидели да је већина албанских политичара водила двоструку политику, сарадње и са италијанским и немачким обавештајним службама. У Косовској Митровици су се као такви показали немачки агенти Бајазит Бољетинац и Ибрахим Љутви, који су у Тирани од Италијана били одликовани 1942. орденом Скендербегове круне. Такође је постојала и основана сумња да је Вехби Фрашери био немачко – италијански агент.³⁸⁵ Имајући на уму превртљиво понашање већине истакнутих албанских политичких лидера, улога Џафера Деве код Немаца добијала је још више на значају и јачала је немачко поверење у његову поузданост јер није био у контакту са Италијанима.³⁸⁶

Немачке обавештајне службе су се поред супротстављања утицају и претензијама Италијана, који су деловали преко својих обавештајних служби, на

³⁸⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић”, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестригована грађа

³⁸⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић”, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестригована грађа; Архив РСУП Србије, збирни досије, 70 9 Б0023, стр. 1 – 8; збирни досије, 70 9 Б0024, стр. 61

³⁸⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић”, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестригована грађа; Дева је сарађивао са испоставама СД и Гестапоа у Косовској Митровици, као и са Бдс у Београду

терену сусретали и са утицајем британских обавештајних служби (посебно у вези са рудником у Трепчи). Рудник Трепча је пре рата био под британском управом и под руководством британских стручњака, који су деловали и као британски обавештајци.³⁸⁷ Према извештајима немачких служби Гестапоа (СС капетан Хамер – Бдс Београд) постојале су три групе око којих се окупљао албански живаљ, а њих су предводили утицајни лидери: Ферхад Бег Драга, Џафер Дева и Бајазит Бољетинац. Ферхад Бег Драга (предратни шеф партије „Џемијет“ у Краљевини Југославији) био је италијански човек који је радио по директивама из Тиране, али је немачка процена била да се може придобити новцем. Његови људи на терену су се истицали у паљењу српских села и ширењу алармантних вести у циљу да се Срби након тих гласина одлуче на напуштање својих домова.³⁸⁸

Група Џафера Деве је била изузетно јака. Такође је био изузетно важан и утицајан и Вехби Фрашери, који је имао познанства у Немачкој, али се знало да су његови људи изазивали немире на подручју Косовске Митровице. На подручју Косова владало је стање блиско анархији. Немци су предузимали извесне мере да колико – толико спрече самовољу и насиље албанских шовиниста над Србима, јер је то угрожавало немачке војне и привредне интересе (мир у позадини фронтова и несметану експлоатацију рудног блага). Албанци су према таквим немачким потезима показивали пасиван отпор. Обећања која су на почетку Албанцима дали генерал Еберхарт, као и први командант Крајскомандантуре у Косовској Митровици капетан Фридрихс, који је био искључив у ослањању на Албанце и имао непријатељски однос према Србима, утицала су на албанску искључивост према Србима.

Немачка окупациона војна управа је водила умеренију политику према српском живљу у поређењу са радикалном политиком СС и полиције. Немачке

³⁸⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; Инжењер Стенли Бејли је за време Другог светског рата обављао дужност шефа британске војне мисије и био главни представник британске војне обавештајне службе при Врховној Команди Југословенске војске у отаџбини (ЈВуО)

³⁸⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

обавештајне службе су имале две главне обавештајне службе: војну обавештајну службу и политичку обавештајну службу, од којих је свака имала по три посебне службе. Немачке обавештајне службе су се и на Косову и Метохији служиле разрађеним обавештајним методама, као и на другим територијама, посебно коришћењем националних мањина у окупираној Краљевини Југославији.³⁸⁹

Немци су помагали националистички покрет албанског становништва. Користили су аге и бегове, око којих су се стварали албански центри моћи и утицаја. Немци су подстицали шовинистичке идеје међу Албанцима и пропагирани тезе да су великосрпски и великобугарски национализам препреке за остваривање албанских политичких и државних циљева. Немачка пропаганда је подржавала окупљање свих муслимана на Балкану око албанске политичке елите и њене идеје „Велике Албаније“, што је укључивало повезаност и са босанско – херцеговачким и санџачким муслиманима, који су требало да олакшају сарадњу и са милионима муслимана на Блиском Истоку и другим деловима света, у циљу успостављања заједничких интереса припадника исламске вероисповести, који су у ширим немачким плановима били предвиђени као подршка нацистичкој политици. “Велика Албанија“ под немачком контролом и утицајем, требало је да буде бастион муслимана на Балкану и главни експонент Трећег Рајха.³⁹⁰

Захваљујући познатим албанским функционерима (Џафер Дева, Бајазит Бољетинац, Аго Агај, Бедри Пејани и други), немачка војно – обавештајна служба (Абвер) формирала је мрежу агената у градовима Косовској Митровици, Вучитрну, Приштини, Пећи, Призрену, Урошевцу, Гњилану, Подујеву, Таковици, на подручју Дренице, Шаље и другим областима. У свом исказу „Немачка политика у Косовској области и према Албанији“, заменик шефа немачке војне окупационе управе др Георг Кисел (од 20. априла 1941. до 1. децембра 1942.) рекао је да је СС под руководством Мајснера свесно подстрекивао албански

³⁸⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

³⁹⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

шовинизам против Срба. Ибрахим Љутви, срески начелник у Косовској Митровици напомињао је, да је СС капетан Хауздинг³⁹¹, шеф испоставе Гестапоа у Косовској Митровици подржавао такву политику провоцирања Срба, која је спречавала сваку могућност измирења Албанаца са српским комшијама. Делови 7. СС дивизије „Принц Еуген“ који су дошли у Косовску област са својим непријатељским држањем према Србима такође су допринели расту албанског шовинизма и мржње према православном, пре свега српском становништву.³⁹²

Албанско становништво је након 16. априла 1941. отпочело са протеривањем Срба колониста насељених после 1918. године, потом српских чиновника, а такође су формирали и своју албанску наоружану војску која је била обучена у униформе раније албанске краљевске војске. Ова војска састављена од Албанаца заменила је протерану српску жандармерију, избегавала је сукобе са немачким Вермахтом и вршила је прогоне Срба. У периоду од априла до краја 1941. године немачки извори регистровани су неке од примера многобројних насиља.³⁹³

³⁹¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; Хауздинг је био изразити представник радикалне струје која је фаворизовала Албанце на Косову; нацистички фанатик, агресиван, противник умерених Албанаца које је оптуживао да су „српски агенти“; такође кривио Љутвија, истакнутог представника у албанском квислиншком апарату за млакоост, недовољну оштрину према Србима, чак и за сарадњу са њима; Србе сматрао за осведочене немачке противнике и носиоце комунистичке опасности

³⁹² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; Архив РСУП Србије, збирни досије, 70 9 Б0023, стр 14; Мајснерова струја је преовладала, па су Кисел и Турнер повучени из Србије крајем 1942.

³⁹³ Војни архив, Београд, Меморандум Крајскокомандантуре 838 (Косовска Митровица) од 10. 1. 1942. године о округу Косовска Митровица, Герхарда Ролфса, војноуправног саветника, Микрофилм, Праг бр. 8; У Бресници, двадесетак километара од Косовске Митровице спаљене су 28. маја куће српских насељеника, а мештани су побегли; У Подујеву је 6. јуна убијена 60 – годишња Српкиња; У Подујеву су Албанци 7. јуна спалили извесну количину стогове сламе, штале и плевњу, а такође су извршили и једно убиство; Истог дана у Шајковцу код Подујева извршено је једно убиство; Истог дана у Љупчу код Подујева извршено је такође једно убиство; Истог дана у Дубници код Подујева извршено је једно убиство; У Подујеву је 8. јуна запаљена једна кућа и две вршалице; У Подујеву је 9. јуна отета једна жена; Код Вучитрна је 14. јуна отето 1.800 динара и изнуђено признање за дуг од 500 динара; У Бариљеву је 15. јуна отето 1.800 динара; Село Бресница је 15. јуна потпуно уништено од стране припадника албанске војске. Син једног насељеника је убијен. Један мештанин је бачен у бунар; У Вучитрну је 18. јуна 1941. демолирана православна црква; У Лепосавићу је албанска жандармерија 1. јула одузела велику количину стоке, која је требало да буде немачки плен. Албанци су били спремни да стоку препусте Немцима, по цени од 600 динара по грлу; Након вишечасовних борби најмање 150 припадника немачког Вермахта и 60 албанских жандарма су 6/7. јула спалили село Борчане у знак одмазде; Из Подујева су 8. јула протерани сви српски чиновници; Запаљено село Дедиње код

Секретар Месног комитета Комунистичке партије Југославије (КПЈ) за Косовску Митровицу, Али Шукрија у Писму Обласном комитету за Космет из новембра 1941. о војно – политичкој ситуацији и о стању партијске организације, наводи: „*Арнаути не мисле много на то који су комунисти у Србији а који четници и друго. За арнаутске масе Срби су Срби, непријатељи Арнаута, без разлике како их крсте, комунистима или четницима*“, што на најексплицитнији начин изражава искључив негативни став Албанаца према Србима.³⁹⁴

На просторима између дела Косова под немачком окупацијом (део око Косовске Митровице и рудника Трепча) и осталог дела Србије под немачком окупацијом, долазило је до сталних оружаних окршаја албанске милиције и добровољаца против четника Косте Миловановића Пећанца који су спречавали албанске упаде на југ Србије.³⁹⁵

Припреме за борбу против окупатора на Косову организовали су и комунисти (Срби и Црногорци), који су формирали Војни комитет у коме су били: Борис Вукмировић, секретар Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију, Митар Радусиновић и Павле Брајовић. Међутим, активност партизанског покрета на овом подручју била је слаба. Организована је само једна велика (недовршена) акција без трајних последица по рад рудника Трепча. Рударска диверзантска група је напала жичару у Трепчи 30. јула. Они су касније постали језгро Копаоничког партизанског одреда, који је формиран већ 7. августа.³⁹⁶ Од те

Косовске Митровице 21. јула; Истог дана је запаљено и село Баре код Косовске Митровице; Село Борчане спалила немачка војска 28. јула; Нападнуто је село Церање код Косовске Митровице 1. октобра, а мештани протерани; Нови Пазар је 12. новембра заузет од албанске жандармерије; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић”, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

³⁹⁴ *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије, том I, документи НОВЈ*, књига 19, Борбе на Косову 1941 – 1944, Београд, 1969, документ број 3, стр. 23 – 28

³⁹⁵ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992, стр. 249

³⁹⁶ Акцију је извела група од седам рудара: Дане Бркљач, Јован Јованић, Миле и Никица Лабус, Никола Кртинић, Перо Ђурица и Раде Милићевић. На жичари је оштећен само један стуб који је убрзо поправљен; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Београд 1992., стр. 250

неуспешне саботаже, све до јесени 1944. на Косову и Метохији није било борби већег обима против окупатора и квислинга.³⁹⁷

Затвори и логори у Косовској области

Становништво Косова и Метохије страдало је и у логорима и затворима, које су формирали немачки, италијански и бугарски окупатори и албански квислинзи.³⁹⁸ Затвори су били у Гњилану, Пећи, Приштини, Урошевцу, Ђаковици, Косовској Митровици и другим местима.³⁹⁹ Најпре су Немци након завршетка Априлског рата и капитулације југословенске војске, формирали пролазни заробљенички логор у Косовској Митровици, одакле су војни заробљеници (Срби и Јевреји) отпремани у логоре у Немачкој.⁴⁰⁰

Постојао је затвор у Косовској Митровици, који је био у функцији још док је Косовска Митровица била под турском влашћу, и налазио се у центру града на албанској пијаци. Стање у затвору је било лоше, а такође су постојале и информације да су се албански службеници (чувари и стражари) понашали садистички према затвореницима, који су већином били српске националности. Немачке власти су изградиле нови затвор поред бивше касарне југословенске

³⁹⁷ В. Petranović, n. d., стр. 250

³⁹⁸ О косовскомитровачким затворима: Milorad Vavić, „Kosovskomitrovački zatvor za vreme okupacije“, *Kosovo*, 7, Priština, 1975, стр. 475 – 494.

³⁹⁹ АЈ, Фонд 110, ДК, фасц. 617, Инв. бр. 16741, Изјаве сведока о логору и затвору у Приштини; инв. бр. 16742, Обласни народни одбор Космета, одељење унутрашњих послова, пов. бр. 157, 10. март 1946, Призрен, Обласном народном одбору, Председништву, Призрен, доставља извештај анкетне комисије у Косовској Митровици и извештај Комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача за Косово и Метохију, за концентрационе логоре код Косовске Митровице и у Приштини; Комисијски извештај од 5. марта 1946, о концентрационом логору у Првом тунелу рудника Трепча, који је формирао Андрија Шаб, инжењер из Беле Цркве у пролеће 1942; У логору је било затворено 620 до 700 људи, од којих је стрељано 43, умрло од глади и батина 46; извештај наводи имена и презимена стрељаних и умрлих лица као и датум страдања; Инв. бр. 16743, Изјаве сведока о затвору у Косовској Митровици; Инв. бр. 16744, Извештај Комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача, Призрен, 23. фебруар 1946. Обласном народном одбору Косова и Метохије, Призрен о логорима и затворима у Приштини и Косовској Митровици; пријаве против Џафера Деве, Али бег Драге, Бајазита Бољетинца, Љутви Ибрахима, Мусе Бољетинца, Етхем Ферхатија, Јусуфа Мецида, Бедри Цине.

⁴⁰⁰ Љубинка Шкодрић, Златибор Марковић, „Једно сведочанство о логору у Пећину у Албанији 1941. године“, *Војноисторијски гласник* 1 – 2/2003, Београд, стр. 148

војске, који је био под управом Крајскомандантуре, војне полиције и квислиншких албанских цивилних власти.⁴⁰¹

Затвори су током читавог периода окупације представљали један од најтежих облика репресије над српским становништвом. Албанска квислиншка жандармерија је хапсила Србе без икаквог повода и разлога. Кроз затворе окупатора и квислинга на Косову и Метохији, прошло је неколико десетина хиљада заточеника, од којих је велики број заточеника логор интерниран у логоре у Италију, Албанију и Немачку или је био убијен. Приштински затвор је по изгледу и броју затворених имао облик мањег логора, док је по условима за ухапшенике најгори био косовско – митровачки затвор.⁴⁰²

Питање избеглиштва на северу Косова представљао је велики проблем за надлежне власти у срезу Косовска Митровица. Једна од најзначајних је била струја српских комуниста који су по слободној иницијативи и сопственим средствима, или у оквиру аграрне реформе југословенских власти насељавали ово подручје. Албанци су након слома Краљевине Југославије у краткотрајном Априлском рату 1941. истерали Србе са својих поседа или им заузели део зиратног земљишта. Албански народни савез је јавно иступао са захтевом да се иселе сви Срби који су се населили на Косову после 1918. године. Питање аграрне реформе која је спровођена на овим територијама од стране власти Краљевине Југославије је изузетно деликатно и комплексно, па су немачке војно – управне власти настојале да избегну ову тему, али је наметнута од стране Албанаца и отежавала је политичку ситуацију.⁴⁰³

⁴⁰¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа; Меморандум Крајскомандантуре 838 (Косовска Митровица) од 10. 1. 1942. године о округу Косовска Митровица, Герхарда Ролфса, војноуправног саветника, Војни архив, Београд, Микрофилм, Праг бр. 8

⁴⁰² У затворима и логорима на италијанском и немачком подручју на Косову, посаду су чинили албански квислинзи; Бранислав, Божовић, Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, Београд 1991, стр. 168 – 171

⁴⁰³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

За време борби у септембру, октобру и новембру 1941. са обе стране демаркационе линије између немачке и италијанске окупационе зоне настале су три нове избегличке струје. Први прогнаници су били Срби у Ибарском Колашину, који су били стешњени у селима долине Горњег Ибра. Постоје подаци из немачких извора да су Срби преко свештенства Српске Православне Цркве тражили од Комисије за избеглице у Косовској Митровици следовања брашна, шећера и соли за око 5.000 избеглица. Избеглице су били и Срби из Новог Пазара и околине, њих око 3.000, који су протерани крајем новембра или почетком децембра 1941. у срез Рашка. Најава одласка немачког пешадијског батаљона из Новог Пазара средином јануара 1942. значила је још један избеглички талас Срба (почетак 5. јануара), који су пожуривани од српских власти и четничких одреда да оду из среза Нови Пазар у срез Рашка, јер су наведене српске војне формације намеравале да предузму осветнички поход против муслиманских и албанских власти и њихових оружаних снага у Новом Пазару. Немачка Крајскомандантура настојала је да формирањем жандармеријске станице уведе јавни ред и мир.⁴⁰⁴

Италијани су стално покретали питање демаркационе линије на Косову, јер нису били задовољни споразумом са Немцима, а такође нису остварене жеље ни албанских ни српских квислинга. За Вермахт је било најважније обезбеђивање његових жеља и потреба. О италијанским претензијама, немачки опуномоћеник спољних послова у Србији, Феликс Бенцлер је писао да је циљ Краљевине Италије био добијање читавог подручја Косова са рудником „Трепча“. Међутим, такође је истицао да Италијани нису имали у виду фактичко стање на делу Косова под немачком окупацијом. У свим градовима и селима која су насељавали Албанци, сви, од среских начелника до сеоских старешина, пружали су помоћ

⁴⁰⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; Постојала је и групација избеглица у којој су већином били босански муслимани из околине Вишеграда који су долазили после 10. децембра 1941. Било их је око 7.000 до 8.000 и насељавали су подручје Косовске Митровице који су бежали испред четника на Косово. Део ових избеглица је одлазио и према Пећи; Меморандум Крајскомандантуре 838 (Косовска Митровица) од 10. 1. 1942. године о округу Косовска Митровица, Герхарда Ролфса, војноуправног саветника, Војни архив, Београд, Микрофилм, Праг бр. 8

Немцима у одржавању реда и мира у тим областима, рудницима и другим погонима.⁴⁰⁵

Немачки окупатори су због неометане експлоатације рудних налазишта на терену косовско – митровачког округа, формирали посебну административну област од срезова: Косовске Митровице, Подујева, Вучитрна и Новог Пазара, као дела Србије под својом директном окупационом управом. У ову област долазиле су и избеглице из Албаније – Албанци који су били противници италијанске управе створене после априлског рата 1939. Ове албанске избеглице Немци су употребљавали за попуну своје управе и снага безбедности, што је изазивало италијанске оптужбе да Немачка фаворизује оне Албанце који су били непријатељски настројени према италијанској управи и утицају. Италија није прихватала решења у вези са разграничењем и формирањем окупационих зона на Косову и Метохији. Италијани су настојали да читаво подручје Косовске Митровице и околине прикључе „Великој Албанији“ и тиме га ставе под своју контролу.⁴⁰⁶

Албанска колаборација била је најмасовнија колаборација на територији окупиране Југославије, јер је обухватала највећи део становништва, које је било заостало, неписмено, верски затуцано, а и вековима је живело у духу Законака Леке Дукађина.⁴⁰⁷ На сарадњу албанског сељаштва са окупаторима велики утицај имала је и албанска национална и политичка елита (племенски главари, верске вође, пословни људи и интелигенција).⁴⁰⁸ На просторима Косова и Метохије у најтежем положају поред малобројне јеврејске локалне заједнице било је и

⁴⁰⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; Крајем 1941. године, у циљу обезбеђења „Трепче“, у руднику су се налазиле 2. 3. и 4. чета, а у топионици 1. чета 1. батаљона 737. пешадијског пука Вермахта; Antun Miletić, “Kosovo iz aspekta okupacione uprave Vermahta u Srbiji (1941–1944)”, *Kosovo*, 4, Priština, 1975., стр. 165 и 168.

⁴⁰⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁴⁰⁷ О племенском друштву Албанаца, Баргл, Петер, *Албанци од средњег века до данас*, превела са немачког Љубинка Миленковић, Београд 2001., стр. 55 – 59; На Косову и Метохији међу албанском популацијом владао је и обичај крвне освете, чије су последице биле насиље у разрешавању међусобних сукоба (убиства).

⁴⁰⁸ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Београд 1992, стр. 248

православно српско становништво, које је било свакодневно на удару терора албанских оружаних формација и појединаца (жандармерија, вулнетари и други наоружани појединци или банде).

Немачка војно – управна власт у Косовској области

У већем делу Србије са Банатом, малом делу источног Срема и североисточном делу Косова, 22 априла 1941. године организована је потпуна немачка војно – управна власт, тј. спроведена је Хитлерова одлука од 16. априла да се на територији окупиране Србије уведе војноокупациона управа. На чело те окупационе управе постављен је војно – управни апарат и командант, генерал авијације Хелмут Ферстер (до 3. јуна 1941. године, генерал Лудвиг фон Шредер до 18. јула, а затим до 9. октобра 1941. године генерал авијације Хајнрих Данкелман). Када је септембра 1941. устанак у окупираној Србији узео маха, Хитлер је 16. септембра 1941. године променио систем војно – окупационе управе, постављајући на њено чело генерала пешадије Франца Бемеа у својству опуномоћеног команданта у Србији, са циљем да угуши устанак у том региону окупиране Југославије. Та своја овлашћења потпуне окупационе власти он је 3. децембра 1941. године предао генералу артиљерије Паулу Бадеру, који је и даље задржао команду над Вишом командом 65 за нарочиту употребу.⁴⁰⁹

У циљу формирања јединствене окупационе управе 19. фебруара 1942. године, извршена је реорганизација управе и од команди опуномоћеног команданта у Србији, Више команде 65 за нарочиту употребу и Команданта Србије, 1. марта 1942. формирана је команда командујућег генерала и команданта у Србији. Ова окупациона управа је почетком 1942. употпуњена штабом команданта СС и полиције, на челу са генерал – потпуковником СС – а и полиције Аугустом Мајснером и читавом мрежом полицијске власти. Већ до тада окупационо подручје Србије са Банатом и делом Косова било је подељено на четири фелдкоманде (610. Панчево, 599. Београд, 809. Ниш и 816. Ужице) и 10

⁴⁰⁹ *Zbornik NOR, tom XII*, књига 1, докуменат 83, 155 и 162.

крајскоманди (834. Зрењанин, 832. Крагујевац, 861. Косовска Митровица, 847. Шабац, 838. Краљево, 833. Крушевац, 857. Зајечар и 867. Лесковац).⁴¹⁰

Део Косова, мада је представљао саставни део окупиране Србије и спадао истовремено под немачку окупациону управу и квислиншки апарат, ипак је Крајскоманда у Косовској Митровици имала неке специфичности, тј. била је унеколико другачија од осталих крајскоманди у оквиру окупиране Србије. На то су делимично утицали и неки посебни локални услови: национални састав становништва и специјални задаци немачког окупатора. Свакако да је на том делу окупиране територије немачки окупатор имао и неке своје посебне циљеве, пре свега привредну експлоатацију подручја, што није било без утицаја на организацију окупационе управе, политичке, полицијске и друштвене установе, као и на начин њиховог рада.⁴¹¹

Привреда Косовске Митровице са околином имала је пресудан значај, још приликом одређивања окупационих граница, тј. деобе и разграничења са фашистичком Бугарском и Италијом 12. па 16. априла 1941. године, те Бечким одлукама од 19–20. априла исте године. Немачка је тиме у првом реду обезбедио за своју ратну привреду Трепчин рудни базен, тј. рудник олова и цинка Трепчу, те руднике азбеста и хрома, а у војном смислу контролу над врло важним комуникацијским правцем Краљево – Косовска Митровица – Скопље.⁴¹²

Део Косова у оквиру немачке војне управе у Србији био је од 4. маја 1941. године под управом Крајскоманде 861 у Косовској Митровици. Она је непосредно била потчињена Фелдкоманди 816 са седиштем у Ужицу. Подручје Крајскоманде 861 обухватало је општине Рашка, Нови Пазар, Косовска Митровица, Вучитрн и

⁴¹⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁴¹¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁴¹² *Zbornik NOR, tom XII*, књига. 1, док. бр. 11, 20, 27, 29, 30 и 35

Подујево са око 4.568 км² и са око 189.250 становника.⁴¹³ што се тиче бројног стања, оно није било константно. Зато што је Фелдкоманда 816 у Ужицу 22. септембра 1941. године морала напустити Ужице под притиском НОП одреда, Крајскоманда у Косовској Митровици је у војном смислу била 4. октобра 1941. године прикључена 737. пешадијском пуку 717. пешадијске дивизије, а у управном смислу Фелдкоманди 809 у Нишу. Наређењем опуномоћеног команданта у Србији од 4. октобра 1941. године о новој организацији војно – управних команди у Србији, у Кос. Митровицу је премештена крајскоманда 838. Премештање ове команде из Шапца у Кос. Митровицу завршено је 20. децембра 1941. године, док је Крајскоманда 861 премештена у Ваљево. У војноуправном смислу Крајскоманда 838 је била подчињена Фелдкоманди 610 са седиштем у Врњачкој Бањи.⁴¹⁴

Герхард Ролфс, војноуправни саветник, у оквиру Крајскоманде бавио се свим питањима, па и оним најхитнијим од значаја за Вермахт. Он је анализирао све сувоземне комуникације на Косову и уцртао их на своје скице, и то како оне ширине 4,50 – 5,44, тако и оне мање ширине па и сеоске путеве са природном подлогом. Све те путеве нумерисао је арапским бројевима и дужином у километрима. На свим тим путевима назначио је и пропусте, као и места где се налазе плугови за рашчишћавање снега у току зиме 1942/43. године, седишта надзорника пута, складишта материјала, куће путара и најближи каменоломи.⁴¹⁵ А на железничкој прузи од Ушћа до Кос. Митровице биле су постављена стражара и

⁴¹³ Антун Милетић, „Косово из аспекта окупационе управе Вермахта у Србији (1941—1944)“, *Косово*, 4, Приштина, 1975, стр. 165.

⁴¹⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; Командант Фелдкоманде 610 у Врњачкој Бањи био је пуковник Ернст Хештеберг, рођен 25. 8. 1876. у Диселдорфу. Као ратни злочинац осуђен је у Београду на 5 година затвора. Казну је издржавао у затвору, у Сремској Митровици, где је услед болести 28. 8. 1947. године и умро.

⁴¹⁵ Војни архив, Београд, Праг 8, с. 551, 532, 670 и 674; Праг 9, с. 86–8; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

то 51 нумерисане од 148 до 195. Укупно је у стражарама постављеним на одстојању од 100–700 метара обезбеђивало железничку пругу 402 војника.⁴¹⁶

Крајскоманда је такође посебно водила рачуна о томе да се део Косова под немачком управом добро утврди. Тако је код Дуге Пољане изграђена група утврђења „Помертерник“ са циљем да се у случају потребе затвори пут преко Јанковог камена – Помертерник; коришћена је тврђава, затворена утврђења Ђурђеви ступови и земљани бункери у Новом Пазару; код Сочанице су изграђена велика затворена утврђења са мањим рововима ради затварања пута Рашка – Кос. Митровица; у Рашкој су коришћени стари бункери из Првог светског рата, као и два још старија из турског периода; код Кос. Митровице пољска утврђења на Црнуши, артиљеријски положаји и бројни ровови а у самом граду касарне; у Вучитрну касарне, а на Преполцу постојећи преградни положаји који су осигуравали најважнији прилаз ка Косову Пољу. Поред тога, а за потребе Вермахта, војноуправни саветник Ролфс је водио рачуна и о могућностима за спуштање авиона и евентуалних десаната. Тако је на картама означио места за спуштање извиђачких авиона „Рода“, војне аеродроме величине 1.600 x 1.000 метара, а посебно велике равнице за принудно спуштање авиона, с тим што је напоменуо да источно од Сјенице постоји могућност за спуштање десаната, обзиром да је та висораван делимично равна, а делом таласаста без дрвећа.⁴¹⁷

У војном смислу Крајскоманда се бринула и о пропаганди, тако да је редовно достављала пропагандни материјал у Рашку, Нови Пазар, Вучитрн и Подујево, а део остављала и за Кос. Митровицу. Из тих среских места пропагандни материјал је јануара 1943. године дотуран: у 15 села и насеља рашког среза, новопазарског среза у шест села, вучитрнског среза у 8 села, подујевског среза у 6 села и у 6 села и насеља косовско – митровачког среза. Укупно је пропагандни материјал

⁴¹⁶ Војни архив, Београд, Праг 8, с. 539, 549 и 554; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁴¹⁷ Војни архив, Београд, Праг 8, с. 547 и 550; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

дотуран у 5 већих градова и 44 села и насеља, на подручју Крајскоманде 838.⁴¹⁸ Под контролом Крајскоманде биле су и све телефонске линије подељене на командну мрежу (немачке линије), мрежу албанске (квислиншке жандармерије, мреже квислиншке (власти и мреже којом су се служили четници.⁴¹⁹ Исто тако водили су рачуна о складиштима експлозивних средстава у рудницима: Рашка, руднику хрома Трнава (110 сандука експлозива), руднику гвожђа Кремић (60 сандука) и руднику Јарандо (85 сандука).⁴²⁰

Друга група интересовања Крајскоманде 838 односила се на привреду тог дела Косова. Нарочито су били у центру пажње сви рудници (Стари Трг, Церање, Бан До, Чабар, Дреница, Годене, Доброшевци, Прилужје, Рашка, Кремић, Корлаче, Пискањ, Голија, Трнава, Јарандо и Ушће), топионице олова и азбеста у Кос. Митровици, електричне централе, млинови, стругаре и циглане.⁴²¹ У циљу што веће експлоатације привредног и природног богатства тог дела Косова, они су у геолошком смислу добро проучили то подручје и направили квалитетну геолошку карту.⁴²² Интересовали су се за шумска богатства, тј. колико има државних шума, приватних шума, складишта дрва и могућности за њихов утовар на железничким станицама,⁴²³ а нису изоставили ни податке о лову.⁴²⁴

⁴¹⁸ Војни архив, Београд, Праг 8, с. 541; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁴¹⁹ Војни архив, Београд, Праг 8, с. 552 и 668; Праг 9, с. 89; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁴²⁰ Војни архив, Београд, Праг 8, с. 671; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁴²¹ Војни архив, Београд, Праг 9, с. 342–3; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа, Никола Живковић, Ратна штета коју је Немачка учинила Југославији у другом светском рату, Београд, 1975, стр. 34–482; Živko Avramovski, „Nemačko–italijanske suprotnosti zbog Kosovske Mitrovice 1941–1943. godine“, *Kosovo*, 1, Priština, 1972., стр. 357–369.

⁴²² Војни архив, Београд, Праг 8, с. 544; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁴²³ Војни архив, Београд, Праг 8, с. 669; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Трећа група интересовања Крајскоманде односила се на састав становништва по националности (Срби, Албанци, Турци и др.) и по вероисповести (православни, муслимани и др.). Затим школство, тј. колико, где и каквих има основних школа, реалних гимназија и трговачких школа (мушких и женских), а посебно где и каквих има културно – историјских споменика. У своју евиденцију увели су следеће културно – историјске споменике: у Новом Пазару манастир Св. Петра, стару православну цркву, Ћурђеве стубове, развалине цркве из XIII века, римско купатило и насеље, стару тврђаву и у непосредној близини замак Рас, затим, манастир Жичу, двор Немањића –Маглич, споменик Ибарској армији, манастир Студеница, манастир Баљевац, манастир Градац, манастир Павлица, манастир Придворица, манастир Сопоћани, развалине замка Јелеч, манастир из доба Немањића у Бањској, развалине готске капеле Сава у Старом Тргу, развалине замка у Трепчи, хришћанска црква из времена пре Турака, под патронат Бољетинца у Бољетину, краљевски дворцац из доба Немањића и рударски музеј, развалине дворца Вука Бранковића, споменик султана Мурата на Косову пољу, стари српски манастир Грачаница на Косову пољу и још неколико који су се налазили на италијанској окупационој територији.⁴²⁵ Ово је био само део интересовања Крајскоманде 838. То је све утицало да тај део окупиране Југославије буде од изразитог интереса за Немачки Рајх и да због тога и окупациона управа буде у извесном смислу специфична.⁴²⁶

Већ у току операција које су се водиле у Априлском рату 1941. године против Краљевине Југославије, недвосмислено је било утврђено да ће део Косова остати под немачком окупацијом и тиме, у недостатку бољег решења, ући у састав

⁴²⁴ Војни архив, Београд, Праг 8, с. 669; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁴²⁵ Војни архив, Београд, Праг 8, с. 542 545, 547 и 665; Праг 9, с. 330—41, Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа; Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁴²⁶ Војни архив, Београд, Праг 8, с. 684; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, нерегистрована грађа

квислиншке Србије или бар овој бити придружен. Што се тиче режима на Косову, није било никаквих одређених погледа.

Тако је командант немачке 60. мото – пешадијске дивизије, која је априла 1941. године избила на Косово, генерал Фридрих – Георг Еберхард, одмах склопио неку врсту споразума са политичким представницима албанске мањине,⁴²⁷ који је садржавао обећање да ће добити потпуну аутономију. Користећи се сломом југословенске власти, профашистички настројени представници албанске мањине заузели су у том делу Косова све установе и положаје власти. Познати немачки агент, Џафер Дева, приграбио је најпре звање председника општине у Косовској Митровици, а затим и положај среског начелника. Дева, Али бег Драга и други националистички настројени припадници албанске мањине, радили су на формирању аутономије Косова, с тим да она буде уједињена са Албанијом, под немачким протекторатом. Када је у Косовску Митровицу пристигла Крајскоманда, сусрела се са таквом ситуацијом и одмах одлучила да их укључи у своју окупациону управу.⁴²⁸

Харолд Турнер⁴²⁹ и Георг Кисел,⁴³⁰ одмах су са представницима албанских квислинга повели преговоре, настојећи при том да их увере да Косово са центром у Косовској Митровици неопозиво припада немачкој окупационој територији, да се у тој области има увести управа која ће бити подчињена квислиншком апарату Србије и да због тога албански представници о појединостима треба да расправљају са комесарском квислиншком управом Милана Аћимовића, при чему је немачка окупациона власт спремна да ову упуту да узме у обзир жеље

⁴²⁷ *Zbornik NOR, tom XII*, књига 1, док. бр. 18

⁴²⁸ Војни архив, Београд, Праг 8, с. 669; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁴²⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; Шеф војне управе у Србији у рангу СС – генерала и државног саветника, родјен 8. 10. 1801. године у Леуну на реци Лани. Као ратни злочинац осуђен у Београду на смрт.

⁴³⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; изјава др Кисла у истражном затвору 1946. године; Заменик шефа војне управе у Србији од 20. 4. 1941. до 1. 12. 1942. године. Рођен 31.10. 1907. у Нирнбергу. Као ратни злочинац осуђен у Београду на смрт.

албанских политичких вођа. За немачку окупациону управу је било нарочито важно, да због својих интереса, спречи формирање јаких веза између албанског живља на Косову и Албаније под италијанском окупацијом. Тако је, на пример, било одбијено тражење да се на Косову допусти запошљавање службеника и учитеља из Албаније, већ се инсистирало на томе да се у чиновничком апарату који се правио на Косову, буду запошљени једино тамошњи Албанци.⁴³¹

Тако је на том делу Косова дошло до формирања мешовите квислиншке српско – албанске управе, при чему је за окружног начелника у Косовској Митровици био постављен истакнути албански вођа Ибрахим Љутви. Да би се створио однос равнотеже између албанског и српског становништва, митровачком округу је придружена још и Рашка, а у овако проширеном косовском округу су сва управа, жандармерија и читав остали апарат формирани на мешовитој основи.⁴³²

Према проценама Крајскоманде 838, међу Албанцима су постојале три групе националиста од којих је једну водио Ферхад – бег Драга, другу Џафер Дева, а трећу бивши југословенски активни официр Бајазит Бољетинац. Група Ферхад – бег Драге, каже се, ослања се на Италијане, али се он лично може придобити новцем. У тој групи нарочито је био активан Ферхадов син Али – бег Драга, који је и руководиоцац „Албанског народног савеза“ у Косовској Митровици. Око Ферхад – бег Драге налазили су се увек италијански официри, а он за своје одлуке добија углавном упутства из Тиране. Припадници његове групе палили су српска

⁴³¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

⁴³² Војни архив, Београд, Праг 8, с. 458–9; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа; писмо Ибрахима Љутвија команданту 610 фелдкомандантуре пуковнику Херштер Бергу; У тој управи били су и: Кадри Борши Васили – генерални секретар, Скендер Прешева – референт полиције, Иванов Андреја – начелник криминалистичког одељења, Хилми Ејупи – секретар, „Владимир Волински“ – књиговођа благајник, Хусни Мустафа – начелник обавештајног одељења, Ана Пецанић – секретарица, Ђон Логореци – референт за пољопривреду, Ферид Бајрам – референт за албанско школство, Младен Радојевић – референт за српско школство, Николић инг. Никола – референт за шумарство, Новак др Теодор – окружни ветеринар, Рифат Мандић – референт за трговину, Сулејман Мурат – секретар, Кемал Черкез – записничар деловођа, Хивзи Реџеп – архивист, Наталија Касаткина – преводилац.

села и настојали да ширењем алармантних вести натерају српски живаљ у бегство. Оно што је Ферхад – бег Драга тежио да постигне помоћу Италијана, а пасивном резистенцијом против Немаца, Џафер Дева, који је био на челу друге групе, покушавао је да спроведе помоћу Немаца. Дева је изградио разгранату обавештајну мрежу у свим важнијим установама, а тежио је да придобије за себе не само албански већ и српски живаљ. Иза Деве је стајао, као главни интелектуални руководилац, професор Бедри Пејани. Од осталих личности помињао се још Вехби Фрашери, који је имао добре контакте са немачким установама у Немачком Рајху.⁴³³

Што се тиче присуства партизанских група, против њих су се бориле и формације „албанске жандармерије“ као и четници. Машан Ђуровић је са „албанском жандармеријом“ склопио споразум о међусобном ненападању. Жандармерија, коју је Крајскоманда 838 означавала као „српску жандармерију албанске народности“, која је била је под командом Бајазита Бољетинца.⁴³⁴ Укупно бројно стање ове жандармерије крајем 1941. године било је 837 људи, од којих 17 официра, 141 подофицир и 638 жандарма. Од наоружања су имали 837 пушака и 3 пушкомитраљеза.⁴³⁵

Сем ових формација (четника Косте Пећанца и четника Драже Михаиловића, као и „албанске“ жандармерије) на подручју Крајскоманде 838 су биле и Недићеве формације – Српска државна стража, која је крајем 1942. године била јачине 36 официра и 939 стражара, а априла 1943. године бројила 29 официра и

⁴³³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁴³⁴ Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; Остали официри у тој жандармерији били су: капетани II класе: Бјевги Моцка – Кос. Митровица, Шефкет Бајрами – Нови Пазар, Елмас Танаи – Вучитрн, Јусуф Алуски – Подујево. Поручници: Асим Салихамлиг – Кос. Митровица, Адем Гаски – Нови Пазар, Исам Граждани – Подујево, Мухарем Јусуфи – Вучитрн; потпоручници: Ђерка Ђокић – Кос. Митровица, Слигери Болица – Кос. Митровица, Садри Дини – Кос. Митровица, Наим Косова – Кос. Митровица, Мехмед Шапири – Подујево, Фаик Баегин – Звечан, Каплан Болетини – Кос. Митровица и Рагип Гјепизи – Вучитрн.

⁴³⁵ Војни архив, Београд, Праг 8, с. 533, Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

658 стражара.⁴³⁶ Овим формацијама на подручју Косова, а у оквиру Крајскоманде 838, прикључило се и 199 припадника немачке народности код нас, познати под именом „фолксдојчери“, и то из Кос. Митровице 162, Лешка 7, Новог Пазара 2, Тићева 3, Обилића 16, Косова Поља 6 и Урошевца 3. Они су организационо припадали месној групи фолксдојчера чији је вођа био Мартин Пошарник. Фолксдојчери су представљали основни ослонац Крајскоманде, а њихов вођа био је немачки тумач. Већина осталих била је запослена у руднику Трепча и топионици у Звечану.

Сви колаборационисти, њихова управа и оружане формације чинили су јединствен систем немачке окупационе управе, сконцентрисане у Крајскоманди 838 у Косовској Митровици. Основни задатак био им је борба против НОП – а и његових симпатизера, борба против партизанских одреда и држање у покорности месног становништва са циљем експлоатације природног и привредног потенцијала Косова у корист Немачког Рајха.⁴³⁷

Рад немачке војнообавештајне службе – Абвера на Косову у годинама пред Други светски рат, био је усмерен више на политичку него на војну страну. Свакако да је немачка војна обавештајна служба, која је располагала и стручњацима за те области, познаваоцима прилика, језика и обичаја, успела да створи тамо себи такве позиције да је после окупације могла лако са њима наставити свој рад у новим условима. Најјачу мрежу тамо је било формирало одељење Аст – а, при чему се у првом реду истакао шеф тога одељења, капетан др Јозеф Матл.⁴³⁸

⁴³⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁴³⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁴³⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Сарадња Абвера са националистима Џафер Девом (Косовска Митровица), Хасаном Звиздићем (Сјеница) И другима одвијала се углавном са тежњом ка следећим циљевима:

– ширење националног шовинизма међу Албанцима, уз пропагирање начела нацифашистичке државе и стављање у изглед остварења таквих идеја у предвиђеној Великој Албанији, која би поред Албаније у ужем смислу обухватала још и све југословенске крајеве настањене Албанцима, с тим што би ови имали у том оквиру аутономију и политичку превагу над целином;

– борба против НОП – а, а нарочито против КПЈ;

– борба против великосрпског и великобугарског национализма, као препреке за остварење великоалбанских циљева;

– стварање муслиманског покрета са циљем окупљања свих муслиманских елемената на Балкану око Албаније као свог политичког центра и као везе између босанских муслимана и муслиманских маса Блиског истока.

– уклањање Италијана са Балкана, а у исто време и елиминисање утицаја свих осталих великих сила, сем немачког утицаја, при чему је стављено у изглед да би у горњем смислу проширена Албанија постала главним балканским експонатом Немачког Рајха.

Такво постављање политичких циљева, као темеља на којима је изграђена обавештајна делатност односно оквира у којима се она кретала, представља пример коришћења и потхрањивања политичких тежњи са изразито обавештајним циљевима и обратно, остваривање политичких циљева уз употребу обавештајне службе и уз коришћење политички придобијених снага за обављање изванредно значајних обавештајних задатака.⁴³⁹

У оквиру насталих промена у немачкој окупационој управи, почетком 1942. године на тлу окупиране Србије, већ 30. јануара постављен је на том подручју

⁴³⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

командант СС и полиције, генерал–потпуковник Аугуст Мајснер,⁴⁴⁰ са читавом мрежом полицијских команди и испостава. Тако је полиција поретка у Косовској Митровици фебруара 1942. године формирала испоставу. Разлоге за формирање Испоставе у Косовској Митровици Немци овако објашњавају: само Косово са својим специфичним народносним и политичким проблемима, представља терен који је несумњиво важан за безбедносно полицијски апарат окупационе управе.

Друго, као центар Албанаца, Косово је било нарочито занимљиво у вези са политичким циљевима Немачког Рајха. Албански живаљ на Балкану представљао је чинилац, за који су Немци у великој мери били заинтересовани. Најзад, Косово је било географски истурена позиција према италијанској окупационој зони, односно према проширеној Албанији, с једне, и Санцаку, с друге стране. Ту је била, због националних и политичких прилика, најпогоднија осматрачница за догађаје преко границе и за праћење италијанске политичке и обавештајне делатности. Свему овоме се може додати још и чињеница да је ту био и Трепчин рудни басен, изванредно важан за Хитлерову ратну привреду.⁴⁴¹

Међутим, стални пораст снага НОВ и ПОЈ и њихова перманентна активност, приморали су Врховну команду Вермахта да крајем 1942. поново мења систем војноокупационе управе и командовања на Југоистоку. У жеку немачких припрема за зимске операције 1942/43. југословенско ратиште је подељено на два дела. Окупациона територија НДХ је издвојена и на њој 28. октобра 1942. године формиран штаб команданта немачких трупа у НДХ.⁴⁴² На делу Косова под немачком окупацијом није се ништа битно променило, изузев што је тај део територије у оквиру Србије проглашен за операцијско подручје, тј. подручје за

⁴⁴⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁴⁴¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁴⁴² Antun Miletić, „Prilog proučavanju nemačkog sistema komandovanja i okupacionih snaga na jugoslovenskom ratištu u 1942. godini“, *Vojnoistorijski glasnik*, broj 1, 1974, стр. 189–209

борбу против партизана с потпуном војноуправном влашћу свих команданата у оквиру команде оружаних снага на Југоистоку.⁴⁴³

У првој половини 1943. године на Косово су биле пребачене знатне снаге Вермахта (1. брдска дивизија) због пораста снага НОВЈ, погодности (географских) за извођење операција против њих, као и борбе против Савезника у Средоземљу. То је условило поновну реорганизацију снага Вермахта и система командовања и војне управе на Југоистоку. Свакако да је поред успеха на ратиштима Савезника и снага НОВЈ, на све ово утицала већ у лето очекивана капитулација Италије. Нови систем командовања и војне управе на Југоистоку спроведен је 20. августа 1943. године, тако да је у војном смислу Косово потпало под команду немачког 21. брдског армијског корпуса, на чијем челу се налазио Паул Бадер генерал артиљерије, а у војноуправном смислу под новоформирану команду војно – управног команданта на Југоистоку, на чије чело је постављен Ханс Густав Флебер. Под његовом војноуправном влашћу била је и колаборационистичка власт и њене снаге на делу Косову, које је припадало Крајскоманди 838.⁴⁴⁴

У оквиру распарчавања окупиране територије Југославије, Трећи Рајх, Краљевина Италија и Бугарска су на састанку у Бечу одржаном од 19. до 24. априла 1941. године поделили и Косово. Тако је оно било подељено на три дела. Од тога је Италија добила највећи део, Бугарска део гњиланског среза од Пасјана до витинског краја и Сиринићку Жупу,⁴⁴⁵ а Трећи Рајх Косовску Митровицу с рудником олова и цинка »Трепча«, Подујево, Вучитрн и десеткилометарску зону која је обухватала 10 км северозападно од Косовске Митровице на Ибру (с десне стране железничке пруге Кос. Митровица – Урошевац), па на југоисток до рудника хрома »Доброшевци«.⁴⁴⁶

⁴⁴³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁴⁴⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁴⁴⁵ Ali Hadri, *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu 1941–1945*, Beograd 1973. стр. 89–98.

⁴⁴⁶ *Zbornik NOR, tom XII*, knjiga 1, док. бр. 224.

За овакву поделу, диктирану од Трећег Рајха, основни разлог за Вермахт било је задржавање дела (Косова у оквиру свог окупационог подручја, из привредних и војнополитичких разлога. Ова деоба и међусобно разграничење били су предмет више расправа током 1941. и 1942. године. Тако је разграничење, тј. демаркациона линија на делу Нови Пазар – Косовска Митровица – Приштина – Урошевац утврђена споразумом од 25. априла 1941. године, између команди 2. немачке и 2. италијанске армије. Овим споразумом решено је да Италија преузме онај део Косова који су у току априлске агресије окупирале немачке 294. и 60. пешадијска дивизија 11. армијског корпуса. Већ 19. маја 1941, наређењем Врховне команде Вермахта, рејон Приштине предат је до 1. јуна 1941. италијанским окупационим групама. Тако је подручје југоисточно од Приштине, с градовима Приштином, Урошевцем и Гњиланима, уступљено Италији, с тим што је железничка пруга Качаник – Приштина остала под управом Вермахта.⁴⁴⁷

Затим је Врховна команда Вермахта 3. августа 1941. обавестила војноуправног команданта у Србији о немачко – италијанској демаркационој линији у рејону Косовске Митровице о следећем: »На основу уговора Министарства спољних послова Рајха са Италијом утврђено је да демаркациона линија у рејону Кос. Митровица треба да се протеже 10 км западно од железничке пруге Кос. Митровица – Урошевац. На основу тога, демаркациона линија се протеже како следи: од коте 1504 у југоисточном правцу тако да пресеца Ибар 10 км северозападно од Кос. Митровице, даље продужава паралелно са пругом Кос. Митровица – Урошевац, а на одстојању 10 км западно од ње до к. 800 Чикатово (припада Италији), затим кривина на железничкој прузи 5 км северозападно од Чикатова (припада Италији) – Девет Југовића, северно од Приштине – Пропаштица (припада Италији) – к. 1154 (20 км западно од Врања – к. 1270) 10 км западно од Врања«. ⁴⁴⁸

⁴⁴⁷ *Zbornik NOR, tom XII*, књига 1, док. бр. 30 и 53.

⁴⁴⁸ *Zbornik NOR, tom XII*, књига 1, док. бр. 82, 91 и 102.

Овим разграничењем, тј. демаркационом линијом на Косову, били су задовољени само они који су је диктирали—Трећи Рајх јер су њом добили оно што им је било најпотребније за даље вођење рата: рудник олова и цинка “Трепча”, рудник азбеста и хрома у десетокилометарској зони и у војном смислу контролу над врло важним комуникацијским правцем Краљево—Косовска Митровица—Скопље. Кад је реч о утврђивању демаркационе линије између бугарске и италијанске окупационе зоне на територији Косова, које је започело у току 1941. године, а на одсеку Стари Качаник – Мушниково и настављено током 1942, радило се о добијању рудника хрома »Језерина« и »Брезовица« на Језерској планини, чију је експлоатацију Трећи Рајх иначе обезбедио за потребе своје војне индустрије.⁴⁴⁹

Командујући генерал и командант у Србији изложио је 18. маја 1942. команданту оружаних снага на југоистоку, да демаркациону линију 11 км северозападно од Косовске Митровице до к. 1185 код Лисице (20 км североисточно од Приштине) треба прихватити као минимални захтев при коначном утврђивању граница Недићеве Србије. Утврђивање десеткилометарске зоне извршено је у споразуму с Италијанима, али с обзиром на то да се и источно од пруге Косовска Митровица – Приштина налазе рудници азбеста и хрома, требало би захтевати да се и тај мали део код Приштине прикључи Недићевој Србији, а исто тако и због рудника »Обилић« и аеродрома Милошево.⁴⁵⁰ У вези с тим од 4. до 17. новембра 1942. године у Риму је заседала једна немачко – италијанска комисија ради утврђивања тачног протезања демаркационе линије одређене у Бечу, на подручју командујућег генерала и команданта у Србији, с једне стране, и територије “Велике Албаније”—Косова и Гувернатората Црне Горе, с друге стране. Рудници азбеста, хрома и магнезита у зони 10 км западно од железничке пруге Кос. Митровица – Приштина остали су у поседу Вермахта. Рудника хрома “Доброшевци” Вермахт се одрекао, јер су његови стручњаци

⁴⁴⁹ *Zbornik NOR, tom XII*, књига 1, док. бр. 35, 59.

⁴⁵⁰ Војни архив, Београд, Национални архив Вашингтон (НАВ) –Т–501, ролна 254; снимак 219–20; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

утврдили да су рудне резерве безначајне. Овај договор о модификацији демаркационе линије представљао је у ствари побољшање те линије у корист Трећег Рајха.⁴⁵¹

Италијани, који су стално постављали питање демаркационе линије на Косову, нису били задовољни овим договором, као ни колаборационисти Џафер Дева и Милан Недић. За Вермахт ово питање није ни играло неку битну улогу с обзиром на то да је обезбедио оно што је хтео и што му је требало.⁴⁵² О италијанским претензијама, немачки опуномоћеник спољних послова у Србији Феликс Бенцлер пише да је њихов циљ јасан: добити за Краљевину Италију цело подручје Косова, а нарочито рудник “Трепчу”. Међутим, према Бенцлеру, Италијани нису видели да је цела управа на Косову под немачком окупацијом у свим градовима и селима која насељавају Албанци, у немачким рукама, и да су сви, од среских и општинских начелника до сеоских старешина, пружали помоћ Крајскоманди (Креискоммандантур) у одржавању мира и реда у својим крајевима, погонима и рудницима.⁴⁵³

Део Косова у оквиру немачке војне управе у Србији био је од 4. маја 1941. године под војноуправном командом Крајскоманде 861 у Косовској Митровици. Она је непосредно била потчињена Фелдкоманди (Фелдкоммандантур) 816 са седиштем у Ужицу.⁴⁵⁴ Подручје Крајскоманде обухватило је општине: Рашка, Нови Пазар, Косовска Митровица, Вучитрн и Подујево. Ова најнижа немачка

⁴⁵¹ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 77, р. 1291, с. 335–7; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁴⁵² Војни архив, Београд, НАВ – Т – 501, р. 266, с. 73–8; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁴⁵³ Војни архив, Београд, Немачка архива, рег. бр. 36/14, к. 1; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁴⁵⁴ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 501, р. 251, с. 407–76; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Војни архив, Београд, НАВ – Т – 501, р. 245, с. 117–234; У једном од првих извештаја, 19. јуна 1941, Крајскоманда 861 пише да је источно од Подујева ухапшено 29 људи који су камионима упућени Фелдкоманди 816 у Ужице ради суђења

војноуправна команда обухватала је око 4.568 км² са око 189.252 становника. Одмах по доласка у Косовску Митровицу, Крајскоманда 861 је почела да организује окупациону управу и пружа свеопшту помоћ колаборационистима у организовању њихове власти и оружаних формација тзв. »албанске жандармерија«, а ван дела Косова »српске« жандармерије и полиције.

Тако су већ 6. јула 1941. године под руководством Крајскоманде 861. и уз помоћ 60 »албанских« жандарма, под командом капетана Бајазита Болетинија, предузели акцију претраживања села Борчане. Тек после дванаесточасовне борбе с »устаницима«, уз помоћ дела 3. батаљона 737. пешадијског пука (око 150 немачких војника и официра, под командом команданта 737. пука Вилдермута (Вилдермутх), село Борчане је 7. јула поседнуто, а затим запаљено. Исто тако делимично је запаљено и село Руманце, у непосредној близини Борчана. У прегледу догађаја Крајскоманде евидентирани су и други догађаји који су се збили на том делу Косова: 4. јула извршен је препад на финансијску стражу у селу Шипољу; 19. јула нападнута је »албанска« жандармеријска патрола код села Бара; 21. јула запаљена су села Дедиње и Баре; 28. јула поново је, као мера одмазде, запаљено село Борчане.⁴⁵⁵

У извештају Крајскоманде 861 од 30. јула 1941. пише: "Око 23,30 часова извршена је саботажа на три стуба жичаре од рудника ка топионици Звечан. Разорен је један стуб који је мање важан. Код оба друга врло важна стуба није активирано све пуњење... Разорени стуб је у току дана поправљен. Треба извршити хапшење рудара, јер изгледа да експлозивни материјал потиче из рудника."⁴⁵⁶ И 28. августа и 3. септембра 1941. године извршено је делимично

⁴⁵⁵ Војни архив, Београд, Праг 8, с. 507–11; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁴⁵⁶ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 501, р. 245, с. 117–234, Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа, Диверзију је извршила рударска диверзантска група која је затим чинила језгро Копачког партизанског одреда.

оштећење жичаре и њене станице у Старом Тргу, с обзиром да сва експлозивна пуњења нису експлодирала.⁴⁵⁷

Међутим, нагли развој НОП – а и партизанских, одреда и велика слободна територија у западној Србији, са центром у Ужицу, присилили су Опумоћеног команданта у Србији⁴⁵⁸ да изврши неке корекције у потчињености Крајскоманде 861. Пошто је Фелдкоманда 816 у Ужицу 22. септембра 1941. године морала напустити Ужице, под притиском партизанских одреда, а била је у току немачка опсежна операција против партизанских снага у западној Србији (у нас позната као 1. непријатељска офанзива), Крајскоманда 861 у Косовској Митровици претпочињена је 4. октобра 1941. године 737. пешадијском пуку 717. пешадијске дивизије, а овај је 16. октобра 1941. потчинио команданту 3. батаљона 737. пешадијског пука стационираног у Косовској Митровици.⁴⁵⁹

Крајскокомандант је затим предузео низ мера да би одржао у покорности становништво, сузбио и спречио продор партизана из Србије, као и даљи развој НОП – а на делу Косова под његовом управом. У том циљу одржао је 26. октобра 1941. у Подујеву састанак с представницима албанске колаборационистичке власти и њихових војних формација Ибрахимом Љутвијем, Џафером Девом, Рифатом Спахијом, капетаном Ђевит Бајрамијем, представницима општина Саитом Фусом и Шаћиром Халилом из Подујева, Ахмедом Ахмедијем, Ибишем Ибрахимом и Рушидом Мехмедом из Вучитрна, као и низом сеоских старешина, с једне стране, и представницима Косте Пећанца из Куршумлије – Драгомиром Поповићем, Миланом Пећанцем, Драгољубом Миловановићем, четничким

⁴⁵⁷ Војни архив, Београд, Праг 8, с. 507–11; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁴⁵⁸ *Zbornik NOR, tom XII*, knjiga 1, док. бр. 155, 162 и 263; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа, На дужности „*Der Bevollmächtigte Kommandierender general in Serbien*“ налазио се од 16. септембра до 3. децембра 1941. генерал пешадије Франц Беме (*Franz Böhme*), а од 3. децембра 1941. до 1. марта 1942. генерал артиљерије Паул Бадер.

⁴⁵⁹ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 501. р. 246, с. 220–43, 465–79; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

војводом Радојем Радосављевићем, жандармеријским капетаном Новицом Вељовићем и другим представницима села. Тако је настала тзв. “Подујевска беса”, којом су се сви представници, њих 58, обавезали на узајамну сарадњу у оквиру Крајскоманде 861, а у циљу одржавања “мира” и “поретка”.⁴⁶⁰

Овим актом командант Крајскоманде Винтер и његов тумач Мартин Пошарник и званично су све ове колаборационисте укључили у немачку војноокупациону управу у Србији, од најниже инстанце до највише – Управног штаба с др Харолдом Турнером на челу.⁴⁶¹ У том је периоду у управном смислу Крајскоманда 861 била потчињена Фелдкоманди 809 у Нишу. Наредбом опуномоћеног команданта у Србији од 4. децембра 1941. године о новој организацији војноуправних команди у Србији, у Косовску Митровицу је премештена Крајскоманда 838 с командантом, капетаном Лангом на челу. Премештање ове команде из Шапца у Косовску Митровицу почело је 16. децембра, а завршено је преузимањем свих послова 20. децембра 1941. године. Крајскоманда 861 из Косовске Митровице премештена је у Ваљево. Крајскоманда

⁴⁶⁰ Војни архив, Београд, Праг 8, с. 462–3; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Војни архив, Београд, НАВ – Т – 501, р. 246, с. 611–8; Сличан скуп одржан је крајем новембра 1941. у Нишу и са колаборационистима Косова. Договору су присуствовали представници Вермахта др Георг Кисел и др Бобе и колаборационисти Милан Аћимовић и Коста Миловановић Пећанац

⁴⁶¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; Турнер је био шеф Управног штаба под командом „*Der Militärbefehlshaber in Serbien*“ (војноуправног команданта у Србији) генерал–потпуковника Хелмут Ферстера (Helmuth Förster) од 22 априла до 3. јуна 1941. године; од 3. јуна до 18. јула под командом генерала–противавионске артиљерије Лудвига фон Шредера (Ludwig von Schröder), а затим до 9. октобра 1941. под командом „*Der Befehlshaber Serbien*“ (командант Србије) генерала авијације Хајнриха Данкелмана (Heinrich Dankelmann). Од 9. октобра 1941. до 1. марта 1942. Турнер је био под командом „*Der Bevollmächtigter Kommandierender General und Befehlshaber in Serbien*“ (опуномоћени командант у Србији) и то: до 3. децембра 1941. под командом генерала пешадије Франца Бемеа (*Franz Böhme*), а од тада до 1. марта 1942. под командом генерала артиљерије Паула Бадера. Формирањем јединствене команде „*Kommandierender General und Befehlshaber in Serbien*“ (командујући генерал и командант у Србији) 3. марта 1942, под командом Бадера се налазило и Одељење за управу с Турнером на челу који је на тој дужности остао све до 9. новембра 1942, кад је премештен на другу дужност, у Аустрију.

838 је у војноуправном смислу од свог доласка у Косовску Митровицу била потчињена Фелдкоманди 610 са седиштем у Врњачкој Бањи.⁴⁶²

Но, поред Крајскоманде, као војноуправне институције, њеног људства и Одељења фелцандармерије 868, током 1941. године налазиле су се и многе друге институције Вермахта у циљу одржавања под окупацијом тог дела Косова. Ако изузмемо немачке снаге које су учествовале у Априлском рату на Косову (11. армијски корпус: 60. мот. пеш. дивизија и 294. пеш. дивизија) и оне које су се након окупације Грчке повлачиле преко Косова (9. оклопна дивизија), прве посадне јединице на делу Косова под окупацијом Вермахта припадале су од краја маја 1941. године 717. пешадијској дивизији. Тако је у Косовској Митровици стационаран штаб 737. пешадијског пука са 3. батаљоном истог пука, и то 9 – 12. чета и војна полуболница дивизије.⁴⁶³ Овде је пребачена 12. јуна 1941. група 20 тајне војне полиције, а 19. августа 2. чета 592. ландесшицен батаљона, 4. чета армијског пука за везу, телефонско и радио – одељење батаљона 717, Станица за издавање хране 717, Управа за експлоатацију железница Б и Срески царински комесаријат.⁴⁶⁴

Крајем 1941. године, у циљу обезбеђења »Трепча«, у руднику су се налазиле 2, 3. и 4. чета, а у топионици 1. чета 1. батаљона 737. пешадијског пука. У јануару 1942. штаб пука и 1. бат. 749. пешадијског пука налазе се у Звечану и Косовској Митровици, као и једна група Руса (белогардејаца) за заштиту привредних објеката.⁴⁶⁵ Међутим, већ 30. јануара 1942. године на подручју опуномоћеног команданта у Србији постављен је командант СС и полиције генерал –

⁴⁶² Војни архив, Београд, НАВ – Т – 501, р. 246, с. 00693–712; Праг 8, с. 466–71; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁴⁶³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁴⁶⁴ *Zbornik NOR, tom XII*, књига 1, док. бр. 2, 4, 17, 45, 56, 116, 180 и 262.

⁴⁶⁵ Војни архив, Београд, Праг 8, с. 521; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа и Косово и Метохија, нерегистрована грађа; Зборник НОР, том XII, књ. 1, док. бр. 260; Бројно стање групе Руса (белогардејаца) за заштиту привредних објеката 2. децембра 1941. у Косовској Митровици износило је 1500 људи. Иста таква група се налазила у Крупњу. Ове две групе биле су претеча формирања Руског корпуса за заштиту привредних објеката.

потпуковник Аугуст Мајснер (August Meyszner).⁴⁶⁶ При његовој команди налазила се и команда полиције поретка, а од полицијских снага 5. полицијски пук, 64. полицијски батаљон и пет чета помоћне полиције. За извршење свих полицијских задатака на територији Србије биле су ангазоване прво три а затим, од 23. новембра 1942, четири обласне полицијске команде, са седиштем: прве у Нишу, друге у Београду, треће у Краљеву и четврте у Шапцу. У оквиру њих биле су окружне полицијске станице, од којих се Окружна полицијска станица 32 налазила у Косовској Митровици. Она је тамо сарађивала с Крајскомандом како у самој управи тако и у свим акцијама и мерама.⁴⁶⁷

Целокупној управи Вермахта и стационираним снагама главни ослонац на том делу Косова били су колаборационисти под водством Џафера Деве (агента Абвера) и од стране колаборационистичке Албанске скупштине именована 10. децембра 1941. Окружна управа Косовска Митровица, с префектом Лутфи Ибрахимом на челу. Срески начелници те управе били су: у Новом Пазару Ахмед Дали, у Вучитрну Бољетинац, у Подујеву Рифат Спахија и у Рашкој Танаровић.⁴⁶⁸

Војне формације албанских колаборациониста биле су сврстане као “албанска жандармерија” под командом капетана Болетинија и полувојне формације – добровољци под водством поглавара села. Са формацијама Косте Пећанца и Недићеве жандармерије чиниле су једну целину у оквиру немачког окупационог система, односно биле су извршни органи Крајскоманде 838 у Косовској

⁴⁶⁶ *Зборник НОР*, том I, књ. 3, док. бр. 45 и 199; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа; Дошавши у Београд, командант СС и полиције Мајснер договорио се 4. фебруара 1942. с Недићем о формирању Српске државне страже у 12 окружних начелстава од по 500 људи. Тако се прикупило 6.000 људи, а 7.500 је преузето из дотадашње полиције и жандармерије, као и 2.500 из добровољачких одреда. Од ових снага је организована мрежа посада у градовима и средиштима општина. Међутим, командант Српске државне страже објавио је 13. јуна 1942. да „српску оружану силу“ сачињавају Српска државна стража, Српска добровољачка команда и Четничка команда.

⁴⁶⁷ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 501, р. 266, с. 1170–1; Т–501, р. 248, с. 45–6; Лондон 3, с. 298921–3; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

⁴⁶⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

Митровици.⁴⁶⁹ Са овим колаборационистима одмах је ступио у везу крајскомандант, капетан Ланг, и о обављеним разговорима 21. јануара 1942. године известио опуномоћеног команданта у Србији о следећем: »...Албанци рачунају сигурно са тиме да би уз помоћ Вермахта могли основати државу – Албанију, која би била слободна од сваког утицаја и која би у својим границама сјединила све Албанце. Сматрају да је садашње стање привремено и користе га као припрему за остварење свог политичког циља. Они су изричито изјавили да за њих не би долазила у обзир никаква сарадња са Вермахтом, ако би стекли уверење, да његова надлештва сматрају садашње стање коначним.⁴⁷⁰

У току 1941. г. Албански национални савез (Албанисцхе Волксбунд) изборио је себи сва права у потпуности. Поставио је своје судије и службенике, формирао оружане формације све с циљем да постане потпуно независан од Београда. То поткрепљују чињеницом да су они одредили цене по својим жељама на подручју Косова и да врше њихову контролу. Одбили су примену начела која се односе на права националних мањина, јер Албанци нису на Косову мањина, него становништво које је потекло из те земље...«⁴⁷¹

Овим колаборационистима и њиховој организацији на подручју Косова, а у оквиру Крајскоманде 838, прикључило се и 199 припадника немачке народности код нас, познатији као фолксдојчери, и то из Косовске Митровице 162, Лешка 7, Новог Пазара 2, Чићева 3, Обилића 16, Косова Поља 6 и Урошевца 3. Они су организационо припадали месној групи фолксдојчера чији је вођа био Мартин Пошарник. Фолксдојчери су представљали основни ослонац Крајскоманде, а њихов вођа био је немачки тумач. Већина осталих била је запослена у руднику »Трепча« и топионици у Звечану. Управник рудника “Стари Трг” био је

⁴⁶⁹ Војни архив, Београд, Праг 8, с. 476–530; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестригована грађа

⁴⁷⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестригована грађа

⁴⁷¹ Војни архив, Београд, Праг 8, с. 466–71; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестригована грађа

фолксдојчер инжењер Шаб, родом из Баната. Остали руководиоци у Трепчи су били инжењери Краус и Смикали, “рајхсдојчери”, а у топионици у Звечану инжењер Хелвиг, Холанђанин.⁴⁷²

Сви колаборационисти, њихова управа и оружане формације чинили су јединствен систем немачке окупационе управе, сконцентрисане у Крајскоманди 838 у Косовској Митровици. Основни задатак био им је борба против НОП – а и његових симпатизера, борба против партизанских одреда и држање у покорности месног становништва – све у циљу експлоатације природног и привредног потенцијала Косова у корист Трећег Рајха.

Међутим, развој НОП – а крајем 1941. и почетком 1942. године принудио је Врховну команду Вермахта да 19. фебруара 1942. изврши реорганизацију система командовања на територији Југославије.⁴⁷³ Од команди опуномоћеног команданта у Србији (*Der Bevollmächtigter Kommandierender General und Befehlshaber in Serbien*). Више команде ЛХВ за нарочиту употребу (*Höheres Kommando zum besonderen Verwendung LXV*) и Команданта Србије (*Der Befehlshaber Serbien*), с важношћу од 1. марта 1942. формирана је Команда командујућег генерала и команданта у Србији (*Der Kommandierender General und Befehlshaber in Serbien*). Под Команду командујућег генерала потпао је и Војноуправни штаб чији је начелник био др Харолд Турнер, као Одељење за војну управу.⁴⁷⁴

Командујућем генералу и команданту у Србији, генералу артиљерије Паулу Бадеру,⁴⁷⁵ кад је преузео команду 3. марта 1942., оперативно и територијално биле

⁴⁷² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁴⁷³ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 501, р. 247, с. 940–1; Т–312, р. 466, с. 8054280; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁴⁷⁴ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 315, р. 2241, с. 778; Т–501. р. 247, с. 937 и 978–9; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁴⁷⁵ *Zbornik NOR, tom XII*, књига 1, док. бр. 57, 83, 162 и 263; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; Бадер је 2. јуна 1941. постављен за команданта Више команде 65.

су потчињене све команде и колаборационистичке снаге, команде и инстанце на територији Србије, Баната, дела Косова и НДХ.⁴⁷⁶ Ове територије окупиране од немачких трупа 1941. године, проглашене су за операцијска подручја с потпуном војноуправном влашћу одговорних команданата, а по овлашћењу Команданта оружаних снага на Југоистоку (*Wehrmacht Befelshaber in Südost*).⁴⁷⁷

Овај систем организације командовања а на југословенском ратишту остао је све до пред крај 1942. године. Међутим, стални пораст снага НОВ и ПОЈ и њихова перманентна активност приморале су Врховну команду Вермахта да крајем 1942. године поново мења систем командовања. У јеку немачких припрема за извођење IV офанзиве југословенско ратиште је подељено на два дела. Територија НДХ је издвојена и на њој је 28. октобра 1942. формиран Штаб команданта немачких трупа у НДХ (*Der Befehlshaber der deutschen Truppen i Kroatien*).⁴⁷⁸ Део Косова под окупацијом Вермахта остао је и даље под Крајскоманом 838 у Косовској Митровици.⁴⁷⁹

Међутим, поједине личности из Крајскомане 838 током времена су се мењале. Тако је на место капетана Лангеа за крајскомананта 13. априла постављен капетан Вагнер, 6. јуна мајор Лудевиг, а 1. децембра 1942. мајор Вајкс. Било је и других персоналних промена, али се организациона војноуправна

за нарочиту употребу, која је сменила 11. армијски корпус у Београду 11. јуна 1941. године. По наређењу команданта оружаних снага на Југоистоку, од 19. јула до 29. јула 1941. вршио је и дужност војноуправног команданта у Србији уместо умрлог генерала Лудвига фон Шредера, односно до доласка новог команданта, генерала авијације Хајнриха Данкелмана. Затим је 4. децембра 1941. преузео и функцију опуномоћеног команданта у Србији генерала пешадије Франца Бемеа а и на њој остао све до 1. марта 1942. године, тј. до преузимања функције командујућег генерала и команданта у Србији 3. марта 1942

⁴⁷⁶ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 315, р. 2244, с. 802–3; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

⁴⁷⁷ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 312, р. 466, с. 8054763–4; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

⁴⁷⁸ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 312, р. 467, с. 8056690–2, Т–312, р. 468. с. 8057502–3; Т–501, р. 254, с. 2–45; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

⁴⁷⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

структура није мењала, већ се само незнатно преиначавала. Иако је Крајскоманда организовала колаборационистичку сарадњу, било је неспоразума и сукоба између четника Машана Ђуровића (припадао четницима Косте Пећанца) и »албанске« жандармерије. Тако су Ђуровићеви четници у селу Лешку (15 км јужно од Рашке, у долини реке Ибра) убили три Албанца, због чега је 7. јануара 1942. године у Косовској Митровици демонстрирало 250 Албанаца.⁴⁸⁰

Од јединица Вермахта у првом тромесечју 1942. године на делу Косова око Косовске Митровице и у долини Ибра налазили су се делови 1. и 2. батаљона 749. пешадијског пука, у циљу обезбеђења комуникација, осматрања и извиђања тог подручја. У циљу обезбеђења рудника »Трепча« пребачен је и бугарски 3 батаљон 49. пешадијског пука.⁴⁸¹

У вези са задацима свих тих окупационих и колаборационистичких снага на том делу Косова, 23. и 24. априла 1942, у Косовској Митровици, начелник Штаба командујућег генерала и команданта у Србији, пуковник Ерих Кевиш, одржао је саветовање с командантом 717. пешадијске дивизије генерал – потпуковником др Хингхофер Валтером командантом СС и полиције, генералом Аугустом Мајснером, потпуковником СС др Шефером, потпуковником Кајенбургом, начелником Оперативног одељења 717. пешадијске дивизије мајором Хортенбургом, командантом 749. пешадијског пука потпуковником Попеом и командантом Крајскоманде 838 капетаном Вагнером.

Закључак тог саветовања био је следећи:

»1. Обезбеђење железничке пруге у долини Ибра са за то одређеним »српским« снагама ствар је групенфирера Мајснера.

Крајскоманда 838, Капетан Ланге, Командант

⁴⁸⁰ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 315, р. 2262, с. 440–1; Праг 8, р. 684 и Праг 9, с. 21; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁴⁸¹ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 315, р. 2262, с. 503–5; Т–501, р. 247, с. 1057 и 1066; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

2. четничког вођу Машана Ђуровића треба сматрати несигурним. Размотрити његово хапшење и одвођење у неки логор за ратне заробљенике.

3. Мере противваздушне заштите за рудник Трепчу.

Директор рудника Трепча изјашњава се против пуног замрачивања, из разлога што се при замрачивању повећава опасност саботаже. Опасност од саботаже је по њему озбиљнија него опасност од напада из ваздуха. За чување 7 км дуге жичаре од рудника Стари Трг до топионице Звечан биће ангажована Руска јединица за заштиту привредних објеката тако да ће сваки носач бити окружен бодљикавом жицом и штићен стражом од два до три војника...

Разговор генералштабног пуковника Кевиша са командантом Руске јединице за заштиту привредних објеката мајором Гескетом и немачким официром за везу капетаном Тричом, односи се на питање смештаја, наоружања и опреме.⁴⁸²

Већ маја 1942. године, ради обезбеђења ширег рејона Косовске Митровице и Новог Пазара, премештени су и други делови 717. пешадијске дивизије, 3. одред Руске јединице за заштиту привредних објеката (1. батаљон у Вучитрн, а остале снаге са штабом у Косовску Митровицу) и 117. инжињеријска чета за изградњу железница у Ушће. Исто тако за осигурање железничке пруге у долину Ибра пребачене су и колаборационистичке снаге: Љотићев Добровољачки одред од 400 добровољаца, четнички одред Косте Пећанца под командом Машана Ђуровића (Ц – 54) од 433 четника и чета »албанских« жандарма јачине 99 људи.⁴⁸³ Затим, у септембру 1942. на делу Косова под окупацијом Вермахта смењени су делови 717. пешадијске дивизије трупама СС – дивизије »Принц Еуген« која је формирана од 1. марта до 16. августа 1942. године на тлу Баната од »фолксдојчера«.⁴⁸⁴ Овој дивизији били су претпочињени 3. одред Руске јединице за заштиту привредних

⁴⁸² Војни архив, Београд, НАВ – Т – 501, р. 247, с. 1186–7; Архив Музеја жртва геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа.

⁴⁸³ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 312, р. 467, с. 8057172–3; Т–315, р. 2242, с. 412–7; Архив Музеја жртва геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁴⁸⁴ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 501, р. 251, с. 150–1, 252–3, 255–62; Т–501, р. 248, с. 372–402, 479–80, 586–93; Т–501, р. 250, с. 112–4; Т–354, р. 145, с. 3786361 и 3786392–412; Т–315, р. 2241, с. 10979; Архив Музеја жртва геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

објекта јачине 1367 војника и једна чета 5. полицијског пука од 120 полицајаца. У Косовској Митровици крајем 1942. године налазио се и један батаљон Српске државне страже јачине 38 официра и 939 војника. Ове формације су априла 1943. имале своје снаге у Косовској Митровици и околини од 25 официра и 414 војника, у Вучитрну и селима око њега 3 официра и 143 војника и у Подујеву 4 официра и 180 војника.⁴⁸⁵

Наређењем командујућег генерала и команданта у Србији од 2. јануара 1943. године премештена је с територије Косова од 6. до 16. јануара 1943. СС дивизија »Принц Еуген« (ради учешћа у познатој IV непријатељској офанзиви, или бици на Неретви), а на њено место стационирана је бугарска 9. пешадијска дивизија. Тако је у Косовској Митровици био смештен 2. батаљон 34. пешадијског пука, а у Рашкој штаб пука, Штабна чета и 1. батаљон 34. пешадијског пука.⁴⁸⁶ У вези са жељом немачке Команде копнене војске да ипак у рејону Крајскоманде 838 остану извесне снаге Вермахта, начелник штаба Групе армија Е, генерал – мајор Ферч, известио је да се у Косовској Митровици и Новом Пазару налазе довољно јаке јединице немачке полиције и целокупна организација војне управе.⁴⁸⁷ Основна замерка команданта Фелдкоманде 610, Теодора Фишера, о прегруписању снага на територији те Фелдкоманде била је да јединице бугарске 9. пешадијске дивизије нису запоселе неколико важних насеља и упоришта.⁴⁸⁸

⁴⁸⁵ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 312, р. 467, с. 8057172–8; Т–315, р. 2242, с. 412–7; Т–315, р. 64, с. 473; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

⁴⁸⁶ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 501, р. 248, с. 1090–1111; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

⁴⁸⁷ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 501, р. 248, с. 1090–1111; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

⁴⁸⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

Тако се по њему на пример, мало снага налазило у Новом Пазару, док их у Подујеву уопште није било,⁴⁸⁹ Међутим, до доласка немачке 1. брдске дивизије на подручје Косова, у оквиру Крајскоманде 838 налазили су се, ради обезбеђење пруге: у Вучитрну штаб 3. батаљона Руског заштитног корпуса од 44 војника, половина једне чете од 70 војника, митраљески вод од 60 војника и противтенковски вод од 30 војника, а у Косовској Митровици штаб 3. пука и пола 5. чете од 130 војника. Од припадника Службе сигурности и безбедности, у Косовској Митровици налазило се при испостави 11 лица, а од полицијских снага Станица 32 немачке полиције састава 4 официра и 9 војника ојачаних 2. четом помоћне полиције од 2 официра и 102 полицајца. Укупно се у Крајскоманди 838 посадама у Новом Пазару (1 официр и 60 војника) и Дугој Пољани (60 полицајаца) налазило 7 официра и 231 полицајац.⁴⁹⁰

При Крајскоманди 838 налазила се и Царинска гранична заштита састављена од припадника Вермахта и Недићевих колаборациониста. Укупно је при Крајскоманди 16. априла 1943. било цариника Вермахта 10 официра и 110 цариника – војника и Недићевих 29 официра и 658 војника. Све ове снаге Вермахта и колаборациониста биле су врло активне у првој половини 1943. године, а и очигледно је да је Крајскоманда 838 у ствари била полицијска институција у којој су главну реч имали шеф Абвера, начелник Службе безбедности и Тајне војне полиције и командир Полицијске станице 32. По њиховом наређењу хапшени су сарадници и симпатизери НОП – а, као и таоци. Тако је 21. јануара 1943. у Косовској Митровици ухапшено 15 Албанца и 15 Срба.⁴⁹¹ Нарочито су своју активност испољили на територији Косова у јеку припрема за предузимање у нас познате В непријатељске офанзиве, или битке на Сутјесци, у извиђању правца наступања, прикупљању података о НОВ и ПОЈ и

⁴⁸⁹ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 501, р. 251, с. 54–5; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁴⁹⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁴⁹¹ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 501, р. 248, с. 1090–111; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

војно – политичкој ситуација. У личној пратњи шефа Абвера и Службе безбедности, док су се кретали целим Косовом, увек се налазио и Џафер Дева.⁴⁹²

И оперативне јединице Вермахта су по својој оцени хапсиле све сумњиве. То су чиниле и Српска државна стража и »албанска« жандармерија и предавале ухапшене Крајскоманди 838 на даљи поступак. Било је случајева да су их на лицу места убијали. По наређењу команданта 98. брдског ловачког пука 1. брдске дивизије, 21. априла 1943. године стрелан је један цивил 7 км јужно од Косовске Митровице. Исто тако, Крајскоманда 838 извештавала је све своје више инстанце о свим догађајима на свом подручју ангажовања, на пример да је 17/18. априла 1943. северно од Косовске Митровице пресечена телеграфско – телефонска линија и да су се на висовима између села Орлане и Туларе (код Подујева) 28. априла 1943. појавиле мање групе партизана.⁴⁹³

Информације о ситуацији у појединим местима и њиховој околини, Крајскоманди су достављали и општински начелници. Тако је општински начелник Подујева известио да су се 27. априла 1943. код села Гајтана (27 км источно од Подујева) спустили падобранци и да су из авиона бацали опрему, наоружање и муницију. Крајскоманда 838 интересовала се и о ситуацији на Косову под италијанском окупацијом и о прикупљеним подацима извештавала више инстанце Вермахта, на пример да су италијанске команде издале наређење да се целокупне резерве животних намирница до 5. маја 1943. године пребаце у стару Албанију;⁴⁹⁴ да су се 26 км североисточно до Приштине крајем марта 1943. године пребациле мање групе партизана; да и даље влада затегнутост између Зогуових присталица и Италијана; да су у Пећи 23. марта 1943. Италијани предузели мере одмазде због убиства италијанског инжењера Терза (убијен 21.

⁴⁹² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁴⁹³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁴⁹⁴ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 315, р. 66, с. 971–99; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

марта 1943) и убиства 25. марта 1943. федералног инспектора Пикотина Сенерина.⁴⁹⁵

Према извештају командујућег генерала и команданта у Србији од 5. априла 1943. године, ове мере су изазвале немир међу становништвом, које је демонстрирало у Пећи, Приштини и Призрену.⁴⁹⁶ Од оперативних снага Вермахта почетком априла 1943. године на подручје Крајскоманде 838, тј. у рејону Рашка – Нови Пазар – Косовска Митровица, стигла је 1. брдска дивизија под командом генерал – лајтнанта Валтера Штетнера. Поред припрема које је вршила у том рејону ради учешћа у предстојећој операцији Шварц, или бици на Сутјесци, против Врховног штаба и снага НОВЈ, њој су били постављени и следећи задаци: обезбеђење железничке пруге Краљево–Рашка–Косовска Митровица; обезбеђење рудника олова Трепча, нарочито јаме Стари Трг и топионице Звечан, рудника азбеста Корлаче и угља Јаран до; обезбеђење демаркационе линије према Италији.⁴⁹⁷

Дислокација јединица 1. брдске дивизије од 21. априла 1943. године на територији Косова и јужне Србије; У овој зони размештаја јединица формиране су и све борбене групе за операцију »Шварц«: »Ремолд« у Новом Пазару, »Салмингер« и Истурени одред »Даумилер« у Косовској Митровици. Прва група се кретала у свој злочиначки поход правцем Нови Пазар–Рожаје–Беране, а друга и Истурени одред Косовска Митровица–Пећ–Андријевица, док су позадинске јединице 1. брдске дивизије у првој фази операције остале на Косову и јужној Србији и одатле снабдевале своје групе.⁴⁹⁸

⁴⁹⁵ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 315, р. 64, с. 553–65; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁴⁹⁶ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 501, р. 249, с. 225; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁴⁹⁷ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 315, р. 64, с. 537–4; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа,

⁴⁹⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

С обзиром да конфигурација земљишта и недостатак путева нису омогућавали употребу моторних возила, наређењем Командујућег генерала и команданта у Србији ангажована су у зони размештаја 1. брдске дивизије товарна грла и људство као будући носачи муниције, хране и опреме у операцији »Шварц«. Тако су при борбеним групама 1. брдске дивизије формиране колоне товарних грла за транспорт муниције, хране и опреме, носачке јединице јачине чете до 250 људи и воловске запреге. То наређење је спровела Крајскоманда 838. У том смислу она је обавезала председнике општина да прикупе товарна грла и људство према захтеву 1. брдске дивизије, а свако одбијање је повлачило казну од 10.000 рајхсмарки или шест месеци затвора. Смотре товарних грла и њихово формирање у колоне, као и људства за носачке јединице, извршене су у Косовској Митровици и Рашкој.⁴⁹⁹

Пошто је 1. брдска дивизија поступно напуштала своју зону размештаја и пребацивала се у Црну Гору, командујући генерал и командант у Србији наредио је 7. маја 1943. да снаге 1. краљевског бугарског окупационог корпуса што брже преузму досадашњу зону размештаја 1. брдске дивизије, као и њене задатке.⁵⁰⁰ Међутим, већ у августу 1943. из Баната је у рејон Косовска Митровица – Куршумлија – Подујево премештена немачка 297. пешадијска дивизија,⁵⁰¹ као већ по неком правилу да се на том рејону припреми за предузимање операције »Еделвајс« против снага НОВЈ у рејону Тетово – Дебар–Кичево – Струга, а и ради реорганизације снага Вермахта, система командовања и војне управе на

⁴⁹⁹ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 315, р. 63, с. 836–7; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁵⁰⁰ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 315, р. 64, с. 649 и 710–1; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁵⁰¹ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 501, р. 253, с. 147–55; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

југоистоку.⁵⁰² Тако је, нешто због пораста снага НОВЈ, а нешто због самог географског положаја у односу на операције Вермахта против јединица НОВЈ и савезника у Средоземљу, Косово од краја 1942. било територија на којој су биле знатне снаге Вермахта, Италије, Бугарске и колаборациониста. Исто тако, од доласка немачке 1. брдске дивизије на део Косова и демаркациона линија, или линија разграничења на окупираној територија Косова између Немачке и Италије, губи свој смисао и од априла 1943. трупе Вермахта о њој vise не воде рачуна, крећу се и преко италијанског окупационог подручја и предузимају на њему војна дејства против снага НОВЈ.⁵⁰³

Војно – политичка ситуација и на основу ње процена Вермахта да је могућна инвазија савезника на Балкан натерала је Хитлера 28. децембра 1942. да изда директиву за регулисање новог система командовања на Југоистоку. Овај систем фунгирао је све до 26. априла 1943. када је због много озбиљније ситуације у којој се нашао Вермахт Хитлер морао да изда ново наређење о регулисању јединственог система командовања и војне управе на Југоистоку.⁵⁰⁴ Узроци ове промене су успеси на ратиштима савезника и снага НОВЈ и неочекивана капитулација Италије 8. септембра 1943.⁵⁰⁵

Нови систем командовања и војне управе на Југоистоку спроведен је наређењем команданта Југоистока од 20. августа 1943, с тим што је и даље назив командант Југоистока остао поред новог – Команда групе армије Ф (*Oberbefehlshaber Südost – Ober – kommando Heeresgruppe F*). Овој команди је од 26. августа 1943. године у 12 часова била потчињена 2. оклопна армија, састава: 15. брдски армијски корпус преименован од снага под командом команданта

⁵⁰² Војни архив, Београд, НАВ – Т – 311, р. 285, с. 717–8, 768–71; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

⁵⁰³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

⁵⁰⁴ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 78, р. 332, с. 6289836; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

⁵⁰⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

немачких трупа у НДХ, 21. брдски армијски корпус, чије је командно језгро био Штаб командујућег генерала и команданта у Србији, генерала артиљерије Паула Бадера, и 69. резервни армијски корпус, од оперативних снага, а од војноуправних новоформирана Команда војноуправног команданта Југоистока (*Militärbefehlshaber Südost*), с генералом пешадије Хансом Густавом Фелбером на челу и Штаб немачког опуномоћеног генерала у НДХ (*Der Deutschen Bevollmächtigter General in Kroatien*).⁵⁰⁶

На територији Србије с делом Косова који је њој припојен као операцијској зони потпуну војноуправну власт је имао Фелбер. Под њим су биле и Недићева управа, њени органи и оружане формације. Од органа управе Вермахта били су потчињени: Фелдкоманда 599 Београд с командом места 378 Пожаревац, Фелдкоманда 816 Шабац с Крајскомандом 861 Ваљево, Фелдкоманда 610 Врњачка Бања с крајскомандама 832 Крагујевац, 833 Крушевац, 834 Јагодина, 838 Косовска Митровица, 847 Ужице и Фелдкоманда 809 Ниш с крајскомандама 857 Зајечар, 867 Лесковац, 823 Велики Бечкерек.⁵⁰⁷

Војноуправном команданту Југоистока су од оружаних формација стајале на располагању: Руски заштитни корпус, Српски добровољачки корпус и немачке полицијске јединице и установе под командом команданта СС и полиције Мајснера. Осим полицијских батаљона и батаљона помоћне полиције (фолксдојчери, Албанци и Руси), биле су му потчињене Српска државна стража, полицијске обласне команде у Београду, Нишу, Краљеву и Шапцу, полицијске окружне станице у Зајечару, Лесковцу, Пожаревцу, Косовској Митровици, Ужицу, Јагодини, Крушевцу, Ваљеву и Великом Бечкереку, испоставе полиције сигурности и службе безбедности у Нишу, Неготину, Лесковцу, Пожаревцу,

⁵⁰⁶ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 311, р. 173, с. 161–3; Т–315, р. 2156, с. 924–5; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁵⁰⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Краљеву, Крагујевцу, Косовској Митровици, Ужицу, Крушевцу, Шапцу, Ваљеву, Лозници и Великом Бечкереку, затим немачка Царинска гранична заштита.⁵⁰⁸

У склопу новог система командовања и реорганизације снага 18. августа 1943. формиран је 21. немачки брдски армијски корпус састава: 297. пешадијска дивизија, 118. ловачка дивизија и 92. гренадирски моторизовани пук. Команда овог корпуса се од 22. августа 1943. налази у Косовској Митровици.⁵⁰⁹ Снаге 297. пешадијске дивизије⁵¹⁰ 21. брдског АК, после капитулације Италије, запоселе су и део Косова који су до тада држали Италијани. На том делу 297. пешадијска дивизија разоружала је италијанске снаге које су припадале команди 9. армијског корпуса и то: дивизију “Пуље” (*Puglie*) са штабом у Призрену и још низ других, придодатих снага у јачини бригаде.⁵¹¹

Врховна команда Вермахта је још пре уласка у тај део Косова, наредила да се због недостатка сопствених снага ангажују снаге »албанске« жандармерије, које ће као противуслугу добити државну независност, односно да се ангажује »свако ко носи пушку и бори се с нама, добро је дошао«. У том смислу и Хитлер је обећао аутономију за део Косова и Албанију, а организацију поверио специјалном опуномоћенику Министарства спољних послова Рајна Херману Нојбахеру.⁵¹² Након разоружања италијанске дивизије “Пуље” и гарнизона на Косову, под команду Вермахта ставили су се: у Приштини 4. албански ловачки пук (2.400 људи), у Вучитрну чета албанских жандарма (200 људи) и у Подујеву батаљон

⁵⁰⁸ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 313, р. 194, с. 7454202–6; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁵⁰⁹ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 314, р. 56, с. 865–8; Т–311, р. 173, с. 161–3; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁵¹⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; Ова дивизија имала је у свом саставу 522. и 524. гренадирски пук, 297. извиђачки батаљон и позадинске јединице.

⁵¹¹ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 501, р. 259, с. 26–40; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁵¹² Војни архив, Београд, НАВ – Т – 77, р. 790, с. 5518735–6; Т–314, р. 557, с. 1002–12; Т–78, с. 322, с. 6289881–95; Т–313, р. 193, с. 7454022–6, Т–120, р. 2955, с. 470179; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

албанских жандарма (600 људи).⁵¹³ Што се тиче административне поделе и колаборационистичке управе, задржане су обе с мање – више истим особљем као и за време италијанске окупације на Косову у оквиру “Велике Албаније”.⁵¹⁴

Уз асистенцију Вермахта, националистичке и колаборационистичке снаге предвођене Џафером Девом, пожуриле су да у новим условима усаврше и употпуне своју управу ради остварења Хитлеровог обећања. Од 16. до 19. септембра 1943. године формирали су тзв. Другу призренску лигу, тј. колаборационистичку управу на Косову, а затим и “Регимент Косова”, који је терорисао и убијао активисте и симпатизере НОП – а на подручју Урошевац – Приштина – Косовска Митровица – Пећ – Призрен све до краја НОР – а.⁵¹⁵

Управа на делу Косова у оквиру окупационог подручја означеног као Недићева Србија такође се није променила, већ је и даље остала под војном управом Крајскоманде 838 са седиштем у Косовској Митровици. Из службеног упутства Врховне команде Вермахта од 7. октобра 1943. године, Команда војноуправног команданта Југоистока у Београду састојала се из Командног штаба, Управног штаба с одељењима за управу и привреду и Војнопривредног штаба, а били су јој потчињени командант СС и полиције и начелник Управе за позадину. Војноуправном команданту Југоистока биле су непосредно потчињене све фелдкоманде, крајскоманде и ортскоманде (*Ортскокомандантур*).⁵¹⁶

На челу сваке фелдкоманде био је фелдкомандант, а имале су персонал за војну управу и привредне послове. Фелдкоманди је било потчињено неколико плацкоманди (*Платзкомандантур*). У свакој ортскокоманди налазио се осим

⁵¹³ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 313, р. 196, с. 7457204–7; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁵¹⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁵¹⁵ Војни архив, Београд, Зборник НОР – а, том I, књ. 19, док. бр. 3 и 70; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁵¹⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

ортскоманданта, персонал који је обављао војноуправне и привредне послове.⁵¹⁷ Према томе, Фелдкоманда 610 и даље је наставила исти рад, али под новим називом Ортскоманда (команда гарнизона) Косовска Митровица. Свакако, овим променама тежило се да се и војноуправним окупационим надлештвима да нови карактер и да се оспособе за извршавање војних задатака с обзиром на војнополитичке задатке и положај Вермахта на Југоистоку. Ови војнополитички задаци и даља оријентација Вермахта најбоље се огледају у Хитлеровој директиви од 29. октобра 1943. године о јединственом руковођењу борбом против НОВЈ под вођством КПЈ с Јосипом Брозом Титом на челу.

У тој директиви пише:

- “1. Комунистичка опасност на Југоистоку захтева јединствену противакцију.
2. За политичко руковођење овом противакцијом је одговоран специјални опуномоћеник Министарства спољних послова за Југоисток посланик Нојбахер, а према упутствима министра спољних послова Рајха. Специјални опуномоћеник води ову акцију у најужој сарадњи са командантом Југоистока и Војноуправним командантом Југоистока.
3. Посебно, опуномоћеник је овлашћен да у појединим земљама Југоистока организује националне антикомунистичке снаге и да политички руководи њиховим ангажовањем у борби против партизанских снага”.⁵¹⁸

Свакако је да овај политички курс Трећег Рајха био пуна помоћ у организовању и подстицању на већу активност на подручју Косова тзв. Друге призренске лиге, »Бали Комбетар« и њихових оружаних формација – од »Регимент Косова« и балиста до СС – дивизије »Скендербег«. Војноуправни командант Југоистока Фелбер у свом извештају пише да ће основна покретачка снага контрареволуције на Косову Цафер Дева, чија су настојања да успостави

⁵¹⁷ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 77, р. 1300, с. 203–5; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

⁵¹⁸ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 311, р. 286, с. 13–6; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

своју власт и уништи НОП превазишла сва његова очекивања и потврдила да је он велики пријатељ Вермахта.⁵¹⁹ Но, опуномоћеник рајхсфирера СС у Албанији Фицтум у свом извештају констатује да та сарадња не иде баш глатко и да чак и виши чиновници и поједине угледне личности делимично сасвим отворено сарађују с комунистима и Енглежима и саботирају одбрамбене мере Вермахта и образовање СС – дивизије “Скендербег”.⁵²⁰ Командант СС дивизије “Скендербег” пуковник Шмидхубер извештава да је од 6.491 припадника ове дивизије за непун месец дана, тј. до 1. октобра 1944. године, дезертирало 3.425 есесоваца.⁵²¹

Снаге ове СС дивизије на Косову биле су распоређене:

1. и 2. батаљон СС самосталне борбене групе на подручју Пећ – Рожаје; 3. СС батаљон (из дивизије »Ханџар«) расформиран и подељен у две борбене групе: М (Митровица) и Н (Нови Пазар) с подручјем дејства у Подујеву и Тутину. Остатак СС батаљона, који сачињава људство које није с Косова, заједно са четом за снабдевање и остатком инжењеријског батаљона, образује батаљон борбене резерве 21. СС дивизије у Приштини;

Противтенковски дивизион 21. СС дивизије премештен из Приштине у Дечане као самостална планинска ловачка група;

Извиђачки батаљон 21. СС дивизије сведен на ојачани извиђачки ескадрон у Ђаковици;

Батаљон за везу 21. СС – дивизије постаје Самостална борбена група;

две чете се налазе у Призрену, а једна као резерва за обезбеђење пута Призрен – Ђаковица;

Ветеринарска чета сведена на 1. ветеринарски вод у Приштини;

две санитарске чете, сведене на једну, подељену на водове у Приштини и Пећи;

⁵¹⁹ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 501, р. 256, с. 337; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁵²⁰ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 175, р. 81, с. 2601473–6; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁵²¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Пук брдске артиљерије 21. СС дивизије, сведен на један дивизион до две батерије као Самостална планинско – ловачка група у Гњилану;

остатак штаба 1. СС планинског ловачког пука подељен, и то: једним делом као Команда за обезбеђење железничке пруге Качаник – Скопље, а другим као Командни штаб Косово – Исток.⁵²²

Међутим, ни ове промене система командовања, промене у окупационој управи и појачано удружено ангажовање колаборациониста у борби против НОВЈ нијесу побољшали одбрамбени положај Вермахта на Балкану. Напротив, снаге НОВЈ су извршиле снажан притисак на територију Србије и биле у сталном напредовању. Напредовање савезника на Западу, ново искрцавање у јужну Француску и, најзад, колебљиви став Бугарске, који се завршио 8. септембра 1944, када је Бугарска објавила рат Трећем Рајху⁵²³ – све то је код највећег дела становништва уливало уверење о брзом протеривању снага Вермахта и коначном ослобођењу. Ни последње промене од 5. септембра 1944. године – потчињавање војно – управног команданта Југоистока у сваком погледу команданту Југоистока – нису битно утицале на даљи ток рата.⁵²⁴ Ништа није донело ни наређење војноуправног команданта Југоистока од 7. септембра 1944. о новом регулисању командних односа у Србији, којим је обезбеђење рејона ван линије фронта пренето на фелдкоманде.⁵²⁵

⁵²² Војни архив, Београд, НАВ – Т – 354, р. 160, с. 3805939–50; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁵²³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; У Бугарској је 1. јуна 1944. образован нови кабинет с Иваном Багрјановим на челу, који је продужио сарадњу с Рајхом. Министарски савет Бугарске 25. јуна 1944. донео је одлуку о повлачењу 1. бугарског окупационог корпуса из Србије, али га није повукао ни до краја августа 1944. године. Затим је 2. септембра 1944. образован нови кабинет, коме је, односно Бугарској, СССР 5. септембра 1944. објавио рат. Пошто је СССР одбио молбу Бугарске за примирје. Бугарска је 8. септембра 1944. објавила рат Трећем Рајху.

⁵²⁴ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 311, р. 193, с. 219–221; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁵²⁵ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 314, р. 32, с. 42–4; Фелдкоманде преименоване у секторе, а фелдкоманданти су постали команданти сектора, и то: Фелдкоманда 816 Шабац – Северозападни сектор, а командант пуковник Хуг; Фелдкоманда 610 Чачак – Југозападни сектор, а командант генерал – мајор Страк; део Фелдкоманде 809 Ниш – сектор западно од Мораве, а

Последња територијална реорганизација војне управе Вермахта на територији Србије и Црне Горе извршена је 19. септембра 1944. Од тада све војно – управне установе Вермахта су у тактичком погледу потчињене армијским, корпусним и дивизијским командама. Фелдкоманда Албаније била је потчињена 21. брдском армијском корпусу, а на подручју Косова све плацкоманде, ортскоманде и испоставе тактички су биле потчињене СС – дивизији “Скендербег”.⁵²⁶ Овакав ток догађаја закључио је експлоатацију природног богатства и привредног потенцијала Македоније, Косова и Србије од стране и у корист Трећег Рајха.⁵²⁷

Организацију експлоатације привредног богатства Косова у корист Трећег Рајха спроводили су Војнопривредни штаб Југоистока с пуковником Браумилером на челу и генерални опуномоћеник за привреду у Југославији Франц Нојхаузен. Њихов основни задатак био је да учврсте економску моћ Рајха, а у овом случају да убрзају експлоатацију стратегијских сировина на подручју Косова – олова, цинка, азбеста и хрома, све у циљу јачања војног потенцијала и борбене моћи Вермахта. Затим, транспортовање економског потенцијала из тог дела окупиране Југославије, припремање свих организационих мера за експлоатацију и евакуацију, као и паралисање и разарање важних војнопривредних постројења која су била угрожена од партизанских одреда и јединица НОВЈ.⁵²⁸

командант пуковник Фен, и део Фелдкоманде 599 Београд – Сектор у оквиру одбрамбеног подручја Београд, а командант генерал – потпуковник Штефан

⁵²⁶ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 311, р. 197, с. 739–43; И 6. октобра 1944, уз образложење да војноуправни командант Југоистока обавља претежан део оперативних задатака, испред његове дотадашње титуле додато је: „Армијски одред Србија“ (Armeeabteilung Serbien – Militärbefehlshaber Südost) Војни архив, Београд, НАВ – Т – 74, р. 1297, с. 493).

Војни архив, Београд, НАВ – Т – 501, р. 258, с. 732, Исто тако извршена је подела 10. октобра 1944. до тада јединствене војне управе Југоисток, с тим да:

„а) тактички задаци и даље остају у (надлежности војноуправног команданта Југоисток с новим начелником штаба; б) Војна управа под руководством дотадашњег начелником штаба фон Гајтнера, се одваја од војноуправног команданта Југоистока и осамостаљује се. С тим да би и даље носио назив: Војноуправни командант Југоистока (Начелник војне управе)“

⁵²⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁵²⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Овај штаб је био повезан са свим војним и војнопривредним командама и установама колаборациониста и наменским установама у Трећем Рајху. На тај начин је Врховна команда Вермахта преко Војнопривредног штаба Југоистока обезбедила постављање задатака и усмеравање експлоатације сировина, полуфабриката и готових производа неопходних војној привреди Рајха. О експлоатацији рудника олова и цинка, азбеста и хрома на Косову, генерални опуномоћеник за привреду Нојхаузен обавештавао је од 1. јуна 1941. године сваког месеца опуномоћеника за петогодишњи план Рајна, Хермана Геринга, и Одељење за рударство Министарства привреде Рајха.⁵²⁹

Према Нојхаузену, основне тешкоће у експлоатацији рудника, прошлих месеци под окупацијом, манифестовале су се у недостатку руководећег кадра у рудницама и постројењима, недостатку квалификоване и неквалификоване радне снаге, у материјалном необезбеђењу рудника и слабој организацији транспорта. Међутим, по њему, већ јула 1941. производња у »Трепча« достигла је предвиђени ниво, што је омогућило упућивање тона олова и цинка у Рајх. Но, развој НОП – а током 1941. на тлу Југославије узроковао је нагли преокрет у планираној експлоатацији Косовских рудника. Иако су на немачком окупационом подручју Србије током 1941. године партизани плански нападали руднике, »Трепча«, с обзиром на јако обезбеђење, није прекидала производњу. Али, због рушења мостова у долини Ибра ометан је транспорт олова, цинка и хрома с Косова.⁵³⁰

Према Нојхаузену, све до јула 1942. основни проблеми били су и ови: рудари нису долазили на рад, недостајали су квалификована радна снага, храна и одећа рударе, затим угаљ, којим се ”Трепча” снабдевала из рудника угља Косово, а они су се налазили на италијанском окупационом подручју. Све то је утицало да се није могла достићи предратна продуктивност од 46 до 50.000 тона ископане руде месечно. Није се могло постићи месечно више од просечно 30.000 тона. Што се

⁵²⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁵³⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

тиче експлоатације азбеста, истраживачки радови су почели 1941. године у Корлаћу код Рашке, у околини Косовске Митровице, Качаника и Прешева. Они су прекинути због развоја НОП – а и зиме. Међутим, настављени су у априлу 1942. године. У Косовској Митровици је изграђен један мањи погон за испирање азбеста. Он је почео рад августа 1942. године.⁵³¹

Највећи значај за наоружање и привреду Трећег Рајха имали су рудник олова Трепча и топионица у Звечану. Последњих месеци 1942. године отпремано је просечно по 2.000 тона олова, месечно, од чега је мањи део, према уговору између Вермахта и Италије, транспортован у Италију. Олово из »Трепче« покривало је 13% потреба ратне индустрије Вермахта. И учешће цинка је било знатно. Уз ово, приликом сепарације олова и цинка у Звечану добијано је месечно око 5.000 т сумпораче, од које се производила сумпорна киселина, а затим транспортовала у Трећи Рајх и Словачку.⁵³² У 1942. години ископано је за потребе Трећег Рајха 345.084 т сирове руде олова.⁵³³ Произведено је: 18.106 т цинковог концентрата, 30.613 т оловног концентрата, 18.382 т. чистог олова, 43.366 т бизмута, 6.132 кг сребра, 507 кг бакарног концентрата и 44.505 т пирита. У Трећи Рајх је транспортовано: 29.325 т цинковог концентрата, 8.513 т оловног концентрата, 20.564 т чистог олова, 36.732 т бизмута, 6.132 т сребра и 77.683 т пирита.⁵³⁴

У циљу повећања увоза руда и метала из Југославије у Трећи Рајх, Херман Геринг је наименовао 9. децембра 1942. Франца Нојхаузена и за свог генералног опуномоћеника за руднике метала на Југоистоку.⁵³⁵ Нојхаузен је целокупну

⁵³¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

⁵³² Војни архив, Београд, НАВ – Т – 77, р. 1296, с. 3–19; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

⁵³³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

⁵³⁴ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 84, р. 80 с. 1368172–4; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

⁵³⁵ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 77, р. 1296, с. 3–19.; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа,

организацију у вези с повећањем експлоатације рудника метала пренео 9. фебруара 1943. године на Војнопривредни штаб Југоистока. У том циљу је ангажован Рударски батаљон Југоисток, формацијског састава 4 чете, а бројног 7 официра, 66 подофицира и 637 војника. Од тог батаљона биле су на подручју Косова ангажоване крајем 1943. године две групе из 2. чете.⁵³⁶ Група у руднику »Трепча« и топионици у Звечану била је јачине 4 подофицира и 45 војника.⁵³⁷

Но, ни Нојхаузен ни делови Рударског батаљона Југоисток нису знатније повећали производњу рудника олова и његових прерађевина. Предратна производња олова није достигнута иако је овај метал по оцени Нојхаузена, за војну индустрију Трећег Рајха по вредности раван злату. Највећа месечна производња постигнута је у марту 1943. године – 33.922 т, и децембру – 33.623 тона оловне руде.⁵³⁸

И у 1944. години, све до септембра, настављена је експлоатација рудника олова »Трепча« приближним интензитетом као и претходне године. Тако је јуна 1944. ископано 32.400 т, јула 33.136 т и августа 34.000 т. оловне руде.⁵³⁹ У септембру те године престаје организована експлоатација рудника »Трепче« и топионице у Звечану. Још у јуну и јулу 1944. производња чистог и сировог олова у блоковима опала је због недостатка хемијских средстава. У то време произведено, је свега 1.374 т олова, а отпремљено у Трећи Рајх 1.121 тона.⁵⁴⁰ У августу 1944. у топионици у Звечану и руднику »Трепча« налазио се од делова

⁵³⁶ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 77, р. 614, с. 1801039–40; НАВ – Т – 77, р. 1299, с. 1526–8; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; Командир 2. чете био је поручник Томес. Чета је имала 6 војова; Вод који је био ангажован 3. јула 1944. у (руднику хрома »Језерина« имао је у свом саставу 1 официра, 4 подофицира и 38 војника.

⁵³⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁵³⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁵³⁹ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 501, р. 248, с. 25; Т–84, р. 80, с. 1368150; Т–77, р. 1299, с. 727–35; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁵⁴⁰ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 71, р. 59. с. 557302–3; Т–77, р. 1299, с. 630–43; Т–311, р. 286, с. 116–152; Т–77, р. 1298, с. 246–51; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Рударског батаљона Југоисток само један полувод од 1 подофицира и 13 војника, пошто је почетком јуна из Трепче упућен преко Призрена остали део вода од 4 подофицира и 27 војника у рудник хрома »Подградец« у Албанији.⁵⁴¹

Према оцени стручњака Вермахта, одлазак немачког руководећег кадра и људства које је надзиравало рад у погонима и окнима утицало је на производњу, јер ангажовање месне радне снаге и службеника није успело. Недостатак радне снаге Вермахт је покушао да ублажи довођењем италијанских војника – заробљеника и радну снагу из осталих рејона наше земље. Али, снажан притисак снага НОВЈ на територију Србије и Косова, отпадање Бугарске као савезнице Трећег Рајха, успеси Црвене армије и савезника, спречавало је даљу планску експлоатацију природног и привредног потенцијала Косова.⁵⁴²

Дезорганизација привредне експлоатације проузрокована је прекидом железничког и путног саобраћаја. Тако је железнички саобраћај био у прекиду од 3. до 11. августа 1944. године због дејстава снага НОВЈ у Ибарској долини, на прузи Краљево – Кос. Митровица. И учестале диверзије, на пример рушење моста на Ибру код Косовске Митровице почетком септембра 1944, ометале су експлоатацију рудника и погона на Косову. Затим, деоница пруге Краљево – Косовска Митровица била је онеспособљена у дужини од 20 км и на том делу вршен је претовар на ауто – транспорт. Обустави рада рудника олова »Трепча« и топионице у Звечану свакако је допринела и немогућност довоза угља и хемијских средстава за рад, што је такође последица поремећаја у железничком и путном саобраћају изазваног од снага НОВЈ.⁵⁴³

Овим узроцима неостварене производње метала, на коју је рачунао Геринг именујући Нојхаузена за свог опуномоћеника у рудницима и погонима на Косову,

⁵⁴¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁵⁴² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа,

⁵⁴³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа,

треба додати слаб радни учинак оних који су радили присилно а и оних у сталном радном односу. »На крају—како је констатовано начелник Војноуправног штаба Југоистока – на разним местима на ангажовању радне снаге јако је утицала активност партизана«. ⁵⁴⁴ Све до половине октобра 1944. године у Трепчи и Звечану се налазио део Рударског батаљона Југоисток од 1 подофицира и 35 војника. Њихов задатак је био да изврши припреме за онеспособљавање »Трепче« и разарање топионице, а након тога да их предају у надлежност 3. чети 26. мотомеханичког батаљона »Рударство«, која се повлачила из Грчке. ⁵⁴⁵ Но, зато није било времена па су ти погони незнатно оштећени пали у руке НОВЈ. ⁵⁴⁶

Иако је током 1941/42. године стално постављано питање међусобног разграничења на окупираном Косову од стране Краљевине Италије и Бугарске, до битних промена није дошло мада су се у томе ангажовали и колаборационисти. Но, већ априла 1943. питање демаркационе линије било је пука формалност, јер је Вермахт обезбедио присуство својих трупа и на италијанском окупационом подручју. Томе су свакако, допринели снажни развој снага НОВЈ, бојазан од инвазије савезника и капитулација Италије 8. септембра 1943. Од тада се цела територија Косова налази у оквиру окупиране управе Вермахта, али без неких битних измена – остала је подељена у оквиру јединственог окупационог система Вермахта. ⁵⁴⁷

У склопу војноокупационе управе Вермахта у Србији нашао се од краја маја 1941. године и део Косова, у оквиру Крајскоманде 861, а од 20. децембра 1941. под Крајскомандом 838 Косовска Митровица. У окупациону управу Вермахта

⁵⁴⁴ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 84, р. 80, с. 1368150; Т–77, р. 1299 с. 727–35; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

⁵⁴⁵ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 77, р. 1299, с. 624–7, 1285–9; Т–77, р. 1297 с. 456–9; Т–77, р. 1300, с. 882–6; Т–77, р. 613, с. 180381–2.; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

⁵⁴⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

⁵⁴⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

њене инстанце и снаге биле су укључене и све колаборационистичке снаге и њихова управа и с њим чинили јединствен окупациони систем Вермахта у Србији, означеној као Недићева Србија. Та управа, концентрисана у Крајскоманди, представљала је јединствен полицијски и управни систем окупационе управе Вермахта, с основним задатком да угуши НОП и обезбеди експлоатацију природног и привредног потенцијала Косова у корист Рајха. Извршење тих задатака окупационе управе Вермахта на том делу Косова највећим делом су омогућили колаборационисти и њихове оружане формације: »албанска« жандармерија, српска жандармерија (Недићева), четнички одреди Косте Пећанца, фолксдојчери и белогардејци као извршни органи Крајскоманде у Косовској Митровици.⁵⁴⁸

Поред окупационе управе Вермахта, његових инстанци и снага и колаборациониста, од 1941 до 1944. године на том делу Косова су се смењивале или на њему формиране (СС – дивизија “Скендербег”) знатне оперативне трупе Вермахта и с тог подручја вршиле припреме или предузимали опсежније операције против снага НОВЈ. И после капитулације Италије, иако је остало и даље административно подељено на два дела, Косово је представљало јединствен окупациони систем Вермахта.

Међутим, стални развој НОП – а од 1941. до 1944. и успеси савезника присилили су Врховну команду Вермахта да у том периоду стално мења систем командовања и војноокупационе управе на Југоистоку, све у циљу побољшања војно – политичког а затим и одбрамбеног положаја Вермахта. Но, све то је мало утицало на јачање снага НОВЈ на југословенском ратишту, које су у новембру 1944. и на Косову однеле коначну победу над снагама Вермахта.⁵⁴⁹

⁵⁴⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестригована грађа

⁵⁴⁹ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 77, р. 1299, с. 624–7, 1285–9; Т–77, р. 1297 с. 456–9; Т–77, р. 1300, с. 882–6; Т–77, р. 613, с. 180381–2.; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестригована грађа

Експлоатацију природног и привредног богатства Косова у корист Рајха организовали су немачки генерални опуномоћеник за привреду Франц Нојхаузен и Војнопривредни штаб Југоистока, уз свестрану помоћ Крајскоманде у Косовској Митровици, колаборациониста и њихових оружаних формација, и оперативних трупа Вермахта и њихове специјализоване јединице Рударског батаљона Југоистока и организације ТОТ. Преко њих је организована производња и експлоатација стратегијских сировина вреднијих од злата за Вермахт – олова и цинка из »Трепче«, руда хрома, азбеста, мангана и угља. У њиховој је надлежности била и организација транспортовања тог економског потенцијала. Експлоатација оловне руде у периоду од 1941. до септембра 1944. износила је месечно просечно око 30.000 тона, а у топионици у Звечану топљено је око 2.000 тона олова и низ других нуспроизвода, што је покривало 13 одсто потребе ратне индустрије Вермахта. Експлоатација хромове руде с Косова износила је 30 одсто укупне количине транспортоване руде с Балкана.⁵⁵⁰

⁵⁵⁰ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 77, р. 1299, с. 624–7, 1285–9; Т–77, р. 1297 с. 456–9; Т–77, р. 1300, с. 882–6; Т–77, р. 613, с. 180381–2; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

V поглавље

Бугарска окупациона зона на Косову и Метохији

Део Косова под бугарском управом

Бугарске претензије на Косову и Метохији биле су засноване на померању граница према западу, италијанске претензије заснивале су, насупротив, ка истоку, док су Немци желели да обезбеде свој стратешки и економски интерес. Немци су као најјачи партнер у крајњој инстанци одлучивали о концесијама које су се могле учинити у корист италијанског или бугарског савезника. Бечки разговори из априла 1941. показали су овај тип арбитраже и уступака једној и другој страни. Рибентроп је оставио сектор Љуботена за Бугарску, а Косовску Митровицу формално инкорпорирао у састав Србије. Немци су у случају Љуботена, а посебно Трепче, осигуравали своје ратне потребе за неопходном рудом. Бугарска је задржала, део гњиланског среза северно од Пасјана, Витину, Качаник и Сиринићку Жупу.⁵⁵¹

Ова подела није задовољавала ни једну заинтересовану страну: Италијане, Бугаре, албанске квислинге, српске квислинге (Аћимовића и Недића). Када је крајем 1941. године донета одлука да се прошири бугарска окупациона зона у Србији, немачки командант Југоистока је предлагао 20. децембра 1941. године, да се бугарски окупациони режим прошири и на Приштину и на Косовску Митровицу, али предлог није реализован. Тек половином 1942. године лапски срез дошао је у састав бугарске окупационе зоне, а почетком 1943. године у бугарску окупациону зону ушла су још два среза: митровачки и вучитрнски. Ово немачко „попуштање“ било је условљено потребом замене немачких трупа

⁵⁵¹ Димитар Попов, Иван Божилов, Цветана Георгијева, Константин Косев, Андреј Пантев, Искра Баева, *Историја Бугарске*, Београд 2008, приредио Срђан Пириватрић, стр. 325 – 333; Miodrag Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika u Srbiji 1941 – 1944*, Београд 1989.

бугарским у време кризе Немаца на Источном фронту и слома немачке Шесте армије под Стаљинградом.⁵⁵²

Део Косова који је припао Бугарима, окупирале су јединице 5. бугарске армије, које су биле запоселе и делове Македоније и Србије. Према овој административној подели качанички срез ушао је у састав Скопске области која је имала 13 срезова. Поред среских начелстава „Качаничка среска управа“, формиране су и општине у следећим местима: Штрпцу, Витини, Жегри, Пасјану и Ранилугу. Бугарску окупацију карактерисало је увођење њихових судова (редовних и ванредних), увођење бугарског законодавства, најстроже репресивне мере у случају напада на бугарска војна и службена лица и забрана антибугарске пропаганде.⁵⁵³

Постојећи поредак у окупационој зони Косова обезбеђивали су батаљони граничара, контролишући граничне пределе према Србији и „Великој Албанији“. У општинским центрима успостављене су жандармеријске станице. Као и у анектираним деловима Македоније и Србије, тако је и на Косову Бугарска спроводила политику денационализације, која је имала неке особености. Створен је снажан административни апарат састављен од службеника бугарске националности, уведен је бугарски језик у школе, а спровођене су и друге насилне мере бугаризације. Органи бугарске окупационе управе користили су принудни рад за изградњу војних објеката. Бугарска је у овом делу Косова имала, као што показује рудник хрома, код Брезовице, имала само право својине, док је експлоатација припадала Немцима.⁵⁵⁴

Бугарски окупациони механизам имао је поред класичних организација у свом саставу и службу безбедности која је контролисала делатност Албанаца, италијанску пропаганду на Косову, супротстављајући се активностима

⁵⁵² M. Stojiljković, n. d., Beograd 1989.

⁵⁵³ M. Stojiljković, n. d., Beograd 1989.

⁵⁵⁴ M. Stojiljković, n. d., Beograd 1989.

италијанске обавештајне службе. Од политике, преко економије до шпијунских активности, Скопска обласна полиција имала је један одред („Бирманов“) састављен од припадника војне и цивилне полиције и „контрачетника“. Овом одреду је била дужност да обезбеђује ред и мир, кажњавајући нарушиоце успостављеног поретка.⁵⁵⁵

Подручје Косовска Митровица – Приштина – Подујево, насељено према немачким изворима већинским албанским становништвом, налазило се под обласном немачком Фелдкомандантуром 809 у Нишу. Обласна командантура је 12. маја 1941. године сматрала да би среске капетаније са претежно албанским становништвом било боље да буду обухваћене као подручје среске командантуре у Митровици. Ове среске „капетаније“ (среска начелства) припадале су Моравској, Вардарској и Зетској бановини и то: Подујево, Вучитрн, Приштина, Гњилане, Цазанец (мисли се на Качаник), Урошевац и Митровица. Нека среска подручја делом су припадала Италији (Подујево, Вучитрн, Приштина, Гњилане (делом Бугарској), Цазанец – Качаник (делом Бугарској), Урошевац (већим делом припао Италији), Митровица (делом припала Италији). Немци су се руководили принципом да „арнаутско подручје“, без обзира у каквим лабавим односима према надлежној банској управи, буде под командом једне немачке установе.⁵⁵⁶

Приступањем Бугарске Тројном пакту правдано је перспективом за остварење „националних идеала“. Зато је цар Борис у новембру 1940. године водећи разговор са Хитлером о томе поставио питање Македоније. Хитлер је уверавао бугарског цара да ће лично подржати остварење бугарских „националних идеала“. Почетком јануара 1941. године председник владе Богдан Филов завршио је договарање о приступању Тројном пакту, а пакт је потписан 1. марта 1941. године у Бечу. Овим пактом Бугарска је дозволила улазак немачких трупа на своју

⁵⁵⁵ M. Stojiljković, n. d., Beograd 1989., стр. 63 – 64

⁵⁵⁶ M. Stojiljković, n. d., Beograd 1989., стр. 65 – 66

територију, чиме је обезбедила визу за анектирање суседних територија, посебно југословенских територија.⁵⁵⁷

На основу одобрења Немачке, бугарске 5. армија са генералом Николом Миховим на челу отпочела је 18 априла. окупацију дела југословенске државне територије. До 23. априла она је окупирала један део те територије, а у другој половини априла читаву Македонију, сем њене крајеве у западној Македонији. Јединице 5. армије окупирале су и део југоисточне Србије, а на Косову, у Бугарској окупационој зони Косова, створен је један срез – Качаничка среска управа. У састав овог среза ушле су следеће општине: качаничка, штрбачка, витинска, жегранска, пасјанска и ранилучка.⁵⁵⁸ Касније бугарска окупациона зона проширена је на лабски, митровачки и вучитрнски срез. Окупацијом ових крајева Србије, Косова и Македоније постигнут је основни циљ окупаторских владајућих кругова – остварење „националних идеала“ и стварање „Велике Бугарске“ због тога стварање новог фашистичког законодавства било је саставни део тежњи тих „виших идеала“ бугарске владајуће класе.

Да би се одржао успостављени фашистички режим у Бугарској, посебно да би се сачувале добијање „новоослобођене“ територије које су биле вечна тежња режима у периоду од 1941–1944 године, по веома кратком поступку донео је више ванредних казних материјалних и процесних закона који су служили као правни извор и средство против оружаних и других видова отпора усмерених на решењу окупаторског режима. То значи да овакав окупаторски режим морао је још у самом почетку свог политичко – административног консолидовања да уводи посебне мере репресалија и прогонства против оних друштвених сила које су му се супростављале и које су на један или други начин отежавале његово неометано функционисање.⁵⁵⁹

⁵⁵⁷ М. Stojiljković, n. d., Beograd 1989.

⁵⁵⁸ Ali Hadri, *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu 1941–1945*, Beograd 1973., стр. 129

⁵⁵⁹ Александар Христов, „Скопскиот партизански одред во полицијско – судските документи на окупаторот“, у, *Скопје во НОВ 1941*, Скопје, 1973, стр. 335.

Из карактера бугарског фашистичког законодавства се може видети развој и ескалација фашизма у Бугарској до његове кулминације и друго, могу изворно да се следе окупациони циљеви у такозваним „новоослобођеним“ земљама, а нарочито територијалне претензије у Македонији. Ово законодавство било је спроведено преко добро организованог система принуде, а његову суровост окупирани народ међу којима и народ Косова осетили на својим леђима, са спровођењем масовног терора и репресалија. Законски акти који су донесени у периоду од 1941–1944 године од стране фашистичке бугарске окупаторске власти или пак оспособљени за нове услове, други подзаконски акти за законском снагом и подзаконски акти за спровођење закона, сачињавају комплетни правни поредак фашистичке Бугарске.⁵⁶⁰

Од донетих нових закона, чији је број изнад 40, као и од многих подзаконских аката за спровођење закона донетих за време окупације од стране бугарског фашистичког окупаторског режима, видљива је тенденција да се створи нов ванредни правни поредак, који ће служити интересима бугарске фашистичке државе. У том смислу била је усмерена пажња за његово спровођење. Зато је извршена чистка политичко „неподобних“ судија и уводи се у фашистички режим верни судски кадар преко примене судске несмењивости наименовања судија административним путем. Зато, није случајно што од бројних институција које је бугарски окупатор створио, значајно место заузимају такозвани „полеви“ (преки) судови којима су омогућаване репресалије обимнијих размера.⁵⁶¹

Све преузете мере за „прогресивно“ новелирање законодавства биле су добро прорачунате да послуже пре свега, за реализовање бугарских окупационих циљева. За време окупације на окупираним територијама Косова, бугарско

⁵⁶⁰ Архив Музеја жртва геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; Novica Veljanovski, „Zakonodavstvo Bugarske 1941 – 1944 kao sredstvo za sprovođenje okupacionih ciljeva na Kosovu“, *Kosovo*, 7, Priština 1978.; У овом периоду фашистички режим је донео више материјалних и процесних закона и разних уредби са законском снагом којима је било циљ да се осигура опстанак режима нарочито на окупираним територијама.

⁵⁶¹ M. Stojiljković, n. d., Beograd 1989.

казнено законодавство било је коришћено против револуционарних маса. То се посебно односи на један део тих закона, који са својим оштрим казним санкцијама дају обележје целокупног бугарског фашистичког законодавства.⁵⁶² Полицијске истраге и војно – судски процеси на овом простору дају нам изворну грађу о томе како се бугарска фашистичка власт припремала и законодавним путем да санкционише своје трајне намере, а тиме да се одржи на окупираним територијама и да обезбеди доминацију свог државно – правног фашистичког поретка.⁵⁶³

Окупаторска власт на окупираним територијама главне акције и мере за откривање револуционарне делатности, као и за кажњавање носиоца те делатности, предузима на основу Закона за заштиту државе, тачније речено на основу Закона за измену и допуну Закона за заштиту државе од 12. септембра 1941. године, која је извршена на Закону за заштиту државе (ЗЗД) од 1924. године. Какве циљеве су намеравали да постигну са направљеним изменама и са спровођењем овог Закона веома је јасно. У ствари, то је видљиво из образложења пројекта Закона за заштиту државе које даје тадашњи министар правосуђа Митаков, који између осталог истиче да „... садашњи Закон је заштиту државе није прилагођен за будуће ратно време, које тражи с једне стране, посебно строге мере у односу на неке испаде, опасне за државу и њену егзистенцију а, с друге стране, налаже се предвиђање нових одредби које у време доношења Закона нису могле бити предвиђене и које исто тако траже једну строгу санкцију...“⁵⁶⁴

Из изнетих узрока за измену и допуну овог Закона може се закључити да фашистички законодавац признаје да Закон за измену и допуну Закона за заштиту државе од 10. септембра 1941. године је био казнен закон са ванредним казним мерама и да је ванредност карактеристично обележје предвиђених измена и допуна да последице представљају „посебне строге мере“ и да ће се укључити

⁵⁶² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁵⁶³ М. Stojiljković, n. d., Beograd 1989.

⁵⁶⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

„нове одредбе“ повезане са строгом санкцијом“. Није тешко назрети да је један од основних циљева ових измена брз и ефикасан обрачун са учесницима антифашистичких покрета на окупираним територијама. Ово потврђује даље излагање министра Митакова који каже да „... се налаже потреба, наведени Закон да се допуни у три сфере: прво, да се заостре санкције за нека дела с обзиром на потребу и тражење ратног времена; друго, да се предвиде нове одредбе које налаже ратно време и треће, да се упрости поступак и исти направи бржи и ефикаснији...“. У изношењу депутата др. А. Попова по пројекту закона истиче се и један други циљ за стварање Закона, а то је законским путем да се издигне „... престиж и снага бугарске државе и бугарске власти...“.⁵⁶⁵ Депутат Н. Савов иде још у већу крајност изјављујући да „... мирне савести ће гласати за Законпројект...“ да би додао и то да „... за неке преступе треба да се прошири смртна казна, јер се могу наћи судска већа, која помоћу адвоката, који заштићују једнострано, да се извуку опасно дејствујући елементи“.⁵⁶⁶

Није био мали број ни других депутата који су се залагали за увођење строгих казни. Међутим, неки од њих су ишли у такву крајност, тако да када би се анализирали њихова изношења у бугарској фашистичкој скупштини, може се закључити да их је захватила јака фашистичка еуфорија. Тако, на пример, депутат Иван Петров изјављује да „... сигурно је да та делатност, која тражи да разбије бугарски народ, да уништи бугарску државу, је најпакосније дело, најодвратније дело, за које треба да се предвиди смртна казна. Кад нема смртне казне, сигурно је да они што пролазе кроз судове, при великој благонаклоности судија постају хероји. Ја бих желео да се не понови та историја, зато је мој позив: Закон да се донесе најстрожије...“. Исти говорник, сматрајући да напред изнето је преблаго да би придобио депутате да гласају за Закон и евентуално да се додвори фашистичкој бугарској влади којој је било веома потребан један овакав закон и тадашњем стању бугарске фашистичке државе, поново апелује: „... ако се

⁵⁶⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁵⁶⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

неколико таквих типова обесе ужетом, сматрате ли да хоће да се стави крај на крају крајева, на ту разарајућу масу, злодела итд....“⁵⁶⁷

Са пажљивим и добро усмереним образложењем и са бројном подршком депутата у фашистичко бугарској „народној“ скупштини, није било тешко протурити и овај строги закон. Правећи анализу овог акта и упоређујући га са текстом из 1924. и 1925. године могу се запазити три групе измена и допуна. У прву групу спадају оне у које се укључују нове одредбе; у другу измене и допуне које се односе на повећање казни предвиђене у санкционом делу правних норми укључене у ЗЗД, а са трећом групом измене и допуне у великој мери се упропашћавају и, што је најважније, убрзава се поступак за дела по овом Закону.⁵⁶⁸

Тако, промена смртних казни је изразито већег обима. Видљиво је повећана несразмерност између тежине учињеног дела и примењене казне, што представља редак пример у новијем правосуђу. Ово потврђује и факт да се предвиђају смртне казне за помагаче, прикриваче дела и за дела у покушају која су оквалификована као извршена дела. Осим тога повећани су минимум и максимум казни лишавања слободе и строгог затвора. Поједностављивање и убрзавање процедуре омогућавају стварање добро познатих преких судова, масовно примењиваних и на територији окупиране Македоније.⁵⁶⁹

Није спорно да је оспособљавањем овог Закона за ратно време, бугарска фашистичка власт желела да створи правно основу за предстојеће прогоне и судске, посебно ратно – судске процесе на окупираним територијама. Ово потврђује излагање неких депутата у бугарско фашистичкој скупштини, који размишљајући својом савешћу, ипак не могу да нађу оправдање за доношење овако строгог закона без преседана. Тако Н. Мушаков, у свом говору изражава

⁵⁶⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁵⁶⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁵⁶⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

сумњу за то да ли време у коме се доноси закон може да се сматра за ратно време. Он између осталог каже: „... треба да се види да ли је ратно време само када има мобилизације, рата, или пак ви сматрате и садашње време ратним, да би донели законе за ратне судове? Ви у вашем нацрту закона сматрате га за ратно... Међутим ја желим да питам, у садашњем времену када нисмо у рату, можемо ли да дамо ратним судовима разгледање тих преступа?...“.⁵⁷⁰

Ово подржава и излагање П. Стојнова, који изјављује да представља грубо кршење законитости... кажњавање по овом закону да се врши од ратних судова у ратно време без објављивања ратног стања...“, а предлаже да се то учини када буде објављено ратно стање. Међутим, министар правосуђа Митаков, тумачећи на свој начин ратно стање, изјављује да „...Што се тиче ратног стања, то је стање које настаје не тражећи испуњавање било какве формалности. То је једно фактично стање и у условима ратног стања почињу да дејствују војни судови. Коментар је непотребан. Објашњење прихвата већи број депутата а предлози претходних дискусија су одбачени.“⁵⁷¹

С овим изменама и допунама постојећи закон од 24 члана добија још нових 15, а 13 су измењена и допуњена. Остали су неизмењени само 11 мање битни чланови. Ови бројеви сами говоре да је реч о потпуно новом законском акту, пажљиво припреман и прорачунат за остваривање добро познатих бугарских фашистичких циљева. Доношење овог Закона 1941. године за брзо сређивање неодложних питања у „ослобођеним“ земљама и Закона о обезбеђењу реда у „новоослобођеним“ земљама бугарска фашистичка влада је обезбедила себи одрешене руке за предузимање разних мера на окупираном подручју. Народно Собрање Бугарске, супротно постојећем уставу, законодавну делатност преноси

⁵⁷⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁵⁷¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; опширније

на владу, а на тај начин доноси посебан режим на окупиране територије.⁵⁷² У циљу примењивања ових закона, већ првог октобра 1941 године, бугарски министар унутрашњих послова телеграмом обавештава обласне директоре о комунистичким активностима на окупираној територији истичући да располажу „подацима да још необуздани комунистички функционери“ припремају акције и упозорава административни и полицијски апарат да буде опрезан на такве појаве.⁵⁷³ Убрзо и генерал Васил Бојдев посебним упутством обратио се командантима 5 армије⁵⁷⁴ са намером да осујети развој антифашистичких тенденција на окупираним територијама променом раније поменутих прописа.⁵⁷⁵

У току 1943. године фашистичка Бугарска налази се у стању тешке економске и државно – политичке кризе. Криза, као и повећана антифашистичка борба посебно у окупираним деловима Македоније, натерала је бугарско руководство да размишља о поштравању терора. Ни реакционарне измене и допуне Закона за заштиту државе од септембра 1941. године, као ни други фашистички закони нису били довољни за постизање репресивних терористичких циљева бугарског режима. Зато 21. јула 1943. године у бугарској Народној скупштини, по веома кратком поступку, донет је нови закон за измену и допуну Закона за заштиту државе. Његово доношење, као што се уосталом истиче и у образложењу узрока за доношење Закона, је подстакнуто од „дотадашње примене ЗЗД“, а са намером ефикасније да се постигну његови циљеви.⁵⁷⁶ Са овим изменама закон постаје карактеристичан с тим што је приметно повећана скала казних репресија. То постиже са проширивањем постојећих чланова, са проширивањем на пољу неких санкција, а посебно са повећањем на пољу примене смртне казне. Компетенције

⁵⁷² М. Апостолски, А. Христов, Р. Терзиоски, „Положбата на окупирана Македонија во Втората светска војна 1941–1945“, *Гласник на Институтот за национална историја Скопје*, год. VII, бр. 1, 1963, стр. 26–27.

⁵⁷³ Vlado Ivanovski, „Savetovanje u Stolicama i stanje u Vardarskoj Makedoniji septembra 1941. Godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1, 1977., стр. 137.

⁵⁷⁴ V. Ivanovski, n. d., стр. 137.

⁵⁷⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁵⁷⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

судских органа, какви су у суштини и ратни судови, повећавају се, и они постају оперативнији у свом дејству.⁵⁷⁷

Ипак, главна измена и допуна овог закона чини се да је направљена у оном делу где је делатност партизанских одреда била највећа. То се односи на чл. 11, алинеја 1. где се предвиђа смртна казна или доживотна робија за случајеве рушења ратног материјала, инсталација, телефонских инсталација, путева, електричних инсталација, зграда, мостова и других објеката ратног и државног карактера. Ово новелирање није случајно. Наиме, један од главних циљева партизанске активности био је усмерен ка уништењу магазина са прехранбеним артиклима, зграда у којима су биле смештене бугарске фашистичке установе и слично. Аналогно томе, допуна члана представља правни одраз форме антифашистичке борбе и разарајуће делатности партизанских одреда и других диверзантских група.

Осим Закона за заштиту државе, у овом периоду у фашистичкој Бугарској донето је и више других закона. Њихово доношење у парламенту с обзиром на карактер државне власти у Бугарској, није било тешко. То потврђују и саме околности и расположење при доношењу Закона за заштиту државе које је био предмет претходног излагања. Они садрже више материјално – правне и казнене норме као правне изворе за супротстављање различитим формама оружаног и другог отпора поробљених народа. Ови закони су у већини случајева закони за измену и допуну већ примењиваних казнутих закона. То су Закони за допуну Закона за очување моралне и материјалне снаге армије,⁵⁷⁸ Закон за измену и допуну војно – казненог наредба – закона, Закон за измену војно – казненог закона,⁵⁷⁹ Закон за заштиту нације и други закони.⁵⁸⁰

⁵⁷⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁵⁷⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁵⁷⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁵⁸⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Бугарска влада и двор били су наклоњени фашизму и зато се веома лако стварају услови за антијеврејско законодавство, посебно по уласку немачких трупа у Југославији, као и бугарских у Македонију и друге југословенске земље. Ово законодавство имало је за циљ да ликвидира Јевреје, најпре као економски фактор у држави, затим као политички, а најзад и физички да их ликвидира. Од великог броја антијеврејских прописа посебно је интересантан Закон за заштиту нације, који је донет под утицајем антисемитског закона у Хитлеровој Немачкој. Са унешеним одредбама у овај закон прави се допуна Закона за заштиту државе, јер се поред других одредаба настоји да се држава заштити од јеврејске „опасности“, што представља прихватање Хитлерове Тезе о нацији. Без посебне анализе, то је сасвим видљиво из распореда чланова у следеће четири главе: за тајне и међународне организације; за лица јеврејског порекла; противнационалне и сумњиве појаве; и посебне одредбе. Међутим ми ћемо се задржати на одредбама другог дела Закона, односно дела „за лица јеврејског порекла“.⁵⁸¹

Закон за заштиту нације изгласан од бугарске Народне скупштине, и правилник прописан од Министарског већа бугарске фашистичке владе, требао је да „заштити“ нацију од Јевреја. Тако према овом закону сви Јевреји били су проглашени за државне непријатеље. Биле су им спречене многе професије, а они који су се већ бавили тим професијама морали су у року од шест месеци да ликвидирају своја предузећа, тј. да их продају врло јевтино или да их уступе људима који нису јеврејског порекла.⁵⁸² Јевреји нису могли да буду сопственици, акционари и учесници са капиталом у просветним установама, у предузећима за позоришта, за биоскопе, у хотелима, у издавачким предузећима, у предузећима за трговину и производњу грамофонских плоча и филмова, у трговачким дућанима и у предузећима за производњу оружја. У року од шест месеци сва та права требало

⁵⁸¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁵⁸² Александар Матковски, *Трагедијата на Евреите од Македонија*, Скопје, 1962, стр. 42.

је да буду ликвидирани или пребачени на лица бугарског порекла.⁵⁸³ Даље, Закон изричито наглашава да се Јевреји одстрани из просветно – културних установа, као што су биле школе, позоришта, штампа и сл. јер је постојао страх од јеврејске пропаганде.

Овај Закон био је посебно строг у погледу запошљавања Јевреја у бугарској администрацији. Њима је био забрањен приступ на сва службеничка места, а они који су били запослени морали су да напусте таква места. Нису могли да буду власници новчаних завода, власници просветних установа, предузећа за производњу оружја и слично.⁵⁸⁴ Закон за заштиту нације донео је и бројна политичка ограничења. Пре свега, на окупираним територијама Јевреји нису сматрани бугарским држављанима а постојала су и следећа друга политичка ограничења:

Сви Јевреји били су дужни у року од једног месеца, са почетком од 14. 7. 1941 године, да пријаве своје учешће у полицијској управи и да се воде у картотеци; Јеврејин из Македоније и других окупираних подручја, није могао да прими бугарско држављанство, већ је био сматран југословенским држављанином, а зато што је живео на „бугарској“ територији плаћао је данак од 30 лева. Имао је и специјалну личну карту. Било им је забрањено активно и пасивно бирачко право; било им је забрањено да буду државни службеници у државним установама, као општинским, друштвеним и приватним организацијама и установама: нису смели да служе у бугарској армији, а као откуп плаћали су специјални војни данак; нису могли да посећују редовне школе итд.⁵⁸⁵ Са Законом и другим актима, предвиђена

⁵⁸³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; Члан 27. Закона за заштиту нације гласи: „Лица јеврејског порекла не могу бити власници, акционари и учесници капиталом у просветним установама, позориштима, биоскопима, издавачким предузећима, трговачким предузећима и предузећима за израду грамафонских плоча и филмова... у хотелима, трговачким дућанима, предузећима за производњу оружја. У року од шест месеци сва та прва морају бити ликвидирани или пребачени на лица бугарског порекла... На ликвидирани или неутуђени иметак конфискује се“.

⁵⁸⁴ А. Матковски, н.д., Скопје, 1962, стр. 74.

⁵⁸⁵ А. Матковски, н.д., Скопје, 1962, стр. 53.

су и многа друга политичка и социјална ограничења, а међу најтежим било је ношење посебних значки прописаних са посебним упутством.⁵⁸⁶

Расположиви избори говоре да су Македонски Јевреји тешко подносили бугарско непризнавање држављанства фашистичке Бугарске, јер су сматрали да ће самим признавањем бити заштићени од предстојећег физичког ликвидирања. Зато су често протествовали против оваквог третмана. Тако у једном протесту од 12. 1. 1943. године упућено бугарским властима између осталог каже се „... Зар ми што смо ту рођени, који вековима ту живимо, где су многобројни наши преци оставили своје кости и своје животе, да се третирамо као странци...“⁵⁸⁷ Међутим овај као и други протести били су узалудни. Прогањање Јевреја и даље је продужено још већим интензитетом.⁵⁸⁸

Само три дана по уложеном протесту, уместо позитивног одговора, делегат КЕВС – а Иван Захаријев, на основу Закона за заштиту нације, издаје наредбу са веома строгим ограничењима. У наредби се предвиђа: забрана Јеврејима да посећују локале, посластичарнице и дућане што се налазе у главним улицама Скопља; забрана у празничним данима да се посећују градски биоскопи; даље, забрањују им се посете игранкама, градском парку, позоришту и кретање по главним улицама града.⁵⁸⁹ Са економских и политичких ограничења Јевреја прелази се на њихово физичко ликвидирање које је било омогућено Законом за заштиту државе. У преговорима по овом питању немачког министра у Софији Бекерла и бугарског министра унутрашњих послова Петра Грабовског, у општим цртама било је договорено, да у првој тури Бугарска преда Немачкој 20.000 Јевреја са окупираних територија, о чему се касније постиже и писмена сагласност између њихових представника.⁵⁹⁰ Двадесет трећег марта 1943. године Министарско веће потврђује споразум закључен 22. 11. 1943 године и доноси

⁵⁸⁶ А. Матковски, н.д., Скопје, 1962, стр. 21.

⁵⁸⁷ А. Матковски, н.д., Скопје, 1962, стр. 13.

⁵⁸⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁵⁸⁹ А. Матковски, н.д., Скопје, 1962, стр. 22.

⁵⁹⁰ А. Матковски, н.д., Скопје, 1962, стр. 59.

коначно решење да се одузме бугарско држављанство Јеврејима који су га имали и да се принудно иселе.

Према плановима бугарске владе у складу са договором постигнутим са Немачком, требало је да се депортују сви Јевреји из „новоослобођених“ земаља односно из Македоније, Србије, Косова, Тракије и Пиротског краја. Јевреји из „старих предела“ којих је било око 50.000 лица, нису били у плану за депортацију. Из ове групе за депортовање су били предвиђени само они Јевреји који су се називали „нежељени Јевреји из старих предела“. Из овог договора види се колонијална политика бугарских фашиста у односу на „новоослобођене“ земље. Али и Јевреји из „страних предела“ које су намеравали да депортују, а чији је број износио око 8500 лица, нису били депортовани. Један од узрока је и тај што се код напредних елемената бугарског народа јавио отпор, посебно у Тустендилу. Под притиском овог отпора изменила се наредба о иселјавању Јевреја из Бугарске, али то није важило за Јевреје из Македоније, Бело морија и Пирота.⁵⁹¹ Тако уместо 20.000 предвиђених договором за депортовање Јевреја само из „новоослобођених“ земаља, било је депортовано 11.392 лица, од којих само из Вардарске Македоније 7.144, што значи углавном су страдали Јевреји из Македоније, укључујући и качанички срез.⁵⁹²

Међутим изгледа да има још једно објашњење зашто Немци нису инсистирали на потпуно спровођење договора за депортовање Јевреја из читаве Бугарске. Територије које су окупирани Бугари, Немци још увек нису „отписали“ и уступили Бугарској, већ у повољнијим условима требало је да буду повраћена. Коментаришући овај Закон за заштиту нације, лист ПК КПЈ за Македонију „Билтен“ у статуту „Закон за вишу расу“,⁵⁹³ истиче да су Закон за заштиту нације донели и бугарски фашисти. „Према њему“ ... каже се у листу, „многе народности које су вековима живеле у Македонију „Билтен“ у статисти „Закон за вишу расу“,

⁵⁹¹ А. Матковски, н.д., Скопје, 1962, стр. 61.

⁵⁹² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁵⁹³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

истиче да су други сматрају се као нижи народ и забрањује им се да живе као људи“. Даље се образлаже однос бугарских фашиста према овим народностима преко конкретних примера и осуђује се такав поступак према народностима у Македонији, што је у духу линије КПЈ за решавање националног питања у Југославији.⁵⁹⁴

Доношење свих ових наведених закона из материјално – правне сфере имало је за циљ да се створи правна база за спровођење казнене репресије. Они су били широко примењивани у војним процесима, у полицијским истрагама, а посебно у пословима такозваних преких (војнополицијских) судова. Не само у материјално – правној сфери, обимна законодавна активност је показана и у процесно – правној сфери. У овом правцу посебно место заузима Закон за кривични (казнени) поступак. Постојање ових процесно – правних прописа као и њихово новелирање и прилагођавање новој ситуацији било је нужно за обезбеђење фашистичке диктатуре и постојање фашистичке државе. И зато не случајно, у експозеу министра правосуђа Митакова ка пројекту Закона за измену и допуну Закона за кривични поступак, истиче се да „данашњи кривични (казнени) поступак, као што видите, сасвим не одговара да буде основа за ефикасно правосуђе што налаже карактер неких дела предвиђени у специјалним законима. Потреба за посебне процесне одредбе које би одговарале том циљу осећа се одавно. Никад се та потреба није осећала више као у данашње време када специфични услови живота налажу најбрже мере за развој државе, правни поредак и привредну стабилност“.⁵⁹⁵

Циљеви које фашистички режим жели да постигне са Законом за допуну Закона о кривичном поступку веома су видљиви из цитираног дела експозеа. Наиме, циљ је са правним средствима, овога пута процесног карактера, да се гарантује безбедност фашистичке диктатуре и фашистичке државе. Његова

⁵⁹⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁵⁹⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; Експозе министра правосуђа Митакова био је поднет у фебруару 1942. године.

ригорозност није могла да остане непримећена чак ни од неких депутата у фашистичкој бугарској скупштини који, и поред лојалности фашистичком режиму, нису могли да не изнесу своје мишљење о овом закону. Тако је један изјавио да „... Законске мере које су утврђене, толико су супротне правној мисли и правним појмовима, те је чак чудно, како један такав пројект што најозбиљније угрожава интересе грађана, може да буде разматран...“.⁵⁹⁶ Анализирајући извршене допуњавање Закона о кривичном поступку, посебну пажњу привлачи новоунешена глава VI, под насловом „Поступак за дела која траже посебну брзину“. Посебним чланом одређено је поље примене ове главе, а то су дела за која се по специјалним законима тражи посебна брзина, као и дела по неколико других закона.⁵⁹⁷ Са уношењем допуне цео овај закон добија карактер закона са посебном брзином, као што, уосталом, изјављује један од депутата Народне скупштине, „идеална брзина“. То је био закон који је омогућио стварање добро познатих преких судова.⁵⁹⁸

Извршене измене и допуне постојећих закона, као и новодонети закони, створили су солидну правну основу за заштиту фашистичког поретка у Бугарској. Њихова примена од окупаторских судова, посебно од оних у окупираној Македонији и на Косову, свуда је била праћена терором и смрћу многобројних македонских родољуба. Тамо где је антифашистичко расположење било веће, већа и ефикаснија је била примена ових фашистичких правних прописа. Македонски и народи Косова имали су ту судбину да осете горчину мрачног фашистичког бугарског законодавства, створеног у периоду од 1941–1944. године са добро познатим циљевима и намерама, а примењивано углавном преко окупаторских судова и полицијских истрага и спровођено преко других подзаконских аката, какве су биле многе наредбе за спровођење одређених закона.

⁵⁹⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁵⁹⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁵⁹⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Са улажењем бугарских фашистичких сила окупатор није чекао много да би спровео законе режиране у бугарској „Народној“ скупштини. Тако на пример у Македонији, а то се односи и на део Косова на оном делу који је припадао под Скопском обласном дирекцијом, по завршетку формалне окупације 22. априла 1941. године, (на свим деловима Македоније, изузимајући Тетово, Гостивар, Кичево, Дебар и Стругу и на деловима окупираних на Косову), бугарски окупатор се веома брзо консолидовао и већ 26. априла тадашњи Обласни директор Скопља, Антон Козаров издаје прву наредбу, у којој поред одређивања рејона Скопске области објављује да од 26. априла 1941. године „... уводи се редовна грађанска администрација и општинска власт Бугарског Царства...“, додајући да „... ступају на снагу грађански и административни закони Царске Бугарске...“. Наредбом се прописује и следеће:

„Сви грађани, административни и полицијски органи што су дејствовали до данас, престају да функционишу, осим ако буду специјално овлашћени од Области да продуже рад. “Наређујем, сви окружни управитељи, полицијски началници и кметови, који су добили назначење или су задужени да продуже свој рад, да преузму своје дужности и да уведу бугарску власт и законе у својим местима...“⁵⁹⁹ Још истог дана је издата и друга наредба, а у наредби полицијског началника Антонова предвиђено је максимално ограничење политичких слобода, које се изражава у забрани окупљања у групе и наређује се дејствовање у оваквим случајевима са ватреним оружјем без упозорења.⁶⁰⁰

Наведени закони и наредбе су само минимум законодавства које је прилагођено, пре свега, за остварење окупационих циљева, колико толико да се у глобалним цртама види карактер бугарског фашистичког законодавства. Међутим, овај карактер најбољи се може видети прегледом окупаторских судских

⁵⁹⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶⁰⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

докумената. Наиме, иако је сачувано више судских и полицијско – истражних докумената груписаних у више дела истражног или другог карактера, она из 1941. и 1942. године су бројнија када је окупаторски терор на Косову, као и у Македонији веома јак, јер окупатор жели да уништи отпор на самом почетку. Поменути Закон је најпажљивије припреман и прилагођаван окупаторским фашистичким циљевима бугарске буржоазије и тако даје највернију слику тих циљева.⁶⁰¹

За 1941. и 1942. годину оптужбе у тужилачким актима, углавном садрже оптужбе за учињена „кривична“ дела предвиђена Законом за заштиту државе. Тужилачки акти имају уобичајене садржине које се налазе у уводном делу документа. Тако, у акту по обичају најпре се износи општа делатност КПЈ, њена повезаност са Коминтерном, методи борбе и циљеви чланова и помагача. Исцрпљивањем ових општих констатација, за сваког оптуженог износи се његове „антидржавне и друштвеноопасне делатности“, а затим долази списак оптужених и на крају се наводи која лица треба довести пред суд.⁶⁰²

Кривична дела су имала три фазе у поступку. Прва фаза је истражни поступак у којој се на предлог полиције води истрага против оптуженог лица. Друга фаза дела је доказни поступак и у њој се врши „доказивање“ учињеног дела пред судом. У трећој фази, у којој дело добија назив „казнено“ дело, изриче се пресуда и одмерава се казна окривљених лица. Из докумената садржаних у предметима који су нам били на располагању видљиво је да се најчешће судило групама, а веома ретко појединачно оптуженим лицима. Групе су често бројале изнад пет лица. У зависности од тога да ли је било речи о групно оптуженим или пак појединачно оптуженим лицима, дела добијају и одговарајућу квалификацију.⁶⁰³

⁶⁰¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶⁰² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶⁰³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа.

Тако, суђена су по чл. 2⁶⁰⁴ и чл. 3,⁶⁰⁵ и по чл. 16.⁶⁰⁶ Ређе је употребљаван чл. 22, тачка „Б“⁶⁰⁷ Закона за заштиту државе. Скоро у свим случајевима дела су квалификована према чл. 1 ЗЗД.⁶⁰⁸ Највећи део ових чланова је допуњено и прилагођено ситуацији војно – окупационог времена, а само један део су нови чланови. Међутим, треба напоменути да иако је законодавство веома марљиво прилагођавано између осталог и за остваривање окупационих циљева, о том законодавству већ су се одмеравале и далеко строже казне, иначе, како би могли да објаснимо податак да су поједини симпатизери, чланови васпитних група или прилагачи народне помоћи суђени и по 15 година строгог затвора, ако не би имали у виду да је окупатор измишљао оптужбе да би отежао положај учесника масовног отпора.⁶⁰⁹

⁶⁰⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; Члан 2. Закона за заштиту нације гласи: „Ко ствара организације, групе или њихове подгрупе наведене у члану 1. овог закона, или постаје Члан таквих организација, група или подгрупа казниће се: ствараоци и организатори строгим тамничним затвором не мање од 10 година и глобу од 50.000 до 500.000 лева, а чланови строгим тамничним затвором од 5 до 10 година и глобу од 50.000 до 200.000 лева, а за војно време ствараоци и организатори смрћу, а чланови строгим тамничним затвором не мање од 10 година и глобу од 100.000 до 300.000 лева.

⁶⁰⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; Члан 3. гласи: Ко набавља средства, прикрива, подржава, олакшава или потпомаже саветима или другчије наведене у чл. 1. организације, групе, њихове подгрупе или њихове чланове, казниће се строгим тамничним затвором од 8 година и гробу од 30.000 до 150.000 лева, а за време рата у смрћу.

⁶⁰⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; Члан 16 гласи: Ако организација или група о којима је ред у члану 1. овог Закона, припреме нереди, побуне, терористичке акције, убиства или нека друга опасна дела за постизање наведене у истом члану циљеве, кривци се кажњавају: потстрекачи, организатори, водичи и извршиоци смрћу, а други чланови и помагачи смрћу или строгим, тамничним затвором не мање од 10 година и сви глобом од 200.000 до 500.000 лева. Ако то буде извршено за време рата казна у оба случаја је смрт.

⁶⁰⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; Члан 22 „Б“ гласи: Од истих судова и применом истих правила у претходном члану, разматрају се дела извршена за време рата или у ратном стању према члану 98–108, 109–118, 383–386, 390–395, 405–410, 412 и 413 Кривичног закона.

⁶⁰⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; Члан 1. ЗЗД гласи: Забрањују се свакојаке организације, групе или њихове подгрупе које пропагирају или потстичу на насилну промену установљени државни и друштвени поредак, било ка насилном одузимању власти или пак које за постизању истих циљева желе да се служе иступима, оружаним акцијама, насиљима или терористичким дејствима.

⁶⁰⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; опширније, Н. Вељановски, н.д., Приштина 1978.

Злочини бугарског окупатора на Косову

Сиринићка жупа која се простире са обе стране горњег дела Лепенца, на североисточним крајевима Шар – планине, припадала је бугарској окупационој зони. Бугари су се на почетку окупације представљали као пријатељи Срба, а непријатељи Албанаца. Такав однос су убрзо променили, јер су формирали контрачете и дозвољавали активности вулнетара и балиста. Бугарски окупатори и албански квислинзи учествовали су заједно у борбама против Шарпланинског партизанског одреда. Бугарски окупатори и њихови помагачи сурово су се обрачунавали са српским становништвом које је подржавало и помагало партизански покрет.⁶¹⁰

Бугарске власти су, марта 1944, у Врбештици ухапсиле 23 лица, углавном чланове породица партизана и појединце који су и до тада били хапшени или интернирани, па пуштени. Пребацили су их у Штрпце и затворили у зграду основне школе. Ту су десеторо ослободили, а осталих 13 спровели у Качаник, где су их, 1. априла, на месту званом Топле Воде стрељали. Тада су стрељани: Анђелко Цветковић са сином Јованом, Сибин Томић и његова снаја Цвета, Риста, Цвета, Душан, Милан и Станоје Сталетовић, Анђелко Ђорђевић, Миладин Јоксимовић, Мита Стефановић и Стаја Кузмановић. Један бугарски војник који је погинуо, сахрањен је 30. јуна 1944. Квислинзи су приморали велики број Срба да присуствују погребу. Постојала је опасност да присутни после буду стрељани у одмазди, али се томе успротивио отац погинулог војника који је био присутан. Међутим, након сахране, изван црквеног дворишта, почели су напади на људе. Хапшени су сви, старци, жене, мајке са децом.⁶¹¹

Школска зграда у Штрпцу претворена је у затвор. Из ње је 30. јуна изведено 50 лица. Међу њима, било је тринаесторо деце млађе од седам година. На

⁶¹⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶¹¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

ракановачкој ливади су стрељани. Стаји Марковићу, политичком комесару Шарпланинског одреда, убијени су: отац Риста, мајка Стојанка и супруга Савета са близанцима Јованом и Јованком у наручју. Дванаести дан после овог злочина, погинуо је и Стаја Марковић. Заједно с њим погинуо је и Цветко Грбић, један од најхрабријих шарпланинских партизана. И њему је 30. јуна, на ракановачкој ливади убијено пет чланова породице: мајка Стоја, брат Војислав и супруга Драгиња са трогодишњом кћерком Надом и седмогодишњим сином Миладином. Стојиљку Сталетовићу убили су супругу Горицу са четворо деце од три до седам година старости.⁶¹²

Страдале су и друге партизанске породице. Из качаничког затвора доведен је Милутин Николић и стрељан заједно са супругом Иваном и кћерком Добрилом. Стрељане су и: мајка Стоја и сестра Ценка, партизанке Драгиње Николић. Укупно је на ракановачкој ливади, тог 30. јуна, стрељано 43 лица. Истовремено је у близини, на Гушавцу, стрељано још седморо, тако да је број жртава био 50. Убијени су најближи сарадници партизана Димитрија Стефановића: супруга Јулка са сином Властимиром, таст и ташта Душан и Зорка Рецић и свастика Горица са двоје мале деце Милицом и Слободанком.⁶¹³

Трогодишњи Добривоје који се за време стрељања налазио у наручју деде Драга Градочевећа, остао је у гомили лешева неповређен. Када су злочинци полазили и напуштали стратиште, почео је да се извлачи. Чуо се његов плач и један од припадника контрачете вратио се, набио га на бајонет и бацио у оближњи шумарак. Бугарски војници, припадници контрачете и балисти су, 15. августа 1944. у селу Драјковцу покупили све одрасле мушкарце које су затекли у кућама. После мучења и злостављања у центру села, пустили су их, осим браће Стаје и Стојиљка Стојановића и Мира и Бора Радића, које су стрељали код цркве.⁶¹⁴

⁶¹² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶¹³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶¹⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Један од најтежих злочина албански квислинзи су починили 28. јуна 1944, на подручју Косовске Каменице. Иако су знали да је реч о болници, извршили су подмукли напад и извршили убиства рањеника, санитетског особља и њихових пратилаца. Приликом офанзиве бугарске фашистичке војске против НОВЈ, извршен је и општи напад на јединице 22. српске дивизије. Болница није могла да буде у Округлици, па је пребачена у рејон Липовице, десетак километара јужно од Лебана, и ту се задржала и наредног дана. Тада су Бугари кренули у напад, настојећи да 22. српску дивизију сабије у троугао Бела Земља – Равна Бања – Веља Глава, и да их присили да оду на територију Велике Албаније, што би је довело у изузетно тежак положај. Штаб дивизије донео је одлуку да болницу пресели у село Туларе.⁶¹⁵

За обезбеђивање болнице одређен је 2. врањски одред, коме је придодат и један батаљон, углавном ненаоружаних бораца, 13. српске бригаде. Болница и јединице које су је пратиле предузеле су ноћни марш и у два сата 28. јуна, стигли на своје одредиште – Вељу Главу. Бугарска војска је нападала са свих страна пешадијом, артиљеријом и авијацијом. За болницу су најопаснији били нападачи који су према Вељој Глави, из правца Липовице и Горње Округлице. Иза рањеника су се налазиле албанске квислиншке снаге које су држале положај у косовском појасу старе српско – турске границе, односно демаркационе линије између Велике Албаније и Србије под немачком окупационом управом.⁶¹⁶

Албански квислинзи су били балисти и војници 4. албанског пука под командом потпуковника Фуата Османија – Дибре. Штаб Одрета и управник болнице, доктор Јеремија Жерајић су покушали да спас потраже у преговорима са вођама балиста. У преговорима су само тражили пролаз колоне са болницом, преко дела њихове територије, ради пребацивања на подручје северно од Врања. Очекујући напад Бугара, који су били све ближи болници, покушано је да се албанским квислинзима, златним дукатима „плати прелаз преко њихове територије“. То је учинио доктор Жерајић, уз сагласност Штаба Одрета. Албанци

⁶¹⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶¹⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

су одбијали дукате, јер наводно нису имали одобрење више команде. Међутим, они су у исто време спроводили концентрацију свог људства и доводили нове снаге.⁶¹⁷

Болницу су напали Бугари и албански квислинзи у исто време. Бугарске јединице су заузеле Вељу Главу. Борци и рањеници су гинули или били рањени. Покушан је пробој према селима; Поличка, Веља Глава, Лајчевац и Десивојац. Тежиште борбе било је на терену Поличке реке, којим се кретала болница. Ту је настрадало много бораца и рањеника. Јединице 4. албанског пука у знатној мери су помогли да бугарске снаге имају огромну премоћ. На свиреп начин убијани су немоћни рањеници и заробљени борци. Побијено је и болничко особље, на челу са доктором Јеремијом Жерајићем. Једино је преживела Васиљка Декић, помоћник управника болнице.⁶¹⁸

Део 2. врањског одреда и бораца из 13. бригаде успео је да се ноћу пробије из обруча и избије североисточно од Бујановца. Заробљенике који су преживели покољ на терену Поличке реке чекала су нова страдања. Спроведени су у село Огоште, где су злостављани. Потом су пребачени у Гњилане. Приликом проласка кроз албанска села на путу до Гњилана, албански сељаци су их тукли. У српским селима нису дозвољавали народу да им дотури храну. Из Гњилана су спроведени за Приштину. На путу до Приштине, опет су приликом проласка кроз албанска села малтретирани. Тог, 28. јуна, убијен је велики број рањеника и заробљених бораца. Припадници СС „Скендербег“ дивизије су у Приштини тукли рањене и заробљене партизане.⁶¹⁹

Привредна експлоатација на бугарском окупационом подручју; Иако су рудници хрома “Језерина” и “Брезовица” били на бугарском окупационом подручју, експлоатацију је, организовао уз помоћ организације ТОТ, према раније утврђеном договору Немаца и Бугара, Војноуправни штаб Југоистока. За

⁶¹⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶¹⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶¹⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

отпремање 30.000 тона руде хрома и даљу експлоатацију изграђени су 30 км дуга железничка пруга, с наставком жичаре, и пут.⁶²⁰ Удео експлоатације хромове руде из рудника »Језерина« износио је 30% укупне количине руде транспортоване у Трећи Рајх из Грчке, Македоније и Србије. У руднику је била ангажована друга група 2. чете Рударског батаљона Југоисток, јачине 3 подофицира и 36 војника. Продукција овог рудника износила је у августу 3.000 т, новембру 2.800 а у децембру 1943. године 2.400 т руде хрома. То је било знатно више него почетком 1943. године, јер је у том периоду експлоатација ове руде била обустављена због снежних наноса и недостатка железничких вагона за транспорт. Свакако, на продуктивност је утицало и хапшење радника и службеника, извршено априла 1943. од стране бугарске полиције, због веза с партизанима.⁶²¹

Рудник, жичару и ускоколосечну пругу Брезовица–Качаник штитиле су бугарске окупационе трупе (3. чета јачине 4 официра, 13 подофицира и 128 војника стационираних у Штрпцу). Оне су, с бугарском полицијом, почетком јула 1943. ухапсиле код Штрпца (рејон рудника Језерина) 30 људи, од којих су у тој акцији убиле шест. На смањену експлоатацију рудника утицао је и недостатак угља за покретање локомотива. Због тога је саобраћај на прузи Брезовица – Качаник био обустављен од 20. јуна до 13. јула 1943, до пристизања дизел – локомотива за вучу.⁶²²

У извештају немачког официра за привреду у Србији од 15. децембра 1943. године пише: “У коповима Језерине, упркос јачем узнемиравању околине од партизана, постигнута је производња на нивоу претходних месеци захваљујући раду групе Рударског батаљона Југоисток”.⁶²³

⁶²⁰ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 77, р. 1292, с. 489–92; Т–75. р. 69, с. 1–74; Архив Музеја жртва геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶²¹ Архив Музеја жртва геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶²² Војни архив, Београд, НАВ – Т – 77, р. 613, с. 180067–76, 1800158–9, с. 18001607, 1800168–74, 1800189–90; Архив Музеја жртва геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶²³ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 77, р. 613; с. 1800254–62; Архив Музеја жртва геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

У периоду јануар – септембар 1944. године експлоатација рудника хрома остала је на нивоу претходне године. Према процени стручњака за рударство Вермахта, да би се експлоатација задржала на истом нивоу, требало је отворити нове јаме, јер су старе тако рећи биле исцрпене, односно све сиромашније рудом. У том циљу јуна 1944. почели су шири радови у руднику »Језерина«, на површинском копу, што је, према процени, обезбеђивало трећину до тада експлоатисане руде. Тако већ јуна и јула 1944. раде три површинска копа, чија је производња у јуну износила 630 а у јулу 1944. године 720 т хромове руде. У руднику “Језерине” јуна 1944. било је запослено 209, а јула 224 радника. Они су у јулу 1944. ископали 2.514 т руде хрома.⁶²⁴ Почетком септембра 1944. године група Рударског батаљона Југоисток, од 1 официра, 4 подофицира и 38 војника, под притиском јединица НОВЈ повукла се у Урошевац.⁶²⁵

После распада бугарског окупаторског апарата на територији Србије, Македоније и дела Косова, септембра 1944. године, уследио је покушај да се на тим територијама формира развијен СС и полицијски апарат и укључи у постојећу квислиншку власт. Али, услед снажног притиска снага НОВЈ и убрзаног повлачења немачке групације „Е“ из Грчке и Македоније, то није успело, тако да је тај део територије Југославије био једно време под командом команданта корпуса генерала Шолца, а затим генерала Шојрлен Ернста, који су на том делу једино и привремено организовали читаву мрежу команди места (Ортскоммандатурен), које су функционисале све до повлачења немачких оперативних снага са Косова.⁶²⁶

⁶²⁴ Војни архив, Београд, НАВ – Т – 77, р. 1299, с. 630–43, 1326–8; Т–77, р. 613, с. 1800371 – 4; Т–84, р. 84, с. 137408–6; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“. збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестригована грађа

⁶²⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестригована грађа

⁶²⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестригована грађа

VI поглавље

Италијанска окупациона управа на Косову и Метохији део протектората “Велика Албанија”

Косово и Метохија под италијанском управом

После капитулације Југославије, Команда Метохијских трупа Југословенске Краљевске Војске (ЈКВ) је указала немачкој команди у Пећи да је у интересу Немаца да пристану на предају ових трупа с обзиром на то да у Ђаковици и околини има много војних магацина и велике количине хране и материјала, као и на чињеницу да се југословенске трупе неће без отпоре предати Италијанима. Када се уверила у ту чињеницу, немачка команда је 19. априла упутила своје јединице у Ђаковицу, где су јој предати магацини ЈКВ.⁶²⁷

Обласни комитет КПЈ за Косово и Метохију указивао је и пре рата на опасност од окупатора и позивао народ да пружи отпор фашистима.⁶²⁸ У вези са борбом против окупатора посебно значајна улога припадала је 56. пешадијском пуку ЈКВ, који је, заједно са осталим јединицама Косовске дивизије ЈКВ, водио офанзивне операције на албанском фронту. Неки делови овог пука, у коме су команду преузели официри родољуби и комунисти, наставили су борбу против Италијана на територији Албаније све до 25. априла, тј. после званичне капитулације југословенске војске.⁶²⁹

У борбама на албанском фронту нарочито се истакао Филип Стругар, члан Месног комитета КПЈ у Пећи. Погибија Филипа Стругара служила је као пример

⁶²⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

⁶²⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

⁶²⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа; Ali Hadri, “Politika narodnog fronta i aprilski odbrambeni rat 1941. godine na Kosovu i Metohiji“, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini*, 5, Priština 1969.

осталим војницима. Чак је и командант батаљона у коме је Стругар служио изјавио да од тога дана свесрдно прима комунисте у своју јединицу и да нико не може да каже да су они издајници.⁶³⁰ Они војници, који се нису предали окупатору, сачували углавном су своје оружје и муницију. Они су касније овим оружјем бранили насељеничка села од разних пљачкашких група и користили за диверзантске акције.⁶³¹

За време Априлског рата стање на Косову и Метохији било је веома тешко. До капитулације земље, у нарочито тешком су положају били Албанци. Албанци су сматрани не само „анационалним“ и за Југославију непоузданим елементом (због тога на територији Косовске дивизије није мобилисано око 25.000 припадника ове народности). Официри и подофицири су изражавали своје нерасположење нарочито према Албанцима, сматрајући их све непоузданим.⁶³² Управо због таквог односа према Албанцима од стране једног дела официрског и подофицирског кадра Косовске дивизије и позадинских органа, а нарочито жандармерије, за време Априлског рата још више је погоршан положај ове народности. То је подстицала и албанска „пета колона“, која је деструктивно деловала, тако да су – заједно с њеним припадницима страдали и недужни Албанци.⁶³³

Команда Косовске дивизије, а затим и Команда Метохијских трупа поистовећивала је елементе „пете колоне“ с албанским народом па је почела да предузима драстичне мере не само против појединих група већ и против албанског становништва „у циљу обезбеђења реда и поретка у самој Метохији”.⁶³⁴ Тако је 14. априла наредила „да се покупе таоци у Ђаковици и околини и

⁶³⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶³¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶³² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶³³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶³⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

запоседну сва села која имају сумњив и непријатељски однос према нашој војсци и према органима цивилне власти”.⁶³⁵

Тада су неке војне јединице спалиле неколико албанских кућа у Бецу, Гргоцу, Радоњићу и Јаношу и убиле неколико Албанаца. Извршене су репресалије над Албанцима и у другим крајевима Косова и Метохије.⁶³⁶ Албанске групе „пете колоне” извршиле су оружани напад на неке делове метохијских трупа. Ове групе су опљачкале и спалиле насељеничке куће у удаљенијим селима Ђаковичког среза. Паљевина црногорских кућа настављена је на овом подручју до априла.⁶³⁷

Деструктивна делатност петоколонашких елемената из редова Албанаца дошла је до изражаја и у ширењу мржње према Србима и Црногорцима. Албанци који су подржавали окупацију Југославије, 14. априла организовали су манифестације у Призрену, док је председник општине у Ђаковици Сулејман Криезиу организовао је једну делегацију за дочек Немаца, а и у Пећи су организоване фашистичке манифестације.⁶³⁸

У италијанском и бугарском делу Косова и Метохије успостављена је управа по угледу на ону у Албанији, односно Бугарској, док су у Србији у почетку постојале бановине, са срезовима и општинама, а касније су укинуте и основани окрузи, са срезовима и општинама.⁶³⁹

⁶³⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶³⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶³⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶³⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶³⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

До септембра 1941. формиране су у „ослобођеним крајевима” четири префектуре: у Призрену, Приштини, Дебру, и Пећи.⁶⁴⁰ На челу префектуре био је префект (окружни начелник), потпрефектуре потпрефект (срески начелник), а градске и сеоске општине председник. Префект је био највиши орган цивилне власти у префектури, потпрефект у потпрефектури, а председник у градској и сеоској општини. Префектуре и потпрефектуре контролисале су администрацију, правосуђе, привреду, образовање у културу. По истом принципу су функционисале и општине. Префекти су одржавали директне везе с албанском квислиншком владом и заступали њене интересе у својим префектурама.⁶⁴¹

Окупатор је посветио посебну пажњу избору и раду службеника цивилне администрације у овим крајевима. Већ 1. августа 1941. Високи цивилни комесаријат је телеграмом обавестио све префектуре и потпрефектуре у „ослобођеним крајевима” да сви службеници морају дисциплиновано и одано спроводити краљевске законе и указе и наредбе Комесаријата.⁶⁴² Италијански окупатор је држао на Косову и Метохији веома снажне војне и полицијске снаге. На италијанском делу Косова и Метохије биле су дислоциране јединице пешадијске дивизије „Пуља”. Сем јединица ове дивизије, јула године стационарана су на овој територији и два батаљона албанске квислиншке војске – један у Призрену, а други у Пећи. До јуна 1941. године италијанске оружане снаге у Албанији, на Косову, Метохији, у западној Македонији и Црној Гори биле су под врховном командом оружаних снага Албаније. После поменутог датума ова команда је укинута, а њено место заузела је – под истим називом – Команда Четврте армије.⁶⁴³

⁶⁴⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестригована грађа

⁶⁴¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестригована грађа; Ali Nadri, „Окупациони систем на Косову и Метохији 1941–1944“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, број 2, 1965. стр. 39-60

⁶⁴² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија), нерестригована грађа

⁶⁴³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестригована грађа

Поред тога, Италијани су држали на Косову и Метохији четврти летећи батаљон карабињерије са око 1.000 карабињера. Седишта овог батаљона било је у Призрену. Карабињери су били распоређени по станицама у општинама тако да је свака општина имала карабињерску станицу. У већим центрима било је преко 20 карабињера, а у мањим општинама пет до осам. Четврти карабињерски батаљон био је из састава једног од три карабињеријска пука, колико их је укупно било на територији „велике Албаније”. Команда албанске карабињерије била је у Тирани, а седишта пукова у Тирани, Валони и Скадру. У почетку карабињери су били само Италијани, а пред крај италијанске окупације примани су и Албанци. Четврти летећи карабињерски батаљон био је подељен на три чете са седиштима у призренској, пећкој и приштинској префектури. Постојала је и једна привремена чета, у Ђаковици. Чете су биле подељене на водове, а водови на станице. Иако је према званичним прописима карабињерија била орган префектуре, у ствари је била самостална у раду. Сем јединица регуларне војске и карабињерије, оружану снагу италијанског окупатора на Косову и Метохији сачињавао је и Седми финансијски батаљон.⁶⁴⁴

Полицијска власт у префектурама била је у рукама квестура. У италијанском делу Косова и Метохије квестуре су постојале у призренској, приштинској и пећкој префектури. Свака од њих је имала свог квестора, саветника и шефа кабинета, затим политичко, кривично и управно одељење, јединицу трупа и архиву. Политичко одељење је било најзначајније. Оно је саслушавало, хапсило и интернирало антифашисте. Свака префектура имала је 30 – 40 агената. Квестуре су имале тајне агенте и сараднике. Полицијски закон, објављен намесничким указом бр. 17 од 27. фебруара 1942, захтева од полиције да се брине о државној безбедности и предузима мере против тешких политичких прекршаја. По том закону квестор руководи квестуром, али је потчињен префекту.⁶⁴⁵

⁶⁴⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶⁴⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Октобра 1942. основана је Главна команда снага државне безбедности Краљевине Албаније, у чију је надлежност била координација деловања појединих органа који су се бринули о државној безбедности, организацији и руковођењу операцијама у циљу сигурности албанске квислиншке државе. На Косову и Метохији је постојао и један батаљон „црнокошуљаша”. Било је предвиђено да се у свакој префектури формира по један овакав батаљон. Међутим, то није остварено зато што албанско становништво није показало спремност да учествује у таквим јединицама. Команда поменутог батаљона била је у Призрену. Његов командант био је Ђузепе Мути, а заменик команданта Мухарем Митровица, касније Авни Риза. Батаљон је био подељен на три чете, које су биле дислоциране у призренској, пећкој и приштинској префектури. Пред капитулацију Италије формирана је и четврта чета, у Ђаковици. Свака чета је имала по три вода. У борби против антифашиста „црнокошуљаша” су се служили најсуровијим методама.⁶⁴⁶

Петог фебруара 1943. објављен је указ краљевског намесника бр. 15 о краљевској жандармерији, која је добила функцију судске, управне и политичке полиције, која је до тада била поверена краљевској карабињерији.⁶⁴⁷ Августа 1943. донет је указ о формирању Албанске добровољачке милиције, која је, због спајања оружаних снага Албаније и Италије, била потчињена добровољачкој дивизији за националну безбедност. Дужност албанске милиције била је да учествује о организовању и обезбеђењу унутрашњег реда и очувању државне безбедности, као и у оним акцијама за које председник владе буде сматрао да су неопходне у интересу државе. На основу поменутог указа, регрутација је била добровољна, а милиционери су могли бити италијански и албански грађани који испуњавају услове за то. Официре је именovala Главна команда Добровољачке дивизије за националну безбедност, на предлог команде Албанске добровољачке дивизије. Претходно је прибављано мишљење председника Министарског савета.

⁶⁴⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶⁴⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Официре и милиционере је постављала команда Албанске добровољачке дивизије.⁶⁴⁸

Значајну војну снагу, коју је користио окупатор, представљале су и добровољачке групе, састављене од Албанаца, већином са села.⁶⁴⁹ Претпоставља се да су Италијани имали на Косову и Метохији око 20.000 војника, 5.000 карабињера, припадника финансијских и пограничних јединица. Било је и око 5.000 наоружаних квислинга. То показује да је италијански фашизам желео да користи природна богатства овог краја примењујући силу оружја, али и водећи демагошку политику.⁶⁵⁰ У италијанском делу Косова и Метохије деловала је јака обавештајна служба – СИМ и ОБРА. Она је формирала своје пунктове у Призрену и Приштини. Припадници италијанске обавештајне службе обезбеђивали су податке о стању не само на Косову и Метохији, већ и у Црној Гори, Бугарској и у немачком делу Косова и Метохије.⁶⁵¹

Непосредно после окупације Косова и Метохије Италијани су почели да систематски и интензивно раде на његовој италијанизацији, односно фашизацији. Они су у том циљу користили свој пропагандни апарат у Албанији, преко кога су деловали на Косову и Метохији, нарочито од априла 1939. У Албанији је штампано неколико десетина књига и на стотине чланака у којим су „потврђиване” „традиционалне везе” Италијана и Албанаца и развијан дух „пријатељства” између два народа. Тај пропагандни материјал је растуран и на Косову и Метохији.⁶⁵²

⁶⁴⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић”, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶⁴⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић”, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶⁵⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић”, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶⁵¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић”, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶⁵² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић”, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Италијански фашисти су покушавали да изврше фашизацију овог краја нарочито путем културно – просветне политике. У том циљу, као и да би себе представили као „цивилизаторе” Албанаца, подстрекивали су отварање школа на албанском језику. У свим основним и средњим школама (у Албанији и на Косову и Метохији нису постојале више школе и факултети) предавани су предмети фашистичка култура и италијански језик. Фашизам је поставио задатак „новој школи” на Косову, Метохији и у западној Македонији да италијанизира албански народ и шири не само фашистичку идеологију већ и националистичка велико – албанска осећања.⁶⁵³ Просветни кадар је доведен из Албаније. Међу њима је било и Албанаца с Косова и Метохије. Знатан део овог кадра, као и оног из Албаније, био је антифашистички опредељен – они су дошли у овај крај по директиви албанског комунистичког покрета. То је утицало да школа, нарочито средња, постане антифашистичко гнездо или – како се истиче у званичним документима – “комунистичко гнездо”.⁶⁵⁴

Италијански окупатор је, преко квислиншке власти, систематски користио материјална богатства и радну снагу цивилног становништва. Приказујући се демагошки као поборник побољшања економског стања, он је подстицао трговину робом широке потрошње, организовао радове на изградњи путева и коришћење рудних, ратарских и сточарских богатстава.⁶⁵⁵

За време окупације стално су расле цене производа и смањивана куповна моћ новаца, а то утицало на стално осиромашење радних људи.⁶⁵⁶ Италијански фашизам је имао огромне користи од експлоатације ратарства, сточарства, шумарства, индустрије, рударства, трговине, путева и мостова, финансија, царина

⁶⁵³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶⁵⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶⁵⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶⁵⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

и новца.⁶⁵⁷ Касније је одобрена слободна продаја житарица. Основана су и трговачка друштва. Главно трговачко друштво за промет житарица било је САСТЕБ. Жито је откупљивано по нижој цени, а затим продавано италијанској војсци и становништву у Албанији.⁶⁵⁸

За пољопривреду у време фашистичке окупације карактеристична је и чињеница што су у једном делу Косова и Метохије обновљени феудални односи још у другој половини 1941. године. Италијани су то одобрили да би привукли бегове и аге. Један део сељака је претворен у кметове – чивчије, који су морали да део производа дају велепоседницима – беговима и агама. Намесник у Албанији донео је „указ о петини” који обавезује чивчије да сопственику земље дају петину производа. Овај указ је био на снази и у 1942. и 1943. години.⁶⁵⁹

Једним указом краљевског намесника од јуна 1941. утврђен је десетак на Косову, Метохији и у западној Македонији, односно систем десетка је обухватао читаву територију „Велике Албаније”. Циљ ових мера је био да се лакше обезбеде наплата пореза у натури и прехрамбени производи за италијанску војску. Десетак је прикупљан у два наврата: једном од раних пољопривредних производа (пшенице, јечма, овса, ражи, поврћа које сазрева пре августа), а други пут од каснијих производа (кукуруза, кромпира, грожђа, пасуља, белог и црног лука итд.).⁶⁶⁰

После окупације дошло је до оживљавања привреде. Створен је слој трговаца на велико, који су се бавили прометом индустријске робе и пољопривредних производа. Поред тога, велепоседници – бегови и аге – богатели су се узимајући чивчијама петину, четвртину или чак половину свих производа, а затим продајући

⁶⁵⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶⁵⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶⁵⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶⁶⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

те производе. Сви подаци показују да су у време италијанске окупације продавнице дуго биле пуне робе и да је на пијацама било много житарица и стоке.⁶⁶¹

Ђаковички срез под окупацијом

Ђаковица и околина чиниле су једну потпрефектуру, која је била у оквиру призренске префектуре. Ђаковичка потпрефектура је обухватала територију од Дрима код Рогова па све до Дечанске Бистрице. Општине на том подручју биле су саставни део ђаковичке потпрефектуре. Седиште ове потпрефектуре била је Ђаковица, која је имала 13.770 становника. Сем администрације потпрефектуре, у Ђаковици је постојала и градска општина. Први потпрефект ђаковичке потпрефектуре био је Сулејман Криезиу, из Ђаковице, а после њега Рок Пероли, из Пећи, Риза Ђинаши, из Скадра, Аслан Болетини, из Вучитрна, Рахми Камбери, из Ђирокастра, а пред капитулацију Италије Мехмет Бериша. Председници градске општине били су: Чемал Криезиу, Риза Ђинаши, Сулејман Криезиу и Ђафер Цури.

Италијански окупатор је настојао да формира фашистичку организацију и у Ђаковици и околини. Секретар ове организације у ђаковичкој потпрефектури био је Ејуп Бинаку. Албанска Фашистичка партија није имала успеха на овом подручју у организационом погледу. И сам секретар фашистичке организације у Ђаковици сарађивао је са НОП, разуме се као националиста. Што Фашистичка партија није Овде организационо формирана треба тражити узрок и у томе што Албанцима није одговарала фашистичка идеологија.

Непосредно после априлског рата, 21. априла 1941, у Ђаковици је отворена основна школа с привременим особљем. Септембра 1942. постојале су три основне и једна средња трговачка школа. Девог новембра 1942. почела је рад

⁶⁶¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Учитељска школа, с једним припремним одељењем (за ученике који су завршили основну школу у Југославији), са 33 ученика и шест ученица и једним разредом подељеним на два одељења (прво А имало је 25 ученика и седам ученица, а прво Б 29 ученика). У почетку школа је отворена под називом Трговачки и учитељски институт, али је од новембра прерасла у потпуну Учитељску школу, разуме се почев од првог разреда.⁶⁶²

За време фашистичке окупације нису изграђени неки значајнији објекти у граду сем пута „Скендербег” и оправке мостова „Шех Емин” и „Зајми” и уступања изградње мостова „Талић” и „Табана”.⁶⁶³ Ђаковица је у то време имала 14 џамија и по две католичке и православне цркве.⁶⁶⁴ У граду су тада постојали електрична централа, млин и црепо – циглана.⁶⁶⁵ Италијани су експлоатисали рудник хрома. Ову сировину продавали су Немцима, који су је користили за потребе своје ратне индустрије. За читаво време окупације индустрија се није развијала. Нарочито је искоришћен рудник хрома.

Основна привредна грана била је пољопривреда. Њом се бавио највећи део становништва. Заједно с околином и Малесијом, Ђаковица је откупљивала велике количине житарица, које су по нишким ценама продаване САСТЕБ – у.⁶⁶⁶ Из података произилази да је Ђаковица имала 32.537 хектара обрадивих површина. Дијаграм поделе земљишних површина по културама које су преовлађивале у овој потпрефектури изгледао је овако: утрина 15,4, одсто, угар 16,4, јесења сетва 7,8, кукуруз 21,4 и ливаде 32,4 одсто. Кукуруз је био доминантна култура. Засејаване су и мање количине пасуља, поврћа и бостана, нарочито у близини пута

⁶⁶² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶⁶³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶⁶⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶⁶⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶⁶⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Ђаковица–Пећ. На овој територији било је и воћњака које су уредно и систематски засадили насељеници Црногорци. После кукуруза и ливада на трећем је месту била пшеница. Утрине и угари захватили су велике површине (31,8%).

Земља није обрађивана погодним оруђем. Сетва је обављана ручно. Земља није дубоко орана. Она је најбоље обрађивана у близини пута Ђаковица–Пећ, где је дубина достигала до 25 сантиметара, у другим подручјима 20, а често није износила више од 12 центиметара. Значајно место у привредном животу припадало је сточарству. Сточни фонд у Ђаковици и околини износио је: 1.759 коња, 333 магараци, 15 мула, 655 бивола, 15.471 грло крупне стоке, 2.560 свиња, 29.685 оваца, 2.965 коза, 29.789 комада живине.

Један део градског становништва бавио се занатством и трговином. За време италијанске окупације трговина је била слободна. Многи трговци су нагомилали велико богатство бавећи се трговином на велико и мало. Ђаковички и пећки бегови и аге захтевали су више пута од краљевског намесника и албанске квислиншке владе да се укине Закон о аграрној реформи старе Југославије и да земљорадници врате земљу ранијим власницима.

Сељаци ђаковичког среза одбијали су да власницима плаћају петину производа са земље која је за време старе Југославије била обухваћена аграрном реформом. Они су 7. новембра 1942. упутили у Тирану делегацију са захтевом да не плаћају петину. Захтеви ове делегације нису узети у обзир. Напротив, на основу наредбе Министарства унутрашњих послова сељаци су били принуђени да власницима земље дају петину производа. Ово Министарство је наредило призренској префектури да предузме и полицијске мере ако сељаци буду одбили да плаћају петину.

Сиромашни сељаци, без обзира на националност, били су у тешком економском положају, нарочито када се узме у обзир обнављање феудалних односа и чињеница да је велик број насељеника остао без земље. И полажај

радника био је тежак – не само зато што су радници радили више од осам часова дневно, већ стога што су наднице биле веома мале. Политички затвореници, интернирци у концентрационим логорима, били су у најтежем положају. Економски положај радног народа био би још тежи да тих година приноси нису били добри и да је италијански окупатор спроводио режим рационирања и одузимања прехранбених производа.

Окупатори су били окрутнији према Србима и Црногорцима. Српске и црногорске масе су осетиле читаву тежину терора окупатора и њихових сарадника: оне нису имале никаквих националних права. После капитулације Југославије окупатор је организовао пљачкашке групе и подстицао их да руше и пале насељеничке куће од призренског подручја па све до Дренице. Реакција је у то време говорила да треба порушити и попалити све насељеничке куће како би се спречило враћање насељеника по завршетку рата. Срби и Црногорци су се масовно исељавали (прво насељеници, а затим и Срби староседеоци). Под притиском окупатора и реакције, насељеници и остали исељавали су се у Црну Гору и Србију, а један део је отишао у градове Косова и Метохије.⁶⁶⁷

Окупатори и квислиншки режими увелико су хапсили и интернирали становништво Косова и Метохије, нарочито припаднике српске и црногорске националности. Када је реч о учесницима и активистима народноослободилачког покрета, окупатор и квислинзи нису правили разлику у погледу националности.⁶⁶⁸ Упоредо с развојем народноослободилачког покрета окупатори све више су терорисали становништво, укључујући и припаднике албанске народности.⁶⁶⁹ Окупатори и њихови сарадници вршили су терор над становништвом Ћаковице и

⁶⁶⁷ *Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, I, стр. 137–138; *Косово и Метохија 1943–1963*, Приштина, 1963; Pavle Jovičević, „Narodnooslobodilački odbori na Kosovu i Metohiji i odjeci II zasedanja AVNOJ-a“, *Vojnoistorijski glasnik*, Београд, број 6/1963., стр. 89; *Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, I, стр. 137, 214–219; II, 760, 765; *Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, II, 218–219, стр. 226.

⁶⁶⁸ Војни архив, Београд, к. 41, ф. 1, д. 2; НАВ – Н – Т – 501 – 264/196 – 420; Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*, Београд, 1970; *Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, IV, 310; Војни архив, Београд, СУП – Скопје, 1/58–59; *Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, IV, стр. 310

⁶⁶⁹ *Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, II, стр. 767

њене околине још са време Априлског рата 1941. године. Тешки терет фашистичке окупације осетили су нарочито насељеници Црногорци, јер су њихове куће спаљене и скоро сви исељени. Понели су само најпотребније ствари за живот. Већина њих се иселила у Црну Гору.⁶⁷⁰

Било је доста албанских породица које су помагале црногорским насељеничким породицама у току исељавања, пратећи их све до Чакора. Највећа помоћ пружена је комунистичким црногорским породицама. На тај начин је изражено “разумевање” за улогу комуниста у Краљевини Југославији.⁶⁷¹ Да би пред јавношћу прикрио стварност, квислиншки лист „Косова” писао је у броју од 1. августа 1941. да су Срби и Црногорци насељеници сами напустили Косово и Метохију и, подстакнути од четника, сами попалили своје куће и уништили све друге ствари које нису могли да понесу.⁶⁷² У ствари, паљење кућа и исељавање насељеника је дело окупатора и његових сарадника, а посебно капетана италијанске обавештајне службе и Косовског комитета, чији је орган био лист „Косова”. Том злоделу су допринели и Сулејман Криезиу и неки бегови, аге и бајрактари.⁶⁷³

Што се више развијао народноослободилачки покрет, окупатори и њихови сарадници све више повећавају терор против народа у овом крају. Они су убијали, интернирали, хапсили учеснике народноослободилачког покрета и њихове симпатизере.⁶⁷⁴ О томе сведоче и документи сарадника италијанског окупатора. Министар – секретар Албанске фашистичке партије Кољ Биб Миракај наредио је 5. децембра 1942. Призренском фашистичком федерату да га обавести о стању у

⁶⁷⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶⁷¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶⁷² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶⁷³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶⁷⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Ђаковици с обзиром на то да је примио много писама да је стање на том подручју критично зато што су главну реч водили комунисти.⁶⁷⁵

Призренски федерат Тахир Зајми прикупио је податке у Ђаковици и 19. децембра 1942. послао Кољ Биб Миракају шири извештај, у коме се, поред осталог, каже: хапшења нису дала неки користан резултат, а отпор је све више растао, док је државна власт претрпела врло тежак потрес; да би се спречило ширење отпора како у Ђаковици тако и на целом Косову и Метохији, предлаже да квислиншка власт интервенише оружаном силом; требало би предузети следеће мере: да се у Ђаковици оснује префектура, чија би улога била да побољша стање, затим да се формира квестура или да се она из Призрена премести у Ђаковицу, да се упути један летећи батаљон за брзу операцију и гоњење „одметника” Ђаковчана, да се интернирају породице „одметника”, да се уместо привременог формира самостални суд за политичке кривце, или огранак војног суда, који би имао пуна овлашћења да „превратнике” одмах стреља. Овим мерама, како сматра федерат Тахир Зајми, поправило би се стање и успоставио ред у Ђаковици.⁶⁷⁶

Министар – секретар Албанске фашистичке партије Кољ Биб Миракај упутио је овај извештај призренског федерата с попатним писмом председништву Министарског савета. У пропатном писму од 28. децембра 1942. Кољ Биб Миракај је изразио мишљење да *„треба предузети озбиљне и хитне мере... Мишљења смо да се они који се још нису одметнули похapse и затворе, како би били изведени пред суд и кажњени уколико се прикупе доказне чињенице, а у противном да се интернирају на неко острво у Италији све до завршетка рата”*. Руководство Албанске фашистичке партије, а нарочито призренски федерат, тражили су да се у Ђаковици заведе ванредно стање у циљу гушења народноослободилачког покрета на овом подручју и спречавања његовог још већег ширења на читавој територији Косова и Метохије. Окупатор и квислиншка

⁶⁷⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрована грађа

⁶⁷⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрована грађа

власт вршили су велики терор нарочито пре и после фебруарских демонстрација 1943., када су ухапсили и обесили велики број људи. Италијанске снаге и фашистички сарадници су 1. априла 1943. запалили један део Ђаковице.⁶⁷⁷ Терор и репресалије окупатора и сарадника над становништвом Ђаковице настављени су све до капитулације Италије, септембра 1943. године.⁶⁷⁸

С формирањем „велике Албаније” италијански окупатор је настајао да придобије становништво окупиране Албаније и да ову земљу претвори у сигурну базу за борбу против народноослободилачких покрета Југославије и Грчке.⁶⁷⁹ Фашистички режим је настојао да уз помоћ великоалбанске реакције учврсти своје позиције, распирујући шовинистичке страсти и стварајући међу Албанцима страх од повратка старе Југославије. Он је народноослободилачку борбу Југославије приказивао као анационалну у односу на Албанце, а комунисте албанске народности као агенте Србије и Совјетског Савеза. У томе је Косовски комитет играо посебну улогу.⁶⁸⁰ Утицај окупатора био је већи на селу. Он је у градовима почео да слаби у другој половини 1941. а на селу тек наредне године.⁶⁸¹ Италијански окупатор је наишао на снажну подршку једног дела трговаца, бегова, ага и интелектуалаца на Косову и Метохији. Од окупације Албаније, фашисти су имали подршку феудалаца, бајрактара и крупних трговаца. Они су се богатали захваљујући трговини или обнављању феудалних односа. Углавном из тих слојева регрутовани су носиоци квислиншке власти и сарадници окупатора.⁶⁸²

Срби су доживели фашистичку окупацију као национално поробљавање. Међутим, код једног дела албанских маса—под утицајем националистичких снага

⁶⁷⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестригована грађа

⁶⁷⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестригована грађа

⁶⁷⁹ *Устанак народа Југославије*, I, стр. 138–139

⁶⁸⁰ *Устанак народа Југославије*, I, стр. 138–139

⁶⁸¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестригована грађа

⁶⁸² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестригована грађа

и стања после капитулације Краљевине Југославије, коју су Албанци мрзели због свог тешког положаја – створена је илузија о „ослобођењу”. Ово политичко расположење, упоредо са међунационалном мржњом још из ранијих векова, посебно из дугог периода турске власти на Балкану, а затим из периода владавине Краљевине Југославије, које су подстицали окупатори и њихови сарадници, представљало је велику препреку за организовање и развој народноослободилачког покрета.⁶⁸³

Италијански окупатор са својим сарадницима водио је демагошку политику и у Ђаковици и њеној околини, представљајући се као „ослободилац” Албанаца и творац „Велике Албаније” и истичући да је НОП против националних интереса албанског народа, јер је, наводно, његов циљ успостављање словенског режима, итд. Код Албанаца из овог краја створена је илузија о „ослобођењу” и „спасењу” од ненародних режима старе Југославије.⁶⁸⁴

Италијани су имали подршку једног дела бегова, ага и трговаца, којима је омогућио да се богате путем поновног успостављања феудалних односа и развојем трговине. Представници ових слојева, чији су се класни интереси подударали с „ослободилачком” улогом фашистичког окупатора, организовали су дочек нацистичких и фашистичких трупа, Косовског комитета, намесника Франческа Јакомонија, председника албанске квислиншке владе Мустафе Крује и других.⁶⁸⁵ Неки феудалци, бајрактари и свештеници упутили су, непосредно после фашистичке окупације, телеграм намеснику у коме поздрављају „ослобођење” које им је донео фашизам, као и „уједињење” с Италијом.⁶⁸⁶ Пошто демагогија фашистичког окупатора и његових сарадника није донела очекиван плод, јер су се Ђаковчани оградиле од ње и масовно учествовали у НОП – у,

⁶⁸³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶⁸⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶⁸⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶⁸⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

окупатор са својим сарадницима применио је претње и терор да би угушио антифашистички отпор.⁶⁸⁷

После капитулације Италије, 8. септембра 1943, немачке јединице брзо су разоружале италијанске гарнизоне скоро у свим градовима Албаније и Косова и Метохије. Јединице 297. немачке пешадијске дивизије окупирале су Косово и Метохију, разоружале италијанску дивизију „Пуље” и пукове албанске војске. Немци су водили демагошку политику, истичући да су њихове трупе „ослободиле” Албанију од италијанског ропства и да нацистичка Немачка подржава „независну” и „неутралну” Албанију.

Албанска квислиншка влада са Рецепом Митровицом на челу формирана је 4. новембра 1943. Она је у свом програму имала „одбрану независности и етничких граница” албанског народа, успостављање „реда и мира”, „побољшање” привредног живота и мобилизацију свих албанских снага за очување „етничких граница”. Након окупације Косова и Метохије, Немци нису извршили измене у административној подели, нити у организацији квислиншке власти. Цивилна управа је била иста као и пре капитулације Италије. Административна подела Ђаковице и среза остала је иста као под италијанском окупацијом. И за време немачке окупације носиоци квислиншке власти и сарадници окупатора регрутовани су из редова једног дела трговаца, бегова, ага и интелектуалаца.⁶⁸⁸

За време немачке окупације погоршан је животни стандард, јер су порасле цене пољопривредних производа. Трговци су спекулисали не само житарицама већ и текстилом и другим производима. То је погоршало животне услове сиромашних слојева. Привредна ситуација у Ђаковици и срезу погоршана је после немачке окупације, нарочито у пољопривреди и сточарству. У току септембра, октобра и новембра 1943. године цене су порасле за 100 одсто, што је значило да

⁶⁸⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶⁸⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

су богаташи постајали све богатији, а за сиромашне да живот поскупљује и да се све више погоршавају њихови животни услови. Производња житарица била је добра и 1943. и 1944. Тада су цене соли, шећера, петролеја, текстила и других производа много повећане, а кукуруза, пшенице, пасуља и сточарских производа смањене.⁶⁸⁹

Пре рата у Ђаковици, сељак је давао за килограм шећера шест килограма кукуруза, или четири килограма пасуља; за килограм соли килограм кукуруза. Међутим, да би јуна 1944. купио поменуто робу, морао је дати следеће количине својих производа: за килограм шећера 30 килограма кукуруза или 22 кг пасуља; за метар тканине слабог квалитета 30 до 35 кг кукуруза или 20 – 25 кг пасуља; за килограм соли килограм и по кукуруза. Сличан однос је био карактеристичан и за другу робу, као што су ексери, петролеј итд. Из овога произилази да је положај пољопривредника био веома тежак, док су се трговци богатали шпекулацијама на рачун сиромашних. Стање под немачком окупацијом постало је још теже. Немачки окупатор и квислиншка власт су прогањали активисте и симпатизере народноослободилачког покрета. Већ у октобру 1943. стање је почело да се погоршава.⁶⁹⁰

Против народноослободилачког покрета били су и иредентисти и присталице Гани Криезија, који су били под утицајем Енглеске, односно енглеске шпијунаже. Књига Питер Кемпа „Без чинов...“ која је објављена у Лондону 1958. године, има много података о покушајима Енглеске да формира „покрет отпора“, који би био под њеним утицајем и који би радио у њеном интересу. Према овом аутору, први покушај у том правцу учињен је још у лето 1940. године, после фашистичке окупације Албаније. Главни организатори овог „покрета“ били су пуковник Стерлинг, потпуковник Хил и Емери. Они су придобили неколико Албанаца, Абаз Купија, Гани, Саит и Хасан Криезија, који су 7. априла 1941. продрли са 300

⁶⁸⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶⁹⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Косовара у правцу Албаније. Они су стигли до Скадра уништавајући на путу неколико италијанских извидница. После окупације Југославије, овај покушај је окончан неуспехом. Гани и Саит Криезију заробљени су и интернирани од Италијана у Вентотени, Хасан Криезију сместио се у Ђаковици, а Абаз Купи на територији Мати.⁶⁹¹

Шеф енглеске Војне мисије Дејвис наредио је мајору Кемпу да се стационира у Ђаковичку Малесију с циљем да прати политичку ситуацију на Косову и Метохији и да организује код Албанаца ове Покрајине „покрет отпора”. Кемп се састао са Хасаном Криезијом у месту Влах, у кући Али Бајрактарија. Они су се састали 3. децембра 1943. Хасан Криезију информисао је Кемпа о политичкој ситуацији на Косову и Метохији а Кемп је говорио о потреби организовања „покрета отпора” код Албанаца на Косову и Метохији, везујући статус ове покрајине с принципима Атлантске повеље. Хасан Криезију обећао је Кемпу да ће учинити све за успех његове мисије.⁶⁹²

Хасан Криезију је обећао да ће организовати састанак у Ђаковици, коме ће присуствовати један број људи са Косова и Метохији, с којима би разговарао Кемп. Већ 13. децембра Кемп је пошао према Ђаковици где се задржао до 17. децембра 1943. Он се сместио у кући Хасана Криезија и састао се с неким „утицајним” људима са Косова и Метохије. Овим разговором Кемп је стекао утисак да се могу организовати само неколико акција с ограниченим војним ефектом и да за „широк покрет отпора” обавезно мора да се објави „декларација од савезника о будућем статусу Косова”. Кемп је добио обећање од команданта гарнизона албанске војске у Пећи да ће његове људе ставити на располагање Енглеској у случају инвазије савезника или у случају повлачења немачких трупа, а истовремено неки други Ијуди обећали су му да ће скупљати политичке и војне

⁶⁹¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶⁹² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

информације. Двојица иредентистичких вођа, Селман Риза и Ејуп Бинаку, обећали су му да ће организовати другу посету од ширег интереса за Кемпа.⁶⁹³

Селман Риза и Ејуп Бинаку, обојица Ђаковчани, били су оснивачи „*Партисѐ сѐ Басхкимит*” (Партије уједињења), која је имала неколико присталица, с центром у Ђаковици. Ејуп Бинаку обећао је Кемпу да ће формирати једну чету са око 200 људи, који би се употребили као претходница у планинама у корист Енглеске војне мисије.⁶⁹⁴ Првог јануара 1944, Кемп заједно са Ејуп Бинаком пошао је из Морине у правцу Ђаковице, где су се састали с командантом жандармерије. Већина људи који су се састали с Кемпом почетком јануара били су службеници и ситни трговци, од којих је требало да се мобилишу највећи број за „Партију уједињења”. Неки људи који су се састали с Кемпом дошли су из удаљених крајева. Из ових разговора Кемп је стекао утисак да се може организовати „оружани отпор код Албанаца на читавом Косову”.⁶⁹⁵

Већ 7. јануара одржана је конференција, на којој су учествовали председник Општине Ђаковице, командант албанске војске на Косову и Метохији, Селман Риза и други. Селман Риза обећао је да ће организовати одмах једну акцију против Немаца, а командант албанске војске обећао је да ће снабдевати Ијуде Селмана Ризе с оружјем и инструкторима. После ове конференције, Кемп је остао у овом граду до 16. јануара.⁶⁹⁶ Два дана касније, Кемп је добио обавештење о повратку из Вентотене Ганија и Саита Криезија. С њиховим доласком, истиче Кемп, повећале су се наде за организовање „активног покрета отпора” на Косову и Метохији. Већ 21. јануара Кемп је добио писмо од Гани Криезија, којим он изражава симпатије према њему и одлучност да сарађује с Енглеском војном мисијом. Истог дана Гани и Саит Криезију стигли су у Влах, у кући Халила Хоџе,

⁶⁹³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶⁹⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶⁹⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶⁹⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

заједно са Хасаном Криезијом и Лазар Фундом. Овај последњи издао је комунистички покрет 1938. и био је главни политички саветник Гани Криезија.⁶⁹⁷

Према мишљењу Кемпа, Лазар Фундо био је користан не само за Гани Криезија већ и за Енглеску. Гани Криезију имао је са собом око сто наоружаних људи. Убрзо, крајем јануара 1944, Кемп је напустио Ђаковичку Малесију, а уместо њега дошао је Хендес, који је наставио контакте с Ганијом Криезијом и његовим присталицама.⁶⁹⁸ Народноослободилачки покрет покушао је да убеди Гани Криезија и Селман Ризу да сарађују у борби против немачког окупатора, али без успеха, јер они нису желели да се боре већ су чекали „ослобођење” од западних савезника, па су на тај начин желели да осигурају враћање старог политичког и економског поретка.⁶⁹⁹

Италијанске власти су покушале преко својих специјалних установа да контролишу и потпуно потчине део Косова и Метохије који је њима припао. У Пећи је био од почетка окупације стационаран део италијанске дивизије „Пуље”. Ова дивизија је улазила у састав Девете армије чија се главнина налазила у Албанији. Од ове дивизије власт је преузео Високи цивилни комесаријат којим је руководио Фејзи Ализоти, у својству министра квислиншке албанске владе. Он издаје декрет 22. септембра 1941. године о формирању пећке префектуре са седиштем у Пећи којој су се прикључиле плавско – гусињска, рожајска, тутинска, источка и дреничка ненпрефектура. Пећка префектура имала је 26 комуна са површином од 3.500 км², на којој је живело 130.000 становника. Сам град тада је бројао око 15.000 становника.⁷⁰⁰

⁶⁹⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶⁹⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁶⁹⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁷⁰⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Пећки срез за време окупације

Ненпрефектура плавско – гусињска је обухватала све планинске крајеве које се простиру до границе са Црном Гором. Град Плав имао је око 3.000 становника. Седиште ове ненпрефектуре било је у Плаву. Ненпрефектура рожајска имала је своје седиште у Рожају. Овај град је имао 2.000 становника. Отприлике исти број становника имали су Тутин и Србица. Источка ненпрефектура имала је седиште у Истоку. У овом граду је живело 2.000 становника. Префекти и ненпрефекти који су били на челу префектура и ненпрефектура бирани су углавном из редова квислинга, односно велико – албанских националиста. Префекти су били у директној вези са албанском владом, а надзирали су администрацију, судове, привреду, просвету и културу. По истом принципу управљали су и ненпрефекти својим ненпрефектурама. За Пећку префектуру и њене ненпрефектуре важили су исти закони који су примењивани у Албанији. Министарство унутрашњих послова је решењем под бројем 1.263 од 8. октобра 1941. године озаконило да сви грађани Пећке префектуре албанског порекла аутоматски постају албански држављани, а решењем под бројем 10/75 од 15. фебруара, 1942. године сви становници ове префектуре који нису албанског порекла постају правно албански држављани.⁷⁰¹

Да би ојачао положај у Пећи и околини италијански окупатор је, поред већ наведених пешадијских јединица дивизије „Пуље” стационирао на тој територији јула 1941. године један албански батаљон. Своју власт у овом крају Италијани су покушали да ојачају са 1.000 карабињера, који су сачињавали Четврти мобилни карабињерски батаљон, са седиштем у Призрену. Команда овог батаљона као и остала три са седиштем у Тирани, Валони и Скадру била је потчињена Команди албанске карабињерије са седиштем у Тирани. Четврти карабињерски батаљон делио се на три чете са седиштем у призренској, приштинској и пећкој префектури. Пећка, као и друге чете, била је подељена на водове, а водови на

⁷⁰¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

станице. У почетку су карабињери могли бити само из редова италијанских окупатора, а касније су у тим четама примани и Албанци. У Пећи је био стациониран и део седмог финансијског батаљона.⁷⁰²

У пећкој префектури полицијска власт је била у рукама квестуре, на челу са квестуром, коме помажу саветник и шеф кабинета, да преко политичког, кривичног и административног одсека лакше управљају овим градом и његовом околином. Од ових одсека најважнији је био политички, јер је он саслушавао, хапсио и интернирао антифашисте овог краја. Политички одсек је преко својих агената и тајних сарадника хапсио све оне од којих се плашио да би могли нашкодити државној безбедности. У управљању градом и његовом околином Италијанима је помагала и једна чета од три вода црнокошуљаша. Та је чета заједно са призренском и приштинском четом чинила злогласни батаљон црнокошуљаша. Батаљон је састављен од људи без скрупула, који нису бирали средства и методе у борби против антифашиста. Ове јединице су углавном попуњаване из редова великоалбанских квислинга.⁷⁰³

У граду и околини је деловала Добровољачка албанска милиција, чији је задатак био да учествује у организовању и осигурању унутрашњег реда и акцијама за које председник владе буде сматрао да су потребне у интересу државе. Регрутација за ове одреде била је добровољна, а милиционари могу бити италијански и албански грађани који испуњавају посебне услове. Значајна војна снага били су и вулнетарске (добровољачке) групе које су такође сачињавали заведени Албанци, углавном са села.⁷⁰⁴ Сматра се да су Италијани на Косову и Метохији имали око 1.000 наоружаних квислинга.

Непосредно после окупације Италијани су почели да раде на фашизирању овог краја. У ту сврху они користе свој пропагандни апарат у Албанији, где се појављује један мањи број књига и већи број чланака у којима се говори о

⁷⁰² *Устанак народа Југославије 1941*, Београд, 1962, I, стр. 138.

⁷⁰³ *Устанак*, Београд, 1962, I, стр. 138.

⁷⁰⁴ *Устанак*, Београд, 1969, II, стр. 224.

„традиционалним и пријатељским везама” између Италијана и Албанаца. Овај материјал је служио као пропаганда и у Пећи као и његовој околини.⁷⁰⁵

У Пећкој префектури формиран је и федерат на челу са федератом, који је по правилу био из редова мештана, али је као услов, морао да ужива поверење окупатора и квислиншке власти. Пећки федерат као и остала два колико их је било на Косову и Метохији, састојао се од 12 одсека, међу којима су најважнији били политички, трговински, просветни, културни, финансијски и пољопривредни.⁷⁰⁶ Италијани су настојали да и преко просветно – културне политике шире свој утицај у овај крај, фаворизујући отварање школа искључиво на албанском језику. У основним и средњим школама које су једино отворане, предавани су предмети италијански језик и фашистичка култура, а сви уџбеници били су прожети духом великоалбанске идеологије. Наставни кадар углавном је био из Албаније, али је било и наставника Албанаца са Косова и Метохије.

Да би из овог краја што више експлоатисао пољопривредне производе, стоку, шуму, индустријске производе, руду и друго, Италијани су одмах заменили монету Југославије – динар, својом лиром и почели примењивати исте законе и уредбе који су примењивани у Италији и Албанији. За читаво време италијанске окупације у Пећи и околини су владали ситно – сопственички и феудални аграрни односи. Италијанска влада је свој привредни систем проширила и на анексирано подручје, јер је желела да те области, а са њима Пећ и околину, што пре интегрише са својом земљом.⁷⁰⁷

⁷⁰⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестригована грађа

⁷⁰⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестригована грађа

⁷⁰⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестригована грађа

VII поглавље

Злочини над Србима у италијанској окупационој зони на Косову и Метохији 1941 – 1943

Злочини албанских квислинга у италијанском делу Косова и Метохије

На Косову и Метохији најпре су од Албанаца страдали Срби насељеници.⁷⁰⁸ Албанци су почели са нападима и на виђеније Србе и то не отворено, у селима, него на путевима и из заседе. Када су увидели да Срби не напуштају своје домове приступили су масовном терору. Прве акције вршене су ноћу, паљени су стогови сена и сламе и зграде удаљеније од села. Албанци су долазили у близину српских насеља и отварали плотунску паљбу на српске домове, а ако су се приближили појединим кућама бацали су у кућне просторије и дворишта бомбе. Дању су упадали у села и хапсили српске мештане, којима су након злостављања тражили новац за ослобађање.⁷⁰⁹ Италијанске трупе су окупирале Косово и Метохију маја и јуна 1941. Положај српског становништва првих дана по доласку италијанских трупа у извесној мери се побољшао. Међутим, после 10 до 15 дана, тј. од почетка борби у Црној Гори половином јула 1941. прогони српског становништва су се наставили.⁷¹⁰

У липљанској општини расељена су села Ђурковци, Потуровци, Степанићево. Становништво села Ђурковци склонило се у Вујанце, а становништво села

⁷⁰⁸ Архив Југославије, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Југославије, Фонд 110, фасцикла 249 – 543 – 545, Божић Јован, из Урошевца, изјава од 17. 2. 1944.

⁷⁰⁹ АЈ, ДК, 110 – 249 – 531 – 537, Раца Бошко, Суви До, Липљан, 5. 9. 1943, изјава дата у избегличкиом карантину, Равни Гај, Груза

⁷¹⁰ АЈ, ДК, 110 – 250 – 147 – 152, Дедовић Љубо, Вулевић Станко, Гиличи др Војислав, Вукотић Вајо, Милошевић Божидар, Пећ; 28. јануар 1944, Комесаријат за избеглице и пресељенике у Београду; Италијанске власти су тада отпочеле са интернацијом великог броја Срба из пећког, источког, ђаковичког, призренског, грачаничког, урошевачког и гњиланског среза у логоре у Црној Гори, Албанији и Италији; Ђуро Ђурашковић, Nikola Živković, *Jugoslovenski zatočenici u Italiji 1941–1945*, Beograd 2001.

Потуровци у Липљан, Суви До и Нове Рујице. Ђурковци и Потуровци су после раселавања уништени до темеља.⁷¹¹ Од села голешке општине настрадало је Кривово у првим данима после капитулације југословенских трупа.⁷¹² Албанци су убили Новака Савићевића и његових 5 рођака из села Кривога, Милуна Бизмаревића и његовог оца из села Кривога, Светозара Васића из Враголије. Из Црквене Водице убили су односно одерали Светозара Марковића Заку, из Крушевца исекли су на комаде Милована Дошљака, убили су из Крушевца Јована Максимовића, из Обилића Јанка Огњеновића, Симу Матића, између Крушевца и Обилића убили су Лазара Илића и његовог сина од 15 година заклали. У Косову Пољу убили су Јована Миковића и Андрију Булајића заклали, у Добром Селу око 30 кућа су опљачкали и неке Србе побили, имања одузели а остатак Срба растерали.⁷¹³ Прогоне српског становништва италијанске власти у већини случајева нису спречавале. Убиства Срба у Урошевцу и непосредној околини отпочела су са прикупљањем жетве 1941, а један од разлога за убиства био је и у могућности пљачке жетве убијених. Српске школе у Урошевцу као и друге српске школе на Косову и Метохији престале су са радом априла 1941. и њихов рад није обнављан. Срби државни чиновници отпуштани су из службе. Обављање слободних професија било је онемогућено српским грађанима. Српске трговачке и занатске радње могле су да продуже рад, под условом да добију 'ортака' Албанца, муслимана или католика, без икаквог улагања капитала, који су били нека врста комесара српског привредног рада и углавном неписмени.⁷¹⁴

Уцене су отпочеле одмах после капитулације југословенских трупа, а учестале су од 1942. Вршене су и отмице српске деце која су пуштана после исплате тражене своте.⁷¹⁵ После италијанске капитулације настали су масовни

⁷¹¹ АЈ, ДК, 110 – 249 – 710 – 713, Драшковић Благоје, Драговић Милан, Старо Грацко; Милићевић Милан; Ново Вујанце, Липљан, 31. 3. 1944.

⁷¹² АЈ, ДК, 110 – 249 – 714 – 719, Шекуларец Боривоје, Крајиновић Стеван, Брља Петар, Косово Поље, Кривокућа Јован, Помазатин; Булајић Анђа, Кривово, Голеш, Јовановић Радослав, Бресје, Обилић, 1. 4. 1944.

⁷¹³ АЈ, ДК, 110 – 249 – 679, Шћепановић Тривко, Крушевац, Обилић, 25. фебруар 1944.

⁷¹⁴ АЈ, ДК, 110 – 249 – 547 – 551, Васиљевић Гаврило, Урошевац; Милојевић Гаврило и Лазар, Биба

⁷¹⁵ АЈ, ДК, 110 – 249 – 547 – 551

прогони Срба. У Урошевцу, Албанци су убили 39 Срба, а у исто време убили су више Срба и у суседним селима, тако да их је смртно страдало око 70 у срезу неродимском.⁷¹⁶ Приликом упада Албанаца у општине уништавана је архива, спискови војних обвезника, пописне књиге и документи о задуживању албанског становништва код банака. Велики број села после напуштања Срба и после потпуне пљачке свега што се могло однети порушен је до темеља. Земљиште на коме су се налазила села је раскрчено, поорано и засејано. После исељавања становништва српске куће су порушене, посечене су воћке и затрпани бунари. На местима где су се налазиле куће посејан је кукуруз. Албанци су то урадили, да би у случају доласка, међународне комисије установиле да су ту одувек биле утрине и њиве, а не куће у којима је неко живео. Наоружани Албанци отпочели су са рушењем српских гробаља. Најпре су рушени само поједини споменици на гробовима пуцњима из пушака и ударцима пањева. Касније су гробови срањивани са земљом и то тако да се у појединим селима није знало где се налазило гробље.⁷¹⁷

Албанске власти нису никога позвале на одговорност ни за једно убиство, чак и када је извршилац био познат, јер наводно нису могли да открију где убица борави. Породице жртава чак и када су познавале и виделе убицу нису га пријављивале, из страха да и оне после тога не буду побијене.⁷¹⁸ Срби који су били ухапшени, затварани су по школским и општинским зградама и жандармеријским станицама, где су злостављани ударцима пушчаних цеви и кундака, моткама и врећицама песка.⁷¹⁹

Срби насељеници бабушке општине протерани су из својих села у току 1942. за Липљан, Суви До, Урошевац и Старо Грацко. Ова протеривања вршена су да би се поједини делови Косова и Метохије ‘очистили’ од српског становништва.

⁷¹⁶ АЈ, ДК, 110 – 249 – 543 – 545

⁷¹⁷ *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, Призрен – Београд 1987; уништено је на десетине камених надгробних крстова и плоча на старом српском гробљу у селу Раушић код Пећи

⁷¹⁸ АЈ, ДК, 110 – 249 – 554 – 557, Јелачић Богдан, Маревци, Бабуш; Вртикапа Душан, Нови Миращ, Бабуш

⁷¹⁹ АЈ, ДК, 110 – 249 – 561 – 563, Ћук Душан, Сазлија, 23. 3. 1944.

Још у току напуштања имања од стране Срба из Новог Мираша, Албанци из Старог Мираша поделили су међу собом српска имања и куће, узевши њихове кључеве. У кућу Томе Вртикапе уселио се Балија Рамадановић, који је одмах, још док га је Томо гледао, изуо своје ципеле и ставио их на кућни прозор, као знак да је кућа сада његово власништво.⁷²⁰

Слично исељавању Новог Мираша, вршено је и исељавање насељеничког становништва у осталим селима на Косову и Метохији, које је одлазило у збегове по већим српским местима. Овакви збегови постојали су у Врелу, општина Голешка, срез Грачанички, 120 насељеничких породица и извешан број избеглица из других села; Пожарању, срез гњилански, 90 насељеничких породица и извешан број избеглица; у Урошевцу, срез неродимски, 80 до 90 избегличких породица; у Садовини, општина слатинска, срез гњилански, око 35 насељеничких породица; Липљану, срез грачанички, око 150 насељеничких и око 170 староседелачких породица; Сувом Долу, око 130 насељеничких породица и извешан број избеглица; у Новим Рујицама, општина липљанска, срез грачанички; у Старом Грацком, општина липљанска, срез грачанички, 65 насељеничких породица и извешан број избегличких породица; у Косову Пољу, општина обилићка, срез грачанички, око 100 насељеничких и избегличких породица и Лопињи, општина голешка, срез грачанички, око 20 избегличких и староседелачких породица.⁷²¹

Одузимања српских имања вршена су без обзира да ли се ради о имањима додељеним аграрном реформом или о имањима која су купљена и за која су постојале судске исправе, тапије и купопродајни уговори. Отимана су чак и имања староседелаца, наслеђивана у неколико колена као приватна својина. У Косову Пољу куће Срба поделили су албански бегови. Боље куће присвајали су себи, а лошије су давали албанској сиротињи. Имање је узимано заједно са кућом. Србима нису признавана лична ни имовинска права.⁷²² Одузимана су најпре имања која су била удаљена од српских кућа. Имања у близини кућа обрађивали

⁷²⁰ АЈ, ДК, 110 – 249 – 564 – 567

⁷²¹ АЈ, ДК, 110 – 249 – 564 – 567, Вртикапа Томо, Нови Мираш, 29. 3. 1944.

⁷²² АЈ, ДК, 110 – 249 – 714 – 719

су жене и деца.⁷²³ Албанци нису одузимаи имања која су лежала у непосредној близини српских села бојећи се српског отпора. Од тренутка потпуног разоружавања српског становништва почетком 1943. одузимања је и ова земља.⁷²⁴

Свако село у коме је било Срба имало је по неколико албанских чувара који су плаћани 20 – 30 наполеондора месечно сваки. Србин који је желео да га чувар одведе до најближе вароши или у поље на имање морао је накнадно да плати један наполеондор. Село је такође било дужно да храни чуваре и да обавља њихове пољске послове. Било је забрањено да само српско становништво бира чувара у свом селу.⁷²⁵ Посебно су прогоњени Срби који одбијали да се селе са својих имања и притом наговарали остало српско становништво да поступи на исти начин. Са дела имања које им није одузето, Срби су били у обавези да плаћају четвртину свог прихода његовим ранијим власницима – бившим албанским агама и беговима, а албанским властима је плаћан десетак – десети део прихода и то како на аграрну тако и на купљену и наслеђену земљу.⁷²⁶ Сва убиства Срби су пријављивали италијанским властима које су вршиле увиђај, али након тога није вођена истрага и ни за једно убиство није пронађен кривац.⁷²⁷

Велика насељеничка српска места Обилић, Косово Поље, Врела, Суви До и Рујице, грачаничког среза, организовала су отпор против насртљивости Албанаца и та су се села извесно време сачувала од пљачке и насиља. Остала насељеничка села у грачаничком и суседним срезовима опљачкана су и спаљена одмах после слома Југославије, становништво које није побијено је побегло. Једни су се склонили у Србију и Црну Гору, а један део, око 3.000 лица, склонили се у насељеничка села, која су се још сачувала и у села Срба староседелаца.⁷²⁸

⁷²³ АЈ, ДК, 110 – 249 – 714 – 719

⁷²⁴ АЈ, ДК, 110 – 249 – 710 – 713

⁷²⁵ АЈ, ДК, 110 – 249 – 714 – 719

⁷²⁶ АЈ, ДК, 110 – 249 – 568 – 571, Скулић Раде, Јелачић Славко, Појатиште, Талиновац, 29. 3. 1944, избегличка карантинска станица Равни Гај

⁷²⁷ АЈ, ДК, 110 – 249 – 572 – 574, Мандић Милан, Влашка Бара; Вујовић Тодор; Прелез, општина косињска, 31. 3. 1944, избегличка карантинска станица Равни Гај

⁷²⁸ АЈ, ДК, 110 – 249 – 572 – 574, Мандић Милан, Влашка Бара; Вујовић Тодор; Прелез, општина косињска, 31. 3. 1944, избегличка карантинска станица Равни Гај

Албанци су Србе на Косову и Метохији 1941. нападали мањим интезитетом, јер су свим снагама ударили на Метохију и Дреницу и настојали да их потпуно ‘очисте’ од Срба, у чему су и успели, јер су Срби из Метохије и Дренице побегли у Црну Гору и Србију, а део се склонио у српска села на Косову и Метохији. Одмах после капитулације Југославије почели су Албанци из Метохије да убијају Србе и пале српска села по читавој Метохији. Запалили су међу првима села у околини Ђаковице: Вогово, Нец, Раставица, Ереч, Крушевац и друга, у пећком срезу: Дубовик, Баране, Котрадић, Главчица, Сврке, Љутоглав, Јагода, Радавац, Накло, Набрђе, Осоје, Витомирица и друга, у источком срезу: Ракош, Вериће, Тучеп, Горња и Доња Сушица, Дубрава, Србобран, Ковраге, Крњине, Осојане, Жач, Кош, Злокућане.⁷²⁹

Напади на српско становништво Пећи и околине почели су 17. априла 1941. у току јавних манифестација албанског становништва, а потом су почела и убиства појединих Срба. У Пећи их је укупно било убијено око 15. У околини Пећи тих дана убијено је око 30 Срба. Било је жртва у селима Стреоци, Барани, Гораждевац, Главчица, Будисавац, Брестовик, Добруша, Ђураковац. Сви ови Срби убијени су или из пушака или су били претучени и линчовани на улицама од стране Албанаца. Погинули су председник општине гораждевачке, Милутин Јеремић и брат му Миљко, земљорадници; Богић Перовић, деловођа општине новоселске; Кадовић Радосав, бивши полицијски писар; Новаковић Вуко, студент, Миљан Јашовић са сином Миодрагом, Ашанин Петар, Ашанин Цветко, Ашанин Стојан, Живаљевић Марко, Лазовић Марко, Дашић Обрад, Лазовић Љубомир, сви земљорадници из Црног Врха, општина новоселска; Благојевић Милутин, бивши жандармеријски наредник; Грујић Косто, Голубовић Милосав, Пешић Радосав, Цаврић Милија, ратари из Брестовика, општине новоселске; Јокић Ново, земљорадник из Новог Села; Павловић Владимир, чувар државних шума из Пећи; Букумирић Томо, ратар из Сиге; Марковић Матија, Ђуричић Радоје, Павићевић

⁷²⁹ АЈ, ДК, 110 – 250 – 120 – 122, Пижина Перо, Бојић Данило, Добруша, Ђураковац, Исток; Стругар Петар, Пећ; 28. 3. 1942, Комесаријат за избеглице и пресељенике, Београд

Блажо, Мркић Раде, Јокић Милован, Јокић Петар, Протић Михајло, земљорадници из Витомирице; Гребановић Милија са оцем Јаћом, Бачевић Милош, Павловић Обрад, Павловић Саво, земљорадници из Белог Поља. У Пећи је убијен избегли свештеник из Црне Горе Дрљевић, а убијен је и председник општине будисавачке Дено Богосављевић.⁷³⁰

Терор у селима око Пећи био је тежи него у самој Пећи. Услед тога је почело масовно силажење становништва из села пећког среза у Пећ. Све трговине и занатске радње преузете су без икакве накнаде од стране албанских власти. Срби нису имали права да буду сопственици или да воде ма какву врсту привредне делатности самостално. Плате или пензије више им нису биле исплаћиване. Србима који су остали у градовима кретање је било ограничено. Српско становништво из пећког, источког, ђаковичког и подримског среза је масовно бежало у Србију или Црну Гору. Око 75.000 Срба из ових срезова је избегло, док је око 25.000 остало у Пећи, Истоку, Ђаковици и у селима у непосредној околини Пећи. Сва села насељена српским становништвом у даљој околини наведених вароши потпуно су напуштена.⁷³¹

У току прогона српског становништва у Пећи и околним срезovima Албанци су палили и рушили српске цркве. У пећком, источком, ђаковичком и дреничком порушено је 16 православних цркава: црква у Раставици, срез ђаковички; црква у Шеремету, срез ђаковички; црква у Поношевцу, срез ђаковички; црква у Будисавцу, срез пећки; црква у Истоку, срез источки и манастир Девич. У току ових рушења убијен је свештеник Сталета са својом женом из Ракоша, срез источки.⁷³² Албанци су убили у селу Лубарди око 56 лица, а том приликом је срушена и православна црква. У селу Растивица убијено је око 150 Срба. У дечанској општини убијено је и бачено у Бистрицу око 200 Срба, највише жена и

⁷³⁰ АЈ, ДК, 110 – 250 – 123 – 124, Јашовић Милош, Пећ, 17. јун 1942, Комесаријат за избеглице и пресељенике у Београду

⁷³¹ АЈ, ДК, 110 – 250 – 123 – 124, Јашовић Милош, Пећ, 17. јун 1942, Комесаријат за избеглице и пресељенике у Београду

⁷³² Милан Ивановић, део књиге под називом: Црквени споменици XIII – XX века, у, *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, Призрен – Београд 1987, стр. 387 – 552.

деце. У општини Јуник је побијено око 400 Срба и разрушена црква у селу Пацају. Албанци су починили зверства и у околини саме Ђаковице где су на мосту на реци Еренику сачекивали избеглице из подримског среза, где су побили преко 500 Срба. Главни организатор и подстрекач свих албанских зулума извршених над Србима био је Сулејман Бег Црноглавић, председник општине у Ђаковици.⁷³³

Од стране албанских власти без судског испитивања у току јесени 1942. у Пећи је убијено око 25 Срба у самој вароши, док је у околини стрељан још већи број. Злостављања српског становништва у Пећи и околини вршена су под изговором припадности Срба четничким, односно партизанским оружаним формацијама. У току августа и септембра 1943. у Пећи је под овим изговором убијено око 15 Срба. Када је италијанска војска капитулирала 8. септембра 1943, Албанци су разоружали италијанске војне формације које су се налазиле у Пећи. Терор над српским живљем се појачао. Нарочито су страдала села Бело Поље, Витомирица, Гораждевац, Брестовик, Сига, Црни Врх и Љевош у пећком срезу. У овим селима у току септембра, октобра и новембра 1943. погинуло је око 130 Срба, док их је у Пећи страдало око десет.⁷³⁴

На зулуме Албанаца Срби су се жалили италијанским војним властима без успеха. Италијани су упућивали Србе на самоодбрану, који су били за такве акције немоћни, јер су били у мањини, а сем тога били су ненаоружани.⁷³⁵ Одмах по бомбардовању Београда побунили су се и дренички Албанци и напали српска насеља и имања у дреничком срезу као и у метохијским срезовима. Наређење италијанских војних власти да Албанци врате Србима оно што им је одузето није се спровело, те су Срби из дреничких и метохијских села дефинитивно напуштали

⁷³³ АЈ, ДК, 110 – 622 – 367 – 368, Оташевић Лазар, 7. септембар 1942, Дубрава, Ђаковица

⁷³⁴ АЈ, ДК, 110 – 250 – 130 – 134; 137 – 139, Савељић Раде, Пећ, 2. 12. 1943, 12. и 15. 1. 1944, Комесаријат за избеглице и пресељенике у Београду

⁷³⁵ АЈ, ДК, 110 – 250 – 140 – 142, Костић Божидар, Видање, Будисава, Пећ; Вулић Недељко, Клина, Злокућане, Исток; Карацић Младен, Дрсник, Ораховац; Димитријевић Милан, Воћник, Обилић, Дреница; 21. 1. 1944, Комесаријат за избеглице и пресељенике у Београду

своја имања и одлазили у Косовску Митровицу, Приштину и друга места у близини тадашње српске државне територије.⁷³⁶

Кад су Метохија и Дреница били ‘очишћени’, Албанци су се окренули Косову где су извршили велики напад на Помазатин. Постепено су истеривали Србе из других села идући све ближе грачаничком срезу који је са својим српским насељима најближи српској граници. У прогонима Срба и уништавању њихових добара нису правили разлику између насељеника и староседелаца. Обилић и околна српска села нашли су се на удару јула и августа 1943. У грачаничкој општини велика српска села су била Лазарево, Црквена водица, Обилић, Југовићи и Орловићи. Албанци су једне ноћи са свих страна блокирали село Југовићи, тако да нико није могао да побегне, а сутрадан ујутро упали су у село и одрасле мушкарце претукли. После Југовића нападнути су и Лесковчић и Црквена водица.⁷³⁷

Срби у варошима и градовима нису смели да одлазе у цркву и да се састају на улицама, преостале српске занатлије и трговци су већ по дану затварали радње и одлазили кућама, јер им је била угрожена безбедност.⁷³⁸ Од краја 1941. до друге половине априла 1942. у Липљану је убијено око 100 Срба, док је у околним насељима овај број можда за наведено време и премашен. У пролеће 1942. убијено је 17 сељака из Добротина. Убиства су вршена већином ватреним оружјем и из заседе. Албански цивили су палили српске куће у Липљану и у околним селима. Ове паљевине присиле су велики број Срба да напусти своје домове и огњишта и оде у избеглиштво из својих села у туђа, или у варошице на Косову.⁷³⁹

Док је у Приштини била немачка војска Албанци су се суздржавали од већих прогона и убијања Срба. Потом су дошли Италијани, па ни тада Албанци у

⁷³⁶ АЈ, ДК, 110 – 622 – 369 – 372, Дамјановић Симо, Јауковић Милика, Краљица, општина пољаначка, Дреница, 7. 9. 1943.

⁷³⁷ АЈ, ДК, 110 – 249 – 670 – 674

⁷³⁸ АЈ, ДК, 110 – 249 – 667 – 669, Перовић Никола, Приштина, 19. 10. 1943.

⁷³⁹ АЈ, ДК, 110 – 249 – 670 – 674, Марковић Младен, Липљан, 28. 12. 1943.

Приштини нису могли да искале у пуној мери мржњу према српском живљу.⁷⁴⁰ Зато је убијен велики број Срба по селима грачаничког среза и на Косову, а бројна села су опустошена паљењем кућа, пљачком стоке, пољопривредног алата и животних намирница. Због наводног скривања оружја хапшене су читаве групе Срба сељака из околних села и одвођене у Приштину у затвор, где су били злостављани и мучени да би од њих била изнуђена лажна признања.⁷⁴¹

После говора председника албанске владе М. Крује 27. јуна 1942. у Приштини, уследио је јачи терор Албанаца, који су од 27. јуна до 30. јула 1942. убили 21 Србина и тројицу ранили у грачаничком срезу. Албанске власти су хапсиле без разлога угледне Србе и држали их у затвору дуже времена без саслушања или пресуде. Неке ухапшенике одводили су у префектуру где су их албански жандарми злостављали тако да су неки од задобијених повреда у затвору умрли.⁷⁴²

Година 1942. прошла је као и 1941. у знаку даљег прогона сеоског становништва. Од српских насеља у грачаничком срезу највише су страдали Суви До, Помазатин, Врело и Коморан, који су били настањени углавном колонистима. Година 1943. била је најтежа за Србе на Косову и Метохији.⁷⁴³ У току трајања италијанске окупације утицај домаћег албанског становништва и локалних албанских власти све више се појачавао. Италијанске војне и цивилне власти уступале су све више послова из своје надлежности албанским властима.⁷⁴⁴

Од отварања граничне линије за прелаз у Србију у касну јесен 1941, српско становништво са Косова и Метохије настојало је да ову границу пређе без обзира да ли је оно насељеничко или староседелачко. У јесен 1943. албанске власти одобриле су прелаз у Србију свим Србима без разлике, под условом да се селе дефинитивно и са целом породицом. Када је примећено да се заиста исељавају

⁷⁴⁰ АЈ, ДК, 110 – 249 – 675 – 676, Јовановић Живка, Приштина, 11. 2. 1944

⁷⁴¹ АЈ, ДК, 110 – 249 – 677 – 678, Вучић Љубица, Приштина, 22. 2. 1944.

⁷⁴² АЈ, ДК, 110 – 249 – 654 – 655, Радоњић Лука, Приштина, 13. 8. 1942

⁷⁴³ АЈ, ДК, 110 – 249 – 690 – 693, Станковић Јевта, Приштина, 29. 2. 1944.

⁷⁴⁴ АЈ, ДК, 110 – 249 – 696 – 701, Хаџи – Витковић Витко, Приштина, 22. 3. 1944.

сви и да одлазе у Србију чије их власти примају, повучено је ово одобрење тако да су могли да одлазе само они који су се на територију Косова и Метохије населили после 1912. и 1918.⁷⁴⁵ Великопоседници, аге и бегови, су тврдили да би у случају иселавања Срба староседелаца и они отишли са Косова и Метохије јер су их Срби својим радом хранили.⁷⁴⁶ Приштину је 15. фебруара 1944. године напустило око 100 српских породица које су отишле у Србију, а већ раније је бројно српско сеоско становништво под претњама напустило Косово и Метохију.⁷⁴⁷

На Косову и Метохији су током Другог светског рата деловале бројне албанске оружане формације које су одговорне за већину извршених злочина над цивилним српским и црногорским становништвом.⁷⁴⁸ Италијани су од албанског становништва формирали помоћну плаћену полицију, полувојничке добровољачке формације и батаљон фашистичке милиције. Најзначајније квислиншке албанске оружане формације били су: вулнетари (добровољци)⁷⁴⁹, жандармерија, милиција, Косовски пук (*Регимент Косова*), батаљон 2. Призренске лиге, 21. СС дивизија »Скендербег«, балисти – припадници Бали Комбтара.⁷⁵⁰

⁷⁴⁵ АЈ, ДК, 110 – 249 – 702 – 704, Мирковић Крста, Јеврић Бранко, Липљан, 27. 3. 1944.

⁷⁴⁶ АЈ, ДК, 110 – 249 – 561 – 563

⁷⁴⁷ АЈ, ДК, 110 – 249 – 690 – 693

⁷⁴⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁷⁴⁹ Вулнетари (албански: *Vulnetarë*), или добровољци су били бројна албанска квислиншка снага на Косову и Метохији за време Другог светског рата. Њихов задатак се састојао у чувању граница италијанског протектората „Велике Албаније“, али су заправо деловали на знатно ширем подручју, од Новог Пазара, Косовске Митровице и Лесковца до Криве Паланке, Скопља и Битоља. Најчешће нису сврстани у војне формације. Били су организовани по племенском принципу и потчињени локалним албанским главарима – бајрактарима; Milorad Vavić, “Kvislinške i kolaboracionističke snage na Kosovu i u Metohiji 1941–1945”, *Vojnoistorijski glasnik*, broj 1, Beograd, 1985., стр. 286 – 305.

⁷⁵⁰ Термином „балисти“ означени су припадници Националног фронта (албански *Balli Kombëtar*), који је основан новембра 1942. у Албанији, на челу са Митхатом Фрашеријем. Борили су се за окупљање свих Албанаца у границама етничке Албаније и за успостављање републиканског поретка; АЈ, ДК, 110, Инв. бр. 18639, Реферат о »Бали Комбтари« (Национални фронт); М. Vavić, “Kvislinške i kolaboracionističke snage na Kosovu i u Metohiji 1941–1945”, стр. 286 – 305.

У Пећи се налазила команда 1. ловачког пука, чији су припадници били из јужне Албаније. Априла и маја 1943. од Албанаца са Косова и Метохије формиран је 4. ловачки пук са седиштем у Приштини (командант Реџеп Гиљани). Први пук је имао 2400, а други око 2000 војника и оба су била у саставу 1. албанске ловачке бригаде. Албанска фашистичка милиција била је јачине једног батаљона.

Италијанске окупационе трупе на Косову и Метохији и поред тога што углавном нису интервенисале у корист српског становништва, представљале су бар по варошима и градовима самим својим присуством сметњу за извршење масовних убистава Срба од стране Албанаца. Целокупна акција албанских власти била је усмерена да се Косово и Метохија потпуно ‘очисте’ од Срба, који су могли да се насељавају само на одређеним деловима Косова и Метохије, посебно ближе граници са Србијом, одакле је било лакше да се отерају или униште.⁷⁵¹

Сузбијање партизанског покрета отпора и заштита интереса окупационих снага и квислинга била је дужност свих квислиншких снага у окупираној Југославији. На Косову и Метохији је ова појава била изражена у посебно великом броју и јачини разних квислиншких формација. Најбројнији квислинзи били су међу Албанцима, што је био резултат чињенице да су они окупацију дочекали као своје национално ослобођење. Такође су као разлози њиховог масовног учешћа у окупаторском режиму били малобројност Албанаца у Комунистичкој партији Југославије и постојање страха од освете Срба и Црногораца због дотадашњих злочина према њима од априла 1941. до 1944. године.⁷⁵²

Утицај окупаторске пропаганде према Албанцима, међу којима су најбројнији били сељаци, био је изузетно јак још од априла 1939. године и италијанске окупације Албаније. Ова пропаганда је најављивала Албанцима ослобођење од

⁷⁵¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁷⁵² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

српске власти и стварање Велике Албаније. У прве две године окупације они су добили нека права која нису остваривали у Краљевини Југославији, што је утицало на јачање поверења Албанаца у окупаторе, пре свега у Немце и Италијане. На челу албанских квислинга били су: бајрактари, аге, бегови, трговци, предратни народни посланици, сенатори, бански већници, председници општини и други утицајни људи.⁷⁵³

Малобројни Албанци у партизанском покрету нису били познати и нису имали утицај међу албанским становништвом. То су били углавном емигранти из Албаније, као и повратници, већином из Ђаковице, који су отишли у Албанију пре десетак и више година. У Ђаковици је месни комитет КПЈ формиран септембра 1941. када је организација бројала 27 чланова. Секретар комитета био је Фадиљ Хоџа, а чланови: Емин Дураку, Џевдет Хамза, Тамил Бровина, Џељадин Хана и Џафер Вокши. Већина је била из Албаније, тј. чланови скадарске комунистичке групе. Такође, јануара 1943. формиран је Комитет КП за Ђаковицу, Реку и Подримље. Комунисти из Албаније донели су „секташтво“ и „зачауреност“ према мишљењу Боре Вукмировића, истакнутог комунисте из редова српског и црногорског народа, изреченом на саветовању у Витомирици, фебруара 1942. године. Вукмировић је известио ЦК КПЈ да на Косову и Метохији делује пет комитета: у Пећи, Косовској Митровици, Приштини, Урошевцу и Призрену. Тек у каснијим извештајима, из маја и октобра 1942. Вукмировић помиње комитет у Ђаковици.⁷⁵⁴

Оружане акције против окупатора у коме су учествовали и партизани албанске народности су биле ретке, или уопште није било. Привремени главни штаб НОВ и ПО за Косово и Метохију је известио да је партизански одред „Зејнел Ајдини“ заједно са Врањским партизанским одредом ослободио рудник хрома Лојане, код Куманова. Извештај је пренаглашавао утицај у оружаној акцији

⁷⁵³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁷⁵⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

одреда „Зејнел Ајдини“ који је био састављен већином од Албанаца, а прећуткивао је кључну улогу српских партизана.⁷⁵⁵

На подручју Косова и Метохије, до септембра 1943, у борби са партизанима погинуло је само десетак италијанских војника, а ни један немачки војник. Изведено је неколико атентата: ликвидација др Николе Радојевића, председника четничког националног комитета у Приштини, потом Северина Рикотинија, инспектора Федерата у Пећи, покушај атентата на квестора Беџира Маљокуа у Ђаковици. Остале ликвидације почињене су над доушницима, карабињерима и четницима. У саопштењу Главног штаба од 1. новембра 1942. каже су да су ликвидирани петоклонаши: Богић Перовић, Мито Протић, Радосав Вулевић, Божина Вукелић, Милосав Милатовић, Хаџи Љуба Патрногић, Јован Миковић, Радовић (свештеник из Колашина), Пашко Рупић, Ђин Вљаши (стражар у Ђаковичком затвору) и Еуген Нонвајлер. Међу убијенима осморица су били Срби и Црногорци, као и по један Хрват, Албанац и Немац – фолксдојчер.⁷⁵⁶ Став Обласног комитета КПЈ је био да се Албанци квислинзи не убијају јер су „заведени“ пропагандом окупатора, док су Срби и Црногорци, који нису били комунисти и партизани починили свесно издају, тј. били противници партизанског покрета. Партизани на Косову и Метохији углавном се нису борили против албанских квислинга. Одред „Емин Дураку“, на пример, није узвратио ватру против вулнетара из села Турјак.⁷⁵⁷

Фадиљ Хоџа, у свом дневнику, 7. априла 1943. забележио је:

„Став Обласног комитета је да не заоштравамо односе са сељаштвом и што више избегавамо инциденте. Оштрицу наше борбе треба управити против фашистичког окупатора и његових оружаних снага. Ово је био разлог, зашто се

⁷⁵⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁷⁵⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁷⁵⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

*Одред повукао.*⁷⁵⁸ Из ове белешке произлази став да вулнетари и други наоружани албански квислинзи нису сматрани као део оружаних снага окупатора иако су то заиста били, јер су били плаћени од њих и били су под њиховом командом, а они су штитили интересе окупатора. КПЈ на Косову и Метохији је настојала да постигне помирење и споразуме са албанским квислинзима, што је практично значило толерисање свих њихових акција и поступака, а нарочито злочина почињених над српским и црногорским становништвом.⁷⁵⁹

Први партизански одред на Косову и Метохији, Копаонички партизански одред, формирао је Месни комитет КПЈ у Косовској Митровици, 30. јуна 1941. године, спроводећи задатак који је добио од Обласног комитета КПЈ. Захваљујући и помоћи Окружног комитета КПЈ из Краљева и комунистима из студеничког среза, Одред је за кратко време нарастао на око 800 бораца и имао је важну улогу у развоју партизанске борбе у долини реке Ибар. У њему је било и 210 бораца са Косова и Метохије, претежно из Косовске Митровице. Своје прве акције одред је извео на територији Косова. Извршена су два напада на жичару рудника „Трепча“, ослобађање и онеспособљавање за производњу до краја рата рудника олова и цинка „Копаоник“ у Белом Брду, минирање железничке пруге и тунела код села Тврђена, код Лепосавића, рушење железничког моста код Придворице, Ибарска Слатина. Овај одред је ослободио Рашку и велики део Ибарске долине, укључујући и део Косова на целом подручју тадашњих општина Лепосавић и Ибарска Слатина. Та територија је била саставни део велике слободне територије у Западној Србији, познате под називом Ужичка република.⁷⁶⁰

Копаонички партизански одред водио је више борби са квислинзима. Прва је била у непосредној близини Косовске Митровице, у селу Орахову. Партизани су 2. септембра 1941. савладали стражара и минирали помоћну станицу на жичари, којом се превозила руда из рудника у Старом тргу до флотације у Звечану. Група

⁷⁵⁸ Fadilj Hodža, *Kad proleće kasni*, Beograd 1979, стр. 68

⁷⁵⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁷⁶⁰ Branislav Božović, *Partizanski odredi: Kopaonički, Šaljski i Ibarski*, Beograd 1981., стр. 237 – 240

од 30 бораца се повлачила под борбом пред бројним вулнетарима из околних села и албанском жандармеријом. У селу Борчане, једна група партизана нападнута је од припадника албанске жандармерије. Нападнути су изненада, а квислинзима је користила магла. Погинули су партизани Тодор Милићевић и Павле Радмановић, док су Лабус, Никола Манојловић и Јово Којић, заробљени и стрељани у логору на Бањици. Жандарми су ухапсили и девет сељака који су из логора на Бањици ослобођени 15. новембра 1941, осим Милоја Спасојевића, који је задржан до 15. маја 1942.⁷⁶¹

Копачички одред је напао и жандармеријску посаду у руднику азбеста у Корлаћу, код Рашке, где је разоружано шест жандарма. Такође је нападнут и рудник олова „Копачик“ у Белом Брду, који је бранило 28 српских жандарма. После дужег отпора они су се предали. Рудник је разорен и није обновио производњу до краја рата. Одред је водио борбе и од 14. до 18. октобра против вулнетара који су са подручја Шаље и Лаба, продирали преко демаркационе линије, на Церањској реци, у Ибарској долини и угрозили слободну територију која је била под контролом партизана. Вулнетари су прво разбили слабе четничке снаге на Церањској реци, а затим напредовали до Лепосавића, палећи куће и убијајући становништво које се затекло код кућа или је било затечено у бекству. Партизани су међутим принудили ове вулнетаре на повлачење. Борбе са вулнетарима, ради заштите српских села од пљачки и паљевина Копачички одред је водио и на Рогозни, на положајима према Новом Пазару.⁷⁶²

Четници Косте Пећанца, под командом војводе Машана Ђуровића напали су Копачички партизански одред у Баљевцу, али је напад одбијен. Истог дана, 2. новембра, ови четници су упали у Рашку и заробили 18 партизана и њихових сарадника. Копачички одред је 10. новембра напао Рашку и ослободио заробљенике, осим једног кога су четници убили, али су после акције ипак били

⁷⁶¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁷⁶² Branislav Božović, Partizanski odredi: Kopaonički, Šaljski i Ibarski, Beograd 1981., стр. 99 – 120, 158 – 162

принуђени на повлачење, уз губитке од 13 мртвих, 14 рањених и више заробљених бораца.⁷⁶³ Повлачењем Копачничког одреда, на Косову и Метохији је настао дуг период без активности припадника партизанског покрета. Тек је 27. септембра 1942. формиран одред „Зејнел Ајдини“ који је имао 13 бораца, већином Албанаца. Прва акција на Косову и Метохији овог одреда је била 2. јануара 1943. када је у Црнољевској клисури, на путу између Штимља и Призрена, нападнута колона италијанских карабињера и убијено њих пет. На страни партизана погинуо је Абдулах Шабани, берберски радник из Косовске Митровице, који је био први партизан албанске народности који је погинуо на Косову и Метохији.⁷⁶⁴

Овај одред је реорганизован 5. јануара 1943. и од дела његових бораца и новопридошлих формиран је одред „Емин Дураку“. Овај одред је 15. фебруара 1943. напао карабињерску станицу у Еречу код Ђаковице али је одбијен. Потом је на путу Пећ – Ђаковица зауставио италијански аутобус и запленио новац, 12.000 наполеона. Такође су извршили напад и у Албанији, на путу Скадар – Призрен, код Шен Мрија када су напали поштански фургон и пратећи камион. Италијани су у знак репресалије запалили два засеока и убили осам албанских сељака. У Ђаковици су припадници одреда извршили неуспешан атентат на вођу терористичке групе „Карта бјанка“, Али Бокшија. Овом одреду је требало да се прикључи група од 12 бораца из Приштине и околине.

Они су кренули 13. априла 1943. из Сувог Дола да би се прикључили одреду који се налазио код Врела. Међутим приликом једног одмора, 14. априла у атару села Велико Рибаре, примећени су. Напали су их вулнетари из неколико села. Иако су били слабо наоружани, чланови групе су се бранили, али нису могли да одоле бројнијем непријатељу. Сви су погинули: Бошко Милетић, ученик, Зејнел Салихи, студент права, Светислав Стефановић, кројачки радник, Ремзи Пуља, ученик, Јасак Мордехај (Марко Исак), столар, Мирко Одаловић, Фадил Хисари,

⁷⁶³ Branislav Božović, *Partizanski odredi: Kopaonički, Šaljski i Ibarski*, Beograd 1981., стр. 165 – 170

⁷⁶⁴ Fadilj Hodža, *Kad proleće kasni*, Beograd 1979, стр. 201 – 202

ученик, Славко Ћиповић, Џемајиљ Ибиши, Љубомир Милентијевић, Неџми Мустафа и Драгиша Радовић.⁷⁶⁵

Крајем априла 1943. одред „Емин Дураку“ који је пошао у правцу Гњилана, нападнут је код села Ливоч од више стотина вулнетара и карабињера. Када су после краћег пушкарања започели преговори између команданата Фадила Хоџе (партизани) и Муле Идриза Хајрулахуа и Ндуе Пепе (вулнетари). Када су вулнетари сазнали да су партизани албанске народности омогућили су им безбедан излазак из окружења. Партизани су међутим имали, једног погинулог (Муса Заими).⁷⁶⁶

Шарпланински партизански одред формиран је 3. новембра 1942. После заседе бугарских снага у ноћи између 8. и 9. децембра 1942. и након краће борбе је разбијен. Обновљен је у марту 1943. од људства Карадачког одреда и нових бораца из Средске и Сиринићке жупе. У мају исте године је у Одред пристигла група од око 90 људи, без оружја, који су се до тада налазили на раду у Куксу, Албанија. Крајем маја 1943. одреду се прикључило и преостало људство из одреда „Емин Дураку“ који је тада престао да постоји. Изнад села Мушникова, од стране фашистичке милиције нападнути су припадници Шарпланинског одреда и том приликом су погинули Александар Јаковљевић и Новак Ковачевић. Борци из Кукса су били деморалисани и њих око 50 је дезертирало. Део партизана на челу са Кољ Широком, упућен је на Метохију, али су пресретнути код Опоља од стране чобана и оштинских стражара и читава група од 19 људи је без отпора заробљена и предата Италијанима. Крајем јуна 1943. настављено је осипање одреда који је имао тада свега 70 бораца. У близини Севца, одред је напао 7. јула 1943. италијанску караулу на превоју Вирови. После борби погинуло је пет

⁷⁶⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁷⁶⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

непријатељских војника, а Одред се пребацио на подручје Тетова, где је остао до капитулације Италије.⁷⁶⁷

У Грболу, код Урошевца, формиран је 5. јануара 1943. Карадачки партизански одред у коме је било 30 Срба и Црногораца и девет Македонаца. Одред је требало да делује на подручју Скопске Црне горе, али је око 13. јануара одлучено да се услед блокаде села на том подручју, привремено пресели на Косово. Дошли су у село Бинач 29. јануара. Били су примећени од сеоског кмета Зуке Арифџа који их је пријавио Бугарима. У борби са бугарском полицијом погинуо је Андро Вукмировић. Делови одреда су отишли у правцу села Софтовић и Миросавља у околини Урошевца. Из Миросавља је група од три партизана дошла у Грболе ради успостављања контакта. Међутим, 30. јануара, Грболе је опкољено и нападнуто од јаких снага албанских вулнетара и италијанских карабињера, као и мањег броја италијанских војника. Група од 11 бораца је успела да се пробације у село Старо Грацко, где су се 1. фебруара 1943. склонили у празну кућу Андрије Самарџића.⁷⁶⁸

О доласку партизана квислиншку полицију је обавестио Милорад Кнежевић који је партизанима претходно помогао да се сместе. Кућу су опколили вулнетари и фашистичка милиција. Андрија Самарџић је ухваћен и убијен јер није хтео да позове партизана да се предају. Сви партизани су убијени при покушају пробоја из обруча. Једино је заробљена Грозда Костић. Вулнетари су погинуле партизана показивали у Липљану, на пазарни дан, да би заплашили становништво. У овој борби погинули су: Александар Урдаревић, из Скопља, заменик команданта одреда, Војо Лакчевић из Ђаковице, Неђо Милићевић, Илија Мирковић и Мирко Одаловић из Старог Грацког код Липљана, Видоје Алексић из Липљана, Благоје Шуковић (калуђер Мирон) из Пећи, Сибин Огњановић из Рујца, Љубен Здравковски из Куманова, Ђорђе Митровић из Кожара код Липљана, Тодор

⁷⁶⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁷⁶⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Чангов и Орле из Куманова. Претходног дана полиција је у Грболу убила Неђа Видачића.⁷⁶⁹

Након ове заседе Карадачки одред је престао да постоји. Преживели борци су се привремено склонили и у пролеће 1944. поново ступили у борбу. Партизански одреди на Косову и Метохији су били бројно мали и нису могли дуго да опстану. Села са српским и црногорским становништвом су их помагала, али су се и она налазила под непрекидном јаким окупаторском и квислиншком контролом. Због помагања партизанима, али пре свега због свог националног састава (Срби и Црногорци) ова села су била изложена честим нападима, претресима, хапшењима и масовним интернацијама.⁷⁷⁰

У јулу 1941. група партизана са Метохије је успела да се пробије у Црну Гору, захваљујући помоћи Уке Идризија и његових синова који их је позвао у своју колибу и дао им по комад хлеба, што је према албанским обичајима значило да су под његовом заштитом и да ће бити брањени по цену губитка својих живота.⁷⁷¹ Следеће две групе које су кретале преко Руговске клисуре нису успеле. Једна група је нападнута 5. октобра 1941. на путу према Пећи, на планини Жљеб, код места званог Хајла од вишеструког бројнијих вулнетара. Том приликом од 13 људи, преживела су само двојица (Милош Гилић и Милета Армуш). Погинули су: Јагош и Милојица Ракочевић, Рајко, Драгиња и Станко Меденица, Божидар, Бранка, Гојко и Светозар Радовић, Драгиша Спајић и Миладин Бијелић.⁷⁷² Након тога једну групу на путу за Црну Гору предводио је Милета Армуш, а која је кренула 11. децембра 1941. из Витомирице. Од њих 11, девет је погинуло: Милета Армуш, Станиша Марковић, Божидар Мијовић, Градимир Ђукић, Ђорђе Меденица, Вуко Вучинић, Саво Милић, Михаило Ивановић и Момчило

⁷⁶⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁷⁷⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁷⁷¹ Слободан Мирић, Десанка Живуловић, *Витомирица*, Београд, 1960, стр. 75 – 76

⁷⁷² С. Мирић, Д. Живуловић, *Витомирица*, Београд, 1960, стр. 83; Гојко Меденица, *Косовскометохијски пролетери*, Београд, 1986, стр. 16

Павличић. Гојко Кнежевић је заробљен и предат италијанским властима, док је Љубо Ђукић, после три дана скривања успео да се врати у Витомирицу.⁷⁷³

Општинска полиција у Старом Грацку је 28. новембра 1942. упала у село и упутила се према кући Николе Тркуље у којој су као илегалци боравили чланови Бироа Обласног комитета КПЈ, Емин Дураку и Мита Миљковић. Емин Дураку је рањен и заробљен приликом покушаја бекства. Одведен је у Липљан, потом у затвор у Приштини, па у Призрен, у болницу. Дураку је умро 5. децембра 1942. У Врелу су 28. марта 1943. у заседи убијени Станко Бурић, секретар Обласног комитета КПЈ и Дара Мирјачић, секретар СКОЈ – а у Врелу. Село Врело је било нападнуто још једном у марту исте године. Том приликом партизан Момчило Јовановић је убио једног и ранио другог карабињера и побегло.⁷⁷⁴

Због овог случаја, село је стављено у блокаду од стране вулнетара, полиције и карабињера. Прво је ухваћен и убијен сеоски кмет Миле Зораја. Мештани су мучени и злостављани. Ђури Штикавцу су на голе груди стављали жар. Запаљена је кућа Јелене Јовановић, а она је заједно са Данетом Зорајом, Ђуром Штикавцем и Миланом Бизмаревевићем одведена у Магуру. Следећег дана тројица мушкараца су убијена, а Јелена је спроведена у приштински затвор. Блокада Врела је настављена. Након злостављања, поведено је 45 мушкараца. На путу за Липљан петорица су убијена. Остали су одведени у интернацију у логор „Порто Романо“ код Драча, у Албанији. Упади у села, потере, пљачке, злостављања и убиства припадника партизанског покрета али и цивилног становништва, већином Срба и Црногораца била је свакодневна појава у свим деловима Косова и Метохије, а спроводили су је пре свих албански квислинзи.⁷⁷⁵

⁷⁷³ С. Мирић, Д. Живуловић, *Витомирица*, Београд, 1960, стр. 86; Г. Меденица, *Косовскометохијски пролетери*, Београд, 1986, стр. 16

⁷⁷⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁷⁷⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Село Суви До код Липљана са 158 насељеничких кућа било је једно од највећих и најразвијенијих села на Косову, а у њему су живели насељеници из Херцеговине, Црне Горе, Босне и Лике. Населили су се на општинској утрини и запуштеном земљишту, али су успели да култивишу и обрађују земљу. Након сазнања да Албанци нападају и исељавају мања насељеничка села у околини, они су одлучили да пруже отпор. Набавили су више од 100 пушака и четири пушкомитраљеза (куповином и на друге начине). Око села су изградили ровове и поставили пушкомитраљезе. Пољски радови у близини села обављани су под заштитом стража и патрола. Формиране су две позадинске партизанске чете.⁷⁷⁶

Први непосредни напади на село почели су током јесени 1941. Њима је претходило убиство из заседе Спасоја Милићевића. Село је у више махова нападано, обично од стране више стотина добро наоружаних вулнетара који су опколили село, а затим отварали ватру. Међутим, насељеници су успевали да одбију нападе. Захваљујући добро организованој одбрани село је постало и уточиште протераних Срба и Црногораца из околних села. У селу је смештено чак 134 избегле насељеничке породице. Село је нападнуто 14. јануара 1943. од стране једног батаљона италијанске војске и групом од око хиљаду вулнетара из суседних села: Рибара, Топличана, Велике и Мале Добрање, Чучуљаге и Бандулића. У време блокаде и напада у селу су се налазили чланови Среског комитета КПЈ за грачанички срез, који су покушали пробој у правцу Лапљег Села. Том приликом убијен је Милутин Аксић. Рањен и заробљен је Роберт Гајдик. Такође је рањен и заробљен Александар Маровић, учитељ и секретар Среског комитета КПЈ. Маровић и Гајдик су касније убијени. Из обруча су побегли Живојин Ђурчић, Бора Морачић и Станоје Аксић.⁷⁷⁷

Вулнетари и Италијани су одрасле мушкарце ухапсили и спровели у Липљан, где су их затворили и згради основне школе. Сви су били изложени страховитим

⁷⁷⁶ Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација у другом светском рату*, Београд 1991, стр. 185 – 186

⁷⁷⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

мучењима. Слична акција према мештанима је спроведена и 27. јануара, када су сви мушкарци окупљени у центру села. Тада је убијен Дамјан Дрљача, секретар једне ћелије у КПЈ. Људи су мучени и премлаћивани, тражено је од њих да предају оружје. Насељеници у Сувом Долу су током 1943. и 1944. били изложени појачаном терору, али је највећи број остао на својим огњиштима. Мањи број се ипак иселио. Боро Вукмировић и Рамиз Садику, секретар и члан Бироа Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију су заробљени и стрељани априла 1943. у Ландовици код Призрена, на путу према Ђаковици.⁷⁷⁸

Злочини окупатора и албанских квислинга изван Косова и Метохије

Немци су за борбу против припадника партизанског покрета у западној Србији, ангажовали и део жандармерије из косовско – митровачког округа. Ово подручје је било у надлежности Фелдкомандантуре 817 са седиштем у Ужицу. Крајскомандантури у Косовској Митровици је наређено да једну јединицу албанских жандарма упути у Ужице, који су стигли 17. августа 1941. са командантом капетаном Бајазитом Бољетинцом. Мета напада Немаца и албанских жандарма требало је да буде Прва ужичка чета „Радоје Марић“, која је за свега двадесетак дана постојања извела неколико успешних оружаних акција.⁷⁷⁹

На железничкој станици Горјани уништили су телеграфске и телефонске уређаје, бусоле штитних сигнала, службене часовнике. У Севојну су спалили општинску архиву. Пресекли су телефонско – телеграфске каблове на прузи Ужице – Пожега. Немци су сазнали да се чета налази у близини села Дрежник. Доведени су жандарми из Косовске Митровице. Напад је био предвиђен за 18. август, и у њему је било ангажовано пет потерних одељења 1. батаљона 724. немачког пешадијског пука, албански жандарми и локална жандармерија из састава Дринског жандармеријског пука. Доведена је и батерија топова из састава

⁷⁷⁸ Архив Музеја жртва геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁷⁷⁹ Новак Живковић, *Дрежничка Градина 18. августа 1941.*, Титово Ужице 1969., стр. 15, 17; Милан Мијалковић – Чича и Исидор Барух проглашени су за народне хероје.

704. пешадијске дивизије. Било је укупно око 500 војника и жандарма, спремних за напад на устанике, којих је било само 40. Напад је био изненадан и партизани су се нашли у обручу.⁷⁸⁰

Немци и албански жандарми су убили Милана Мијалковића Чичу, професора, инструктора ЦК КПЈ за Србију и учитељицу Олгу Ђуровић, курира Окружног комитета КПЈ у Ужицу, који су безуспешно покушавали да упозоре партизанску чету на присуство непријатеља у близини. Борба је трајала око седам сати, од раног јутра до поднева. Партизани су се извукли из обруча, али су погинули; инжењер Исидор Барух и радници Љубиша Веснић, Радосав Богићевић, Милорад Перишић и Раде Стефановић. На непријатељској страни погинуо је само један албански жандарм.⁷⁸¹

Према становништву Дрежника и околних села примењене су репресивне мере. Убијен је каменорезац Остоја Гавриловић. Убијени су и Драго Пауновић и старац Бранислав Радовић. После борбе на Градини, поред тројице мештана Дрежника убијено је још 20 сељака из Злакусе, а њихови лешеви су обешени поред пруге Ужице – Пожега. Чета „Радоје Марић“ је наставила оружана дејства и борбу у саставу Ужичког партизанског одреда. Три потерна одељења и још стотинак албанских жандарма из Косовске Митровице, упућени су 20. августа у правцу Бајине Баште, ради напада Рачанску чету Ужичког партизанског одреда. Партизани су успели да побегну испред потере. Албански жандарми су потом, упућени 25. августа у Ивањицу и наредног дана су у селима Сађавац и Шуме, претресали куће, малтретирали и тукли сељаке. Спаљен је велики број кућа. Убијени су Јелена Јовановић и Влада Младеновић. Претучени су Јован Симончевић, Милутин Богдановић, Милан и Средоје Тотовић, Душан и Бранко

⁷⁸⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁷⁸¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Зарић и други. Ова акција је у моравичком крају остала упамћена као „Арнаутска казнена експедиција“.⁷⁸²

Жандарми под командом Бајазита Бољетинца су се вратили у Косовску Митровицу пре краја августа 1941. Немци их нису више користили у оружаним акцијама у западној Србији. Постојала су два могућа разлога: претње четника под командом војводе Косте Миловановића Пећанца Немцима да ће побити албанске жандарме (командант Радомир Ђекић) али и појачано оружано дејство Копаоничког партизанског одреда на Копаонику и у Ибарској долини. Копаонички одред је у јесен 1941. ослободио општине Лепосавић и Ибарску Слатину, цео студенички срез и Ибарску долину до Ушћа. У то време били су ослобођени Ужице, Чачак, Горњи Милановац, Пожега, Ивањица, Ариље и већи део жичког среза без Краљева.⁷⁸³

У саставу Велике Албаније налазио се и мањи источни део Црне Горе. Италијани су њој прикључили делове андријевичког и беранског среза: Плав, Гусиње и Рожаје са околином. Декретом високог цивилног комесара за новоослобођене крајеве, Фејзи Ализотија, чије седиште је било у Призрену, септембра 1941. гусињско – плавска и рожајска ненпрефектура, заједно са Тутином прикључени су пећкој префектури. Ту је успостављена албанска власт, тј. људи из Косовског комитета и сарадници италијанске обавештајне службе. У Плаву и Гусињу водећи људи на власти били су Ризо и Шемсо Феровић, као и Саљ Никочевић. У Плаву је првих дана окупације стрељано 45 Црногораца, а у Гусињу 17 Црногораца. Овде су упућивани и албански квислинзи са Косова и Метохије. На пример, крајем 1942. и почетком 1943. председник општине у Рожајама био је Дем Али Пожари, вулнетарски барјактар, из околине Дечана.⁷⁸⁴

⁷⁸² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁷⁸³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁷⁸⁴ Радоје Пајовић, *Контрареволуција у Црној Гори 1941 – 1945, четнички и федералистички покрет*, Цетиње, 1977, стр. 48; Радован Лекић, *Андријевички срез 1941 – 1945, Прилог историји НОБ Црне Горе*, Цетиње, 1961, стр. 66 – 67; Savo Joksimović, *U gerili*, Titograd, 1963., стр. 57

Када је 13. јула 1941. у Црној Гори избио општенонародни устанак, са Косова и Метохије су у Плав и Гусиње упућивани вулнетари, као појачање тамошњим квислиншким формацијама, највише из Ђаковице. У Рожаје је стигао један батаљон албанске војске из Пећи, под командом мајора Сабахудина, којима су домаћи квислинзи приредили свечани дочек. Ускоро је у Рожаје стигло и хиљаду вулнетара којима се прикључило и око 400 локалних квислинга. У гушењу устанка у Црној Гори, Италијанима је била изузетно драгоцену помоћ албанских квислинга.⁷⁸⁵

Албанска дивизијска група „Скендербег“ из састава 14. италијанског армијског корпуса, била је претходница италијанских дивизија. На сектору Гусиње – Плав – Пећ дејствовали су делови дивизије „Пуље“ ојачани вулнетарским формацијама. Задатак им је био да спречавају одлазак устаничких снага према Косову и Метохији. Од 19. до 21. јула стигли су у Црну Гору и вулнетари из северне Албаније. Италијани и Албанци су заузели велики број села и спалили бројне куће. Средином августа 1941.⁷⁸⁶

Италијани су могли да констатују да је комбинованим дејствима дивизије „Венеција“ и прве алпске групе „Вале“, уз помоћ вулнетара из Ђаковице, упркос жестоком отпору устаника, подручје Андријевице, Берана и Колашина поново окупирано. Вулнетари су током читавог периода окупације биле учесници борби против партизанског покрета у Црној Гори. После четничког покоља у Доњем Бихору, у Рожаје је дошло око 3000 вулнетара са Косова и Метохије. Почетком 1943. у Рожаје је дошао и Иљаз Агуши из Приштине, министар у албанској квислиншкој влади под председништвом Мустафе Крује. Он је на једном од више одржаних зборована, држао говоре, у којима је обећавао да ће граница Велике

⁷⁸⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

⁷⁸⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

Албаније бити на реци Дрини и да ће део Велике Албаније бити Сјеница, Нова Варош, Пријепоље, Нови Пазар и Скопље.⁷⁸⁷

Наставак злочина албанских квислинга на Косову и Метохији

Расељавања Срба и Црногораца, као и других Словена на Косову и Метохији спроводили су албански квислинзи у циљу стварања етнички хомогенизоване територије. Одредбама Четврте Женевске конвенције забрањују се мере терора и застрашивања. У одељку о окупираној територији забрањује се појединачно и масовно принудно расељавање становништва. Рат се води између држава, а не између народа. Правни односи за време окупације одређени су Четвртом Хашком конвенцијом из 1907. године. Ако пресељење становништво није вршено његовом слободном вољом, оно тада добија обележје злочина, и може се уврстити према међународном праву у злочине против човечности.⁷⁸⁸

У писму Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију које је 3. септембра 1943. године, упућено делегату Врховног штаба НОВ и ПОЈ и Централног комитета КПЈ, Светозару Вукмановићу Темпу, приказан је поред осталог и однос окупатора и албанских квислинга према Србима и Црногорцима, пре свега терор и злостављања: *„Политичка окупација. Окупаторске снаге систематски настављају над српским живљем терор, пљачку, интернирање и убијање, уз помоћ шип. војске, вулнетара и милиције. Нарочито је терор јак и сталан у срезовима Косова и Метохије, тј. свуда онамо под италијанском окупацијом, где има српских села или живља. Приређују праве хајке против комуниста где предњачи нова шип. војска и карабињери, против Срба, јер их сматрају комунистима.“*⁷⁸⁹

⁷⁸⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁷⁸⁸ Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945*, Beograd 1981., стр. 15 – 16

⁷⁸⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Навешћемо неколико случајева, како су се вршили претреси: у Приштини (варош) – војска, милиција, вулнетари и карабињери распореде се у групе, а претходно нареде да нико од Срба не сме да излази из кућа. Отпочне претрес свих српских кућа без изузетка. При претресу бију, прекопавају и често руше зидове. Ако не могу ништа наћи, подметну фишек меткова и сл, те је то довољно да воде у затвор, а кућу пљачком опусте. У једну кућу где заврше претрес наилази друга група, па трећа, четврта и тако по седам разних група и тако опљачкају да последња група нема ништа да опљачка. Излаз у варош за Србе је ограничен. Група од три и више Срба не сме се наћи у једној кући, а камоли на улици.⁷⁹⁰

У селима је много страшније, јер се поред премлаћивања и пљачки, практикују и убијања. Дешава се, на пример, да дође та полицијска банда ноћу у село и позове све сељаке пред једну кућу, па нареди да сви донесу по једну пушку. Међутим, оружја нема, јер је оно прикупљано прошле зиме и они сами то знају, али њихов је циљ пљачка, зато они приморају сељаке да од њих купују пушке да би их предали. Ко нема новац, тај може купити за стоку. У свим селима премлаћених и и изломљених руку и ногу је колико хоћеш. Сељак не може ићи из села у село, а села се чувају и дању и ноћу. Странцу је немогуће доћи у село, јер иако би успео ноћу да се провуче до куће, нико не сме да га прими. Дешава се често да саме те банде и чувари провоцирају на тај начин што дођу у близину села, договоре се коју ће кућу да опљачкају, па онда почну да вичу: иу! Пуцају као да су тобож приметили да је неки комуниста, партизан или четник ушао у кућу. Тада они претресају, премлате, ухапсе и главно што је за њих – опљачкају или уцене ухапшеног са великом сумом тако да је породица приморана да га откупљује.⁷⁹¹

Методи пљачке, терора су нечувени. Ово је унеколико појачало долазак и хватање неких Дражиних официра. Још фали масовни покољ. Народ је

⁷⁹⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁷⁹¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

ненаоружан. Излаза из ситуације без одреда, који би их прихватио негде близу, нема. Све ово окупатор форсира да би шиптарске масе држао у заблуди о спољној ситуацији. Маса људи је отишла у Кукс на рад с намером да се прикључи неком одреду, а да избегне терор. У оваквој ситуацији рад је скоро немогућ, али ипак политички се ради и масе су већином под нашим утицајем и одлазак у одред је отежан.“⁷⁹²

И Немци су у неким својим извештајима наглашавали да „на Косову Шиптари тлаче српско становништво“, констатујући да та „чињеница иде у прилог пропаганди Драже Михаиловића.“ Херман Нојбахер, специјални изасланик немачког Министарства иностраних послова за Југоисток, наглашава у својим мемоарима да су Шиптари пожурили да протерају што више Срба из дела Косова и Метохије који су анектирали, па су чак уа исељавање узимали „пристојбу у злату“. Милан Недић обратио му се с молбом да заштити Србе, па је Нојбахер инсистирао да прогон престане. Пошто је његова интервенција остала без резултата, припретио је оставком. Наводно, касније је Џафер Дева интервенисао, али и поред тога, Нојбахер на крају закључује да „је ипак још од 1941. године било учињено много зла Србима.“⁷⁹³ Италијани су, јула 1943. године, у једном обавештајном извештају указали како се појачала „тенденција дивљања шиптарских власти против српског елемента.“ Три дана раније, команда 9. италијанске армије извештавала је како је једна делегација Срба из села Башче, у пећкој префектури, тражила од војних власти интернирање сопствених породица у циљу обезбеђења.“⁷⁹⁴

Основно опредељење Албанаца, сарадника окупатора било је да Косово и Метохија не буду у саставу Југославије. Срби и Црногорци су стално прогањани, а трагови њиховог живота на овим просторима систематски уништавани. После протеривања, куће су им спаљиване или рушене, бунари затрпавани, воћњаци

⁷⁹²Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије, I, документи НОВЈ, књига 19, Борбе на Косову 1941 – 1944, Београд, 1969, документ број 45, стр. 245 – 247

⁷⁹³Zbornik NOR, XII, књига 1, документ 125.

⁷⁹⁴Zbornik NOR, XIII, књига 3, документи 84. и 85.

сечени или чупани из корења, уклањане међе на њивама, рушене цркве, савњивана гробља, рушени споменици и уграђивани у темеље кућа које су градили Албанци. Уништавани су чак и објекти као што су канали за наводњавање и водосистеми. Спаљиване су књиге на српском језику. Срби и Црногорци су каменовани, линчовани, убијани. А све то је било последица ове албанске пропаганде и мржње према Србима и Црногорцима. На овим „задацима“ били су ангажовани албанска тзв. „регуларна“ војска, жандармерија, полиција, вулнетари, милиција и наоружане групе грађана. Од политичких организација ове акције су иницирали, подржавали и спроводили Косовски комитет, Албански народни савез, Друга призренска лига, Бали Комбтар и све остале великоалбанске квислиншке организације. Већина албанског становништва била је укључена у терор над Србима и Црногорцима.⁷⁹⁵

Ученици у основним школама, на пример, певали су песму:

„ На окуп браћо, Спалимо Србина, Варвара хеј, На све четири стране...“.

На митингу у Србици, маја 1941. где је било присутно око 5000 Албанаца под оружјем, Рецеп Митровица је изјавио: „ Срби су на Балкан дошли силом, силом са Балкана морају отићи, а како немају куда да оду треба их све побити. На нама Шиптарима лежи тај задатак.“ После ови речи, певана је песма чије су речи биле:

„ Даде нама наређење Мусолини, Ајте људи весело, весело, Хеј, Хитлеру, како велиш, Кад Косово ослободит, Немци нама наредише, Нигде ниједног Србина да не оставимо.“⁷⁹⁶

На Косову и Метохији није било организованих и јавних протеста против почињених злочина над православним становништвом. Међутим, забележени су случајеви појединаца који су страдали бранећи Србе или њихову имовину. Страдао је Бајрам Зеџирај, после пљачке вулнетара у селу Шаљиновицу, у Метохијском Подгору. Приликом напада на село Кош јула 1943. поред Србина

⁷⁹⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁷⁹⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Радете Поповића погинуо је и Албанац Нуо Ђун Делијал. У Кијеву, код Призрена, Србе је штитио Ђон Кнута, али је своје добротинство платио губитком живота.⁷⁹⁷

У Неродимском срезу, у селу Биби, сеоски кмет Ђазим Биба је штитио Србе насељенике. Када су новембра 1942. ухапшени Војин Банаш из Бибе и Пеко Тепавчевић из Старог Села, интервенцијом Ђазима Бибе код среског начелника Војин Банаш је ослобођен, док је Пеко Тепавчевић, ослобођен оптужбе да је комуниста, али је због пронађене пушке, задржан у затвору, али је и он касније успео да побегне. Рахим Рушити је чувао Србе у Црнилову код Урошевца. Било је још таквих појединачних примера, али веома мало.⁷⁹⁸

У првом таласу исељавања и прогона Срба, априла и маја 1941. није било рокова за исељавање. Морало се одлазити моментално, без покретне имовине. Неки Албанци су дозвољавали Србима да бар понесу неке ствари и резерве хране. Било је случајева заштите Срба од стране Албанаца, али само својих комшија. Политика прогона и терора била је званична политика албанских квислинга, од најнижих до највиших органа власти (од општине до владе у Тирани).⁷⁹⁹

Мустафа Круја, председник албанске владе и један од најважнијих албанских идеолога, родом са Косова, одржао је 19. фебруара 1942. предавање у Краљевској италијанској академији у Риму, о природном и историјском карактеру „Велике Албаније“. Истакао је да ће Мусолини и Хитлер после победе сила Осовине и успостављања новог европског поретка, обезбедити Албанији најшире етничке границе и да ће она остати у заједници са фашистичком Италијом.⁸⁰⁰

⁷⁹⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁷⁹⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁷⁹⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸⁰⁰ Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација у другом светском рату*, Београд 1991, стр. 202 – 204

Круја је крајем јуна 1942. посетио Косово и Метохију. У седиштима свих префектура и ненпрефектура, издавао је наређења да се и Срби староседеоци прогласе за насељенике и, уз помоћ немачких и италијанских власти, протерају и отпреме у концентрационе логоре. Препоручивао је да се насељеници убијају. Својим говорима и другим поступцима и деловањем ширио је мржњу и антисрпско расположење код Албанаца.⁸⁰¹

На збору у Приштини, 27. јуна 1942, пред бројним албанским становништвом, које је било предвођено сеоским старешинама и руководиоцима Фашистичке партије, рекао је поред осталог: *„Албански народ неће постати комунист, не, албански народ не продаје породичну част, част својих жена и кћери, албански народ не продаје своју бесу, ни своју бесу. Он ће пре себе убити него што ће дозволити да његова кћер буде забава српском комунисти. Косовци, знајте само једно: непријатељи који нам не могу ништа, убацивали су међу нас шпијуне, да би нас обманули лепим речима прекривеним златом и шећером. Уколико не будете на опрезу, многи ће прогутати позлађени и заслађени отпор. Они вам неће говорити о комунизму, говориће вам о патриотизму, национализму, албанизму. Они ће вам рећи да је Албанија у опасности, рећи ће вам да Албанија није слободна, да је окупирала Италија, да ће Осовина изгубити рат, да већ губи рат, рећи ће вам још много и много парола. Они ће пронаћи ваше ране које нам је рат оставио, а у њих ће сипати со и бибер, да би их још више продубили. Знајте да смо Косово извојевали захваљујући нашем уједињењу са фашистичком Италијом, преко круне заједничког краља и крвљу војника Осовине, те да ћемо и даље моћи да га одржимо уз њихову помоћ.“*⁸⁰²

После посете Мустафе Крује Косову и Метохији појачан је прогон и повећан је број убијених Срба. Круја је и 1943. посетио Косово и Метохију у пратњи више министара своје владе. На збору у Призрену је говорио да ће Призрен бити

⁸⁰¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸⁰² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

престоница Велике Албаније, када она буде обухватила и Санџак и „ону страну Шара и Кораба, Охрид и Пелагонију“. У Ораховцу је рекао како је требало уништити Дечане, Грачаницу и друге српске православне манастире. У Дечанима је својој пратњи рекао: „Не заборавите ви, да је ово албанска гробница“.⁸⁰³ Трговац Бахрија Абдурахмановић, муслиман из Новог Пазара, који је од априла 1941. „постао“ Албанац, на збору у Косовској Митровици, извињавао се Албанцима што не зна лепи албански језик, па им се обраћа на „пасјем језику“, мислећи на српски. За ово је оптужио власти Краљевине Југославије, која му није омогућила да се у Новом Пазару школује на албанском језику.⁸⁰⁴

Закључци са састанка команданта 60. немачке пешадијске дивизије, генерал – потпуковника Еберхарда, са водећим албанским квислинзима, одржаног 21. априла 1941. у Косовској Митровици, представљали су основу за деловање квислиншких власти на територији под немачком управом. Иако је састанак наишао на противљење других немачких органа, дух и садржај његових одлука осећали су се у свим поступцима албанских квислинга за време окупације. Одмах је започело исељавање Срба и Црногораца.⁸⁰⁵

Немци су били „оштећени“ због ових одлазака, нарочито када је било у питању функционисање рудника „Трепча“, јер је отишао велики број стручних радника из рудника и осталих погона. Проблем није могао да буде решен запошљавањем Албанаца јер они нису били квалификовани за те послове, као Срби који су били принуђени да оду. Немци су били такође заинтересовани и за пољопривредне производе, а и ту је такође настао проблем због протеривања и прогона из села Срба, насељеника и староседелаца. Државни саветник др Харалд Турнер предлагао је да се све српске избеглице из италијанске зоне, по кратком поступку, врате одакле су дошле, али то није прихваћено. Према извештају

⁸⁰³ *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, Призрен – Београд, 1987, стр. 801

⁸⁰⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸⁰⁵ Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација у другом светском рату*, Београд 1991, стр. 205 – 207

Фелдкомандантуре у Нишу, Срби би се поново нашли у тешком положају, јер би били опет малтретирани, а њихова имовина већ је била отета од стране Албанаца.⁸⁰⁶

Фелдкомандант у Нишу фон Ботмер, у извештају од 15. јуна 1941. који је упутио војноуправном команданту за Србију, поред осталог пише: „Сигурно је да велики број избеглица долази из арнаутског подручја. И тамо ће се присилно протеривање оповргавати, које тамо у стварности, без сумње, постоји у много већем обиму него у бугарском подручју. Увек изнова казују извештаји избеглица, да се Срби у арнаутском подручју, а пре свега досељеници, у најмању руку толико малтретирају, док ‘добровољно’ не оду. Шта више, тврди се, да већином наоружани Арнаути пуцају ноћу у куће Срба. Арнаутски вођа Цафер (Дева) својевремено је у Београду изјавио да до малтретирања долази само у сасвим ретким случајевима и против намере вођства и да се протеривања не догађају. Ја лично мислим да г. Д. те ствари не одобрава и да је његово обећање да ће се постарати да се обуставе евентуална прекорачења (екцеси) поштеност дато. Али, сматрам сигурним да он не може успети. Нисам у стању да просудим у којој се мери могу изменити односи у арнаутском подручју, које је већим делом поседнуто од Италијана, а мањим од Немаца“.⁸⁰⁷

Италијанима је проблем српских и црногорских избеглица такође доносио бројне потешкоће. Код њих је специфичан проблем био јер је већина насељеника протераних са Метохије и Косова под италијанском управом, одлазило у Црну Гору, која се такође налазила под италијанском влашћу. Црна Гора је и без тих избеглица имала несташице хране. Крајем јула 1941, Високи комесар за Црну Гору, Серафино Мацолини, приликом објашњавања узрока 13 – јулског устанка, као један од узрока помињао је и избеглице са Косова и Метохије. Око 5000 избеглица дошло је са Косова и Метохије у насељена места Црне Горе. Они су били опљачкани, а такође су причали о злостављањима којима су били изложени

⁸⁰⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸⁰⁷ *Zbornik NOR*, XII, knjiga 1, dokument br. 64, Beograd 1969.

од стране Албанаца. Италијани нису предузимали адекватне мере на окупационом подручју Косова и Метохије под њиховом контролом да спрече прогањање насељеника од стране већинског албанског становништва.⁸⁰⁸

Напади на насељеничка села у прогони започети током Априлског рата 1941. настављени су још безобзирније након окупације. Велики број избеглица налазио се између Призрена и Пећи. Један мањи број се задржавао у Ђаковици, већина је одлазила ка Пећи, одакле су, преко Руговске клисуре одлазили у Црну Гору. Један број се задржавао у Пећи, ко рођака и пријатеља или у конацима Пећке патријаршије у којој је образован велики збег. Било их је на хиљаде без имовине и без наде да ће се њихов положај ускоро поправити. Многе породице које су се кретале према Црној Гори биле су без хранилаца и одраслих мушкараца, који су били заробљени у Априлском рату, или се из других разлога још нису вратили у своје куће. Неки мушкарци су побегли, јер су веровали да жене и деца неће бити злостављани.⁸⁰⁹

Спасоје Ђаковић је описао путовање ових избеглица:

*„Само онај ко је преживео те дане може да се подсјећа на ужасне људске трагедије и њихове судбине. Уз Руговску клисуру хрлиле су стотине и хиљаде породица према Црној Гори, пјешице и без икаквих средстава за живот. Међу њима било је много мајки са троје и више дјеце, која нијесу могла да издрже тај тежак пут, пут у неизвјесност. Својим очима сам гледао како немоћна мајка баца у ријеку Бистрицу своје дијете, да би могла ношењем да спаси осталу дјецу. С надљудским напорима пењале су се уз врлетни Чакор, преко њега и даље у Васојевиће, лутајући без игде ичега“.*⁸¹⁰

⁸⁰⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸⁰⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸¹⁰ Ватре с Комова, народ андријевичког среза у НОП 1941 1945, уредник Спасоје Ђаковић, Београд 1978., стр. 298

Пензионисани мајор, припадник партизанског покрета, првоборац из Пећи, Крста Алексић, описао је сличан пример, када је у Пећи, у Улици Пухавац, једна жена бацила у Бистрицу колевку са дететом у њој, а затим и сама скочила у набујалу реку. Милија Шћепановић, мајор у пензији, који је био насељен у околини Ђаковице, такође је описао случај када је мајка бацила у Бистрицу двоје деце. Његова мајка је сахранила једну девојчицу коју је река избацила на обалу. Мајке су биле принуђене да жртвују најслабије, болесно или најмање дете, оно које је онемогућавало кретање, како би спасиле не себе, већ осталу децу.⁸¹¹ Албанска полиција и други квислинзи у Пећи су избеглицама у Пећи говорили: „Правац вам је Чакор.“⁸¹²

Због услова живота избеглица, постојала је опасност од заразних болести и епидемија. Такође приликом преласка преко Чакора, неки су били опљачани или убијени. Пећки бегови су обећали црногорским породицама да ће им обезбедити сигуран пролаз и да ће им гарантовати безбедност кроз Руговску клисуру, до границе Црне Горе. Избеглицама је био омогућен пролаз за Црну Гору, после разговора Сулејмана Криезиуа, председника општине у Ђаковици, са Сефедином Беголијем, председником општине у Пећи, који је имао велики утицај на Албанце који су живели у Ругови. Они су прихватили савет Сефедина Беголија и престали са заседама, пљачкама и убиствима, тако да је поново почело кретање протераних насељеника тим правцем.⁸¹³ Сефедин Беголи је настојао да ову интервенцију прикаже као гест хуманости и пријатељства према Црногорцима. Међутим то је била обмана лукавог и подмуклог албанског политичара. Његов главни циљ, као и већине водећих албанских квислинга био је да Метохија што пре остане без Срба и Црногораца.⁸¹⁴

⁸¹¹ Атанасије, Јевтић, *Од Косова до Јадовна, путни записи*, Београд, 1987, стр. 120

⁸¹² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸¹³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸¹⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

У скоро свим метохијским селима гореле су насељеничке куће или су опустеле, да би их албански пљачкаши наредних дана и месеци порушили. На пример, село Накараде, у општини Ђаковица, у коме је живело 45 породица насељеника, већ у априлу 1941. морали су да напусте сви становници. Иза себе су оставили 45 лепих, плански изграђених кућа, смештених у три реда и две улице. У центру села налазио се заједнички, хигијенски бунар. После одласка житеља села, Албанци из суседства су започели рушење кућа, одношење врата, прозора, црепа и свега што је имало неку вредност. Затрпан је бунар, уништавани су воћњаци. Село Уиз било је једно од најмањих у општини Ђаковица. У њему је живело 11 насељеничких породица, који су били насељени на земљи, коју су морали да искрче. Иако су албанске комшије до рата имале коректан однос, то се променило већ на почетку рата. Село је нападнуто.⁸¹⁵

Насељеници су се бранили, убили неколико нападача. Погинуо је један од насељеника Мирко Ђаковић. Ови напади су се настављали, па је одлазак био неизбежан. Ђаковићи и Абазовићи су једном албанском комшији оставили овце и јагњад да би их безбедно отпратио до Ђаковице. Приликом одласка, убијен је и Тодор Павловић, који је доведен на Терзијски мост, избоден ножевима и бачен у Дрим. Ђаковички срез је први на Косову и Метохији „очишћен“ од насељеника. У овом срезу са њима су се Албанци сурово обрачунали. Само до јуна 1941. убијено је најмање 155 Срба и Црногораца. Убијани су и староседеоци. У току окупације у овом срезу је страдало најмање 250 Срба и Црногораца.⁸¹⁶

Једна колона избеглица, која је ишла у правцу Пећи, из општина Јуник и Поношевац, нападнута је приликом проласка кроз албанско село Црнобрег. Убијени су Петко Шћепановић, Ристо Уљаревић и други. На Терзијском мосту, Мехмед ага Пањедић и Сулејман бег са својим људима, одједном су заклали 14

⁸¹⁵ Архив Музеја жртва геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸¹⁶ Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација у другом светском рату*, Београд 1991, стр. 209

људи и лешеве бацили у реку.⁸¹⁷ Сви насељеници из општине Дечани су за неколико дана прогнани. Бардонић, село удаљено седам километара од Дечана, у мају 1941. било је само згариште.⁸¹⁸

И у самом граду Пећи догодила су се бројна убиства. На првим манифестацијама у част доласка окупаторске војске, албанска руља је на улици убила: Вука Новаковића, службеника, Михајла Каровића, Вукадина Микетића, чији је леш препознала мајка по ципелама, и Рака Јокића, коме је била смрскана лобања. Сва тројица убијених били су земљорадници. Тих дана у Пећи убијено је још 14, а у околини око 30 Срба и Црногораца. Уочи капитулације Италије терор је појачан, а од 1. до 8. септембра 1943. убијено је 15 људи, од којих су на улици ликвидирани: Младен Симић, црвар, Вељко Булатовић, радник и Младен Радовић, земљорадник. До 31. маја 1941. у баранској општини, у пећком срезу спаљена су и опљачкана сва насељеничка села. У главичкој општини опљачкана су и изгорела села: Бокшићи, Милићевићи, Долово, Дреновац, Горњи и Доњи Петрич, Клинчина, Сврхе, Љешани и Главичица. На исти начин прошла су и насељеничка села у општини Будисавци.⁸¹⁹

Староседеоци су такође пљачкани, отимана им је имовина, а многи су били протерани. У кућу Божицара Костића у селу Видењу, док се он налазио у Пећи, дошло је шест Албанаца, који су му истерали жену и две снаје са деветоро деце и присвојили кућу и другу непокретну и покретну имовину. На сличан начин прошли су и Милосав Микић и Милија Шулинић. У Клини су пљачке почеле два до три месеца након окупације.⁸²⁰ У Гораждевцу, селу које је удаљено седам километара од Пећи, најмање 47 Срба и Црногораца је страдало као жртве фашистичког и окупаторског терора. У јулу 1941. су убијени, док су обрађивали имање: Милутин Јеремић, Миљко Јеремић, Стеван Радовић и Грујица Бобичић.

⁸¹⁷ Атанасије Јевтић, *Од Косова до Јадовна, путни записи*, Београд, 1987, стр. 123

⁸¹⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸¹⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸²⁰ *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, Призрен – Београд, 1987, стр. 798

Приликом претреса села убијен је Панту Портића, а у својој кући убијен је Милан Манојловић. У Дубовику, код Пећи насељеници су пружили отпор албанским нападачима. Првог дана су одбили напад, али када је стигло више нападача, село је заузето, а из њега су претходно евакуисани старци, жене и деца. У борби са албанским нападачима погинули су Милош Вуковић и Милорад Лабовић „Лабан“.⁸²¹

Ново Јокић из Новог Села и Павловић, шумар из Радавца, убијени су у селу Врелу од стране пријатеља Албанца, који их је примио на конак. Лешеве је бацио поред пута у селу Каличани, У Новом Селу убијена је старица, мајка Драга Васовића. Ацо Марковић, власник хотела „Корзо“ у Пећи, убијен је од свог кума, Албанца у Ругови, ноћу на спавању. На путу за Рожаје, на свиреп начин убијен је Мирко Мартиновић из Радавца. Био је издан од комшије, Албанца који је прихватио да га штити и одведе до Рожаја.⁸²²

Бело Поље, село код Пећи, штитили су италијански карабињери до избијања јулског устанка у Црној Гори. Зато су до тада убијена „само“ двојица Срба: Илија Грбановић и Милош Баћевић. Чим су се Италијани повукли, вулнетари су опљачкали стоку. Мушкарци, старији од 13 година отерани су у збег, у Пећку Патријаршију, а сва летина им је одузета. За време пљачке убијен је Нико Пеловић, а нешто касније и Михајло Грбановић. У августу 1942. убијен је на путу Обрад Павловић, а после месец дана на њиви Милутин Церовић. У јесен су убијени Димитрије Арсенијевић и његов брат од стрица Михајло Арсенијевић. У пролеће 1943. године, убијени су у шуми, док су секли дрва, три брата Бјелановића. У Жаково, село у Источком срезу, крајем априла 1941. дошао је Рам Алија, из Укче, са вулнетарима и захтевао да му се преда оружје. Исте ноћи, у

⁸²¹ Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација у другом светском рату*, Београд 1991, стр. 210

⁸²² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

кућу свештеника Сталете Тијанића, кроз прозор је убачена бомба. Био је то први напад на ово мало село, у коме је током окупације страдало најмање 23 људи.⁸²³

Међу нападнутим селима која су спаљена или је становништво протерано у овом делу Метохије била су: Добруша, Дубрава, Љубово, Суви Лукавац, Укча, Ракош, Белица, Тучеп, Осојане, Бича, Берковац, Верић, Шаљиновица и друга. Ђураковац, иако није био спаљен био је мета неколико напада појединих вулнетарских група, Породици Гошовић запаљена је штала. Павлу Дамјановићу такође је спаљена штала. Јула 1941. у Добруши, у близини куће, убијен је угледни домаћин Милош Прентић, стар око 60 година. Убијање Срба и Црногораца у овом крају почело је још априла 1941. Међу првима убијен је Младен Остојић, из Осојана, тек што се из Априлског рата вратио кући и породици. Затим је, на својој њиви убијен Живан Конић, из Грапца, а на исти начин и Милисав Радовановић, из Белице.⁸²⁴

У источком срезу, међу првима је убијен Ђоко Чупић, који је побегао из немачког заробљеништва. Убијен је у заседи код Пећке Бање од стране албанских квислинга. Након тога су опљачкали његово имање, запалили су две куће и шталу. Становници више села су се самоорганизовали за одбрану и пружали отпор вулнетарима. Вођене су борбе са бандама, које су предводили Цољ Бајрактар, из Укче, Рецеп Хоти, из Ресника, и Фериз Бојај, из Крнине. Банде су више пута извршиле нападе на села Ковраге, Србобран и Суви Лукавац. Ковраге су током окупације нападнуте девет пута, а Суви Лукавац и Србобран по три пута. Напади су увек вршени ноћу.⁸²⁵

У Коврагама су све породице биле смештене у три куће од тврдог материјала. Одрасли мушкарци су дежурали по сменама на стражарским местима, одакле су

⁸²³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸²⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸²⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

могли да примете нападаче, пре почетка напада. Сви мушкарци су спавали обучени и са оружјем код себе. Рам Алија који је са својом бандом нападао Суви Лукавац нападао је и друга села. У одбрани села, у кућама, на њивама, или на путу, вулнетари и остали албански квислинзи из Коврага, Сувог Лукавца и Србобрана, убили су: Сава Чушића, Николу Рогановића, Павла Прелевића, Нова Рогановића, Перка Килибарду, Перишу Влаховића, Радоја Живановића, Косту Килибарду, Пера Симоновића, Машана Томића, Митра Мишића, Марка Прелевића, Здравка Николића, Милету Питулића, Петка Самарџића, Мира Питулића, Илију Спасића, Митра Николића, Рада Лопушину, Јована Милошевића и више других Срба и Црногораца.⁸²⁶

Половином октобра 1941. вулнетари су напали Кош и околна села Белицу и Пољане, у којима су становници били Срби староседеоци. Белица и Пољане су потпуно, а Кош само делимично спаљени и расељени. Вулнетари су ова села опљачкали, а мештани су се склонили у суседна села Злокућане, Радуловац и Реновац, у којима су се сместили код неколико албанских породица које су их и материјално помагале, а они су им помагали у обради земље.⁸²⁷ У Кошу и околини, ситуација се погоршала посебно од краја 1941. године. Становници Коша, Бича, Осојана, Беркова, Тучепа, Штупеља, Дрсника и Душевића, нису смели да обрађују имања, јер су убијани на њивама, ливадама и испред својих кућа. Младе жене и девојке нису смеле да напуштају куће, из страха од отмице и силовања. Имућнији Срби су уцењивани, под претњом убиства. Дешавало се да су појединци по неколико пута плаћали уцене. Мењу уцењивачима били су и поједини председници општина.⁸²⁸

На овом подручју у прогону Срба и Црногораца предњачили су са својим бандама: Леш Ђони из Злокућана, Садик Рама из Крнине, Пјетер Јакалићи, Прен

⁸²⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸²⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸²⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Прљаснићи и Јусуф Бољетинац. Кош је нападнут и опљачкан 16. јула 1943. године. У Осојану у више наврата током окупације, вулнетари су убили 17, а ранили пет људи. Међу убијенима су биле и две жене. У селу Крнини вулнетари су једне ноћи упали у кућу Панта Шкркића, и без икаквог повода побили му 6 – члану породицу, укључујући и новорођенче. Село Верић нападнуто је септембра 1941. године. Око 150 вулнетара, под командом Цољ Барјактара упали су у село и почели да туку мештане. Становници су привремено напустили село, али су се након месец дана вратили. Међутим, одмах по повратку, 20. октобра, вулнетари су поново упали у село и опљачкали оно што нису у првом нападу. Сви становници су напустили село.⁸²⁹

Сем десетак породица које су се задржале у селу Ђураковцу, остали су избегли у Црну Гору или Србију. У Новом Верићу од 53 стамбене куће, 37 је заједно са шталама и другим помоћним објектима порушено до темеља. Ђуро Бјелајац, који је до рата радио као рудар у Трепчи, убијен је у својој шуми. Петко Брајковић из Новог Верића је уочи напада вулнетара на село склоњен од стране комшије Албанца Салије Љанова. Он је склонио Петкову и још пет породица са око 30 чланова, на свом имању. Међутим Салија Љанов је своју услугу наплатио, поред осталог пренео је све Петкове ствари у своју кућу. Браћа Станоје и Сретко Брајковић изведени су из источког затвора и обојица искасапљени. Станоју су живом извадили очи, секли су му руке и ноге и забадали ножеве у тело. У Новом Тучепу убијен је Алекса Зрнић у тренутку када је из запаљене куће износио двоје своје болесне деце. Богдан Радоњић, из Верића, убијен је у Ракошу, хицем кроз прозор.⁸³⁰

Бајрам Реџеп Гаши, из села Пригоде, убио је из заседе на њиви Владимира Валичића и његовог сина, а потом му је отео кћерку. Вулнетари су у једном убили четири жене које су живеле у збегу у Ђураковцу: Добрицу Вукићевић, Милену

⁸²⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸³⁰ Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација у другом светском рату*, Београд 1991, стр. 213

Стриковић, Милосаву Павићевић и Јагоду Перовић. Том приликом су заклали 13 – годишњег Крста Килибарду из Србобрана. И источком срезу, је у 1941. убијено најмање 67 становника, а 1942. године најмање 73. Највише жртава на подручју среза Исток било је током 1943, када је страдало 135 лица, од којих је стрељано у Ракошу њих 65. У 1944. години до ослобођења убијено је најмање 29 људи. Међу страдалима је било и шест Албанаца, који су страдали у покушају да заштите своје српске комшије. Велики је број албанских квислинга који су починили убиства остао непознат, иако се нису скривали, јер су имали подршку окупаторских власти.⁸³¹

Познато је да је Алија Бека убио: Миту Балевећа, Радоја Мемаровића, Петра Брајковића и Петра Ђокића. Исмајил Данићи, жандарм из Ракоша је убио Радоја Бутавчевића и Бошка Ђуричића из Белог Поља, као и Јанићија Гајића из Верића. Таља Куртеши из Доњег Истока убио је Радована Седларевића и Невенку Војиновић из Истока, као и Костадина Седларевића из Драгољевца. У Источком Срезу по убиствима Срба и Црногораца били су познати: Ђерим Шатри, Браим Чарлаковићи, Суља Јашари, Шабан Лакорићи, а посебно Цољ Бајрактар.⁸³²

Вулнетари су примењивали и масовна привођења и хапшења сељака (у Ракошу и околини су привели преко 40 људи, у Ђураковцу и околним селима фебруара 1943. привели су 35 Срба и Црногораца). У Ђураковцу су приведени мештани били затворени у згради жандармеријске станице, у просторији без прозора. Приведени су били задржани око месец дана. Затворенике су мучили Ахмет Нуо и командир станице Садик Кабаши. У Призрену и околини су се такође дешавала убиства Срба. Првих дана окупације убијена су два брата Владимир и Љубомир Марјановић, студенти права и Милић Поповић, пензионер. Заклани су Манојло Јовановић, лончар и Андрија Фишић, самарџија. У Призрену се догодио један необичан и јединствен случај убиства. Син председника

⁸³¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸³² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

општине, повратника из Албаније, Шани Лауше, покушао је да силује једну црногорску девојку, која га је убила бранећи се. У селу Нова Шумадија код Призрена вулнетари су убили седам Срба. Алекси Папићу из Липовца ранили су сина од 17 година, а кћерку од 14 година су убили. Пошто је био принуђен да побегне, кћерка му је остала несахрањена. На овом подручју, било је више случајева да су Албанци, римокатоличке вере, у селима пружили помоћ српским и црногорским породицама. У градовима Албанци – католици нису се тако понашали, већ су истицали у прогонима (Јак Ђони, Рок Љумези и Емил Кабаши).⁸³³

У Великој Хочи код Ораховца живело је до рата око 200 српских породица и само две до три албанске. Албанци из околних села су током окупације нападали мештане Велике Хоче. Нису им дозвољавали да обрађују своја имања. У село се насилно доселило око 20 албанских породица који су отели куће од Срба. У Лопушнику, 30 километара од Ораховца, живело је 17 српских породица, између више стотина албанских. Првих дана окупација убијени су Благоје Стојковић, Душан Вуковић и Симо Триван, а сви остали су протерани. Код расадника у селу Зрзе убијени су Иван Најдановић, Обрад Кривошијанин и Дане Митровић. У Топличанима код Суве Реке после мучења на свиреп начин ликвидан је стари Арсеније Илић, коме је након убиства глава набијена на колац и ношена кроз село да би се заплашили остали мештани. Бајрам Ука је у лето 1941. убио двојица Срба који су косили ливаду. То се догодило у суворечком крају, између Сопине и Поповљана.⁸³⁴ У сеоским срединама убистава Срба и Црногораца од стране албанских квислинга, било је далеко више него у градским срединама.⁸³⁵

У селима источког среза, после капитулације југословенске војске, а посебно после јуна 1941. Срби и Црногорци су се самоорганизовали. У већини села формиране су позадинске партизанске јединице: десетине, водови, чете и

⁸³³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸³⁴ Атанасије Јевтић, *Од Косова до Јадовна, путни записи*, Београд, 1987, стр. 139, 146

⁸³⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

батаљони. Најбоље су били организовани Добруша, као и Витомирица која се налазила у пећком срезу. Ћелија КПЈ у Истоку, организовала је прикупљање оружја, муниције, санитетског материјала и војне опреме. Основан је позадински партизански батаљон под командом Тома Жарића. Мештани су покушали да преговарају са Албанцима из оближњих села да би спречили могуће нападе (Црни Луг, Љубово и Пригода).⁸³⁶

Почетком маја 1941. Добруша је нападнута од јаких вулнетарских банди. Становници су спасавали одласком у Витомирицу и Пећ. Група мештана под командом Тома Жарића пружила је отпор нападачима. После одласка Немаца и преузимања окупационе власти од Италијана, већина становника, осим оних који су отишли у Црну Гору, вратила се натраг. Услови за живот били су изузетно тешки, јер им је, поред осталог, недостајао и најосновнији алат за обраду земље. Срески начелник источког среза, Џеват Беголи, организовао је нови напад на Добрушу. Поред вулнетара из источког среза били су ангажовани и вулнетари из пећког, дреничког и ђаковичког. Овај масовни напад почео је 17. октобра 1941. године. Мештани су пружили велики отпор док су имали муниције. Борба је почела у 18 часова и трајала до 12 сати наредног дана. Браниоци су се повлачили према средини села, осигуравајући повлачење жена, деце и стараца. Након тога су сви напустили село. Вулнетари су све зграде опљачкали и запалили након тога.⁸³⁷

Међу браниоцима погинули су Душан Милић и Петар Ковачевић. Погинуле су и две жене: Неда Радоњић и Стевка Калуђеровић. Рањених бораца било је петоро. Становништво се повукло у две колоне, једна већа је отишла према Витомирици, а друга према Ђураковцу. Део људи се сакрио у оближњу шуму, али су и они касније отишли за Витомирицу. Браниоци села су се повукли у војничком поретку, прешли су Бели Дрим и дошли у Витомирицу. Добруша је

⁸³⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸³⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

остала у пламену, а избегли сељаци су могли да чују славље вулнетара, звуке зурли и бубњева.⁸³⁸

После повлачења у Витомирицу, добрушки позадински батаљон био је смештен у куће Миладина Павловића, Јована Капетановића и Раденка Лаловића. Батаљон је и даље постојао као реорганизована позадинска јединица. У штабу су били Томо Жарић, командант, Петар Поповић, политички комесар и Филип Јанковић, помоћник комесара. У осталим кућама биле су смештене избеглице из Добруше. Део људи је отишао у Пећ. Око 30 породица које су отишле у Ђураковац, смештене су у згради основне школе и у старој општинској згради. Витомирица је и пре рата била упориште КПЈ. После капитулације у њој је било више од 40 чланова КПЈ и близу стотину чланова СКОЈ – а. У селу је деловала и једна четничка група.⁸³⁹

Већ крајем априла 1941. у село су почеле да долазе протеране насељеничке породице из суседног Набрђа и села са подручја општина Злокућани, Будисавци и Дечани. Било је избеглица и из других крајева Метохије. Број становника у односу на предратни порастао је три пута. Међутим и овде су страдали људи од албанског терора. У априлу 1941. убијени су Михајло Миличић, Новица Шурбатовић, Новак Николић, Блажо Павићевић, Радоје Ђуричић и Милован Бајевић. Пред својом кућом убијен је Матија Марковић. На скупу мештана, 20. априла договорено је да се пошаље делегација у оближње албанско Пашино село, ради разговора са утицајним албанским бајрактарима и старешинама, како би се спречили албански напади и сукоби са њима. Разговори су били неуспешни. Само пет дана касније Албанци су напали село Жабљак, куће су опљачкане и запаљене. То су урадили вулнетари, комшије из Набрђа, Накла, Требовића и Тухота. Поједине породице из Витомирице, већ су почеле да беже за Пећ.⁸⁴⁰

⁸³⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸³⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸⁴⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Одлучено је да сви становници напусте село. Сви су 28. априла кренули у више колона за Пећ. Када су последњи мештани напустили село, Албанци су извршили напад из правца Дубова и Новог Села. Група Витомиричана се вратила, и са оружјем отерала нападаче. Блажо Павићевић и Радоје Ђуричић, чије куће су биле нападнуте, нису кренули са другим људима за Пећ. Борили су се и нажалост погинули у овом нападу албанских квислинга. У јесен 1941. убијен је младић Мујо Поповић. Око 5. маја већина становника се вратила. Куће на периферији села су биле спаљене, али су остале сачуване.⁸⁴¹

Поново су организоване страже, обезбеђивани су сељаци који су обрађивали земљу, али се то могло радити само на њивама у близини села. Напади вулнетара су настављени. Из Набрђа су кренули напади 28. јуна и 5. јула. Насељеници који су били смештени у школи на периферији Витомирице (18 породица чије су куће раније спаљене) организовали су одбрану и направили девет бункера од земље и камена. Оба напада су успешно одбијена. Школа је поново нападнута 15. јула. Браниоцима школе помогле су страже из села. Међутим, последица овог напада била је да су породице које су биле смештен у овој школи напустиле школску зграду и преселиле се у куће у средини села.⁸⁴²

У Витомирици су ради одбране биле организоване чете, да би у октобру 1941. године био формиран позадински партизански батаљон са командантом Милутином Павличићем, комесаром Милованом Марковићем и замеником команданта Душаном Лабовићем. Витомирица је једно време остављена на миру од стране албанских квислинга. Иако је било узнемиравања, живот је функционисао релативно нормално, колико је то било могуће у условима

⁸⁴⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸⁴¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸⁴¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸⁴² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

окупације.⁸⁴³ Нови велики напад је уследио 27. децембра 1942. године. Око девет сати увече из Радавца, Дубова и Новог Села започела је пуцњава. Позадинска јединица се супротставила нападачима. Међутим, због јаких вулнетарских снага, били су принуђени на повлачење. Народ се склонио у близини карабињерске станице, и следећег дана ујутро, они чије куће нису биле спаљене, вратили су се у домове. Остали су избегли у Пећ, али су се и они касније вратили. У Витомирици су убијени Драго Гарчевић и Спасоје Гилић од стране албанске фашистичке милиције.⁸⁴⁴

Прогони насељеника, Срба и Црногораца са подручја Дренице, започели су у време Априлског рата 1941. а завршени новембра 1941. године, осим Србице која је расељена средином 1943. У овом срезу, у околини Србице, после маја 1941. наступило је извесно смирење, терор албанских квислинга постао је ређи. То је била последица настојања италијанске окупационе управе, пре свега карабињера да насељенике заштити у мери колико је то било могуће. Италијани су реаговали приликом албанских напада на насељеничка села прагматично, штитећи своје јединице. Они су реаговали ако су у питању били напади појединаца или мањих група.⁸⁴⁵

Међутим, уколико су се дешавали велики и масовни напади, Италијани су били незаинтересовани, тј. нису уопште реаговали. Као и на Метохији, после јулског устанка у Црној Гори, однос Италијана се изменио на штету Срба и Црногораца, што су Албанци искористили да појачају терор. У унутрашњости Дренице бруталност је била нарочито изражена, јер су за непуна два месеца окупације, протерали и опљачкали сва насељеничка села. Пљачке су биле сталне. Нарочито је била на удару стока. Пример Риста Мркића и његовог сина Ивана, који су били насељени у Трстенику показује колико су Срби и Црногорци били

⁸⁴³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸⁴⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸⁴⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

оштећени овим пљачкама. Породици Мркић, која је имала 17 чланова одузето је: 7 крава, 4 вола, 2 коња, 50 оваца, 15 коза, 3000 кг пшенице, 4200 кг кукуруза, ветрењача, круњача, двоје кола, плугови, чезе, две куће са стварима, помоћне зграде, у ствари целокупна покретна и непокретна имовина. Мркићима је дозвољено да понесу са собом две вреће кукуруза и дали су им и једну краву!⁸⁴⁶

Вулнетари су пуцали увек у правцу кућа, у врата и прозоре, а у исто време отимали су стоку. Такође, обавеза враћања предратних дугова или позајмљених ствари није долазила у обзир. У прва два месеца окупације у Дреници је убијено најмање 90 насељеника. Мештани су били принуђени да се самоорганизују да би се бранили. Сви становници једног села, у току ноћи су се смештали у две до три куће од најтврђег материјала. Уведена су дежурства, пуцало се на нападаче. На тај начин животи су били сачувани бар на извесно време, али пљачка имовине није могла да се спречи.⁸⁴⁷

У дреничка села се није вратио велики број Срба и Црногораца, војника југословенске војске из Априлског рата. Они нису били заробљени од стране Немаца или су погинули на фронту. Они су убијани од стране Албанаца, у близини својих кућа, приликом повратка. У Глоговцу су вулнетари већ почетком маја 1941. упали у село и протерали становнике. Од 120 кућа, 109 су спалили заједно са православном црквом. Бунаре су затрпавали, гробља заравњивали. Касније су вадиле и темеље из спаљених кућа. Слично се десило и у Крајкову, у коме је живело само 12 насељеничких породица. Коморане, које је имало 57 насељеничких кућа, је спаљено, а приликом протеривања убијени су Јошо Кукољ, Перо и Душан Родић, Ђуро и Симо Триван. У Бивољаку су све куће опљачкане, породице протеране, а убијени су Анђелко, Миливоје, Миленко, Петар и Милица Миленковић са малим дететом у рукама. Организатори и извршиоци ових злочина били су Мехмет Градица, Тахир Бериша, из Станковца, Осман Хусејини и Авдо

⁸⁴⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸⁴⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Хоџа, из Горње Забеле. У Бивољаку су се посебно „истакли“ у прогонима насељеника чланови фамилије Сараћи, који су непосредно учествовали у убиству свих чланова породице Миленковић.⁸⁴⁸

Током лета 1941. почело је опште протеривање насељеника из више дреничких села. Ко је имао кола и волове, могао је да понесе бар мањи део покретне имовине, а осталима су дозвољавали само оно што су у рукама могли понети. Формирале су се две велике колоне избеглица које су пратили италијански карабињери. Једна колона је ишла према Глоговцу, и даље преко Косова Поља у Приштину. Друга колона је ишла преко Србице за Косовску Митровицу. Неколико породица је остало у Србици, јер су имали код кога да се сместе. После одласка насељеника, села су уништавана. Куће од тврђег материјала, после скидања црепа, су спаљиване, док су куће од лошијег материјала рушене. После насељеника, почели су и прогони староседелаца.⁸⁴⁹

У Воћњаку, у коме је било осам насељеничких кућа, први је убијен Глигорије Јоксимовић у шуми, где је отишао по дрва, а после је у својој кући убијен Вукоман Мартиновић. Убијен је и Обрад Јевтић. Један број људи је убијен и на путу за Косовску Митровицу. У породицама, које су се задржале у Србици, било је такође више убијених. Убијена су браћа Јово и Младен Поповац. У својим кућама су убијени: Петар Миловић, Игор Котлајић и Павле Бурић, који се из Турићевца склонио у Србицу. На улазним вратима куће, вулнетари су убили Николу Ђиласа, а на путу за Косовску Митровицу Вука Самарцића и учитеља Милића Вујисића, коме су мртвом извадили златне зубе. У селу Краљици, на њиви је убијен Благота Рогановић, а Драга Марковића и Мирка Поповца повели су, под „бесом“, да раде за надницу, али су убијени пре него што су требало да буду исплаћени. У Тирезу су убијена два брата Шакића, а у Новом Пољанцу Драгиша Радовић, док је Арсеније Радовић умро под батинама. У сваком селу у

⁸⁴⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸⁴⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Дреници, убијено најмање по три до четири Србина и Црногорца, а у многим селима број жртава је био и већи.⁸⁵⁰

Ибарски Колашин је територија која се протеже долином Ибра, од Рибарића до Косовске Митровице. Приликом разграничења 1941. године највећи део ове области издвојен је из косовско – митровачког среза и припојен дреничком срезу, чије седиште је било у Србици, односно Скендерају. Становници Ибарског Колашина били су Срби староседеоци и у њему није било насељеника. Један мањи број Колашинаца био је између два светска рата насељен у Дреници. Они су се после априла 1941. године, вратили у стари крај, јер су морали да напусте своје куће и имовину. У Ибарском Колашину су се сместили код својих рођака и пријатеља.⁸⁵¹

Ибарски Колашин је био веома сиромашан крај и спадао је међу најзаосталије на Косову. Приходи од пољопривреде нису били довољни, па су се мештани бавили и другим пословима (производња каца и сукна) и допунским радом (надничење на сплаварењу грађе низ Ибар). Одмах по окупацији и разграничењу задржана је дотадашња административна подела на две општине – радичпољску и беримску. У њима је задржана и стара управа. Почетком 1942. обе општине су укинуте и створена је такозвана колашинска комуна чији председник је био Риза Тахири, из Гладног Села у Дреници. После три месеца, нови председник је постао Адем Гаши, из Сувог Грла на Метохији, који је до тада живео у Албанији као емигрант.⁸⁵²

Ибарски Колашин је од априла 1941. био на удару вулнетарских банди из Дренице и Метохијског Подгора. Оне су често упадале у села и пљачкале стоку, повремено убијајући појединце, које би затекли на путу или на раду на њиви.

⁸⁵⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸⁵¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸⁵² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Мештани су пружали отпор албанским нападачима. Када су албански жандарми покушали 8. јуна 1941. године покушали да растуре црквени сабор, нису успели у својој намери, јер им се супротставило 600 голоруких Колашинаца, и они су били принуђени да се повуку. Слично се догодило и два дана касније на једној свадби у Зубином Потоку. Појединци су се крили у оближњим шумама, повремено нападајући представнике албанских квислиншких власти.⁸⁵³

Вулнетари су масовно напали Ибарски Колашин 30. септембра 1941. године. Напад је дуго припреман, а напад је припремао некадашњи турски официр, носилац немачког Гвозденог крста, народни посланик и члан руководства Југословенске радикалне заједнице између два светска рата, Аћиф Бљута из Новог Пазара. Овај напад због последица које је имао по српско становништво, Немци су у својим документима називали „крвави талас“. У нападу је учествовало више хиљада вулнетара и жандарма, као и припадника муслиманске милиције из тутинског среза. На десној обали Ибра, људством које је надирало из правца Косовске Митровице командовао је Бислим Бајгора, бивши југословенски жандарм. Вулнетарима на левој обали Ибра, на челу је био Идриз Реца, до рата председник општине у Жабарима, код Косовске Митровице. Вулнетаре из Дренице предводио је Шабан Полуџа, из Истока.⁸⁵⁴

Напад на Ибарски Колашин почео је са Метохије и село Бања је било прво на удару. Ту је вулнетарима пружио велики отпор Андрија Ковачевић, који је за неколико сати пуцњаве убио неколико вулнетара. Када му је нестало муниције, активирао је ручну бомбу и убио се. Вулнетари су имали подршку италијанске војске који су из топова и минобацача гађали народ који је бежао. Од артиљеријске ватре погинуло је 12 људи. До 10. октобра 1941, до када је трајао „крвави талас“ спаљена су села: Зупче, Јагњеница, Прелаз, Рујиште, Падине, Козарево, Кобилџа Глава, Доње Вараге, Стрмац, Угљаре, Резала, Брњак, Крлигате,

⁸⁵³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸⁵⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Дрен, Црепуља, Загуљ, Калудра, Јабука, Горњи Јасеновик, Ковачи, Чечево и Бања.⁸⁵⁵

И немачки извештаји Крајскомандантуре из Косовске Митровице, упућени претпостављеној команди, говорили су да су вулнетари и жандарми у Ибарском Колашину починили „страховита недела“. Оценили су да су сва села расељена, а читав крај уништен.⁸⁵⁶ Становништво колашинских села, претрпело је велике губитке. Не само да су остали без имовине, већ је било и пуно људских жртава. Само у 1941. од вулнетара је страдало 150 лица. Идуће, 1942. године, када су села остала пуста, убијено је 39, а у 1943. години број жртава терора албанских квислинга био је 91 лице. Велики број избеглица није имао адекватне услове живота, па се враћао у пролеће 1942. у куће на периферији Ибарског Колашина, које нису биле спаљене. Током дана обрађивали су имања, са позајмљеном стоком и алатом. Када су добили гаранције окупаторских власти о безбедности, враћали су се на згаришта и обнављали куће. Вулнетари и жандарми су и даље нападали становништво али у мањем обиму.⁸⁵⁷

Албански жандарми и вулнетари су јуна 1943. убили 15 људи на ушћу Варешке реке у Ибар. Повод је био покушај хапшења Јарга Станића из Брњака, који се тога дана задесио у Доњим Варагама. Станић је био наоружан и пружио је отпор. Убио је тројицу жандарма, пре него што је убијен. Због ових губитака жандарми из радичпољске жандармеријске станице опколили су село Бубе и ухапсили: Обрада Ђорђевића са синовима Сталетом и Светозаром, Филимона Милосављевића, Јаблана Милосављевића са синовима Милорадом и Новицом, Вилотија Милосављевића, Костадина Михајловића, Стојка Марковића, Маргана

⁸⁵⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸⁵⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸⁵⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Рашковића, Сима Јовановића, Спира Миленковића, Косту Миљковића и Стојка Михајловића.⁸⁵⁸

Злочине албанског становништва против Срба и Црногораца на Косову и Метохији, подстицали су и подржавали Албанци, повратници из Албаније, аге и бегови, као и квислиншке политичке организације. Они су убеђивале албанско сељаштво да су српски и црногорски насељеници били кривци за њихово сиромаштво, иако су они били већином насељени на добијеним утринама и крчевинама и такође нису били ништа имућнији од албанских мештана. Напади на српска и црногорска села на Косову били су слични нападима на Метохији и у Дреници. То су били ноћни напади, праћени пуцњавом, виком, урликањем, плљачком стоке и убиствима. Паљени су стогови сена, сламе и кукурузне шаше, понегде штале, шупе и амбари.⁸⁵⁹

Најчешће су настојали да у селу убију двојицу – тројицу најугледнијих Срба и Црногораца, како би остали становници на тај начин били застрашени и натерани на сеобу. Мештани су се самоорганизовали за самоодбрану, најчешће уз помоћ чланова КПЈ и припадника партизанског покрета. Оружје које су поседовали, било је прикупљено током Априлског рата, али га није било довољно, па је илегално куповано у немачкој и бугарској окупационој зони, или у околним селима од појединих Албанаца, који су се бавили препродајом. На исти начин набављана је и муниција. Људи су убијани често због освете или неких безначајних свађа са комшијама које су се догодиле у периоду између два светска рата.⁸⁶⁰

Пример за то је случај породице Пецељ, из Танкосића, сеча на путу Гњилане – Урошевац. У том селу живело је 120 породица, од којих су осим две – три, све

⁸⁵⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸⁵⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸⁶⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

биле српске. Пре рата, Ђорђе Пецељ ранио је једног Албанца у ногу, али су се убрзо помирили и заборавили инцидент. Међутим, у лето 1941. непознати Албанац је дошао пред кућу Ђорђа Пецеља, и рекао му да му „дугује крв“, јер му је ранио рођака. Иако га је Ђорђе убеђивао да је „крв опроштена“, речено му је да он то није учинио. Тражена је већа сума новца на име крвне освете. Ђорђе Пецељ је продао овце и исплатио уцену.⁸⁶¹

У фебруару 1943. Ђорђе Пецељ је отишао у Урошевац, да обиђе болесну жену у болници. Пошто путовање није било безбедно, прикључио се познаницима из суседних села, који су воловским запрегама превозили брашно из млина. Имали су и пратњу од два италијанска војника, као заштиту од вулнетара. У близини Танкосића на њих су пуцали Албанци, и тада су Италијани убили двојицу нападача. Међутим приликом тог напада убијен је Ђорђе Пецељ. После извесног времена Пецељевој кући је дошао извесни Мехмет и саопштио Ђорђевој удовици Анђи, како му „дугује крв“. Није вредело убеђивање да је Ђорђе био ненаоружан приликом напада у коме су Италијани убили Мехметовог брата. Тврдили су да је покојни Ђорђе у пуцњави био са супротне стране приликом погибије његовог брата. Анђа је још једном платила уцену. Идуће, 1944. године, када се од комшије враћао кући убијен је Јово Пецељ, брат Ђорђев. Анђин зет и сестрић убијени су у Некодиму, код Урошевца.⁸⁶²

У Танкосићу су страдале и друге српске породице. Стану Крстић убили су док је орала на њиви и тада су отели две краве које су биле упрегнуте у плуг. Никола Крстић убијен је на кућном прагу. Младић, Велимир Јовановић убијен је на док је радио на њиви. Убиство се догодило приликом одмора за доручак, док је разговарао са оцем. Убијен је хицима из пушке. На изласку из села, на путу према Урошевцу убијен је Мирко Цветковић. Зденко Хас, Хрват убијен је и бачен у бунар. Данко Стојановић, који је у Танкосић избегао испред бугарског терора из

⁸⁶¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸⁶² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Гушице, качанички срез, убијен је од албанских квислинга. Угледни мештанин Раде Милинић, који је био ухапшен није могао да издржи мучења у урошевачком затвору, скочио је са другог спрата ненпрефектуре и погинуо.⁸⁶³

Душан Вуковић, из села Черкез Садовине ухапшен је јуна 1942. Приликом спровођења за Гњилане, испред села Ливоч убијен је на свиреп начин. Албански квислинзи из села Слатине, су везаног Вуковића, искасапили ножевима, поломили су му руке и ноге. У истом селу на кућном прагу убијен је на кућном прагу Павле Вукоје. Павлов син Душан, стар 14 година тешко је рањен, а након мучења је умро. Убице су то радиле у присуству породице, чији их плач и кукњава нису узнемирили у њиховој злочиначкој намери. Стојан Аризановић са супругом, сином Станком и кћерком Ленком убијени су у дворишту своје куће, а затим су опљачкани. Трифка Целатовића су ноћу извели из куће и недалеко од ње измасакрирали. У селу Мужичану, на њиви је убијен Живко Милићевић из суседног села Ђурковца. У Црном Брегу су напали на кућу Апе Аксића, да би га опљачкали. Бранећи породицу и имовину, Аксић је убио једног од нападача. Међутим, потом су Албанци убили њега и још двојицу Срба, досељеника из Врања.⁸⁶⁴

Добровољац из Првог светског рата, Душан Ђокић био је насељеник у Лугацији, општина Српски Бабуш. У априлу 1941. године, његова кућа је два пута нападана, али се он бранио оружјем. По наредби сеоског кмета Дуља, морао је са десеточланом породицом да напусти имање и пресели се у село Мираш. После два дана, албански квислинзи су му наредили да и одатле мора да се исели, па је отишао са породицом у Српски Бабуш. Душан Ђокић се у Урошевцу жалио на поступање Албанаца према његовој породици. Немачка команда је са њим упутила седам војника и једног официра, који су наредили Албанцима да његовој породици морају да гарантују безбедност. Међутим, чим су Немци препустили

⁸⁶³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸⁶⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

контролу Италијанима, Ђазим Сефедини Лугација, председник општине га је опљачкао. Октобра 1941. Душан Ђокић је рањен а потом убијен од стране албанских нападача. Породица му је прогнана, а кућа са помоћним објектима спаљена и срушена. Иначе, у Српском Бабушу и околини је, у току јула 1941. године, убијено око 20 Срба и Црногораца.⁸⁶⁵

У октобру су убијени Никола Рунић и једна жена из Црнила. Најтеже је прошао Радован Вукајловић коме су, 1. новембра 1941. жицом ископали очи, потом га разапели између два дрвета и убили после свирепог мучења. Новембра 1941, приликом напада на кућу Радована Пауновића, Албанци су одвели двадесетогодишњег Рајка Пауновића, из Српског Бабуша, и на свиреп начин су га убили. Набили су га живог на колац и док је још давао знаке животе бачен је у реку. На сличан начин је убијен и Раде Огњеновић.⁸⁶⁶

Августа 1941. у Танкосићу и суседним селима је једне ноћи ухапшено око стотину сељака. У згради општине, у Слатини су били претучени. Василија Коцића, је док га је син држао беспомоћног на рукама дотукао председник општине Адем Гута, говорећи: „Ја сам Адем Гута, који Србе гута“. У овој рацији животе су изгубили још три Србина. Првих дана маја 1941. отпочели оје хапшење српског становништва у Сазлији код Урошевца. Настала је пљачка стоке, пољопривредних справа и покућства. То су радиле комшије Албанци из истог села. Сви чак и дечади – чобани носили су пушке о рамену. Ухапшени Срби су везивани, ударани пушчаним цевима, кундацима и врећицама са песком, а неким су забијани ексери под нокте. Сва земља коју су насељеници добили аграрном реформом у југословенској држави, сада им је одузета, али нису били протерани. Становницима Сазлије и других села, наређено је да морају имати чуваре и одредили су им једног Албанца. Том чувару у Сазлији су плаћали 15 наполеона

⁸⁶⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸⁶⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

месечно, а у неким селима и до 30 наполеона. Ти чувари нису штитили Србе, већ су их контролисали. Чувари су у пракси помагали пљачкашима.⁸⁶⁷

На подручјима неродимског и грачаничког среза, терор над насељеницима, који је започео крајем априла 1941. године настављен је наредних месеци и година. У томе је постојао континуитет који је, некада више, некада мање био праћен злочинима. Прво су удару била мања села, јер је из њих најлакше било изгнати насељеника. И староседеоци су били на удару, особито после капитулације Италије, септембра 1943. године. Село Кривоно, у општини Липљан, насељено Црногорцима међу првима је било жртва насиља албанских квислинга. Прво је убијен Станко Паповић са дететом старим само годину дана, које је држао у наручју, а затим и Пека Ковача. Потом је убијен Милисав Савићевић, а такође и Новак Савићевић са седам синова. Пошто је у селу било око 20 породица, све су се груписале у три камене куће, из којих су се приликом напада браниле. Али, како су их вулнетари нападали из ноћи у ноћ, остали су без муниције, па су морали да пребегну у село Врело под Голешом, које је са 104 домаћинства спадало у ред већих.⁸⁶⁸

У Доњем Гадимљу било је само шест српских кућа. У Горњем Гадимљу било је пет хрватских породица, у Маревцу четири и у Енцу само две српске куће. У Бандулићу су живеле само три насељеничке породице, а у Великој Добрањи десетак породица насељеника из Херцеговине. У Челопеку рат је затекао осам насељеничких и староседелачких, у Бадовцу је било пет породица. У Свим овим селима, Албанци су били већина, и они су одмах 1941. своје комшије протерали и опљачкали. Село Ариљача је доживело сличну судбину, док је село Слатина расељено. Крајем 1941, протеране су 23 насељеничке породице, које су живеле у

⁸⁶⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸⁶⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Мухацир Бабушу, а у 1943. години то се догодило и са 19 породица из села Бујанца. И то су била мешовита села у којима су насељеници чинили мањину.⁸⁶⁹

У току 1942. године сви насељеници из општине Бабуш су изгнани. Најдуже су се задржали становници Новог Мираша, који су расељени 15. маја 1943. године. Они су морали да скупе 150 наполеона и предају Ризи Жерки, председнику општине, који им је обећао пропуснице за одлазак у Србију. Међутим он их је обмануо. Италијани су им забранили одлазак, па су морали да избегну у Урошевац. Пре њиховог протеривања, куће и имања која су оставили, Албанци су међусобно поделили. Балија Рамадани је на прозор куће Тома Вртикапе ставио ципеле, као обележје да је кућа његова. У Новом Мирашу људи су мучени, под изговором да се тражи оружје. Крајем 1942. године, полиција је похапсила све одрасле мушкарце у Мирашу, па су некима, као Јанку Глоговцу, палили сламу на стомаку. Према казивањима људи из овог села, у мучењима су предњачиле комшије из Старог Мираша, посебно: Нуредин Рустеми, Мустафа Весељи, Ђазим Сефедини Лугација и Ћерим и Ђазим Каменица.⁸⁷⁰

У селу Луг било је 30 породица насељених из Лике. Они су били упорни у намери да не оставе своје куће. Преживели су неколико тучњава, трпели свакодневне претресе, хапшења, убиства и друге облике терора и насиља. Издржали су до 1943. године и тада су напустили село Луг и отишли у оближња села Лепину и Сколаново. И ту су били изложени терору и пљачкама. Тако је, на пример, један старији човек, Обрадовић умро док су га тукли. Куће у Лугу су порушене и срањене са земљом. Неки од њих су се из Лепине и Сколанова морали одселити у Србију.⁸⁷¹

⁸⁶⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸⁷⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸⁷¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Магура, Српски Вршевац, Крушевац и Мазгит такође су расељени. У Српском Вршевцу вулнетари су порушили и повадили темеље свих 18 кућа које су, између два светска рата, подигли насељени Личани. У Магури куће нису порушене, али су се у њих уселили Албанци и у њима остали до ослобођења. Потуровац је било село које је настало после Првог светског рата. У њему је било двадесетак кућа насељеника из Херцеговине. Одмах после Априлског рата, село се нашло на удару албанских квислинга. Приликом честих упада, три насељеника су убијена. На њиви су убили Стевана Угарковића, а после три месеца су убили и његовог сина Николу. Једну жену, којој муж није био код куће, јавно су и пред девером силовали у њеном дворишту. За то време, девер јој је био везан за дрво.⁸⁷²

Када људи у Потуровцу нису могли више да подносе терор, пребегли су у Липљан и Суви До. Последњи становници Потуровца, још нису ни напустили село, а вулнетари су упали и пустошили њихове куће. Скидан је цреп, изваљивана врата, прозори и патос. Приликом рушења и пљачкања кућа наишла је једна мања јединица италијанске војске и отерала их, како не би уништавали куће. Том приликом су Италијани убили једног пљачкаша. После одласка Италијана, вулнетари су наставили пљачку и рушење.⁸⁷³

Како су Албанци гледали на рушење насељеничких кућа показује један пример: породица Радовић морала је да напусти кућу и имање у Херцегову, Вучитрн. Одмах, затим, појавио се њихов кум Мехмет Бајрами, из Караче, срушио је кућу и узео материјал. После рата, од чланова ове породице тражио је изјаву како би регулисао борачки стаж, а као разлог навео је, да је 1941. године морао све да их побије, али то није хтео и да је зато заслужио борачки стаж!⁸⁷⁴

⁸⁷² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸⁷³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸⁷⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Априла 1942. године нападнуто је и исељено село Помазатин у близини Приштине. Од 22 насељеничке куће, седам је запаљено за време напада, а осталих 15 је потом порушено. Опљачкана је стока и покретна имовина. Приликом пружања отпора погинули су Раде Маројевић и Петар Бањеглавић, а пре напада вулнетари су убили Илију Грубјешића. Нападаче на Помазатин предводио је Рамо Богујевци, председник општине у Обилићу, а учествовали су вулнетари: из Малог Белаћевца, Великог Белаћевца, Лесковчића и околних села.⁸⁷⁵

У Новом Селу, убијени су у шуми поред села, Александар Вилић и Благоје Петковић. У Златару су, такође у сеоској шуми, убијени Радомир и Драгомир Ничић, а у свом дворишту Ђорђе Јолић. У Грачаници, у винограду је убијен Трајко Јанићијевић. Из Сушице су убијени: Алекса Андрејевић, Јован Мирић и Љубомир Јанковић, из Словиња: Јевто Милкић и Борко Михаиловић, а из Доње Гуштерице: Милан Лазић, Серафим Милојевић и Живојин Величковић. У Обилићу су побијени: Лазар Илић, Љубомир Илић, Сима Матић, Јанко Огњановић и Петар Јовановић. У Крушевцу су убијени Јован Максимовић и Јован Дошљак. У Добреву је на кућном прагу убијен Илија Јовановић, а на раду у пољу Ћира Наић.⁸⁷⁶

Када су, 2. јуна 1943. године, вулнетари упали у село и опљачкали стоку, повели су са собом двојицу старца, Миту Ђукића и Мила Бланушу, да би их одмах поред села убили. У Магури је у својој кући убијен Спасо Милићевић, а убице су опљачкале сву његову стоку. У Лугу је убијен Божо Лалић, а у Ариљачи Мићо Ђилас. Убице су, већином, биле из суседних села, али и комшије из истог села. Село Бресница је спаљено, сви су становници протерани, а албанска полиција убила је једног насељеника и леш бацила у бунар. Убијено је и једно дете.⁸⁷⁷

⁸⁷⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸⁷⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸⁷⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

У Смолуши су убили два брата Смиљића, чобане. Они су убијени надомак села Ђурковца, а лешеве су бачени у једну јаругу. Њихови костури су пронађени у пролеће 1942. када је окопнио снег. У Смолуши су убијена и браћа Филић. У Крајишту су убијени Јован Денић и његов син Јордан, затим Боги Денић и Боривоје Марковић. Када су убили Ђорђа Аксића, његова супруга Мирјана, препознала је комшије и, када их је упитала зашто су јој убили мужа, један од нападача је убио и њу. У Старом Грацку убијен је Андраш Мацек, када је одлазио на сеоску стражу.⁸⁷⁸

Велики број људи убијен је на путу из једног места у друго. Тако су 1942. године, на путу Липљан – Добротин убијена два, а рањено једно лице, док су на путу Добротин – Приштина убијена четири човека. На путу од Старог Грацка према Липљану убијен је Илија Рођеновић, а тешко су рањени Милан Савић и Никола Леро, који су са њим били у чези. Идући од Чучуљаге за Потуровац убијени су Душан Блануша и Никола Цветковић, и жена Сава Чолић из Магуре. Док су ишли из Грачанице за Приштину, убијени су Стојан Петковић из Грачанице и Алекса Марковић из Сушице. Из заседе, на путу за Липљан, 1942. године убијен је Перо Новаковић из Сувог Дола. Код села Угљара, тек што су кренули за Приштину, 26. априла 1942, убијени су Петар Галић, стар 75 година, његов син Живко од 35 година и петнаестогодишњи унук Јордан, као и Гаврило Денић и Живко Јовановић. Код Штимља, на повратку са пијаце у Урошевцу, убијено је пет Срба: браћа Веселин и Ђорђе Перић, Милосав и Лазар Билибајкић и Живко Ристић.⁸⁷⁹

У току 1941. и 1942. године албански квислинзи су у Врелу убили велики број Срба и Црногораца: Мила Безмаровића, Новака и Михаила Савића, Марка и Мата Радоњића, Сима Петијевића, Божа и Мирка Биговића, Петра Купрешанина,

⁸⁷⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸⁷⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Мића Савићевића, Радована Вујичића, Милана Даковића, Михаила Керкеза, Мила Совиља, Лаза Амановића, Милоша Шашића и Мита Вучетића, а рањени су Милка Керкез, Мара Божовић и Чедо Буклић.⁸⁸⁰

Село Грболе основали су насељеници из Херцеговине, крајем двадесетих и почетком тридесетих година. У њему се населило 14 породица. Била су то домаћинства са великим бројем чланова. Крајем априла или почетком маја 1941. албански квислинзи ухапсили су више од 30 угледних људи, претукли су их, и тек онда пустили из затвора. Насиље које су примењивали било је брутално, људима су поред других видова мучења чупали косу и бркове. Јово Фимић, Милета Кошутић и Новица Ђук из Реткоцера, Ристо и Новица Ђајић и Пеко Борковић, из Грбола, Стојан Глоговац из Софтовића и Павле Миљановић из Папаза су једном приликом донети кући на рукама од пријатеља, због последица батинања.⁸⁸¹ Становници Грбола су почели да набављају оружје да би се бранили од напада албанских квислинга, организовали су позадинску јединицу за одбрану. Село је било наклоњено партизанском покрету.⁸⁸²

Вулнетари су први пут напали Грболе октобра 1941. године, усред дана, што је изненадило мештане. Нападаци су одбијени и онемогућени су да приђу кућама и одбијени су, али су опљачкали око 200 оваца, које су затекли на испашаи, у близини села. Након још једног напада у истом месецу, у новембру 1941. су вулнетари напали кућу Новака Ђајића, која се налазила на крају села и била издвојена од осталих. Укућане су везали и опљачкали кућу. Ускоро је нападнуто суседно село Софтовић. Вулнетара је било веома много, али су мештани одбили напад захваљујући помоћи Грбољана, који су пришли албанским квислинзима с леђа, што је вулнетаре натерало да побегну без плена. Да би се лакше одбранили

⁸⁸⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸⁸¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸⁸² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

села: Грболе, Софтовић, Појатиште и Реткоцер, одлучили су да организују заједничку одбрану, уведене су сталне страже и сачињени планови одбране.⁸⁸³

Почетком 1942. вулнетари и други албански квислинзи су још више нападали на Грболе. Мештани су планирали да 14. априла изађу на орање и како је једна од њива била на истуреном месту, поставили су стражу наоружану са 15 пушака и 1 пушкомитраљезом. Око поднева орачи су нападнути, а у исто време извршен је атак и на село. На напад је узвраћено од стране мештана из села и орача, а помогли су и комшије из Софтовића, Реткоцера и Појатишта. У току борбе једна група насељеника била је опкољена али су успели да разбију обруч. Вулнетари су били на крају принуђени на повлачење. Грбољани су имали једног погинулог: Гојка Бајата, члана СКОЈ – а, а рањен је био Јевто Парежанин. Следећег дана, док се погребна поворка кретала ка Софтовићу, где је требало да Бајат буде сахрањен вулнетари су пуцали, сакривени у шуми, у заседи. На срећу нису никога погодили. После овог неуспеха село је једно време остављено на миру.⁸⁸⁴

У току 1942. у селу су боравили чланови Обласног комитета КПЈ, а у јесен су дошли партизанки одред „Зејнел Ајдини“ и Врањски партизански одред. Одред „Зејнел Ајдини“ је неколико пута долазио у село, јер се осећао безбедно у њему. У Грболу је, 5. јануара 1943. формиран Карадачки партизански одред, командант је био Петар Брајовић, а политички комесар, Војо Лакчевић.⁸⁸⁵ На Грболе је изведен нови велики напад, 30. јануара 1943. године, у коме је учествовало око 800 вулнетара и припадника албанске квислиншке полиције, појачаних са једном јединицом италијанске војске. Нападом је командовао Муртез Шаћири, ненпрефект из Урошевца, који се налазио у селу Софтовићу. Тога дана у селу су се налазили и чланови Бироа Обласног комитета са секретаром Бором Вукмировићем, који су почетком напада успели да побегну из села. У зору је у

⁸⁸³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸⁸⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸⁸⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

село дошао део Карадачког одреда са командантом Петром Брајовићем. Партизани су били смештени у кући Стаје Сталетовића.⁸⁸⁶

У село је ушла полицијска патрола, коју је предводио Павле Пренк. Потом су ушли вулнетари и заједно са полицајцима, напали јужну страну села, почевши да опкољавају кућу Стаје Сталетовића, у којој су били партизани. Партизани су пуцали на патролу и убили Павла Пренка. Дошло је до борбе, и током дана одбијено је неколико напада. Када је пао мрак, партизани су побегли из села и отишли на планину Голеш. Остали вулнетари, под командом Ђазима Сефединија, привођили су одрасле мушкарце у средини села. Вулнетари којих је било из суседних али и удаљенијих села спроводили су терор над мештанима. Упадали су у куће, тукли жене и децу. Мушкарци су били везани и тучени. Спроведени су у шуму Видачића и натерани да легну у снег. Натерани су да пузе. Вулнетари су их газили.⁸⁸⁷

Након мучења, вулнетари су доведени до куће у којој су дан раније били партизани. Кућа је запаљена, а у ватру су живи бачени Раде Бајат и Тодор Милић, након чега су бацили бомбу. У кући браће Душана и Новице Ђајића, вулнетари су затекли велику количину спремљене хране. Браћа Ђајић су мучена на најсвирепије начине да одају за кога је храна припремљена (туча, чупање бркова, забадање ножева у лице, трбух и бутине). Душан је био везан за мердевине, да би га шесторица вулнетара рашчеречили у присуству породице. Мучен је и други брат Новица. Он је после више убода ножем, упуцан метком у главу. Јагош Милић је оборен, боден ножевима свуда по телу, а секиром су му одсецали делове тела. Након што је изгубио свест, једним ударцем секиром у потиљак је убијен. Тада је убијен и Неђо Видачић, кога су одвели ван села у шуму. Морао је да скине одећу и обућу. И он је боден ножевима, али се бранио, па су му дланови били

⁸⁸⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸⁸⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

исечени. Почупана му је коса, одсечени су му полни орган и мошнице. Избоден је ножевима и по грудима и стомаку.⁸⁸⁸

Остали мушкарци су мучени. Одведени су у Талиновац у затворени у згради општине. Ту су доведени и Марко Јанићијевић и Веско Добросављевић, из Софтовића, и Милорад Цвејић, из Врбештице. Под оптужбом да су били са партизанима у кући Стаје Сталетовића они су стрељани. Вулнетари су напали Грболе и 31. јануара. Овога пута су „само“ опљачкали село. У селу су се тада налазила само два мушкарца: 80 – годишњи Јошо Ђајић и тешки плућни болесник Тодор Бајат. Умрли су од последица пребијања. У овим злочиначким нападима учествовали су вулнетари Ђазима Сефединија Лугације и његових сарадника Мустафе и Нуредина. Учествовао је и Дели Хас са комшијама из суседне Ораховице, који су и до тада били учесници свих претходних напада на село Грболе. У Ораховици су, поред 60 албанских, живеле само две насељеничке породице које су купиле куће и имања. Обе породице су протеране, а Гојко Ђерисило је убијен.⁸⁸⁹

Половином априла 1943. Грболе је поново нападнуто. Вулнетари под командом Бајруша и Авдије Биле претукли су тројицу људи. Средином године дошли су припадници квестуре са једним заробљеним партизаном из одреда „Зејнел Ајдини“, који им је показао кућу Борковића, у којој су боравили припадници одреда. Тада је ухапшено, претучено, а потом одведено у затворе, па потом у интернацију у логоре у Албанији више људи. Терор је настављан и даље. Крајем 1943. и почетком 1944. године сви мештани су се одселили у Србију. Њихове куће су срушене и уништавани су сваки трагови да је ово село постојало.⁸⁹⁰

⁸⁸⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸⁸⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸⁹⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

И у делу Косова под немачком управом први на удару били су насељеници. Они су прогоњени, пљачкани, протеривани и убијани од стране албанских квислинга, још од Априлског рата. Прве жртве су пале, око 20. априла 1941, у лапском срезу, а затим у вучитрнском и косовско – митровачком. У селу Шипољу, поред Косовске Митровице убијени су 11. маја Вукашин Тренкић, шумар и Марко Вавић, земљорадник, насељен у Врбници, који се, протеран са свог огњишта, задесио у овом селу на конаку. Приликом убиства Тренкића, рањена је и његова жена и мало дете. У августу је док је косио ливаду убијен Милош Шаровић, из Шипоља. Убице су биле комшије из оближњег села Жабари.⁸⁹¹

У септембру 1941, у Медреговцу код Подујева, у међусобној свађи Албанац је убио Албанца. Њихове комшије су се договориле да за убиство оптуже Србе. Захтевали су одобрење од Фелцандармерије да за одмазду спале све српске куће у селу. Немци су им то дозволили и дали око 100 војника да их обезбеђују. Све куће су спаљене а породице протеране. Албанци су ову подвалу искористили и у пропагандне сврхе, да кажу албанском становништву како Немци подржавају њихов терор над Србима.⁸⁹²

Према регистру који је направио војноуправни саветник Крајскомандантуре у Косовској Митровици, др Герхард Ролфс, од маја до децембра 1941. у округу је регистровано 68 случајева насиља, пљачки, паљевина и убистава. Наравно да је овај регистар био непотпун. У Лапском срезу регистровано је осам убистава, међу којима су били једна жена и једно дете, а то није био ни десети део злочина почињених у овом срезу. Запаљено је више насељеничких кућа, амбара, стогова сена и жита. Опљачкана је, а у низу примера и убијана стока.⁸⁹³

⁸⁹¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸⁹² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; РСУП Србије, збирни досије 70 9 Б0029, стр. 231

⁸⁹³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

До краја 1941. насељеничка села остала су без становника. Прогонима су били изложени и староседеоци. Вулнетари из Дренице у групама су прелазили граничну линију код села Јасеновика, у део Ибарског Колашина, који је остао у саставу Косовско – митровачког округа, и нападали српска села. Тако су, 21. августа 1943. године, тукли и злостављали више од два сата велики број Срба. Априла 1943, вулнетари су убили Милета Симића из Свињара. У Првом Тунелу убијени су: Јеротије Којић, пекар и Вуксан Томашевић, радник у Трепчи. У Вучитрну, док се враћао кући са железничке станице, Петра Поповића, службеника, пресрео је жандарм Хадим Малићи, повео га изнад вароши и убио. У Сврачку, на свиреп начин убили су Стевана Мркића и Ису Лукића. У Новом Селу Бегову, код Вучитрна, убијени су: Аритон Јовановић, Милан Миленковић и његов синовац Миодраг. У јулу 1943, жандармеријска патрола из села Баре, убила је Ризу Бајрамија, из Качикола, и Фејзу Сахитија, из Палатне. Било је још сличних примера.⁸⁹⁴

У Липовици, код Бањске, срез Косовска Митровица, октобра 1941, вулнетари су убили четири угледна домаћина, староседеоца: браћу Миладина и Живка Радовановића и њихове рођаке Крста и Ратка, такође Радовановиће. Када су вулнетари, након паљевине Ибарског Колашина, палећи и пљачкајући све пред собом, кренули према Бањској, Радовановићи нису послушали савете комшија да се склоне. Вулнетари су их затекли испре њихових кућа, повели у оближњу шуму и побили. Миладинов син и рођак Нићо, пријавили су њихов нестанак у жандармеријској станици у Бањској. Пошто су обојица били запослени у Трепчи, веровали су у немачке објаве за слободно кретање, међутим то им није користило. Пресрели су их вулнетари и без икаквог повода, убили.⁸⁹⁵

Убиство Живојина Ристића, показује колико су се лако Албанци одлучивали да убијају Србе. Ристић је био радник на железници, и пошто је био најављен

⁸⁹⁴ Војни архив, Београд, Недићева архива, к. 52, 28/9 – 2, 48/9 – 1; к. 51, 31/8 – 1, 1/9 – 1, 11/9 – 1; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸⁹⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

пролазак воза, морао је да спусти рампу на пружном прелазу. Јашући на коњу, у том тренутку, наишао је брат Бислима Бајгоре, и љут што га Ристић није пустио да прође, па да тек онда спусти рампу, убио га је мецима из пиштоља. Мато Грубач, кафеџија из Старог Трга, је две – три године пред рат, избацио из кафане пијаног Абита Дедињу који је правио неред и узнемиравао госте. По успостављању немачке власти и власти албанских квислинга 1941, Абит Дедиња га је убио.⁸⁹⁶

У општини Лепосавић, у селу Лешак, 2. фебруара 1942. убијена су три имућна Албанца, трговци на велико: Јахја Жуби, Абедин Јола и Ђазим Каљавеша. Сва тројица су били политички неангажовани и уживали су углед у Косовској Митровици. Њихово убиство је наишло и на осуду Срба и Црногораца. Мотив убиства је био пљачка. Албанско квислиншко вођство, намеравало је да овај злочин искористи за обрачун са Србима и Црногорцима. У том циљу, припремили су људство и спровели обимну акцију по селима. Сада је акција по угледу на „крвави талас“ требало да буде извршена у Косовској Митровици.⁸⁹⁷

На челу акције била је организација: Албански народни савез. Они су планирали да се 5. фебруара увече, у околини Косовске Митровице, на простору Жабаре – Кошутово – Брабонић, концентрише више хиљада вулнетара и сељака, претежно из Дренице и околине. Било је предвиђено, да сутрадан изјутра почну антисрпске демонстрације, како би се испровоцирао обрачун и изазвало крвопролиће. Иако су обављене у највећој тајности, припреме су проваљене. Жандармеријски потпоручник Ђоко Ђокић и ађутант командант жандармерије Бајазита Бољетинца, обавестио је о овоме Зенона Демића, делегата Недићевог Министарства финансија за округ. Увече, истог дана, жандармеријски наредник

⁸⁹⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸⁹⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Никол Ђони потврдио је Демићу информацију добијену од Ђокића, и додао да се припрема одмазда над Србима и Црногорцима.⁸⁹⁸

О припрема су обавештени и Немци у Крајскомандантури. Крајскомандант је у току ноћи позвао: Ферхата Бега Драгу, Шабана Мустафу Гашија, Вехби Фрашерија, Аћифа Бљуту, Бајазита Бољетинца и Ибрахима Љутвија и енергично им наредио да спрече крвопролиће, иначе ће Немци да предузму мере против Албанаца. Они су били присиљени да поштују ову наредбу. Међутим, један део најекстремнијих Албанаца отишао је у град, и претукао неколико Срба који су се тада затекли на улицама. Међутим, тада је албанска жандармерија растерала демонстранте. Крајскомандантура је сазнала преко својих канала да је акцију припремио и наредио Ферхат бег Драгам преко петорице младих жандармеријских официра, дошљака из Албаније.⁸⁹⁹

Вођство Албанског народног савеза сазнало је да је акцију провалио Никол Ђони, па је он морао да побегне из Косовске Митровице. У Србији је ступио у Српску државну стражу и истакао се у борби против партизана, због чега је похваљиван и награђен пиштољем. Крајем 1942. године, његова јединица прекомандована је у Косовску Митровицу, где га је Бајазит Бољетинац одмах ухапсио под оптужбом да је комуниста и предао га Гестапоу, који га је спровео у логор на Бањици, у Београду. Недићева влада покушавала је да га ослободи, али су то Немци одбили и касније га стрељали.⁹⁰⁰

Вулнетари, албанска полиција и жандармерија спроводиле су сурове и различите видове и облике терора над Србима и Црногорцима. Њихово понашање и поступци су показивали невероватну мржњу према својим суседима и познаницима друге вере и нације. Албански квислинзи су убијали и оне Албанце

⁸⁹⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁸⁹⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁹⁰⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

који су се супротстављали злочинима и залагали за заједнички живот. Бајрам Муљај, из Мужевине, срез Исток, је убијен од стране вулнетара јер је покушао да заштити породицу Миковић. Мурат Османај, из Жача, такође је убијен када је покушао да штити Србе. Нухија Клокоћи, секретар општине у Бостану, код Гњилана, користио је свој положај у власти и спречавао недела над Србима. Више породица спасио је сигурне смрти, одводећи их у Јабланицу. Вулнетарска банда Мухарема Кариљеве, га је због тога, 1943. године, ликвидирала. Албанци који су помагали Србима и Црногорцима излагали су се великим опасностима.⁹⁰¹

Манифестације које су се организовале у част окупатора биле су и облик злостављања Срба и Црногораца. Ако би се у тим приликама Срби и Црногорци нашли на улици постојала је велика опасност да буду убијени, претучени или каменовани. Сакупљање оружја које се спроводило само међу Србима и Црногорцима, било је такође, повод тортури и злостављањима. У почетку, су у селима, одрасли мушкарци окупљани на једном месту, и тада би били тучени и мучени како би предали оружје. Ко није имао оружје, тучен је што га не предаје, а ко би га предао, тучен је јер га је поседовао. Вулнетари и жандарми су ишли по кућама, претресали и под претњом смрти захтевали предају оружја и муниције. Овакве акције понављале су се из дана у дан, из месеца у месец.⁹⁰²

Ове акције постале су посебно бруталне у 1943. години. У фебруару 1943. године успели су да прикупе у селима грачаничког среза 215 пушака. Али људи нису остајали разоружани, јер су, предавајући једну, одмах куповали другу пушку. Због тога је била развијена трговина оружјем, а цене високе.⁹⁰³ Примењиван је и један необичан вид плачке у свим срезевима под италијанском управом, а трајао је до средине 1944. године. Када би претукли човека, показали би му једну пушку и понудили да је купи. Цена је била изузетно висока, најчешће

⁹⁰¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁹⁰² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁹⁰³ Војни архив, Београд, Недићева архива, к. 124, 8/5 – 2; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

50, али се кретала и до 100 наполеона. Чим би примили новац, одлазили су али су односили и пушку. На тај начин, једна иста пушка, продавала се неколико пута, не само у једном, већ у десетинама села.⁹⁰⁴

Италијани су у јуну 1943. године, заједно са вулнетарима блокирали у околини Гњилана села: Коретиште, Кусце, Шилово, Кметовце, Ропотово, Панчело, Рајановце, Каменицу, Ајновац, Мешину, Гризиме, Богче, Стрелину, Феричеј и Будинце. Ухапсили су око 700 људи између 13 и 70 година старости и затворили их у зграду гимназије. Тражена је откупнина од најмање 50 албанских наполеона, некима и више. Ко је имао да плати, ослобођен је, а остали су интернирани.⁹⁰⁵

Блажи Васићу, из Коретишта, у септембру 1942, преко ноћи, запалили су преко 50.000 кг сена у дворишту. Пријавио је пожар карабињерској станици, али је чувар села изјавио како је сам Васић запалио своју имовину. Чак је Васић добио и тешке батине. У Гњиланском крају примењиван је рабош. На дрвеном штапићу – рабошу урезане су рецке и њихов број је означавао своту коју је домаћин морао да исплати Албанцу који му је послао рабош. Уколико то не би учинио, постојала је велика опасност да буде ликвидиран. Уцене ове врсте биле су честе и високе, али се новац морао давати, како би се сачувао живот.⁹⁰⁶

Отимање девојака и младих жена била је честа појава која је изазивала посебан страх. Млада девојка или жена присилно је одвођена у дом отимача, без обзира да ли је ожењен или не. Отмице су праћене претњама и батинама, али и убиствима. Често су девојке уцењиване да ће им бити побијена цела породица, а младе жене које су већ имале потомство, да ће им заклати децу. Отимач је жену задржавао, имао с њом децу и највећи број отетих жена и девојака је остао код отмичара и прихватио исламску веру. Само у Ибарском Колашину су отете

⁹⁰⁴ *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, Призрен – Београд, 1987, стр. 792

⁹⁰⁵ *Задужбине Косова*, Призрен – Београд, 1987, стр. 792

⁹⁰⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

најмање 22 девојке. Процена је да је у Пећи и околини, отето више од стотинак младих жена и девојака. Како се ово дешавало на читавом Косову и Метохији, сматра се да је отето и преведено у исламску вероисповест више од 400 младих жена и девојака.⁹⁰⁷

У Пећи су девојке отимане на улицама. Тахир Костурац, жандарм у Пећи, отео је кћерку Радослава Вучетића; док је други жандарм, неки Мета, отео Милку Радуловић, која је у Пећ избегла из села Љумбарде, код Ђаковице. Пред крај 1943. године, три девојке су морале да оду по дрва у Ругово. Две су отете и више се нису враћале, а трећа, такође избеглица из Ђаковице, силована је и рањена, па је без свести пренета у болницу. Славка Микића, из Главичице, убили су руговски вулнетари на путу, а убрзо су му неки Албанци из Црмљана отели жену. Кћерку Јаће Орловића, из Горњег Петрича, отео је Албанац римокатолик Деда Дакићи из истог села. Силовања су била многобројна. Многе жене и девојке, као и њихове породице, прикривале су овакве злочине, ради заштите моралног интегритета силованих. Жалбе и тужбе су биле узалудне, јер је албанска квислиншка власт толерисала сваки облик терора над српским и црногорским становништвом. Само у септембру 1941, на пример, у општинама Бањска и Ибарска Слатина регистровано је 11 случајева силовања.⁹⁰⁸

За време напада на Ибарски Колашин, силоване су и старице које нису могле да оду у избеглиштво. Познат је случај да је силована старица која је имала више од 80 година. У селу Зечевићи, вулнетари су насрнули на жену у седмом месецу трудноће, која им се одупирала и пошто нису могли да је силују, убили су је. У Војмислићу, на Рогозни, силовали су жену која се недавно удала, а потом су је убили.⁹⁰⁹ У Ибарском Колашину вулнетари су родитељима отели тромесечно дете, чија је судбина заувек остала непозната. У Грболу су, октобра 1941. године,

⁹⁰⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁹⁰⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁹⁰⁹ Војни архив, Београд, НОР, к. 33, 2/19 – 5; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

киднаповали двоје деце Благоја Парежанина. Шеснаестогодишњег Војислава су задржали, а две године млађу Драгицу упутили су оцу са поруком да у року од два сата пошаље одређену суму новца, иначе ће му му убити сина. Знали су да је Благоје повратник из Америке и претпостављали су да има новца. Када им је захтевана сума новца исплаћена, новац су задржали, али су одбили да пусте Војислава. Повећали су уцену и тражили још новца. Тек пошто су добили колико су тражили, дете су пустили, али су му припретили да никоме не говори о овом догађају.⁹¹⁰

У децембру 1942. године, такође у Грболу, полицајци су одвели од куће тешко оболелу жену Косте Парежанина, кћерку Јелисавету од осам година, сестру Стаку и снају Виду са двогодишњим дететом. Затворили су их у једну хладну просторију, у општинској згради у Бабушу. Албански квислинзи су захтевали новац и тек после дужег преговарања, уцену су свели на разумнији износ. Сељани су сакупили међусобно тражену суму новца и откупили петоро чланова домаћинства Косте Парежанина.⁹¹¹

Албански квислинзи су злостављали и понижавали православно становништво. Скидали су им шајкаче са глава, шутирали су их, псовали им српску и црногорску мајку. У Лапљем Селу, код Приштине, албански квислинзи – вулнетари су Светислава Митића, Трајка Стевића, Љубомира Недељковића и Миладина Стевића су упрегли у јарам. Један члан породице Бујупи, из Орлана у Дреници, такође је упрезао Србе у јарам и понашао се према њима као да су волови.⁹¹² Албански квислинзи су малтретирали и оне Србе који су своја имања купили. Искористили су окупацију и безвлашће да им отимају имања. Тако је, на пример, Милорад Живаљ, у општини Рзних, код Таковице, пре рата, купио кућу и имање, а бивши власник се, одмах после Априлског рата, појавио, избацио га из

⁹¹⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁹¹¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁹¹² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

куће и присвојио је цело имање са кућом. Демуш Мајруша Нимани, из Беца, код Таковице, пре рата је продао земљу и кућу, а одмах после окупације приграбио је поново имање и купца протерао. Радисава Вујића албански продавац је убио и населио се на имању које је пре рата продао. Николу Илића са 13 чланова породице, протерали су са купљеног имања, говорећи му да је да је то турско имање.⁹¹³

У јесен 1941. године, у Доњој Плешини, код Урошевца, комшије су наред села убиле младића Рада Инића. Његов отац, повратник из Америке, населио се уочи рата. Кућу и имање купио је од Србина староседеоца. После овога, породици није преостало друго него да се исели, остављајући имовину која је плаћена новцем зарађеним у америчким рудницима. Давид Бјелић са синовима Симом и Митром, купио је од Шућурије и његовог братанца Демуша Абединија у селу Војновцу, општина Штимље, код Урошевца, кућу и седам хектара земље за 47.000 динара. Исте године, у селу Војновцу купили су имања Митар Морача од Халила, Аћифа и Раифа које су називали Бурници. Јово Карановић је купио земљу, а кућу је добио од државе.⁹¹⁴

У Војновцу су биле само три српске породице, поред око 150 албанских. До окупације није било сукоба између Срба и Албанаца. Али, чим су албански квислинзи, преузели власт 1941, бивши власници који су са добијеним новцем купили имања у Скопљу и Урошевцу, појавили су се и све три српске породице прогнале у Суви До. Одатле су их Италијани вратили, и у међувремену, усељене бивше власнике, избацили из кућа. У децембру 1941, велика група Албанаца предвођена бившим власницима, напала их је, пуцајући у куће са свих страна. Тешко су ранили Симу Бјелића, а домаћинство опљачкали, оставивши их без

⁹¹³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁹¹⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

ичега. Поново су се све ове три породице иселиле у Суви До, одакле су, у децембру 1943. године, протеране у Србију.⁹¹⁵

Кћерку Митра Бјелића, који је у Априлском рату пао у немачко заробљеништво, шеснаестогодишњу Соку, Албанци су покушали да отму и она је трећи дан после тога, од страха умрла. До краја 1943. Митру Бјелићу су у избеглиштву умрли: најмлађа кћерка, рођена 1940. године, мајка Ђуја и супруга Стана. Док су Бјелићи, Мораче, Карановићи и хиљаде њима сличних, страдали и умирали у избеглиштву, њихови прогонитељи су спокојно живели у њиховим кућама и на њиховим имањима. Благоје Илић је, неколико дана пред рат, марта 1941. године, купио кућу и имање код Ораховца. После месец дана, бивши власник му је одузео имовину и протерао га.⁹¹⁶

У Ђаковици и околини је било више случајева пљачке и убистава. Исен Црнобрег, је јуна 1943. године, покушао да убије Косту Стефића. Разлог је био што је Исенов деда продао локал Костином оцу и Исен је сматрао да, као унук, треба да поврати некадашњу дедину имовину, али без надокнаде. Када му се Стефић успротивио, решење је видео у убиству. Цуф Коши је са својом бандом истерао власника куће Љубу Ђорђевића са породицом и уселио се у њу, остајући до ослобођења. Риза Шита је своју кућу продао, пре рата, Луки Булатовићу, али му то није сметало да му је, после априлског рата, одузме. Муса Пек уценио је Филипа Петровића са 50 наполеона, уз обећање да ће му ослободити брата из затвора.⁹¹⁷

Албанска квислиншка власт је помагала пљачкаше и убице. У Ђаковици је, пре рата, Ахмет Крајк убио Мираша Божовића и побегао у Албанију. После окупације Ахмет се вратио у Ђаковицу. Напао је Филипа Петровића да му је

⁹¹⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁹¹⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁹¹⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

присвојио пилану у Дечу, захтевајући високу одштету од 2.400 наполеона. Пошто је овај одбио да му плати, на Крајков захтев пописана му је сва имовина, али не само Филипова, већ и његове браће Уроша и Лазара. Филип се жалио вишим властима у Тирани, одакле му је, и поред свих доказа, наређено да Крајку исплати 400 наполеона.⁹¹⁸

У Ђаковици је 1941. била блокирана српска улица. По кућама су се обављали претреси, а утицајни људи су хапшени. Тако се поступало и у другим градовима на Косову и Метохији. Без икаквих решења, људи су задржавани у затвору и по два месеца. Било је пуно примера страдања Срба. Радисав Милојевић, је, из свог села Корише, отишао послом у Призрен. Када се вратио затекао је у својој кући већ усељеног Албанца који му је отео сву покретну имовину и имање. Насељеник из Поношевца, код Ђаковице, склонио је стоку код свог комшије Албанца. Када је морао да се исели, овај му је вратио стоку, али га је сачекао после неколико минута на изласку из села и отео једном враћену стоку.⁹¹⁹

У Мируши, код Ораховца, неки Ибиш склонио је у својој кући комшију Васу Марковића са женом, дететом и покретном имовином. После два дана, отерао га је из куће, без ствари, и узурпирао имање које му је пре рата продао. Ђуро Муњас из Воћњака у Дреници, склонио је стоку код комшије, Албанца. Када је морао да се исели, узео је стоку и захвалио се комшији који му је пожелео срећан пут и брз повратак. Али, тај исти комшија га је одмах затим сачекао, без речи га заклао и отерао стоку својој кући. За пљачку су се измишљали свакојаки разлози. Тако се, већ првих дана окупације 1941. године, пред Апостолом Лазићем, из околине Приштине, појавио Албанац коме је Лазић својевремено, још под турском влашћу 1912. године, платио договорену суму новца да уместо њега одслужи војни рок. После 39 година, захтев је гласио: доплата у износу од 80 наполеона. Славко Мацаревић морао је да плати 50 наполеона неком Брахиму, из села Крушевца,

⁹¹⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁹¹⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

зато што је пре рата, испред оgrade Славковог винограда, затекао свог уинулог пса. У пограничној области према Србији, регистровано је неколико убистава Албанаца. Највише су страдали приликом илегалних прелазака граничне линије, због шверца. Било је и међусобних обрачуна.⁹²⁰

Из депеша албанских квислиншких власти види се и постојање разбојничких банди које су пљачкале како Србе и Црногорце, тако и Албанце. Заменик окружног начелника, Етхем Ферхати, известио је, 15. октобра 1942. године, шефа државне безбедности да су одметници: Јусуф Рама, Зумбер Мустафа, Ђемајил Незири, Абдулах Етхеми и још један одметник коме није утврђен идентитет, пресрели шест Албанаца из Коњушевца и Хасану Салији одузели: капут, блузу, 15 наполеона, 45000 динара, цепни сат, војнодржавни сат и сребрну табакеру. Истог дана 14 – годишњи Реџеп Салија убио је Кабу, супругу Нахима Имерија, пред њеном кућом, бацио пушку и побегао у непознатом правцу. Окружни начелник Ибрахим Љутви је телеграфски наредио начелнику лапског среза, да се породица Брахима Демирија, који је убио Ризу Незирија, конфинира, а сва имовина уништи, уколико се у року од пет дана Брахим не пријави властима. Међутим, када су убијани Срби и Црногорци, не само да није било санкција, већ се ни пријаве нису прихватале.⁹²¹

Од средине 1941. године, у италијанском окупационом подручју спроводиле су масовне и појединачне интернације. Оне су биле честе, скоро свакодневне. Квислинзи су, заједно са Италијанима, организовали честе нападе на Србе и Црногорце. У Пећи су, на пример, само у марту и априлу 1942. године, интернирали око 700 људи, а јуна 1943. у гњиланском срезу више од 800 Срба и Црногораца. Слично је било и у Призрену, Приштини, Урошевцу и осталим срезovima. Више од 5000 хиљада људи, отпремљено је у логоре у Албанији и Италији. Срби и Црногорци упућивани су у Албанију и на принудни рад, највише

⁹²⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁹²¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

у рудник хрома код Кукса, затим у Фијеру и Кучову. Многи су и добровољно одлазили да раде у рудницама, како би избегли злостављања и сачували животе. Један број нарочито, младих људи, одласком на рад у Албанију, лакше је успостављао везу и одлазио у партизане.⁹²²

Италијани су, преко албанских квислинга, спроводили мобилизацију Срба у албанску војску. Многи Срби су ту обавезу избегли, подмићујући војне органе. Мобилисане су у Албанији облачили у војне униформе, али им нису давали оружје, већ су их, као припаднике радних батаљона, користили као неплаћену радну снагу. Бугари су у својој зони, терали људе да кулече на путевима, а велики број људи је интерниран у радне логоре у Бугарској. У Косовскомитровачком округу људе су присилно упућивали на рад у Борски рудник или у рудник магнезита у Војводи Степи, код Рашке. Окружно начелство је свакој општини разрезивало квоту, колико ће људи у који рудник да пошаље. Квислиншка власт претежно је слала Србе и Црногорце, док су Албанци, преко личних веза, успевали да избегну ову обавезу.⁹²³

У Урошевцу, док је још трајало заузимање града и успостављање власти немачких снага, 11. септембра 1943, догодио се тежак злочин. Албански квислиншки полицајци открили су Трајка Грковића, секретара Месног комитета КПЈ, који је живео илегално. Покушали су да га заробе, а он је пружајући отпор ранио двојицу полицајаца. Да не би жив био заробљен, извршио је самоубиство последњим метком из пиштоља. Рањавање двојице полицајаца послужило је као повод за масовно убијање српског и црногорског становништва у Урошевцу и Некодиму.⁹²⁴

⁹²² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестригована грађа

⁹²³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестригована грађа

⁹²⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестригована грађа

Полиција и балистичке банде су 11. септембра увече, упале у Некодим, на превару изводили људе из кућа и убијали их. Како би их лакше обманули, прво су ухватили Марка Дамјановића са два сина и наредили му да позива поједине сељаке. Прикупили су 12 људи и одвели их у шуму изнад сеоске цркве. Ухваћени мештани су мучени. Боли су их бајонетима по телу, вадили им очи, неке су кастрирали, да би их тек после мучења, убили. Марко Дамјановић је успео да побегне, али је после неколико дана ухваћен и убијен. Те ноћи су му убијени и синови Војо и Вуко. У највећем мукама подлегли су очеви и синови: Павић и Петар Савовић, Деспот и Аца Богошевић, Данило и Перо Комад, Мирко и Манојло Муришић. С њима је убијен и Благоје Поповић.⁹²⁵ За неколико сати убијена су 43 Србина и Црногорца: из Урошевца су били: Војислав Марјановић, Милан Бакић, Љубомир Љамић, Магдалена Димитријевић, њен син Богдан и Богданов син једногодишњи Владимир, Илија Синадиновић и други. Из Заскока су убијени Ђорђе Булатовић и Драгомир Марић. Из Насипа је убијен Ђорђе Милићевић. Убијено је и десетина других из града и суседних села. Рањеници су одмах убијани, испаливањем више хитаца у главу. У већ мртве људе изнова су пуцали.⁹²⁶

Покољ је престао, када је група грађана албанске народности отишла код среског начелника Муртезе Шаћирија и захтевала да се прекине са убијањима. Негде око 23 сата, срески начелник је преко добошара објавио наређење да се престане са злочинима и да се обуставе напади на куће Срба и Црногораца.⁹²⁷ Убијање на улицама Урошевца и околини није био спонтани чин банде, огорчене рањавањем двојице албанских полицајаца. У акцији су учествовали: жандарми, полиција, балисти, вулнетари и друга наоружана лица. Пошто се у граду налазио велики број избегличких породица из околине, циљ је био да се изврши притисак да би се и они одлучили да оду у Србију.⁹²⁸

⁹²⁵ Jevrem Damjanović, *Kosovska Golgota*, Beograd 1988, Intervju, specijalno izdanje, стр. 76

⁹²⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁹²⁷ Никола П. Видачић, *На обалама Неродимке*, Нови Сад, 1976, стр. 213 – 214

⁹²⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Брестовик је био српско староседелачко село у непосредној близини Пећи. Имало је око 40 кућа и, од почетка окупације, било је изложено пљачкању и убијањима. До италијанске капитулације, албански квислинзи су убили 12 људи из овог малог села. Најчешће су убијени на путу од куће до њиве или на одласку, односно повратку из Пећи. Тамо су побијени: Милутин Благојевић, Радослав Пешић, Милија Цаврић, Миро Голубовић и Коста Грујић. Михајло Грујић је убијен 1943, на периферији Пећи, приликом повратка у село.⁹²⁹

Ово село је нападнуто 13. октобра 1943. године. После пола ноћи, у село је упала већа група наоружаних Албанаца, углавном комшија из суседних села. Прво су се упутили ка кући сеоског кмета Младена Цаврића и наредили му да позове све угледне домаћине ради договора. Наоружани Албанци су му говорили кога треба да позове. Када су прикупили 23 домаћина, везали су их и почели немилице да туку. Брестовичани су се надали да ће их, као и једном приликом раније, похапсити и држати неколико дана у цркви, а потом пустити на слободу. Међутим, повели су их на крај села и поделили на две групе. Почели су да их убијају: једну групу на месту званом Крље, а другу у непосредној близини у Орници. Четворица су успела да побегну у оближњу шуму. Спасили су се Спасоје Србљак, Јанићије Цаврић, Димитрије Спаовић и Радован Куч. Осталих 19 лица су убили, после претходног мучења и батинања. Највише су злостављали Младена Цаврића, кога су првог убили. Потом су убили Радојка Цаврића са синовима Радованом и Ђоком, браћу Спира и Миљана Дашића, потом Сретка и Петка Јосифовића. Убијени су и браћа од стричева Славко, Обрад и Рако Цаврић, потом Миливоје Максковић и његов братанац Љако, Цветко и Станиша Грујић, Милован и Радоје Куч.⁹³⁰

⁹²⁹ Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *Сузова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација у другом светском рату*, Београд 1991, стр. 383 – 384; Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941 – 1944, svedočanstva*, Београд 1989., стр. 792 – 795

⁹³⁰ *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије, том I, документи НОВЈ*, књига 19, Борбе на Косову 1941 – 1944, Београд, 1969, документи број 51 и 57, стр. 267 – 274, 302 – 304.

Село Ракош налази се на половини пута Косовска Митровица – Пећ. За време окупације, у њему је било седиште општине на челу са Јусуфом Бољетинцом, једним од синова Исе Бољетинца и братом Бајазита Бољетинца. Јусуф је био укључен хапшења, прогоне и убиства српског и црногорског становништва. У Ракошу је боравио и његов брат Мујо, који се бавио обавештајним радом и врбовањем младих Албанаца које је Абвер на курсевима оспособљавао за диверзанте и терористе. Немачка војна обавештајна служба (Абвер) била је ангажована и на регрутовању добровољаца за 28. пук 13. СС дивизије. На Косово и Метохију је упућена једна војна јединица са око 90 Тацика, којој су, затим придодали и 50 Туркмена. Они су доведени из Совјетског Савеза дуж пута Косовска Митровица – Пећ и даље према Плаву и Гусињу, у Црној Гори. Задатак им је био да, као муслимани, успостављају контакт са домаћим муслиманским становништвом и утичу на њихово добровољно приступање 13. СС дивизији, у којој је био планиран посебан пук састављен од Албанаца.⁹³¹

У школи, у селу Укчи, близу Ракоша, распоређено је 15 Тацика који су били под командом немачког подофицира. Међутим, догодило се супротно од немачких очекивања. Тациси су се спријатељили са Србима. Штитили су Србе од напада и пљачки балиста и вулнетара. Срби су их служили ракијом, што није било могуће код Албанаца. Такође, Албанци нису могли да их примају у куће, нарочито када у њима није било мушкараца. Тациси, су на наговор четничких симпатизера међу Србима, требали да убију свог немачког старешину, и да се пребаце у Србију у неку четничку јединицу. То се и догодило почетком октобра 1943. године.⁹³²

Због овог случаја, албанска жандармерија је почела да врши терор над Србима у Укчи и суседним селима. У селима: Укча, Цркољез, Крњина, Белица,

⁹³¹ Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација у другом светском рату*, Београд 1991, стр. 384 – 386

⁹³² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Жаково, Клина, Дрсник, Тучеп и Ракош албански жандарми су хапсили старце, жене и децу. На путу ка школској згради у Укчи они су их злостављали. Око 250 лица, већином жена и деце, затворено је у школској згради, одакле су после два дана спроведени у Ракош и затворени у магацину млина. Били су без воде и хране и изложени малтретирању жандарма, чак и лично Јусуфа Бољетинца. Тек после два до три дана дозволили су да се деци да вода и да им рођаци и пријатељи дају храну.⁹³³

Осмог дана, по хапшењу, започела су стрељања. Из магацина су прво изведени Ристо Вучић и Миладин Луковчанин који су највише злостављани, јер су жандарми сумњали да су припадници партизанског покрета. Изведено је још неколико лица и жандарми су их побили на једној узвишици поред села и крај пута Косовска Митровица – Пећ. После три дана изведена је још једна група у којој је било око 15 лица, међу којима је била и супруга месног свештеника. Сви су убијени на периферији Ракоша. Трећа група која је имала око 40 људи, убијена је два дана после друге. Њих су убијали испред магацина, пред очима жене и деце. У све три вечери жандарме је предводио Јусуф Бољетинац, учествујући и лично у убијањима. Испред млина се све време налазио један немачки тенк са посадом, који је обезбеђивао албанске жандарме. Немци нису учествовали непосредно у злочину. У све три групе убијена су 63 недужна човека, као одмазда за једног немачког подофицира, чији леш никада није пронађен.⁹³⁴

Из села Цркољеза у Ракошу су стрељани Тијанићи: Мирко, Радисав, Милосав, Радомир, Василије и Михаило, док су, те исте године, убијени у свом селу: Спасо и Радован, а у Сувом Грлу Владислав Тијанић. Од Белошевића, из Жакова, стрељани су: Ратко, Милић, Миладин, Тодор, Станко и Глигорије, док су, 1943. убијени: Михајло у Жакову, и Вукоје у Сувом Грлу. Такође, из Жакова, стрељани су Петковићи: браћа Михајло и Раденко, Милан и Радисав, затим браћа Савићи:

⁹³³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁹³⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Божидар и Јован, док им је отац Веселин убијен у селу. Од Шкркића, у Ракошу, су стрељани: Милија, Јован, Предраг и Радојко, док је Крстиња Шкркић убијена у својој кући. Слично је било и у осталим селима и са другим породицама.⁹³⁵

Као и у другим крајевима Косова и Метохије, и у Ибарском Колашину је још од средине 1943. године, појачан терор над српским становништвом. Они су већ страдали (паљевина, пљачка и протеривање) септембра 1941, али су се ипак враћали и обнављали домаћинства. Добили су и неке гаранције окупаторских власти. Албански квислинзи нису могли да се помире са постојањем Срба у овом крају који је представљао етничку брану ширењу Велике Албаније према Санџаку. У време напада албанских квислинга 1944. године у Ибарском Колашину није било четника.⁹³⁶

Прве акције су почеле 3. фебруара 1944, из правца Рибарића. На колашинска села напали су припадници муслиманске милиције под командом Бика Дрешевића, Синана Салковића, Фаика Бахтијаревића и Мула Јакупа. Њима су се поступно прикључивали балисти из Дренице, предвођени Шабаном Полужом, Јусуфом Градицом и Зејнелом Садикуом, а из источког среза стигао је са својим људима Цољ Бајрактари. Једну групу предводио је Адем Гаши, председник квислиншке општине у Ибарском Колашину. Пристигло је и око 400 балиста из суворечког среза, којима је командовао Али Ахмети, до капитулације Италије заменик секретара среске организације Фашистичке партије Албаније. Пристигли су балисти, вулнетари и други пљачкаши из осталих срезова. Сељаци су се бранили, али их је било мало и били су веома слабо наоружани, а линија фронта се протезала се на око 40 километара.⁹³⁷

⁹³⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁹³⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁹³⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Балисти и вулнетари нападали су синхронизовано, час на једном, час на другом крају, онемогућавајући одбрану да се организује. Сваки напад носи оје нова убиства, пљачке и паљевине. Снег је био висок око једног метра, што је успоравало нападаче али и отежавало евакуацију деце, жена и старца. Чим је напад почео, Колашинци су послали делегацију у штаб 2. четничког косовског корпуса, тражећи помоћ и заштиту. Капетан Жика Марковић, командант корпуса им није пружио помоћ, јер је тих дана добио наредбу своје Врховне команде да избегава сукобе са муслиманским и албанским квислинзима. Други разлог је био што је сматрао Колашинце непоузданим, јер су били противници сукобљавања четника са партизанима. Једино је људство четничке Колашинске бригаде удовољило молби и притекло у помоћ, али су њихове снаге биле слабе и малобројне да би зауставиле нападаче.⁹³⁸

Под притиском становника Ибарске долине, као и својих четника, капетан Жика Марковић је најзад морао да покрене део корпуса. Кретали су се споро, и на положај су стигли за шест уместо за један дан. Чим су заузели положаје, четници су испалили неколико топовских плотуна и албански квислинзи су почели повлачење. У хидроцентрали, у Чечеву, под окриљем Немаца, састали су се Шабан Полуџа и Жика Марковић. Нико није знао о чему су разговарали, осим да су се, 25. фебруара, и једни и други повукли.⁹³⁹

Народ је тешко страдао. Становништво са десне обале Ибра морало је да по великом мразу гази надошлу реку, јер су балисти срушили мост у Брњаку. Велики снег је отежавао кретање. Мештани су морали да препешаче снегом покривену планину Рогозну. Дуж старог турског пута, биле су постављене бројне албанске заседе. Ретки становници Рогозне су знали за заседе, па су помагали колонама избеглица да их избегавају. Преко 8000 људи поново је избегло у Ибарску долину. На згаришта својих кућа вратили су се тек после ослобођења. Биланс овог напада

⁹³⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁹³⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

албанских квислинга на Ибарски Колашин био је стравичан: уништено је 15 српских села у којима је изгорело 900 кућа. Опљачкана је сва имовина, укључујући и оскудни сточни фонд. Четири девојке су отете и одведене у албанске куће. Убијено је 69 старих људи, жена и деце. Шесторо је погинуло пружајући отпор. Велики број је рањен, а многи су умрли касније од последица гажења хладног Ибра и кретања по великом мразу и снегу.⁹⁴⁰

Осим масовних убијања, после италијанске капитулације, свакодневно су убијани појединци или мање групе људи. То је трајало до ослобођења, с том разликом што су, у другој половини 1944. године, убиства била ређа. У источном срезу, албански квислинзи без 63 лица стрељана у Ракошу, убили у 1943. и 1944. години 95 лица, претежно Срба староседелаца. У овом срезу, су у 1944. убијени: Вучић Марковић из Добруше, на путу, док се кретао према својој кући, Богић и Стамена Зувић из Синаја, Петруша Остојић из Осојана, Миро Милачић из Дубраве, Тодор Радовановић и Милан Миловановић из Коша, Мигро Шапић и Милосав Петровић из Белице, Стојан Грбић и Вукосав Мемаровић из Тучепа, Петко Брајовић из Верића, Крста Миљковић и Миленко Крсмановић из Драгољевца и многи други. Већина њих је убијена код својих кућа. Жандарми су оца и сина Џолића, Рака старог 74 године и Јагра, заједно са Радојем Џолићем, толико претукли, да су после неколико дана, сва тројица умрла.⁹⁴¹

У Ибарском Колашину је од 9. септембра до 31. децембра 1943. године, убијен 21 Србин и то већином старији људи као: Милета Продановић 90, Ђорђе Димовић 75, Јеротије Тодоровић 73, Славко Велимировић 68 и више других лица старијих од 60 година. У Ибарском Колашину су 1944. убијена 82 Србина. У августу су убијени: Јован Ђукић, Радоња Орловић и Богдан Михајловић, у

⁹⁴⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁹⁴¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

септембру: Симеон и Станоје Бишевац и Вуксан и Вукајло Бојовић, а у октобру: Сретко Томашевић.⁹⁴²

У косовско – митровачком срезу убистава је било мање, него у другим крајевима, јер је и у селима остао мали број Срба. У село Жеровницу, 10. октобра 1943. године, упала је група од десетак балиста, која је убила браћу: Мија, Спира, Мирка и Станоја Радојковића, као и још два члана ове сиромашне фамилије. Убице су биле комшије из истог села: Хетем Авдија, Мехмет Исмајили, Мурат Дибрани и Ахмет Халити. Овај злочин пријављен је немачким властима у Косовској Митровици, које су сву четворицу извеле пред војни суд и стрељале.⁹⁴³

У децембру 1943. године, док је ишао у шуму по дрва, убијен је Добрија Млађовић, из Жеровнице. Касније, 12. септембра 1944. године, у Кориљу, селу наомак Косовске Митровице догодио се тежак злочин. Око 15 албанских квислинга упало је у село и у две куће везали све затечене мушкарце. Убили су Сретка и Цветка Мијатовића који су напустили град, да би се склонили од бомбардовања. Док су их везивали, Цветкова супруга Анка молила их је да их не убију. Међутим они су убили и њу, пре њих. Потом су убијена још два брата Анђелковић, Јордан и Трајко са синовима Јанком и Стојаном. Убијен је и Димитрије Миткић, који се враћао кући пошто је одрадио смену у Трепчи. Последњи злочин у Косовској Митровици извршен је само један дан пре него што је град ослобођен. Док је ишао улицом, без икаквог повода, убијен је Милан Малишић.⁹⁴⁴

⁹⁴² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁹⁴³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; После завршетка другог светског рата, уз помоћ лажних сведока, убице су рехабилитоване, јер су злочин наводно починили балисти из Дренице, а да су они у време убиства били ван Жеровнице. На основу ове одлуке, сва четворица злочинаца добила су статус жртава фашистичког терора, а њихове породице користиле су се правима која су из тога проистицала.

⁹⁴⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

У вучитрнском срезу терор над Србима и Црногорцима добио је веће размере после септембра 1943. Људи нису били сигурни ни у кући ни на њиви. Срби и Црногорци убијани су свуда и у свако време. Слично је било и у грачаничком срезу. Једна група сељака враћала се са пијаце у Приштини, али су на путу нападнути. Убијени су Ђорђе Суботић и Ристо Цветковић. У Обилићу, балисти су убили: Симу Матића, Јанка Огњановића, Петра Јовановића и Лазара и Љубомира Илића. У Лугу је убијен Божо Лалић.⁹⁴⁵

Септембра 1943. догодили су се злочини и над српским становништвом и у гњиланском крају. У близини града, док су радили на њиви, убијени су: Стојан Антонијевић, Мита Живковић, Милан Петровић и један дечак који је чувао овце. Балисти су пуцали на њих са суседне њиве. На својој њиви убијен је и Тодор Зубић. У Горњем Кусцу, група балиста, из Маревца, извела је из своје куће Милана Стајића и Жику Ристића и на километар од села ножевима их измасакрирала. У Танкосићу су почетком 1944. убијени Јаков Пецељ и Никола Димитријевић. На путу код села Врбана убијени су Урош Крстић и дечак Велибор Анђелковић, а стока коју су чували опљачкана. У Гушици је сеоски кмет Аћиф Садику, позвао на договор 50 домаћина, који су тада претучени.⁹⁴⁶

У Призрену је почетком 1944. године, ухапшено више угледних Срба под оптужбом да су сарађивали са партизанима и четницима. Под истим изговором квислиншке власти су ухапсиле и око 15 девојака старих од 16 до 18 година. У децембру 1943, албански жандарми су измасакрирали Стевана Данчетовића и леш бацили на градску депонију смећа. Тих дана било је и више насртаја и силовања жена. Антон Фишић и његова жена, 17. фебруара 1944. године, нађени су заклани у својој кући. Власти су пронеле вест да су то урадили партизани, док је међу Србима било познато да је убица Албанац од кога је Фишић још 1924. године,

⁹⁴⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁹⁴⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

купио кућу. Убица се из емиграције у Албанији вратио у Призрен и тражио да му овај одмах ослободи кућу, претећи да ће га заклати, што је и учинио.⁹⁴⁷

У селу Воћишту, код Ораховца, фебруара 1944. године, балисти су насрнули на три жене: Ђурђу Гагић, Мару Гагић и Јефку Ђуричић. Скинули су их голе на обали оближњег потока, силовали и убили. Случај је пријављен албанским властима који су за злочин оптужили Србе, па су супруга Маре Гагић, Ристу толико пребили да је после неколико дана умро. У неродимском срезу, у децембру 1943. године, албанске квислиншке власти су забраниле било какве контакте између насељеника и староседелца.⁹⁴⁸

Деловођа општине у Талиновцу Јусуф Речица, са групом истомишљеника, претукао је Косту Милошевића који је на путу за болницу издахнуо. Лука Војновић, из Доње Плештине, вратио се крајем 1943. године, из интернације. У августу 1944, у једној малој улици у Урошевцу пресрели су га: Хисен Хоџа, Авдула Ђука, Ариф Кадрол и Вехби Баколи, комшије из Горњег Плешина, убили су га, са девет пуцњева из револвера у главу. Приликом пресретања групе од 13 људи која је из Ђаковице кренула у партизане, средином 1944. године, убијен је Мило Јокић, син Ђуре Јокића.⁹⁴⁹

У септембру 1944. године ухапшени су у Ђаковици: Станко Ђорђевић, Љубо Поповић, др Стеван Гребеников, Васо Ђурашковић и још једно лице. Сви су поубијани и пронађени са поломљеним вилицама, без златних зуба и одсечених прстију где су имали прстење. Кроз врат су им протурили дрвене шиљкове, како би се главе задржале при телима. Када су пронађени у Дечанима и припремани за сахрану, примећено је да Станко Ђорђевић није мртав. Извађен му је дрвени шиљак испод грла и пренет је у болницу у Пећ где је у мукама умро. Пошто је

⁹⁴⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁹⁴⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁹⁴⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Станкова породица морала да плати 20 наполеона болничком особљу да би добила леш за сахрану. Такође, у Ђаковици, уочи ослобођења града, октобра 1944. године, на Србе у Српској улици, насрнули су балисти и сељаци из Јуника и неких других села са запрежним колима ради пљачке. Опљачкани су Трајко Ристић, Сима Ћосић, Димитрије Исајловић, Драгољуб Глигоријевић, Сава Зурић, Станко Ђорђевић и други. Међу пљачкашима су били Хамза Доброши и Муса Пеја.⁹⁵⁰

Првих дана јануара 1944. године, у Гораждевцу су у току једне ноћи убијени: Манојло Манојловић, Верко Живаљевић и Милосав Крстић. Исте ноћи, у селу Летини, изнад Пећи, убијен је Вељко Живановић са још тројицом мештана. У селу Сига балисти су на Нову 1944. годину, убацили кроз прозор бомбу у кућу удовице Станије Јашовић и убили њено дете и дете њеног брата. У Белом Пољу, код Пећи, фебруара 1944. године, Бајрам Бећа и Абдуљ Полита, убили су свршеног матуранта Милорада Бешовића, а неколико дана касније и Радована Радичевића.⁹⁵¹

Пред крај 1943. године, убијено је и неколико Црногораца у Витомирици која је иначе одолевала притисцима и терору балиста. У септембру су убијени: Радован Божовић, док је косио ливаду, Јован Бурић, Вуксан Радовић и Радивоје Брајовић. Крајем октобра албански квислинзи су, пуцајући кроз врата, убили у кући Војина Ивановића који је смртно рањен пао на ужарено огњиште и изгорео. На њиви су убијени: Васо и Душан Гојковић. У децембру је, из заседе, на кућном прагу, убијен Новак Вукановић, а затим и Ристо Поповић. У јесен 1943. године, осам сељака из Дрсника, општина Клина, пошли су у шуму звану Краставац по дрва. Пред њих је изашла група од 14 балиста, опколила их, али се већина сељака разбежала. Ипак, тројицу су ухватили, убили и опљачкали осам пари волова.⁹⁵²

⁹⁵⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁹⁵¹ *Задужбине Косова*, Призрен – Београд, 1987, стр. 791

⁹⁵² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Убијани су и они Срби и Црногорци који су се склањали у друга места. Тако су познати пећки трговци, браћа Живко и Гале Рајевић, октобра 1943. године, убијени усред дана, на улици у Тирани. Бивши шпански борац Емруш Мифтари јавно је причао у Пећи, како их је лично убио.⁹⁵³ Србе и Црногорце приводили су, хапсили и зостављали сви албански квислинзи: жандарми, полицајци, балисти и вулнетари. У многим случајевима настојали су да их што више понизе, само зато што су били Срби и Црногорци. Најдрастичнији пример догодио се, 6. јула 1944. године, у Приштини. У кола натоварена камењем упрегли су Србе и натерали их да их возе градским улицама, док су их тукли камцијама и моткама.⁹⁵⁴

Срби и Црногорци су након почетка окупације на Косову и Метохији 1941. морали да одлазе у избеглиштво, остављајући имовину и одлазећи у неизвесност. Насељеници из Хрватске и Босне и Херцеговине, нису имали где да се враћају, јер је у априла 1941. успостављена квислиншка Независна држава Хрватска, која је спроводила геноцид над Србима. Колоне избеглица кретале су се у три правца: један део је ишао преко Чакора у Црну Гору; други део је ишао на југ Србије, већином у Топлицу и Јабланицу; трећи део избеглица је преко Косовске Митровице, Ибарском долином ишао у Краљево, Крагујевац, Чачак и друга места и градове у Шумадији и западној Србији. Многи су се задржавали на Косову и Метохији, у градовима, општинским центрима или већим селима у близини карабињерских станица, где су имали какву – такву заштиту.⁹⁵⁵

У Призрену су избеглице налазиле уточиште у згради Богословије, а у Пећи у коначима Патријаршије. У Таковици су једно време боравили у црквеном дворишту, где су их помагали свештеници Нешо Шћепановић и Слободан Јовановић. У Злокућану, где су пристизале избеглице из дреничких села, уточиште су добијали у католичкој цркви, где им је велику помоћ пружио патер

⁹⁵³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; РСУП Србије, Београд, архив Специјалне полиције, досије ОБ 39/1, спис 207, стр. 1

⁹⁵⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁹⁵⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Томо Ђаја, родом из Босне. У Злокућану су и поједини Албанци – римокатолици прихватили по неколико избегличких породица. Највише избеглица је примио Зеф Цуб Прнокај. Албанци су такође прихватили и склањали, испред нападача, српске породице из Лукавца у источком срезу. Становници Жача, Конића и Гусара концентрисали су се у Србобрану. Избеглице су концентрисале и у селима и местима: Коврге, Дубрава, Исток, Гораждевац, Врело, Суви До, Пожарање, Косово Поље и друга већа села и насељена места, у којима су живели Срби.⁹⁵⁶

Без обзира где су живели, положај избеглица био је тежак: лош смештај, становање чак и у амбарима, без имовине и средстава за живот, слаба одећа, глад. Они који су избегли у Србију, били су у знатно бољем положају од оних који су отишли у Црну Гору. У Србији су добијали помоћ од Црвеног крста, а влада Милана Недића образовала је Комесаријат за избеглице, који је бринуо о размештају и збрињавању Срба са Косова и Метохије. Овај Комесаријат је отворио своју испоставу са избегличком кухињом у Косовској Митровици. Ту су избеглице прихватане и била им је осигурана бесплатна исхрана.⁹⁵⁷

Међутим, положај Срба избеглих из Косовско – митровачког округа, односно срезова: косовско – митровачког, вучитрнског и лапског био је тежак. Иако су ти срезови формално припадали Србији, фактичка власт била је у рукама албанских квислинга. Породице, које су биле протеране са ове територије, нису званично добијале избеглички статус, што је у пракси често значило да им избеглички отпори ускраћују право на материјалну помоћ, смештај и исхрану.⁹⁵⁸

Било је и проблема у прихвату великог броја избеглица у Србији. Банска управа Моравске бановине, после великог прилива избеглица, предложила је Савету Комесара да се граница према Косову и Метохији затвори, како би се

⁹⁵⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁹⁵⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁹⁵⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

спречио њихов даљи долазак. Пошто су у Србију долазиле и избеглице из Босне, Херцеговине, Хрватске, Македоније, Санџака, Војводине и других крајева, у којима су Срби били изложени прогону и уништењу, проблем њиховог смештаја и исхране задавао је тешкоће влади Милана Недића и немачкој окупационој управи. Избеглице су распоређиване по селима, где су надничењем осигуравале минималну егзистенцију. Највећа потешкоћа у тим породицама, је била да у већини није било одраслих мушкараца способних за рад, јер су били у партизанима или у другим оружаним формацијама, заробљеништву или убијени, па је сав терет падао на жене и старију децу.⁹⁵⁹

Међу избеглицама је било припадника различитих политичких партија и идеологија. Део избеглица се опредељивао за Југословенску војску у отаџбини, тј. четнички покрет Драже Михаиловића, део избеглица је ступио у Српску државну стражу, али их је много више било у партизанским одредима. Однос локалних власти и народа у Србији према избеглицама са Косова и Метохије био је коректан. Међутим, било је и злоупотреба. На пример, председник општине у Ибарској Слатини, коме је наређено да упути одређени број радника у рудник Трепчу, заштитио је своје мештане, а с друге стране издао је писмено наређење да се Трепчу упуте избеглице. Команданту 2. четничког косовског корпуса упутио је писмену молбу, тражећи помоћ у њиховом привођењу.⁹⁶⁰

Немци су настојали да се проблем избеглица из Косовско – митровачког округа повољно реши, како имања не би остала необрађена, што би довело у питање остварење плана реквизиција. Први састанак српских и албанских квислиншких вођа са представницима немачких власти, на ту тему одржан је, 26. новембра 1941, у Фелдкомандантури у Нишу. Споразум није постигнут, јер су српски представници захтевали да се све избеглице врате на своја имања. Представници Албанског народног савеза нису се с тим захтевом сложили. Они

⁹⁵⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁹⁶⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

су захтевали да се сви насељеници после 1918. године, врате у места из којих су се доселили на Косово и Метохију. Дозвољавали су повратак староседелаца, а њих је у то време међу избеглицама било веома мало, у односу на број избеглих насељеника.⁹⁶¹

Рашка је било место другог састанка, 25. априла 1942. године. Састанак је одржан по налогу Немаца. Као представници српске владе на њему су учествовали: Милан Аћимовић, министар унутрашњих послова; Аћимовићев шеф кабинета Душан Лукић, четнички војвода Машан Ђуровић, срески начелник из Рашке Драгутин Нешић, пуковник Боривоје Јонић, заменик команданта Српске државне страже и Јован Бркић, делегат Министарства унутрашњих послова за косовску област.⁹⁶²

Албански народни савез представљали су: окружни начелник Ибрахим Љутви, командант албанске жандармерије Бајазит Бољетинац и начелник дежевског среза Ахмет Даца. Том приликом је постигнут споразум који је био формулисан у пет тачака:

„1. Сви Срби староседеоци из косовске области, срезова: косовско – митровачки, вучитрнски и подујевски имају се вратити на своја имања.

2. Затим, све српске избеглице из поменутих срезова, које су на законит начин (путем уговора и тапија) купиле имања и кућу од лица муслиманске вере, такође се имају вратити, као и лица под 1.

3. Српске избеглице које су у крвној освети или завади са лицима шиптарске народности, односно Муслиманима из Новог Пазара, чије би присуство и повраћај реметили ред и мир, лојалне и коректне односе са Шиптарима, односно Муслиманима, изузимају се привремено од повраћаја.

⁹⁶¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁹⁶² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

4. Оне српске избеглице које живе са својом породицом и немају никакво ограничење из тачке 3. имају се одмах вратити својим домовима, као и они домаћини чије су породице код својих кућа.

5. Одашиљање и повраћај избеглица на њихова имања има се вршити стално и у групама.⁹⁶³

Споразум није значио много, јер је обухватио малу групу избеглица, без насељеника и избеглица из Ибарског Колашина, који се налазио под италијанском управом. Како се о протоколу говори о 856 запаљених кућа, које треба саградити, вероватно је толики број породица био обухваћен споразумом. Међутим, и овакав споразум албанске квислиншке власти нису поштовале. Избеглице које су покушавале да се врате на подручје „Велике Албаније“, албанске квислиншке власти у Косовској Митровици су спречавала (окружни начелник Ибрахим Љутви и мајор Бајазит Бољетинац). Исељавање је трајало непрекидно.⁹⁶⁴

Италијанске власти на Косову и Метохији су биле заинтересоване да се имања обрађују. Они су избеглицама из околних села, које су се груписале у Косову Пољу, дозволиле да одлазе и да се после рада враћају натраг, дајући им и оружану пратњу. Пошто то није био усамљен пример, понашање италијанских власти је одговарало потребама избеглица, иако је било очигледно да су Италијани то радили у свом интересу.⁹⁶⁵

Почетком 1942. године, у Црној Гори се пронела гласина како је избеглицама омогућен повратак на имања. У оштрој јануарској зими, колоне су кретале према Андријевици. Одатле су камионима, лоше одевени, боси, гладни и жедни упућени у Пећ. Из Пећи су, уз јаку стражу, спроведени у Дечане где су се задржали недељу дана. Затим су преко Кукса и Скадра транспортовани у Бар, у коме се налазио избеглички логор. Због мале количине хране у логору је владала глад. Такође

⁹⁶³ Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945*, Beograd 1981., стр. 104

⁹⁶⁴ Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji: kvislinška uprava: 1941–1944*, I, Beograd 1979. стр. 342

⁹⁶⁵ Slobodan D. Milošević, n. d., Beograd 1981, стр. 104

било је тешких заразних болести: дизентерија, трбушни тифус. Постоје процене да је у овом избегличком логору умрло од последица глади и заразних болести и инфекција око 300 дечака и девојчица, старости од од једне до пет година. Сличан логор је постојао на планини Суторман, али је он укинут. Било је избеглица које су биле смештене у Будви, које су биле у нешто бољем положају.⁹⁶⁶

Известан број избеглица задржао се на Косову и Метохији, у збеговима. Највећи број је био у Патријаршији у Пећи. У овом броју њихов збег се кретао од 384 до 940. У њему су до ослобођења стално боравиле 83 породице са 381 чланом. Иза западних зидина Патријаршије сахрањена су 102 лица, претежно деца и старци, умрли од дизентерије и исцрпљености.⁹⁶⁷

Постојали су и избеглички збегови у Злокућану и Ђураковцу. Збег у Ђураковцу, који се налазио поред пута Косовска Митровица – Пећ, служио је као смештај до ослобођења за 55 породица. У свакој од просторија становало је по пет или шест породица, без нормалних услова за живот. У збегу су умрла 22 лица, од којих је било десеторо деце. У пролеће 1942. године, у овај збег је упала група од 60 до 70 вулнетара који су напали избеглице. Убијен је Мирко Вуксановић. Избеглицама је притекао у помоћ председник општине Мустафа Зекићи, који је отерао вулнетаре. У више махова, злостављања у овом збегу, спречавали су жандарм Исмајил Бицај и учитељ Али Фетаху.⁹⁶⁸

Из бугарског окупационог подручја 1941. године, избегао је мањи број Албанаца, који су претежно насељени на делу територије гњиланског среза. Албанска квислиншка власт им је обезбедила смештај у српским домовима.

⁹⁶⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁹⁶⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁹⁶⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Добијали су материјалну помоћ од албанских власти, али су захтевали и бесплатну храну од од породица у чијим кућама су били смештени.⁹⁶⁹

Косовско – митровачки округ је био једини у Србији, који је одбио да прими избеглице из Словеније. То се није уклапало у концепцију велике и етничке Албаније. Тражећи посао или смештај код рођака, у Косовску Митровицу је ипак дошло шест словеначких породица са 17 чланова. Њихови храниоци су се запослили у Трепчи. Сасвим другачији однос владао је према избеглицама муслиманске вероисповести. Почетком 1942. године у Косовску Митровицу је дошао велики број муслимана избеглица, који су побегли испред четничког терора на подручју: Горажда, Фоче, Устиколине, Рогатице и других места у том крају Босне. Они су преко Сјенице и Пештера долазили у Нови Пазар, а одатле у Косовску Митровицу. Путовали су пешице преко планине Рогозне, по јакој зими и великом снегу.⁹⁷⁰

Долазак ових избеглица, које су биле у бедном стању, одговарао је албанским квислинзима, јер је стварао и јачао антисрпско расположење. Процењено је да је у Косовско – митровачки округ избегло 420 породица са око 2.600 чланова. Ове избеглице су донеле са собом пегави тифус, па је постојала опасност од епидемије. Немачке власти су брзо реаговале, организовале карантин и лечење оболелих, па је спречено ширење болести. Средином фебруара 1942. године, избеглице из Босне су, у две композиције возова, транспортоване преко Скопља и Београда у Земун, а одатле у Босну.⁹⁷¹

Четници Павла Ђуришића су, 5. јануара 1943. године, напали 33 села у Доњем Бихору, настањеном муслиманима. Спалили су их и велики број мештана поубијали. Да би избегао покољ народ је бежао према Горњем Бихору, Бијелом

⁹⁶⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁹⁷⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁹⁷¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Пољу и Рожају. Део избеглица је преко Рожаја пребегао на Косово и Метохију, на подручје које је анектирано Албанији. Они су смештени у напуштене српске и црногорске куће.

У првим месецима 1943. године, подстакнута је снажна антисрпска пропаганда, која је имала за последицу појачани прогон и терор над Србима и Црногорцима. Један број ових муслиманских избеглица из Босне ступио је у албанске квислиншке јединице и учествовао у злочинима над Србима и Црногорцима, светећи се на тај начин, због четничких злочина.⁹⁷²

⁹⁷² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

VIII поглавље

Капитулација фашистичке Италије

Европско и југословенско ратиште 1943.

У лето и јесен 1942. створена је велика слободна територија у централној Југославији и образован је АВНОЈ, нека врста претече владе политичких снага НОП и НОВЈ, тј. Комунистичке партије Југославије. Исте године у великим биткама антифашистичка коалиција је однела велике победе: код Стаљинграда Црвена армија и на северу Африке Англоамериканци. Савезничка авијација је непрекидно бомбардовала Немачку. Немци су очекивали искрцавање савезника на југу Европе. Рузвелт и Черчил су се на конференцији у Казабланки јануара 1943. изјаснили за напад на Сицилију, након завршетка северноафричке кампање, са циљем ступања на европски континент и избацивања из рата главног немачког савезника у Европи – Италије.⁹⁷³

Немци су били узнемирени размахом народнослободилачке борбе у Југославији, Албанији и Грчкој и појачаном антифашистичком активношћу у Европи. Инвазија западних савезника према јужним обалама Европе нила је извесна, јер су били надмоћни у бродовима и авијацији. Место инвазије се очекивало од Егејског архипелага и обала Грчке, преко Албаније, Југославије и Италије, до јужне Француске и Шпаније. Евентуалним искрцавањем у Југославији, угрожавао се Трећи Рајх са југа, а немачка власт на Криту, Пелопонезу и Додеканезу била би угрожена. Зато је на југословенском ратишту било потребно уништити партизане и разоружати четнике. Хитлерова страховања су била неоснована, јер су Совјети, уз помоћ Американаца, тражили да се инвазија изведе у Западној Европи.⁹⁷⁴

⁹⁷³ Бранко Петрановић, *Istorija Jugoslavije*, Београд 1988, књига 2, стр. 239 – 279; види: Branko Petranović, *Srbija u drugom svetskom ratu 1939–1945*, Београд 1992.

⁹⁷⁴ В. Petranović, n. d., књига 2, Београд 1988., стр. 239 – 279.

Хитлер је половином фебруара 1943. Писао Мусолинију да је потребно уништити партизане и четнике, како би се избегла свака могућност да они нападну снаге Осовине у критичном тренутку савезничког десанта. Немачко – италијански разговори откривали су висок степен неслагања око улоге четника у будућим операцијама и њихове крајње судбине, јер су Немци желели да их униште и разоружају, а Италијани да их искористе против партизана. План операције „Вајс 1“ предвиђао је уништење партизанских снага на простору Карловца, Огулина, Госпића, Книна, Кључа, Санског Моста, Костајнице и Глине, док је план операције „Вајс 2“ предвиђао уништење партизана између Босанског Петровца, Босанског Грахова, Ливна, Јајца и Кључа. После уништења снага НОВЈ планирано је и разоружање и ликвидација четника.⁹⁷⁵

Партизански врховни штаб одлучио је да се брани слободна територија, али не по цену прихватања фронталних битака, да се напредовање непријатеља успорава и главне партизанске снаге чувају, те да се предузме противофанзива, уколико се буде показало да се ослобођена територија Кордуна, Баније, Лике и Босанске крајине не може бранити. Кључне битке вођене су у другој половини фебруара и првој половини марта 1943. То је била Четврта непријатељска офанзива, позната и као Битка на Неретви. Немци су очекивали већу помоћ италијанских трупа током ових операција. После планираног уништења партизанских формација требало је разбити четнике и појачати снаге на Егејској обали. Италијани су били против разоружавања четника, и да до сједињавања партизана и четника не може никако доћи, јер су под утицајем различитих иностраних покровитеља – партизани Совјета а четници Британаца.⁹⁷⁶

Борба против окупатора није занимала Михаиловића, који је заступао тезу да учешће Срба у борби може бити разматрано само кад Совјети буду у Будимпешти, а Британци у Софији. Четници су током операција Вајс 1 и Вајс 2 поражени од партизана, да би четничке снаге почетком јуна 1943. прешле у

⁹⁷⁵ В. Petranović, n. d., knjiga 2, Beograd 1988., стр. 239 – 279

⁹⁷⁶ В. Petranović, n. d., knjiga 2, Beograd 1988., стр. 239 – 279

Србију. Четници су показали слабу војну вредност. Партизани су показали своју офанзивну снагу, покретљивост, пробојност, издржљивост, способност да се боре против вишеструко надмоћнијег непријатеља. С преласком Дрине и пробојем главнине партизанских снага према Херцеговини, Црној Гори и Санцаку почетком априла 1943. немачки план о уништењу њиховом уништењу је пропао.⁹⁷⁷

Немачка је планирала нову операцију „Шварц“. Претходно су Немци, не обазирећи се много на италијанско противљење, разоружали неколико хиљада херцеговачких и црногорских четника, одводећи део тих бораца у заробљеништво. У другој половини маја и првој половини јуна 1943. дошло је до пете непријатељске офанзиве, познатије као битка на Сутјесци. Главне борбе вођене су у Црној Гори и Старој Херцеговини. Партизани су пробили непријатељски обруч средином јуна месеца 1943. године. Прелазећи падине Зеленгоре, пролетерске дивизије су избиле на Јахорину, прешле пругу Сарајево – Вишеград и наставиле офанзивне операције у источној Босни. НОВЈ је у 5. непријатељској офанзиви изгубила више од трећине борачког састава, између 7 и 8 хиљада бораца. Немачки план о уништењу партизанских формација и њиховог врховног штаба није успео.⁹⁷⁸

Фронт који су држали партизани у Југославији све више је постајао незаобилазан чинилац савезничке стратегије, с обзиром да су се борбе, након англо – америчког искрцавања на Сицилију и Италију, и после совјетског продора према Дњепру и приближавањем Румунији, преносиле у непосредну близини Балкана. Искрцавање Британаца и Американаца на Сицилију започело је 10. јула 1943, представљајући увод у пад Мусолинија, 25. јула 1943. Капитулација Италије је потписана 3. септембра 1943, а проглашена пет дана касније. Немци су очекивали слом италијанског савезника, и довели су бројне своје снаге у Италију. Италијанска капитулација је створила велику празнину на југословенским, грчким

⁹⁷⁷ В. Petranović, n. d., knjiga 2, Beograd 1988., стр. 239 – 279

⁹⁷⁸ В. Petranović, n. d., knjiga 2, Beograd 1988., стр. 239 – 279

и албанским територијама под италијанском окупацијом коју Немци у недостатку трупа, нису више могли да попуне.⁹⁷⁹

Уочи капитулације Италије на разоружавање италијанских јединица рачунали су партизани, четници и Немци. Највећи део италијанских трупа разоружали су Немци, а један део партизани. У Далмацији, Истри, Хрватском и Словеначком приморју дошло је до масовних устанака. Последице капитулације Италије, било је повећање слободне територије у Југославији коју су држали партизани. Битке које су се водиле 1943. на југословенском ратишту, битно су утицале на јачање партизанских снага, а до краја те године народноослободилачки покрет на челу са Јосипом Брозом фактички је признат од Британаца.⁹⁸⁰

На Техеранској конференцији (28. новембар – 1. децембар 1943), где су се први пут састали Стаљин, Рузвелт и Черчил, договорено је да се пружи помоћ југословенским партизанима у оружју, опреми и војним операцијама. Договорено је покретање операције искрцавања савезника у Француску, у пролеће 1944. године. Велика Британија и САД су обећале Стаљину да ће послати своје трупе у Западну Европу. Главна тема Конференције била је отварање Другог фронта у Западној Европи.⁹⁸¹

Немци, нису били у могућности да испуне балкански простор после испадања Италије из рата. Хитлер је тражио да се разоружа и отпреми у Немачку око 250.000 италијанских војника, да се организује одбрана далматинско – црногорско – албанске обале, дуге око 1.000 километара, да се осигурају путеви пруге, заштите важни рудници и други привредни објекти. Немачке снаге у Југославији, су се бориле да одрже саобраћај на прузи Загреб – Земун, Београд – Ниш, обезбеде пловидбу Дунавом и транспорт долином Ибра, експлоатацију Бора, Трепче, Љубије, Вареша. Немци су били суочени с претњом од западних савезника из Италије и Црвене армије на истоку Европе, потом са притиском

⁹⁷⁹ В. Petranović, n. d., knjiga 2, Beograd 1988., стр. 239 – 279

⁹⁸⁰ В. Petranović, n. d., knjiga 2, Beograd 1988., стр. 239 – 279

⁹⁸¹ В. Petranović, n. d., knjiga 2, Beograd 1988., стр. 239 – 279

партизанских формација у Југославији и других балканских покрета отпора, као и с потребом да осигурају извлачење својих трупа са југа Европе, из Грчке, Вардарско – моравском долином. Немци су запоседању јадранске обале и држању Балкана давали одлучујући значај, из војно – политичких и економских разлога. Међутим немачку пажњу су ипак апсорбовали источни и италијански фронт, одбрана Немачке и „атланског бедема“. Немачка инфериорност према западним савезницима у ваздуху и на мору постајала је све изразитија. Акције југословенских партизана захватиле су све делове Југославије.⁹⁸²

Трећи Рајх је после пада Италије обећавао аутономију становништву НДХ, Црне Горе и Албаније, августа 1943. о Црној Гори и подручју Љубљане још се нису давале изјаве дефинитивне изјаве, док је влади НДХ, под контролом усташа, било стављено до знања да истакне неограничено право на Далмацију, објављујући ослобођење обалног подручја. Муслиманима у Санцаку гарантован је национални и културни развитак. Ова обећања нису имала велику вредност, јер су Далмација и Истра биле захваћене народним устанком, НДХ је била у расулу, док су у Црној Гори и Санцаку деловале јаке партизанске јединице.⁹⁸³

Идеју „Велике Албаније“ је заступала и развијала квислиншка албанска влада у Тирани под вођством Мустафе Крује и његових наследника, прво под италијанским, а касније у новом саставу под немачким патронатом. Немачка је наставила политику Италије у Албанији и на Косову и Метохији. Албански квислинзи се окрећу Немачкој која настоји да обезбеди јадранску обалу од инвазије после испадања Италије из рата, да паралише дејства народноослободилачких снага, продуби непријатељство између Албанаца и Грка, обезбеди јужни бок Трећег Рајха и повлачење немачке војске са Балкана на крају рата. Квислиншку политику носила је група са Ибрахим – бегом Бичакијем, кога

⁹⁸² В. Petranović, n. d., knjiga 2, Beograd 1988., стр. 239 – 279

⁹⁸³ В. Petranović, n. d., knjiga 2, Beograd 1988., стр. 239 – 279

је новембра 1943. наследио Реџеп Митровица, пореклом из Косовске Митровице.⁹⁸⁴

Немачка власт на Косову и Метохији након италијанске капитулације

Као и на осталим територијама које је држао италијански окупатор, и на Косову и Метохији је немачки окупатор вршио припреме за заузимање италијанске окупационе зоне, коју је по наредби Хитлера требало да изврши 21. армијски корпус.⁹⁸⁵ Препоручивао се посебан однос према становништву и због послова који су предстојали немачком посланику Херману Нојбахеру на тој територији.⁹⁸⁶ Тако су за неколико дана немачке јединице делом разоружале италијанске гарнизоне који су се предали. Они су себи потчинили и раније албанске јединице.⁹⁸⁷ Занимљиво је мишљење немачке команде у Тирани о питању окупације територије Косова и Метохије. Изјавила је да су ту дошли ради извршења одређених ратних задатака, да желе „благостање албанског народа” као и његово уједињење у етничким границама. С обзиром на то да су Косово и Метохија је третирано у саставу „независне” Албаније.⁹⁸⁸

Непосредно по немачкој окупацији Албаније као и Косова и Метохије створен је Привремени извршни комитет од шест чланова међу којима су два била са Косова и Метохије. Овај Комитет је 17. септембра 1943. године издао проглас народу у коме се каже да је проглашена „независна” Албанија у којој је он преузео вођење државних послова до стварања легалне владе и да ће се ускоро

⁹⁸⁴ В. Petranović, n. d., knjiga 2, Beograd 1988., стр. 239 – 279

⁹⁸⁵ Војни архив, Београд, Микротека, НАВ – Н – Т – 313, 193/4041; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија; нерегистрована грађа

⁹⁸⁶ Војни архив, Београд, Микротека, НАВ – Н – Т – 313, 193/4042. Наредјење команде 2. тенковске армије 15. и 21. армијском корпусу од 10. септембра 1943; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁹⁸⁷ Војни архив, Београд, Микротека, НАВ – Н – Т – 313, 482/651, 679–80, 934 и 483/338–39; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија; нерегистрована грађа

⁹⁸⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

састати „Народна скупштина”. У прогласу се напада италијански окупатор, а хвали немачка војска која је дошла као „пријатељ” и с обзиром на то да се не убијају немачки војници.⁹⁸⁹

Испуњено је обећање о стварању „Албанске народне скупштине” која је радила од 16. до 23. октобра 1943. године. Одала је признање Привременом извршном комитету за његов рад и изабрала Високо веће. Мандат за састав владе поверила је Реџепу Митровици. Укинула је све постојеће законе донете за време италијанске окупације Албаније, а који су важили и за територију Косова и Метохију.⁹⁹⁰ Године 1943. 4. новембра формирана је албанска квислиншка влада која је узела у задатак... „одбрану независности и етничких граница” албанског народа као и њихово ангажовање за очување етничких граница.⁹⁹¹ Што се тиче носиоца квислиншке власти и сада за време немачке окупације Косова и Метохије они су потицали из редова, тј. дела трговаца, бегова, ага и интелектуалаца као и српске и албанске реакције. Посебно је албанска реакција тражила да се закони „албанске државе” примењују и на територији Косова и Метохију. Свакако и под тим утицајем албанска квислиншка влада је одлучила да створи Изванредни комесаријат за Косово и Метохију, западну Македонију и део Црне Горе. Његов задатак је да поставља цивилни и војни персонал као и да врши инспекцију над његовим радом.⁹⁹²

У другој половини 1943. године војне и политичке прилике на територији Косова и Метохије, знатно су се промениле на штету сила Осовине и њихових помагача. Капитулацијом фашистичке Италије те промене су још више унеле узнемирење како код окупаторских немачких исто тако и код квислиншких националистичких и других снага које су биле у служби окупатора. Јачање војних

⁹⁸⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁹⁹⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија; нерегистрована грађа

⁹⁹¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија; нерегистрована грађа

⁹⁹² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

и политичких снага НОП – а давало је основни тон развоју догађаја на територији Југославије, а посебно на Косову и Метохији. На другој страни националистичке и квислиншке снаге на Косову и Метохији покушавају да се политички и војно организују и на тај начин да зауставе, по њих, неповољан ток развоја догађаја. У томе погледу наишли су на велику војну и политичку подршку нацистичке Немачке.

Злочини албанских квислинга након италијанске капитулације септембра 1943. године

Након капитулације фашистичке Италије септембра 1943. године, дошло је до ескалације терора албанских квислинга против Срба и Црногораца на Косову и Метохији. Настављена су појединачна, готово свакодневна убиства, али сада се примењују и масовни злочини. Догодили су се покољи Срба и Црногораца у Урошевцу, стрељање у Ракошу, злочин Косовског пука, албанске квислиншке оружане формације у Пећи, масакр код Качикола, убијање сељака у Брестовику код Пећи, а нарочито суров био је злочин над рањеницима у болници 22. српске дивизије НОВЈ на подручју Косовске Каменице.⁹⁹³

После капитулације Италије, Немци су запосели Албанију и дотадашњу италијанску окупациону зону на Косову и Метохији. Нацисти су ојачали атрибуте албанске државе, као савезничке земље Трећег Рајха. Јавно је прокламована независност Албаније и немешање у унутрашње ствари албанске државе. Такође су процењивали да би у случају искрцавања англоамеричких савезника у Албанији, албанске власти били на страни немачких снага и штитиле њихову позадину. У завршној фази рата албански квислинзи су рачунали и на сукоб западних савезника и Совјетског Савеза. Албанске снаге које су биле део и ли

⁹⁹³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

подржавале балисте (Бали Комбтар – Национални фронт) очекивали су и подршку Запада. Британске војне мисије постојале су при штабовима Бали Комбтара.⁹⁹⁴

Прогон Срба са Косова и Метохије, створио је очекивања да ће крај рата на овим подручјима бити дочекан са територијом на којој живе само етнички Албанци и да ће то бити аргумент у прилог опстанка Велике Албаније, без обзира ко буде победник у Другом светском рату. Албански квислинзи су имали интересе да очекују овакав расплет. Многи су одузели имања Срба и Црногораца, трговци су остварили велике приходе током окупације, аге и бегови су повратили своје позиције изгубљене аграрном реформом између два рата. Једно од најзначајнијих очекивања било је да се избегне одговорност за злочине и терор над Србима (убиства, силовања, пљачкања, злостављања и уништавања културних добара).⁹⁹⁵

И у овом периоду рата било је појединачних случајева да су Албанци штитили Србе и Црногорце. Сејдо Бећири, из Сарајишта, код Урошевца, водио је пре рата судски спор са Алексом Слијепчевићем око неког земљишта. Када је суд донео пресуду они су се помирили. Од 1941. године, Сејдо Бећири је штитио породицу Алексе Слијепчевића, и нико их није смео узнемиравати. Чак им ни оружје није тражено. Када су се, крајем 1943, све насељеничке породице из тога краја морале иселити, Сејдо је понудио Алекси да пређе у његову кућу, али је овај одбио, не желећи да се одвоји од рођака. Сејдо му је помогао да добије вагон и пребаци ствари. Алекса му је поверио како се у његовој кући крије илгалац Мирко Милинић, па је Сејдо набавио зар и ферецу, пребацио га до вагона и чувао све док транспорт није стигао на границу Велике Албаније у Прилужју.⁹⁹⁶

⁹⁹⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁹⁹⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁹⁹⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Било је оваквих или сличних примера и у другим крајевима. Помоћ појединаца била је корисна, али у целини није могла утицати на општи положај Срба, обзиром на понашање већине и све израженији зулум власти и балиста. Немачка је користила искуства Аустро – Угарске из Првог светског рата, која је уз помоћ новца и злата, везивала уз себе албанске политичке прваке.⁹⁹⁷

Протеривање са имања, рушење и спаљивање насељеничких кућа, уништавање воћњака и усева, заоравање међа и уклањање других трагова живота Срба, али и других словенских народа на Косову и Метохији, трајало је до уочи ослобођења, тачније, до августа 1944. године. Повремено би изгон и терор био мањег интензитета. После формирања друге Призренске лиге и јачања Бали Комбтара протеривање је добило нови замах, како у обиму, тако и у свирепости.⁹⁹⁸

На удару је највише било Косово, пошто су Метохија и Дреница, углавном, већ били расељени почетком окупације. Крајем 1943. године, насељеници су се одржали још само у Сувом Долу и Косову Пољу.⁹⁹⁹ Сврха појачаног терора било је изазивање страха, како би се убрзало исељавање. Појединцима су упућивана претећа писма у којима је тражено да се без одлагања иселе или ће бити убијени. И сам чин исељавања био је праћен уценама. Да би се из „Велике Албаније“ могло отићи у Србију, био је неопходан пасош, а да би се добио, требало је да се плати представницима албанске квислиншке власти. Такође се морало платити да би се обезбедио вагон за превоз породица, као и да би се вратио бар део опљачкане покретне имовине. Исељавање је вршено уз знање немачких окупационих власти, али се оне нису непосредно мешале.¹⁰⁰⁰

⁹⁹⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁹⁹⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

⁹⁹⁹ Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација у другом светском рату*, Београд 1991, 96

¹⁰⁰⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Албанске квислиншке власти су јавно позивале на исељавање. Централни комитет Друге Призренске лиге, почетком 1944. године, издао је проглас на српском и албанском језику, који је позивао Србе да буду мирни и лојални. Бали Комбтар је у марту 1944. по Приштини излепио плакате у којима је опомињао Албанце да су им Срби највећи непријатељи и да их треба искоренити са Косова и Метохије.¹⁰⁰¹

У пролеће 1944. године, испољавала су се два става у вези са исељавањем. Тако се наводи у извештају Среског комитета КПЈ у Приштини: „Један део поштених Шиптара не жели коначно исељавање Срба, већ само насељеника од 1912. године, док реакција ради на исељавању свих Срба“.¹⁰⁰² Аге и бегови су желели да задрже Србе староседеоце који су били њихове чифчије – радна снага.¹⁰⁰³

У упутству Обласног комитета КПЈ за рад чланова КПЈ на терену, из марта 1944, указује се да: „Погрешно је гледати на Шиптаре искључиво кроз то какви су њихови односи према Србима, мада то има огромну важност. Досадашње искуство показало је да они пре и лакше улазе у борбу против окупатора него што имају јединство са Србима“. Овај део упутства је објашњен као последица наводне пљачкашке и угњетавачке политике југословенских власти према Албанцима између два светска рата.¹⁰⁰⁴

Србија и Црна Гора биле су егзистенцијална уточишта за избеглице са Косова и Метохије. У 1943. и 1944. години, међутим, избеглице су биле усмерене само на

¹⁰⁰¹ *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије, том I, документи НОВЈ, књига 19, Борбе на Косову 1941 – 1944, Београд, 1969, документ број 100, стр. 436 – 437; документ број 105, стр. 467 – 476*

¹⁰⁰² *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије, том I, документи НОВЈ, књига 19, Борбе на Косову 1941 – 1944, Београд, 1969, документ број 105, стр. 467 – 476*

¹⁰⁰³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁰⁰⁴ *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије, документи НОВЈ, том I, књига 19, Борбе на Косову 1941 – 1944, Београд, 1969, документ број 93, стр. 413 – 424; документ број 101, стр. 438 – 452; документ број 105, стр. 467 – 476*

Србију, у којој није било глади као у Црној Гори.¹⁰⁰⁵ Избеглицама са Косова, Србија је била ближа, одлазак је био безбеднији, а избеглице су организовано прихватане и помагане. Највећи део избеглица ишао је преко Косовске Митровице и упућиван је у Равни Гај, код Кнића, у коме се налазила карантинска станица. Један од центара за прикупљање био је у Рашкој, где су избеглице осећале безбедније и сигурније, него у Косовској Митровици. Ту су налазила и Испостава Комесаријата за избеглице и пресељенике, која је премештена из Косовске Митровице. После извесног времена, избеглице из карантинских станица су распоређиване по разним местима у Србији.¹⁰⁰⁶ Комесаријат за избеглице и пресељенике из Београда је 10. децембра 1943. године обавештен од своје Испоставе, да је најављен нови велики прилив избеглица са Косова и Метохије, па се захтева да се од немачких власти издејствује одобрење за прихват неограниченог броја избеглих.¹⁰⁰⁷

Велики талас избеглица кретао се и августа 1944. године. Транспорт у Србији био је отежан због прекида железничког саобраћаја у Ибарској долини. Избеглице из Урошевца, које су у Косовску Митровицу стигле у 22 вагона, 6. августа, наишле су на тешкоће у погледу даљег кретања. Само 24 лица из овог великог транспорта, успела су да се снађу и оду у Србију, а осталих 396 задржани су у Косовској Митровици. Крајскомандантура је издала наредбу да се сви морају вратити у Урошевац, што је изазвало панику међу избеглицама. На срећу, пословођа избегличке кухиње Бошко Раца посредовао је код Крајскомандантуре да се избеглице до даљег задрже у Косовској Митровици. Гарантовао је да ће за њих осигурати смештај и исхрану за време док пруга не буде оспособљена. Избеглице су напустиле вагоне на железничкој станици и биле смештене у

¹⁰⁰⁵ Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација у другом светском рату*, Београд 1991, стр. 398

¹⁰⁰⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; На пример, према једној депеши Испоставе Комесаријата из Рашке, од 10. децембра 1943. јавља се избегличкој кухињи у Крагујевцу, да је тог дана у Равни Гај, код Кнића, отпремљено 105 избеглица из Урошевца.

¹⁰⁰⁷ Војни архив, Београд, Депеше Испоставе за избеглице, Косовска Митровица, нерегистрована грађа; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

дворишту српске православне цркве и у кућама Срба. Ово је била последња група избеглица која је у Равни Гај стигла 21. августа 1944. године. Велики број избеглица налазио се и у Рашкој. Крајем септембра 1944. године, ту их је било 400 до 500, већином жена и деце.¹⁰⁰⁸

¹⁰⁰⁸ Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941 – 1945*, Београд, 1981, стр. 56 – 57

IX поглавље

Албански квислинзи – починиоци ратних злочина на Косову и Метохији, 1941 – 1944

Квислиншке оружане формације

Немачка није била у стању да издвоји довољан број војних снага за запоседање западне Македоније, Косова, Метохије и Албаније и евентуалну одбрану албанске обале од инвазије савезничких снага. Зато је настојала да колико год је то могуће придобије националистичке и друге реакционарне снаге за сарадњу, како би могла да их употреби у борбу против нараслих снага народноослободилачких покрета Југославије и Албаније. Ово је било утолико значајније за Немачку, што је одбачено решење за увођење бугарских трупа на територију „Велику Албаније“, као помоћних окупационих снага, које ће штитити позадину немачке оперативне групе концентрисане претежно на албанској обали.¹⁰⁰⁹

Првих дана после слома Италије немачки војни органи у „Великој Албанији“ морали су констатовати да расположење народа нимало није повољно за такву немачку политику, јер је у народни масама, па чак и у редовима немачких пријатеља, владало уверење да ће Немачка ускоро доживети пораз. Зато су оне показивале велику уздржљивост, не желећи да се експонирају. Немачка је сматрала да боље услове за овакву политику има на Косову и Метохији, где су националистички реакционарни кругови везали свој судбину с немачком. Ова спремност била је условљена страхом да би слом Немачке могао да доведе до освете због сукоба који су се догодили на националистичкој основи и настојања албанских националистичких кругова за иселење српског живља са Косова и Метохије. Из тога се види да су ове супротности ишле у прилог немачкој

¹⁰⁰⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

политици да се заоштравањем ових супротности обезбеди савезништво албанских квислиншких снага и да се оне употребе за ратне циљеве Немачке.¹⁰¹⁰

Сем тога, посебна пажња Немачке била је посвећена Косову и Метохији и због тога што је она била свесна да снабдевање становништва у Албанији, па и њених трупа, зависи од извора са ове територије. Зато је немачка окупациона управа одмах после капитулације Италије на све кључне положаје на Косову и Метохији поставила „поуздане“ и „политички опробане“ људе. Ту су пре свега фашистички колаборационисти који су, почев од 1941. године, били повезани са немачким окупатором у косовско – митровачкој области, као што су били Џафер Дева, Бедри Пејани, Реџеп Митровица, Ферат Драга и други. Поред ових људи Немци су на Косово и Метохију упутили специјалну трупу Абвера. Ослањајући се на ове колаборационисте и јединицу Абвера, одмах је приступљено формирању милиције на Косову и Метохију. Ова журба била је изазвана жељом да се одмах на почетку немачке окупације ове снаге употребе за обезбеђење прилазних путева за снабдевање немачких трупа у Албанији и за транспорт руде из Албаније, Македоније и Грчке за Немачку, који је могао да се врши само преко Косова и Метохије. Сем тога, рачунало се да се ове снаге искористе као покретачка снага за покретање сличног покрета и у западној Македонији и Албанији.¹⁰¹¹

Специјални опуномоћеник Министарства иностраних послова за Југоисток Херман Нојбахер полагао је тако велику наду у ове милицијске снаге, које је водио најпоузданији немачки плаћеник Џафер Дева, да је инсистирао да се оне не врбују за СС трупе које би биле употребљене на ширем балканском простору, јер се плашио да тиме не ослаби ослонац антикомунистичких снага у Албанији, на Косову, Метохији и у западној Македонији, што би могло да доведе у питање нормално снабдевање и борбену способност немачких трупа и позиције нове

¹⁰¹⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁰¹¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

квислиншке владе у Албанији. Он је хтео да на ове снаге свали главни терет борбе против народноослободилачког покрета и обезбеђење залеђа немачких трупа.¹⁰¹²

У својим извештајима Нојбахер пише да је почетком септембра 1943. кад је он ступио на дужност специјалног опуномоћеника Министарства иностраних послова за Југоисток, на Косову и Метохији већ вршено врбовање добровољаца за СС дивизији „Ханџар“. Он је интервенисао код Министарства иностраних послова, а ово код Химлера, да се обустави даље врбовање за СС дивизију „Ханџар“. Ова интервенција имала је успеха. Средином септембра шеф полиције безбедности и службе безбедности Калтенбрунер обавестио је Нојбахера, који се тада налазио у Министарству иностраних послова, односно специјалном возу „Вестфалија“, да је на његов предлог Химлер забранио врбовање добровољаца за СС јединице на Косову и Метохији и запретио строгом казном за сваки прекршај, с обзиром на аутономију коју је Немачка доделила „Великој Албанији“.¹⁰¹³

Регрутовање милицијских и жандармеријских снага није се одвијало како су Немци очекивали. Због тога је одлучено да се пошаље опуномоћеник рајхсфирера СС Химлера којег би Нојбахер ставио „на располагање“ албанској влади као саветника за организовање милиције и жандармерије. За овај задатак био је одређен командант СС пука СС бригадефирер Фицтум, бивши шеф полиције у Бечу. Да би била испуњена формална страна, Нојбахер је дао упутство генералном конзулу у Тирани Шлипу да издејствује да албанска влада „на своју иницијативу“ покрене захтев за додељивање оваквог „саветника“. Генерални конзул Шлип је ово питање покренуо преко министра унутрашњих послова Џафера Деве, главног немачког ослоња у влади Реџепа Митровице. Његов задатак био је да придобије владу за овај план. Џафер Дева се одмах сложио са оваквим планом, али је тражио да се због унутрашњополитичких разлога сачека

¹⁰¹² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁰¹³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

подесан моменат. У сваком случају Фицтум је крајем новембра већ био на Косову и Метохији.¹⁰¹⁴

Према једном писму шефа ОКВ Министарству иностраних послова од 3. децембра 1943. године види се да је крајем новембра активност народноослободилачких снага угрозила саобраћај на друмовима и тако онемогућила уредно снабдевање немачких трупа у Албанији. Ова ситуација наметала је, с једне стране, потребу да се повећају набавке на терену у Албанији. Тражено је хитно поновно штампање албанских новчаница, јер албански сељак није хтео да за предате производе прима признанице које је немачка војска нудила. С друге стране, поставило се питање појачања активности против народноослободилачког покрета. Стављене су у покрет милицијске снаге са Косова и Метохије.¹⁰¹⁵

Џафер Дева је почетком децембра лично повео око 1.200 добро наоружаних људи, у пратњи СС бригадног вође Фицтума, и кренуо из Косовске Митровице према Тирани. Успут је вршено хапшење комуниста и смењивање „непоузданих“ службеника у органима власти у градовима. Полицијске снаге Џафера Деве извршиле су „чишћење“ у Гњилану, Приштини и Пећи. Након тога један део снага остао је у Призрену, а други на челу са Џафером Девом, наставио је акцију у Скадру, после чега су те снаге имале бити пребачене у Тирану и даље на југ, са истим задатком. Бригадни вођа Фицтум био је задовољан овом акцијом Џафера Деве. И Нојбахер каже да је Дева својим „терором против терора“ хтео да „покаже зубе“ комунистима и да је то учинио „према обичајима земље“. Према подацима које је објавила влада у Тирани, акција полицијских трупа Џафера Деве имала је за резултат хапшење 33 лица у Скадру и 50 у Тирани, као и заплону пропагандног материјала и оружја. Ови подаци нису тачни, али у сваком случају нису коначни,

¹⁰¹⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁰¹⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

јер су месец дана касније, у ноћи 4. фебруара 1944. године, само у Тирани убијена 84 лица.¹⁰¹⁶

Добровољачки милицијски пук Џафера Деве био је најпоузданији ослонац немачких трупа у Албанији и на Косову и Метохији. Поготову што акција за формирање милиције и жандармерије, у целини узев, није дала очекиване резултате. Према извештају немачког опуномоћеног генерала у Албанији, у пролеће 1944., у јединицама милиције укупно је било 8.250 људи. Међутим, ове јединице нису се показале довољно поуздане за Немце. Као разлог за ово немачки опуномоћени генерал наводи да су официри непоуздани и да они негативно утичу на људе. Зато је вршено чишћење ових јединица, с крајњим циљем да се један део укључи у састав СС дивизије „Скендербег“, која је била у формирању, а један део да се укључи у јединице жандармерије. Ни врбовање људи за жандармеријске трупе није дало очекиване резултате. У мају 1944. године у жандармеријским јединицама било је укупно 2400 људи, организованих у два жандармеријска батаљона. У овај број урачунати су и сви људи који су се налазили у две жандармеријске школе.¹⁰¹⁷

Немачке јединице су у јесен 1943. без отпора италијанске војске заузеле територије које су биле укључене у италијански протекторат „Велика Албанија“. Своје формације су сместили у већим градовима и на стратешким положајима и саобраћајницама, док су остале територије препустиле албанским квислинзима. Немци су у својим званичним обраћањима тврдили да се неће мешати у унутрашње послове Албанаца и њихове државе, која је сада била под њиховом заштитом. Такође су наводили да ће поштовати њихова верска права, обичаје и традиције племенског и породичног живота локалног становништва.¹⁰¹⁸

¹⁰¹⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁰¹⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁰¹⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Албанци су уживали тзв. „релативни суверенитет“, јер су имали цивилну управу. На челу нове албанске владе био је косовски Албанац, немачки сарадник и члан Косовског комитета, Реџеп Митровица. Задржана је стара структура власти и дотадашњи чиновнички апарат. Албанци са Косова и Метохије су били у много бољим односима са Немцима, него Албанци у Албанији, где је био много развијенији и утицајнији партизански покрет отпора, под вођством Комунистичке партија Албаније. Косовски Албанци су заузимали кључна места у влади и другим органима власти: у окрузима, срезовима и општинама, као и у војсци, полицији и жандармерији.¹⁰¹⁹

На Косову и Метохији у време италијанске капитулације постојала су два пука са по два батаљона и граничне трупе јачине око хиљаду војника. Припремано је формирање још четири батаљона у Албанији са седиштем у Тирани, Скадру, Елбасану и Корчи. У току је било формирање и још три батаљона на Косову и Метохији. Ова три батаљона су били намењени специјалној јединици која је добила назив Косовски пук и била је предвиђена за борбу против партизана и сузбијања народноослободилачког покрета у Албанији али и за учвршћивање власти, зато што је људство са Косова и Метохије сматрано поузданијим од регрута у Албанији. На пример, сви телохранитељи и лични пратиоци Реџепа Митровице, Џафера Деве и осталих министара у албанској влади, били су са Косова и Метохије, највише из Дренице.¹⁰²⁰

Формирање Косовског пука почела је у октобру 1943. На том задатку је ангажован потпуковник Бајазит Бољетинац (регрутовање добровољаца). На подручју Косовске Митровице по истом задатку су у новембру боравили Џафер Дева и Аго Агај. Овде се јавило око 400 жандарма, који су представљали језгро нове јединице, с обзиром на искуство и обученост, јер су били припадници албанске жандармерије који су формално били припадници Српске државне

¹⁰¹⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁰²⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

страже у Косовској области, која је формално била саставни део Србије под немачком окупацијом. За подручје Гњилана је био задужен Кемаљ Беј, док је у Приштини и околини задатак прикупљања регрута имао Маљуш Косова, повереник Џафера Деве и власник хотела „Скендербег“. Људство из Подујева, Вучитрна, Приштине, Урошевца и Гњилана упућено је, крајем новембра, у Косовску Митровицу. Ту је прикупљено око 1.200 добровољаца, који су у социјалном погледу представљали друштвено дно и били људи склони пљачки и убиству. Припадници јединице су имали италијанске униформе и беле албанске капе (кече). Камioane за превоз људи и материјала су добили од Немаца. Официрски кадар су чинили официри албанске војске и официри Албанци из састава Српске државне страже у Косовској области.¹⁰²¹

Командант пука је био потпуковник Бајазит Бољетинац. Команданти батаљона су били: капетан Расим Дајчи, родом из Косовске Митровице, а због ове дужности је доведен из Албаније; потпоручник Јусуф Бољетинац из Косовске Митровице (брат Бајазита Бољетинца), који је био и председник општине у Ракошу и поручник Ризо Агај из Албаније. Ађутант команданта је био Тефик Бектеши из Вучитрна, а пратилац Бајазитов брат Исмет Бољетинац, у чину заставника. На челу штабне чете је био потпоручник Мехмет Градица из Дренице. Међу официрима су били и Бислим Бајгора из околине Косовске Митровице, Хусејин Грдовци из околине Подујева, који је био и командир затвора у Косовској Митровици, потом Осман Буњаку, Шаин Грдовци, Зуко Дервиши, Ферхат Колићи из Вучитрна, сарадник Гестапоа, као и Каплан Бољетинац, Азис Муниши, Мусли Дураши и други.¹⁰²²

Генерал Милан Недић, председник Министарског савета у окупираној Србији од стране немачких нациста, је био против укључивања албанских жандарма из

¹⁰²¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; РСУП Србије, збирни досије 70 9 А0026, стр. 145; збирни досије 70 9 Д0002, стр. 11

¹⁰²² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; РСУП Србије, збирни досије 70 9 Б0027, стр. 168 – 169

Српске државне страже у Косовски пук, али су Албанци имали немачку подршку и нису морали да поштују наређења председника владе Милана Недића, иако су формално били њему потчињени. Формирање пука је завршено до 2. децембра 1943., а већ наредног дана пук је био на путу за Пећ. На путу су му се прикључивали већ припремљени људи из Дренице, Ракоша и Истока. Ишло се у моторизованој колони. На челу су била путничка возила у којима су били Џафер Дева, министар унутрашњих послова албанске владе у Тирани, потпуковник Бајазит Бољетинац, командант Косовског пука, потом немачки официри СС генерал Јозеф Фицтум, опуномоћени немачки генерал у Албанији, СС капетан Гинтер Хауздинг, бивши шеф испоставе Гестапоа и СД у Косовској Митровици и други.¹⁰²³

Доласком у Пећ Косовског пука повећала се опасност за Србе у граду. Џафер Дева и Бајазит Бољетинац су посетили пећког префекта Џељаља Превезу и од њега добили списак сумњивих особа. Мехмету Градици је дато наређење да људе са списка пронађе и ухапси. Није познато колико је људи било евидентирано, али је познато да је Мехмет Градица прве вечери лично убио седморицу. Пресуде су наводно доносили Бећир Маљоку из Призрена и Кемал Бег из Приштине, јер су према речима припадника Косовског пука ова двојица имала најшира овлашћења.¹⁰²⁴

После хапшења и убијања људи са списка сумњивих особа, наступила је општа хајка на на недужне цивиле, која је почела у ноћи између 3. и 4. децембра која је трајала до 8. децембра 1943., када су припадници Косовског пука напустили Пећ. Дивљање и масовно хапшење људи одвијало се у свим деловима градова и по свим улицама. Град је био у тоталној блокади. Припадници Косовског пука су упадали у српске и црногорске куће, и на очиглед жена и деце су пребијали и одводили мушкарце. Радован Вуковић, судски чиновник, је

¹⁰²³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁰²⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

покушао да се супротстави и убијен је у кући. Радомир Ивановић је убијен на кућном прагу. Његов леш су следећег дана ставили у фијакер и провезли су га градским улицама, и потом га бацили у реку Бистрицу.¹⁰²⁵

Људи су након хапшења одвођени у затвор у Шеремет кули, а такође су затварани у кулама Зејнел бега и Шевћет бега Махмутбеговића. У затвор су претворене кафане „Балкан“ и и кафана у власништву Сали Даке. Неки су били затворени у просторијама префектуре и општине. Ухапшеници су затварани у мале просторије у великом броју. Наређивано им је да легну једни преко других, а потом су гажени, неки су умирали од гушења, а неким су била поломљена ребра. Чупани су им бркови, тучени су корбачима и на разне друге начине су злостављани и понижавани. Ноћу су извођени на стратиште. Пре тога су им скидали одела и обућу. Имућнији су имали могућност откупа живота новцем или златом, али је већина таквих била обманута. Ухапшени су одвођени у оближње винограде и брда. После убиства бацали су их у дубоке канале за наводњавање, испуњене водом, у јаркове, у Бистрицу.¹⁰²⁶

У недељу, 5. децембра, многе нису одводили у затвор, већ су убијани одмах и бацани у Бистрицу. Како је река надошла, односила је лешеве низводно. Неки су проналажени после три или више дана, а више лешева је било прекривено муљем. Пре ових убистава, људи су мучени на стравичне начине: одсецане су им уши, носеви, прсти на рукама, вађене су им очи и чупани језици, ломљене су им руке и ноге. Браћи, Милораду Миру и Новици Нову Обрадовићу, пекарима су одсекли уши, носеве, ишчупали језике, ископали очи, да би тек потом били убијени. Једном од њих ишчупани су златни зуби и када га је породица пронашла недостајала му је половина главе. Војислав Чукић, зубни техничар је такође мучен пре убиства (ишчупан му је језик). Угледном трговцу, Миловану Миловановићу,

¹⁰²⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁰²⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

пребили су ноге, везали су га за кола са коњима и возили по граду док није издахнуо.¹⁰²⁷

Злочини нису вршени само у Пећи. У Истоку је ухапшено 20 људи. У Ракошу је такође ухапшено више људи. Павле Ракочевић, Ђорђе Попадић и Марко Оровић су одмах убијени. Током одвођења затвореника у селу Верићу, су стали и убили ухапшеног Марка Вујошевића. У Белом Пољу код Пећи су убијени: Славко, Петар, Благоје, Милан и Војислав Петровић, потом Милић и Радисав Милошевић, Милан Милошевић и Јован Церовић. Убијани су пре свега угледни и имућни људи, познати трговци, кафеџије, земљорадници, бивши државни чиновници, пензионисана војна лица и занатлије.¹⁰²⁸

Тако су убијени Марко Вујошевић, бивши срески начелник, Младен Микић судија, Драго Драгићевић, општински чиновник, Блажо Ђуровић пензионисани капетан, такође Благота Бобичић, Крсто Радуловић, Благота Војовић, пензионисана војна лица. Убијени су и студенти браћа Драгутин и Душан Дракуловић и Тихомир Герић, као и Крсто Фишековић, кафеџија. Страдали су и трговци Милован Миловановић, Михаило Митровић, Ђорђе Здравковић и Ђорђе Попадић. Убијен је и столар и власник пилане Јово Почуча. Животе су изгубили и земљопоседници Душан Булатовић, Митар Ивановић, Трифо Жујо Стевановић, Милоња Вуксановић, Блажо Јоковић, Ђорђе Марковић. Убијени су и Симо Новаковић, Иван Вукчевић, Станоје Гојковић, Божо Лалић, Павић Јововић, Душан Дашић, Јоле Ивановић, Јоко Мишковић, Симо Вујовић, Радоје Лабовић, Шћепан Ђурђевац и други. Интересантан је случај Михаила Митровића, родом из Ваљева, који је живео у Пећи. Био је власник аутобуса и трговац. У најужем центру граду је становао у кући са супругом. Међутим, његова кућа се свидела Осману Ибрахимију Солиду, који је био инструктор на обуци агената и диверзаната. Солид је послао групу жандарма, који су Митровића извели из куће.

¹⁰²⁷ Архив Музеја жртва геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁰²⁸ Архив Музеја жртва геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Био је тучен и злостављан, и убијен у једном од оближњих винограда. Сутрадан је његова супруга пронашла леш и избројала чак 18 рана на лешу.¹⁰²⁹

Већ 8. децембра, док последице злочина Косовског пука у Пећи и околини, нису биле још познате, Месни комитет КПЈ у Пећи, известио је Обласни комитет за Дукађин (Метохију).¹⁰³⁰ У свим проценама злочина који су извршили албански квислинзи, припадници формације „Косовски пук“ почетком децембра 1943. године у Пећи, говори се да је страдало преко стотину цивила, Срба и Црногораца.¹⁰³¹ Након покоља у Пећи, Косовски пук је напустио Пећ и преко Ђаковице отишао за Призрен. У Ђаковици нису успели у намери да почине масакр над Србима, јер су их у томе спречили албански грађани и немачки окупатори. У Призрену им се 9. децембра прикључила нова група добровољаца под командом министра за пољопривреду Аге Агаја, који је командовао једним батаљоном Косовског пука. У Призрену су опљачкали више српских кућа,

¹⁰²⁹ Архив Музеја жртва геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁰³⁰ Архив Музеја жртва геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; Архив ПК СК Косова, кутија 12, документ 795

¹⁰³¹ Архив Музеја жртва геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; Архив ПК СК Косова, кутија 12, документ 795; „Гарда белокапаца Џафера Деве починила је овде таква зверства да се слично не памти у Пећи. До сада се зна да има 50 мртвих из места, док у околини изгледа да их је било 30 – 40. Верује се да има жртва много више, јер будући да су измасакиране лешеве бацали ноћу у Бистрицу, то је могуће да их је брза вода однела. Већина побијених издахнула је пре од мучења, него од директних погодака куриума. Зверови Џафер Деве, уз помоћ овдашњих петоколонаша и бегова, најпре су почели са општом преметачином у вароши, по српским кућама, којом су приликом одводили скоро из сваке куће све мушкарце, без разлике на доба старости. Навече, изводили су, убијали их, поред канала по баштама Капишнице, затим по виноградима у подножју Јерињака и другде. Једној мајци су убили оба сина, док једној другој свих пет. Добар део међу преосталим искупио је своје животе за високу цену, али и поред тога још су остали у затвору и у даљој неизвесности. Српски живаљ је, одједном, сав завијен у црно, а није ово било свеједно ни муслиманском становништву на чијем се добром делу примећивала жалост и неодобравање. Ипак су сви некадашњи ипијуни, сквадристи и др. одједном оживели, узевши највиднијег учешћа у поменутом догађајима. Оно што се десило све је изненадило. Ми код тога, другим средствима нисмо располагали, сем могуће заштите од војске с којом смо били у додиру. И заиста, војска се узбунила и добила потом одобрење да она преузме варош. Да се ово није десило, ко зна докле би све дошле. Али и поред тога агент Сејфо је учинио да буду убијени инајдер Реџеп, студент Герић и још 2 Србина и друга три Муслимана. Војска је, дакле, спречила само започето масовно убијање. Војска је, дакле, спречила само започето масовно убијање. У затворима се налази много омладине, мушкараца и девојака, међу којима „Рађа“, а има, такође, још приличан број старих људи. Врше се масовна батинања и ништа се не зна о њиховој даљој судбини, будући да су из те групе извукли тројицу и стрељали.“

починили више силовања жена, као и премлаћивања људи. Овде је страдао само један човек, Веселин Младеновић, који је умро неколико дана након злостављања. Након краћег боравка у Призрену, отишли су у Албанију, ради борбе против народноослободилачког покрета под вођством КП Албаније, због чега су и основани.¹⁰³²

Припадници Косовског пука били су плаћеничка војска. Поред одела и исхране сваки појединац је добијао 20 наполеона месечно, а официр, у зависности од чина и положаја, од 38 наполеона навише. Јединица није била дисциплинована, и један број војника је након пљачке напустио пук. Фебруара 1944. године у Косовску Митровицу су дошли Џафер Дева и Бајазит Бољетинац, да би у Дреници прикупили нову групу добровољаца. Успели су да одаберу 50 младића из Дренице и повели их у Тирану, где су били њихово лично обезбеђење. Главни руководилац акција био је оснивач пука Џафер Дева, док је Бајазит Бољетинац командовао и спроводио наређења. У марту 1944. у Албанији Бајазит Бољетинац је унапређен у чин пуковника албанске војске и именован за главног инспектора. Нови командант пука је постао Шаин Грдовци. Бајазит Бољетинац је након тога највећи део времена проводио у Призрену. Командант окружног одреда Српске државне страже у Косовској Митровици је постао мајор Пашко Пренка, који је задржао и дотадашњу функцију предстојника Градске полиције.¹⁰³³

Херман Нојбахер, специјални опуномоћеник немачког Министарства иностраних послова за Југоисток је у својим сећањима забележио: „*После поновног успостављања независне Албаније, Џафер Дева, прошао је са око хиљаду косовских приврженика преко Пећи, Приштине и Призрена у Тирану. Парола на овом походу гласила је: терор против терора. Хтео је комунистима показати зубе и то је учинио по обичајима своје земље.*“¹⁰³⁴ Косовски пук је

¹⁰³² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁰³³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; РСУП Србије, Збирни досије 70 9 Б0027, 168, Архива Специјалне полиције, ОВ 39/1, спис 236; 3 – 4

¹⁰³⁴ Herman Nojbaheer, *Specijalni zadatak Balkan*, Beograd 2004.

вршио убиства, пљачке и терор незаштићеног цивилног становништва. Крајем марта 1944. године Косовски пук се распао. Највећи део његових припадника ступио је у 21. СС дивизију „Скендерберг“.

Сем формирања добровољачких милицијских јединица и жандармеријских трупа, Немачка је приступила формирању СС формација састављених од Албанаца, затим формирању јединица регуларне војске у заједници са тиранским владом и тражила сарадњу са оружаним формацијама Бали Комбтара, зогиста и других квислиншких оружаних формација. Пошто је ситуација за Немце и провизорну тиранску владу била веома неповољна, специјални опуномоћеник за Југоисток Нојбахер наглашавао је да су хитно потребне албанске оружане снаге за обезбеђење позадинског подручја, јер ће „на обали бити потребна свака пушка наше оружане силе“ и за подржавање ауторитета провизорне владе „која засад не располаже готово никаквом употребљивом егзекутивом“. Да би се ова ситуација поправила, Нојбахер је тражио од рајхсфирера СС Химлера да се Албанци који су се већ одраније налазили у саставу муслиманске СС дивизије „Ханџар“, која се налазила у саставу муслиманске СС дивизије „Ханџар“, која се налазила у Француској, пребаце у „Велику Албанију“, где би били употребљени „као албанске СС формације за посебне задатке обезбеђења“. Он је из обзира према прокламованој „независности“ препоручивао да ове јединице формално буду подређене министру унутрашњих послова, који би их ангажовао према жељама немачких органа у Албанији.¹⁰³⁵

Према Нојбахеру радило се о 4000 Албанаца укључених у дивизији „Ханџар“. Из истих разлога Нојбахер и генерални конзул у Тирани Шлип тражили су да се из Рима хитно пребаци у Тирану албанска краљева гарда, као и Албанци интернирани у Италији од стране италијанских власти. Химлер није прихватио Нојбахерово тражење за издвајање Албанаца из СС дивизије „Ханџар“, с мотивацијом да они још нису завршили војну обуку и да не постоје компактни

¹⁰³⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

делови дивизије састављени од Албанаца, већ да се ради о 1000 Албанаца „толико прошараних Босанцима да у овом тренутку не стоје на располагању никакве јединице“.¹⁰³⁶

СС генерал Бергер је ову Химлерову одлуку образлагао још и тиме да се дивизија “Ханџар“ налази у кризи, коју је у њене редове унело 2800 „католичких Хрвата“, који су били укључени у дивизију на инсистирање немачког посланика у Загребу Кашеа. Ове људе он је окарактерисао као већином „заражене комунизмом“. О томе је он писао Министарству иностраних послова: „Тренутно радимо на томе да се издвоје сви виновници немира, па да се дивизија пребаци на војни терен за вежбу у Шлезиви. Свако издвајање снага за више недеља одуговлачи предвиђено оформљење дивизије.“ Бергер је указивао да је немогуће пребацивање ни целе ове дивизије на територију „Велике Албаније“, па је поново подвлачио да је једина могућност окупљање нових добровољаца и формирање СС јединица на овом терену, чиме би била створена „самозаштита“ „док још за то није касно“. При томе је указивао да ни раније он није намеравао да се јединице формиране од Албанаца пребацују у Немачку.¹⁰³⁷

Истовремено Врховна команда Вермахта почела је врбовање добровољаца у Санџаку и косовско – митровачком крају. Према извештају оберштурмбанфирера СС Леча (*Letsch*) на овој територији било је окупљено 6.000 до 8.000 људи, још неуниформисаних, наоружаних италијанским заплећеним оружјем. Леч је указивао да Главна управа СС треба одмах да интервенише и да ове људе стави под своју команду, јер постоји опасност да енглески агенти, који се налазе у околини и располажу великом количином злата, заврбују ове људе за себе, или да под утицајем комунистичке пропаганде оду у партизане. Он је предлагао да се од ових прикупљених људи формира добровољачка санџачка стража, а исто тако и косовска стража (*Freiwilligenverband Sandzak – Wacht i Freiwilligenverband*

¹⁰³⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁰³⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Kosovo – Wacht) које би остале на том терену, јер би свако њихово удаљавање оставило ову територију незаштићену пред продором народноослободилачких снага.¹⁰³⁸

У циљу организовања ових јединица тражио је од СС генерала Бергера упућивање 10 – 12 СС официра, 100 подофицира и 200 војника, да послуже као језгро за обуку и руковођење. Он је ценио да формирање ових јединица на територији Недићеве Србије не би стварало дипломатске и политичке тешкоће у вези са статусом новопроглашене албанске државе, којој је призната „релативна неутралност“. Чим је добио Лечов извештај, генерал Бергер (Главна управа СС) одмах је протествовао у Министарству иностраних послова и изразио незадовољство што се Врховна команда Вермахта не држи договореног става о забрани врбовања добровољаца на овој територији, па је тако поново дошло до деловања на два колосека. Он је инсистирао да се Министарство иностраних послова ангажује да већ прикупљено људство буде стављено на располагање Главној управи СС ради формирања албанских СС јединица.¹⁰³⁹

Главна управа СС је истовремено тражила од Главне управе Орднунгсполиције да подржи представнике СС у Београду у овој акцији за укључење људства прикупљеног од стране ОКВ у СС јединице, „јер ће тиме бити уштеђено много крви и формиране беспрекорне албанске јединице од 12.000 до 15.000 људи.“ Специјални опуномоћеник Министарства иностраних послова за Југоисток Нојбахер је овог пута прихватио ставове СС генерала Бергера и пристао на врбовање Албанаца за формирање СС јединица. Он је потврдио да је Врховна команда већ извршила извесна врбовања у Санцаку и на Косову и Метохији о којима је говорио Бергер и сагласио се са оценом о делатности енглеских агената,

¹⁰³⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁰³⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

па је закључио да би било добро „надаље придобијати Албанце, јер постоји опасност да их иначе Енглези узму као плаћенике.“¹⁰⁴⁰

Да би формално била поштована „независност“ Албаније и да се поштеди осетљивост новоформиране владе у Тирани као и обезбеде услови за постављање на кључне положаје у Албанији поузданих немачких сарадника, Нојбахер је као услов за врбовање Албанаца за СС формације поставио следеће: 1. Заврбовани Албанци треба да остану у својој земљи и не треба их употребљавати изван земље. 2. Одреди састављени од Албанаца треба бар формално да буду подређени албанском Министарству унутрашњих послова.“ 3. Сем тога, тражио је да се врбовање спроводи уз стално обавештавање његовог штаба. Исте ове услове он је постављао и у односу на добровољце које је већ заврбовала Врховна команда.¹⁰⁴¹

У другој половини октобра 1943. Нојбахер је боравио код министра иностраних послова у специјалном возу „Вестфалија“. Том приликом ступио је у контакт са Химлером и Врховном командом Вермахта. Он је поново покушао да добије сагласност за издвајање Албанаца из СС дивизије „Ханцар“, али опет без резултата. Међутим, Нојбахер није напуштао идеју о пребацивању Албанаца из ове СС дивизије на подручје „Велике Албаније“. Крајем јануара 1944. године он је опет од Министарства иностраних послова тражио да се ово интересује код Химлера када се може очекивати одред Албанаца из СС дивизије „Ханцар“ и наглашавао: „ Од доласка тих људи очекујем посебан политички и војни успех против комунистичке акције, а у корист немачке политике уопште.“¹⁰⁴²

Нојбахер је желео да ове јединице продефилију кроз веће градове на Косову, Метохији и у Албанији и да се то што ефектније искористи у пропагандне сврхе. Што се тиче статуса ове јединице после њеног пребацивања у Албанију, он је

¹⁰⁴⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁰⁴¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁰⁴² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

изменио свој ранији став и овога пута заступао је гледиште да, „с обзиром на војне и политичке могућности албанске територије, (ови људи) треба и даље да остану у саставу оружане СС и да због опасности од пролазног нерасположења не треба да буду стављени на располагање албанској влади“. Овакав статус он је предвиђао све до завршетка рата.¹⁰⁴³

На интервенцију Министарства иностраних послова у Главној управи СС, шеф ове управе генерал Бергер одговорио је да ће СС дивизија „Ханџар“ (13. СС босанско – херцеговачка планинска дивизија) бити стационирана на својој територији и да ћемо тамо приступити врбовању нових људи и бројно ојачати своје јединице, тако да ће бити могуће издвојити Албанце, који би послужили као језгро за оснивање једне албанске СС дивизије, стациониране на територији „Велике Албаније“. Пошто је на терену Албаније, Санџака и Косова и Метохије већ било прикупљено нешто људства за СС јединице, Бергер је најавио да ће до средине фебруара упутити из Београда на Косово и Метохију једну малу команду од неколико СС официра, под вођством једног оберштурмбанфирера, која би била придодата бригадном СС фиреру Фицтуму ради интензивирања врбовања и извођења обуке са већ прикупљеним људима.¹⁰⁴⁴

Што се тиче статуса ових јединица генерал Бергер се слагао са предлогом Нојбахера. Он је чак изражавао спремност да „у сваком погледу треба великодушно изаћи у сусрет уколико то албанска влада заслужује или се покаже достојном за такву великодушност. У таквом случају потребан је само договор између господина министра иностраних послова Рајха и рајхсфирера СС“. Очигледно је да се овде мисли на могућност да се ове СС јединице формално подреде албанској влади, што је раније предлагао Нојбахер.¹⁰⁴⁵

¹⁰⁴³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁰⁴⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁰⁴⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Ускоро је питање формирање албанских СС јединица Химлер изнео на одлучивање пред Хитлера и Хитлер је дао своју сагласност. На основу тога Химлер је затражио да се из немачког заробљеништва ослободи 4000 југословенских ратних заробљеника албанске народности, у нади да ће у њиховим редовима наћи добровољце за будућу СС дивизију. На основу овог захтева Врховна команда Вермахта наредила је да се тачно утврди број југословенских заробљеника албанске народности, као и број Албанаца који су већ били ослобођени из заробљеништва и радили као „слободни“ радници у Немачкој. Неколико дана касније Нојбахер је известио Министарство иностраних послова да изградња полицијског и жандармеријског апарата добро напредује и да Регентски савет сматра да нема сметњи за спровођење плана о врбовању добровољаца за албанску СС дивизију на Косову и Метохији.¹⁰⁴⁶

За ослобођење из немачког заробљеништва Албанаца, држављана бивше Југославије, залагала се и албанска влада. Извештавајући Министарство иностраних послова о предстојећој посети албанског вицеминистра иностраних послова Вехбија Фрашерија Берлину, у циљу вођења преговора за регулисање питања албанског злата које је из Рима било пребачено у Берлин, Нојбахер је наглашавао да он има задатак да постави и питање ослобођења поменутих ратних заробљеника. Нојбахер је препоручивао да се ови ратни заробљеници „безусловно пусте на слободу“ из разлога „нове политичке ситуације“.¹⁰⁴⁷

Нојбахер је истицао да би СС јединице формиране на Косову и Метохији одиграле пресудну улогу не само у борби на унутрашњем фронту против комуниста већ је био уверен да ће се оне борити на немачкој страни и против спољњег непријатеља, односно против савезничких снага у случају њиховог искрцавања. Он је посебно указивао да Немачка није могла да рачуна са таквом подршком кад су у питању албанске националистичке банде, које су сарађивале са

¹⁰⁴⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁰⁴⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Немцима у борби против народноослободилачког покрета, али су истовремено одржавале везе са Великом Британијом и САД и за случај савезничког искрцавања сигурно би се прикључиле немачким непријатељима.¹⁰⁴⁸

И генерал Фен из 21. алпског армијског корпуса очекивао је од пуштања Албанаца из заробљеништва јачање снага које се боре против комуниста, а нарочито „појачање за нас врло важних косоварских добровољачких група, па је интервенисао преко армијске групе „Ф“ да се издејствује њихово пуштање на слободу. Овим поводом Нојбахер је поново у истом смислу ургирао код Министарства иностраних послова, уверавајући да ће употреба ових људи на територији „Велике Албаније“ за Немачку бити много кориснија него њихова употреба као радне снаге у Немачкој. Након оваквих образложења Хитлер је 22. марта 1944. године одобрио да се пуне из заробљеништва и ставе на располагање рајхсфиреру СС Химлеру сви југословенски заробљеници албанске народности, које Химлер може да употреби попут рексиста у Белгији за стварање СС јединица.¹⁰⁴⁹

Почетком марта припреме за формирање добровољачке дивизије „Скендербег“ увелико су напредовале. Приликом боравка албанског државног подсекретара у Министарству иностраних послова Вехбија Фрашерија у Берлину вођени су разговори и о униформисању ове дивизије. Том приликом Фрашери је одбацио немачки предлог да дивизија носи фес (по угледу на босанску муслиманску СС дивизију), тврдећи да би то била увреда за албанска национална осећања, јер би их подсећале на турско ропство.¹⁰⁵⁰

Нојбахер је преко Министарства иностраних послова молио Химлера да се формирање и извођење обуке ове дивизије изврши на територији Косова и

¹⁰⁴⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестригована грађа

¹⁰⁴⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестригована грађа

¹⁰⁵⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестригована грађа

Метохије, где треба да буде прикупљено и људство, јер Косовари, због опште војнополитичке ситуације, нерадо напуштају свој завичај и зато што би то имало јако морално дејство на „сумњиве елементе“. Министарство иностраних послова је ову молбу проследило Главној управи СС и њен шеф генерал Бергер се с тим сложио.¹⁰⁵¹

Повереник рајхсфирера СС Химлера у Албанији Фицтум интервенисао је код Регентског савета и владе у Тирани да сарађују у формирању СС дивизије „Скендербег“ и изнудио је њихову одлуку да ће ту акцију помоћи свим средствима. Изгледа да је Фицтум у својој ревности отишао предалеко, јер је званично ангажовање Регентског савета и владе ослабило њихов, ионако мали, углед у земљи. Зато је писао Министарству унутрашњих послова да не види „неки нарочити политички успех у изнуђивању једне одлуке владе да службено подржава формирање дивизије `Скендербег`“.¹⁰⁵²

Такве одлуке, постигнуте притиском, потпуно су без значаја за стварни став владе и народа у критичном моменту и више су погодне да изазову неповерење у односу на немачку политику“. Он је сматрао да Немачка има интереса да очува привид „релативне неутралности“ Албаније. „Ми уопште немамо интереса да под притиском остварујемо супротне демонстрације све дотле док можемо да постигнемо своје циљеве на садашњој основи. На Косову нам је довољно што су нам приликом последњих разговора (са албанском владом) остављене одрешене руке.“¹⁰⁵³

Поред тога, Фицтум је предлагао да се о питању формирања СС дивизије „Скендербег“ одржи једно саветовање у Главној управи СС, коме би присуствовао Химлер, а са албанске стране Џафер Дева. Иако је Џафер Дева био

¹⁰⁵¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁰⁵² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁰⁵³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

најповерљивији немачки човек и главни ослонац немачких органа у тиранској влади и уопште у борби против народноослободилачког покрета, Нојбахер се противио да се јавно демонстрира немачки савез с њим против Вехбија Фрашерија, јер утицај Џафера Деве у „старој Албанији“ није могао да се мери са Фрашеријевим. Он је био против одржавања такве конференције и због тога што је ценио да не постоји горући разлог да се један од врховних представника власти Немачког Рајха на тако упадљив начин истура, „пошто су предуслови за формирање СС дивизије сасвим повољни“ и без тога. Он је предлагао да би било боље предвидети једну каснију посету Џафера Деве Берлину, али уз сагласност Регентског савета, па да се том приликом организује и састанак Деве са Химлером.¹⁰⁵⁴

Ипак је за формирање СС дивизије ангажована и званична албанска политика, односно Регентски савет и влада. За време боравка Вехбија Фрашерија у Берлину, с њим су, уз учешће представника СС, вођени о овом питању разговори и закључено је да ће албанска влада обезбедити законске предуслове за регрутовање годишта 1920 – 1924. и за њихово стављање на располагање СС формацијама. Рачунало се да би се на овај начин могло добити око 50.000 младих људи. Од њих је требало да се формира један самосталан СС корпус састављен од две брдске стрељачке дивизије и специјалних техничких трупа. Одлука о формирању брдских дивизија донета је на основу реферисања СС генерала Флепса да се албански пук у 13. босанско – херцеговачкој СС дивизији показао као најбољи брдски пук и испољио нарочиту вредност у борбама против партизана у планинским крајевима. Ако се има у виду терен Албаније, западне Македоније, Косова и Метохије, онда је јасно каква је била главна намена будуће СС дивизије „Скендербег“.¹⁰⁵⁵

¹⁰⁵⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁰⁵⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Након овог споразума бригадни СС вођа Фицтум добио је инструкције да најхитније приступи припремама за формирање СС дивизије „Скендербег“, као прве, после чега би требало да уследи формирање још једне дивизије. Да би послужио као језгро будуће дивизије „Скендербег“, 7. маја 1944. године у Тирану је пребачен албански батаљон 13. босанско – херцеговачке СС дивизије „Ханџар“. Истовремено, стигли су и ослобођени ратни заробљеници, којима је организован свечани дочек, као пропагандна манифестација за врбовање људи за СС дивизију. Хитлеров опуномоћеник Фицтум извештавао је Главни уред СС да је велики део ослобођених ратних заробљеника изразио спремност да ступи у СС дивизију „Скендербег“.¹⁰⁵⁶

Међутим, оптимистичка предвиђања о могућностима врбовања добровољаца нису се остварила. Зато је и поред ослобађања заробљеника морала да се врши мобилизација. Али, ни то није дало довољан број људства, па су Немци морали да се послуже и пуштањем из затвора осуђеника за криминална дела, ако би се ови одлучили да ступе у СС јединице. Кад је дошло до акције за врбовање људи за СС дивизију и неангажовање тиранске владе у њој, остварила су се Нојбахерова предвиђања о опасностима које су се иза тога криле.¹⁰⁵⁷

Наиме, врховни командант савезничких савезника у Средоземљу Вилсон, дао је изјаву агенцији „Ројтер“ 2. јуна 1944. у Главном стану савезника у Италији следеће садржине: „Како сам сазнао тиранска влада покушава да регрутује трупе да би приступиле немачкој армији приликом њених операција на Балкану. Ово је акт непријатељства према савезничким државама и ми бисмо желели да подсетимо одговорне личности на неизвесне последице оваквих аката.“ Тиранска влада је тим поводом објавила званично саопштење у коме је демантовала да је икада „регрутовала трупе нити ће их регрутовати да би помагала немачким снагама на Балкану.“ Она је даље тврдила да је остала „верна духу своје политике

¹⁰⁵⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁰⁵⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

стриктне неутралности“, па да своје оружане снаге никада није слала ван своје земље, нити има намеру да их шаље.¹⁰⁵⁸

Мобилизацију је објаснила као одбрамбену меру коју предузима становништво, „које се добровољним снагама супротставља нападима терориста на основу природног права за обезбеђење своје егзистенције, које поседује сваки народ.“ На крају је оптужила комунисте да су они криви за „хаотично стање“ у извесним областима Албаније „које, на крају крајева, савезничким силама ни на који начин не штети, већ је једна истинска катастрофа за цео албански народ“.¹⁰⁵⁹

Ова изјава тиранске владе, у којој је она очигледно желела да подвуче своју „стриктну неутралност“ и неангажовање у борби против савезника, изазвала је изненађење и незадовољство у немачком Министарству иностраних послова. Оно није могло да схвати како је могуће да се влада једне земље, „која за своју независност може да захвали искључиво једном акту великодушне политике немачког Рајха“, упушта у разговор са немачким непријатељима „о нама, односно противу нас“. Рибентроп је тражио хитно обавештење од Нојбахера како је дошло до такве изјаве тиранске владе и како он ту изјаву оцењује са политичког гледишта.¹⁰⁶⁰

Немачки генерални конзул у Тирани Шлип и специјални опуномоћеник за Југоисток Нојбахер уверавали су Министарство иностраних послова да је тиранска влада лојална према Немачкој, али да придаје велики значај томе да се сарадња са Немачком „не показује исувише према споља“, па да зато владину изјаву не треба тумачити као непријатељски акт према Немачкој и као приступање супротној страни. Они су извештавали да, иако се регрутација за СС дивизију формално спроводи од стране немачких СС представника, „албанска

¹⁰⁵⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁰⁵⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁰⁶⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

влада преко својих званичних органа фактички помаже врбовање“ људства за СС дивизију „Скендербег“, а сем тога све економске снаге земље ставља на пуно располагање немачким оружаним снагама, што доводи до највећег оптерећења земље, нарочито на монетарном подручју.¹⁰⁶¹

Зато су они уверавали Министарство иностраних послова да је за Немачку корисно пропагандистичко наглашавање албанске „неутралности“, коју су они означили као крајње релативну. У том духу они су наглашавали да у пропаганди треба истицати да се од албанске владе не очекује сарадња у борби против савезника, већ да се од ње, као „неутралне“, тражи „само“ поновно успостављање и одржавање унутрашње безбедности и реда, као и обезбеђење путева за снабдевање немачке оружане силе.¹⁰⁶²

У пролеће и лето 1944. године настављено је регрутовање људства и формирање јединица СС дивизије „Скендербег“, али никада нису могла бити остварена предвиђања и жеље у погледу бројности заврбованог људства. Зато је сасвим отпала могућност формирања и друге дивизије, односно СС корпуса. Сем тога, новоформиране јединице су већ на почетку претрпеле тешке губитке у борбама са Народноослободилачком војском Југославије, па је њихова улога била много мања него што су Немци на почетку предвиђали. Сем тога, појавиле су се тешкоће и око опреме ових јединица. Због тога њихова борбена вредност није могла да буде поправљена ни реорганизацијама које су предузимане.¹⁰⁶³

Седиште дивизије „Скендербег“ било је у Призрену, а њене јединице биле су распоређене на територији Косова, Метохије, западне Македоније и делова Црне Горе. Оне су биле употребљаване у борби против НОВЈ и НОВА и за обезбеђење

¹⁰⁶¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁰⁶² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁰⁶³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

саобраћајница и важних привредних објеката, пре свега рудника које су експлоатисали Немци.

У немачкој окупационој зони су од албанских квислинга образоване добровољачке (вулнетарске) формације и жандармерија, а од српских квислинга четнички одреди Косте Пећанца до почетка 1943, Српска државна и Гранична стража и Српски добровољачки корпус. На окупационом подручју под Италијанима постојале су формације жандармерије, добровољачка милиција „дрнокошуљаши“, званично називани Добровољачка милиција националне сигурности и Албанска фашистичка милиција.

После капитулације фашистичке Италије на анектираном делу Косова и Метохије обновљени су албанска војска и жандармеријска добровољачка милиција као колаборационистичке и контрареволуционарне формације, а створени су Косовски пук, СС дивизија „Скендербег“ и војне јединице – батаљон Друге призренске лиге. Један број Албанаца ступао је и у друге формације, као што су биле помоћна полиција и заштитна полиција, које су такође коришћене за борбу против НОВЈ. У заштитну полицију највише људи је ступило у пролеће 1944, рачунајући да ће на тај начин остати у близини својих кућа и избећи мобилизацију у СС дивизију „Скендербег“. Мањи број, углавном младих Албанаца, био је заврбован у 9. чету 4. пука дивизије „Бранденбург“, која је била под командом немачке обавештајне службе „Абвера“. Већина Руса емиграната са Косова и Метохије ступила је у Руски корпус за заштиту привредних објеката, а на овој територији биле су лоциране и мање снаге квислиншке „Руске армије“ генерала Власова.¹⁰⁶⁴ У бугарској окупационој зони дејствовали су контрачетници.¹⁰⁶⁵

¹⁰⁶⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; Жандармеријске снаге на Косову и Метохији биле су бројне. У време капитулације Италије, оне су у њеној зони бројале 3.500 људи. У делу под немачком управом било је 637 жандарма.

¹⁰⁶⁵ Контрачетници су били плаћеници организовани у контрачете, састављене од декласираних и криминалних елемената. Они су терорисали становништво, настојећи да га заплаше и одвоје од НОП – а.

Љотићевски 3. добровољачки одред, којим је командовао Јован Крагујац, био је једно време 1943. лоциран у Лешку а затим је премештен у Краљево. Он је чувао комуникације и преко агитатора ширио антикомунистичку пропаганду. На овом подручју 1942. није изводио борбене акције, али је средином 1944. из Краљева био распоређен у Ибарску долину и борио се против Оперативне групе дивизија на Ибру.¹⁰⁶⁶

Албанска колаборационистичка жандармерија, коју су маја и јуна 1941. формирали на подручју косовско – митровачког округа Џафер Дева и Бајазит Бољетинац имала је под оружјем 673 лица. Њени припадници су 1941. учествовали у паљевини Ибарског Колашина и села у Ибарској долини. У првој половини 1942. ова формација је ушла у састав Српске државне страже, али је то било формалног значаја, пошто су и даље задржали самосталност у односу на вишу команду. За разлику од осталих припадника страже, задржали су и до краја рата носили албански амблем на капи – козу.¹⁰⁶⁷

Ради угушивања устанка у западној Србији, Немци су 17. августа 1941. упутили у Ужице око 100 албанских жандарма на челу са Бајазитом Бољетинца. Они су сутрадан, заједно са немачким јединицама и одредом од 80 српских жандарма, напали на Дрежничкој градини партизанску чету „Радоје Марић“ и убили седам партизана, међу којима и народне хероје Милана Мијалковића и Исидора Баруха. Затим су починили многе злочине над недужним сељацима. Командант ове експедиције немачки мајор Кениг у свом извештају подвукао је активност албанских жандарма и констатовао да су и после борбе наставили да гоне партизане, при чему су убили три невина мушкарца и једну жену. Појава Копаоничког партизанског одреда присилила је Немце да ове жандарме убрзо врате у Косовску Митровицу.¹⁰⁶⁸

¹⁰⁶⁶ Архив Музеја жртва геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁰⁶⁷ Архив Музеја жртва геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁰⁶⁸ Новак, Живковић, *Дрежничка градина*, Титово Ужице 1969, стр. 26, 60, 115.

Да би изашли у сусрет жељама Недићеве владе, Немци су априла 1942. омогућили долазак у косовско – митровачки округ јединица Српске државне страже. Број је био симболичан: Косовска Митровица 28, Вучитрн 100, Подујево 20, тако да нису били у стању да се старају ни о сопственој безбедности. Њихов број је постепено растао и априла 1943, укључујући и Граничну стражу, било их је 61 официр и 1.395 подофицира и војника. Ту су урачунати и албански жандарми, који су номинално постали недићевци и били на платном списку српске владе. У Косовској Митровици је било седиште Окружне команде Српске државне страже, чији је командант био предратни капетан југословенске војске Бајазит Бољетини, кога је Недић унапредио у чин мајора, а затим потпуковника, док га је албанска влада унапредила у чин пуковника.¹⁰⁶⁹

Вулнетари (добровољци) били су најстарија, али и једна од најбројнијих албанских квислиншких формација на Косову и Метохији. Њихово формирање наредио је командант немачке 60. пешадијске дивизије генерал – пуковник Георг Еберхарт (Еберхардт Фридрих – Георг) 21. априла 1941, на састанку са истакнутим квислинзима са Косова и Метохије и Санцака. Еберхарт је, том приликом, власт на том подручју препустио Албанцима, обећао иселјавање Срба и наложио „да се успостави помоћна албанска полиција, такозвано домобранство“, како би се обезбедио безусловни ред и мир. У записнику са овог скупа наводи се да „јачина домобранства зависи од месних потреба и мора се утврдити споразумно са месним командама немачких јединица. . . Сваки припадник домобранства дужан је да на руци носи траку црно – црвене боје албанске народности. . . Да ли ће се касније на бази домобранства створити албанске трупе, регулисаће се касније.“¹⁰⁷⁰

Вулнетари нису били разврстани у војне формације, сем у изузетним приликама, већ по селима, а командовали су им племенски барјактари или сеоске старешине. Наводно, требало је да они штите погранична села од четничких

¹⁰⁶⁹ *Косовска Митровица и околина*, Титова Митровица, 1979, стр. 275.

¹⁰⁷⁰ *Zbornik NOR*, том XII, књ. 1, док 18.

упада, али су постојали у свим крајевима Косова и Метохије. Немци су их користили за борбу против партизана. Добровољци су у ноћи између 1. и 2. септембра 1941. напали део Копаоничког партизанског одреда и спречили минирање затезне станице на Трепчиној жичари. Партизани су се повукли и следећи дан су их код Борчана напали албански жандарми, који су двојицу убили а троје заробили и предали Немцима да би их ови стрељали.¹⁰⁷¹

Следећу акцију против партизана добровољци су извели средином октобра, када су напали слободну територију у Ибарској долини и, палећи пљачкајући, стигли до села Тврђана, око 15 километара од Церањске реке, одакле су их две чете Копаоничког партизанског одреда присиле да се повуку на демаркациону линију. Око 3.200 добровољаца из разних крајева Косова и Метохије, али највише из Дренице, упућено је новембра 1941. у Нови Пазар, где су учествовали у борбама против партизанских јединица и паљевинама села у дежевском и студеничком срезу.¹⁰⁷²

Добровољци су код села Церање водили борбу против 1. крајишке бригаде, која је у саставу Оперативне групе дивизија августа 1944. надирала преко Ибра у Србију. Нешто касније, они су код села Ржана и Сељанице водили борбе против Ибарског, Косметског и Шаљског партизанског одреда, а учествовали су и у време завршних борби за ослобођење Косова и Метохије, против јединица 22. и 24. српске дивизије НОВЈ.¹⁰⁷³

Квислиншким формацијама у косовско – митровачком округу руководио је тзв. Албански народни савез, основан јуна 1941. У овој организацији сукобљавале су се две струје: проиталијанска на челу са Ферхатом бег Драгом и пронемачка са Цафером Девом. Док је прва радила на припајању округа „великој Албанији“, друга је била за образовање аутономне Албаније на Косову и Метохији под

¹⁰⁷¹ Branislav Božović, *Rudarska četa*, Београд 1969, стр. 164.

¹⁰⁷² *Нови Пазар и околина*, Београд 1969, стр. 327.

¹⁰⁷³ Branislav Božović, *Partizanski odredi: Kopaonički, Šaljski i Ibarski*, Београд 1981, стр. 446, 513.

немачким протекторатом. Обе групе су биле против НОП – а и против прикључења округа Србији, али су под притиском Немаца били присиљени да преговарају и чине одређене уступке српским квислинзима.¹⁰⁷⁴

У Косовску Митровицу је првих дана маја из Албаније дошао иредентистички Косовски комитет са председником Бедри–бегом Пејанијем на челу. Иако им је у неким градовима организован свечани дочек, у Косовску Митровицу су стигли неопажено, али су одмах почели да делују организовањем антисрпских демонстрација и нападом на поједине Србе. Бедри – бег Пејани, Реџеп Митровица и други чланови комитета постали су и чланови „Албанског народног савеза“ и већином се приклонили групи Џафера Деве. Мада више није наступао под својим именом, Косовски комитет је и даље издавао свој орган „Косово“, пропагирајући иредентизам и водећи антисрпску кампању.¹⁰⁷⁵

„Албански народни савез“ формирао је своју омладинску организацију којом је руководио учитељ Бедри Ђинај, школован у Италији, где је био члан фашистичке организације. Он је одмах по доласку организовао спаљивање свих књига на српскохрватском језику у библиотекама основне школе и гимназије. Ђинај је ради ширења фашизма и иредентизма формирао културно – уметничко друштво, приређивао разне смотре и параде омладине, једном речју, био је веома активан и добар организатор албанских квислиншких снага за борбу против НОП – а.¹⁰⁷⁶

И у делу Косова и Метохије који је био у саставу Албаније добровољци су се борили против НОВ и ПОЈ. Они су били ангажовани у борбама против НОВЈ у Црној Гори. Добровољци су се истакли у пљачкама, протеривању насељеника и

¹⁰⁷⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁰⁷⁵ Branislav Božović, *Partizanski odredi: Kopaonički, Šaljski i Ibarski*, Београд 1981, стр. 446, 513.

¹⁰⁷⁶ Б. Божовић, н. д. , Београд 1981, стр. 446, 513.

паљевинама њихових села.¹⁰⁷⁷ Да би се супротставили ширењу НОП – а на Косову и Метохији, албанска квислиншка влада је августа 1943. донела декрет о оснивању добровољачке албанске милиције.¹⁰⁷⁸ Намера је била да се постојећи добровољци престоје у војне јединице и ставе под јединствену команду, како би се ефикасније користили против јединица ослободилачке војске. Капитулација Италије спречила је спровођење овог плана.¹⁰⁷⁹

Што се албанске тзв. Регуларне војске тиче, на Косову и Метохији је био лоциран 1. ловачки пук, чија је команда била у Пећи. Припадници тог пука били су из јужне Албаније и италијанска команда је његово људство сматрала непоузданим, због великог броја дезертера. Априла и маја 1943. од Албанаца са Косова и Метохије формиран је 4. ловачки пук са седиштем у Приштини. Команданта овог пука, пуковника Реџепа Гиљанија, Џафер дева је заврбовао да ради за Абвер и пук је заједно са Немцима учествовао у разоружавању италијанске војске приликом капитулације. Први пук имао је 2.400, а други око 2.000 војника и оба су била у саставу 1. албанске ловачке бригаде.¹⁰⁸⁰

Албанска фашистичка милиција била је јачине једног батаљона и, као и остале квислиншке снаге, служила је искључиво за борбу против НОП – а. Њени припадници су 19. јуна 1943. заробили у Драјчићу на Шар–планини 14 партизана који су се из Кукса у Албанији кретали ка Шарпланинском одреду. Два дана касније фашисти су напали Шарпланински одред код села Мушикова. Ова формација, не само да је учествовала у борбама против партизана, већ је била позната по злостављању недужног становништва.¹⁰⁸¹

¹⁰⁷⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; Уобичајено је да се за албанске добровољце употребљава назив вулнетар. Он је ушао у широку употребу без разлога, јер вулнетар на српском језику значи добровољац, добровољни учесник у некој акцији (*Албанско – српскохрватски речник*, Приштина 1981).

¹⁰⁷⁸ Velimir Ivetić, „Kapitulacija Italije i razoružavanje italijanskih oružanih snaga u Jugoslaviji 1943“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1/84, стр. 377.

¹⁰⁷⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁰⁸⁰ *Zbornik NOR*, том XII, књ. 3, док. 47.

¹⁰⁸¹ *Zbornik NOR*, том XIII, књ. 3, док. 79, 85, 86.

Капитулација Италије није изненадила квислинге, јер је Абвер уз помоћ својих сарадника Џафера Деве, Ага Агаја, Бајазита Бољетинца, Константина Плавшића, Реџепа Гиљанија, Вехби Фрашерија, Џевата и Рифата Беголија и других предузео мере да се за разоружавање италијанске војске ангажују што веће квислиншке снаге и становништво. То је, иначе било у складу са демагошском политиком и указивањем да Немци долазе као пријатељи и ослободиоци Албаније. У наредби Врховне команде Вермахта од 8. септембра 1943, која се односила на разоружање италијанских трупа, наводи се: „У Албанији се, уколико нема довољно домаћих снага, има за нас ангажовати становништво одузимањем италијанског наоружања. При том Албанцима најавити државну независност“.¹⁰⁸²

Ради стварања привида о заједничком ослобађању Албаније, Немци су заврбовали 50 младића, који су у Београду и Панчеву завршили диверзантски и падобрански течај. Они су 11. септембра 1943. заједно са немачким војницима у Краљеву укрцани у авионе, а затим заузели аеродром у Тирани, продрли у град и заробили Команду италијанске 9. армије. На краљевачком аеродрому испратио их је Џафер Дева и одржао им говор, наглашавајући да је њихов задатак у Албанији ослобађање народа од италијанског ропства.¹⁰⁸³

Немци, тачније речено Херман Нојбахер, специјални опуномоћеник Министарства иностраних послова за Југоисток, режирани су у Тирани комедију о независној Албанији. После преговора између Ибрахим – бега Бићакуа и Џафера Деве формиран је Национални одбор који је требало да прогласи независност Албаније. Одбор је организовао привремену владу у којој је Ибрахим – бег Бићаку био председник, а Џафер Дева одговоран за унутрашње послове.¹⁰⁸⁴

¹⁰⁸² *Zbornik NOR*, том XIII, књ. 3, док. 132.

¹⁰⁸³ Ličina, Đorđe; Vavić Milorad; Pavlovski Jovan, *Andrija Artuković, Vjekoslav Luburić, Xhafer Deva, Vančo Mihailov*, Zagreb 1985.

¹⁰⁸⁴ Nojbaheer, Herman, *Specijalni zadatak Balkan*, Beograd 2004.

Национални комитет је 14. септембра објавио прокламацију о независности у којој је, поред осталог, речено да „Сви Албанци у оквиру својих етничких граница проживљавају ове дане пуни наде за своју националну будућност“. Ова реченица је у првој верзији гласила да је „Независна Албанија у својим етничким границама постала од сна стварност“, али Нојбахер није прихватио такву формулацију, видећи у њој алузију на косовско – митровачки округ.¹⁰⁸⁵

Импровизована је Народна скупштина, која је изабрала Намеснички савет и владу. Председник владе је био Реџеп Митровица, министар унутрашњих послова Џафер Дева, подсекретар за привреду Ђазим Блаца, сва тројица са Косова, министар привреде Аго Агај и државни секретар у министарству иностраних послова Вехби Фрашери, сарадници Абвера. На тај начин Косовари и немачки шпијуни преузели су кључне положаје, а преко њих је нови окупатор обезбедио доминантан утицај на квислиншку владу.¹⁰⁸⁶

На политичком плану националистичке снаге на Косову и Метохији ужурбано су приступиле припремама, а потом и стварању политичке организације којој су дали назив Друга призренска лига. Сам назив ове политичке организације није узет случајно, већ представља континуитет и наслањање на политичке циљеве и идеологију Прве призренске лиге, основане 1878. године.¹⁰⁸⁷

Припремни састанак за оснивање 2. призренске лиге одржан је септембра 1943. године у Призрену, а оснивачка скупштина од 16. до 19. септембра исте године такође у Призрену. Припремном састанку присуствовали су представници Косова, Дебра, Струге, Тузи и Улциња, а оснивачкој скупштини представници префектура: Косовске Митровице, Приштине, Сјенице, Пећи, Призрена, Дебра и

¹⁰⁸⁵ Živko Avramovski, „Treći Reich i Velika Albanija posle kapitulacije Italije (1943–1944)“, Institut za hrvatsku povijest, *Radovi*, Zagreb 1976.

¹⁰⁸⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁰⁸⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Тетова.¹⁰⁸⁸ Истакнута личност у иницијативној групи за стварање 2. призренске лиге био је Џафер Дева у коме је немачка обавештајна служба имала велики ослонац. Већ на оснивачком састанку речено је да Трећи Рајх придаје велики значај овоме скупу и оснивању Лиге која има за циљ „одбрану албанске земље”.¹⁰⁸⁹

У Призрену је 16–19. септембра 1943. основана Друга призренска лига, која је прокламовала уједињење Косова и Метохије, Дебра, Струге, Улциња и Тузи са Албанијом, при чему је тражено да се „великој Албанији“ припоји и косовско – митровачки округ. На скупштини је изабран Централни комитет Лиге са председником Рецепом Митровицом. Ускоро су у осталим крајевима Косова и Метохије формиран окружни, срески. Општински и сеоски комитети лиге.

Друга призренска лига је окупила најистакнутије сараднике окупатора, од којих су многи били ратни злочинци. Припреме за њено оснивање отпочеле су одмах после пада Мусолинија и у њима су најактивније учествовали Џафер Дева, Бедри–бег Пејани, Аћиф Бљута–Хаџиахметовић и Арслан Бољетини заједно са шефом И одељења београдског Абвера капетаном др Јозефом Матлом и СС капетаном Гинтером Хаузингом. То је била типична иредентистичка организација, што се види из њеног статута у коме пише да лига има за циљ заштиту ослобођених земаља, као и албанских територија бивше Југославије. У члану ИИ Статута наведено је: „Као средство за остварење овог циља прикупљаће се документа о Албанцима поменутих територија и физички и морално организовати њихова заштита“. Статутом је предвиђено организовање војне обуке омладине и обуке свих Албанаца до 60 година старости. Учесници обуке полагали су заклетву и били разврстани у војне формације, али су живели у својим кућама.

¹⁰⁸⁸ Војни архив, Београд, СУП Приштина, четници, филм бр. 1, с. 93; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

¹⁰⁸⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

Спадали су под Општу команду Друге лиге и предвиђало се ангажовање официра и подофицира, уз помоћ албанске владе.¹⁰⁹⁰

Поред жеље да се територија округа Косовске Митровице прикључи Албанији оснивачка скупштина се изјаснила за уједињење Косова, Дебра, Струге, Улциња и Тузи с Албанијом. Раније прегруписивање становништва, путем пресељавања, и сада овом новом мером, на оснивачкој скупштини Лиге искрело је још једно питање за решавање. На помолу је било политичко и војно организовање у циљу одбране новостворених „етничких граница”. У Статуту 2. призренске лиге, донет у другој половини јануара 1944. године, говори се о њеном оснивању, циљу, надлежности, организационој структури и другим пословима од интереса за њу. О њеном циљу говори се следеће: „Ова организација има за задатак чување ослобођених земаља као и осталих земаља Албаније под бившом Југославијом. Као начин за овај циљ приступиће се скупљању докумената о албанству (албанском поријеклу), о покрајинама у ријечи и да се организује народ како физички тако и морално за очување ове поставке”.¹⁰⁹¹

Организациона структура 2. призренске лиге, према поменутом Статуту је следећа: Због лиге кога сачињава по један делегат из сваког среза и округа; Централни комитет од четрнаест чланова са седиштем у Призрену. Збор бира председника, два потпредседника и чланове Централног комитета. Посебно се председник именује „од Великог савјета”; Покрајински комитети чија су седишта у главним политичким центрима у начелствима. Они се састоје од седам чланова који се бирају по правилима одобреним од Тиранског егзекутивног комитета у другој половини 1943. године. По поменутих правилима врши се избор чланова и окружних комитета. Чланови општинских комитета бирају се од старешинства општине, а председника из њихових редова именује Централни комитет.

¹⁰⁹⁰ Архив Музеја жртва геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

¹⁰⁹¹ Архив Музеја жртва геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

Покрајински комитет има седиште у главном политичком центру сваке среске испоставе, а састоји се од пет чланова. Општински комитет има седиште у главном политичком центру сваке општине, а састоји се од три члана и сеоски комитет чија су седишта у сваком селу, а сачињавају их старешинства села.¹⁰⁹²

Централни комитет 2. призренске лиге је посебну пажњу поклањао избору службеника за поменуте комитете. То се види и из самог поступка око њихових избора. Тако су сви комитети списак својих службеника подносили Централном комитету Лиге који их је у већини случајева одобравао тј. потврђивао.

Конституисана на описани начин организација 2. призренске лиге, поред осталог, имала је и ове задатке:

„1. Да организује интензивну пропаганду како моралну тако материјалну и физичку код народа за очување своје земље.

2. Да се припрема за дипломатски рат на конференцији мира, организујући сакупљање докумената који карактеришу ове крајеве као албанске.

3. Да изврши мобилизацију свих мушкараца до 60 година изузев оних који су већ предвиђени. Учесници ових група не држе се стално мобилисаним, само се региструју, закуму и налазе се код својих кућа и позивају се редовно на службе или на решавање других задатака.

4. Да узме у службу официре и подофицире из војске и жандармерије, а да њихове плате и даље буду плаћане из државне касе”.

Године 1944. 14. марта Високо веће је одобрило Статут 2. призренске лиге.¹⁰⁹³

У циљу пропагирања својих идеја као и реализовања донетог плана 2. призренска лига је основала и свој орган „*Лидхја е Призренит*”. Са страница овог листа првенствено је ширена идеја о „великој” Албанији њеној одбрани у

¹⁰⁹² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁰⁹³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

„етничким” границама. Своје идеолошке противнике, албанске комунисте су представљали у јавности као „агенте” српске и московске.

У програму рада за милитаризацију Косова и Метохије 2. призренска лига је велику пажњу посветила омладинској организацији. Према Статуту те организације њен циљ је био:

„а) Одбрана границе домовине и територијалног интегритета и од сваког напада споља који има за циљ отимање нашег земљишта и поробљавање албанске нације.

б) Заштита и обрана права свих албанских држављана без разлике на вероисповест, расу, језик а држављана који се покоравају албанским властима, чувају ред и поредак, остају мирни, не предузимају никакве покрете и верно испуњавају све обавезе које припадају лојалним држављанима.

ц) чување дисциплине и достојанства албанске нације пред цивилизованим светом у доба мира и доба рата, не дозвољавајући ни на који начин да се врши над било којим држављанима неко насиље или неправда над лицем или имовином лојалног држављанина без разлике на вероисповест и веру.

д) Приморати и присилити сваког албанског држављанина да ступи у борбу за одбрану домовине и да испуњава сваки задатак који му се поставља у циљу одбране за опште добро.

е) Казнити дисциплински сваког албанског држављанина за противљење, издају, за неправедно насиље, за злоупотребу вероисповести за неиспуњавање постављеног задатка и за сваки поступак који крњи част наше нације или иде на штету националне одбране.

ф) Предузимање сваке потребне мере и одлуке, било и репресивне мере, које имају за циљ истицање и постизање високог циља организације израженог у овом параграфу”.¹⁰⁹⁴

¹⁰⁹⁴ Архив Музеја жртва геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

У свакој префектури налазило се седиште омладинске војне организације које се називало средишном. Она је имала своје подружнице у свакој подпрефектури. Ове подружнице су имале сва својства више средишне организације којој су у исто време биле потчињене.

За обављање законодавне и извршне власти омладинска војна организација имала је свој орган који се називао Омладински комитет. Сачињавали су га девет чланова распоређених за рад у четири одсека:

1. “Војни отсек. Надлежност овог отсека била је да припрема спискове људства за оперативне и помоћне јединице у случају војних потреба. У случају хитних потреба држи на окупу један батаљон као оперативну јединицу. Поред тога прима у службу више и ниже официре као и војне службенике у циљу њиховог бољег распореда.

2. Привредни отсек обавља послове финансијске природе и прикупљање материјалних добара за исхрану јединица. Стара се о транспортовању на фронт ратног материјала и животних намирница и решава све хитне случајеве који су били у вези са ратном привредом и одбраном.

3. Отсек за пропаганду имао је задатак да у психолошком и духовном погледу припрема народ за рат и да се бори против непријатељске пропаганде. На разне начине уклања сва она лица која уносе неред код становништва у позадини.

У оквиру овог отсека радио је и Санитетски отсек који је имао задатак да прикупља санитетски материјал и обезбеђује зграде за смештај рањеника. Поред тога организовао је санитетске групе за рад у случају пожара и бомбардовања.

4. Политички отсек је имао задатак да прати развој политичких догађаја како на унутрашњем тако и на спољном плану. Прикупљао је вести и достављао Комитету који их је даље прослеђивао надлежним властима.”

Централни комитет лиге је средином 1944. формирао Комитет националне омладине за одбрану Косова и Метохије, који је имао четири секције: војну,

транспортну, интендантску и пропагандну. Пропагандна секција била је изузетно активна растурајући стотине хиљада летака са позивима албанском становништву да брани етничке границе, ширећи клевете и лажи о НОП – у и НОВЈ. Тако је у прогласу о општој мобилизацији наглашено да се јединице НОВЈ приближавају „граница“ Албаније, како би народ поново бацили у „словенско ропство“, у коме ће бити повређена „света част албанске породице, част наших поштених мајки и сестара“. Маја 1944. Призренска лига се њеним летком обратила Србима и Црногорцима у коме их упозорава да Косово и Метохија припадају Албанији и да су Албанци спремнији за одбрану него 1913. и 1918. године. У летку се оптужују Срби за сарадњу са италијанским окупатором и називају крволочним народом.¹⁰⁹⁵

За време борби против НОВЈ и бугарских отечественофронтовских јединица Комитет омладине обратио се посебним летком бугарском народу, војницима, подофицирима и официрима, позивајући их да обуставе борбу јер „Немачка није наш окупатор већ ослободилац“, те да је Албанија неутралне држава. Затим су многи леци упућени становништву појединих срезова. У летку упућеном Албанцима Косовске Митровице нападају се Албанци комунисти и припадници НОП – а за које се каже да „Ова врста људи представља издајнике албанске нације који не схватају основну чињеницу да је Албанија у овом рату неутрална држава и да није у непријатељству ни са једном страном, али не подржава нити омета било коју зараћену страну.“¹⁰⁹⁶

Уопште, много се манипулисало неутралношћу, па се о томе говори и у летку намењеном напредним грађанима света, политичарима, међународној дипломатији и балканским суседима. Нападају се Лондонски из 1915. и Версајски уговор из 1919. године и тражи да Албанија остане у етничким границама. Спровodeћи мобилизацију Општа и Омладинска команда Призренске лиге успели

¹⁰⁹⁵ Архив Музеја жртва геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁰⁹⁶ Архив Музеја жртва геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

су да формирају четири батаљона од којих је један био омладински. Сви батаљони распоређени су према старој српско – турској граници, где су, заједно са добровољцима пружили снажан отпор јединицама НОВЈ које су напредовале према Косову и Метохији. Чак је мобилисан и један број Срба који су коришћени за копање ровова, истовар и пренос материјала.¹⁰⁹⁷

Пошто се организационо конституисала са мрежом својих комитета 2. призренска лига је почела ставове и практично да спроводи. Њен председник Бедри Пејани се 29. марта 1944. године писмом обратио вођи немачког Рајха Адолфу Хитлеру с молбом да се изврши „*милитаризација Косова и ослобођених албанских подручја под немачким вођством*“.¹⁰⁹⁸ Он велича јунаштво немачке војске која је 1941. године „ослободила“ Косово, а у предстојећим борбама остварило би се „коначно ослобођење албанског народа на страни немачког Рајха“.¹⁰⁹⁹

Под појмом милитаризација Косова и других албанских подручја Б. Пејани је подразумевао стварање војне организације која би обухватала од 120–150.000 војника. Сматрао је да би таква војна снага могла успешно да се бори са снагама НОП – а до коначне победе, а потом и после рата да брани тековине те победе.

У поменутом писму Б. Пејани наводи три основна услова без којих не би могла да се изврши милитаризација Косова и Метохије:

- „1. Савремено војно наоружање и пристојна савремена друга опрема.
2. Придодати извештан број официра и подофицира у својству организатора, инструктора и командног особља појединим деловима армије.

¹⁰⁹⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁰⁹⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁰⁹⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

3. Исправка, на стратегијским основама, досадашње албанске границе према Црној Гори и Србији”.¹¹⁰⁰

Без помоћи немачког окупатора не би се могао испунити ни један од поменутих услова што би практично значило одступање Лиге од планираних послова.

Понуђена бројка од 150.000 војника са територије Косова и Метохије за војне јединице исувише велика. Међутим ако имамо у виду личност Б. Пејанија као предлагача, на њу се не може озбиљно ни рачунати. На другој страни као председник Лиге много је важнији наговештај Б. Пејанија за стварање СС дивизије од албанског људства, а који ће се реализовати у пракси.¹¹⁰¹

Тим поводом Рајхсфирер СС Хајнрих Химлер пише 4. маја 1944 године: „Веома поштовани партијски друже Ламерсу! Добио сам ваше писмо од 29. 4. заједно са преписом дописа председника Централног комитета ИИ албанске лиге из Призрена.

У овом тренутку 1. албанска дивизија налази се у формирању. Како она стоји, идем на формирање 2. дивизије, а затим на формирање једног албанског корпуса.

Био бих вам захвалан када бисте председнику лиге навестили да ће Рајхсфирер СС после формирања 1. дивизије одмах мислити на формирање следећих јединица”.¹¹⁰²

Планирана велика акција 2. призренске лиге на војном плану у циљу милитаризације Косова и Метохије није изведена онако како је била замишљена односно понуђена вођама нацистичке Немачке. Од свих разговора и покушаја да се на Косову и Метохији од албанског људства створи више војних јединица

¹¹⁰⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија; нерестрирована грађа

¹¹⁰¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

¹¹⁰² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

остало се само на стварању 21. брдске СС дивизије „Скендербег”. Међутим, подбацило се и у њеном стварању.¹¹⁰³

Из извештаја команданта те дивизије Шмидхубера о формирању и стању 21. брдске СС дивизије „Скендербег” од 2. октобра 1944. види се да нису биле извршене ни основне припреме за њено формирање. Не само да нису биле извршене припреме, већ се појављивао и отпор. Поред оваквог стања Шмидхубер наводи да је постојала и усмена пропаганда против формирања дивизије. Немачки официри вршили су активну пропаганду путем јавних зборова којом приликом су народу објашњавали циљ стварања дивизије. Сама процедура око регрутовања људства за дивизију није задовољавала основне захтеве. Позиву за регрутацију одазвали су се само део људи из економски средњих и сиромашних слојева, док је код имућнијих то био ређи случај. Поред тога одраслији и јачи мушкарци су остајали код својих кућа, док су се они други одазивали војном позиву за регрутацију.¹¹⁰⁴

Како наводи Шмидхубер у поменутом извештају постојећа власт није ништа учинила да се приведу на регрутацију они који се нису одазвали позиву. Народ није придавао велики значај формирању дивизије према чему се и односио незаинтересовано. Поред агитације и пропаганде за формирање дивизије нису биле извршене ни друге припреме као што је смештај људства и руководећег особља, одећа, опрема и друго. У првом реду нису биле обезбеђене смештајне просторије–прихватни логори. Они постојећи били су доста запуштени које је требало реновирати, а неке и изнова правити. То је био један од разлога што је до 1. маја 1944. године у дивизију било регрутовано само 10.000 људи иако се очекивао доста већи број.¹¹⁰⁵

¹¹⁰³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹¹⁰⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹¹⁰⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија,нерегистрована грађа

Поред поменутог, дивизија није имала ни обучени руководећи командни кадар. Он је попуњаван захваљујући војном административном особљу које је имало војно – ратно искуство. Тако су официри из раније војне администрације постајали команданти батаљона, а ранији финансијски официри командири чета, док су војни службеници постајали командири водова. Како је сматрао командант те дивизије на овај начин се учинило оно најбоље што се могло учинити тј. административна управа СС је дала највећи допринос формирању дивизије.¹¹⁰⁶

Значајну помоћ у формирању дивизије учинио је опуномоћеник Рајсфирера СС у Тирани СС групенфирер Фицтум доделивши јој полицијске официре и подофицире као инструкторе. Они су одиграли велику улогу у обучавању основног састава дивизије. Поред тога и 21. брдски армијски корпус је доделио дивизији једног официра и дванаест подофицира такође као инструкторе. На крају ни штаб дивизије није био комплетан. Његов састав употпунио је начелник главне управе СС трупа на тај начин што је своје стручно особље прекомандовао у дивизију и тако формирао њен штаб.¹¹⁰⁷

Упоредо са комплетирањем командног састава обављена је регрутација основног састава. Према подацима из већ поменутог извештаја до 25. септембра 1944. године било је регрутовано 11.398 људи. Како је регрутација била обављена без сагледавања и способности позваних то је после прегледа од поменутог броја установљено да има 9.275 способних за војску од чега је њих 6.491 стварно и ступило у јединицу.¹¹⁰⁸ После шестонедељне обуке СС дивизија „Скендерберг” је ступила у оружане акције против јединица НОП – а. Осим што је једном изненадном акцијом извршила хапшење 281 Јевреја, она није имала значајних успеха. Иначе у тежим борбеним окршајима људство је напуштало положаје.¹¹⁰⁹

¹¹⁰⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹¹⁰⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹¹⁰⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија; нерегистрована грађа

¹¹⁰⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

У почетним борбама губици дивизије износили:

166 изгубљених од чега	14 Немаца и	152 Албанца		
92 рањених	"	20	"	72 "
56 мртвих	"	8	"	48 "1110

На описани начин комплетирана дивизија није обећавала осетније успехе. Њене јединице су углавном водиле борбе против јединица НОП – а на територији Косова и Метохије, у западном делу Македоније и у Црној Гори.¹¹¹¹

Капитулација Румуније и бугарске фашистичке војске изазвао је још већу војно – политичку кризу на балканском ратишту. Ова криза имала је велике последице на СС дивизију „Скендербег”. Почела су масовна дезертирања људства из ње нарочито у пограничном делу Македоније од Тетова до Гостивара. После пријема оружја и униформи овде је дезертирао целокупни кадровски састав 1. планинског ловачког СС пука са око 1.000 Ијуди. У Тетову су, поред дезертирања, приређене и антинемачке демонстрације. Рачуна се да је до 1. октобра 1944. године дезертирало 3.425 Албанца из састава СС јединица што значи да је СС дивизија „Скендербег” преполовљена. Од укупног броја броја подофицира било је 38 Албанаца, а од војника 499 Албанаца.¹¹¹²

Због бројног осипања у дивизији, њен штаб био је принуђен да предузима нове организационе мере утолико пре, јер у њему основни састав чинио немачки командни кадар. Те мере су се састојале у следећем:

„а) 2. планински ловачки СС пук распуштен. И и ИИ батаљон самосталне борбене групе у подручју Пећ – Рожаје.

¹¹¹⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија; нерестригована грађа

¹¹¹¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестригована грађа

¹¹¹² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија; нерестригована грађа

б) Трећи батаљон (из дивизије „Ханџар“) распуштен и подељен у две борбене групе: М (Митровица) и Н (Нови Пазар) са подручјем дејства у Подујеву и Тутину. Пошто је овим борбеним групама то родни крај попуњаваће се досадашњим дезертерима који ће желети да се овде боре. Остатак батаљона који сачињава људство које није са Косова и Метохије заједно са четом за снабдевање и остатком пионирског батаљона образује батаљон борбене резерве 21. СС дивизије у Приштини.

б) Противтенковски дивизион 21. СС дивизије (са једним употребљивим противтенковским топом) премештен из Приштине у Дечане као самостална планинска ловачка борбена група.

ц) Извиђачки батаљон 21. СС дивизије сведен на ојачани извиђачки ескадрон у Ђаковици.

д) Батаљон за везу 21. СС дивизије (без средстава за одржавање везе) постаје самостална борбена група. Друга чета се налази у Призрену, док се 1. чета као резерва за обезбеђење пута Призрен – Ђаковица.

е) Ветеринарска чета сведена на једну санитарску чету подељена на водове у Приштини и Пећи.

ф) Пук брдске артиљерије 21. СС дивизије сведен на један дивизион од 2. батерије (без топова) као самостална планинска ловачка борбена група у Гњилану.

х) Остатак штаба 1. СС планинског ловачког пука подељен и то: једним делом као команда за обезбеђење железничке пруге Качаник–Скопље, а другим као командни штаб Косово–Исток са потчињеним добровољцима и 1. батаљоном албанске регуларне војске (штаб се раније налазио у Тетову). Носиоци дејства на фронту: добровољачке јединице (вулнетари)”.¹¹¹³

Централни комитет Друге призренске лиге је прву седницу, након оснивања одржао 16. јануара 1944. и на њој је усвојио Статут. Пошто, због здравствених разлога, Реџеп Митровица није могао да обавља функције председника владе и

¹¹¹³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија; нерегистрована грађа

лиге, за председника је изабран Бедри – бег Пејани. Следећа седница одржана је 16. јуна и на њој је дошло до међусобних оптужби због крађе новца који је прикупљан по срезовима и упућиван комитету. На тој седници за председника је изабран Џафер Дева, који није био присутан, па је Арслан Бољетини упућен у Тирану и прибавио његову сагласност. Комитет је одржао још један састанак, а у новембру 1944. лига се распала.¹¹¹⁴

Друга призренска лига била је најзначајнија албанска квислиншка организација у служби Немаца на Косову и Метохији. Она је била на челу борбе против НОП – а, окупљајући у својим редовима све националистичке елементе међу Албанцима. Лига је својим деловањем створила основу за рад националистичких снага из Албаније на Косову и Метохији. Немцима је она била потребна како би са што мање жртава владали Албанијом, јер су међу косовским квислинзима имали јачи ослонац него у Албанији. Притом су примењивали већ проверену тактику да се Албанац бори против Албанаца. Зато је на формирању Лиге био ангажован др Јозеф Матл, немачки обавештајац (Гестапо) у Београду.

Батаљони Друге призренске лиге нису били једина оружана снага за борбу против НОП – а на Косову и Метохији. То су биле и добровољачке формације, организоване на принципу једно село једна борбена група, да би затим у већим акцијама били сврставани у чете и батаљоне. Лига се свестрано ангажовала на формирању Косовског пука и 21. СС дивизије „Скендербег“.¹¹¹⁵

Косовски пук по својим злочинима постао је познат како на Косову, Метохији, тако и у Албанији. Формиран је специјално за борбу против НОВЈ на

¹¹¹⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹¹¹⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; У својој књизи *Narodnooslobilački pokret na Kosovu*, Али Хадри наводи да су се војне снаге Друге призренске лиге звале „вулнетари“. Ово се не може прихватити, јер такав назив није употребљен ни у једном летку који је лига растурила, нити га има у Статуту лиге или у другим сачуваним документима о овој организацији. Лига је спроводила мобилизацију, а добровољци се принудно не мобилишу. Има примера да су појединци стрељани, јер се нису одазвали позиву.

Косову, Метохији и у Албанији. Агитацијом и сакупљањем добровољаца руководио је Џафер Дева и, како је забележио Нојбахер, „хтео је комунистима показати зубе и то је учинио по обичајима своје земље“. Косовски пук је формиран у Косовској Митровици, где су се прикупљали добровољци и из гњиланског, неродимског, вучитрнског, грачаничког и лапског среза. У ову јединицу ступали су углавном жандарми, шпијуни Гестапоа и ОВР – е, сарадници квестура и други познати злочинци и криминалци уопште. Пук је 3. децембра 1943. кренуо за Пећ, а уз пут му се прикључивали добровољци из Дренице и Истока. У Пећи је починио многе злочине, о којима је Месни комитет КПЈ обавестио Обласни комитет: *„Гарда белокапаца Џафера Деве починила је овде таква зверства да се слично не памти у Пећи. До сада се зна да има око 50 мртвих из места, док у околини изгледа их је било 30 – 40. Верује се да има жртва много више, јер будући да су измасакриране лешеве бацали ноћу у Бистрицу, то је могуће да их је неке брза вода однела. Већина побијених издахнули су пре од мучења него од директних погодака куришума. . .“*¹¹¹⁶

Пук је из Пећи преко Ђаковице продужио за Призрен, али – сем појединачних малтретирања – у овим местима није убијао. У Призрену му се прикључио са једним батаљоном Аго Агај. Косовски пук је имао 1.500 људи, распоређених у пет батаљона, и одатле је ишао у Скадар, затим у Тирану и најзад у јужну Албанију где се борио против НОВ Албаније терористички и убијајући многе мирне грађане. Припадници Косовског пука били су плаћеници, а поред тога, била им је допуштена пљачка. Разним каналима они су својим кућама слали ствари опљачкане у Албанији, међу којима је било шиваћих машина, алата, нове и половне одеће, ћилима и других, често безвредних ствари. Када су се вратили донели су прстење, наруквице, минђуше и други златни и сребрни накит.¹¹¹⁷

Друга призренска лига је имала изузетно значајну улогу у формирању 21. СС дивизије „Скендербег“. Још у другој половини 1943. Немци су преко квислинга

¹¹¹⁶ *Зборник НОР*, том I, књ. 19, док. 7.

¹¹¹⁷ Архив Музеја жртва геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

мобилисали Албанце за познату 13. СС дивизију, чувенију као „Ханџар дивизија“, у којој су већину чинили Муслимани са подручја НДХ. После обуке у Немачкој и Француској, дивизија је враћена у земљу и учествовала је у борбама против НОВЈ у источној Босни, одакле су војници са Косова и Метохије враћени на Косово и Метохију да би послужили као језгро за дивизију „Скендербег“.¹¹¹⁸

Немци су настојали да за СС дивизију „Скендербег“ мобилишу и Албанце, ратне заробљенике, који су априла 1941. заробљени као југословенски војници. Ослобођени су из логора и око 4.000, колико их је укупно било, упућени су кућама. На Косову и Метохији су им приређивани свечани дочеци на којима су их поздрављали припадници Призренске лиге, захваљујући се Хитлеру на великодушности. Бивши заробљеници су добијали 15 дана одсуства и налог да се потом јаве ради ступања у јединицу. Један број је успео да избегне ову обавезу, склањајући се у суседна места или код пријатеља.¹¹¹⁹

Још једну акцију предузели су Немци како би што више људи мобилисали у СС дивизију „Скендербег“. На Косово и Метохију су довели 90 Таџика и 50 Туркмена, бивших совјетских војника који су ступили у немачку службу, и распоредили их дуж пута Косовска Митровица–Пећ. Они су као муслимани требали да се приближе Албанцима и агитују за ступање у СС дивизију. Десило се, међутим, нешто непредвиђено. Они су волели алкохол, а као Албанци нису трошили ракију, Таџици и Туркмени су се зближили са Србима који су их обилато служили шљивовицом. Тако овај напор није дао очекиване резултате.¹¹²⁰

Немци и њихови домаћи сарадници, уз пуно ангажовање Друге призренске лиге и албанске владе, успели су да формирају дивизију. Команда дивизије била је у Призрену, а јединице су распоређене углавном на Косову и Метохији. Химлеров

¹¹¹⁸ *Немачка обавештајна служба у окупираној Југославији*, IV, Београд 1959, стр. 839

¹¹¹⁹ Архив Музеја жртва геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹¹²⁰ *Немачка обавештајна служба у окупираној Југославији*, IV, Београд 1959., стр. 841 – 842, Стенографске белешке о НОП – у у источном срезу. Октобра 1943. Таџици и Туркмени, смештени у школи у Укчи, Исток, њих 15, убили су свог старешину, немачког подофицира и побегли. За одмазду Немци и жандарми убили су 63 лица.

опуномоћеник у Тирани СС бригадефирер Јозеф Фицтум ставио је дивизији на располагање СС офицере који су изводили обуку. За дивизију до 25. септембра 1944. било је регрутовано 11.398 лица, од којих је проглашено способним 9.275, а у њу је ступило 6.491. Велики број војника је бежао, па је у Ратном дневнику Групе армија „Ф“ констатовано да је до 15. септембра дезертирало 1.176 Албанаца. Због дезертерства, а још више због великих губитака у борбама против НОВЈ, дивизија је октобра 1944. преформирана у Борбену групу „Скендербег“, чијем је остатку од 3.000 Албанаца придодато 4.000 немачких морнара из Грчке. Група је имала три батаљона лоцирана у Приштини, Пећи и Ђаковици.¹¹²¹

21. СС дивизија „Скендербег“ учествовала је у борбама против НОВЈ у Црној Гори. Заједно са око 1.000 добровољаца, 1. албанским пуком и жандармима била је ангажована у операцији „Драуфгänger“. Јединице 2, 3, 5. и 17. дивизије НОВЈ су јој у тим борбама задале одлучујуће ударце и разбили је. Оцењујући њену борбену вредност у операцији „Драуфгänger“, Команда дивизије је у једном извештају посебно истакла подофицирску школску чету састављену од бивших ратних заробљеника, која је скоро уништена. За остале се наводи да су се истицали истрајношћу. За албанску милицију и војску је у истом извештају констатовано да су без икакве борбене вредности. Међутим, сви заједно су се више истакли по злочинима и убијању старца, жена и деце у селима на Чакору.¹¹²²

Централни комитет Друге призренске лиге обратио се 29. марта 1944. лично Хитлеру с молбом да дозволи милитаризацију Косова и Метохије и ослобођених албанских подручја под немачким вођством. Захтевано је формирање једне армије јачине 120 – 150.000 војника, која би била способна да се бори против „српско – црногорских партизана“, чиме би се обезбедило коначно ослобођење народа на страни Немачког Рајха. Такође је тражено савремено наоружање и опрема, као и изванредан број немачких официра за организаторе, инструкторе и поједине

¹¹²¹ *Зборник НОР*, том XIII, књ. 4, док. 163.

¹¹²² *Зборник НОР*, том XIII, књ. 4, док. 103.

командне положаје. Из Хитлерове канцеларије писмо је прослеђено Химлеру, који је одговорио да ће се после дивизије „Скендербег“ формирати нове дивизије, а затим албански корпус. Догађаји су, међутим спречили намере Немаца и албанских квислинга.¹¹²³

Од лета 1944. када је војни пораз Немачке био очекиван, припадници квислиншких јединица почели су да се раслојавају. Једни су дезертирали и одлазили кућама, док су други ступали у НОВЈ. У јединицама су остали претежно ратни злочинци и индоктринирани фашисти, али и пропагандом заведени Албанци. Сарадници Немаца окренули су лист и почели да шире гласине о скором искрцавању савезника у Албанији, у чему су имали подршку и појединих чланова британских мисија код националистичких група у Албанији. Од највећих пријатеља Немаца, квислинзи су се преобразили у поборнике западних савезника и ставили под окриље „Бали Комбтара“, с обзиром на његове везе са Британцима.¹¹²⁴

Пре ослобођења Косова и Метохије, септембра 1944, на последњој седници Централног комитета Друге призренске лиге, договорено је стварање покрета отпора који ће дејствовати после повлачења немачких трупа. Квислинзи су формирали четири сектора: први – за отпор на подручју Скопске Црне горе са адвокатом Шефћетом Шкупијем на челу; други – за подножје Шаре, са пуковником Фаутом Дибром; трећи – за Дреницу, са професором Имером Беришом, и четврти – за подручје Шаље, са Адемом Сељанцијем на челу. Као што је познато, већ првих дана децембра 1944. група је започела контрареволуционарне акције против НОВЈ и народне власти.¹¹²⁵ Међу косовско – метохијским историчарима Албанцима преовлађује теза да су

¹¹²³ *Зборник НОР*, том XIII, књ. 4, док. 49.

¹¹²⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹¹²⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; СУП, нерегистрована грађа, Реферат о националним демократским шиптарским комитетима.

контрареволуционарне снаге 1944 – 45. чиниле добровољци, као и да на Косову и Метохији није било балиста.¹¹²⁶

Свођењем колаборационистичких формација искључиво на добровољце, односно вулнетаре, мења се и смисао оружане побуне 1944 – 45. године. Побуни се даје карактер спонтане народне борбе, а не борбе националистичких снага које су чак и у пролеће 1945. пролазећи кроз села, споводиле принудну мобилизацију, због чега је и дезертирање било масовно. Неспорно је да су у побуни учествовали и припадници добровољачких снага, али они нису чинили њихову окосницу. Тврдња да су добровољци били носиоци побуне није далеко од термина „народна војска“, како су балисти сами себе називали. Побуна се не може приписати ни Другој призренској лиги, чији су руководиоци највећим делом побегли испред НОВЈ, а сама организација се распала и била неспособна за такав подухват.¹¹²⁷

О томе сведоче документи:

Мићо Гилић, делегат Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију 26. септембра 1943. извештава из Пећи да „Балисти који су пропали са својом политиком у Албанији, почели су да долазе овде, а то су Фаик Чука и компаније. . .“ Он предлаже да АВНОЈ изда проглас за Космет који би „сломио сву пропаганду коју шири Бали Комбетар. . .“¹¹²⁸ Секретар Окружног комитета КПЈ за Метохију Исмет Шаћири, 18. октобра 1943., такође пише о утицају „Бали Комбтара“ у Пећи. Такође 3. децембра, он пише секретару Месног комитета КПЈ у Призрену да Ејуп Бинаку уписује балисте, а то истог дана понавља у писму Обласном комитету. У писму Месног комитета из Призрена Обласном комитету КПЈ од 23. децембра такође се помињу балисти. Павле Јовићевић, секретар Обласног комитета, у писму Светозару Вукмановићу, делегату Врховног штаба, 14. јануара

¹¹²⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; Када је у питању „Бали Комбетар“, тврди се да није деловао на Косову и Метохији, осим у приштинској гимназији, где се као вође наводе професори Љуан Гаши и Васил Антони: Али Хадри, *Народноослободилчки покрет на Косову*, Београд 1973, стр. 284.

¹¹²⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹¹²⁸ *Зборник НОР*, том I, књ. 19, док. 47.

1945. констатује да је активност „Бали Комбтара“ велика и успешна, а у писму ЦК КПЈ од 31. јануара наводи да су на Косову и у Метохији дошли агенти „Бали Комбтара“. Срески комитет КПЈ из Приштине обавестио је 28. марта Обласни комитет да су агенти „Бали Комбтара“ агилни на исељавању Срба и Црногораца и да су се балисти учврстили на Косову и Метохији и разгранали своје мреже, а 10. маја поново наводи да је „Бали Комбтар“ јак и још увек исељава Србе.¹¹²⁹

У листу „Слобода“ од октобра 1943, у чланку „Циљеви пете колоне“ Фадиљ Хоџа, помиње и балисте, што чини и априла 1944. у чланку „Две речи о реакционарима“. Политички секретар Главног штаба НОВ и ПО за Косово и Метохију Бошко Чакић писао је 14. априла секретару Обласног комитета и, помињући великоалбанске елементе који су своје дејство усмерили на Косово и Метохију, балисте ставља на прво место, а 8. маја писмено упозорава Срески комитет у Урошевцу да не наседа пропаганди „Бали Комбтара“.¹¹³⁰

У резолуцији Покрајинског комитета КПЈ за Косово и Метохију (тако се једно време звао Обласни комитет) од новембра 1943. констатује се да се на Косову и Метохији почињу концентрисати најреакционарнији елементи из „Бали Комбтара“, а 3. марта 1944. Обласни комитет у упутству за рад чланова КПЈ на терену указује на опасност од „Бали Комбтара“. У прогласу НОО Косова и Метохије са заседања у Бујану, као и резолуцији са истог заседања помиње се „Бали Комбтар“.¹¹³¹

О деловању „Бали Комбтара“ на Косову и Метохији има података и у материјалима са суђења члановима Централног комитета Национал демократик Шиптаре, јануара 1946. у Скопљу. Руководилац овог комитета Кемал Искендери рекао је на суду да је због компромитације „Бали Комбтара“, априла 1945. на „Ш

¹¹²⁹ *Зборник НОР*, том I, књ. 19, док. 52, 75, 81, 93, 105.

¹¹³⁰ *Зборник НОР*, том I, књ. 19, док. 55, 117, 125, 130.

¹¹³¹ *Зборник НОР*, том I, књ. 19, док. 60, 80, 101.

конгресу“ дошло до промене назива у Национал демократик Шиптар, а нешто касније употребљиван назив „Беса Комбтар“ („Национална част“).¹¹³²

Крајем 1944. и у 1945. све команде НОВЈ, поред осталих назива, најчешће су употребљавале „непријатељ“ и „балисти“, али не и добровољци или вулнетари. Не треба сумњати да су војници знали против кога се боре. У пролеће 1945. на Косову и Метохији нашли су уточиште и окорели ратни злочинац: вођа балиста из западне Македоније Ђемо Гостивари са својим људством и познати вођа националиста из Љуме (Албанија), пуковник Мухарем Бајрактари са својом бандом. Чињенице оповргавају тезу да на Косову и Метохији није било балиста. Националисти су и у Албанији сарађивали са окупатором, о чему пише и Херман Нојбахер у већ поменутој књизи. Он наводи да се људи из покрета „Бали Комбтар“ никада нису борили против немачких трупа, док је зогиста Абас Купи оставио Немце на миру, а и они њега. Мухарем Бајрактари, такође, није опалио ни један метак на Немце. „Бали Комбтар“ је све своје снаге усмерио против НОП – а.¹¹³³

Националистичке снаге у Албанији нису међусобно водиле оружану борбу, већ су сарађивале. Џафер Дева се, као министар унутрашњих послова квислиншке владе, 16. фебруара 1944. састао у Берату са вођама „Бали Комбтара“ Митхатом Фрашеријем и Кадријем Цакранијем и договарао о сарадњи. О таквим активностима Џафера Деве говори и Абверов обавештајац Константин Плавшић, коме се не може порећи обавештеност о приликама у Албанији. Плавшић је пред истражним органима изјавио: „Када сам концем 1943. боравио у Тирани, разговарао сам једном приликом са Џафером Девом у хотелу “Дајти”. Том приликом ми је говорио да ради на стварању једног националног фронта за борбу против партизана и народноослободилачке војске. Да је успео да ступи у контакт са Дибранима и њиховим шефом Фићри Дином, који вероватно да ће ући у владу

¹¹³² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹¹³³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

као министар и запитао сам га тада како стоји ствар са Гани бејом Криези. Он ми је одговорио да се гани беј вратио из интернације у Италији, да су га Немци пустили и да је он, тј Цафер Дева с њима у контакту и сагласности“.¹¹³⁴

Припремајући се за борбу против НОВЈ, комитети Друге призренске лиге у неким местима трансформисали су се у комитет „Бали Комбтара“, као у Ђаковици, Рогову, Ђиновцу и другим местима. Ова измена обављана је у присуству официра из британске мисије код Цен Елезија. У Омладинском комитету II Призренске лиге за одбрану Косова налазио се и један од вођа балистичке организације у Приштини професор Љуан Гаши. Био је одговоран за пропаганду, али се бавио и чисто војним питањима. У пропагандним лецима, које је овај комитет растурао налазила се и позната парола „Бали Комбтара“: „Или слобода или смрт“ („Ja vdekja ja Liri“). Везе Цафера Деве и „Бали Комбтара“ огледале су се и у другим акцијама које је предузимао. У покушају да ухвати везу са Британцима у Грчкој, послао је балисту Хамита Кроју, а у Италију професора Васила Антонија, истакнутог руководиоца „Бали Комбтара“.¹¹³⁵

„Balli Kombëtar“ била је националистичка организација која је створена на тлу Албаније.¹¹³⁶ Основана је новембра 1942. на челу са Митхатом Фрашеријем. Борили су се за окупљање свих Албанаца у границама “етничке” Албаније и за успостављање републике. Свој циљ и програм рада износила је путем летака, брошура и часописа од којих је и „Борба за национално ослобођење“ бр. 3 и 4. Основна војна формација ове организације јесте чета.¹¹³⁷ У своме демагошком програму вођство ове организације образложило је свој рад и истакло циљ постојања.

¹¹³⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹¹³⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹¹³⁶ *Зборник НОР*, том I, књига 19, Београд 1969, стр. 258; Извештај делегата Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију од 26. септембра 1943. Обласном комитету о војнополитичкој ситуацији у другој оперативној зони и о стању и раду партијске организације у Метохији.

¹¹³⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Тако у делу програма говори се следеће:

„I. Боримо се за црвено – црну заставу, за одбрану права албанског народа.

II. Боримо се за слободну етничку и демократску Албанију са модерним друштвеним основама”.¹¹³⁸

„Balli Kombëtar” иступао је са демагошким паролама: „Боримо се за Албанију привредно и друштвено уређену тако да не буде експлоататора и експлоатисаних, тј. у којој неће бити људи који живе на рачун других; у којој неће бити земљорадника без свог земљишта, физичких и умних радника без стана и обезбеђених животних услова”.¹¹³⁹ Циљ ове организације био је стварање „Велике Албаније” у коју би ушле територије Косова, Метохије, део Црне Горе и Македоније. Тај подухват подржан од окупатора био је критикован и раскринкаван од снага НОП – а. После капитулације фашистичке Италије балисти су се ставили у службу немачког окупатора.¹¹⁴⁰

Колаборационистичке снаге на Косову и Метохији су и после војничког слома контрареволуције наставиле да делују. Мање групе су остале све до 1947, али је тежиште било на илегалном раду. Формирани су срески, општински, сеоски и рејонски комитети и створане илегалне организације, чији су припадници настојали да се увлаче у народну власт, КПЈ и СКОЈ. Када су откривени тзв. Централни комитети у Призрену и Скопљу, утврђено је да је у разним рукавима било пет председника и један потпредседник среских народних одбора, 10 председника и један секретар месних одбора, по један секретар среског комитета КПЈ, шеф и секретар среског опуномоћства Озне, шеф СУП – а, два службеника унутрашњих послова и 15 службеника среских НО. Већину у комитетима чинили су интелектуалци (68) и трговци (29), док су само двојица били радници. У омладинским комитетима било је 40 интелектуалаца и ђака, 8

¹¹³⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестригована грађа

¹¹³⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестригована грађа

¹¹⁴⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестригована грађа

трговаца и 4 радника. Међу интелектуалцима углавном су били учитељи и професори. Они су се, осим балистичке пароле „Или слобода или смрт“, у борби за етничку „велику Албанију“ служили и овим паролама: „Не дозволимо повратак насељеницима“ и „Не одлазите у НОВ“. Нарочито у пролеће 1945. ове пароле су наилазиле на одјек у неким местима, што се огледало у протеривању насељеника који су се тек вратили на своја имања и у великом броју дезертера из НОВЈ, односно ЈА.¹¹⁴¹

Идејна основа свих националистичких снага на Косову и Метохији био је антикомунизам, а код албанских националиста у тим оквирима иредентизам је био покретачка снага. Иредентизам се изражавао у тежњи за припајањем великих делова Југославије и Грчке Албанији или, како су истицали балисти у својој пропаганди циљ је био стварање „велике Албаније“ у етничким границама. Када је овај циљ био у питању, међу разним групама и организацијама на Косову и Метохији и у Албанији настајале су и оне мале разлике које су их делиле. То најбоље показује изјава Џафера Деве из 1966. године забележена у емиграцији, када је објашњавао да уређење какво је у Албанији не би требало да представља сметњу за присаједињење Косова, Метохије и других крајева Албанији. Како је том приликом река Џафер Дева, Албанија је бар независна држава против које он нема ништа и да би они (великоалбанска емиграција) притекли у помоћ Албанији ако би је напала Југославија.¹¹⁴²

Немци су Косовску Митровицу задржали за себе у првом реду због Трепче, а околне срезове због радне снаге. Самим тим њихов интерес је, што се овог подручја тиче, био да на њему влада мир и да се производња у Трепчи нормално одвија. Због тога су инсистирали на сарадњи „Албанског народног савеза“ и Недићеве владе. Већина преговора између њих одвијала се под патронатом Немаца, а сви међусобни уступци чинили су се под њиховим притиском, који је у

¹¹⁴¹ Архив Музеја жртва геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹¹⁴² Архив Музеја жртва геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

неким приликама добијао карактер веома оштрих претњи и уцена. Када се све то зна, јасно је да је реч о лабавој сарадњи, која је, каква – таква ипак постојала.¹¹⁴³

Контакти српских и албанских квислинга на Косову и Метохији

Први контакти четника Косте Миловановића – Пећанца и Џафера Деве успостављени су крајем септембра 1941, када су се, у присуству крајскоманданта из Косовске Митровице, код моста на Церањској реци састали Џафер Дева и Машан Ђуровић. Они су се споразумели о ненападању у успостављању демаркационе линије између четника и албанских жандарма и добровољаца. Тај састанак одржан је у време када је на Копаонику почињао да дејствује партизански одред. Дева је о истим питањима разговарао и са Костом Пећанцем, а на састанку албанских и српских квислинга у Подујеву, 26. октобра 1941, преузета је обавеза да председници општина на обе стране све сумњиве и непожељне елементе предају најближим властима. И у овим случајевима сарадња је била лабава, што је изражавало међусобно неповерење. Обе стране нису поштовале договоре што потврђују међусобна оптуживања код Немаца, а још више борбе у јесен 1941. када су у косовско – митровачком округу спаљене хиљаде кућа и убијене стотине људи у међусобним борбама. У 1942. владало је затишје, али појединачна убиства и пљачке нису престајали.¹¹⁴⁴

Око 500 припадника Српске државне страже, с генералом Стевом Радовановићем на челу стигло је возом у Звечан 16. октобра 1944. Радовановић је од представника албанске реакције тражио слободан пролаз на југ, ради успостављања везе са западним савезницима. Међутим, морали су да се врате натраг, јер се са тим Немци нису сложили.¹¹⁴⁵ Сарадња између српских и албанских квислинга на Косову и Метохији је постојала само ако је одговарала

¹¹⁴³ Архив Музеја жртва геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹¹⁴⁴ Архив Музеја жртва геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹¹⁴⁵ Архив Музеја жртва геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; Архив Покрајинског комитета СК Косова, док. 568, 1156.

Немцима, као што је то било у случају „Албанског народног савеза“ и Недића, као и Косте Пећанца и Џафера Деве. У свим осталим приликама, поготово када се ради о Дражи Михаиловићу, постојали су само конфликти, али не и чврста сарадња. Споразумевање између великоалбанске и великосрпске реакције није одговарало Немцима, пошто су се плашили савезничког искрцавања у Грчкој и Албанији, а претпостављали су да би се и једни и други у том случају окренули против Немаца.¹¹⁴⁶

У оваквим приликама се не искључује сарадња у виду заједничког учешћа против НОВЈ, јер је она одговарала и Немцима. Али, и тада није било директног споразумевања или пак да су се без Немаца заједно борили, већ се сарадња одвијала под немачком контролом и увек под немачком командом. Уосталом, једино су их борба против НОП – а и антикомунизам идејно спајали, док су им сви остали циљеви били дијаметрално супротни. Обострани национализам у најтежем облику, међусобна мржња, иредентизам и етничке границе, аспирације на исту територију, обостране пљачке и убиства са низом других елемената – све је то, и без настојања окупатора, онемогућавало њихов било какав споразум и сарадњу на Косову и Метохији. Немачка војноокупациона управа је у почетку задржала ранију полицију и жандармерију, а касније је приступила стварању нове. Тако је формирала „албанску жандармерију“ од криминалаца и „заведених“ људи. Њихов командант био је Бајазит Бољетинац. У октобру било је 1.000 жандарма и још толико албанских добровољаца.¹¹⁴⁷

Капетан српске жандармерије Мајсторовић сарађивао је са немачким војноокупационим властима којима је то било јако потребно да би имали јасан увид у стање и рад њихов како би је употребили у случају потребе. Једно време чинило се да српска жандармерија постоји само формално. Због тога је било

¹¹⁴⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹¹⁴⁷ Војни архив, Београд, НОР, кут. 38, р. бр. 3/1 Извештај Хилми Леке од октобра 1941. године о ситуацији у Косовској Митровици; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа.

покушаја од појединих њених командира да се активније укључе у службу. Тако је један од њих добио дозволу од немачких власти да у Косовској Митровици оснује полицијску школу са 210 – 220 полазника. Остало је неразјашњено да ли је та школа и основана.¹¹⁴⁸

Ни српске ни албанске квислиншке снаге нису још биле организационо сређене нити стабилизоване у било ком погледу да би практично могле и да обављају одређене послове. Због тога је полицијске задатке до почетка 1942. године обављала војна полицијска Крајскомандантура.¹¹⁴⁹

Ранији српски финанси су наставили са радом. Имали су своје седиште у двадесет места са око три стотине службеника. Њихов рад је надзиран из пет контролних места: Рашке, Новог Пазара, Старог Трга, Косовске Митровице и Вучитрна, а потом и граничних контролних станица из Бањске, Жабара, Томислава, Микуженице, Милошева и Лебана. У тим граничним контролним станицама било је запослено 243 службеника српске и 98 албанске националности. Према мишљењу немачких окупационих власти овај број службеника није могао да успешно обавља своје задатке из разлога што једни нису имали иницијативе за тај посао, а други нису имали интереса за граничну линију.¹¹⁵⁰

Почетком 1942. године у територијалном погледу јасно су се издвојиле националистичке снаге у служби немачког окупатора. То се види из извештаја војноуправног саветника из Крајскомандантуре у Косовској Митровици, Ролфса. Према њему на северу округа налази се Сухопланински четнички одред Машана Ђуровића који поред основног састава има и већи број новомобилисаног људства.

¹¹⁴⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹¹⁴⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹¹⁵⁰ Војни архив, Београд, Микротека, Праг – 8. сн. 518 и 519; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

На јужном делу округа налазио се одред албанске жандармерије којом је командовао Бајазит Бољетинац.¹¹⁵¹

Оба одреда изражавала су послушност немачким војноокупационим властима. Међутим њихови међусобни односи нису били онакви како су те власти желеле да буду. Уместо да се солидаришу и сарађују, између њих је долазило до већих неспоразума. Такви односи су постојали у време када су њихове снаге чиниле злочине према албанском односно српском становништву. Али када се радило о њиховој борби против снага народноослободилачког покрета тада је између њих долазило до братимљења као што је био случај између М. Ђуровића и капетана албанске жандармерије, Моска. Имајући у виду то променљиво стање односа између поменутих снага немачке окупационе власти су између њих одредиле неутралну зону која се протезала од Подујева према Новом Пазару. То су учиниле и поред њихових ранијих договора и дате речи приликом преговора у Слатини 14. јануара 1942. године.¹¹⁵²

У јануару 1942. године на територији среза Рашка почела је да се организовано формира српска жандармерија. Њих осамдесет сместили су се у раније жандармеријске станице и почели да обављају своје послове. Немачки окупатор је са симпатијама пратио бројно јачање српске жандармерије за коју је сматрао да може успешно да обавља војне послове у случају уклањања четника М. Ђуровића. На преговорима у Новом Пазару 14. фебруара 1942. поново је на дневном реду било питање односа између српских и албанских националиста. Констатовано је да су помињани одреди остали и даље на својим територијама,

¹¹⁵¹ Војни архив, Београд, Исто, сн. 764; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹¹⁵² Војни архив, Београд, Микротека, Праг – 8, сн. 533; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

док је постојећа неутрална зона између њих доста сужена и успостављена нова.¹¹⁵³

Према извештају 868 трупне војне полиције од 19. фебруара 1942. године при Крајскомандантури 838, испоставе у Рашки, Сухопланински четнички одред је званично признат од квислиншке владе генерала Милана Недића. Самим тим проширени су и његови задаци који се састоје још и у обављању жандармеријских послова. Под вођством Бајазита Бољетинца налазило се седамнаест официра, 141 подофицир и 679 војника што износи укупно 837 припадника жандармерије у служби немачког окупатора. На другој страни бројни састав М. Ђуровића износио је петнаест официра и 1.219 војника што укупно износи 1.234 припадника такође у служби немачког окупатора.¹¹⁵⁴

По одобрењу немачких окупационих војних власти квислиншка влада М. Недића је 6. фебруара 1942. године донела Уредбу о формирању Српске државне страже. У њен састав ушла је и дотадашња жандармерија која је као таква престала да постоји. Стварање СДС једна је од мера квислиншке владе М. Недића на плану реорганизације и учвршћења своје управе као и договора са албанским националистима у Београду и Нишу у другој половини 1941. године.¹¹⁵⁵

Након формирања постао је проблем уласка СДС у Косовску Митровицу, јер су се томе супротстављали албански квислинзи. Да би се то успешно извело 24. априла 1942. године у Косовску Митровицу је дошао начелник Управног штаба војног команданта Србије Харолд Турнер и министар унутрашњих послова у влади М. Недића Милан Аћимовић. Свечано дочекан од великоалбанских националиста Х. Турнер им је скренуо пажњу да округ Косовка Митровица припада Недићевој Србији где она може да стационира своје јединице. Тек после

¹¹⁵³ Војни архив, Београд, Микротека, Праг – 9, сн. 35; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹¹⁵⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹¹⁵⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

тог чина 25. априла 1942. године јединице СДС су ушле у Косовску Митровицу и Нови Пазар, а следећег дана у Вучитрн и Подујево.¹¹⁵⁶

Српска државна стража делила се на: Градску државну стражу (полицију). Она је служила у Београду и другим местима; Пољску државну стражу (жандармерију) која је обављала службу на целој територији Србије осим градских територија и на Граничну државну стражу која је обављала граничну службу. Ова стража делила се на окружне одреде, водове, стална одељења и одељке.¹¹⁵⁷

Крајем 1942. године у Косовској Митровици налазио се батаљон СДС у јачини од тридесет и шест официра и 939 војника.¹¹⁵⁸ У току времена СДС се организационо ширила и бројно јачала. У априлу месецу 1943. године СДС је имала следећи распоред на територији Косова под управом немачких окупационих снага: у Косовској Митровици 25 официра и 414 војника, у Вучитрну и околним местима 3 официра и 134 војника, а у Подујевоу 4 официра и 180 војника.¹¹⁵⁹

Према извештају четничког Обавештајног отсека бр. 17 од 15. маја 1943. године из Косовске Митровице Главном обавештајном центру „Југословенске војске у отаџбини” од 15. маја 1943. године у Косовској Митровици се налазила окружна команда и окружни одред СДС. Одреди Пољске страже налазили су се у Косовској Митровици, Новом Пазару, Вучитрну и Подујевоу на челу којих се налазио п. пуковник Бајазит Бољетинац.¹¹⁶⁰

¹¹⁵⁶ Бранко Бошковић, *Народноослободилачка борба у ибарском басену*, Приштина, 1968, стр. 149.

¹¹⁵⁷ *Vojna enciklopedija*, књ. 9, Друго издање. Београд 1975, стр. 144.

¹¹⁵⁸ Antun Miletić, „Kosovo iz aspekta okupacione uprave Vermahta u Srbiji 1941–1944“, *Kosovo*, Приштина, 4/1975, стр. 173.

¹¹⁵⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹¹⁶⁰ Војни архив, Београд, Четничка архива, кут. 117, р. бр. 21/2.

Као део СДС на територији Косова била је бројна и српска државна гранична стража.

У почетку априла 1942. године њен распоред био је следећи:

Нови Пазар	110	а било је предвиђено	297	граничара,
Косовска Митровица	28	„	118	граничара,
Вучитрн	100	„	180	граничара,
Подујево	20	„	–	граничара,

Постојећи и предвиђен број припадника Српске државне граничне страже није био довољан за обављање послова. Према прорачунима Недићевог Министарства унутрашњих послова – одељења за државну заштиту било их је потребно знатно већи број и то за срезове:

Нови Пазар још 600 граничара, Косовска Митровица још 1.000 граничара, Вучитрн још 600 граничара, Подујево још 600 граничара.¹¹⁶¹

Предвиђену попуну требало је извршити у договору с немачким окупационим властима од којих је требована и муниција, пошто су постојеће јединице биле снабдевене само по двадесет пет метака на пушку и 200 метака на митраљез.

После капитулације Италије 8. септембра 1943. године и стварања независне Албаније, албанске националистичке снаге све су више покушавале да се осамостале наравно под заштитом немачког окупатора. Тако немачка обавештајна служба уз помоћ Цафер Деве ствара Косовски пук, војну јединицу којој је намењен задатак да уведе „ред и мир” на Косову, Метохији и у Албанији. Некадашњи командант СДС Бајазит Бољетини постао је командант Косовског пука који је бројао 1.500 жандарма.¹¹⁶²

¹¹⁶¹ Војни архив, Београд, СУП Косовска Митровица, четници, филм бр. 1, сн. 28; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹¹⁶² Ali Hadri, *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu 1941–1945.*, Београд, 1973, стр. 203.

Он је непосредно по стварању „независне” Албаније одржао састанак у Подујеву са члановима Косовског комитета и другим албанским националистима из Косовске Митровице и Приштине. Од тог догађаја знатно је промењена њихова политика према Недићевим квислиншким војним формацијама на тај начин што су они почели да разоружавају јединице СДС у свим местима у којима су се налазиле. Због тога су се јединице СДС према Албанији повукле у Косовску Митровицу. На захтев немачких окупационих власти оне су се поново вратиле на своја места на граничној линији. У то време разоружани су и граничари код Новог Пазара. Када су сазнали за ове догађаје остале јединице Српске државне граничне страже и Српске државне страже повукле су се у шуму. И овом приликом су интервенисале немачке окупационе власти тако да је граничарима враћено наоружање.¹¹⁶³

При Крајскомандантури 838 у Косовској Митровици постојала је и Царинска гранична заштита. Њу су сачињавали припадници немачких војноокупационих власти и квислиншких Недићевских јединица. Половином априла 1943. године њихов број износио је десет официра и 110 цариника – војника немачких и двадесет и девет официра и 658 недићевских војника.¹¹⁶⁴

Стварање квислиншких политичких и војних организација на територији Косова, Метохије и у Албанији вршено је и помагао од стране немачког окупатора. Иако је често иницијатива долазила од квислиншких власти немачки окупатор ју је прихватао и даље продубљивао без обзира о каквим се мерама радило само ако су му оне ишле у корист.¹¹⁶⁵

¹¹⁶³ Војни архив, Београд; Четничка архива, кут. 27 А, р. бр. 4/5; Документ са насловом „Рапорт“, без датума. По садржају може се закључити да потиче из времена после капитулације Италије; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹¹⁶⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹¹⁶⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Капитулацијом фашистичке Италије 8. септембра 1943. године четнички покрет Д. Михајловића на Косову и Метохији знатно је ослабио. Што се тиче организационих веза, четничка организација на Косову и Метохији била је и даље у саставу 1. и 2. косовског четничког корпуса. У бројном погледу дошло је до јачања 2. косовског четничког корпуса. Његов штаб је искористио велики прилив избеглица са Косова и Метохије крајем 1943. и почетком 1944. године сврставши их у своје јединице. Међутим било је избеглог становништва Косова и Метохије које није ступило у активне четничке јединице. С обзиром да је то било углавном пољопривредно становништво служило је код богатијих сељака и као такви долазили су у други план за попуњавање четничких јединица.¹¹⁶⁶

Имајући у својим редовима већину избеглог становништва са Косова, Метохије и Македоније штаб 2. косовског четничког корпуса их је поново наоружане враћао да се свете Албанцима. То је била основа на којој су четничке вође идеолошки заснивале своју оружану акцију на Косову и Метохији.¹¹⁶⁷ Како се повремено попуњавао и осипао, бројно стање овог корпуса је било променљиво. Према постојећим документима, а потом и литературе бројно стање се мењало од 1.700 до 5.000 људи у 1944. години.¹¹⁶⁸

У другој половини 1944. године услед нових околности дошло је до извесног преокрета у политици четника према албанском становништву на Косову и Метохији. Ранија неслагања и међусобно трвење до физичког истребљења, добрим делом су нестала пред снагом НОП – а. Тако Д. Михајловић своја програмска начела о истребљењу „ненационалних” елемената ставља у други план, а био је спреман и на сарадњу са албанским националистима. Због тога је послао неколико депеша штабу 2. косовског четничког корпуса.¹¹⁶⁹

¹¹⁶⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестригована грађа

¹¹⁶⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија; нерестригована грађа

¹¹⁶⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија; нерестригована грађа

¹¹⁶⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестригована грађа

У време продора Ударне групе дивизије у долину Ибра и даље, четничке јединице 2. косовског четничког корпуса отворено сарађују са окупатором од кога примају оружје и друге потребе. Командант корпуса по томе обавештава Врховну команду 8. априла 1944. да се састао ... *„са немачким шефом СД полиције из Митровице који је још пре три месеца тражио да се види и да разговара са мном ...Онда, обећао је да ће да похвата све комунисте са Косова, било Србе било Арнауते о чему смо дали доказе и податке... Учинио сам покушај да добијем и муницију од Немаца. Обећали су, јер сам им представио страшно стање у вези са партизанима”*.¹¹⁷⁰

Из сачуваних докумената се види како је и практично функционисала сарадња између четника и Немаца. Године 1944. 11. јуна командант 2. косовског четничког корпуса извештава немачког команданта СД полиције у Косовској Митровици о борбама са јединицама НОП – а. Поред вести о спуштању енглеских или америчких падобранаца каже се ... *„Не знам шта је било са њима пошто то није мој рејон... Настојаћу да проверим тачно где су пали и ко их је ухватио и где ће се налазити, па ћу вас известити. Ја сам на положају са целим корпусом. Ноћас сам блокирао два српска села и ухватио једну комунистичку тројку коју сам одмах ликвидирао... Ако ме сада не помогнете у најтежој ситуацији у борби са партизанима, бићу принуђен да се повучем”*.¹¹⁷¹

Сутрадан, 12. јуна, уследио је одговор немачког команданта СД полиције из Косовске Митровице, *„Много Вам хвала за Ваша два извештаја. Јуче сам имао дужи разговор са Вашим официром за везу који Вас је сигурно већ сада о свему што смо разговарали известио. Радује ме много што имате такве успехе у борби*

¹¹⁷⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија; нерегистрована грађа

¹¹⁷¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија; нерегистрована грађа

против комуниста и честитам Вам на томе... Примите пуно поздрава и моје жеље да постигнете још много успеха и славе у борби против комуниста”.¹¹⁷²

Половином септембра 1944. године четничка сарадња са Немцима постаје легална. Штаб 2. косовског четничког корпуса добија од Немаца 10. септембра 1944. године „три вагона муниције и укупно 800.000 метака од 7,9 мм”.¹¹⁷³ У Рашкој су могли заједно да се виде немачки војници и четници. Крајем октобра 1944. године у Звечану преговарају представници четника, Немаца и албанских квислинга о заједничкој борби против НОВ и ПО Југославије.¹¹⁷⁴

Немачком окупатору је било у интересу да се оствари сарадња између четника и балиста на територији Косова и Метохије. Дража Михаиловић је настојао и у пракси да проводи такву политику. На томе плану послао је телеграм команданту јужноморавског четничког корпуса следеће садржине: *„Ради остварења наших циљева потребно је ступити у теињу везу са националистима албанске државе које води пуковник Мухарем Бајрактари. Представник Мухарема Бајрактарија за везу са нама је Шериф Липа, поручник италијанске војске, сада на служби у Приштини”*.¹¹⁷⁵

Током 1944. године Драгољуб Михаиловић је настојао да успостави што чвршћу везу са балистима. То се види и из упућених писама Живојину Марковићу, команданту 2. косовског четничког корпуса, који му одговара да није успоставио везу са Мухаремом Бајрактаријем из чега може да се види да је још раније добијао упутства да успостави сарадњу.¹¹⁷⁶

¹¹⁷² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија; нерегистрована грађа

¹¹⁷³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија; нерегистрована грађа

¹¹⁷⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија; нерегистрована грађа

¹¹⁷⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија; нерегистрована грађа

¹¹⁷⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија; нерегистрована грађа

Живојин Марковић у извештају од 16. марта 1944. године извештава Дражу Михајловића о следећем: „*Предузето је и предузима се једнако и без одмора, све у жељи да Муслимани Косова и Метохије схвате опасност од комунистичке куге. Преко својих људи долазили смо у тешњи додир и покушали придобити их за наш рад и нашу борбу, но без успеха*”.¹¹⁷⁷ Овим и раније сличним потезима Ж. Марковић, као изразити националиста, покушавао је да одврати Д. Михајловића од сарадње са балистима. То је уочио и сам Михајловић, али је ипак био упоран да дође до сарадње у ком погледу је стално ангажовао свога команданта који му једном приликом пише: „*Ми не смемо губити моралне позиције у народу, нарочито овде према Косову где нас Немци наводе на танак лед*”¹¹⁷⁸ мислећи свакако на сарадњу четника и балиста.¹¹⁷⁹

Четници 1. и 2. косовског корпуса нису контактирали појединачно са албанским квислинзима на Косову, иако је у том погледу било покушаја. Што се тиче Драже Михаиловића, он је цело време настојао да ступи у везу са Мухаремом Бајрактаријем, који је био у Љуми (Албанија). Дража Михаиловић је погрешно проценио ситуацију, ослањајући се на Мухарема Бајрактарија, који је међу националистичким групама у Албанији са својих 700 људи био локалног значаја. По својој прилици, ослањао се на предратну сарадњу Мухарема Бајрактарија и југословенских власти.¹¹⁸⁰

Драгољуб Михаиловић је на суђењу њему од стране социјалистичке Југославије 1946. године, порицао везе са Мухаремом Барјактаријем, што је тешко било прихватити, јер се поуздано зна да је на томе радио преко Шерифа Лите, који је из Љуме и чији је брат био близак и утицајан Мухаремов сарадник. Али, код овога би требало имати на уму да је Шериф Лита био двоструки агент –

¹¹⁷⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија; нерегистрована грађа

¹¹⁷⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија; нерегистрована грађа

¹¹⁷⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹¹⁸⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

немачке и италијанске обавештајне службе – и могуће је да је по њиховом налогу Дражу Михаиловића доводио у заблуду. Истина, и Дража Михаиловић је посумњао у Шерифа Литу, па је у 1942. прекинуо везу са њим. Затим је за везу са Мухаремом Бајрактарија ангажовао Тому Радојевића, команданта, и Ђорђа Ставрића, шефа обавештајне службе Шар–планинске четничке бригаде, капетана Ненада Митровића, поручника Петра Тркљу из Урошевца и индустријалца Стојмира Парлића, такође из Урошевца, које су Италијани ухватили с радио–станцом на путу за Љуму.¹¹⁸¹

Лука Радоњић, шеф обавештајне службе 2. косовског корпуса ЈВуО добијао је од Драже Михаиловића писма за Мухарема Бајрактарију, која је предавао хоци Али Бањској у Косовској Митровици, сараднику Гестапоа. Упркос свему, колико се зна, блиска сарадња није постојала, нити је о њој било доказа, када је реч о Косову и Метохији. Требало би напоменути да је Дража Михаиловић и преко црногорских четника тражио успостављање веза са албанским националистима у северној Албанији.¹¹⁸²

У другој половини 1944. било је више покушаја српских четничких војних формација на успостављању контаката са албанским квислиншким војним формацијама. Био је то одраз тешког стања у коме су се, пред налетом НОВЈ, нашли четници и недићевци. Живојин Марковић је 20. октобра 1944. био у Звечану и преко Немаца тражио дозволу од албанских квислинга да му омогуће пролаз за Призрен и даље ка Албанији и Грчкој, а за узврат је нудио учешће 2. косовског корпуса у борбама против НОВЈ на Косову и Метохији. Дража Михаиловић је преко свог делегата, иначе енглеског човека, Тихомира Шарковића, индустријалца из Рашке и личног пријатеља Џафера Деве, 2. јуна добио Девину сагласност за сарадњу, али га је нешто касније, такође Шарковић,

¹¹⁸¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹¹⁸² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; Nikola Milovanović, *Rasulo*, III, Београд 1983, стр. 360 – 363; Dželebdžić, Milovan, *Agonija i izdaja Draže Mihailovića*, *Večernje novosti*, 26. februar 1982.

обавестио како није могао наставити преговоре, јер је то спречио немачки пуковник Кремпл.¹¹⁸³

Југословенска војска у отаџбини (ЈВуО) и четничка организација војводе Косте Миловановића – Пећанца на Косову и Метохији

После Априлског рата 1941. у окупираној Југославији, на територији југоисточне Србије, настала је четничка организација Косте Миловановића – Пећанца. Она је себи поставила у задатак чување српског становништва од Албанаца. На том плану већ у првој половини априла организовано су пошли из Куршумлије према старој српско – турској граници како би спречили улазака албанског наоружаног људства на територију Србије. Терор албанских националиста над српским становништвом на Косову и Метохији само је „потврдио” оправданост њиховог поступка и преузетих акција. У исто време то је био и мотив четничких вођа за мобилизацију у првом реду Срба из избеглица са Косова и Метохије у своје јединице. Они су то могли да чине, јер се њихова делатност ограничавала на територији јужне Србије, области Косова и Метохије, Македоније и Албаније.¹¹⁸⁴

Четници Косте Миловановића Пећанца били су познати и по насиљу које су вршили над албанским становништвом. У томе погледу карактеристично је писмо генерала Љуба Новаковића које је послао Пећанцу 12. септембра 1941. године: *„Кад пођемо на срећни пут, знам шта мислиш и какве планове кројиш за наш југ, верујем да у Санџаку, Метохији и Косову неће остати ни једног феса за*

¹¹⁸³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; Тихомир Шарковић и Џафер Дева су били индустријалци и имали су своје пилане. Били су предратни пријатељи и када се Џафер Дева оженио једном музичарком из кафанског оркестра, Шарковић му је био кум.

¹¹⁸⁴ Dragoljub Petrović, „Četnička organizacija Koste Pećanca u okupiranoj Srbiji do početka oktobra 1941.“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2/1968., Београд, стр. 173.

семе”.¹¹⁸⁵ Ваља истаћи да су ово биле само њихове жеље. Четници Косте Миловановића Пећанца налазили су се практично само на југу Србије. Немачки окупатор им није дозвољавао да се шире на територији косовско – митровачког округа. Стварање Српске државне страже у првој половини 1942. године утицало је на слабљење четничке организације Косте Миловановића Пећанца.¹¹⁸⁶

Четници Косте Миловановића Пећанца на почетку а касније и 2. косовски корпус, контролисали су од септембра 1941. и даље само подручје општина Лепосавић и Слатина до Церањске реке, која је служила као демаркациона линија између четника на једној и албанских жандарма и добровољаца на другој страни. Ниједном до ослобођења они нису прешли демаркациону линију, нису предузимали акције већег обима према Косову и Метохији, сем септембра 1941. када су преко Рогозне заузели Бањску и протерали албанске жандарме, да би после 2 – 3 дана били натерани на повлачење.¹¹⁸⁷

Бројно стање четника под командом Машана Ђуровића износило је почетком 1942. године 1.219 војника и 19 официра. Пошто су били лоцирани и на подручјима студеничког и дежевског среза, на територији Косова и Метохије било их је свега 449 са тројицом официра. Раније их је било знатно мање, али се њихов број повећао септембра и октобра 1941. приливом избеглица после паљевине Ибарског Колашина и већине села у слатинској и лепосавићкој општини. У 1943. години четнички одред Машана Ђуровића престао је да постоји. Део људства ступио је у ЈВуО или у Српску државну стражу, а део се вратио кућама.¹¹⁸⁸

¹¹⁸⁵ Војни архив, Београд, Недићева архива, кут. 33, р. бр. 15/11; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

¹¹⁸⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

¹¹⁸⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

¹¹⁸⁸ Војни архив, Београд, микрофилм „Праг“, бр. 8, снимак 533; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа; Машан Ђуровић је свој одред од новембра 1941.

Други косовски корпус ЈВуО био је лоциран на Копаонику. Корпус је средином 1943. бројао 1.200 људи, али је тај број, после друге паљевине Ибарског Колашина, фебруара 1944. порастао на 1.500, да би уочи ослобођења спао на 365 људи.¹¹⁸⁹ Корпус је у борбама са Ибарским партизанским одредом био разбијен и приликом ослобођења Косова и Метохије сведен на мање групе ратних злочинаца са командантом Жиком Марковићем. Они су се крили испред потера Југословенске армије и нису извели ниједну акцију, сем пљачкашких, па су до средине 1945. ликвидирани и последњи остаци тог четничког корпуса. Четнички 1. косовски корпус налазио се на граници према лапском и граничарском срезу, али је бројчано био знатно слабији од 2. корпуса. У јуну 1944. имао је око 300 наоружаних четника.¹¹⁹⁰

Ни 1. ни 2. четнички корпус ЈВуО нису предузимали офанзивне акције према Косову и Метохији, сем повремених пушкарања са жандармима и добровољцима на граници. Једину већу борбу имао је 2. корпус фебруара 1944, када се са Копаоника пребацио у Ибарски Колашин и натерао албанске добровољце на повлачење, пошто су већ попалили десетине српских села. Међутим, када је у питању НОП, односно НОВЈ, онда су оба корпуса, нарочито средином 1944, били активни.¹¹⁹¹

До половине 1941. године организација ЈВуО на Косову и Метохији постојала је само на папиру и као таква замишљана у даљим плановима њених вођа. Прављени су спискови тих јединица и вршена је пропаганда међу српским становништвом да у њих ступају. Од јула 1941. године Дража Михајловић је настојао да прошири свој утицај на Косову и Метохији. У томе циљу послао је тамо познатог четничког команданта Војислава Лукачевића да ствара четничке

усмерио на борбу против партизана. Он је у новембру водио борбе против Копаоничког партизанског одреда, а касније је учествовао у борбама у западној Србији и Босни.

¹¹⁸⁹ Mladen Colić, „Četničke oružane formacije na Kosovu“, *Kosovo*, 2/73, Приштина, стр. 267 – 268.

¹¹⁹⁰ Mladen Colić, „Četničke oružane formacije na Kosovu“, *Kosovo*, 2/73, Приштина, стр. 265.

¹¹⁹¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

организације ради њиховог супротстављања НОП – у. Своју пропагандну акцију су заснивали насупрот политици НОП – а која је била за братство и јединство народа Косова и Метохије „*између Шиптара, Срба, Црногораца и Турака*”.¹¹⁹² На тој основи успели су да у своје редове окупе део трговаца, бивших жандарма, официрског кадра бивше југословенске војске, богатијих сељака и слоја људи без одређеног занимања којима је ступање у немачке јединице представљало уносан посао. На челу те организације био је др Никола Радојевић, лекар из Приштине који је ту радио све до краја 1941. године када је ликвидиран.¹¹⁹³

У 1942. години чињени су нови напори непосредно од Драже Михајловића за ширење и јачање четничког покрета на Косову и Метохији. Војнополитичке прилике на Косову и Метохији нису биле повољне за стварање већих четничких јединица. Због тога су њихове вође само вршили агитацију и правили спискове људства, док се сама организација вршила ван територије Косова и Метохије где је дошло до стварања 1. и 2. косовског четничког корпуса. Стварање 1. косовског четничког корпуса датира од августа 1942. На тиме су радили посебно од Д. Михајловића одређени људи са задатком да организацију прошире и на територију Косова и Метохије. У томе циљу задатак је добио и Јован Миладиновић који је у августу 1942. године приступио стварању 1. косовског четничког корпуса. Овај корпус је тада обухватао територије шарпланинског, Лапског, Неродимског, Грачаничког, Вучитрнског и Гњиланског среза. У свему овоме реално је било само што је постојала одређена територија поменутог корпуса. Међутим мобилизација, распоред и бројно стање постојало је само на папиру. Тако према подацима за све време његовог постојања није бројао више од 250 наоружаних четника.¹¹⁹⁴

¹¹⁹² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; Перо Стефановић, Сарадња четника и балиста на Косову, Политика, 22. децембар 1968.

¹¹⁹³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; Перо Стефановић, Сарадња четника и балиста на Косову, Политика, 22. децембар 1968.

¹¹⁹⁴ Mladen Colić, „Četničke oružane formacije na Kosovu“, *Kosovo*, 2/73, Приштина, стр. 216.

Крајем 1942. године капетану Живојину Марковићу поверено је стварање 2. косовског четничког корпуса. Процес његовог стварања текао је споро – све до априла 1943. године од када се рачуна да је формиран. Његова надлежност се простирала на територије срезова Косовска Митровица, Вучитрн и Лаб. У своје редове је углавном окупљао избеглице са Косова и Метохије, па се и називао избегличким корпусом. Обухватао је три категорије људи: стални, полустални и привремени састав. Стални састав чинили су људи из слојева трговаца, сеоских богаташа, чиновника и избеглица из истих слојева. Оне избеглице које се нису могле убројити у поменуте слојеве чинили су полустални састав. У привремени састав ступали су они четници који су обрађивали земљу и по потреби су позивани у јединице.¹¹⁹⁵

Захваљујући великом броју избеглица са Косова и Метохије који су ступали у 2. косовски четнички корпус његов број се повећава и до 1.500 – 1.700 људи. Због тога се рачунало да је то био један од највећих четничких корпуса на територији Србље. Стварање 1. и 2. косовског четничког корпуса није битно утицало на јачање њиховог утицаја на територији Косова и Метохије. Они су уствари били продужење четничке организације из јужне Србије чија делатност је била више пропагандног карактера. И на томе плану нису постигли значајније резултате.¹¹⁹⁶

Територијална организација јединица ЈВуО на Косову и Метохији

Наредбом Драже Михаиловића од 24. марта 1942. године, формирана је Команда Јужне Србије: Горски штаб број 110. Територија команде покривала је југоисточну Србију од Копаоника до Старе Планине, Македонију и Космет. Први командант штаба био је мајор Радослав Ђурић.¹¹⁹⁷ Штаб 110 покривао је и део

¹¹⁹⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹¹⁹⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа;

¹¹⁹⁷ Коста Николић, *Историја Равногорског покрета*, I – III, Београд 1999, I књига, стр. 216 – 250; Војни архив, Четници Драже Михаиловића 1941 – 1945, Четничка архива – ЧА – 181 – 6 – 18

Македоније насељен српским становништвом, али без војних формација.¹¹⁹⁸ Слично стање било је и на Косову и Метохији, где су ипак, формиране и извесне војне снаге. Ту је четничка организација заживела доста рано: 6. маја 1942. године Михаиловић овлашћује ваздухопловног капетана Благогу Бошковића да изврши организовање војних формација у Косовско – митровачком, Вучитрнском, Грачаничком, Неродимском и Гњиланском срезу: "Он је одређен за команданта Косовског корпуса. Треба продужити рад у правцу Метохије".¹¹⁹⁹

Услови за рад били су, наравно, отежани због терора који се вршио над српским народом: *"Пожари српских домова и целих села и свакодневни јауци жртва, толико су заситили небо над крвавом косовском земљом, да је застајао дах и ледиле се жиле преживелом робљу"*. Први рад прате и прве поделе: *"Домороци су, са малим изузетком у градовима, потпуно пришли Организацији, док је међу насељеницима успех био половичан. Опет се поновила стара болест: у напорима за реорганизацијом, насељеници нису показивали много жеље за сарадњом са домороцима"*. Према извештајима ЈВуО, комунисти су се повезивали са Албанцима, а под терором албанских и италијанских власти страдали су чланови Националног комитета у Приштини: *"Из дана у дан, терор Арнаута расте. Страх, јауци, животи се гасе, сузе натапају свету земљу; Косово, Метохија, Дреница, Ибар и Колашин грцају"*.¹²⁰⁰

До краја 1942. године формирао се Први косовски корпус (Горски штаб број 127) са 4 бригаде: Лапска, Грачаничка, Гњиланска и Летећа, под командом капетана Живојина Марковића који тражи да се сви становници, као и сви легални одреди ставе под његову команду: *"Досадашње општинске управе и нови поредак уведен од генерала Недића, више се не признаје. Они који одбију ово наређење, сматраће се издајницима"*.¹²⁰¹

¹¹⁹⁸ Војни архив, Четници Драже Михаиловића 1941 – 1945, ЧА – 101 – 5 – 13

¹¹⁹⁹ Војни архив, Четници Драже Михаиловића 1941 – 1945, ЧА – 1 – 2 – 9

¹²⁰⁰ Војни архив, Четници Драже Михаиловића 1941 – 1945, ЧА – 101 – 3 – 8

¹²⁰¹ Војни архив, Четници Драже Михаиловића 1941 – 1945, ЧА – 101 – 1 – 76; Наређење од 12. новембра 1942. године

Много је теже било радити на територији која је остала ван Недићеве Србије, али и ту је оформљен Други косовски корпус, са пет бригада: Ибарска, Колашинска, Митровачка, Дреничка и Пећка. За непријатеље су означени: окупаторске трупе (немачке, италијанске и бугарске), наоружани Албанци, комунисти (свих народности) и *"издајничке јединице"* (Љотић, Недић, Пећанац). У часу опште акције, требало је заузети све веће градове.¹²⁰²

Срби – колонисти били су у већини на страни партизана, а остали Срби тражили су да се Косово *"очисти од Турака и Арнаута"*.¹²⁰³ Идеја – водилца националног рада темељена је на *"логичкој и незаобилазној, дубокој, вековној, страшној и огромној мржњи према Албанцима и Турцима. Само војничка организација, која може и хоће да буде бедем против албанског терора и вољна да спроведе у дело освету према њима за све векове недела, као најизразитију жељу нападеног народа, могла је да се оформи и да влада народном душом и срцем"*.¹²⁰⁴

Мисао о коначном обрачуна са Албанцима и Турцима постајала је тако и одређујућа у раду четника на овом простору, што је било сасвим разумљиво, али немогуће извести, ма колико била тачна оцена да се ради о *"животу или смрти тла на коме је зачета наша историја и прва државна мисао"*. Команда Другог косовског корпуса била је принуђена да ступа у контакт са албанским првацима: *"Хватане су везе са њима, убациван пропагандни материјал, договарало и преговарало, давани поклони и мита, али све узалуд – главе су и даље падале, поштење и образ гажени. Јауци"*.¹²⁰⁵ Развој прилика на Косову ишао је све више у прилог комунистима, националне снаге се цепају и подвајају: *"Обећавајући*

¹²⁰² Војни архив, Четници Драже Михаиловића 1941 – 1945, ЧА – 101 – 2 – 12

¹²⁰³ Војни архив, Четници Драже Михаиловића 1941 – 1945, ЧА – 101 – 3 – 13

¹²⁰⁴ Коста Николић, *Историја Равногорског покрета*, I – III, Београд 1999; I књига, стр. 216 – 250

¹²⁰⁵ Војни архив, Четници Драже Михаиловића 1941 – 1945, ЧА – 101 – 3 – 8

*политичку аутономију и аболирање криваца, комунисти су успели да врло велики број Арнаута привуку на своју страну”.*¹²⁰⁶

Парола српских националиста да Косово остане само српско разбијала се пред духовном разједињеношћу самих Срба: *“Срба је на Косову све мање – и гину и исељавају се под притиском албанског терора, а Арнаута све више и потпуно се припремају за борбу да српској војсци онемогуће ослободилачки повратак на Косово. Има ли, међутим, довољно српских осветника готових да положе своје животе?”*. Команда Другог косовског корпуса сматрала је да постојање два корпуса само доприноси поделама међу Србима (дели се и команда и народ на двоје) па је од Михаиловића тражила да све снаге ЈВуО уједине око Другог косовског. Обједињавање команди тражено је како би се обезбедило успостављање јединствене војничке и грађанске власти: *“Без тога, тешко је и замислити извођење плана за мобилизацију потребних снага за историјске задатке на Косову и Метохији”*.¹²⁰⁷

¹²⁰⁶ Коста Николић, *Историја Равногорског покрета*, I – III, Београд 1999; I књига, стр. 216 – 250

¹²⁰⁷ Војни архив, Четници Драже Михаиловића 1941 – 1945, ЧА – 101 – 3 – 10

X поглавље

Типологија злочина на Косову и Метохији

Као типове и врсте злочина на Косову и Метохији у архивској грађи (изјаве сведока, саслушања окривљених, одлуке о проглашењу за ратне злочинце, извештаји, елаборати, реферати и друга документа различитих облика и форми) региструјемо следеће врсте и типове злочина, које су већином починили албански квислинзи над православним становништвом, пре свега Србима, на Косову и Метохији у Другом светском рату:

Убиства, покушаји убиства, застрашивање, малтретирање, мучење, тровање, рањавање, интернације, затварања, хапшења, пребијање, принудни рад, уцене, отмице, силовања, узурпирање пољопривредног земљишта, обрадиве земље, винограда, шума, горосеча, прогон са поседа, крађа, пљачка, одузимање или уништавање покретне и непокретне имовине, читлучење, отимање стоке.

Најдрастичнији примери терора албанских квислинга и окупатора били су почињени ратни злочини у периоду окупације Косова и Метохије (1941 – 1944/45) били су над српским становништвом православне вере, страдање Српске

православне цркве (манастири, цркве и други верски објекти, монаштво, свештенство) и холокауст над припадницима малобројне јеврејске заједнице.

Ратни злочини на Косову и Метохији 1941. године

Након окупације и Априлског рата 1941. године, на Косову и Метохији део припадника албанске националне мањине је најпре почео са нападима на поједине виђеније Србе и то не отворено, у селима, варошицама и градовима, него најчешће на путевима и из заседе. У Сувом Долу, општина Липљанска, у јулу месецу 1941. године убијени су из заседе земљораднике Душана Бокића, Николу Рунића, Радована Вукајловића, Раду Огњеновића, Рајка Пауновића, Душана Вуковића, браћу Бајате, Серафима Петровића и још многе Србе из општине Бабушке, њих у свему око двадесет.¹²⁰⁸

Неки од њих убијени су на зверски начин. Радована Вукајловића Албанци су пресрели на путу, недалеко од села и одвели га под једно брдо, близу пута и ту су га између два стабла разапели и тако разапетом и живом одерали кожу и ножем извадили очи. Овако појединачно из заседе убијани су не само људи него и жене, па је тако од стране Албанаца убијена и Стеванија Жельковић из Бабуша. Власти у слатинској општини учествовале су у убиству Душана Вуковића кога су заклали у згради општине.¹²⁰⁹

Кад су Албанци увидели да Срби ипак неће да напуштају своје куће, приступили су вршењу терора и масовном нападу на Србе. Ове прве акције вршену су ноћу. Свуда су се могли видети како горе стогови сена и сламе и куће удаљеније од села. Албанци су ноћу долазили у близину српских насеља и отварали плотунску паљбу на српске домове, а ако им је успело приближити се и појединим кућама бацали су у кућне просторије и дворишта бомбе. Дању су, имајући пуну слободу и прећутно одобрење окупаторских власти, упадали у села

¹²⁰⁸ АЈ, ДК, 110 – 249 – 531 – 537

¹²⁰⁹ АЈ, ДК, 110 – 249 – 531 – 537

и ту вршили хапшења, одвођења и уцене над Србима. Сваки ухапшени Србин најчешће је био и претучен. Ухапшенике су одводили у општине и након злостављања тражено је од свакога ухапшеника да за своје пуштање на слободу плати одређену суму новца. Не треба заборавити албанску традицију, да је скоро сваки одрасли Албанац имао и носио слободно војничко оружје. Оружје које су власти одузеле од појединих Срба предавано је албанском становништву.¹²¹⁰

У прво време, након капитулације Југославије, страдали су углавном Срби насељеници у мањим селима, потом у селима, где су Срби живели заједно са Албанцима. Неки Срби из Урошевца водили су списак убијених Срба. Према томе списку произилази, да је у првих неколико месеци погинуло од Албанаца око 60 Срба. Међу погинулима било је жена и деце.¹²¹¹

Косовски комитет је преузео власт у Урошевцу 19. априла 1941. Главни организатори били су Ђазим Агушевић, Смаил Горани, Ђасим Бислим и Адем Селими. Остали организатори и извршиоци злочина над Србима у неродимском срезу били су Исен Трпеза, Хамдија Јашаревић, Шабија Зарић, Мустафа Весел – Лопаштица, Адем Зеинељ Веселји, Риза Али Гога, Фаик Исмаил Гога, Амет Ајдини и католик Тадија Марковић. Први срески начелник Адем Селими, био је организатор и наредбодавац покоља који су извршени почетком окупације у том срезу. Нарочито је у затвору организовао мучење похапшених Срба.¹²¹²

Јуна 1941. године трупе италијанске војске окупирале су Косово и Метохију, па су између осталих места запоселе и Урошевац. Војне власти од тог тренутка налазиле су се у рукама италијанске војске, док су цивилне власти и даље остале албанске, полиција је и даље била албанска. Жандармерија је била састављена од карабињера, у срезу неродимском било је две италијанске жандармеријске

¹²¹⁰ АЈ, ДК, 110 – 249 – 531 – 537; Записник од 5. септембра 1943. године, састављен у избегличком карантину у Равном Гају, општине Гружа, Србија, Раца Бошко, општински деловођа у Бабушу, избегао из Сувог Дола, општина Липљанска.

¹²¹¹ АЈ, ДК, 110 – 249 – 543 – 545; Записник од 17. фебруара 1944. године, састављен у Комесаријату за избеглице и пресељенике у Београду, Божић Јован, свршени ученик трећег разреда учитељске школе из Урошевца

¹²¹² АЈ, ДК, 110 – 249 – 547 – 551

станице, у Урошевцу и Штимљу. За све време боравка италијанских трупа италијанске војне власти као и италијанска жандармерија нису се трудиле да озбиљније помогну српском становништву. Прогоне српског становништва на Косову италијанске власти по правилу нису спречавале, посматрајући их потпуно мирно и у неку руку незаинтересовано. Убиства Срба у Урошевцу и непосредној околини отпочела су у исто време са прикупљањем жетве 1941. године, а један од разлога за убиства био је у могућности пљачке жетве убијених лица. Прво су погинули два Србина из села Догањева, удаљеног 2 км од Урошевца: Срећко и Урош Марговић, земљорадници. Обојица су били у шуми, у близини села, ради сече дрва. Албанци из њиховог села пошли су за њима и убили их пушчаним мецима из заседе.¹²¹³

Породимље је удаљено од Штимља 5 км, а од Урошевца 7 км. Цело село настањено је српским становништвом. Извршен је напад Албанаца из села Рашинаца на Породимље 13. априла 1941. године. Срби су били принуђени на напусте куће, које су потом опљачкане. Иста ситуација поновила се и у селу Петровићи. Породимље и Петровићи су порушени, све зграде савњене су са земљом, воћке сасечене, а бунари затрпани. Сва места где су се раније налазиле куће преорана су. Један део становништва Породимља отишао је преко границе на територију окупирану од бугарских трупа и то онај који је пореклом са те територије. Сви остали отишли су за Урошевац, без ичега са собом. Становништво села Петровићи отишло је за Приштину. После доласка италијанских трупа један део овог становништва прешао је у Штимље. У јесен 1941. убијено је на улазу у варошицу Штимље и то на путу за Урошевац 6 особа српске народности. Сви су били Срби староседеоци из Штимља.¹²¹⁴

Село Маревци удаљено је од Липљана 4 км, а од Урошевца 14 км, а имало је око 50 кућа. Било је настањено и српским и албанским становништвом. Албанаца

¹²¹³ АЈ, ДК, 110 – 249 – 547 – 551; Записник од 27. марта 1944, састављен у избегличкој карантинској станици у Равном Гају; Васиљевић Гаврило, крзнар из Урошевца, Милојевић Гаврило, земљорадник из Бибе, Милојевић Лазар, земљорадник из села Бибе.

¹²¹⁴ АЈ, ДК, 110 – 249 – 552 – 553; Записник од 27. марта 1944, састављен у избегличкој карантинској станици у Равном Гају; Тепавчевић Милован, земљорадник из села Породимља;

је било 39, док су Срби живели у једанаест кућа. Сви Срби били су насељеници делом из Херцеговине, а делом из Црне Горе. Село Нови Мираш удаљено је од Урошевца 10 км, а 17 кућа колико је село имало било је настањено српским становништвом. На челу албанских трупа приликом напада на општину у Бабушу био је Ћазим Сефединовић. Одмах по упаду у општину уништена је најпре сва општинска архива. Ово је урађено да би нестали сви спискови војних обвезника, пописне књиге и сви документи о задуживању албанског становништва код разних банака. Слично је рађено и у већини других општина среза неродимског. Кратко време по успостави нових локалних власти отпочели су напади на поједине усамљене српске куће у селима бабушке општине. Друга мера састојала се у формирању сеоских стража, које су мимо власти имале задатак да чувају сеоско становништво уз посебну плату. Одмах је наређено да сви Срби предају оружје. Срби су почели давати беговима четвртину свих прихода, а државним властима десетак. Италијански подофицир је изјавио да италијанске власти не могу ништа учинити по питању разоружавања албанског становништва, које има довољно новца па купује оружје и муницију.¹²¹⁵

Убиства Срба у општини Бабушкој отпочела су с јесени 1941. Најпре је убијен Душан Вокић, земљорадник из села Лугације. После њега је убијен неки Сурдић (могуће Шурдић), железнички скретничар из Рабовца. Обојица су убијени из пушака. Октобра 1941. на путу од Урошевца за Приштину на 4 км од Бабуша једна група Албанаца од 5 људи пресрела је путнике Србе из општине бабушке. Отворена је паљба на ненаоружано становништво, које се враћало са пијаце. Том приликом погинуо је Никола Рунић, из Бабуша и једна жена из Гадимља. Истог дана на сеоском путу између Старог Мираша и Ораховице погинуо је Радован Вукајловић, земљорадник из Новог Мираша. Он је убијен од исте групе Албанаца. Одмах после ових догађаја отпочеле су паљевине српских пољопривредних производа као и пљачка њихове стоке. Село Маревци расељено је присилно новембра 1941. Најпре су у селу извршене паљевине жита, сламе, изведени ноћни напади на поједине куће и препади на становнике села из заседе. Сви Срби,

¹²¹⁵ АЈ, ДК, 110 – 249 – 554 – 557

укупно 11 кућа, исељени су за Урошевац и Липљан. У овим местима остали су све до одласка у Србију.¹²¹⁶

Одмах после исељења становништва из Мареваца све српске куће у селу селу порушене су у потпуности. Посечене су чак и воћке и затрпани бунари. На местима где су стајале куће грађене од камена, Албанци су засејали кукуруз. Ова мера предузимана је само због тога да би се онемогућило да се може и материјално доказати ко је ту раније живео. Албанци су говорили да се ово ради да би се у случају доласка неке међународне комисије могло утврдити да су овде увек биле утрине и њиве, а не куће у којима је неко живео. Још од априла 1941. наоружани албански одреди отпочели су рушење српских гробаља. Најпре су рушени само поједини споменици на гробовима пуцњима из пушака и ударцима пањева. Касније су гробови срањивани са земљом и то тако да се више у појединим селима уопште није могло познати где је постојало гробље. Ово је рађено највише после исељења појединих села односно појединих српских кућа у мешовитим селима.¹²¹⁷

Село Сазлија удаљено је око 5 км од Урошевца. Албанско становништво у селу имало је већину. Срби у селу су били насељеници, делом са Шар – планине, а делом из Херцеговине. Одмах после капитулације трупа југословенске војске отпочели су прогони српског становништва у Сазлији. Албанско становништво одмах је отело оружје из магацина југословенске војске и од разбијених делова ове војске. Оружје су носила и мушка деца од 10 до 12 година. За време првих дана Срби су живели скривени искључиво по кућама. Сами прогони најпре су се састојали из пљачке. Пљачкана је стока, пољопривредне справе и покућство. Почетком маја 1941. отпочела су хапшења српског становништва. Срби су затварани по школским зградама, општинским зградама и жандармеријским станицама. У просторијама ових зграда вршене су и туче ухапшеника. Туче су

¹²¹⁶ АЈ, ДК, 110 – 249 – 554 – 557

¹²¹⁷ АЈ, ДК, 110 – 249 – 554 – 557; Записник од 28. марта 1944, састављен у избегличкој карантинској станици у Равном Гају; Јелачић Богдан, земљорадник из Мареваца, и Вртикапа Душан, земљорадник из Новог Мираша.

вршене свим средствима. Највише је злостављање вршено ударцима пушчаних цеви, кундака, мотки. Одмах по капитулацији југословенске војске Србима је одузета сва земља, која им је додељена аграрном реформом.¹²¹⁸

Италијанске окупационе трупе које су долазиле у село с времена на време нису интервенисале у корист српског становништва. Одузимање уредно купљене имовине отпочело је у Сазлији после капитулације Италије. Одузимана су имања која су Албанци претходно Србима добровољно продали. Одмах од почетка окупације албанске власти наредиле су да свако село мора да има приватну стражу. Ова стража била је састављена од домаћих Албанаца сељака, које су Срби плаћали месечно по 15 наполеондора сваком појединачно. Ови Албанци нису ни у ком случају функционисали као стража, већ су били једино средство да се омогући легална пљачка српског становништва.¹²¹⁹

Село Косово Поље удаљено је од Приштине 6 км, имало је око 150 кућа. Било је настањено скоро искључиво српским становништвом. Имало је свега неколико насељеника словеначке народности. Село Помазатин удаљено је од Приштине 13 км и налазило се уз железничку пругу Пећ – Приштина. Имало је 32 куће које су све настањене искључиво Србима. Село Кривово удаљено је од Приштине 20 км, имало је око 30 кућа, које су све настањене српским насељеничким становништвом. Село Бресје удаљено је од Приштине 8 км, а имало је 60 кућа, које су све биле настањене Србима осим једне. Албанац из ове куће, од априла 1941. Био је председник општине обилићке.¹²²⁰

Од села општине голешке најпре је настрадало село Кривово у првим данима после капитулације југословенских трупа. Почетком маја 1941, још пре доласка италијанске војске, албански оружани одреди, састављени од новоформиране албанске жандармерије и нередовних наоружаних албанских трупа, напали су

¹²¹⁸ АЈ, ДК, 110 – 249 – 561 – 563

¹²¹⁹ АЈ, ДК, 110 – 249 – 561 – 563; Записник од 28. марта 1944, састављен у избегличкој карантинској станици у Равном Гају; Ћук Душан, земљорадник из Сазлије

¹²²⁰ АЈ, ДК, 110 – 249 – 714 – 719

село. У току напада убијени су: Станко Поповић, са кћерком старом 12 година; Мићо Савићевић, Михајло Савићевић, Миливој Савићевић; Новак Савићевић, Мијушко, Јефто и Радоје Савићевић, синови Новака Савићевића; Пеко Ковачевић; Милун Безмаревић, Мидо Безмаревић, отац Милуна Безмаревића, сви земљорадници из Кривога. Овом приликом било је још српских жртава. Албанци из Дренице најпре су дошли наређујући Србима да се иселе из Кривога. Становништво Кривога пошло је за Врело, општина голешка, срез грачанички, Суви До, Бресје и Приштину, све срез грачанички. Друга група Албанаца сачекивала је избеглице на путу и убијала из заседе.¹²²¹

На овај начин погинула су сва наведена лица. Слично Кривову расељена су села: Врело, Риљача, Лугови, Велика Слатина, Доброво, Медведце, Магура, Вршевци, Јенце и Враголија, све општина голешка, срез грачанички. У селу Велика Слатина погинуо је велики број староседелаца. Највише жртава било је у селу Врело. Овде је било убијено око 35 лица српске народности. У овим селима више није било српског становништва, које је отерано у збегове. Ово становништво је прелазило у Србију, уз дозволу албанске власти, или је побијено. Прве српске жртве у општини обилићкој пале су на Велику суботу, априла 1941. у селу Помазатину. Албанци из Великог Белаћевца, Малог Белаћевца, Велике Слатине, Риљаче, Доброг Дуба, Аде и Враголије, општина Обилић, из Грабовца и Шипитуле, општина прилушка, као и из Дренице напали су на Помазатин.¹²²²

Срби у селу бранили су се оружјем које је заостало од капитулације југословенске војске. У току напада погинула су два становника села: Петар Бањеглавић и Раде Маровић. Октобра 1941. у истом селу као жртва напада из заседе погинуо је Илија Грубешић, земљорадник. Истог месеца поред саме железничке пруге /станице/ убијен је Милош Сурлић, земљорадник. Други велики напад на Помазатин извршен је у току ноћи између 23. и 24. новембра 1941. Наоружани Албанци који су бројали око 5.000 људи извршили су ноћни напад на

¹²²¹ АЈ, ДК, 110 – 249 – 714 – 719

¹²²² АЈ, ДК, 110 – 249 – 714 – 719

село. Срби без оружја више нису могли да се бране. Становништво из Помазатина побегло је за Косово Поље. Албанци су опљачкали сву имовину. Стока, покућство и животне намирнице однети су одмах. После пљачке село је запаљено. Све куће сем њих шест су изгореле. У неизгореле куће уселили су се Албанци из Дренице, бивши разбојници – качаци. На челу Албанаца који су извршили напад налазио се барјактар из Оштрог Зуба, општина Црни Луг, срез ораховачки, који је погинуо фебруара 1942. у току напада на села у Новом Колашину. Сем њега, Албанце је у напад водио брат Јусуфа Градице, председника општине чикатовачке, срез источки.¹²²³

Из Помазатина српско становништво преселило се највише у село Косово Поље. Поред осталих у ово село дошао је и Јован Кривокућа, и овде живео до свог преласка у Србију крајем марта 1944. У општини обилићкој уништена су и расељена бројна српска села. Из српског засеока крај Белаћевца, становништво је побегло за Приштину и Косово Поље. Добро Село је уништено октобра 1941. и његово је становништво избегло у Обилић и Приштину. Из Враголије је становништво прешло у Бресје и Обилић. Из Крушевца је становништво побегло највише у Приштину.¹²²⁴

Отмице девојака и жена у општини обилићкој вршене су од априла 1941. Из Помазатина одведена је августа 1941, Јелка Маровић, кћи убијеног Раде Маровића. Отмица је извршена и над кћерком Стевана Крајиновића Душицом, старом 20 година, из Косова Поља. Заједно са Душицом Крајиновић, извршена је отмица и над Миленом Умиљевић, старом 20 година из Косова Поља. Две девојке из Косова Поља, знајући да ће бити отете, покушале су бекство за Србију преко границе. На граници су ухваћене и спроведене у приштински затвор. Отимачине

¹²²³ АЈ, ДК, 110 – 249 – 714 – 719

¹²²⁴ АЈ, ДК, 110 – 249 – 714 – 719

српских имања вршене су од априла 1941. без обзира на то да ли се радило о имањима додељеним аграрном реформом или о имањима која су купљена.¹²²⁵

Одмах после капитулације Југославије почели су Албанци из Метохије да убијају Србе и спаљују српска села по целој Метохији. Запалили су међу првима села у околини Ђаковице као што су: Вогово, Нец, Раставица, Ереч, Крушевац и друга. Затим су спалили у срезу пећком села: Дубовик, Баране, Котрадић, Главичица, Сврке, Љутоглав, Јагода, Радавац, Накло, Набрђе, Осоје, Витомирица и др. У срезу источком спаљена су села: Ракош, Вериће, Тучеп, Горња и Доња Сушица, Дубрава, Србобран, Ковраге, Крњине, Осојане, Жач, Кош, Злокућане и многа друга. Албанци су често, чим би запалили неко село, поставили заседу поред села, у близини пута, па када би народ из запаљених села бежао, они би их пресретали и пљачкали, а неке и убијали, а млађе жене и девојке отимали. Српски сељаци су покушали организовање одбране, али то није ништа помогло, јер су Албанци били бројнији и боље наоружани. Већи део Срба из спаљених села избегао је у Црну Гору, а мањи део у Србију и у град Пећ.¹²²⁶

Од свих села у целој Метохији, у којима су живели Срби, једино је остало поштеђено село Добруша у општини Ђураковачкој, срезу источком, док и њега нису Албанци запалили 18. октобра 1941. И ово село је тада до темеља изгорело, а житељи су се склонили у град Пећ. Избегли Срби из попаљених села покушали су се после врате у своја спаљена села, али им то Албанци нису никако дозвољавали, него су наоружани навалјивали на њих и убијали их. Тако су покушали да се врате избегли Срби из села Ковраге, Дубрава, Стародворани, среза источког, потом из Витомирице и Радавца, среза Пећког, али су њих напали Албанци и поново их отерали из ових села. Избегле српске породице, које су се настаниле у Пећи,

¹²²⁵ АЈ, ДК, 110 – 249 – 714 – 719; Записник од 1. априла 1944. године, састављен у избегличкој карантинској станици у Равном Гају, Шекуларац Боривоје, трговац из Косова Поља, Крајиновић Стеван, земљорадник из Косова Поља, Брља Петар, земљорадник из Косова Поља, Кривокућа Јован, земљорадник из Помазатина, Булајић Анђа, домаћица из Кривога, Јовановић Радослав, ковач из Бресја

¹²²⁶ АЈ, ДК, 110 – 250 – 120 – 122

живеле су у врло тешким условима, јер нису могле са собом ништа понети. Албанци су их опљачкали тако, да су могли спасити само голи живот.¹²²⁷

Албанске власти су вршиле хапшења и интернације појединих Срба из Пећи. Све ове Србе они су послали у логор у јужној Албанији. Исто тако ниједан Србин није се појављивао на свом пољу да ради, јер Албанци, који су та поља већ окупирали, убијали су оне који би дошли на своје њиве. Из Пећи је одведено око 200 до 250 Срба и Српкиња у логор у јужну Албанију. Међу одведенима био је и велики број старих и болесних људи и жена. Одведени су: Типовић Радован, земљорадник и његове две кћерке; Гиличић Никола и његова болесна жена и син; др Булатовић Радован, лекар; Никчевић Петар, пензионер; Вучић–Селић, пензионер; Поповић Вуко, земљорадник, те његов брат и снаха; Павличић Милутин, земљорадник и његова три брата; Милатовић Арсо и Бора, браћа–оба учитељи; Вуковић Милан, земљорадник и његов отац Јован пензионер; Вујошевић Радош, учитељ; Крушчић Михајло, пензионер и његов син Љубо, студент технике; Дрљевић Миливој, студент права – њега су полицијски стражари приликом хапшења претукли; Јовановић пензионер; Шошкић Илија, студент; Марковић Душица, ученица, чији је отац већ био у логору; Филиповић Крсто, чиновник окружног уреда; Мијовић Арсо, пензионер и његов син Чедо, студент и многи други. Познат је случај у Пећи, да су Албанци ушли су у стан једнога Србина шофера, извели га из стана, а следећег дана, овај шофер нађен је мртав у једном потоку крај Пећи.¹²²⁸

Такође је познато да су из Црне Горе где су као војници били заробљени у Априлском рату, својим кућама у село Ђураковац ишли сељаци: Лопушина Раде, Бошковић Бошко, Николић Дмитар и Мијушковић. Њих су на путу, на месту званом “Бања” пресрели Албанци под вођством Максutowић Таира, земљорадника из Кашице и Ђемовић Назира, земљорадника из Црног Луга. Кочијашу, који је ове Србе возио наредили су, да се врати назад, а Србе су одвели у једну оближњу

¹²²⁷ АЈ, ДК, 110 – 250 – 120 – 122

¹²²⁸ АЈ, ДК, 110 – 250 – 120 – 122

кућу, у којој су их мучили и након мучења убили. Њихови лешеве нађени су унакажени 15 дана после тога случаја у једној јами близу те куће.¹²²⁹

Чим су Албанци видели да је југословенска војска разбијена и да одступа, одмах су приграбили власт. Њихове прве акције биле су вршене још у време слома југословенске војске. Они су на путевима пресретали групе југословенских војника српске националности и разоружавали их, а одмах после тога почели су са нападима на српско становништво у срезу пећком. У срезу пећком било је око 10.000 Срба и они су у односу према Албанцима чинили око једну петину становништва. У граду Пећи преузео је власт у своје руке и дошао на чело општине Сефедин Бег Махмудовић. У прво време Албанци су у Пећи из дана у дан манифестовали и прослављали своје ослобођење, а нарочито суботом ове су манифестације достигале врхунац. Обично тада, вршена су хапшења и интернирања Срба. До изражаја је дошла тада албанска организација “Црна рука”, коју је основао Косовски комитет, а чије је седиште најпре било у Косовској Митровици, а после је пренето у Приштину. После извршеног преврата у Пећи је руководио акцијом “Црне руке” један млади Албанац, иначе фашистички официр. Терор ове албанске “Црне руке” у Пећи састојао се у томе, да су чланови “Црне руке” упадали ноћу у куће виђенијих Срба који су требали бити ликвидирани и терали их да пију изломљено стакло са зејтином, тако да су сви они који су ово пиће попили умрли у највећим мукама.¹²³⁰

У Пећи је био истакнути члан “Црне руке” Зенел “барјактар”, који је своју акцију пренео из Пећи у Приштину, где је његово дело убиство Спире Каракушевића, јувелира у Приштини, пошто овај није хтео да плати своту новца којом је уцењен. “Црна рука” била је само огранак албанског Косовског комитета, коме су припадали неки албански бегови. Они су од слома Југославије очекивали поправљање свога материјалног положаја и повратак у старо феудално време,

¹²²⁹ АЈ, ДК, 110 – 250 – 120 – 122; Записник од 28. марта 1942. године, састављен у Канцеларији Комесаријата за избеглице у Београду, Пижина Перо из села Добруша, Бојић Данило, из села Добруша; Стругар Петар, из Пећи

¹²³⁰ АЈ, ДК, 110 – 250 – 120 – 122

што им се и испунило, јер су у своје руке узели најквалитетније земље и имања која су напустили Срби. Овај комитет био је крив за све неправде почињене од Албанаца над српским живљем, а да би се акција комитета спровела на Метохији и на Косову имао је комитет своје поверенике у свим албанским местима и насељима. Албанци су слепо извршавали сва наређења Косовског комитета и у потпуности извршавали циљеве и програм комитета: ликвидацију и чишћење Срба на Косову и Метохији. Албанци су бројна српска села спалили и све ствари од вредности опљачкали. У селу Витомирици запалили су сто српских домова а исто тако спалили су много српских кућа у Белом Пољу и Добруши.¹²³¹

У граду Пећи бројни однос српског и албанског становништва пред почетак рата априла 1941. био је у односу 55% Албанаца наспрам 45% Срба. У срезу пећком Албанаца је било нешто више: Срба је било око 40%, а Албанаца 60%. Овај бројни однос у току рата услед прогона од стране Албанаца нешто је поремећен. Тако на пр. у Пећи било је 55% Срба, а 45% Албанаца, јер су Срби са села у великој мери долазили у град, који се бар у неком временском периоду, чинио Србима као нешто безбеднији за њих. У селима, било је свега око 5% Срба. Сви остали делом су побегли у Србију или Црну Гору, делом су побијени, а извештан део отишао је у Пећ. У првој половини априла 1941, нарочито између 10. и 15. априла, албанско становништво у Пећи и околини добило је велике количине оружја из магацина југословенске војске. Поједини југословенски официри у тренуцима који су претходили капитулацији југословенске војске, у великој мери делили су становништву храну, а ову прилику искористили су Албанци из вароши и оближњих села да би прешли у пљачку оружја. Српско становништво, утучено услед пораза, остало је скоро потпуно ненаоружано.¹²³²

Напади на српско становништво Пећи и околине почели су 17. априла 1941. У току јавних манифестација широких слојева албанског становништва у Пећи, почела су после 17. априла убиства појединих Срба из Пећи и околине. У Пећи су

¹²³¹ АЈ, ДК, 110 – 250 – 128 – 129; Записник од 8. септембра 1943. године, састављен у избегличком карантину у Равном Гају, Драговић Момчило, насељеник у Пећи

¹²³² АЈ, ДК, 110 – 250 – 128 – 129

тих дана убијени: Вуко Новаковић, поручник југословенске војске; Рако Катнић, трговачки помоћник; Михајло Петровић, земљорадник – насељеник; Вукадин Микетић, земљорадник – насељеник; Рако Јокић, земљорадник – насељеник. У Пећи их је укупно било убијено око 15. У околини Пећи тих дана убијено је око 30 Срба: Радоња Мијовић, земљорадника из Загња; Богић Јововић, земљорадника из Раушића, све у срезу пећком. Жртва је било у селима: Стреоци, Барани, Гораждевац, Главчица, Будисавац, Брестовик, Добруша, Ђураковац. Сви ови Срби убијени су или из пушака, или су били линчовани и претучени на улицама од Албанаца. Терор у селима око Пећи био је много гори и тежи, него терор у самој Пећи. Услед тога је почело масовно силажење становништва из села среза пећког у град Пећ.¹²³³

Југословенске власти у Пећи смењене су одмах по капитулацији југословенске војске. Од југословенских власти функције су преузели виђенији Албанци из Пећи, међу којима су били најистакнутији: Цевад Бег Махмудбеговић, поседник из Пећи, који је постао срески начелник, и Сефедин Бег Махмудбеговић, бивши сенатор и народни посланик, који је постао председник општине. Све трговине и све занатске радње у Пећи одмах су преузете без икакве накнаде од стране албанских власти. Срби нису имали више права да буду сопственици или да воде ма какву врсту привредне делатности у граду. Никакве плате или пензије Србима више нису биле исплаћиване. Срби нису могли ни под којим условима постати држављани албанске државе, већ су за све време сматрани људима без држављанства. Срби су имали посебне легитимације, на основу којих им није било дозвољено да напуштају град, у било ком правцу и на било коју удаљеност.¹²³⁴

У току друге половине априла 1941. почело је масовно бегство становништва српске народности из срезова: пећког, источког, ђаковичког и подримског у Србију или Црну Гору. Утврђено је, да је око 75.000 Срба из ових срезова побегло

¹²³³ АЈ, ДК, 110 – 250 – 128 – 129

¹²³⁴ АЈ, ДК, 110 – 250 – 128 – 129

у Србију или Црну Гору, док је око 25.000 остало у градовима Пећи, Истоку, Ђаковици и селима у непосредној околини Пећи. Сва села насељена српским становништвом у даљој околини наведених варошица потпуно су напуштена. Пљачке, отимачине и убиства трајали су све до 28. априла 1941. године, када је у срезове: пећки, источки, ђаковички и подримски, ушла италијанска војска. Чим су умарширали италијански војни одреди наређена је обустава прогона српског становништва. Италијанске војне власти преузеле су војну команду над Косовом и Метохијом између 28. априла и 5. маја 1941. И поред тога што су прогони српског становништва били од стране италијанских власти забрањени, они су се наставили по селима и даље, мада у мањем обиму него до тада.¹²³⁵

Ова четири среза и формално су припојена Албанији и преко ње италијанској империји. У саставу империје они су остали све до капитулације Италије у септембру 1943, када су постали саставни део Албаније под немачком контролом. У Пећи је организована албанска фашистичка управа, која је била врховна управна власт у вароши и срезу пећком. На челу ове управе налазили су се Бајрам Гаш, родом из среза источког, који је пред рат живео као политички емигрант у Албанији и бивши југословенски учитељ из Пећи. Албанску фашистичку управу у Пећи сачињавало је око 100 Албанаца, који су већином из Пећи и околине. У овој управи било је и неколико Италијана који су мање учествовали у локалним прогонима од чланова управе Албанаца. Орган албанске фашистичке управе била је “Црна рука”, нека врста полузваничног извршног органа власти у Пећи и околини. Чланови “Црне руке” били су у исто време и чланови албанске управе, али се приликом прогона често наглашавало да обе ове организације немају никакве везе.¹²³⁶

Још у току трајања ратних операција у априлу 1941. Албанци са Метохије, највише из среза ђаковичког, почели су са паљевинама српских кућа по селима на

¹²³⁵ АЈ, ДК, 110 – 250 – 128 – 129

¹²³⁶ АЈ, ДК, 110 – 250 – 130 – 134; АЈ – ДК – 110 – 250 – 137 – 139; Записници од 2. децембра 1943. 12. и 15. јануара 1944. године састављени у Комесаријату за избеглице и пресељенике, Савелић Раде, пензионер, инвалид из Пећи

Метохији и појединачном убијању невиног српског становништва. Југословенске власти евакуисале су се из Пећи 10. априла 1941. Одмах након тога, око 5000 Албанаца из Пећи и околине напали су на касарне да би отели тамошње оружје. Око 20. априла Албанци су узели власт у Пећи у своје руке. На челу домаћих Албанаца налазили су се: Џевад Махмудбеговић, поседник из Пећи, који је постао окружни начелник; Сефедин Махмудбеговић, који је постао председник општине, такође поседник из Пећи; Рифат Махмудбеговић, поседник из Пећи, који је постао касније срески начелник среза источког, а сада се налази у Пећи; Неџиб Башић, бивши шеријатски судија и народни посланик, који је касније постао албански министар; трговци Љођић, два брата из Пећи, у чијој су се кући одржавали сви састанци домаћих Албанаца на којима су се доносиле одлуке о прогонима Срба.¹²³⁷

За Србе су се заузимали: Шабан Реџић, касније председник општине стреочке у срезу пећком, који је спасао изванредан број Срба у Пећи, приликом покоља почетком децембра 1943. и Шаћир Маљушагић, трговац из Пећи. Италијанске трупе формално су извршиле анексију Метохије Албанији 2. маја 1941. Прва убиства Срба у Пећи догодила су се у току демонстрација, извршених против српског становништва у Метохији, на дан 31. маја 1941. Маса на улици, која је бројала преко 1000 људи, навалила је на све Србе, који су се на улици нашли. Четири Србина линчована су на пећким улицама. Међу њима се налазио Вуко Новаковић, бивши монополски чиновник у Скопљу. Истог дана убијен је и Вукадин Микетић, радник, а са њим заједно и Рако Брајовић, радник. Сви они убијени су убодима ножевима и тучом док нису издахнули у најтежим мукама. Убијен је и на улици и један Црногорац, који је дошао у Пећ у циљу куповине жита. Сва ова лица затекла су се случајно на улици и ту убијена.¹²³⁸

Сви становници Пећи српске народности крили су се за време ових догађаја по својим кућама. Војне власти у Пећи биле су искључиво италијанске.

¹²³⁷ АЈ, ДК, 110 – 250 – 147 – 152

¹²³⁸ АЈ, ДК, 110 – 250 – 147 – 152

Жандармерија, тј. карабињери, била је такође искључиво италијанска. Цивилне власти биле су искључиво у рукама Албанаца. Они су држали општину и градску полицију. Ову градску полицију на дан демонстрација, 31. маја 1941, увече, италијанске власти после извршених убистава су разоружале. Италијанске власти су према српском становништву имале коректан став и у више махова интервенисали су у корист српског становништва приликом прогона који су над њима вршени. Овај однос променио се после прве половине јула 1941, од када су италијанске власти почеле са масовним интернацијама српског становништва из срезова: пећког, источког, ђаковичког призренског, грачаничког, урошевачког и гњиланског.¹²³⁹

После 31. маја 1941, у Пећи није било више убистава Срба. Убиства у селима из околине Пећи и из околних срезова настављала су се, међутим, несмањеном жестином. Од 25. априла 1941. па све до 15. маја 1941, извршено је sukcesивно спаљивање свих српских села у општини баранској, у срезу пећком. У општини главичкој, срез пећки, спаљена су села: Бокшићи, Милићевићи, Долово, Дреновац, Горњи Петрич, Доњи Петрич, Клинчина, Сврке, Љешани и Главичица. Целокупно српско становништво из ових села протерано је. Жене и деца отишли су у Пећ или за Црну Гору. Мушкарци су у највећој мери побегли за Србију, а мали број остао је у Пећи. У општини будисавачкој, срез пећки, спаљена су сва српска насељеничка села. У општини стреочкој, срез пећки, спаљене су све српске насељеничке куће.¹²⁴⁰

Албанци су по правилу вршили спаљивања свих насељеничких села и свих насељеничких кућа у селима. Куће Срба староседелаца пљачкали су, отимали имања домородаца и стално вршили одвођење жена и девојака из ових кућа. У општини главичкој у току вршења ових паљевина убијени следећи Срби: Милован Балевић, земљорадник из Горњег Петрича; Милић Јанковић, земљорадник из Доњег Петрича; Благо Орловић, земљорадник из Горњег

¹²³⁹ АЈ, ДК, 110 – 250 – 147 – 152

¹²⁴⁰ АЈ, ДК, 110 – 250 – 147 – 152

Петрича. У Дреновцу су убијени: Живко Јовановић, земљорадник; Добривоје Јовановић, земљорадник; Петар Златић, земљорадник и Јован Красић, земљорадник. У Долову су убијени: Живко Гарић, земљорадник и Петар Гарић, земљорадник. У Дугоњиву убијени су: Јован Рашковић, Сташа Сташић, Петар Сташић, сви земљорадници мештани Срби. У селу Главичици убијена је и једна жена, презименом Златичанин, удовица. Сва убијања по правилу вршена су из пушака.¹²⁴¹

Одвођења жена и девојака Српкиња од стране Албанаца и њихово задржавање у албанским кућама у циљу одржавања полних односа са њима вршена су у овим селима стално. Из села Главичице, срез пећки, одведена је Петкана Микић, жена Славка Микића, кога су претходно Албанци – Руговци убили на путу. Одведена је исто тако и Мирка Орловић, девојка, кћи Јаће Орловића, земљорадника из Горњег Петрича. Петкану Микић одузели су и задржали себи Албанци из села Црмљане у срезу Ђаковичком. Мирку Орловић отели су Албанци–католици из Доњег Петрича и она је одведена присилно у кућу Деда Дакића, Албанца из Доњег Петрича.¹²⁴²

Одмах после извршења ових првих прогона Срби су се почели бранити оружјем. Становници села Добруша, у срезу источком, бранили су се читавих 24 часа, након чега су Албанци успели освојити село и онда га спалили у потпуности. Овом приликом погинуло је 6 или 7 Срба–насељеника и једна жена. Италијанске трупе дошле су још за време вршења самог напада Албанаца на село, али нису интервенисали у корист српског становништва. Село Витомирица, у општини новоселској, срез пећки, спаљено је већим делом. У селу Злокућане тамошњи католички свештеник, патер Тома, родом из Босне, заштитио је српско становништво села. Он је успео приликом првог таласа ових прогона да спасе Србе од уништења и смрти. Он је био принуђен због оваквог свог става да побегне испред Албанаца са села у Пећ. Албанци католици учествовали су у овим

¹²⁴¹ АЈ, ДК, 110 – 250 – 147 – 152

¹²⁴² АЈ, ДК, 110 – 250 – 147 – 152

прогонима српског становништва заједно са Албанцима Муслиманима. Између ових група Албанаца у том погледу није било никакве разлике. Сукоби који су међу њима касније избили, нису имали никакве везе са прогонима српског становништва. У овим прогонима подједнако сурови и окрутни били су и једни и други.¹²⁴³

Одмах после сукоба који су избили половином јула 1941, у Црној Гори италијанске власти приступиле су масовним хапшењима и интернацији свих Срба на Косову и Метохији, које су могли ухватити. Овом приликом хапшени су и интернирани само Срби. Албанци нису дирани уопште. У вршењу интернирања није прављена никаква разлика између насељеника (колониста) и староседелаца српске народности. Прва колективна интернација извршена је 18. јула 1941. После ове интернације извршено је још неколико других до краја јула 1941. године. Осим у Пећи интернације су вршене, и у Гњилану, Урошевцу, Липљану, Призрену, Истоку, Ђаковици и Приштини, као и у свим околним селима. Пре колективних, масовних интернација вршених у другој половини јула 1941, у Пећи је извршена само једна индивидуална интернација. Том приликом интерниран је судија Велимир Лекић из Пећи.¹²⁴⁴

Чим су се Албанци докопали оружја (из војних магацина југословенске војске) напали су на српска села у срезу Ђаковичком и то по организованом договору свако албанско село навалило је на суседно српско село. Србима је било тешко да се одбране јер су Срби – војни обвезници били мобилисани 1941. године. У раздобљу од 8. до 12. априла 1941. Албанцима је успело да очисте готово целу Метохију од Срба. Остало је непокрено свега неколико српских породица у околини пећкој. Албанци су убијали у срезу Ђаковичком све што је

¹²⁴³ АЈ, ДК, 110 – 250 – 147 – 152

¹²⁴⁴ АЈ, ДК, 110 – 250 – 147 – 152; Записник од 28. јануара 1944. године, састављен у Комесаријату за избеглице и пресељенике, Дедовић Љубо, полицијски писар у пензији, из Пећи; Вулевић Станко, студент права из Пећи; Гилић др Војислав, лекар из Пећи; Вукотић Вајо, поседник из Пећи; Милошевић Божидар, земљорадник из Пећи

српско, а Срби нису имали заштиту ни од кога. Сматра се да је у 4 среза у Метохији убијено око 2.000 Срба, што мушкараца, жена и деце.¹²⁴⁵

У селу Дубрави убијено је 15 људи, жена и деце а осталим мештанима је успело да побегну у Црну Гору, или у Приштину. Неки Срби су одмах успели да се пребаце у Србију. Највећи део Срба из среза Ђаковичког успео је да се пребаци преко Чакора у Црну Гору. У Метохији тада није било ни једног српског насеља са колонистима. Остао је један број староседелаца у Ђаковици и селу Лоћанима, општина Дечани, као и у срезу подримском и то у селу Велика Хоча. Још године 1941. преко 5000 Срба прешло је из Метохије на подручје данашње Србије. Што се тиче Срба које су убили Албанци, утврђено је да је у општини Рзњић у селу Лубарди убијено 56 лица, а том приликом је срушена и православна црква у Лубарди. У истој општини у селу Раставица убијено је од Албанаца око 150 Срба а и овом селу срушена је православна црква. У општини дечанској убијено је и бачено у Бистрицу око 200 Срба, највише жена и деце. Највећа пак зверства извршили су Албанци у општини Јуник у којој је побијено око 400 Срба и разрушена православна црква у селу Пацају. Албанци су починили зверства и у околини саме Ђаковице где су на мосту на реци Еренику сачекивали избеглице из среза подримског, те су ту без разлике старо или младо, мушко или женско, побили преко 500 Срба. Све ове жртве пале су од албанског ножа.¹²⁴⁶

Још пре званичне југословенске капитулације, одмах после бомбардовања Београда, побунили су се дренички Албанци, који су напали Србе у дреничком срезу, и као по договору у свим срезовима Метохије, по истом утврђеном плану. У срезу дреничком Срби чинили су једну трећину становништва, а насељеници – колонисти су били у претежној већини међу Србима. Од насељених Срба колониста највише је било Црногорца, затим су по бројности били: Србијанци, Личани, Босанци и Далматинци. У општини облићевској, председник општине

¹²⁴⁵ АЈ, ДК, 110 – 622 – 367 – 368

¹²⁴⁶ АЈ, ДК, 110 – 622 – 367 – 368; Записник од 7. септембра 1943. године, састављен у избегличком карантину у Равном Гају, Оташевић Лазар, настањен као колониста у Дубрави, среза Ђаковица

Садик Љутан, Албанац који је преузео власт силом, исто је тако наредио да се Срби иселе у року од 24 сата и да собом не смеју ништа од ствари понети, чак ни бољу одећу а камоли храну. Албанци су упали у неке српске куће у Крс брду и убили три Србина и то Петра Драшковића, Петра Крстића и Светислава – Лака Спасића. Сличан поступак спровели су Албанци у свих седам општина среза дреничког.¹²⁴⁷

У селу Преловцима општине пољаначке, убили су тих дана на жандармеријској станици Петра Жижића, земљорадника из Краљице, затим Благоја Вујовића из села Ћиреза исте општине, те Гојка Обрадовића, поднаредника југословенске војске из Србице, раније пореског чиновника, те још шесторицу других Срба, који су били на дужности у жандармеријској станици у Преловцима. Међу њима је био један резервни капетан југословенске војске родом из Ужица. Све ове људе након извршеног убиства бацили су у поток испод села Преловаца. Српско становништво, напустивши села, дошло је у среско начелство у Србицу и ту смо остали око 10 дана, а тада је издато наређење италијанских војних власти да се Србима врате имања и да се Срби врате у своја села и својим кућама. По повратку у своја села Срби су пронашли потпуно разрушене и празне домове, јер су домаћи Албанци опљачкали све ствари, сву стоку и сав пољопривредни алат. Повратак Срба изазвао је још већи гнев код Албанаца, те су по свим српским насељима настављена убијања Срба. У Краљици на својој њиви убијен је од Албанаца Благога Рогановић, благајник општине пољаначке и Драго Марковић, земљорадник из истог села. Милики Јауковићу бацили су ноћу бомбу у један део куће где се настанио и који није изгорео, но на срећу остали су сви чланови породице неповређени. У Крс брду погинуо је Марко Драшковић.¹²⁴⁸

По околним селима побили су Албанци још око 60 Срба и међу њима Вукомана Мартиновића, раније председника општине обилићевске, староседеоца.

¹²⁴⁷ АЈ, ДК, 110 – 622 – 369 – 371

¹²⁴⁸ АЈ, ДК, 110, 622 – 369 – 371

Главни носиоци албанских злодела поред Шабана Полуже и Садика Љутана били су још Мула Брахим, хоџа из Пољанца, Јусуф Градица, раније председник општине Чикатовачке, Садик Зенел из Обриња – “Бајрактар” и Реџеп Војводић из Лауше. Реџеп Војводић био је и председник општине у Србици. Међу главним покретачима терора над Србима “истакли” су се и Исо Зумберовић из Преказа, општине србичке, потом Синан Зонић из Дошевца, општине пољаначке као и Рушид Зонић из исте општине. Из Броћне, општине обилићевске, истакао се као прогонилац Срба, Реџеп Отић са своја три брата који су правили злочине у друштву са Мула Иљазом, хоџом из Броћне. У селу Турићевцу водили су нападе на Србе Ђемо Љутак и Реџо Љутак а у Обилићеву Азем Смак и Амед Џемаил. Сви Албанци без разлике, нељудски су се понели према Србима и Срби нису могли наћи заштите ни код једног Албанца.¹²⁴⁹

Одмах на почетку окупације су почела страдања у Голешкој парохији пљачкањем српских домова, нарочито код колониста (насељеника) а који су се налазили у селима: Врелу, Ариљачи, Великој Слатини, Помазатину, Коморану, Фуштици, Доњем Забелу, Кривову, Враголија, Луг, Магура, Потуровци, Велика Добрања, Чучуљага, Вршевице, а мало касније, тј. после више од месец дана, Албанци су пљачкали и староседеоце у Скуланову, Лепини, Радеву и Батусу. Сва ова села налазила су се у срезу грачаничком, бивше Бановине Вардарске, општине голешке којој је седиште било у селу Радеву.¹²⁵⁰

У овој парохији су 1941. године страдала следећа лица: Петар Бањеглавић, земљорадник из села Помазатина, који је погинуо је 19. априла 1941. године, код куће од стране Албанаца. Раде А. Маревећ, земљорадник из села Помазатина погинуо је 19. априла 1941. године код куће од стране Албанаца. Станко Поповић, земљорадник из с. Кривова погинуо је 19. априла 1941. код куће од стране

¹²⁴⁹ АЈ, ДК, 110 – 622 – 369 – 371; Записник од 7. септембра 1943. године, састављен у избегличком карантину у Равном Гају, Дамјановић Симо, насељен као колониста у Крс брду, општина Обилићево, Јауковић Милика, насељен као колониста у селу Краљици

¹²⁵⁰ *Шиптарски геноцид над Србима у 20. веку, Документа Архиве Епархије рашко – призренске и косовско – метохијске* (даље Шиптарски геноцид), Грачаница – Београд, 2008, стр. 82 – 85; Извештај пароха Голешког према тражењу Намесништва бр. 216/47 год.

Албанаца. Видосава С. Поповић, кћи Станка, стара 10 година, убијена је истог дана од стране Албанаца. Стеван Угарковић, земљорадник из с. Потуровца убијен 23. априла 1941. године код своје куће од стране Албанаца. Миладин Безмаревић, земљорадник из с. Кривова убијен је 14. маја 1941. године у с. Врелу од стране Албанаца. Новак Савићевић, земљорадник из с. Кривова убијен је 29. августа 1941. године на путу који води за Велику Слатину од стране Албанаца. Миливоје Савићевић, син реченог Новака убијен истог дана и на истом месту, од стране Албанаца. Пеко Ковач, земљорадник из с. Кривова, убијен је 29. августа 1941. године на путу који води за Велику Слатину од стране Албанаца. Матија, брат Марка Радоњића, земљорадника из Врела, убијен је истог дана и на истом месту од стране Албанаца. Симо Петровић, земљорадник из Врела убијен је 29. августа 1941. године на путу који води за Велику Слатину од стране Албанаца. Илија Грубишић, земљорадник из Помазатина убијен је 3. октобра 1941. године код куће од стране Албанаца. Божо Биговић, земљорадник из Добраћа убијен је 3. октобра 1941. године на путу за Слатину од стране Албанаца. Милан Биговић, син Боже Биговића убијен је истог дана и на истом месту од стране Албанаца. Никола Угарковић земљорадник из села Потуровца убијен је 8. октобра 1941. године код куће од стране Албанаца.¹²⁵¹

Окупација парохије сочаничке извршена је ноћу 17. априла 1941. године од стране немачких моторизованих јединица, које су прошле друмом од Краљева за Косовску Митровицу. Пошто није било никаквих борби, те су прве јединице прошле без задржавања. Друге јединице, које су наступале, задржале су се, код основне школе и свештеничког стана, око десет дана. Том приликом Немци су избацили напоље сву школску, парохијску и црквено – општинску архиву, а по селима се нису кретали. Народ ове парохије био је непријатељски расположен према окупатору, јер је предосећао нове муке и патње, које му је окупација доносила. Ово предосећање народ је доводио у везу са окупацијом из прошлога

¹²⁵¹ *Шиптарски геноцид.*, Грачаница – Београд, 2008, стр. 82 – 85; Извештај пароха Голешког према тражењу Намесништва бр. 216/47 год.

рата када је обешено 13 Срба овог краја, на челу са покојним свештеником Вићентијем Симићем из Сочанице.¹²⁵²

Према српској цркви и српском народу окупатор је заузео непријатељски став. Сваки скуп православних Срба, па макар био и верски, он је сматрао као припремање завере. Стога, народ овога краја, за све време окупације, није смео да се окупља на молитвеним скуповима и да обавља уобичајене литије. У почетку окупатор није вршио никаква насиља у овоме крају, али по своме доласку дао је сву управу и полицијску власт Албанцима. Они су створили своју жандармерију и распоредили је по српским селима. Албански жандарми свакодневно су претресали српске куће и пљачкали све што је било од вредности. Виђеније Србе тукли су и мучили.

У први мах највећи терор употребљен је против грађана села Борчане. Суседни Албанци, у намери да би опљачкали ово богато насеље, стално су клеветали, код својих жандарма и Немаца, да су грађани овога села комунисти и да припремају оружани напад против њих и окупатора. Стога, ноћу између 5. и 6. јула 1941. године, једна већа група албанских жандарма упутила се из Слатине за село Борчане и напала на предстражу села, која је чувала своје село од евентуалне албанске пљачке. Пошто су сутрадан, грађани истог села, пружили отпор албанским жандармима, тај акт отпора је албанцима добродошао да убеди Немце у своје ставове. Албанци су исто село опљачкали и спалили. Том приликом погинуло је пет Срба, и то: Ранко и Милош Петровић из Борчана, Дмитар и Самаило Јанићијевић из Руцманца и девојка Рајна Стевановић из села Брзанца.¹²⁵³

Око 25. септембра 1941. године једним споразумом између виђенијих Срба и Албанаца, а по наређењу Немаца створена је као привремена граница између српских и албанских села „Церањска река“. По том споразуму сви албански

¹²⁵² *Шинтарски геноцид*, Грачаница – Београд, 2008, стр. 108 – 113; Извештај пароха сочаничког, Младена Раденковића, свештеника.

¹²⁵³ *Шинтарски геноцид*, Грачаница – Београд, 2008, стр. 108 – 113; Извештај пароха сочаничког, Младена Раденковића, свештеника.

жандарми напустили су српска села и преселили су се преко те новостворене границе. Стварање ове привремене границе и географски положај исте, дао је повода за међусобно чарке и сукобе. Осећајући се моћнијим, услед подршке који су имали од стране окупатора, Албанци су, 7. октобра 1941. године, по други пут, оружаном напали на село Борчане. Том њиховом нападу, мештани истог села, пружили су отпор и борба је трајала 24 часа без прекида. Приликом овог напада погинула су два становника поменутог села, и то: Вукоје Цветковић и Данило Симић. Пошто су Албанци у људству били бројнији и технички наоружанији, Срби су морали прекинути борбу и, са својим фамилијама, напустити село и удаљити се преко старе границе (која је била између Србије и Турске до 1912. године), у правцу Србије. Тада се Албанцима пружила прилика да несметано опљачкају и спале село Борчани, а такође и села: Руцманци и Брзаници. Истом приликом, они су у селу Борчанима опљачкали и српску православну капелу.¹²⁵⁴

После неколико дана, од тог догађаја, партизани су срушили железнички мост на реци Ибру код села Придворица. То је дало повода Немцима, да дозволе Албанцима, да опљачкају и спале сва села која су се налазила, у близини истог моста, с једне и с друге стране реке. Њиховом нападу Срби су пружили отпор, али без успеха. Том приликом опљачкана су и спаљена следећа села: Слатина, Сочаница, Вуча и Придворица. Овај догађај збио се 14. октобра 1941. године.¹²⁵⁵

Пљачкање и паљење ових села трајало је неколико дана. Тада је погинуло од стране Албанаца шеснаест (16) Срба – људи и жена, који су се, приликом пљачкања и паљења задесили код својих кућа или су пак учествовали у борби.

У селу Слатина, 14. октобра 1941. године, године убијени су Петар Настић, Богдан Младеновић и Даница Миљојковић, сви из Слатине. Дана, 15. октобра 1941. године, пошто су претходно мучени свакојаким мукама – убијени су а потом спаљени у кући Вукашина Милосављевића на месту званом „Лука“ у селу

¹²⁵⁴ *Шинтарски геноцид*, Грачаница – Београд, 2008, стр. 108 – 113; Извештај пароха сочаничког, Младена Раденковића, свештеника.

¹²⁵⁵ *Шинтарски геноцид*, Грачаница – Београд, 2008, стр. 108 – 113; Извештај пароха сочаничког, Младена Раденковића, свештеника.

Сочаници: Игњат Милошевић и Богдан Костић, обојица из Сочанице. Истога дана погинули су у борби са Албанцима: Мирко Андрић из Придворице на месту „Сеоска чука“ изнад села Сеоца и Игњат Миладиновић из Вуче на месту „Орлић“ више села Придворице. Такође тога дана убијена је код своје куће Јагода Милуновић из Придворице. Дана, 16. октобра 1941. године, убијени су а потом спаљени у својој кући, муж и жена Ђурђе и Софијана Лакићевић из Поповаца и Илинка Миливојевић из Придворице. Истога дана заклани су код својих кућа: Глигорије Милојевић, Милић Трифуновић и Љубомир Миладиновић, сви из Вуче. Дана, 18. октобра 1941. године убијен је а потом бачен у Ибар испод железничке станице „Бањска“ Божидар Милојевић из Сочанице и 19. октобра 1941. године убијена је код своје куће Даница Јанковић из Слатине.¹²⁵⁶

Стање у Призрену за време 1941. године. Призрен је пао у руке окупатору дана 9. априла 1941. године. Заузеле су га немачке војне снаге. Сутрадан су се Немци повукли, у страху да не буду опкољени, јер су се у околини Призрена налазила два пука југословенске војске. И тако је Призрен остао без ичије власти. Да не би дошло до пљачке или напада муслимана и католика на Србе потписан је споразум са једним угледним муслиманом и једним угледним католиком. Тзв. грађанска полиција одржала је ред у Призрену 30 сати, док се није поново вратила у Призрен југословенска војска. У то критично време није пала ниједна српска глава, нити је ко опљачкан. Између 11. и 12. априла, у Призрен су ушле југословенске снаге да би га поново напустиле 14. априла када су Немци поново ушли у Призрен и заузели га после четворочасовне тешке борбе уз приличан број жртава са обе стране. Од овог дана почињу Срби да страдају. Прва жртва пала је 15. априла 1941. године и то Манојло Јовановић, лончар из Призрена, кога су муслимани на превару извукли из куће и ван варошице, после мучења и касапљења убили. Тога дана је убијен, пошто је претходно мучен и ножем исечен по целом телу, Милан Стефановић из Призрена.¹²⁵⁷

¹²⁵⁶ *Шиптарски геноцид*, Грачаница – Београд, 2008, стр. 108 – 113; Извештај пароха сочаничког, Младена Раденковића, свештеника.

¹²⁵⁷ *Шиптарски геноцид*, Грачаница – Београд, 2008, стр. 116 – 118; Извештај о затирању Српства у Призрену, Православно архијерејско намесништво призренско

Дан – 17. април 1941. године, био је страшан дан за Србе у Призрену. Тога дана су ушле италијанске војне снаге, које су Призрен преузеле од Немаца. Пошто је дисциплина код Италијана била слабија албанске муслиманске масе су се осиле. На све стране се пуцало. Настала је пљачка по кућама и дућанима. И тада је почело пљачкање Богословије. Италијански командант је спречио даље одношење богословске имовине. После овога је сва имовина која је преостала пренета у приватну кућу и трудом и протођакона Петка Трифуновића, професора Богословије и служитеља Богословије сачувана током целог периода окупације. Тога дана је настала хајка на Србе. И поред тога што су сви Срби били сакривени по својим кућама ипак је тога дана платило животом четири Србина. Они су одведени из куће силом и уз мучење убијени: Милић Поповић, жандармеријски наредник у пензији, Андреја Фишић, самарџија, Љубинко Марјановић, студент и његов брат Владимир Марјановић, гимназиста, сви из Призрена.¹²⁵⁸

Следећег дана, 18. априла убијен је и зверски унакажен од муслимана у Призрену, Чедомир Ђорђевић, земљорадник, из Влашње, на путу за Средачку жупу. А у непосредној близини Призрена у селу Душановцу убијени су и зверски унакажени Видосава Шибалић, домаћица, Душан Шибалић, земљорадник и Велизар Милатовић, ученик гимназије, сви из Душановца. Дана 20. априла 1941. године, убијен је од муслимана – Албанаца Ђорђе Крстић, земљорадник из села Дамњана. У селу Душановцу поред именованих настрадао је још изванредан број Срба насељеника. Њих су муслимани побили и затрпали у бунаре да би им се изгубио траг. Део српског живља из овог села успео је да пребегне у Србију и то је остало живо и вратило се после рата на своја огњишта, али се већи број није вратио, што је довело до тога, да се верује гласинама, да је изванредан број Срба побијен и затрпан по бунарима овог села.¹²⁵⁹

¹²⁵⁸ *Шиптарски геноцид*, Грачаница – Београд, 2008, стр. 116 – 118; Извештај о затирању Српства у Призрену, Православно архијерејско намесништво призренско

¹²⁵⁹ *Шиптарски геноцид*, Грачаница – Београд, 2008, стр. 116 – 118; Извештај о затирању Српства у Призрену, Православно архијерејско намесништво призренско

Окупација у парохији Великохочкој и Ораховачког среза подримског почела је од априла 1941. године. Опште држање српског народа приликом доласка окупаторске власти и трупа било је лојално и покорно, а српски став према окупатору био је тај, да му се освети у датој прилици. Прва страдања отпочела су од априла месеца 1941. године. Погинули су од Албанаца 1941. године: Никола Гарић, Велика Хоча, убијен на раду у винограду; Деспот Банзић, Оптеруша; Станислав Лукић, Велика Хоча, чобанин у планини; Љубомир Божанић, Оптеруша, зидар, Швањ. Мост; Сава Банзић; Јевта Мицић, Велика Хоча, зидар у шуми; Драгољуб Илић; Благоје Илић; Тома Поповић.¹²⁶⁰

Ратни злочини на Косову и Метохији 1942. године

Почетком 1942. године терор Албанаца против Срба се повећао. Кратко време после припојења Урошевца Албанији, ушао је у албанску владу као министар саобраћаја, а после као потпредседник владе Агушевић Илијаз, бивши посланик среза неродимског у југословенској скупштини. Он је највише подстрекивао Албанце на злочине против Срба. Често пута долазио је из Тиране у Урошевац, где је одржавао скупштине са Албанцима. На овим скупштинама обично је помирљиво говорио у погледу односа Албанаца према Србима. Поверљиво је Албанцима давао инструкције, да наставе са што жешћим терором против Срба. Сваки пут после његовог одласка настали су појачани прогони Срба. Прогони Срба у 1942. манифестовали су се углавном у пљачки српске имовине. Осим тога било је много случајева уцењивања Срба. Било је такође и више случајева насилног одвођења српских девојака. Осим тога догађали су се и појединачни случајеви одвођења одраслих људи. Одведеним људима изгубио се сваки траг.¹²⁶¹

¹²⁶⁰ *Шиптарски геноцид*, Грачаница – Београд 2008, стр. 122 – 124; Извештај свештеника Илије Столића из Велике Хоче.

¹²⁶¹ Архив Југославије, Државна комисија за утврђивање података о злочинима окупатора и њихових помагача Југославије, Фонд 110, 249 – 543 – 545, Записник од 17. фебруара 1944. године, састављен у Комесаријату за избеглице и пресељенике у Београду, Божић Јован, свршени ученик трећег разреда учитељске школе из Урошевца

У јесен 1942. године у селу Влашка Бара, удаљеном 4 км од Урошевца, убијен је Јован Копривица на свом имању из пушке. У Урошевцу убијен је из заседе Благоје Бува у току децембра 1942.¹²⁶² Уцене српског становништва отпочеле су одмах после капитулације југословенских трупа, а учестале су нарочито од 1942. године. Ове уцене вршене су највише у вези са отмицом деце. Албанци су обично тражили децу која су чувала стоку и одводили је. После тога пристајали су да децу врате њиховим родитељима, али само под једним условом, да се претходно плати свота новца коју траже. Деца су одвођена, отимана па је за њих плаћан откуп од 300 до 500 албанских наполеондора. У току зиме 1941/42. наставиле су се пљачке и паљевине и уцењивање. Пољске радове на српским удаљенијим имањима радили су Албанци и узимали приход од њих. Убиства Срба у општини Бабушкој продужена су и у току 1942.¹²⁶³

У Бабушу су Албанци, међу којима је било и униформисаних жандарма упали у кућу Радована Пауновића. Из куће су одвели Рајка Пауновића, његовог брата и Раду Огњановића, који је из Муацир Бабуша дошао у Бабуш. Обојицу су одвели до села Сврчине и ту их убили после злостављања. Њихови лешеве који су касније пронађени били су избодени ножевима. Очи су им биле извађене. После убиства, а можда и пре њега, обојица су прободени кроз грудни кош кољем и набијени на ово коље тако да су две половине тела висиле са обе стране коља. Само коље са набоденим лешевима зарили су на дно речице Неродимке, тако да су им главе и горњи део тела били загњурени у воду, док су им само ноге вириле изван водене површине.¹²⁶⁴ У марту 1942. убијен је из пушке Влајко Ристић, земљорадник из Сврчине, када се вратио да после расељавања села да би понео са собом неке предмете свога покућства. Јула 1942. убијени су Серафим Петровић из Бабљака и Гојко Ђерисило из Ораховице. У селу Папаз убијен је неки Димо, насељеник са Шар – планине заједно са својим сином.¹²⁶⁵ Срби насељеници општине бабушке протерани су их својих села у току 1942. Они су отишли за

¹²⁶² АЈ, ДК, 110, 249 – 547 – 551

¹²⁶³ АЈ, ДК, 110 – 249 – 554 – 557

¹²⁶⁴ АЈ, ДК, 110 – 249 – 554 – 557

¹²⁶⁵ АЈ, ДК, 110 – 249 – 554 – 557

Липљан, Суви До, Урошевац и Старо Грацко. Ова протеривања вршена су да би се поједини делови Косова очистили од српског становништва.¹²⁶⁶

Срби из Појатишта који су имали имања додељена аграрном реформом лишени су ових имања у току 1942. Исто тако одузета су имања која су била удаљена од породичних кућа. За све време окупације Срби мушкарци нису смели излазити из кућа у којима су становали. Сви су зазидали прозоре каменом или циглама, бојећи су ноћних напада, који су били врло чести. Имања у близини кућа обрађивале су жене и деца. За сваки излазак мушкараца из својих кућа сви су морали имати чуваре Албанце из истих села. Свако село у коме је било Срба, имало је по неколико чувара. Појатиште је имало неколико чувара, четворицу од њих који су били стални, село је плаћало по 20 до 30 наполеондора месечно сваког. Сваки појединац, Србин, који је желео да га један од чувара одведе до најближе варошице или у поље на имање морао је накнадно да овог чувара плати. Један дан оваквог чувања појединца плаћао се обично по један албански наполеондор. Сем утврђене плате у новцу, село је било дужно да храни чуваре. Мештани су морали да обављају све пољске послове својих чувара.¹²⁶⁷

За све време као и у току целе 1942. напади на поједине куће настањене Србима у свим селима косињске општине вршене су без икаквог прекида. Сви напади били су и због пљачке стоке. У току 1942. отпочеле су и паљевине појединих зграда. Прво су запаљене куће Спире Слеччевића, његовог брата Максима Слеччевића и Обрена Шешлије, земљорадника из Влашке Баре. Све нападе, убиства и паљевине вршили су Албанци из суседних села. У току 1942. убиства у косињској општини су настављена. У селу Влашка Бара убијен је Годор Станковић у својој кући из пушке. После је убијен Митар Поповић, земљорадник из истог села. У Шљивову је убијен Апостол Живковић, земљорадник, такође из пушке. У Косињу су убијена тројица земљорадника староседеоца. Такође је убијен и Диме Стошић, који је у забрану, где је пошао у сечу дрва, ухваћен и

¹²⁶⁶ АЈ, ДК, 110 – 249 – 564 – 567

¹²⁶⁷ АЈ, ДК, 110 – 249 – 568 – 571

одведен, па уцењен са 100 албанских наполеондора. И поред тога што је његова породица положила тражену своту Стошић је убијен а сва његова стока опљачкана. У истом селу приликом копања кукуруза убијен је и неки Витомир, земљорадник. После засеока Шљивово, расељено је село Влашка Бара крајем марта 1942. У исто време расељени су Срби и из Старог Шљивова и Кошара. И ова села су порушена. У косињској општини Срби су остали да живе само још у селима Косињ и Трн. Сви тамошњи Срби су староседеоци. Сви Срби који су расељени са села отишли су за Урошевац, где су смештени по приватним кућама и шталама.¹²⁶⁸

На дан 27. јуна 1942. дошао је у званичну посету у Приштину, председник албанске владе Мустафа Круја, који је тај дан одржао на тргу у Приштини говор, у којем је између осталог рекао, да су Албанци за 25 година у Југославији убијани и пљачкани, а сада се указује прилика сваком Албанцу, “да свакоме ко није за Велику Албанију, да куршум у леђа, јер ноћ решава све проблеме”. После овога говора настао је јачи терор Албанаца према Србима. Тако су Албанци за време од 27. јуна до 30. јула 1942. убили 21 Србина и 3 ранили у срезу грачаничком. Толико их није погинуло од слома Југославије па до 27. јуна 1942. Осим тога, албанске власти су хапсиле безразложно многе угледне Србе и држали их у затвору дуже времена без икаквог саслушања или пресуде. Неке ухапшене Србе одводили су директно у префектуру и тамо су их албански жандарми злостављају тако, да су неки од задобијених повреда у затвору умрли.¹²⁶⁹

Уочи доласка председника албанске владе, 26. јуна 1942, ухапшено је у Приштини 17 угледних Срба. У то време убијен је у селу Крајиште надзорник рудника “Голеш” са сином. Код села Липљана убијен је предузимач Роченовић Илија, а Савић Милан, студент медицине тешко је рањен и отпремљен у болницу у Приштину. Такође су убијени Гуцић Војин и Милан, земљорадници из села Добротина. У непосредној близини Приштине, 29. јула 1942, убијен је у пољу

¹²⁶⁸ АЈ, ДК, 110 – 249 – 572 – 574

¹²⁶⁹ АЈ, ДК, 110 – 249 – 654 – 655

Мрђеновић Александар, ученик седмог разреда гимназије из Приштине. Он је убијен баш када је жњео жито као надничар, да би прехранио себе и своје родитеље. После убиства Албанци су га још ножем преклали. Његова сахрана била је 31. јула 1942. и на њој су учествовали скоро сви Срби из Приштине тако, да је то упало у очи албанским, као и италијанским војним властима. Ова сахрана била је у ствари протест тамошњих Срба против албанских зверстава и пасивног држања тамошњих власти. После те сахране, па до 6. августа 1942. године, није се догодило нити једно убиство Срба. Једино су ухапшена 3 Србина избеглице из села Врела.¹²⁷⁰

Што се тиче села Обилића још у септембру 1942. у време када су од стране Албанаца вршени напади и убиства појединаца, убили су Албанци на путу између Обилића и Приштине и то насред друма земљораднике Петра Јовановића, Јанка Огњеновића – Личанина, Сима Матића, Јована Максимовића, староседеоце. У пролеће 1942. убијено 17 сељака, из села Добротина, удаљеног 5 км од Липљана, на излазу из варошице Липљан, када су били на повратку својим кућама. Како ово убиство тако и сва остала вршена су искључиво ватреним оружјем и из заседе. Убиства су најчешће извршавали Албанци обучени у албанску народну ношњу. Српско становништво није употребљавало оружје приликом албанских напада, бојећи се да у случају примене оружаног отпора, не буде потпуно истребљено. То је био главни разлог што је српски живаљ још увек морао мирно да подноси заиста неподношљив и перманентан терор, који су без икакве милости спроводили Албанци.¹²⁷¹

Албански цивили вршили су врло често паљевине српских кућа у Липљану, а нарочито у околним селима из разлога присиљавања Срба на иселење из ових места. Ове паљевине, које су постале масовне, натерале су велики број српског становништва да напусти своје домове и иде у избеглиштво из својих села у друга

¹²⁷⁰ АЈ, ДК, 110 – 249 – 654 – 655; Записник од 13. августа 1942. године, састављен у Комесаријату за избеглице и пресељенике у Београду, Радоњић Лука, бивши шеф железничке станице у Приштини

¹²⁷¹ АЈ, ДК, 110 – 249 – 690 – 693

српска села или у варошице на Косову. Година 1942. прошла је у знаку даљег прогона српског становништва на Косову, које је, много горе прошло од Срба у самој Приштини. Поред убијања Срба сељака, Албанци су стално пљачкали села, одводећи стоку и односећи сав сељачки алат, животне намирнице. Италијанске окупаторске власти нису ни покушавале да спрече албански терор. Од српских насеља у срезу грачаничком највише су страдала села: Суви До, Помазатин (село потпуно спаљено), Врело и Коморан. Ова села била су настањена углавном колонистима. Нешто боље прошла су српска насеља старих Косоваца, но само утолико боље, што села Старих Косоваца нису била паљена.¹²⁷²

У селу Лесковчићу, било је мирно и подношљиво стање све до маја 1942. Почетком маја догодио се у Лесковчићу први злочин чија је жртва био Ђорђе Милосављевић, земљорадник, кога су Албанци убили из потаје у близини његове куће. Ко је Ђорђа убио није се могло установити, али је сумња пала на Жељадина Алиловића, домаћег Албанца из Лесковчића. У јулу 1942, у време вршидбе, убијени су из заседе тројица Срба из Лесковчића и то браћа Александар, Милан и Божидар Милосављевић, земљорадници. Њих су Албанци убили из заседе у кукурузима и то док су они ишли пољским путем на своју њиву. Александар је био стар 22 године, Милан 16, а Божидар 12 година. И за ово убиство сумња је пала на Жељадина Алиловића, а убиство браће Милосављевића починили су Албанци из Дренице по наговору Жељадина Алиловића. Поводом ових убистава албанске власти нису водиле никакву истрагу, а Срби нису уопште смели да се коме пожале и осумњиче пред властима споменутога Жељадина Алиловића.¹²⁷³

У току 1942. извршено је више интернација српског становништва у Албанију. Интернирани су: Никола Вујичић, општински чиновник, Павле Павловић, учитељ, Душан Јовановић, капетан југословенске војске, Младен Марковић, инжењерски официр, Петар Јовановић, земљорадник, Витко Јовановић, земљорадник, Стојан Јовановић, земљорадник, Јордан Јовановић,

¹²⁷² АЈ, ДК, 110 – 249 – 690 – 693

¹²⁷³ АЈ, ДК, 110 – 249 – 694 – 695

земљорадник, Мира Благојевић, земљорадник, Василије Грбић, обућар, Новица Дејановић, студент, Љубо Шотра, ученик учитељске школе, сви из Липљана. Сви су одведени најпре у Приштину а одатле су транспортовани за Порто Романо, концентрациони логор крај Драча. Сви ови интернирци после капитулације Италије у септембру 1943, вратили су се својим кућама осим Душана Јовановића, официра, који је остао у логору у Албанији.¹²⁷⁴

Марта 1942. један већи албански одред упао је заједно са једним одредом италијанске војске у Суви До ради тражења оружја. Сви мушкарци из села покупљени су и потерани за Липљан. За колоном гоњеном од Албанаца и Италијана, пошле су жене и деца похватаних људи. Албанци у пратњи тукли су кундацима и пушчаним цевима жене и децу. За време док је вршен претрес у циљу тражења оружја сви мушкарци држани су на окупу под стражом крај села. Стражу су држали италијански војници, док су Албанци вршили претресе по селима. У току претреса нађена је само једна ловачка пушка. Пошто је резултат претреса био ништаван и пошто су Срби платили једну већу свота новца пуштени су на слободу, а Албанци и Италијани напустили су село. Бојећи се појединачних напада или напада у мањим групама од наоружаних албанских банди, Срби су у току 1942. у селу Суви До организовали оружани отпор. Имали су спремне ископане ровове око села, снабдевене свиме што је потребно за одбрану. У Сувом Долу Срби су бранили не само своје породице, већ и велики број породица које су бежале из других српских насеља на Косову, мање компактних и удаљенијих.¹²⁷⁵

Од стране албанских извршних власти без икаквог судског испитивања између осталих су у току јесени 1942. у Пећи убијени: Блажо Чејовић, трговац; Лазар Јовановић, учитељ, Миљко Божовић, трговац; Живко Гашић, кафеџија, сви из Пећи. Овом приликом убијено је око 25 Срба у самој Пећи, док је у околини стрељан још већи број. Злостављања српског становништва у Пећи и околини вршена су, под изговором припадности Срба четничким, односно партизанским

¹²⁷⁴ АЈ, ДК, 110 – 249 – 702 – 704

¹²⁷⁵ АЈ, ДК, 110 – 249 – 705 – 708

организацијама. На Савељић Радета су напади вршени од почетка албанске владавине у Метохији, јер је у циљу заштите српског становништва заједно са Михајлом Милошевићем, свештеником из Пећи и Лазаром Јовановићем, учитељем, који је убијен 13. новембра 1942, и Миљаном Никићем, пензионером, који је интерниран у Италију, од марта 1942. упућивао представке албанским и српским властима. Тако су представке биле упућене вице – краљу Албаније, цивилном комесару за Стругу, Дебар и Косово, локалним италијанским војним властима и најзад српској влади у Београду. Све представке остале су без успеха, јер се албански терор за све време одржавао. Једино би, можда, да није било италијанске војске, он примио још горе размере него што их је иначе имао.¹²⁷⁶ У селу Дрснику 1942. Албанци су убили једне вечери у његовој кући Марка Стевића. Село Воћник је било заправо мало село са 8 српских домова. Око тога засеока налазила су се искључиво албанска насеља. У самом селу Воћнику, Албанци су убили 1942. Глигорија Јоксимовића и Вукомана Мартиновића. Првог су убили у шуми, а другог код његове куће.¹²⁷⁷

Првог и другог дана Ускрса 1942. италијански војници блокирали су све квартове у Пећи уз помоћ Албанаца, које су Италијани наоружали. Та два дана извршено је масовно хапшење Срба мушкараца у Пећи. Међу ухапшенима био је и велики број жена. Италијани су током прва два дана Ускрса ухапсили у Пећи око 200 Срба. Свега једну ноћ држали су ухапшене Србе у једној кафани у Пећи. Другога дана ухапшеници су утоварени у камионе и отпремљени за Албанију у интернацију и то у логор Преза код Тиране.¹²⁷⁸

Основана је “Црна рука” од стране Албанаца, Цеват – бега Махмудбеговића, Павла Јумезија, бившег југословенског учитеља, Мухарема Митровице и Шабана Башића, сви из Пећи, са циљем да сада са оружјем истребе Србе. Ова банда

¹²⁷⁶ АЈ, ДК, 110 – 250 – 130 – 134; АЈ – ДК – 110 – 250 – 137 – 139, Записници од 2. децембра 1943. 12. и 15. јануара 1944. године састављени у Комесаријату за избеглице и пресељенике, Савељић Раде, пензионер, инвалид из Пећи

¹²⁷⁷ АЈ, ДК, 110 – 250 – 140 – 142

¹²⁷⁸ АЈ, ДК, 110 – 250 – 158 – 160, Записник од 2. јануара 1944. године, састављен у Комесаријату за избеглице и пресељенике у Београду, Вукотић Милутин, машински бравар из Пећи

почела је убијати појединачно и том приликом погинули су: Димитрије Инојчић, кафеџија из Пећи, Лазар Јовановић, учитељ из Пећи, Живко Гашић, кафеџија из Пећи, Миљко Божовић, трговац из Пећи, Блажо Ћејовић, шофер из Пећи и још неки. Ова убиства извршена су усред бела дана у самој вароши из ватреног оружја а било је случајева да су људе одводили, те да су их доцније пронашли убијене. Албанци су упали у кућу Радисава Видића, кога су у кући пушком убили заједно са кћерком Видосавом 22. марта 1942. Исте године патрола Албанаца је старца Илију Станишића од 70 година пресрела на улици и претукла, а он је под њиховим батинама издахнуо. Душана Вукчевића из Пећи за време његовог рада на земљи убили су Албанци из заседе из пушке. Николу Чаровића на очиглед целе његове породице извели су из куће и пушчаним метком на самом прагу куће га убили.¹²⁷⁹

У 1942. години Исмаил Смаил Бафти – Горани, Албанац, срески начелник у Урошевцу, починио је следеће злочине:¹²⁸⁰ У селу Влашка Бара током јесени убио је Тодора Станковића и Митра Поповића, опљачкао им имовину, куће спалио а фамилије протерао. У селу Бибе крајем године убио је Илију Савића,

¹²⁷⁹ АЈ, ДК, 110 – 622 – 384 – 387, Записник од 12. априла 1944. године, састављен у карантину за избеглице и пресељенике у Равном Гају, Јован Стругар, сада избеглица из Пећи

¹²⁸⁰ АЈ, ДК, 110, Ф бр. 22412, Одлука о утврђивању злочина окупатора и њихових помагача, Злочинац: Исмаил /Смаил/ Бафти – Горани, Шиптар, срески начелник у Урошевцу; командант фашистичких војно – полицијских трупа у срезу; руководиоца Балиста у срезу; председник општине у Штимљу; посланик скупштине у Тирани, родом из села Давидовце, општина Штимље, срез Урошевац

Као срески начелник у Урошевцу, сагласно одлукама Косовског комитета, он је 1941. организовао своје оружане банде и помоћу њих убијао и хапсио, мучио, уцењивао и пљачкао становништво нешиптарске народности, а нарочито грађане у тај срез досељене од 1912. године. Из његових злочиначких метода за мучење и убијање наводимо: набијање игала и клинаца под нокте у безброј случајева; провлачење жице кроз зглобове на рукама иза шаке /у Урошевцу септембра 1941/; стављање жара на трбух и груди жртава /Нови Мираш у јесен 1941/; чупање бркова, вађење очију и сечење уши /у затвору у Урошевцу почетком 1943/; чупање и одсецање полних органа /Грболе, фебруара 1943. и у Урошевцу почетком исте године/; чупањем ногу из бедара /Грболе фебруара 1943/; батинање моткама, корбачима, цаковима песка и цевима од пушака, стављање врућих јаја под пазухе, сасецање жртава на комаде секирама итд. Будући истовремено и један одруководећих чланова Косовског комитета и оснивач и руководиоца среске организације балиста он је силом оружја спроводио у дело злочиначке планове и одлуке: потпуно уништење свих насељеника у срезу било кроз покоље, пљачке и паљевине, било принудним расељавањем. Поред осталих злочина починио је колективне злочине пљачке, паљевине и рушења, принудног расељавања над становништвом села: Бабуш, Рабовци, Грболе, Нови Мираш, Бабљак, Појатиште, Сазлија, Папаз, Неродимље, Помазатин, Борош село, Дугањево, Плешина и др. На та села изаслао је или сам повео оружане банде које су опљачкале сву имовину жртава, затим попалиле и порушиле зграде, исекле воћњаке, затрпале бунаре, у неким местима порушиле и гробље па касније све то преорале.

имовину му опљачкао и кућу спалио. У Урошевцу је крајем године убио у свом затвору претходно ухапшене. Владу Миленића и Благоја Буву, пошто их је претходно зверски мучио, па измасакирани леш Миленића избацио кроз прозор затвора на улицу, на лешу се видело да су убијеном почупани бркови и отсечене уши. У селу Косињу убио је пет лица од којих су идентификовани Витомир Н. и Димо Стошић, кога је претходно ухапсио па фамилију уценио “откупом” од 100 наполеондора /онда 100 до 180 хиљада динара/ и када је фамилија уцену исплатила, ипак га је убио и целу му имовину опљачкао. У селу Шљивово убио је Апостола Живковића, опљачкао му имовину и кућу запалио.¹²⁸¹

Према извештају пароха лапље – селског у 1942. години страдали су Срби: Живојин А. Здравковић, земљорадник из Лапљег села, општина Грачаничка, убијен је пушком на својој њиви близу Лапљег села дана 27. јула 1942. године. Гаврило Денић, Живка удова Михајла Јовановића, Петар Галић, Живко П. Галић и Јордан С. Галић, сви из села Угљара оп. Обилићске, убијени су пушком на месту званом „Стара Река“ на путу села Угљаре – Приштина, дана 10. септембра 1942. године, враћајући се пијачним даном из Приштине. Јован Миковић, земљорадник из села Косова Поља, општине Обилићске, убијен је пушком близу села Косова Поља дана 25. септембра 1942. године. Илија Јовановић, индустријалац из села Горњег Добрева, општине Голешке, убијен је пушком ноћу пред својом кућом, 14. децембра 1942. године, да би Албанци неометано узели моторни млин у с. Горњем Добреву.¹²⁸²

Интернација српског народа у логоре и затворе у унутрашњост Старе Албаније и у Италију, отпочела је марта 1942. године. Разлог овом интернирању

¹²⁸¹ АЈ, ДК, 110, Ф бр. 22412, Одлука о утврђивању злочина окупатора и њихових помагача, Злочинац: Исмаил /Смаил/ Бафти – Горани, Шиптар, срески начелник у Урошевцу; командант фашистичких војно – полицијских трупа у срезу; руководилац Балиста у срезу; председник општине у Штимљу; посланик скупштине у Тирани, родом из села Давидовце, општина Штимље, срез Урошевац

¹²⁸² *Шиптарски геноцид*, Грачаница – Београд, 2008, стр. 69 – 79; ” *Српску православну парохију Лапље – селску у срезу Грачаничком сачињавају села: Лапље – село и Чаглавица, општине Грачаничке, Преоце и Горње Добрево, општине Голешке; Угљаре, Бресје и Косово – поље, општине Обилићске.*”

био је тај, што је српски народ почео да бежи у шуму у групама и повезивао се са одредима партизана и четника. Италијани су интернирали прво официре и подофицире бивше југословенске војске, како активне тако и резервне и одвели у Италију, где је неколико Срба у овим логорима и смртно страдало. Том приликом ухапшено је из парохије Лапљеселске 4 лица из села Горњег Добрева, општине Голешке и 8 лица из Косова Поља, општине Обилићске. Из других села није било ниједно лице ухапшено. После капитулације Италије, Немци су окупирали и Нову и Стару Албанију, и сада су настала већа гоњења и страдања српског народа.¹²⁸³

Према извештају пароха голешког у 1942. години страдали су Срби од стране Албанаца. Матија Вучетић, земљорадник из села Врела убијен је 5. марта 1942. године код села Добрање. Милан Доковић, писар општине голешке убијен је 30. маја 1942. године у селу Медвеце. Михајло Керкез, земљорадник из села Врела убијен је 7. јула 1942. године близу села Батуса. Лазар Амановић, земљорадник из села Врела убијен је 7. јула 1942. близу села Батуса. Миле Совиљ, земљорадник из села Врела убијен је 7. јула 1942. близу села Батуса. Стеван Шашић, земљорадник из села Луга убијен је 7. јула 1942. године близу села Батуса. Серафим Станковић, земљорадник из села Белаћевца убијен је 23. августа 1942. године код своје куће. Радован Вујачић, земљорадник из села Медвеце убијен је 23. августа 1942. године код куће. Сава Чолић, домаћица из Магуре убијена је 15. децембра 1942. године на путу од Потуровца. Душан Блануша из Чучуљаге убијен је 21. децембра 1942. године на путу код Потуровца. Никола Цветковић, земљорадник из села Чучуљаге убијен је 21. децембра 1942. године на путу код Потуровца.¹²⁸⁴

Према извештају пароха грачаничког убијани су Срби у селу Грачаница. Троја Јанићијевић убијен од стране милиције албанске 1942. године. У селу Ново Село, општина Грачаничка убијен је Благоје Нићић 1942. године 19. јула од стране Алије Зејнуловића из села Мрамора. У селима Сливово, Драговац и Лабљане општина Сливовачка (а раније Грачаничка пре рата) убијен је Ђорђе

¹²⁸³ *Шинтарски геноцид*, Грачаница – Београд, 2008, стр. 69 – 79

¹²⁸⁴ *Шинтарски геноцид*, Грачаница – Београд, 2008, стр. 82 – 85

Перић 12. марта 1942. године и убијена је 29. новембра 1942. године Ценка жена Витка Станковића, која је била у другом стању. Обоје су убијени од стране Албанаца.¹²⁸⁵

Према извештају пароха сочаничког 8. јула 1942. године убијен је у својој ливади на месту званом „Селиште“ Филимон Радосављевић из Сочанице од стране Албанаца.¹²⁸⁶ Према извештају архијерејског намесништва у Призрену, током 1942. године убијен је од Албанаца и Риста Мармаровић, земљорадник из Белог Поља, 22/9. јула 1942. године.¹²⁸⁷ Према извештају свештеника из Велике Хоче страдали су Срби 1942. године и у овој парохији. Срби који су од Албанаца погинули били су: Илија Чукарић, земљорадник, 1942. Љубомир Маврић, земљорадник, на путу за виноград, 1942. Никола Лукић, Призрен, 1942.¹²⁸⁸ Према извештају свештеника за село Сибовац, општина Прилушка, срез Вучитрнски у 1942. години страдао је од Албанаца Никола Грујић, који је погинуо код своје куће на дан 22. априла 1942. године.¹²⁸⁹

Према извештају за село Главотину, општина Прилушка, срез Вучитрнски Влада Станимировић погинуо је код своје куће од стране Албанаца 10. септембра 1942. године.¹²⁹⁰ Према извештају парохије косовскомитровачке у 1942. години од Албанаца су убијена следећа лица: Милун Миџовић, Милан Малешаић, и Јован Жарковић.¹²⁹¹ Према извештају парохије звечанске Срби су страдали и 1942. године. Погинули су: Милован Богосављевић из села Врбница, Владо Вујисић из села Шипоља, Саво Симић и Цветко Петронијевић из села Сувач. Било је дана нарочито од октобра 1941. године до фебруара 1942. године да се није смело нигде ићи ван града, и тако је народ сахрањиван све без свештеника.¹²⁹²

¹²⁸⁵ *Шиптарски геноцид*, Грачаница – Београд, 2008, стр. 89 – 93

¹²⁸⁶ *Шиптарски геноцид*, Грачаница – Београд, 2008, стр. 108 – 113

¹²⁸⁷ *Шиптарски геноцид*, Грачаница – Београд, 2008, стр. 116 – 118

¹²⁸⁸ *Шиптарски геноцид*, Грачаница – Београд 2008, стр. 122 – 124

¹²⁸⁹ *Шиптарски геноцид*, Грачаница – Београд 2008, стр. 128

¹²⁹⁰ *Шиптарски геноцид*, Грачаница – Београд 2008, стр. 129

¹²⁹¹ *Шиптарски геноцид*, Грачаница – Београд 2008, стр. 135 – 137

¹²⁹² *Шиптарски геноцид*, Грачаница – Београд 2008, стр. 138 – 140

Албански полицајци су 1942. користили православну цркву у Истоку као затвор за ухапшене Србе.¹²⁹³ Приликом хапшења талаца, често су хапшени и православни свештеници. У Косовској Митровици се 23. новембра 1942. догодило хапшење 30 талаца, међу којима је било 6 православних свештеника.¹²⁹⁴

Ратни злочини на Косову и Метохији 1943. и 1944. године

Убиства Срба у Урошевцу и околини учестала су нарочито у току 1943. године. Почетком 1943. погинуо је Илија Савић, земљорадник из Бибе. Напади на Србе отпочели су нарочито од тренутка када су Срби на Косову били уз помоћ италијанских војних власти лишени сваког оружја, разоружавање српског становништва, потпуно и неопозиво, које је извршено јануара и фебруара 1943, одузело је сваку могућност одбране од појединачних албанских напада.

У почетку 1943. погинуо је и Раде Миленић, земљорадник из села Танкосића, крај Урошевца. Он је најпре био ухапшен, одведен у урошевачки затвор и тамо тучен тако страшно да је под батинама и злостављањем издахнуо. Мучење, коме је Миленић пре смрти био подвргнут, састојало се између осталог и у резању косе и ушију, чупању бркова и каспаљењу, теглењу и чупању полних органа. Почетком 1943. убијен је у Урошевцу српски православни свештеник Драги Кујунџић. Убиство је извршено у његовој кући револверским метком, испаљеним кроз прозор зграде. Половином 1943. убијен је у Урошевцу Рајко Ракић, власник рудника Голеш. Он је убијен из револвера на улици у Урошевцу у сумрак. Појединачна убиства настављала су се у току целе 1943...Убијање српског становништва у Урошевцу достигло је врхунац одмах после капитулације

¹²⁹³ поглавље Страдање Срба Косова и Метохије током 1941 – 45. године, у, *Меморандум о Косову и Метохији Светог архијерејског сабора Српске православне цркве (даље Меморандум о Косову и Метохији)*, Београд, 2003, стр. 39 – 41

¹²⁹⁴ поглавље Страдање Срба Косова и Метохије током 1941 – 45. године, у, *Меморандум о Косову и Метохији*, Београд, 2003, стр. 39 – 41; Кроз косовскомитровачки затвор је прошло 14 свештеника. Међу 30 талаца свештеници су били: Анђелко Шопић, Стојан Гвоздић, Бојко Цветковић, Владимир Поповић, Јеротије Чековић и Момчило Нешић. Свештеници у овом затвору су често пребијани од стране албанских жандарма под командом Хусеина Грдовција. Свештеници су чак били и јахани од стране албанских жандарма.

италијанских трупа. Ове трупе и поред тога што по правилу нису интервенисале у корист српског становништва у току његовог прогона на Косову, представљале су бар по варошима самим својим присуством сметњу за извршење масовних убистава.¹²⁹⁵

У току самог разоружавања италијанских трупа, које су спровели углавном албански одреди дотадање италијанске војске, развиле су се у Урошевцу борбе између албанских војника и наоружаних цивила с једне стране и италијанских оружаних снага с друге стране. У току ових борби погинули су на периферији Урошевца четири лица српске националности, која уопште нису учествовала у борбама, то су била четири зидара који су се из Гњилана враћали у Урошевац и случајно се затекли на друму. 12. септембра 1943. извршен је масовни покољ Срба у Урошевцу. Без икаквог разлога и без претходног упозорења, албанске власти на челу са среским начелником Муртезом, организовале су убиство великог броја Срба на улицама и по кућама Урошевца.¹²⁹⁶

Убијени су: Деспот Богдановић, банкарски чиновник, Аца Богдановић, његов отац, Данило Комад, земљорадник, Перо Комад, земљорадник, син Данилов, Марко Дамјановић, жандармеријски наредник, Војо и Вуко Дамјановић, синови Маркови, Биберцић Марко, земљорадник, Поповић Благоје, земљорадник, Савовић Саво, железнички службеник, Савовић Перо, судски приправник, Савов син, Муришић Манојло, земљорадник (убијени после свирепог мучења у селу Камена Глава).

На улицама Урошевца у сумрак 12. 9. 1943. убијени су Илија Синадиновић, бравар, Љубомир Ламић, берберин, Милан Вакић, земљорадник, Марко Дунђер, земљорадник, Чеда Гигић, обућар, Митар Перуновић, земљорадник и његов брат, као и Јован Денда, земљорадник. У селу Бибе одведена је, силована и задржана Даница, кћи Милана Миленића, стара 16 година. Њу су одвели Албанци из села

¹²⁹⁵ АЈ, ДК, 110 – 249 – 547 – 551; Записник од 27. марта 1944, састављен у избегличкој карантинској станици у Равном Гају: Васиљевић Гаврило, крзнар из Урошевца

¹²⁹⁶ АЈ, ДК, 110 – 249 – 547 – 551

Камена Глава. Радован Сушић, земљорадник из Муовца, удаљеног 2,5 км од Урошевца убијен је крајем септембра 1943. из пушке заједно са својим сином. 7. децембра 1943. убијен је Милош Милојевић, земљорадник из Бибе стар 41. годину пред својом кућом.¹²⁹⁷

Јуна 1943. у Старом селу погинуо је Милутин Вишњић, земљорадник, из пушке. Маринко Бојат, земљорадник, погинуо је на путу из Урошевца за Старо Село децембра 1943. од револверског метка. Истог месеца на прагу своје куће погинуо је Милан Бован, земљорадник из Сојева, општина Талиновац. Уочи Ускрса 1943. године одведена је Даница Милетић, кћи Милана Милетића из села Бибе, коју су отели Албанци, браћа Годенци из села Сојева. Сво становништво српске народности из Старог Села исељено је за Србију осим 6 породица, чије се старешине одведене у затвор, у Приштину. Одмах по капитулацији италијанске војске од Албанаца су одведени Ацо Столић, његов син и један његов сусед, сви земљорадници из Годанаца. Леш Аце Столића, пронађен је крај друма, док лешеви друге двојице нису пронађени.¹²⁹⁸

Фебруара 1943. расељено је село Нови Миращ. Сви његови становници отишли су у Урошевац и његову непосредну околину. Срби насељеници из општине Бабушке задржали су се само у засеоку Грболе. Српско становништво овог засеока настрадало је крајем фебруара 1943. у току тражења оружја. Четири становника села убијено је после мучења, а двојица су живи запаљени и изгорели у кући. Срби мештани остали су у селима општине бабушке и то у: Бабушу, Рабовцима и Бабљаку. Албанске власти и нередовни наоружани одреди и групе и над њима су за све време вршили притисак исте врсте као и над Србима насељеницима. У току сталних прогона из ових села убијени су: Марко Славковић из Рабовца, Серафим Петровић из Бабљака и неки Станић из Бабуша. Злостављања и уцене спровођена су се над овим становништвом и касније.

¹²⁹⁷ АЈ, ДК, 110 – 249 – 547 – 551; Записник од 27. марта 1944, састављен у избегличкој карантинској станици у Равном Гају; Васиљевић Гаврило, крзнар из Урошевца

¹²⁹⁸ АЈ, ДК, 110 – 249 – 552 – 553; Записник од 27. марта 1944, састављен у избегличкој карантинској станици у Равном Гају; Тепавчевић Милован, земљорадник из села Породимља

Милован Вујовић, земљорадник из села Сврчине, који се после расељавања села настанио у Сазлији, општина талиновачка, срез неродимски, убијен је у Приштини децембра 1943. на вратима једне кафане и то по дану. Он је у Приштини боравио тражећи пропусницу за прелаз у Србију. Албанске власти од априла 1941. нису ни за једно убиство, чак и када је извршилац био познат, никада никог позвале на одговорност. Увек је саопштавано да се извршилац убиства не може пронаћи. Породице жртава, чак и када су знале убицу и виделе га, нису смеле пријавити то властима, бојећи се да и оне после тога не буду побијене.¹²⁹⁹

Одузимање уредно купљене имовине отпочело је у Сазлији после капитулације Италије. Одузимана су имања која су Албанци претходно Србима добровољно продали. Одмах од почетка окупације албанске власти наредиле су да свако село мора имати приватну стражу. Ова стража била је састављена од домаћих Албанаца сељака, које су Срби плаћали месечно по 15 наполеондора сваког појединачно. Ови Албанци нису ни у ком случају функционисали као стража, већ су били једино средство, да се омогући легална пљачка српског становништва. Децембра 1943. године земљорадника Косту Милошевића, родом из Билеће, претукли су домаћи Албанци на челу са Јусуфом Речицом, деловођом општине талиновачке. Милошевића су тукли у његовој кући кундацима од пушака и пушчаним цевима. Породица га је однела у болницу у Урошевцу, где је издахнуо од последица батинања почетком децембра 1943.¹³⁰⁰

Албанци стражари из села Сазлије, су од албанског становништва суседних села добили наређење да Србе више не смеју чувати. Срби су на тај начин остали без икакве заштите. После овога мештани су тражили дозволу за иселење у Србију (адресе за дозволу по хијерархији: 1. општина, 2. среско начелство у Урошевцу, 3. префектура у Приштини). Албанске власти нису издавале одобрења за иселевање Србима староседеоцима. Разлог за одбијање давања ових дозвола

¹²⁹⁹ АЈ, ДК, 110 – 249 – 554 – 557; Записник од 28. марта 1944, састављен у избегличкој карантинској станици у Равном Гају; Јелачић Богдан, земљорадник из Мареваца, и Вртикапа Душан, земљорадник из Новог Мираша

¹³⁰⁰ АЈ, ДК, 110 – 249 – 561 – 563

састоји се у томе што су великопоседници, Албанци, аге и бегови, наводили да би у случају да се иселе и Срби староседеоци, и они отишли са Косова, пошто су њих Срби својим радом практично снабдевали и хранили. Од априла 1941. српско становништво у свему је било солидарно са насељеницима. У последње време албанске власти нису дозвољавале да се одржава ма какав контакт и сарадња између Срба староседелаца и Срба насељеника. Српском староседелачком становништву чак се забрањивало да у своје куће прима Србе насељенике.¹³⁰¹

Становништво Новог Мираша било је принуђено да напусти село 15. фебруара 1943. Пре тога морали су платити председнику општине бабушке Ризи Жерка, 150 албанских наполеондора за добијање пропусница са којима би прешли на српско управно подручје. Међутим италијанске војне власти држале су границу са Србијом затвореном, па су Срби морали отићи у Урошевац. Са собом су могли понети само лични пртљаг. Сав пољопривредни алат и сва стока били су им одузети. Још у току напуштања Новог Мираша, Албанци из Старог Мираша поделили су међу собом српска имања и куће, узевши њихове кључеве.

У кућу Томе Вртикапе уселио се Албанац Балија Рамадановић, земљорадник из Старог Мираша, који је одмах, још док га је Томо гледао, изуо своје ципеле и ставио их на кућни прозор, као знак да је кућа сада његово власништво. У Урошевцу, Срби су били смештени по приватним српским кућама, у периоду од фебруара 1943. до марта 1944, када су прешли на територију српског подручја.¹³⁰²

Слично исељавању Новог Мираша. вршено је и исељавање српског насељеничког становништва у осталим селима на Косову. Ово становништво налазило се стално у збеговима по већим српским местима. Овакви збегови постојали су у: Врелу, општина Голешка, срез Грачанички, где је било 120 насељеничких породица и сем тога извештан број избеглица из других села; Пожарању, срез гњилански, где је било 90 насељеничких породица и извештан

¹³⁰¹ АЈ, ДК, 110 – 249 – 561 – 563; Записник од 28. марта 1944, састављен у избегличкој карантинској станици у Равном Гају; Ћук Душан, земљорадник из Сазлије

¹³⁰² АЈ, ДК, 110 – 249 – 564 – 567

број избеглица; у Урошевцу, срез неродимски, где је било 80 до 90 избегличких породица; у Садовини, општина слатинска, срез гњилански, где се налазило око 35 насељеничких породица; у Липљану, срез грачанички, где је било око 150 насељеничких и око 170 домородачких српских породица; Сувом Долу, где је било око 130 насељеничких породица и изван број избеглица; у Новим Рујицама, општина липљанска, срез грачанички; у Старом Грацком, општина липљанска, срез грачанички, где је било 65 насељеничких породица и изван број избегличких породица; у Косову – Пољу, општина обилићка, срез грачанички, где је било око 100 насељеничких и избегличких породица и Лопињи, општина голешка, срез грачанички, где је било око 20 избегличких и домородачких породица.¹³⁰³

Испред општинске зграде у Појатишту, стрељано је три лица српске националности (ухваћених на путу за Урошевац) 30. јануара 1943. Тада су стрељана два кројача, чија су имена била Марко и Вецко. Сва убиства вршена су у току претреса у циљу проналажења оружја. У исто време претреси су вршени и по селима општине бабушке, у Грболу, Мирашу и Бабушу. У току спровођења ових претреса врло тешко је пострадало српско становништво села Грболе. У овом селу убијено је 6 особа, од којих су две особе живе бачене у ватру и изгореле. Код њих није пронађено оружје. Четворица од њих заклани су у шуми у близини села после претходног тешког мучења. Један од ове четворице, Душан Ђајић, земљорадник убијен је на тај начин што му је једна нога свезана за једну пречагу мердевина, док му је друга нога тегљена на ниже, све док ова друга није ишчупана из бедара, након чега је издахнуо. Његово мучење била је принуђена да гледа његова жена Мара. Том приликом у селу Грболе убијени су и Новица Ђајић, брат Душанов и Неђо Видачић. Новица Ђајић је убијен без претходног мучења. Неђо Видачић мучен је на свиреп начин. Албански жандарми и наоружани цивили изболи су његово тело ножевима и онда га исекли на комаде. Његов леш је тешко идентификован. Мучење је вршио Шабија Зарић, бивши робијаш из

¹³⁰³ АЈ, ДК, 110 – 249 – 564 – 567; Записник од 29. марта 1944, састављен у избегличкој карантинској станици у Равном Гају; Вртикапа Томо, земљорадник из Новог Мираша

села Раковице, општина Бабуш, срез неродимски. Земљорадник Јагош Милић, из Грбола, убијен је из пушке. Живи су спаљени Раде Бојат и Тодор Милић. Спасоје Лечић, земљорадник убијен је јуна 1943. из заседе пушчаним мецима.¹³⁰⁴

Након овог убиства спроведено је велико хапшење Срба у Појатишту. Ухапшено је око 40 мушкараца, који су сви одведени у Урошевац, међу којима је био Славко Јелачић. У урошевачком затвору Јелачић је био тучен од стране 7 албанских полицијских стражара, који су га претходно свезали. Био је тучен моткама, дебелим 4 цм у пречнику и џаковима песка. Сви ухапшени су били тучени. После батинања које је трајало 15 дана сви су пуштени кућама. Породица Милана Јелачића ухапшена је 20. фебруара 1944. зато што је његов син Славко Јелачић добио пропусницу за прелаз на територију српског управног подручја. Уцене Срба у Појатишту вршене су стално. Своје уцена кретале су се од 50 до 200 албанских наполеондора. Курс овог албанског новца износио је око 1.000 српских динара, током читавог периода окупације од априла 1941.¹³⁰⁵

У Појатишту је остало још 15 српских кућа, српских насељеника са Шар – планине. Они су тражили од бугарских власти да их приме на територију анектирану од стране бугарске владе, пошто су села, из којих су они дошли на Косово и Појатиште, налазе на територији анектираној од стране бугарске владе. Бугарске власти су одбиле ову молбу. Почетком 1943. кмет села Појатишта Албанац, изјавио је Србима из Појатишта да је за њихову заштиту потребно да му се исплати 100 албанских наполеондора. Овај новац имао је да служи као цена за купљену личну безбедност српског становништва у селу. Овај новац је дат албанском кмету. И поред тога децембра 1943. Албанци из села на челу са кметом изјавили су да више не могу чувати Србе, јер би иначе и сами били побијени. У случају да Срби у селу остану без чувара, ови Албанци изјавили су да ће сви Срби бити одведени и по својој прилици убијени. Имајући у виду догађаје које су одиграли два месеца раније у Урошевцу, Срби из Појатишта затражили су од

¹³⁰⁴ АЈ, ДК, 110 – 249 – 568 – 571

¹³⁰⁵ АЈ, ДК, 110 – 249 – 568 – 571

албанских власти исељење на српско подручје, исељење које је, како је на “пасошима” писало, “добровољно”. У пракси, исељење се вршило насилним путем, јер је одузимање чувара на Косову, за Србе представљало сигурну смрт. Живот није био безбедан ни са плаћеним чуварима Албанцима, док живот без чувара уопште није био могућ. Албанске власти су посебно прогониле оне појединце који су изјављивали да неће да се селе са својих имања, или који су наговарали српско становништво да остане код својих домова. Из овог разлога убијен је Милош Милојевић, земљорадник из села Бибе, који је становништву овог села говорио да треба да и даље остану на Косову. Због тога је убијен и Јово Пецељ, земљорадник из Танкосића, општина слатинска, срез гњилански.¹³⁰⁶

Највећи терор провели су Албанци у 1943, и то у лето, када су убили у Орловићу Михаиловић Александра, а брата су му ранили. Поред Зенела “барјактара”, главну реч имао је у Орловићу, Албанац Зумбер из среза лапског, који се већ, у селу Мазгит, општине обилићске, докопао најбољих српских имања. Већина Срба се иселила из Орловића са одобрењем и пропусницама италијанских власти, и у једном транспорту косовских избеглица код Прилужја прешла у Србију. У селу Орловићу од свих Срба остале су само две удовице и један Србин мушкарац.¹³⁰⁷

Године 1943. убијен је из заседе док је радио у пољу, Мирко Самарцић, земљорадник из села Косова – Поља. Од како су у лето 1943. отпочели масовни напади на Србе у циљу да се они или истребе или протерају у Србију, положај Срба на Косову постао је безизлазан и очајан, па је било потребно да српска државна власт предузме све што може да се у најкраћем времену да се косовски

¹³⁰⁶ АЈ, ДК, 110 – 249 – 568 – 571; Записник од 29. марта 1944, састављен у избегличкој карантинској станици у Равном Гају; Скулић Раде, земљорадник из Појатишта и Јелачић Славко, земљорадник из Појатишта

¹³⁰⁷ АЈ, ДК, 110 – 249 – 661; Записник од 8. септембра 1943. године, састављен у Комесаријату за избеглице и пресељенике у Београду, Петровић Милосав, настањен као колониста у селу Орловићу, општине приштинске

Срби пребаце преко границе у Србију. У противном им је претила потпуна пропаст и уништење.¹³⁰⁸

Појединачни напади Албанаца нису подстакли већину Срба на селидбу, да нису у лето 1943. уследили масовни напади Албанаца на све Србе, а од стране власти потпомогнута акција оних албанских елемената који су од Срба тражили да напусте Косово, под претњом ликвидације. Под оваквим притиском није преостало Србима ништа друго него да се иселе. Пре одласка Срба, Албанци су у Орловићу, нахушкани од својих власти, најпре испребијали 14 људи, и тек тада пустили Србе да напусте село и пређу у Србију.¹³⁰⁹

На дан 29. маја 1943. ухапшено је око педесет Срба из Приштине, који су били затворени у окружном затвору. Узрок хапшења био је тај, што је у то време требало да дође у Приштину вицекраљ Албаније, па су били одређени за таоце. У затвору су били све до 27. августа 1943. Органи квестуре и чувари затвора тукли су их и злостављали кроз читаво то време. Половином септембра 1943. године, у току једне ноћи, затворено је 105 виђенијих Срба из Приштине. Сутрадан у подне дошли су у затвор командант албанског гарнизона Гилани Реџеп, командант жандармерије и шеф квестуре. Они су саопштили, да су сазнали, да српске трупе генерала Недића намеравају да пређу из Србије на Косово, те да су Србе због тога затворили као таоце. Нагласили су, да ће сви бити убијени, ако српске трупе пређу из Србије на Косово. После тога су уписали имена и пустили кућама са наређењем, да се не смеју никуда од кућа удаљити, јер су још увек таоци.¹³¹⁰

Овакве су мере предузели и у свим осталим местима на Косову, у којима је било српског живља. Народ се престрашио. Некако око половине септембра 1943. дошло је неколико албанских војника у село Софалије, општине и среза

¹³⁰⁸ АЈ, ДК, 110 – 249 – 658 – 660; Записник од 6. септембра 1943. године, састављен у избегличком карантину у Равном Гају; Љумовић Спасоје, избегао из Обилића

¹³⁰⁹ АЈ, ДК, 110 – 249 – 662; Записник од 8. септембра 1943. године, састављен у Комесаријату за избеглице и пресељенике у Београду, Богићевић Борисав, земљорадник, насељен у Добром селу, општине Обилић

¹³¹⁰ АЈ, ДК, 110 – 249 – 667 – 669

грачаничког. Народ је баш тај дан у том селу мирно вршио жито. Албански војници ухватили су у овом селу четири Србина–староседеоца, одвели их до једног винограда крај села, где су их изболи ножевима, а затим пуцали на њих из пушака. Почетком августа 1943, довели су албански жандарми сељака Кривокапића из неког села са Косова у општински затвор општине Девет Југовића. После саслушања, који су над њим вршили органи албанске полиције, нађен је овај Кривокапић заклан у ћелији затвора. Истог дана био је затворен у општински затвор општине Девет Југовића, бивши председник исте општине Марковић Новак са много других Срба из те општине.¹³¹¹

Сви ови Срби били су у општинском затвору страховито злостављани. Марковић Новак је умро од задобијених озледа, а многи други су после изласка из затвора морали дуже времена одлежати у кревету, а неки се нису никада потпуно опоравили од последица мучења. У исто време су албански жандарми вршили оваква злостављања и у осталим српским селима на Косову. После капитулације Италије, Албанци су нападали Србе под изговором да су Срби бил италијански сарадници. У то време током разоружања италијанске војске, догодио се један инцидент у Урошевцу. Један италијански официр није хтео да преда наоружање, па је пуцао и ранио једног албанског жандарма. Овај италијански официр случајно је становао у једној српској кући. Ово је био довољан разлог, да су Албанци напали на све Србе у Урошевцу. Албанци су убили у граду Урошевцу око педесет Срба, а у околним селима још око двадесет. Из неких кућа Албанци су и по пет лица убили.¹³¹²

Да није спречила немачка војска, Албанци би тада много већи покољ извршили над Србима на Косову. Противсрпском акцијом на Косову руководио је “Косовски комитет”, на чијем челу се налазио Агушевић Илијаз, председник и бивши народни посланик из Приштине, те Ђемаил Бег Сулејман – Пашић, рентијер из Приштине. Наведени Агушевић Илијаз био је потпредседник албанске

¹³¹¹ АЈ, ДК, 110 – 249 – 667 – 669

¹³¹² АЈ, ДК, 110 – 249 – 667 – 669

владе у Тирани за време италијанске окупације. Он је чешће пута долазио из Тиране у Приштину, па је том приликом обилазио и остала места на Косову. Сваки пут приликом његовог доласка на Косово, страдали су многи Срби. Неки су били затварани и злостављани, а неки су и животом страдали. Тако је у мају 1943. дошао на Косово поменути Агушевић Илијаз, па је том приликом убијен од Албанаца у селу Лазареву један младић.

Србима је било забрањено да иду у цркву, да се састају, на улицу су смеле да излазе само старе жене и стари људи, малобројни Срби, занатлије и трговци, су морали да затварају своје радње у преподневним часовима. Срби на Косову стављени су ван закона.¹³¹³

Првог децембра 1943. издато је наређење од стране албанских власти на Косову да се сви Срби који су напустили своје домове из било којег разлога морају у року 15 дана иселити у Србију. Позадина овог наређења била је у томе што су масе српског становништва услед паљевина и других прогона биле принуђене напуштати своје домове и склањати се у Липљан и друга већа српска насеља на Косову. Ово наређење, издато у званичној форми од префектуре у Приштини, требало је да се примени на све ове особе, које се сматрају избеглицама. И поред тога што под удар наређења за иселење не потпадају Срби који нису били принуђени да оду из својих кућа, и ови се селе заједно са Србима, који се морају иселити, из страха да ће сви изгинути од прогона и покоља који се све више појачавају. Сваког дана, у овом случају из Липљана полазили су транспорти од по 15 до 20 вагона избеглица за Србију. Сву имовину избеглица присвајали су домаћи Албанци, сем неопходног личног пртљага и животних намирница, које су избеглице могле понети са собом. У Пећи је крајем новембра убијен 161 Србин и шест Албанаца из Албаније, од стране “летећег вода”, састављеног од домаћих Албанаца, који представљају страх и трепет за српско становништво на Косову. Овај летећи вод предвођен је од Цафера Деве, рударског

¹³¹³ АЈ, ДК, 110 – 249 – 667 – 669; Записник од 22. фебруара 1944. године, састављен у Комесаријату за избеглице и пресељенике у Београду, Перовић Никола, бивши полицијски чиновник, из Приштине

инжењера и бившег активног капетана краљеве гарде Бајазита Бољетинца, који је био активни потпуковник албанске војске. Овај летећи вод упао је у Пећ, извршио покољ па продужио за Ђаковицу. У Ђаковици покољ нису дозволили домаћи бегови Црноглавићи. Из Ђаковице овај вод пошао је за Призрен.¹³¹⁴

Најтеже прилике у Приштини настале су у другој половини 1943, након повлачења Италијана из Приштине односно након капитулације Италије. У децембру 1943. убијен је у Приштини директор банке Катић. Међутим, главни терор Албанаца над Србима у последње време сводио се на то, да, Срби напусте Приштину и цело Косово и српска имовина да припадне Албанцима. Овај терор наставио се и по свим селима у косовској области и српско становништво је у масама напуштало своја огњишта тражећи пут и начин да пређе на територију данашње Србије.¹³¹⁵

Српску православну парохију Лапљеселску у срезу Грачаничком сачињавала су села: Лапље – село и Чаглавица, општине Грачаничке, Преоце и Горње Добрево, општине Голешке; Угљаре, Бресје и Косово – поље, општине Обилићске. У последње две ратне године 1943. и 1944. године са ове територије страдали су: Младен С. Ђорић, земљоделац из Лапљег села убијен из револвера руком команданта албанске војске, дана 27. јануара 1943. године, да би се остали грађани Лапљег села застрашили и предали оружје, или да би се остали грађани Лапљег села застрашили и предали оружје, или да би га у извесном року набавили од Албанаца, па потом купљено оружје предали. Апостол Васић, земљорадник из Чаглавице, општине Грачаничке, убијен је ноћу 23. септембра 1943. године да би дошли до једне велике њиве. Пана (Пантелија) Ил. Лекић, земљоделац из С. Чаглавице, општине Грачаничке, заклан је ножем у винограду у с. Чаглавица, у подне 21. јула 1943. године. Мирко Самарцић, земљорадник из Косова Поља, општине Обилићске, убијен је дању 10. августа 1943. године, на својој њиви,

¹³¹⁴ АЈ, ДК, 110 – 249 – 670 – 674; Записник од 22. фебруара 1944. године, састављен у Комесаријату за избеглице и пресељенике у Београду, Марковић Младен, из Липљана

¹³¹⁵ АЈ, ДК, 110 – 249 – 677 – 678; Записник од 22. фебруара 1944. године, састављен у Комесаријату за избеглице и пресељенике у Београду, Вучић Љубица, избегла из Приштине

званој „Ветерник“ само зато што је био тумач код Немаца. Милош Бурзан (можда Борозан), земљорадник и избеглица у Косову Пољу, заклан је 23. септембра 1943. године, од Немца у напитом стању. Агапије Јоксимовић, кафеџија из Лапљег села, општине Грачаничке, убијен је дању 3. јануара 1944. године, на месту званом „Ветерник“ враћајући се из Приштине само зато што је био материјално доброг стања и није се плашио Албанаца. Малин Јанковић и Вукота Јанковић, земљорадник из Косова Поља, убијени су близу железничке станице Косова Поља, дана 21. марта 1944. године и Никола А. Лазић, земљорадник из с. Бресја, општине Обилићке, убијен на железничкој станици у Косову Пољу, ноћу 24. октобра 1944. године. Други велики разлог био је тај, што је албански комитет и министар Илијаз Х. Агуш из Приштине, планирао да све Србе насељенике са Косова исели и отера са Косова, а да на њихова обрађена имања са новоподигнутим кућама досели сиромашни албански живаљ из Старе и Нове Албаније. По њиховом мишљењу био је најлакши излаз раселити српске насељенике и на такав начин решити аграрно питање у Новој Албанији.¹³¹⁶

У вези са пребацивањем Срба у планине а нарочито у Србију, албанске војне и цивилне власти дошле су до закључка да је потребно да појачају терор. Тако је на дан Светог Саве 1943. године, албанска војска ишла од села до села по целом Косову и вршила јаке претресе по српским домовима, тражећи од Срба да предају оружје. Срби нису имали оружје јер су исто, уколико су га имали, предали Немцима и Италијанима. Тога дана у селима: Чаглавици и Лапљем селу, општине Грачаничке, Горњем Добреву и Преоцу, општине Голешке и у с. Косовом Пољу, општине Обилићке, албанска војска вршила је претресе по домовима ових села, и тукла Србе тражећи им оружје. Велики је број био батинан, те су доцније од батина умрли. У Лапљем селу да би се застрашио и предао оружје, које није имао, командант албанске војске издвојио је из строја Младена С. Ђорића, земљорадника из Лапљег села и на очиглед свих убио га из револвера рекавши осталима у строју, а на циничан начин се обратио преосталим Србима: „Убисте

¹³¹⁶ *Шинтарски геноцид*, Грачаница – Београд, 2008, стр. 74, Извештај пароха Лапље – Селског

*човека јер не дајете оружје, а када све вас побијемо ми ћемо сами наћи оружје, па и жене ваше пронаћиће га и предаће га“.*¹³¹⁷

Извештај пароха Грачаничког садржи следеће податке о страдању Срба на Косову и Метохији:

1) Окупација је отпочела у парохији Грачаничкој 10. априла 1941. године.

2) Народ је био огорчен окупацијом и имао је непријатељски став према окупатору.

3) Непријатељски став према Српској Цркви и Србима превазишао је сваку меру предострожности. Окупатор је дао власт Албанцима на Косову и Метохији и чинио незапамћене злочине. Албански живаљ терорисао је српски народ, српску цркву, манастире, свештенство, монахе малтретирао, рушио наше историјске манастире, цркве, убијао свештена лица и иопште читав српски народ. Пребијањем онеспособљена су многа лица, а многи су од тешких повреда помрли. Било је и новчаних уцена, исмејавања вере и нације, рушења гробаља, посебно споменика и крстова. Српски је народ злостављан, затваран, логорисан, стрељан. Албанци су за своје оруђе употребили и муслиманске Роме који су вршили пљачке и убиства Срба. Српски народ је злостављан на разне тешке и мучне начине: бушење иглама, чупање коса и бркова, стављањем у воду.¹³¹⁸

1) Село Грачаница, општина Грачаничка, срез Грачанички
Заробљени Срби су одведени у логоре у Немачку и Италију.

Живојин Поповић у Италији; Милорад Поповић умро у логору заробљеништва у Италији; Сретен Поповић у Италији; Велибор Поповић у Немачкој; Божидар Ђорђевић умро у заробљеничком логору у Немачкој; Ђорђе Димитријевић у Италији; Милутин Димитријевић у Италији; Станимир Јосифовић у Немачкој; Милан Ђорђевић у Италији; Наста Јосифовић у Италији; Димитрије Јосифовић у Италији; Игњат Дешић у Италији; Стојан Арсић у Италији; Боривоје

¹³¹⁷ *Шинтарски геноцид*, Грачаница – Београд, 2008, стр. 74

¹³¹⁸ *Шинтарски геноцид*, Грачаница – Београд, 2008, стр. 89 – 93

Николић у Немачкој; Чедомир Аритановић у Немачкој умро; Видосав Веселиновић у Италији; Живојин Андрејевић у Немачкој.¹³¹⁹

Отерани на рад у Немачку дана 26. јуна 1944. године

1) Филип Максимовић 2) Вукашин Поповић 3) Чедомир Поповић 4) Станоје Поповић 5) Петар Филиповић 6) Драгутин Костић 7) Живојин Ђорђевић 8) Божидар Ђорђевић 9) Милутин Нојић 10) Владимир Крстић и др. Свега 26 лица.

2) Интернирани у Албанији августа 1943. Свега 10 лица.

3) Убијени у селу Грачаница: Миодраг Аритановић младић са својих 19 година 7. октобра 1944. године убијен је од Албанаца Рамана Исмаила из Мрамора општина Грачаничка. Стојан Петровић заклан је на путу из Приштине 1943. године 2. фебруара од Албанца Рамана Исмаила и Мустафе из Приштине. Троја Јанићијевић убијен је од стране милиције албанске 1942. године 19. Јула. Живојин Јовановић убијен је од Немаца 1944. године 14. октобра. Марко Јосифовић убијен је од Немаца 1941. године 30. Априла. Станоје Јосифовић изведен је ноћу и заклан у свом дворишту од Албанаца 1944. године 17. септембра. Дамњан Димитријевић убијен је од Албанаца 1944. године 1. јула. Љубица Арсић убијена је од Немаца 1941. године 13. априла. Димитрије Јанковић убијен је у рату 1941. године 10. Априла. Румена Јосифовић рањена је од Немаца;

4) У затвору приштинском мучени су и бијени многи Срби. Милан Поповић пребијен је до 100% неспособности од чега је умро својој кући. Године 1944. Године, дана 2. августа одведени су, тучени и мучени у затвору општинском у селу Грачаница од стране милиције албанске по наређењу председника општине Хамдије из Мрамора и албанских официра 19 лица, од којих је умро Душан Тодоровић. Урош Максимовић ради спасавања живота дао је 80 наполеона албанских иначе би био заклан од стране Селима из Добрање милиционера. Кулучење, тј. присилан рад о уређењу поља како председнику Хамдији тако и његовим сарадницима било је стално па и на другим пословима, те је једног дана било на раду 64 лица и мушкараца и жена.

¹³¹⁹ *Шинтарски геноцид*, Грачаница – Београд, 2008, стр. 89 – 93

- 5) Од терора – зулума напустило је своје домове свега 14 лица;
 - б) Пљачки и уцена било је пуно, а било је и силовања жена и девојака.
- Албански “зулум” и терор је превазишао сваку меру;¹³²⁰

Село Сушица – општина Грачаничка

1) Интернирани у Немачкој 1944. години 9. јуна као и на присилан рад 14 лица; а у Албанији 6 лица; у затвору приштинском раније и 1944. године до ослобођења 12 лица;

2) Убијени: Јован Филић убијен од стране Албанаца 1943. године 11. новембра; Станоје Андрејевић у воденици 1944. године 14. јуна од стране Абедина Ајдара из општине Јањевске и Јусуфа Рашида из Мрамора; Љубомир Јанковић од сина Халила Хајдаревића из Теће општине Јањевске; Алекса Андрејевић на путу из Приштине од стране Мустафе из Приштине и Рамана Исмаила из Мрамора 1943. године 2. фебруара;

3) Од терора и јаког зулума напустили своје домове; свега 7 лица;

4) Уцењивања у новцу, житу, вуни итд. од 10 – 1000 наполеона седморици и то од стране зликовца Емина Еминовића из села Сушице; поред тога вршио је насиље и безчашће над девојкама и женама. Младен Ристић убијен 1944. године септембра.

Одведени на рад присиљени у Немачкој 35 лица.

Затворени у приштинском затвору 35 лица и мучени и бијени од стране албанске власти.

Због уцене: Милан Секулић у 84 албанских наполеона био и тучен, а Спира Петровић умро од туче Зефе Стубље – католика из Јањева среза Липљанског; поред ових умрли Стојан Секулић, Арсеније Јовановић, Јаћим Стојановић, Миладин Стевић, Танаско Декић, Никола Цвејић, Живојин Трифуновић, Драгутин Арсић, Драгомир Јовановић, Витко Јовановић. Сава Недељковић од туче неспособан 100%; Драгутин Недељковић неспособан од албанске војске; убијени Драгомир Јовановић и Витко Декић.¹³²¹

¹³²⁰ *Шиптарски геноцид*, Грачаница – Београд, 2008, стр. 89 – 93

¹³²¹ *Шиптарски геноцид*, Грачаница – Београд, 2008, стр. 89 – 93

Село Ајвалија, општина Грачаничка

Село Ајвалија имало је 52 куће Срба насељеника и 24 куће Албанаца. Од великог терора Албанаца–домородаца Срби су морали напустити домове и нашли уточиште у Србији да би спасли своје животе. Да је зулум од стране Албанаца превазишао сваку меру излажемо њихова недела поред пљачке у житу, стоци и стварима и то грозно и незамишљено како то могу урадити само дивљаци.

Три најлепше девојке одузели су за себе. Присиљавање и вршење неморала како над девојкама и над женама.

Једне ноћи су заклали доброг домаћина због имања по имену Младеновић Миленко, његову жену Младену и слугу Драгана Јанићијевића из села Бадовца општина Грачаничка на дан 19. децембра 1943. године од чувених зликоваца у том времену а по имену: Јусуф Адемовић и син, Идриза Чакти.

Поред ових погинуло је од Немаца и то: Живко Поповић у Албанији; Маринко Младеновић и Мирко Видојевић.

Село Бадовац, општина Грачаничка

Свугде па и овом селу било пљачке и туче ради исељавања да би се ту настанили злочинци Албанци.

Убијени: Драгутин Николић, чобанин заклан 19. децембра 1944. године. Било је силовања над девојкама и женама, као и њихвоих отмица.¹³²²

Године 1943. скоро сви способни мушкарци из села Горњег и Доњег Неродимља интернирани су у немачки логор на Старом Сајмишту, где је умрло од последица пегавог и трбушног тифуса око 40 лица. После овога случаја настављено је са убиствима Срба скоро у свим селима парохије Неродимске као и са хапшењем. У затворима према Србима се поступало најгоре. У парохији неродимској код кућа, у логорима и заробљеништву убијено је или умрло 110 лица у времену од 1941. године до ослобођења. Дана 30. јануара 1943. године село Грболе у парохији неродимској, срез неродимски, спаљено је и том приликом

¹³²² *Шинтарски геноцид*, Грачаница – Београд, 2008, стр. 89 – 93

погинуло је пет лица. Манастир Свете Богородице у Горњем Неродимљу руиниран је. Фреске споља и унутра скоро су све уништене од стране Албанаца. Шума манастирска од 10 хектара сва је посечена и то све од стране Албанаца. Срби сељаци свакодневно били су уцењивани и морали су да дају велике своте новца. Сваког дана били су пљачкани у стоци и другим стварима. У парохији Неродимској сем Срба било је и Албанаца муслимана. Држање њихово за време окупације према српској цркви и српском народу уопште није ваљало, јер су они били извршиоци свију недела над српским живљем. Подстрекивачи за ова недела били су немачки и италијански окупатори. Сва гробља у парохији уништена су за време рата.¹³²³

У октобру 1943. убијени су на путу идући за рудник “Црквена водица” четири Србина из Лесковчића и то: Добривоје Столић, Србислав Младеновић, Аксентије Милосављевић и Богдан Милосављевић, сви земљорадници из Лесковчића. Како су крајем 1943. па све више и више и у 1944. години, прогони и убијања Срба на Косову били све учесталији, није преостало ништа друго, па су и преостали Срби у Лесковчићу напустили своје куће и другу имовину и отишли у Србију.¹³²⁴

Одмах по окупацији извршено је расељавање мањих српских села и појединих српских кућа у албанским селима. У општини липљанској овако су расељена села: Ђурковци, Потуровци, Степанићево. Становништво села Ђурковци склонило се у Вујанце, а становништво села Потуровци у Липљан, Суви До и Нове Рујице. Села Ђурковци и Потуровци после расељавања становништва уништена су до темеља, а земљиште на коме су се налазила поорано је. У селу Старом Грацком први је убијен Илија Рођеновић. Он је убијен на путу из Старог Грацког за Липљан из заседе пушчаним метком. На њега је испаљено око 100 метака. Свог израђављеног дотукли су Албанци Рођеновића у

¹³²³ *Шинтарски геноцид*, Грачаница – Београд, 2008, стр. 97

¹³²⁴ АЈ, ДК, 110 – 249 – 694 – 695; Записник од 10. марта 1944. године састављен у Комесаријату за избеглице и пресељенике у Београду, Столић Живко, земљорадник избегао из Лесковчића, општина Обилићево

једном јарку крај друма. Овом приликом рањена су још два Србина из Старог Грацка и Ђурковца: Миле Савић и Никола Леро, земљорадници.¹³²⁵

У Старом Грацку је убијен 3. јануара 1943. Миле Драшковић. Он је ухваћен на њиви. У току спровођења до жандармеријске станице, кмет села Топличана Исљам Доманек, из општине липљанске, ставио му је једну бомбу у џеп. У жандармеријској станици у Липљану тучен је 24 часа. Имао је неколико поломљених ребара као и поломљене удове. Онако пребијеног одвели су га на њиву где су га и ухватили и тамо стрељали. Ово убиство извршено је на неколико дана пре одузимања оружја од српског становништва у општини липљанској. Командир жандармеријске станице, Италијан, изјавио је да ће сви Срби који не предају оружје бити убијени као Миле Драшковић. У његовом убиству, учествовали су сем Албанаца и Италијани.¹³²⁶

Оружје које је тражено до тада је представљало једину заштиту српског становништва. Без оружја Срби не би успели да одбијају албанске нападе на села. Оружје које су Срби имали употребљавано је једино у одбрани кућа од албанских напада. Одмах после убиства Мила Драшковића извршено је хапшење и батинање свих млађих и виђенијих људи у Старом Грацком. Сви ухапшеници који су задржани и после туче у затвору одведени су у једну напуштену зграду, на периферији села Старог Грацког и пострељани из пушака. Том приликом убијени су: Неђо Милићевић, Илија Мирковић, Мирко Одаловић, Андрија Самарцић и Славко Ћиповић. Сем ове петорице убијена су још четворица, сви Срби из околних села. У пролеће 1943, у априлу у селу Вујанце убијени су Живко Милићевић, Лука Божић и Фиљко Танасковић, земљорадници. Сва тројица су убијени истог дана на њиви, а убиство је извршено из заседе, пушчаним мецима. У току једног ноћног напада, исто у априлу 1943. убијен је у селу Старом Грацком Андраш Мацек, србизирани Словак, по занимању земљорадник. Убијен је из пушке. Целокупно становништво села Рујице о Божићу 1944. протерано је за

¹³²⁵ АЈ, ДК, 110 – 249 – 710 – 713

¹³²⁶ АЈ, ДК, 110 – 249 – 710 – 713

Липљан. У српске куће у селима Старо Грацко и Вујанце уселили су се Албанци. На путу између Приштине и Обилића, 28. марта 1944, убијени су из заседе Ристо Ћетковић и Ђоко Суботић, земљорадници из Обилића.¹³²⁷

Злостављања српског становништва у Пећи и околини вршена су, под изговором припадности четничким, односно партизанским организацијама. У току августа и септембра 1943. у самој Пећи под овим изговором убијено је око 15 Срба. Веселин Вукотић, трговачки помоћник убијен је пред самим полицијским затвором од стране албанских градских жандарма. Првих дана септембра, још пре италијанске капитулације, на улици су убијени Младен Симић, цревар; Вељко Булатовић, радник; Младен Радовић, земљорадник и још око десетак Срба. Када је италијанска војска капитулирала 8. септембра 1943. године, албанске формације италијанске војске пришле су разоружавању италијанских формација италијанске војске, које су се налазиле у Пећи.¹³²⁸

Овом приликом у Пећи је убијено од стране Албанаца и око 10 италијанских војника и официра, између којих и један италијански потпуковник, који је био војни командант у Пећи. Свака контрола италијанских власти над радом албанских власти, престала је. Услед тога се терор над српским становништвом појачао још више него дотле. Нарочито су страдала села: Бело Поље, Витомирица, Гораждевац, Брестовик, Сига, Црни Врх и Љевош, све у срезу пећком. У овим селима у току септембра, октобра и новембра 1943. изгинуло је око 130 Срба. У самој Пећи погинуло је око десет људи, већином српских младића.¹³²⁹

У Пећи се догодио велики покољ Срба у децембру 1943. У самој вароши побијено је 50, а у околини 30 Срба, док су сем тога убијена и тројица домаћих

¹³²⁷ АЈ, ДК, 110 – 249 – 710 – 713; Записник од 31. марта 1944. године, састављен у избегличкој карантинској станици у Равном Гају, Драшковић Благоје, земљорадник из Старог Грацког, Драговић Милан, земљорадник из Старог Грацког; Милићевић Милан; земљорадник из Новог Бујанца

¹³²⁸ АЈ, ДК, 110 – 250 – 130 – 134; АЈ – ДК – 110 – 250 – 137 – 139

¹³²⁹ АЈ, ДК, 110 – 250 – 130 – 134; АЈ – ДК – 110 – 250 – 137 – 139; Записници од 2. децембра 1943. 12. и 15. јануара 1944. године састављени у Комесаријату за избеглице и пресељенике, Савелић Раде, пензионер, инвалид из Пећи

Албанаца. У Пећ је упао летећи одред, састављен од Албанаца из Косовске Митровице, који је по наговору Албанаца из Пећи и околине, извршио овај покољ. Овај летећи одред предвођен је од Цафера Деве, министра унутрашњих дела у Албанији и од Бајазита Бољетинца, бившег официра југословенске војске, који је био предстојник полиције у Косовској Митровици и активни потпуковник албанске војске. Овај летећи одред, формиран у Косовској Митровици, имао је по намери Цафера Деве да оперише у старој Албанији (Албанији у границама пре 1939. године) па је на проласку кроз Пећ извршио ово масовно убиство.¹³³⁰

Од Срба који су побијени овом приликом позната су имена: Др Младена Микића, судију окружног суда и поседника; Блажа Ђуровића, капетана у пензији и поседника; Благоту Бобичића, наредника у пензији и поседника; Павића Јововића, поседника; Благоту Вујовића, наредника у пензији и поседника; Јову Почучу, столара и власника стругаре; Михаила Митровића, поседника и бившег трговца; Новицу Обрадовића, бившег трговца и поседника; Обрадовића, Новичиног брата, поседника и бившег трговца; Милована Миловановића, поседника и трговца; Радосава Вуковића, поседника и чиновника окружног суда; Марка Вујошевића, поседника и среског начелника у пензији; Трифу А. Герића, студента и поседника; Воју Чукића, зубног техничара и поседника; Душана Булатовића, земљорадника; Тодора Ивановића, земљорадника; Митра Ивановића, земљорадника и поседника; Трифу Жујова Стевановића, земљорадника и поседника; Милоњу Вуксановића, земљорадника и поседника; Драга Драгичевића, бившег чиновника пећке општине; Дракуловића, студента; Дракуловића, свршеног матуранта, брата горњег студента; Ђоку Мишковића, бачварског мајстора; Крсту Фишековића, кафецију и поседника; Крсту Радуловића, поднаредника у пензији и поседника; Блажа Јоковића, земљорадника и поседника; Ђоку Здравковића, бившег трговца и поседника; Ђорђију Маровића, земљорадника и поседника.¹³³¹

¹³³⁰ АЈ, ДК – 110 – 250 – 130 – 134; АЈ – ДК – 110 – 250 – 137 – 139

¹³³¹ АЈ, ДК – 110 – 250 – 130 – 134; АЈ – ДК – 110 – 250 – 137 – 139

Од овог летећег вода убијени су и: пет чланова породице Петровића, земљорадници из Белог Поља, пећког предграђа; три члана породице Павловића, земљорадници из Белог Поља, пећког предграђа. Истом приликом убијена су шесторица Срба, земљорадници из села Гораждевца у срезу пећком. Сви наведени побијени Срби денунцирани су од стране домаћих муслимана – Албанаца у вођству летећег вода. Све жртве убијене су стрељањем из митраљеза у непосредној близини Пећи. Као вођа у прогону Срба у Пећи учествовао је и Сулејман Црноглавић, поседник и бивши председник општине Ђаковичке.¹³³²

Дана, 4. децембра 1943. године дошли су у Пећ Џафер Дева, члан квислиншке владе у Тирани и Бајазит Бољетинац у пратњи једног одељења наоружаних добровољаца којим је командовао Бајруш Џакља. По плану који је унапред направио са поменутом двојицом он је у току ноћи између 4. и 5. децембра, дању 5. децембра и у току наредне ноћи све 1943. године, похапсио 48 грађана Пећи и све их на изузетно зверски начин поубијао, делом код реке Бистрице а делом по разним јаругама око вароши. На лешевима поубијаних испитани сведоци видели су трагове масакрирања и грозних мучења. Вађене су очи, отсецани језици, уши и други делови тела, ломљене ноге и руке, сврдловима бушене лобање и слично.¹³³³

Овај масовни покољ у Пећи извршен је на овај начин: око два часа после подне 4. децембра, Бајруш је са својом јединицом извршио блокаду вароши и отпочео масовно хапшење, које је трајало све до 7. и 8. децембра дању и ноћу. Том приликом похапсио је око 400 лица, од којих је поубијано у самој Пећи одмах 48. Хапшени су затварани у кулу звану “Зејнел бегова кула”, у кафану “Балкан”, у општинску зграду и префектуру. Одатле су у току ноћи жртве извођене ради убијања делом на обалу реке Бистрице, делом код државног канала, у винограде, воћњаке и по разним јаругама варошке периферије. Поред убијених сви хапшени тешко су злостављани и тучени на тај начин што би у препуњену собу

¹³³² АЈ, ДК, 110 – 250 – 130 – 134; АЈ – ДК – 110 – 250 – 137 – 139; Записници од 2. децембра 1943. 12. и 15. јануара 1944. године састављени у Комесаријату за избеглице и пресељенике, Савељић Раде, пензионер, инвалид из Пећи

¹³³³ АЈ, ДК, 110, Ф бр. 22415

затвореника упадала по једна група из Бајрушеве јединице са митраљезом који би ставили на сред собе и тада би настало зверско злостављање затвореника моткама, кундацима и разним полугама. Под претњом митраљеза сви затвореници су претходно морали сагнути главе и жмурити.¹³³⁴

Од тих унакажених лешева тешко је било све жртве идентификовати, али су досадашњом истрагом идентификовани и утврђено да су у самој Пећи поубијани тада и то: Др Младен Микић, судија; Блажо Ђуровић, пензионер; Благота Боричић, пензионер; Павић Јововић, поседник; Благота Вујовић, пензионер; Јово Почуча, столар; Михајло Митровић, трговац; Новица Обрадовић, трговац; Миро Обрадовић, трговац; Милован Миловановић, трговац; Радосав Вуковић, чиновник окружног суда; Марко Вујошевић, пензионер; Трифун Герић, студент; Воја Чукић, зуботехничар; Душан Булатовић, земљорадник; Тодор Ивановић, земљорадник; Митар Ивановић, земљорадник; Трифун Стевановић, земљорадник; Милоња Вуксановић, земљорадник; Драго Драгићевић, чиновник; Дракуловић Н, студент; Дракуловић Н, матурант гимназије; Ђока Мишковић, бачвар; Крста Фишековић, кафеџија; Крста Радуловић, пензионер; Блажо Јоковић, земљорадник; Ђока Здравковић, трговац; Ђорђије Маровић, земљорадник; цела породица Петровића, земљорадника из Белог Поља /предграђе Пећи/ од 5 чланова и породица Павловића из истог предграђа од три члана – свега 36 идентификованих жртава.¹³³⁵

Поред општег система мучења пре убиства, којим је овај масовни покољ карактерисан било је и изузетних појава као код случаја убиства браће Обрадовића Мира и Нова, којима не само што су били исечени уши и нос, повађене очи, већ су убице жртвама поскидале златне зубе. Убијеном Чукић Воји отсекли су језик. Поред Чукић Воја и осталих напред цитираних том приликом убијени су уз нарочито тешка мучења Ђукановић Блажо, Лилић Божо, Зечевић Мићо, Ђурђевац Шћепан, Кељменди Реџеп и Гаши Имер. Ове жртве су још у

¹³³⁴ АЈ, ДК, 110, Ф бр. 22415

¹³³⁵ АЈ, ДК, 110, Ф бр. 22415

затвору у тешким мукама трпеле ломљење грудних кошева, лешеве су им нађени на периферији града где су дотучени каменицама, морале су се распознавати по оделу. Истог дана Бајруш је са својом јединицом у непосредној близини Пећи, у селу Витомирици, на исти начин као и у Пећи поубијао још 32 насељеника: Николић Новака и Пејка, Ивановић Војина, Милачић Михаила, Шурбатовић Новицу, Гојковић Васа и Душана, Бјелић Миладина, Крушчић Миладина, Божовић Радована, Вукановић Новака, Шарановић Јоша, Перовић Богића, Булатовић Душана, Иванчевић Радисава, Вучинић Вука, Мијовић Божа, Бабовић Петра, Ракочевић Милојицу и Јагоша, Букилић Вуксана, Брајевић Радивоја, Радевић Вуксана, Павличић Мому, Поповић Муја, Марковић Видака и Станишу, Лековић Ђорђа, Гилић Спасоја, Гарчевић Драга и браћу Гилић: Радивоја, Мому и Јоша. Овај масовни покољ над насељеницима пропраћен је пљачком имовине и паљевинама кућа, а извршен између осталог и зато: да се уништи компактно насељеничко село и заплаше насељеници који се ни до тада нису иселили из тог простора.¹³³⁶

Љуан Ахмет Гаши, родом из Приштине, југословенски држављанин, по занимању наставник гимназије, пре рата и окупације у 1941. години, емигрирао је у Албанију, односно у фашистичку Италију, која је Албанију насилно инкорпорирала. Он се тамо темељно повезао са фашистичком партијом и влашћу, па је почетком 1943. године са специјалним задацима доведен на Косово, у Приштину. Он је ту, само формално заузимао положај наставника гимназије. Гаши је кроз Косовски комитет и балистичку организацију спроводио одлуке да се сви не – албанци насељени у том подручју 1912. године и касније, морају принудно раселити или поубијати, па извршење ових одлука по плану који израђује спроводи преко својих месних комитета, повереника и оружаних банди. Као наставник албанске гиманизије, он пропагандом а делимично претњама и терором формира у гимназији балистичке групе, а ђаке који су одбијали да ступе

¹³³⁶ АЈ, ДК, 110, Ф бр. 22415, Одлука о утврђивању злочина окупатора и њихових помагача; Злочинац: Бајруш Алија Џакља, Шиптар, за време окупације до 1942. године капетан фашистичке војске у Албанији, а од тада у Југославији као командант батаљона у «Регимент Косова», родом из села Кишно поље, срез Гњилане

у ту фашистичку организацију, денунцира окупатору, због чега су били хапшени, злостављани и одвођени у СС – концентрациони логор, који је маја 1944. године у Приштини формиран. Кроз овај логор он је починио између многих и ове злочине:¹³³⁷

Месеца јуна извели су из логора 3 ухапшена Албанаца родом из Ђаковице и одвели их у родно место и тамо обесили, и то једнога од њих претходно убили па му леш обесили а двојицу обесили живе.

Јула 1944. извели су 6 затвореника из логора и стрељали их у Пећи.

Августа 1944. извели су 16 затвореника, Срба и Албанаца и одвели их од њих 8 у Ђаковицу, а 8 у Призрен и тамо их обесили.

Неутврђене ноћи 1944. доведена је у логор већа група ухапшеника и у току ноћи поубијана. Сутрадан су сведоци видели крвава одећа скинута са поубијаних а у току ноћи су чули пушкарање у логору.

Септембра 1944. из логора је изведена група од 40 затвореника и одведена у место Кукс у Албанији и тамо поубијани.

Октобра 1944. из логора је изведено 114 затвореника, од којих је 113 поубијано а затвореник Глигор Ђика успео је да побегне, и сада је судија у Албанији.

Сви ови масовни злочини извршени су у оквиру одмазде и застрашивања становништва, и у свима је Гаши саизвршилац и саучесник.¹³³⁸

Љуан Ахмет Гаши је одмах по доласку у Приштину притупио је формирању одреда, које наоружава окупатор, даје им плату и војне инструкторе. Његову улогу и велики утицај карактерише чињеница да је једном батаљону од тих одреда дао име: “Батаљон Гаши”.

У 1943. убио је у Приштини своју наставничку колегиницу г – Ђу Кораћ, рођену Живић.

Септембра 1943. у самом затвору заклали су затвореника Кривокапића.

¹³³⁷ АЈ, ДК, 110, Ф бр. 22418

¹³³⁸ АЈ, ДК, 110, Ф бр. 22418

Крајем 1943. упутио је одељење своје милиције у село Сефалију, где су ухапсили 4 насељеника и још у путу после тешких мучења поубијали их, каспећи их оштрим оруђима.

1944. са својим органима похапсио је већи број насељеника из села Девет Југовића и све похапшене у затвору тешко мучио а ухапшеника Марковић Новака батинама и убио.

Крајем маја 1943. у самој Приштини ухапсио је око 50 Срба и међу њима и Перовић Николу, који су у затвору тучени и тешко злостављани. Међу затворенима били су такође Младен Н. кројач из Приштине и Ленкин Мирче, ковач из Приштине коме су у мучењу забадали игле под нокте руку и ногу.¹³³⁹

Спроведећи одлуке које је доносио у Косовском комитету, Гаши је у току 1943. па до ослобођења 1944. године принудно раселио све насељенике из среза гњиланског, извршивши претходно пљачку целокупне њихове имовине, а у највише случајева и паљевину њихових кућа и помоћних зграда. Да би своје злочиначке банде што јаче уз себе привезао он је поред удела у пљачки отворио и нове изворе богаћења, наредивши да Срби – поједина домаћинства, насеља и села – морају плаћати тзв. “приватне страже”. У тим случајевима и тако изнуђаване су огромне суме новца од његових бандита. Даље, “заробљавани су” богатији појединци и “ударани на откуп”, тј. уцењиване њихове породице па и читава села да исплате наметнуту цену да “заробљени” не би био убијен. Исто тако вршене су уцене и изнуде приликом претреса у тражењу оружја, и то на тај начин што би лице од кога се тражи оружје кад га оно нема и не може предати било злостављано и принуђено да купује од припадника тих банди пушку за по 30 наполеондора па да исту предаје. Поред тога ове банде извршиле су велики број силовања над женама и одвођења истих у своје куће.¹³⁴⁰

¹³³⁹ АЈ, ДК, 110, Ф бр. 22418

¹³⁴⁰ АЈ, ДК, 110, Ф бр. 22418, Одлука о утврђивању злочина окупатора и њихових помагача; Злочинац: Љуан Ахмет Гаши, Шиптар, организатор и руководиоца Балиста; командант добровољачких, војно – полицијских одреда среза грачаничког и помоћник команданта среске милиције у Приштини; руководећи члан Косовског комитета и конфидент окупатора, бивши професор

Страдање Срба у делу Косова под немачком окупационом управом (Окупирана Србија – ОС) – подаци о убијеним Србима: Албански жандарми су посебно злоупотребљавали „на терену“ свој положај, јер су формално били у саставу и под командом Српске државне страже (СДС), највеће војне формације Недићеве управе. Уредбом Недићеве управе о Устројству Српске државне страже од 6. фебруара 1942. године, „арбанашка жандармерија“ је постала део СДС, и у свом саставу на овом подручју, имала је занемарљив број Срба. Срби су страдали већином од починалаца албанске народности, који су имали фактичку фласт на овом подручју, иако се тај део територије није налазио у саставу „Велике Албаније“ под врховном влашћу Краљевине Италије, до капитулације италијанске војске септембра 1943. године.¹³⁴¹

Дана 8. јула 1942. нађен је мртав чобанин Филимон Радосављевић, недалеко од Слатине. Огњен Крсмановић из села Шљивовице, општине Гојбуљске, погинуо је у близини своје куће. Убијен је Коста Живковић из села Пантина, срез Вучитрнски, 10. јула код села Свињаревац. Пантелија Јевремовић из села Жуљевића је убијен, а Јефтимија Јевремовић тешко рањен. Младен Стефановић убијен је 19. октобра 1942, на граници среза Подујевског и среза Косаничког, код села Трпезе, а био је избеглица из среза Лапског, општине Орланске. Мита Миладиновић из села Мирача, општине Гојбуљске је убијен у октобру 1942. Дана 2. маја 1943. од стране Албанаца убијен је Божидар Гајић, син стражара – граничара Добросава Гајића из Лебања. Приликом напада на кућу Михаила Бијелића, 5. маја 1943. убијена је кћерка Михаилова Роса, а жена његова Ана је тешко рањена. Велиша Кујовић, земљорадник Метерова, среза косаоничког, убијен је 14. маја 1943. на граници среза лапског и косаоничког. Миломир Баточанин, земљорадник и старешина села Јошанице, општине Лепосавић убијен је 15. маја 1943. Приликом покушаја отмице девојке Стојана Мићића из Коњушевца убијен је Стојан дана 18. маја 1943. На месту Планински поток у

¹³⁴¹ Љубиша С. Пантовић, *Косовска Митровица кроз телеграме Недићеве управе*, Косовска Митровица 2008, стр. 64; Извештаји органа Недићеве управе, су датирани од 3. јула до 8. децембра 1942. године. У њима су поред осталих информација, објављена и имена убијених Срба, који су страдали на делу Косова, које се налазило у саставу Окупиране Србије (ОС) под немачком окупационом управом.

срезу Вучитрнском, 20. маја 1943. убијени су Манојло Перић и жена му Лепосава приликом сече огревних дрва.¹³⁴²

Страдање Српске православне цркве на Косову и Метохији под окупацијом

Албански квислинзи су већ 17. априла 1941. у Призрену, као градски стражари, упали у зграду Богословије, и уз претњу оружјем одузели кључеве од свих одељења у школи, а особље ноћу истерали из просторија. Исте ноћи су опљачкани магацин са намирницама, ректорова спаваћа соба и салон, а такође је одузета и стока са имања Богословије. Школско имање у Призренском пољу присвојио је у своје власништво Албанац Ниазија Аљшановић. У стамбеним зградама Богословије било је смештено неколико српских породица које су ту нашле уточиште. Иста судбина је погодила и монашку школу у манастиру Високи Дечани, мада су Немци дозволили евакуацију особља и ученика. Одласком Немаца и доласком Италијана, по решењу италијанске команде у Пећи, целокупна имовина лавре Дечани третирана је као ратни плен. Касније, Албанци су манастиру Дечани одузели манастирске зграде, које су се налазиле изван манастира, као и електричну централу, стругару, две воденице, док су манастирску шуму посекали. На челу пљачкаша био је Албанац Сали Руста, тзв. арнаутски војвода, иако је у турско време био „бранилац“ лавре Дечани. Био је носилац ордена Светог Саве В реда и примао је пензију од српске државе, а његов син је тада постао председник фашистичке општине у Дечанима.¹³⁴³

Црква Св. Богородице у Кориши код Призрена потпуно је разрушена од стране Албанаца. Све православне цркве које су насељеници подигли на просторима од Призрена до Ђаковице су порушене. Опљачкана је и разрушена црква у Новом Чикатову, на прузи Косово Поље – Дреница. У пећком, источком, ђаковичком и дреничком срезу у првим данима окупације 1941. Албанци су

¹³⁴² Љубиша С. Пантовић, *Косовска Митровица кроз телеграме Недићеве управе*, Косовска Митровица 2008, стр. 7 – 59.

¹³⁴³ поглавље Страдање Срба Косова и Метохије током 1941 – 45. године, у, *Меморандум о Косову и Метохији*, Београд, 2003, стр. 39 – 41

порушили најмање 16 православних цркава. На подручју Косова под бугарском окупацијом доведени су православни свештеници из Бугарске са циљем да спроведу присилну асимилацију српског становништва. У почетку су ови свештеници благо поступали према Србима, истичући православље као заједничку религију, али су касније предузимали ригорозније мере.¹³⁴⁴

Православни свештеници су безразложно затварани и злостављани од стране албанских власти и вулнетара. На почетку окупације на Косову и Метохији, убијено је најмање 14 свештеника и једна монахиња. Прота Андрија Поповић из Истока, убијен је у својој кући пред очима чланова своје породице. У источном срезу, вулнетари под командом Рам Алије убили су јеромонаха манастира Гориоч, Никодима Радосављевића. Убијен је и свештеник Стале Тијанић у чију кућу су убацили бомбу. У селу Ранилуг код Гњилана, Албанци су убили свештеника Крста Поповића, док је јеромонах Јанићије Миловић из села Бинча нестао. Монах из Дечана Стефан Живковић убијен је у селу Зочишту код Ораховца, а монах Герман је интерниран у Албанију, где је убијен од стране балиста. У Подујеву албански фашисти су убили свештеника Александра Перовића. Тодор Секулић, свештеник из Љубижде код Призрена подлегао је ранама задобијеним од подметнуте бомбе у манастиру Дечани. Бугари су убили свештеника Стајка Поповића из Призрена у Качанику.¹³⁴⁵

Игуман манастира Девич у Дреници, јеромонах Дамаскин Бошковић, убијен је априла 1941. приликом покушаја да заштити манастирску имовину. Убиство се догодило на свиреп и зверски начин, јер су оца Дамаскина Албанци из околних села вукли преко камењара, ударали кундацима пушака и усмртили пушчаним мецима. Храм манастира Девич у Дреници као и манастирски коначи спаљени су 21. новембра 1941. Имање Девича одузели су Албанци из суседних села. Манастир је тешко оштећен, имовина опљачкана, шума и воћњаци су уништени а

¹³⁴⁴ поглавље Страдање Срба Косова и Метохије током 1941 – 45. године, у, *Меморандум о Косову и Метохији*, Београд, 2003, стр.39 – 41

¹³⁴⁵ поглавље Страдање Срба Косова и Метохије током 1941 – 45. године, у, *Меморандум о Косову и Метохији*, Београд, 2003, стр. 39 – 41

црквена звона су украдена. Највише су страдале православне цркве у околини Таковице. Спаљене су и порушене цркве у: Бистражину, Шеремету, Доњем Ратишту, Пуношевцу, Пацају, Нецу и Раставици. Уништене су и православне цркве у селу Бањица код Ораховца и у Новом Чикатову у Дреници.¹³⁴⁶

Такође су девастиране православне цркве у Самодрежи, у Штимљу код Урошевца, у Сиги код Пећи, у Бањској код Вучитрна, Црколезу код Истока, у Великом Белаћевцу код Липљана, у Помазатину код Приштине, Бањи код Србице, у Дреници, као и у Подујеву и Ибарском Колашину. У Дубоком Потоку је 1944. опљачкана стара црква, када је уништен велики број књига из 18. и 19. века и поломљени сви црквени споменици у дворишту цркве. Албанци су оскрнавили велики број српских гробаља ломљењем споменика и крстова, а парцеле гробаља су преораване. Уништени су бројни културни споменици српског народа: споменик косовским јунацима на Косову Пољу, споменик Сими Игуманову у Призрену, споменик Георгију Шчербини, руском конзулу из турског доба, заштитнику Срба, кога је убио Албанац из Гњилана.¹³⁴⁷

Албански полицајци су 1942. користили православну цркву у Истоку као затвор за ухапшене Србе. Приликом хапшења талаца, често су хапшени и православни свештеници. У Косовској Митровици се 23. новембра 1942. догодило хапшење 30 талаца, међу којима је било 6 православних свештеника. Кроз косовскомитровачки затвор је прошло 14 свештеника. Међу 30 талаца свештеници су били: Анђелко Шопић, Стојан Гвоздић, Бојко Цветковић, Владимир Поповић, Јеротије Чековић и Момчило Нешић. Свештеници у овом затвору су често пребијани од стране албанских жандарма под командом Хусеина Грдовција. Свештеници су чак били и јахани од стране албанских жандарма. У овом затвору стрељани су 1943. свештеници: Тихомир Поповић из Јошанице код Лепосавића, Чедомир Бачанин из Крчева и Петар Миликић из Слатине код Чачка,

¹³⁴⁶ поглавље Страдање Срба Косова и Метохије током 1941 – 45. године, у, *Меморандум о Косову и Метохији*, Београд, 2003, стр. 39 – 41

¹³⁴⁷ поглавље Страдање Срба Косова и Метохије током 1941 – 45. године, у, *Меморандум о Косову и Метохији*, Београд, 2003, стр. 39 – 41

који је ухапшен у долини Ибра. Након краћег задржавања у затвору у Косовској Митровици свештеник Момчило Нешић је спроведен у логор Бањица у Београду и стрељан је 1943.¹³⁴⁸

У току окупације 1941. – 1945. године убијени су бројни српски свештеници и монаси на Косову и Метохији:

1) јеромонах Дамаскин Бошковић из манастира Девича убијен од околних Албанаца најсвирепији начин, тучен кундацима и мучен, вучен преко камења и трња и најзад убијен мецима половином октобра 1941. године, а манастир Девич је запаљен и срушен.

2) Игуман Јован Зечевић из Пећке Патријаршије, убијен 1944. године од балиста у Албанији.

3 – 4) Прота Андрија Поповић из Истока и јеромонах манастира Гориоча Никодим Радосављевић, заједно са 102 Србина из Источке парохије, убијени у Истоку од Албанаца 1941. године

5) Јеромонах Александар Перовић убијен у Подујеву октобра 1944. године од Шиптара

6) Јеромонах Јанићије Миновић из манастира Бинча код Витине, нестао.

7) Монах Герман из манастира Дечана одведен у Албанију

8) Монах Стефан Живковић из манастира Дечана убијен у Зочишту 8. 1. 1945. године од једног Албанца војника.

9) Свештеник Стајко Поповић из Призрена убијен у Качанику 17. априла 1943. године

10) Свештеник Тодор Секулић из Љубижде код Призрена, убијен од подметнуте бомбе од стране Албанаца у манастиру Дечанима.

11) Свештеник Крста Поповић, парох Ранилушки, убијен 1944. године од балиста.

12) Свештеник Момчило Нешић, парох Ранилушки, парох Митровачки, убијен 1943. године

¹³⁴⁸ поглавље Страдање Срба Косова и Метохије током 1941 – 45. године, у, *Меморандум о Косову и Метохији*, Београд, 2003, стр. 39 – 41

13 – 14) Свештеници Чедомир Бачанин и Тихомир Поповић, стрељани у поноћ 28. новембра 1942. у Косовској Митровици.

15) Свештеник Драгољуб Кујунџић из Урошевца убијен 30. 11. 1942. године

16) Слободан Поповић, парох из Ђаковице убијен пред својим станом 8. фебруара 1942. године.

17) Михаило Милошевић, свештеник из Пећи, убијен 9. 12. 1944. године

18) Свештеник Радуле Божовић из Придворица, убијен.

19) Свештеник Тихомир Балшић из Пећи, убијен.

20) Свештеник Митар Вујисић из Витине, убијен.

21) Јеромонах Симеон Гојковић из Бабиног Моста, убијен.

22 – 23) Свештеници Урош Поповић и Лука Поповић из Тутина и са њима црквењак Тутинске цркве, убијени за време богослужења 21. фебруара 1943. године у Тутинској цркви.

24) Монахиња Пелагија из манастира Сопоћана, убијена на дан Св. Луке 1942. године у манастиру Сопоћанима.¹³⁴⁹

Током 1941 – 1945. године опустошене, спаљене и порушене су бројне цркве и манастири на Косову и Метохији:

Манастир Девич у Дреници потпуно опљачкан и порушен;

Манастир Грачаница је опљачкан, а такође и манастир Соколица код Митровице;

Манастир Св. Марка у Кориши је опљачкан, демолиран и покушано паљење;

Црква манастира Гориоча код Истока је оскрнављена и служила је као затвор при масовном хапшењу Срба.

Спаљене су и порушене цркве у српским селима у Метохији:

Црква Св. Петра из 14. века у селу Кориши код Призрена,

цркве у селима: Бистражин и Шеремет код Ђаковице, у Доњем Ратишу код Дечана, у Пацају, у Нецу, у Поношевцу и Раставици, затим у селу Брњачи код Ораховца, у Чикатову код Глоговца.

¹³⁴⁹ поглавље Страдање Срба Косова и Метохије током 1941 – 45. године, у, *Меморандум о Косову и Метохији*, Београд, 2003, стр. 39 – 41

Опљачкане су и демолиране цркве у Витомирици код Пећи, у Качанику, Великом Белаћевцу код Приштине, црква Св. Николе у селу Бањи код Рудника – Србица, као и црква Св. Николе у селу Бањска код Вучитрна; такође цркве у селима: Сига код Пећи, Црколез код Истока, Помазатин код Приштине, у Подујеву, у Штимљу код Урошевца и друге.

Велики број Срба је био ухапшен од албанских балиста и спроведен у логоре у Албанију: око 900 Срба само у логору «Порте Романо» у Драчу, од којих 600 само из Гњилана, а било их је и из Призрена, Урошевца, Приштине, Пећи и Липљана.

Из Гњилана је поведено 600 Срба затвореника транспортним бродом за Трст и потопљени су у Јадранском мору.

У Призрену је био затвор италијанско – балистичке квестуре у згради римокатоличког семинара, где су Срби били страшно мучени и многи су помрли.¹³⁵⁰

Холокауст на Косову и Метохији – Страдање Јевреја са Косова и Метохије

На Косову и Метохији је углавном страдало јеврејско становништво које је живело у великим градовима: Приштини (око 400) и Косовској Митровици (више од 100).¹³⁵¹ И на овом делу територије Југославије се догодио холокауст, као део немачког плана и расне политике уништења целокупне јеврејске популације.¹³⁵² До почетка Другог светског рата 1939. године, на Косову и Метохији су живели

¹³⁵⁰ Страдање Срба Косова и Метохије током 1941 – 45. године, у, *Меморандум о Косову и Метохији*, Београд, 2003, стр. 39 – 41

¹³⁵¹ О страдању Јевреја у Другом светском рату на тлу Југославије: Јаша Романо, *Јевреји Југославије 1941 – 1945, Жртве геноцида и учесници NOR – а*, Јеврејски историјски музеј, Savez јеврејских општина Југославије, Београд 1980.; О косовским Јеврејима за време окупације: Pavle Ivanov Dželetović, *Јевреји Косова и Метохије*, Београд 1988., Milorad Vavić, „Kosovski Јевреји за време окупације“, *Обележја*, бр. 5, Приштина 1983.; Ненад Антонијевић, „Холокауст на Косову и Метохији и његов контекст“, у, *Израелско – српска научна размена у проучавању холокауста*, Зборник радова с научног скупа, Јерусалим – Јад Вашем, 15 – 20. јун 2006., Годишњак Музеја жртава геноцида – тематски број, Музеј жртава геноцида, Београд 2008, стр. 395 – 408

¹³⁵² Milan Ristović, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/41 – 1944/5*, Београд 1991.; Jonathan Steinberg, *All or nothing, The Ahis and the Holocaust, 1941 – 43*, London–New York 2002.; Валтер Маношек, *Холокауст у Србији, Војна окупациона политика и уништавање Јевреја 1941. и 1942.*, Београд 2007.

само Јевреји Сефарди, а првих ратних година су из Европе пристизали и Јевреји Ашкенази, који су бежали од прогона немачких нациста. На почетку окупације Југославије 1941. године, у релативно кратком периоду своје власти, од два месеца, Немци су у Приштини за све Јевреје завели принудни рад у каменолому и пљачкали њихову имовину, првенствено трговачке и занатлијске радње, на којима је морао да буде истакнут натпис „Jüdischen Geschäft“.

Косовски Албанци су одузимали јеврејске куће, трговачке и занатлијске радње и уцењивали поједине Јевреје и Јеврејску општину, која је опорезивала своје чланство да би исплатила тражене своте. У злостављању Јевреја и пљачки њихове имовине учествовали су и органи албанских власти – Квестуре, и припадници албанског фашистичког Косовског комитета: Маљуш Косова (председник Албанског комитета), Џемал бег Исмаил Канли (шеф полиције), Рашид Мемедали (председник општине), Рифат Шукри Рамадан, Махмуд Шабан Пашић, Јахја шех Асан (чланови Косовског комитета). Један од кључних стубова међу албанским сарадницима сила Осовина био је Бали Комбтар, односно „Национални фронт“, албанска националистичка политичка организација, која је пропагирала идеју Велике Албаније, а такође и формирала своје војне формације, чији су се припадници називали „балисти“ (по имену организације) и били сарадници италијанског и немачког окупатора.¹³⁵³

Окупацијом и деобом Косова и Метохије, приштински Јевреји су се нашли у италијанској, а косовскомитровачки у немачкој окупационој зони. У Приштину су пристизали и Јевреји из осталих делова окупиране Југославије. Положај Јевреја у италијанској окупационој зони био је подношљивији него оних у немачкој окупационој зони.¹³⁵⁴ После капитулације Југославије, у Приштину је пребегло 25 Јевреја из Косовске Митровице, као и око 200 Јевреја из Београда и неких других

¹³⁵³ Архив Југославије, Фонд 110, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача, Инв. бр. 18639. Реферат о балистима и њиховој организацији Национални фронт, Балисти су чинили злочине над српским живљем и након ослобођења новембра 1944. године. Урошевац и Гњилане су нападнути у децембру 1944, а Косовска Митровица јануара 1945.

¹³⁵⁴ О италијанском окупационом систему у Југославији: Dragan S. Nenezić, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941 – 1943*, Београд 1999; Jonathan Steinberg, *All or nothing, The Ahis and the Holocaust, 1941 – 43*, London–New York 2002.

места у Србији. Сем тога, Немци су у Приштину довели и 45 јеврејских избеглица из Пољске и Аустрије, који су до рата у Југославији били конфинирани у Куршумлијској бањи. За њихову исхрану се бринула Јеврејска општина у Приштини.¹³⁵⁵ Рабин у Приштини је био Јосиф Леви, а секретар општине Хајим Давид. Они су, уз помоћ добијених легитимација, успели да неке Јевреје пребаце у Албанију, у којој су ипак били сигурнији, јер се Албанци у Албанији нису односили према Јеврејима као они са Косова.¹³⁵⁶

Крајем јануара 1942, већина Јевреја, избеглица и емиграната била је ухапшена. Логор је био у Приштини, у једној старој, напуштеној школи. Немци су упутили захтев италијанским властима да им испоруче Јевреје емигранте из земаља које су Немци окупирани или анектирали у претходним годинама (Аустрија, Чехословачка, Пољска). Италијанска војска је 14. марта 1942. изненада блокирала град и логор. Јевреји (њих 51) су предати Немцима, који су их одвели у логор Сајмиште у Београду, у којем су током априла убијени у покретним гасним коморама, заједно са осталим интернирцима.¹³⁵⁷ Италијански карабињери су 6. маја 1942. конфинирали све приштинске Јевреје, мушкараца од 14 до 65 година, и потом их интернирали у италијанске логоре у Албанији, пре свега у Берат. Јевреји су у логорима боравили до капитулације Италије, када су сви италијански логори распуштени.¹³⁵⁸

У Приштини су остала само деца до 15 година старости, жене и старци. После капитулације Италије, Приштину су поново заузели Немци, који су 14. маја 1944. извршили блокаду Приштине, похапсили преостале Јевреје и интернирали их у

¹³⁵⁵ Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941 – 1945, Žrtve genocida i učesnici NOR – a*, Jevrejski istorijski muzej, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1980., стр. 153.

¹³⁵⁶ Павле Иванов Целетовић, *Балистички покрет 1939 – 1952, Масовност, сарадња са италијанским и немачким окупаторима и злочини над Србима*, Београд 2000, стр. 383 – 384

¹³⁵⁷ О немачком логору на Сајмишту: Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941 – 1944*, Београд 1992.

¹³⁵⁸ *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Savez Jevrejskih opština FNR Jugoslavije, Beograd 1952., стр. 131 – 132. Југословенски држављани су интернирани и у друге италијанске логоре у Албанији: Каваја, Клос, Тепа, Преза, Пука, Бурели, Кукаш, Герман; Ђуро Ђурашковић, Nikola Živković, *Jugoslovenski zatočenici u Italiji 1941 – 1945*, Beograd 2001. стр. 55 – 56; Никола Живковић, „Југословени у фашистичким логорима у Другом светском рату“, *Војно-историјски гласник 1/1995*, Београд, стр. 195 – 196 (тема броја: Други светски рат и Југославија).

касарне у граду. Претходно је Гестапо затражио и добио од Градске општине у Приштини списак и адресе Јевреја.¹³⁵⁹ По доласку, Јевреји су потпуно опљачкани, а затим возом транспортовани у Земун, одакле су одведени у немачки логор на Сајмишту. После три недеље, они су, са групом од 120 Јевреја ухапшених у Црној Гори (избеглице из НДХ под немачком контролом),¹³⁶⁰ упућени у нацистички концентрациони логор Берген – Белзен.¹³⁶¹

Павле Целетовић Иванов наводи имена приштинских Јевреја који су страдали у Другом светском рату. У логору Берген – Белзен су страдали: Адигес Самуел, његова супруга Паломба и син Јосиф, кћерке Матилда и Радела; Адигес Сара, Аврам, Рејна, Флора, Исак, Радела; Ашеровић Кутјел, Букица, Јуда, Естера; Бахар – Аврамовић Инто, Мазалто, Аврам; Бахар Исак, Јосиф; Бахар Аврамовић Аврам и Зумбула; Бахар Аврамовић Соломон; Бахар Рахамин, Рашела, Ашер, Сунхула, Мазалта; Баруховић Исак, Тамара; Бивас Давид, Донка, Јосиф, Ђола; Букић Аврам; Гидић Букица, Гедаља, Сара; Давидовић Арон и Естера; Исак Аманда; Јосифовић Јехуда, Сара, Елијах; Јудић Јосиф, Радела, Инто; Коен Дијана; Бухор Исак, Витал, Вемтура, Габријел, Јаков, Радела, Регина; Лазар Јаков, Реина, Соломон, Моша, Матилда, Тело, Мордехај, Рифка, Естер, Грација, Венеција, Луча; Леви Рифка, Нахон; Мандиљ Елијах, Радела, Рахамин, Самјуел; Навон Аврам, Естер, Давид, Захарије; Рубен Јуда, Радела, Самјуел, Флора, Букица, Рафаел; Соломоновић Буко и Грација. У Приштини су Немци стрелићали Мушона Ашеровића и његовог сина Соломона. Фермоза Бахар Аврамовић је страдала у усташком концентра-

¹³⁵⁹ Архив Југославије, Фонд 110, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача, Ф. број 6051, Џафер Дева, Одлука о проглашењу за ратног злочинца. Дева је, уз помоћ немачке обавештајне службе, учествовао у формирању 21. СС дивизије „Скендербег“, чија је прва акција била хапшење приштинских Јевреја. У дневном ратном извештају дивизије је 13. јула 1944. наведено: „Од 25. маја до 5. јула дивизија 'Скендербег' је ухапсила 510 Јевреја и Срба – комуниста.“

¹³⁶⁰ У време капитулације Италије, у Црној Гори је било још око 120 Јевреја, избеглица из НДХ под немачком контролом. Њих је Гестапо ухапсио у фебруару 1944, после чега су смештени у затворе на Цетињу („Богданов крај“) и у Подгорици. Из затвора су свакодневно вођени на присилне физичке радове и били изложени злостављањима и понижавањима, а исхрана је била врло оскудна. Јуна 1944. су одведени у Земун и заточени у немачки логор на Сајмишту, одакле су након неколико дана пребачени у логор у Берген – Белзен, из којег се вратило само њих двадесеторо. Ј. Романо, н. д., Београд 1980, стр. 152.

¹³⁶¹ *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Savez Jevrejskih opština FNR Jugoslavije, Београд 1952, стр. 134 – 135.

ционом логору Јасеновац. Гедаља Дидић је стрељан у Битољу. Захарија Леви Газела је убијен на Сајмишту, у време док су усташе накратко држали логор. Усташе су такође убили Бењамина Мандиља и његову кћерку Стелу, а Немци су у Албанији убили Давида Мандиља.¹³⁶² Према подацима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Демократске Федеративне Југославије, од 295 Јевреја, 80 их је умрло у логору, седам је стрељано у логору, у Приштини су стрељана двојица, а преживело је њих 206, од којих је 185 исељено из Југославије, а у њој остало да живи 21 лице.¹³⁶³

Страдање, понижавање и пљачка Јевреја у Косовској Митровици почели су одмах након немачке окупације и успостављања власти. Председник општине у Косовској Митровици, Џафер Дева, иначе агент немачког Абвера од 1936. године, издао је 20. маја 1941. наредбу о одузимању јеврејских имања, а у јеврејске радње су постављени комесари, припадници албанског Косовског комитета. Синагога је демолирана, а књиге и документи из архива су уништени. Јевреји су морали на левој руци да носе жуту траку са натписом „Јуде“, а на њиховим радњама су постављени натписи „Јүдисцхен Гесцхäft“. У пљачки радњи, станова и кућа су се посебно „истакли“ сарадници Гестапоа Мамут Перијуц, Рамиз Мулић и Осман Ибраимовић, који је био шеф Комесаријата за јеврејска питања.¹³⁶⁴ Немци су августа 1941, уз помоћ албанских фашиста, похапсили све Јевреје у Косовској Митровици, мушкарце од 21 до 55 година старости, и спровели их у косовскомитровачки затвор, у коме су услови били неподношљиви.¹³⁶⁵

¹³⁶² П. Целетовић, н. д., Београд 1988, стр. 101 – 102.

¹³⁶³ Архив Југославије, Фонд 110, ДК, фасцикла 12, дос. бр. 52634 (доказни материјал), Извештај Секретаријата за унутрашње послове из Приштине упућен Државном секретаријату за унутрашње послове НРС, Управи државне безбедности – 2. одељење; Извештај и саслушања преживелих Јевреја; списак Јевреја који су у току рата интернирани из Приштине: умрли у логору Берген – Белзен, стрељани или по ослобођењу исељени за Израел; Изјава Сарине Фети, рођене Конфорти, из Приштине, 20. јула 1960; Изјава Самуила Мандила из Приштине, 11. августа 1960; Изјава Хајима Адигеса из Приштине, 22. јула 1960; Изјава Нисима Навоновића из Приштине, 25. јула 1960, Изјава Босе Прлинчевић (рођена Беја Мандиловић) из Приштине, 25. јула 1960.

¹³⁶⁴ Ј. Романо, н. д., Београд 1980, стр. 152.

¹³⁶⁵ П. Целетовић, н. д., Београд 1988, стр. 383 – 384

Поред већ постојећег, за њих је направљен један импровизовани затвор, у непосредној близини цамије. Јевреји су били приморавани да раде најтеже физичке послове: чишћење септичких јама, клозета, сакупљање смећа са градских улица. Јеврејке у Косовској Митровици су биле одвођене на присиљан рад у локалној болници, у којој су свакодневно прале рубље и одржавале хигијену просторија.¹³⁶⁶ Средином фебруара 1942, у затвор су доведене и жене са децом. У косовскомитровачки затвор су крајем марта 1942. спроведени Јевреји из Новог Пазара, Дуге Пољане (места између Сјенице и Новог Пазара), Сјенице и Тутина. Они су, уз велике батине, за пет часова препешачили пут дуг 24 километара, од Новог Пазара до Рашке. Од Рашке до Косовске Митровице су транспортовани у сточним вагонима. Код села Придворице су партизани срушили мост, па су заточеници пешке прелазили преко срушене конструкције у други транспорт. Стари и изнемогли Моша Бахар није могао да пређе и стражари су га убили.¹³⁶⁷

У Косовској Митровици је заведена строга контрола кретања Јевреја, како би било онемогућено њихово бекство. Тако је јануара 1942, у покушају бекства ухваћена Матилда Рубен, која је преобучена у муслиманску ношњу покушала да се пребаци у Приштину. Она је стрељана заједно с пет Јевреја који су доведени из Дуге Пољане.¹³⁶⁸

Од 136 косовскомитровачких Јевреја, њих 90 је изгубило живот током 1941. и 1942. године. У затвору је стрељано двоје, један је умро у логору у Албанији, један стрељан на Бањици,¹³⁶⁹ а њих 88 је угушено плином на Сајмишту и у покретним гасним коморама и сахрањено у заједничкој гробници у Јајинцима. Ових 88 Јевреја су транспортовани у логор на Сајмишту крајем марта 1942.¹³⁷⁰ С њима су убијени и Јевреји из Новог Пазара и других места у Рашкој области.¹³⁷¹

¹³⁶⁶ П. Целетовић, н. д., Београд 1988, стр. 105.

¹³⁶⁷ П. Целетовић, н. д., Београд 1988, стр. 105.

¹³⁶⁸ Ј. Романо, н. д., Београд 1980, стр. 152.

¹³⁶⁹ О немачком логору Бањица: Sima Begović, *Logor Banjica 1941 – 1944*, 1 – 2, Београд 1989.

¹³⁷⁰ П. Целетовић, н. д., Београд 1988, стр. 188, 192 (списак Јевреја који су страдали на Сајмишту, а закопани су у Јајинцима).

¹³⁷¹ Бранислав Божовић, Милорад Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација у другом светском рату*, Београд 1991, стр. 247 – 252.

Кристофер Браунинг наводи податак да је у логор на Сајмишту 19. марта 1942. транспортована група од 500 Јевреја из Косовске Митровице.¹³⁷²

И након одвођења Јевреја у логор у другој половини априла 1942, у косовскомитровачки затвор су довођени појединци или групе. У овај затвор је 1943. године доведен Бранко Милер, шестогодишњи син загребачког индустријалца Леа, власника рудника магнезита „Дреница“ у месту Дубовцу код Вучитрна. Бранко Милер је спроведен у логор на Бањици, одакле је пуштен на основу фалсификованих докумената који су потврђивали да није Јеврејин.¹³⁷³ Сматра се да је рат преживело 47 косовскомитровачких Јевреја, који су се сви одселили у Израел.¹³⁷⁴ Реч је о Јеврејима који су пребегли у италијанску окупациону зону, потом интернирани у Албанију, а након капитулације Италије (септембра 1943. године) побегли и крили се углавном у околини Скадра. У логору је умро једино Јаков Елазар, од велике исцрпљености.¹³⁷⁵

Једини званични државни попис становника Југославије који су изгубили живот у Другом светском рату (6. април 1941 – 15. мај 1945), који је 1964. године извршила СФР Југославија, утврдио је да је на Косову и Метохији страдало 7.927 људи, према месту боравка, међу којима 74 Јевреја, потом 4.029 Срба и 1.460 Црногораца, 2.127 Албанаца, као и 47 Хрвата, 33 Турака, 28 муслимана, 11 Македонаца, 10 Словака, 9 Словенаца, 1 Мађар и 98 осталих.¹³⁷⁶

¹³⁷² Kristofer Brauning, „Konačno rešenje u Srbiji – Judenlager na Sajmištu – Studija slučaja“, Jevrejski istorijski muzej, Zbornik 6, Studije, arhivska i memoarska građa o istoriji Jevreja u Beogradu, Beograd 1992. стр. 410; (Рад је претходно објављен на енглеском језику: Christopher R. Browning, „The Final Solution in Serbia – The Semlin Judenlager – A Case Study“, *Yad Vashem Studies* XV, Jerusalem 1983, pp. 55 – 90.)

¹³⁷³ П. Целетовић, н. д., Београд 1988, стр. 189.

¹³⁷⁴ П. Целетовић, н. д., Београд 1988, стр. 110.

¹³⁷⁵ П. Целетовић, н. д., Београд 1988, стр. 107.

¹³⁷⁶ Архив Југославије, Фонд 179, Савезна комисија за попис жртава рата 1941 – 1945, фасцикле 140 – 141, 149 – 152, 156 – 159, 186 – 188, 193, 213 – 214, 228 – 233, 293 – 294, 302 – 303, 325, 420, 436 – 438, 452 – 455, 484 – 485, 505 – 512, 586 – 587, 639, 665, 702 – 704, 729 – 730, 785 – 787, 794, 807 – 808; *Žrtve rata 1941. – 1945. Popis iz 1964. godine*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1992; *Izveštaj o izvršenom popisu žrtava 1941 – 1945*, Savezna komisija za popis žrtava rata 1941 – 1945. godine, VII – XV, SFRJ, Savezni zavod za statistiku; *Žrtve rata 1941 – 1945 (Rezultati popisa)*, Beograd 1966, стр. 23; *Žrtve rata 1941 – 1945. koje su izgubile život prema kategoriji, mestu boravka pre 6. aprila 1941, načinu na koji je žrtva izgubila život i narodnosti*, 16 – 23; *Žrtve rata 1941. – 1945, Spisak*

Према подацима из истог пописа, према месту рођења, страдало је 119 Јевреја (64 жене и 55 мушкарца) рођених на Косову и Метохији, од којих у нацистичком концентрационом логору Берген – Белзен 28. Од 119 Јевреја, у логору је страдало 100, у директном терору 14, у НОБ и савезничком војним формацијама двоје, у затвору, на принудном раду и код куће по један. Убијено их је 113, погинуло двоје, умрло троје и један је нестао. Међу убицама Јевреја рођених на Косову регистровано је највише Немаца – 82, потом непознатих – 21 (претпоставка је да су то углавном Албанци, прим. аутора), усташа – 13, два Италијана и један Мађар.¹³⁷⁷

Од 119 јеврејских жртава забележених у попису из 1964, највише их је припадало категорији издржаваних лица, њих 44, а у категорију индустријалаца, занатлија и трговаца је спадало 37 особа. Студената и ђака је било 17, службеника и стручњака 4, пољопривредника 3, колико је припадало и категорији индустријских, занатских, грађевинских и трговачких радника.¹³⁷⁸ Према подацима из студије Јаше Романа, до почетка Другог светског рата је на Косову и Метохији живело око 550 Јевреја, а у холокаусту их је страдало 210, што представља 38,2%.¹³⁷⁹

Демографске процене људских губитака

Процене људских губитака становништва Југославије су дате и у демографским истраживањима Владимира Жерјавића, Богољуба Кочовића и Животија Ђорђевића.¹³⁸⁰ Жерјавић је на основу својих истраживања утврдио да је

žrtava rata 1941. – 1945. rođenih na teritoriji Srbije, Popis iz 1964. godine, SR Srbija–SAP Kosovo, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1992, str. 2.399 – 2.589.

¹³⁷⁷ Подаци из Базе података „Жртве рата 1941 – 1945“, Музеј жртава геноцида; Пројекат Ревизија Пописа „Жртве рата 1941 – 1945“ из 1964. године.

¹³⁷⁸ Подаци из Базе података „Жртве рата 1941 – 1945“, Музеј жртава геноцида; Пројекат Ревизија Пописа „Жртве рата 1941 – 1945“ из 1964. године.

¹³⁷⁹ Ј. Романо, н. д., Београд 1980; Јеврејски историјски музеј, 201; Документи о холокаусту на Косову, Јеврејски историјски музеј, К – 22, 1а – 3/9, рег. број. 3728.

¹³⁸⁰ Богољуб Коџовић, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London 1985.; Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1989.; Животије Ђорђевић, *Губици*

на Косову и Метохији животе изгубило у хиљадама: Албанаца (14), Срба (3), муслимана (2), Хрвата, Словенаца, Турака, Рома и Јевреја (1). Погинулих борца НОВЈ било је 6.200, жртава рата 7.800 (умрли од тифуса 4.050, остали 3.750), албанских квислинга је страдало 9.000 (балисти, СС дивизије »Ханџар« и »Скендербег« и др.)¹³⁸¹ По Владимиру Жерјавићу Косово и Метохија (у даљем тексту КиМ) имао је у Другом светском рату демографске губитке од 51.000, а по Богољубу Кочовићу само 23.000.¹³⁸²

На Косову и Метохији је према истраживањима географа Душана Врућинића, било 33,9% жртава у НОБ и савезничким војним формацијама, 33,1% у директном терору (у највећој мери су у питању Срби, Црногорци и Јевреји који су страдали од стране албанских квислинга). У интернацији је страдало 6,4% становништва, у затворима 3,2%, у депортацији 0,8%, на принудном раду 1,2%, у ратном заробљеништву 5,0% (припадници бивше југословенске војске 4,4%, припадници НОВ и ПОЈ 0,6%), у борбама од 6. априла до 7. јула 1941. 3,1%, а приликом борби и бомбардовања 9,7% итд.¹³⁸³ На КиМ је од 7.927 жртава, било 4.029 Срба (50,8%), 1.460 Црногораца (18,4%), 74 Јевреја (0,9%) и 2.127 Албанаца (26,8%).¹³⁸⁴ По националној структури у Србији су најбројније жртве рата Срби (80,5%) и Јевреји (8,9%). Жртве осталих националности су много мање: Црногорци (1,7%), Хрвати и Албанци (1,6%).¹³⁸⁵

Процентуално учешће жртава рата појединих народности по подручјима Србије показује да су Срби имали бројно највеће жртве на подручју централне Србије (74,2%). На подручју Војводине, Јевреји су имали 72,8% од укупног броја

становништва Југославије у другом светском рату, Београд 1997; Кочовић и Ђорђевић у својим студијама нису израчунавали стварне губитке становништва Југославије по републикама и покрајинама. Кочовић је утврдио да је у Другом светском рату на подручју Југославије страдало 6.000 Албанаца (који су поред Косова и Метохије, у већем броју насељавали и западни део Македоније и део Црне Горе).

¹³⁸¹ V. Žerjavić, n. d., Zagreb 1989, стр. 69 и 114

¹³⁸² В. Коџовић, n. d., London 1985; V. Žerjavić, n. d., Zagreb 1989.; Ж. Ђорђевић, n. d., Београд 1997.

¹³⁸³ Душан Врућинић, *Демографски губици Србије проузроковани ратовима у XX веку*, Београд 2007, стр. 146

¹³⁸⁴ Д. Врућинић, н.д., Београд 2007, стр. 147

¹³⁸⁵ Д. Врућинић, н.д., Београд 2007, стр. 148

својих жртава, а Мађари 92,5%. Од укупног броја жртава код Албанаца, на КиМ је страдало 93,2% Албанаца.¹³⁸⁶ На КиМ највећи број жртава имала је општина Пећ – 1.067. У осталим општинама број жртава био је испод 1.000. Процентуално, највећи број жртава имају општине: Зубин Поток (2,67%), Пећ (1,60%), Штрпце (1,55%), Исток (1,43%), Србица (1,04%), Косовска Митровица (1,03%) и Лепосавић (1,02%). У осталим општинама КиМ проценат жртава је испод 1%.¹³⁸⁷ Према Д. Врућинићу, на КиМ, територији анектираној од Италије и прикљученој Велико Албанији, било је релативно најмање жртава, посматрајући Србију у данашњим границама, са две аутономне покрајине: Војводином и КиМ. У северозападном делу КиМ, у коме је било бројније српско становништво, било је много више жртава.¹³⁸⁸

Једини званични државни попис који је 1964. године извршила СФР Југославија утврдио је да је на Косову и Метохији страдало 7.927 људи, од чега 4029 Срба, 1460 Црногораца, 2127 Албанаца – Шиптара, 74 Јевреја, 47 Хрвата, 33 Турака, 28 муслимана, 11 Македонаца, 10 Словака, 9 Словенаца, 1 Мађар и 98 осталих.¹³⁸⁹

¹³⁸⁶ Д. Врућинић, н.д., Београд 2007, стр. 148

¹³⁸⁷ Д. Врућинић, н.д., Београд 2007, стр. 160 – 161

¹³⁸⁸ Д. Врућинић, н.д., Београд 2007, стр. 164

¹³⁸⁹ Архив Југославије, Фонд 179, Савезна комисија за попис жртава рата 1941 – 1945, фасцикле 140 – 141, 149 – 152, 156 – 159, 186 – 188, 193, 213 – 214, 228 – 233, 293 – 294, 302 – 303, 325, 420, 436 – 438, 452 – 455, 484 – 485, 505 – 512, 586 – 587, 639, 665, 702 – 704, 729 – 730, 785 – 787, 794, 807 – 808;

Žrtve rata 1941. – 1945. Popis iz 1964. godine, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1992; *Izveštaj o izvršenom popisu žrtava 1941 – 1945, Savezna komisija za popis žrtava rata 1941 – 1945. godine*, VII – XV; *Žrtve rata 1941 – 1945. (rezultati popisa)*, Beograd, avgust 1966 (reprint); *Žrtve rata 1941 – 1945. koje su izgubile život prema kategoriji, mestu boravka pre 6. aprila 1941, načinu na koji je žrtva izgubila život i narodnosti*, str. 16 – 23; *Žrtve rata 1941. – 1945, Spisak žrtava rata 1941. – 1945, rođenih na teritoriji Srbije, Popis iz 1964. godine, SR Srbija – SAP Kosovo*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1992., str. 2399 – 2589.

XI поглавље

Ослобођење Косова и Метохије

Косово и Метохија 1944 – 1945: формирање јединица и оружана дејства јединица НОВЈ на КиМ

У пролеће 1944. године јединице Црвене армије су надирећи на запад стигле у Румунију. Њихово брзо надирање у правцу Подунавља представљало је велику и озбиљну опасност за немачке снаге на Балкану, а посебно за оне у Албанији и Грчкој. И нарасле јединице НОВ и ПО Албаније су угрожавале комуникације које из Грчке и Албаније воде ка северу у долину Мораве и Ибра с једне и оне које изводе према Црној Гори с друге стране. Војнополитичка ситуација у Југославији средином 1944. године, стечена ратна искуства, нарасле јединице НОВ и ПОЈ, њихове оперативне – стратегијске могућности и проширење слободне територије на целом југословенском ратишту представљали су такође велику опасност за немачке снаге у Грчкој и Албанији у погледу њихове могућности извлачења кроз Југославију.¹³⁹⁰

У Македонији, јединице НОВ и ПО Македоније које су почеле нагло да расту су својим дејствима угрожавале комуникације које из Грчке и Албаније воде ка северу у долину Мораве и Ибра. Тако су на пример на железничкој прузи Скопље–Куманово–Врање–Лесковац–Ниш скоро сваке ноћи летеле у ваздух окупаторске композиције, те се саобраћај на овој прузи одвијао искључиво дању. Постојање једне јаке групе партизанских јединица на простору Босиљграда–Врања–Криве Паланке и Куманова и друге мало северније у ширем рејону Црне Траве је исто тако представљало велику опасност за непријатеља, јер су тиме њему биле јако угрожене комуникације долином Мораве и Криве Реке. Поред тога, ова је просторија постала жариште устанка, јер је ту успостављена директна

¹³⁹⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

и чврста веза јединица НОВ и ПО Македоније са Србијом и Косовом и указивана велика помоћ бугарским партизанским јединицама, у омогућавању да се на слободној територији организују, наоружавају, припремају и одмарају, а још већа је била морална помоћ, коју су имале бугарске партизанске јединице на нашој слободној територији.¹³⁹¹

Стварање и јачање партизанских одреда, батаљона, чета и водова на Косову и Метохији до средине 1944. године је вршено у процесу непрекидних борби против надмоћнијих непријатељских снага. Ове јединице НОВЈ су партизанском тактиком могле да постижу успехе, те окупатори и домаћи издајници, поред свих настојања да оружаном силом и страховитим терором угуше устанак и спрече даљи развој Народноослободилачке борбе и социјалистичке револуције у овој покрајини, нису постигли очекиване резултате. Војнополитичка ситуација у осталим деловима Југославије и нарасле јединице НОВ и ПОЈ у овом периоду омогућили су да Народноослободилачка борба на Косову и Метохији постане масовнија и да узме широке размере. Остварење потпуног циља, потреба за већим офанзивним операцијама и даље успешно вођење операције на Косову и Метохији нужно су захтевали формирање већих и јачих јединица – бригада и дивизија, боље организоване и наоружане, способне да се боре против далеко јачег и бољег наоружаног непријатеља.¹³⁹²

Формирање и борбена дејства Косовске НО бригаде

У таквој ситуацији је, 12. маја 1944. године у 14 часова, у с. Дарковцу код Власотинаца од јединица Косовског НОП одреда, прекаљених бораца из Косова и новодошлог људства са подручја Јужне Мораве, Скопске Црне горе и Гњилана, формирана Косовска НО бригада. У свом саставу је имала два батаљона, укупне јачине 250 бораца и руководиоца.¹³⁹³

¹³⁹¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹³⁹² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹³⁹³ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, том VII, књига 3, Војноисторијски институт, Београд, 1954, док. бр. 66; *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije*

Формирање и борбена дејства Прве Косовско – Метохијске НОУ бригаде у Македонији

Прва македонско – косовска НОУ бригада се 19. априла 1944, године поделила у две групе батаљона: на Групу македонских батаљона (два македонска батаљона – 1. и 2. македонски батаљон и Руски батаљон, понекад називан и Руска партизанска чета, формиран од око 50 црвеноармејаца који су побегли из немачког ропства и ступили у НОВЈ) и Групу косовско – метохијских партизанских батаљона (Први и Други косовски батаљон). Штаб Бригаде је и даље, све до формирања посебних бригада, командовао обема бригадама.¹³⁹⁴ На Караорману, близу Струге, је 24. јуна 1944. године од дотадашње Групе косовско – метохијских партизанских батаљона (1. и 2. косовско – метохијски батаљон), једне словеначке чете и Батаљона Црвеноармејаца из састава 1. македонско – косовске НОУ бригаде¹³⁹⁵ формирана Прва косовско – метохијска НОУ бригада. Она је приликом формирања у свом саставу имала три батаљона и Чету пратећих оруђа, јачине 292 борца, док је крајем 1944. године имала 2200 бораца и руководиоца.¹³⁹⁶

Формирање нових бригада НОВЈ и борбе за ослобођење Косова и Метохије

Пошто је подручје Косова и Метохије постојало важно за даљи развој војно – политичке ситуације у Јужној Србији, Албанији и Црној Гори и за спречавање

1941–1945, Друго преправљено и допуњено издање, 2. књига, Војноисторијски институт, Београд, 1965, стр. 178; Mihailo Apostolski, *Prolećna ofanziva 1944. godine u Makedoniji*, Београд, 1946., стр. 27–28; *Историја на Македонскиот народ*, Књига трета, Институт за национална историја, Скопје, 1969, стр. 415; *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941–1945*, Војноисторијски институт, Београд 1965, стр. 773.

¹³⁹⁴ *Zbornik NOR*, том VII, књига 3, док. бр. 51, 86 и 55; књига 4, док. бр. 1; *Hronologija*, стр. 736; *Oslobodilački rat*, 2, стр. 172–173; *Vojna enciklopedija*, 7, стр. 386–387.

¹³⁹⁵ Батаљон црвеноармејаца из састава 1. македонско – косовске НОУ бригаде је био формиран од око 50 црвеноармејаца пребеглих из немачког заробљеништва. Батаљон се негде назива и четом – Руска партизанска чета, *Zbornik NOR*, том VII, књига 3, док. бр. 86; *Hronologija*, стр. 797; *Ослободилачки рат*, 2, стр. 182.

¹³⁹⁶ Командант 1. косовско – метохијске НОУ бригаде био је Зуфер Мусић, а политички комесар Мита Миљковић; Pavle Jovičević, „Narodnooslobodilački odbori na Kosovu i Metohiji i odjeci II zasedanja AVNOJ–a“, *Vojno–istorijski glasnik*, Београд, број 6/1963. стр. 124, Бригада је формирана 28. јуна 1944. године, а према документу бр. 86 (*Zbornik NOR*, том VII, књига 3), 15. јуна 1944. године.

извлачења немачких јединица из Грчке, Врховни штаб НОВ и ПОЈ је 21. августа 1944. године упутио депешу Штабу 2. ударног корпуса НОВЈ у којој наглашава потребу да Главни штаб НОВ и ПО Албаније једну своју дивизију оријентише на територију Таковице, Пећи и Плавског језера, где би се повезала са јединицама Главног штаба НОВ и ПО за Косово и Метохију и ометала немачке јединице у мобилизацији албанског становништва против НОВ и ПОЈ; затим да јединице те дивизије пренесу своја дејства ка Скадру, а током покрета могла би извести низ акција на комуникацији Кукес – Скадар.¹³⁹⁷

Дана, 2. септембра 1944. године, Врховни штаб НОВ и ПОЈ је преименовао Главни штаб НОВ и ПО за Косово и Метохију у Оперативни штаб НОВ и ПО за Косово и Метохију,¹³⁹⁸ који је 14. септембра 1944. године потчињен Главном штабу НОВ и ПО за Србију.¹³⁹⁹ Тада је Врховни штаб НОВ и ПОЈ одобрио да на Косову и Метохији остану и даље две оперативне зоне. Врховни штаб је својим наређењем од 2. септембра наредио Оперативном штабу НОВ и ПО за Косово и Метохију да нипошто не сме дозволити да се у овој области угњезде непријатељске снаге, те га обавештава да је наредио Главном штабу НОВ и ПО за Македонију да му стави на располагање све јединице с Косова и Метохије, а да је Главном штабу НОВ и ПО Албаније предложио да део својих снага упути на просторију северно од реке Дрима.¹⁴⁰⁰

Под утицајем све већих успеха јединица НОВЈ на југословенском ратишту, становништво Косова и Метохије у овом периоду све масовније приступа партизанским јединицама, те је до краја 1944. године формирано још седам НОУ

¹³⁹⁷ *Hronologija*, стр. 840.

¹³⁹⁸ Командант Оперативног штаба НОВ и ПО за Косово и Метохију био је Фадиљ Хоџа, политички комесар Крсто Филиповић–Гроф, заменик команданта Милутин Павличевић–Брка, а члан Штаба Павле Јовићевић. Почетком децембра 1944. године Оперативни штаб НОВ и ПО за Косово и Метохију имао је следећи састав: командант Фадиљ Хоџа, политички комесар Крсто Филиповић – Гроф, заменик команданта Милутин Павличић, док је нешто касније на овој дужности дошао Петар Брајовић, помоћник начелника Анте Валенчић и начелник Персоналног отсека Павле Јовићевић, (Војни архив, Београд, НОР, кут. 1988, бр. рег. 5–1/2; *Зборник НОР*, том I, књига 19, док. бр. 129, 179, 196 и 213, Београд 1969.; *Hronologija*, стр. 873).

¹³⁹⁹ *Hronologija*, стр. 878.

¹⁴⁰⁰ *Hronologija*, стр. 873.

бригада. Тако је, у с. Љиљанцу (код Бујановца), од 2. батаљона Косовске НО бригаде, интернираца и логораша и новодошлог људства из Гњилана и Качаника, 9. септембра 1944. године, формирана Друга косовско – метохијска НО бригада. Она је у свом саставу имала четири батаљона, укупне јачине 450 бораца, док се број бораца и руководиоца крајем године повећао на око 1600.¹⁴⁰¹

У рејону Врања је 16. септембра 1944. године формирана Трећа косовско – метохијска НО бригада “Милан Зечар”,¹⁴⁰² која је у свом саставу имала три батаљона, са око 450 бораца и руководиоца.¹⁴⁰³ Од избеглица с Косова и Метохије и добровољаца из Јабланичког и Копаоничког среза је 24. септембра 1944. године у с. Туларима (код Лебана) формирана Пета косовско – метохијска НО бригада. Она је у свом саставу имала два батаљона, укупне јачине око 300 бораца, док је њен 3. батаљон формиран 1. октобра у истом месту те је бригада имала 500 бораца; крајем октобра исте године у њен састав улази Народноослободилачки партизански батаљон »Мето Бајрактари«, тако да је до краја 1944. године бројно стање 5. косовско – метохијске НО бригаде нарасло на око 1800 бораца и руководиоца.¹⁴⁰⁴

Месец дана после формирања, 25. октобра 1944. године, Штаб 5. косовско – метохијске НО бригаде је упутио Проглас Албанцима лапског и приштинског среза са позивом да ступају у редове НОВ и ПО Косова и Метохије.¹⁴⁰⁵ На

¹⁴⁰¹ Командант 2. косовско – метохијске НО бригаде био је Војо Букелић, политички комесар Влада Поповић, заменик Бранислав Шкембаревић, заменик команданта Радомир Лаловић (*Зборник НОР*, том I, књига 19, док. бр. 117, 152 и 188; књига 12, док. бр. 138; том VII, књига 3, док. бр. 66; *Hronologija*, 916; *Vojna enciklopedija*, 2, стр. 24; 4, стр. 662–663).

¹⁴⁰² Трећа косовско – метохијска НОУ бригада »Милан Зечар« добила је име по команданту Косовске НО бригаде Милану Зечару, народном хероју, који је погинуо 10. јуна 1944. године код Брегалнице – близу с. Мујинци (5 км јужно од Кочана) у Источној Македонији, у борби против бугарских окупационих јединица (*Hronologija*, стр. 796).

Командант 3. косовско – метохијске НОУ бригаде био је Јовица Попадић, политички комесар Душан Јововић, заменик политичког комесара Катарина Патрнोगић и заменик команданта Петко Васић (Војни архив, Београд, НОР, кут. 1988, бр. рег. 5–2/2).

¹⁴⁰³ *Hronologija*, стр. 921; *Vojna enciklopedija*, 2, 24; 4, стр. 663.

¹⁴⁰⁴ Командант 5. косовске – метохијске НО бригаде био је Младен Жакула, вршилац дужности политичког комесара Миладин Белојевић Павличић начелник штаба Спасоје Ачковић (Војни архив, Београд, НОР, кут. 1988, бр. рег. 5–3/2; *Hronologija*, стр. 927, 972 и 988; *Vojna enciklopedija*, 2, стр. 25; 4, стр. 663).

¹⁴⁰⁵ *Зборник НОР*, том I, књига 19, док. бр. 194.

ослобођеној територији у Круми (у Албанији), у присуству 1. косовско – метохијске НОУ бригаде и 3. и 5. албанске бригаде, од Народноослободилачког партизанског батаљона Косова, новодошлих бораца са Косова и Метохије (од којих је формирано два батаљона) и извесног броја бораца и руководиоца из 1. косовско – метохијске НОУ бригаде. Она је у свом саставу имала три батаљона, укупне јачине око 400 бораца, док се број бораца и руководиоца до краја године повећао на око 2000.¹⁴⁰⁶

Немачки Штаб Групе армије »Е« који се дотада налазио у Грчкој, стигао је 14. октобра 1944. године у Стари Трг (код Косовске Митровице) и предузео све мере да обезбеди повлачење немачких снага из Грчке и Македоније на север, ангажујући притом немачке јединице и балисте. За обезбеђење десног бока Групе армија »Е« на Косову и Метохији Штаб Групе армије »Е« је формирао две борбене групе: »Лангер« (Лангер) и »Бредов« (Бредов),¹⁴⁰⁷ како би обезбедио неометано повлачење од Урошевца до Косовске Митровице.

Прва група требала је да хитно заузме Куршумлију и тако затвори правац Прокупље–Куршумлија–Подујево–Приштина, а друга да затвори правац Бујановац–Гњилане–Приштина и поједине положаје око Бујановца на линији: с. Крајмировац – с. Краљево – с. Раковац – с. Кончуљ. Простор између ових група затварало је око 6000 балиста и то на линији: Бујановац–Китка (триг. 1154) – Марков вис – с. Мердаре Преполац – Угљарски крш. Све снаге које су вршиле обезбеђење према истоку, образовале су Борбену групу »Шолц« (»Сцхолз«). За време борби на правцу Косова, у Метохији је обезбеђење левог бока Групе армија »Е« и заштиту складишта 21. брдског армијског корпуса (која се налазила тада у

¹⁴⁰⁶ *Зборник НОР*, том I, књига 19. док. бр. 187, 188, 189, 196, 208; *Хронологија*, стр. 980.

¹⁴⁰⁷ Састав борбене групе »Лангер«: Јуришна чета, Извиђачка чета са 6 лаких тенкова, Стрелачка чета, два вода лаких топова 20 мм, вод тешких топова и вод пионира. Састав борбене групе »Бредов«: један батаљон 47. гренадирског пука, и 1. батаљон и једна чета 65. пука 22. дивизије, 1. и 2. батаљон 22. пука 11. ваздухопловно – пољске дивизије, 22. пионирски батаљон, делови 122. извиђачког батаљона са око 10 тенкова, 3. и 4. дивизион 22. артиљеријског пука 22. дивизије и 2. и хаубички дивизион артиљеријског пука 11. ваздухопловно – пољске дивизије (*Ослободилачки рат*, 2, 374; *Војна енциклопедија*, Београд, 1967, 9, стр. 169; том 4, стр. 662; *Завршне операције за ослобођење Југославије 1944–1945*, Београд 1957, стр. 196–197).

Презрену) вршила је Борбена група »Скендербег«,¹⁴⁰⁸ која је уз помоћ балиста чврсто држала Пећ, Ђаковицу и Призрен, обезбеђујући комуникације за Косово.¹⁴⁰⁹

Баш у време када су формиране нове бригаде, НОП одреди и батаљони и у време када се 1. косовско – метохијска НОУ бригада приближавала Метохији, Врховни командант НОВ и ПОЈ маршал Југославије је 10. октобра 1944. године наредио Оперативном штабу НОВ и ПО за Косово и Метохију да јединице под његовом командом систематски разарају све комуникације у овој покрајини и све оне које одатле воде ка Црној Гори и северној Албанији, јер је немачким снагама онемогућено повлачење из Србије на север, а остало им је једино да се повлаче преко Метохије и северне Албаније, те наложено да за тај задатак мобилише све снаге и становништво, те да о покретима непријатеља редовно извештава.¹⁴¹⁰

После завршетка “Нишке операције” одржан је у Нишкој Бањи састанак представника Главног штаба НОВ и ПО за Србију, Штаба 13. корпуса НОВЈ и Штаба бугарске 2. армије. На њему је одлучено, уз претходну сагласност Врховног штаба НОВ и ПОЈ, да јединице бугарске 2. армије, 24. и 46. дивизије НОВЈ и јединице под командом Оперативног штаба НОВ и ПО за Косово и Метохију 15. октобра 1944. године отпочну дејства на правцима према Косову.¹⁴¹¹

На основу наређења Врховног штаба НОВ и ПОЈ и горе поменутог споразума, Оперативни штаб НОВ и ПО за Косово и Метохију је разрадио План за коначно ослобођење ове покрајине. Тим планом су 1. и 4. косовско – метохијска НОУ

¹⁴⁰⁸ Борбена група »Скендербег« формирана је од преосталог људства раније разбијене немачке 21. СС дивизије »Скендербег« (око 3.000 немачких војника) и неколико морнаричких јединица (око 4.000 морнара) пристиглих из Грчке – укупно 7.000 војника. (*Ослободилачки рат*, 2, стр. 376–377; *Војна енциклопедија*, 4, стр. 662; 9, стр. 169; *Завршне операције*, стр. 201)

¹⁴⁰⁹ *Зборник НОР*, том I, књига 11, док. бр. 141, 161, 175; књига 12, док. бр. 144, 200; књига 14, док. бр. 136, 165; књига 15, док. бр. 180; *Хронологија*, стр. 937; *Војна енциклопедија*, 4, стр. 662; 9, стр. 169; *Ослободилачки рат*, 2, стр. 374–375; *Завршне операције*, стр. 196–197 и 201; *Хронологија*, стр. 937.

¹⁴¹⁰ *Хронологија*, стр. 936

¹⁴¹¹ *Зборник НОР*, том I, књига 15, док. бр. 180; *Завршне операције*, стр. 197; *Војна енциклопедија*, 9, стр. 169.

бригада и 3. и 5. бригада НОВ Албаније добиле задатак да дејства својих јединица усмере у Метохију и то: 1. косовско – метохијска НОУ бригада и 3. албанска бригада према Дечанима и Пећи, а 4. косовско – метохијска НОУ бригада и 5. албанска бригада према Призрену. Истим планом је било предвиђено да јединице бугарске 2. армије, 24. и 46. дивизије НОВЈ и 2, 3. и 5. косовско – метохијска НО бригада ослободе Косово од окупаторских и квислиншких снага и да спрече извлачење снага немачке Групе армија »Е«. Њихов задатак је био да што пре избију на Косово и спрече одступање немачких снага преко Косова и западне Србије на север.¹⁴¹²

Према Плану требало је да бугарска 2. армија (без 12. пешадијске и 2. коњичке дивизије) наступа правцем Куршумлија–Подујево–Приштина и овлада Малим Косовом; 24. дивизија НОВЈ (без 17. бригаде), уз подршку бугарских артиљеријских јединица, да наступа десно од бугарске 2. армије, правцем Кртињак (триг. 1147 – 11 км југозападно од Куршумлије) – с. Слатина – с. Качандол – с. Бајгора, и заузме Вучитрн и Косовску Митровицу и пресече комуникацију Приштина–Косовска Митровица; бугарска 12. пешадијска дивизија и 5. косовско – метохијска бригада да наступају правцем Лебане–Медвеђа–Приштина; 46. дивизија НОВЈ и бугарска 2. коњичка дивизија да заузму Бујановац и да потом преко Гњилана избију испред саме Приштине, а 2. и 3. косовско – метохијска НО бригада, до заузимања Бујановца, да дејствују у том рејону, потом се оријентишу према Урошевцу.

Кумановској дивизији НОВЈ (која је била под командом Главног штаба НОВ и ПО за Македонију) је наређено да усмери дејства ка рејону Скопске Црне горе и на комуникацију Скопје – Урошевац; бугарска 9. пешадијска дивизија и 17. бригада 24. дивизије НОВЈ одређене су у општу резерву бугарске 2. армије, док је 24. дивизија НОВЈ, због заморености и претрпљених губитака у ранијим борбама,

¹⁴¹² Архив Музеја жртва геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

замењена 9. новембра 1944. године 22. дивизијом НОВЈ.¹⁴¹³ Почетак дејства свих јединица предвиђен је за 23. октобар 1944. године.¹⁴¹⁴

Пошто је немачка борбена група »Лангер« 15. октобра 1944. године пристигла на подручју Топлице није успела да организује одбрану Куршумлије, јер је била нападнута од јединица бугарске 4. дивизије и Тенковске бригаде, те била принуђена да се повуче јужно од Куршумлијске Бање. Да би могла извршити постављене задатке немачка борбена група »Лангер« је 16. октобра, ојачана 2. батаљоном 16. пука немачке 22. дивизије, 2. дивизионом 654. артиљеријског пука немачке 104. дивизије, једном противтенковском батеријом 88 мм и батеријом топова. Тако сједињене немачке снаге су покушале да организују одбрану 2 км јужно од Куршумлијске Бање. Међутим, ове непријатељске снаге су поново нападнуте од јединица бугарске 2. армије и 17. бригаде 24. дивизије НОВЈ. Тада је 17. бригада 24. дивизије НОВЈ преко с. Лужани извршила обухватни маневар борбене групе »Лангер«, одбила противнапад две чете немачке 7. СС дивизије »Принц Еуген«¹⁴¹⁵ и принудила немачке снаге да се на положају код Куршумлијске Бање повуку на линију Преполоц с. Мердаре. Немачким јединицама је упорном одбраном успело да задрже ове топографски јаке положаје и да стабилизују одбрану због неодлучности бугарске 2. армије да енергичније настави своје надирање у Мало Косово. Недовољно ангажовање њених јединица, а посебно Тенковске бригаде, омогућило је немачкој борбеној групи да још више утврди новопоседнуте положаје и да их задржи све до 31. октобра 1944. године.¹⁴¹⁶

¹⁴¹³ Смењивање јединица 24. дивизије НОВЈ од стране јединица 22. дивизије НОВЈ отпочело је 8. новембра 1944. године. Смењивање је завршено следећег дана, 9. новембра, а затим је 24. дивизија упућена ка Нишу, а 22. дивизија предузела је дејства према Косову Пољу (*Хронологија*, стр. 1016).

¹⁴¹⁴ *Зборник НОР*, том I, књига 14, док. бр. 52, 92, 95, 145, 165, 199; књига 15, док бр. 10, 123, 180; књига 19, док. бр. 187, 192, 195, 198, 211; *Хронологија*, стр. 936, 937, 959, 982, 983, 985–988, 1007–1009, 1015–1019, 1045; *Ослободилачки рат*, 2, стр. 375, 376; *Војна енциклопедија*, 4, стр. 662; 9, 169; *Завршне операције*, стр. 197, 198 и 201.

¹⁴¹⁵ Ове чете су формиране од прикупљених војника немачке 7. СС дивизије »Принц Еуген«, која је била разбијена западно од Ниша (*Зборник НОР*, том I, књига 15, док. бр. 180; *Завршне операције*, стр. 198).

¹⁴¹⁶ *Зборник НОР*, том I, књига 14, док. бр. 199; *Ослободилачки рат*, 2, стр. 375; *Војна енциклопедија*, 4, стр. 662; *Завршне операције*, стр. 198.

Јединице 12. дивизије бугарске 2. армије и 5. косовско – метохијске НО бригаде су за то време, не наишавши на отпор непријатељских снага, наступале правцем Лебане – Медвеђа – с. Туларе и 18. октобра су избиле на линију с. Брвеник – с. Ајкобила, иза положаја немачке борбене групе »Лангер«. На овој линији оне су, упорном одбраном и активним дејствима 1. батаљона немачког 133. пука, Допунског батаљона 21. СС дивизије »Скендербег« и једне батерије топова, задржане. Пошто су јединице НОВЈ и бугарске снаге из састава њихове 2. армије сваким даном вршиле све јачи притисак на положаје борбене групе »Лангер« и избијања бугарске 12. дивизије и 5. косовско – метохијске НО бригаде на горе поменуте положаје, Команда немачке Групе армија »Е« је била принуђена да одвоји из главнине, која се повлачила преко Косова, још четири батаљона пешадије и један дивизион артиљерије да би појачала борбену групу »Шолц« за одбрану правца од Медвеђе ка Приштини. За то време бугарска 2. коњичка дивизија, 46. дивизија НОВЈ и 2. и 3, косовско – метохијска НО бригада водиле су борбе са борбеном групом »Бредов«, али без већег успеха.¹⁴¹⁷

Јединице 2. бугарске армије су све до 25. октобра 1944. године вршиле насилно извиђање и водиле борбе локалног карактера, те напад ангажованих јединица није отпочео на свим правцима одређеног дана, 23. октобра, како је то било предвиђено. Поред тога, Штаб 2. бугарске армије је вршио припреме да, у захвату комуникације Куршумлија–Подујево, убаци у борбу 6. и 9. дивизију и то: 9. дивизију између 4. и 12. дивизије, а 6. дивизију на десно крило 4. дивизије. Насупрот томе, јединице 11. и 13. српске бригаде 24. дивизије НОВЈ прешле су у напад како је то било предвиђено Планом садејства. Оне су 23. октобра сломили веома жилав отпор балистичких јединица на тешко пролазном и јако испресецаном земљишту и овладале линијом Угљарски крш (к. 1297) – Кртињак (к. 1147) – с. Тачевац. Потом су јединице 24. дивизије НОВЈ одмах продужиле надирање и до 28. октобра заузеле Бајгору и Ракаштицу, чиме је угрозила леви

¹⁴¹⁷ *Зборник НОР*, том I, књига 14, док. бр. 72, 127, 129, 145, 159, 167, 199; *Hronologija*, стр. 983; *Oslobodilački rat*, 2, стр. 375, 376; *Vojna enciklopedija*, 4, стр. 662, 663; *Završne operacije*, стр. 198.

бок и позадину немачких јединица код Преполца као и саму Косовску Митровицу, где су Немци отпочели хитну евакуацију и спаљивање материјала који се није могао извући. Тога дана, Немци су, искористивши неактивност јединица бугарске 2. армије, успели да део својих снага из Подујева и Косовске Митровице извуку и из рејона Црног врха (триг. 1364). Подујева и Оштрог копља (триг. 1789), уз подршку јаких балистичких снага, извршили снажан противнапад на 24. дивизију НОВЈ.¹⁴¹⁸

Овим је 24. дивизија била доведена у врло тешку ситуацију, јер је била остављена без упоредног дејства бугарске 2. армије на положаје Преполац – с. Мердаре и без уговорене артиљеријске подршке. Пошто је била истакнута испред фронта, она је у дводневним борбама претрпела велике губитке – 118 мртвих и 209 рањених, те принуђена да се, услед непрекидних борби и савлађивања тешког терена, 28. и 29. октобра повуче на леву обалу Лаба, на линију Угљарски крш – Кртињак – с. Тачевац – Д. Репа. Због исцрпљености бораца и претрпљених великих губитака она је од 8. до 9. новембра на овим положајима смењена од јединица 22. дивизије НОВЈ. Истовремено су вођене борбе код Бујановца и на правцу Медвеђа – Приштина, али без нарочитих резултата. Јединице 2. и 3. косовско – метохијске НО бригаде су са успехом нападале комуникацију Куманово–Бујановац и ометале саобраћај на исто.¹⁴¹⁹

Јединице 4, 6. и 12. дивизије бугарске 2. армије су 1. новембра обновили напад на немачке положаје код Преполца у циљу заузимања Малог Косова. После жестоких борби јединице бугарске 4. пешадијске дивизије и јединице НОВЈ су 4. новембра овладале Подујевом, а немачка борбена група »Лангер« је била принуђена да се повуче на линију с. Бараина – с. Сајковац – с. Главник – Кодра Голма (к. 1067). Да би се осигурало несметано повлачење јединица Група армија »Е« преко Косова Поља борбена група »Лангер« је, на овој линији, ојачана 734.

¹⁴¹⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁴¹⁹ *Зборник НОР*, том I, књига 14, док. бр. 122, 123, 127, 145, 146, 165, 167, 199; књига 15, док. бр. 79, 180; *Хронологија*, стр. 985, 986, 987; *Ослободилачки рат*, 2, стр. 376; *Војна енциклопедија*, 4, стр. 662–663; 9, 169; *Завршне операције*, стр. 199–200.

пуком 104. дивизије, 4. 6. и 7. четом 999. тврђавског батаљона, са два Ландесшицен батаљона, два артиљеријска дивизиона и једном тенковском четом. У новонасталој ситуацији, Штаб бугарске 2. армије је увео у борбу 9. дивизију између 4. и 12. дивизије, док је 12. дивизију ојачао 6. граничним пуком. Тако ојачане: 4, 9. и 12. дивизија, уз подршку Тенковске бригаде, су 8. новембра отпочеле напад на правцу Приштине, док је 6. дивизија добила задатак да овлада јужним падинама Копаника. На десном крилу 6. дивизије нападале су јединице 22. дивизије НОВЈ. Од 8. до 15. новембра вођене су жестоке борбе код виса Каљине (9 км северозападно од Подујева), с. Главруика, с. Лужана, Шајковца, између Жари Сурдули и Дражње чуке. Упорном одбраном на овим положајима немачке снаге су успеле да одбију све нападе јединица бугарске 2. армије и 22. дивизије НОВЈ и да се одрже на њима. Овим су оне успеле да обезбеде повлачење главнине Групе армија »Е« долином Ибра према северу.¹⁴²⁰

Јединице 2. бугарске коњичке дивизије, 46. дивизије НОВЈ, 2. и 3. косовско – метохијске НО бригаде су исто тако 8. новембра напале у рејону Бујановца положаје борбене групе »Бредов« која се повлачила. Наступајући иза немачких снага и јаким балистичких јединица, делови бугарске коњичке дивизије и 25. бригада 46. дивизије НОВЈ су предвече 8. новембра ослободиле Бујановац, а 16. новембра и Гњилане, те принудиле немачке и балистичке снаге да се повуку у правцу Приштине. По заузимању Гњилана јединице 46. дивизије НОВЈ су биле распоређене по следећем: 25. бригада на сектору Гњилана, 26. бригада на простору Бујановац–Трновац, а 27. бригада западно до Кончуљске Клисуре, у с. Доморовце–Топоница.¹⁴²¹

Непосредно после формирања, јединице 4. косовско – метохијске НО бригаде су 16. октобра 1944. године напале Ђаковицу, коју је бранило 200 немачких

¹⁴²⁰ *Зборник НОР*, том I, књига 14, док. бр. 184, 193, 199; књига 15, док. бр. 10, 79, 170, 180; *Хронологија*, стр. 1015, 1016; *Ослободилачки рат*, 2, стр. 376; *Вojна енциклопедија*, 4, стр. 662–663; *Завршне операције*, стр. 200.

¹⁴²¹ *Зборник НОР*, том I, књига 14, док. бр. 188, 189, 196, 199; књига 15, док. бр. 26, 28, 30, 49, 58, 74, 170; књига 19, док. бр. 195; *Хронологија*, стр. 1016, 1017; *Ослободилачки рат*, 2, стр. 376; *Вojна енциклопедија*, 4, стр. 662–663; *Завршне операције*, стр. 200.

војника и 400 балиста. После десеточасовне борбе оне су ослободиле место и том приликом заробиле 150 балиста, док је 25 немачких војника погинуло. Након овог успеха Бригада је добила назив Ударна. Следећег дана, 17. октобра, њене јединице напуштају Ђаковицу пред надмоћним немачким и балистичким снагама, те се повлаче на Чаф Пруши. Потом је 4. косовско – метохијска НОУ бригада, у садејству са 3. бригадом НОВ Албаније, 20. октобра, напала утврђено село Јуник (близу Ђаковице). Због јаког отпора немачких и балистичких снага напад није успео. Неколико дана касније, 25. октобра, 1. косовско – метохијска НОУ бригада, у садејству са два батаљона 4. косовско – метохијске НОУ бригаде је поново напала Јуник. После оштрих десеточасовних борби, због пристизања непријатељских појачања из Пећи, напада балиста с леђа из рејона с. Молића и знатних губитака, јединице НОВ су се повукле ка албанско – југословенској граници.¹⁴²²

Међутим, јединице 1. косовско – метохијске НОУ бригаде врше припреме за ликвидацију непријатељског упоришта у Јунику, које је, после оштрих борби, ослобођено 28. октобра. Деморалисане немачке јединице и балисти повукли су се ка Дечанима и Јуничким планинама. Заплењена су 3 митраљеза, 2 пушкомитраљеза, 30 пушака и другог ратног материјала. Истога дана, у с. Батуши је заробљено 30 балиста, а остатак се пробио на одсеку који је држала једна чета из 3. албанске бригаде. Следећег дана, 29. октобра, 1. косовско – метохијска НОУ бригада напала је и заузела Дечане, протерала немачке јединице и избила на десну обалу р. Дечанске Бистрице.¹⁴²³ Следећег дана, 30. октобра, Оперативни штаб НОВ и ПО за Косово и Метохију је издао наређење за систематско рушење комуникација у Метохији у циљу спречавања и успоравања повлачења немачких јединица на север – у правцу Косовске Митровице и даље према Новом Пазару, Сјеници и Краљеву, као и преко Чакора за Црну Гору и даље.¹⁴²⁴

¹⁴²² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁴²³ Војни архив, Београд, НОР, кут. 1411, бр. рег. 2–11/1; *Hronologija*, стр. 982–983, 986, 987; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; *Vojna enciklopedija*, 4, стр. 663.

¹⁴²⁴ *Hronologija*, стр. 988.

Делови 4. косовско – метохијске НОУ бригаде напали су 4. новембра немачко обезбеђење Терзијског моста (близу Ђаковице). Посади су нанети губици, али мост, због снажног отпора, није срушен. Истога дана, јединице 1. косовско – метохијске НОУ бригаде одбиле су нападе немачких јединица на Дечане. Следећег дана, 5. новембра оне су, после оштрих борби, одбиле поновљене нападе немачких снага ка Дечанима. Једна чета те бригаде успела је да пређе мост на р. Дечанској Бистрици и да се више њега уклони у непријатељски положај. Савезничка авијација митраљирала је непријатељске снаге током целог дана; 6. новембра немачке јединице, потпомогнуте артиљеријом, врше противнапад код Дечана, али су им јединице 1. косовско – метохијске НОУ бригаде онемогућиле прелаз на десну обалу р. Дечанске Бистрице. Два дана касније, 8. новембра, 1. батаљон 1. косовско – метохијске бригаде је разбио немачку колону која је од Ђаковице пошла у помоћ својим снагама на р. Дечанској Бистрици, док је 4. косовско – метохијска бригада, после оштрих борби, разбила немачко – балистичку посаду Терзијског моста и мост оштетила. После жестоких борби вођених непрекидно више од месец дана против немачке борбене групе »Скенденбег« у Метохији, јединице 4. косовско – метохијске НОУ бригаде и 5. албанске бригаде су 9. новембра ослободиле Ђаковицу. Истога дана су јединице 1. косовско – метохијске НОУ бригаде, после једнодневних оштрих борби, у рејону Дечана спречиле пробијање немачке колоне из Пећи за Ђаковицу и принудиле на повлачење у полазни гарнизон.¹⁴²⁵

Повлачење главнине Групе армија »Е« преко Косова Поља је средином новембра улазило у завршну фазу. Услед тога, као и због дејства 1. и 4. косовско – метохијске НОУ бригаде и 3. и 5. бригаде НОВ Албаније у Метохији, немачка борбена група »Скендербег« је покушала да се преко Чакора пробије за Црну Гору. Пошто није успела, она је заједно са осталим немачким деловима 17. новембра почела повлачење из Метохије у правцу Косовске Митровице.

¹⁴²⁵ Војни архив, Београд, НОР, кут. 1411, бр. рег. 2–11/1; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; *Hronologija*, стр. 1015–1017.

Повлачење немачких снага из Метохије изазвало је расуло код балиста на овом подручју, тако да су 1. косовско – метохијска НОУ бригада и 3. албанска бригада 17. новембра ослободиле Пећ, док су јединице 2. косовско – метохијске НО бригаде ослободиле Урошевац, где је формиран Срески Народноослободилачки одбор за срез Неродимски. Сутрадан, 18. новембра, 4. косовско – метохијска НОУ бригада и 5. албанска бригада ослобађају Призрен. Тога дана у Пећи је формиран Општински и Срески НО одбор; дан касније, 19. новембра, ослобођен је Ораховац, док је 20. новембра 1. батаљон 1. косовско – метохијске бригаде ослободио варошицу Исток, чиме је Метохија коначно ослобођена. Потом су ове бригаде наставиле наступање у правцу Приштине, где су се 26. новембра 1944. године спојиле са осталим снагама НОВЈ.¹⁴²⁶

Када су се зачелне јединице Групе армија »Е« припремале за покрет, да би 16. новембра почеле напуштати Косово, бугарска 2. армија је добила задатак да у року од три дана заузме Приштину, Вучитрн и Косовску Митровицу. Противофанзива јединица НОВЈ и бугарске 2. армије требала је отпочети 16. новембра 1944. године у 6 часова. Јединице бугарске 2. армије добиле су задатак да дејствују по следећем: 12. дивизија правцем комуникације Лебане – Приштина, 9. дивизија између комуникације Подујево – Приштина и Лебане – Приштина; Тенковска бригада комуникацијом Подујево – Приштина, 4. дивизија Подујево – Вучитрн, 6. дивизија Крпимеј – Косовска Митровица и јединицама бугарске 2. коњичке дивизије правцем Гњилане – Приштина. На десном крилу ове бугарске дивизије распоређена је 25. бригада 48. дивизије НОВЈ. Јединице 22. дивизије НОВЈ имале су дејствовати по следећем: 8. бригада извршиће покрет Куршумлија – Саставци – Мала Косаница, где се повезати са 4. дивизијом бугарске 2. армије и продужити дејства у правцу Вучитрна и Приштине; 10. бригада нападаче правцем Житиња – Ржана, са задатком да овлада положајима Ржана – Оштро Копље, а потом продужи према Сиљевици – Забрђе и даље према Косовској Митровици;

¹⁴²⁶ Војни архив, Београд, НОР, кут. 1411, бр. рег. 2–11/1; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; *Oslobodilački rat*, 2, стр. 377; *Vojna enciklopedija*, 4, стр. 662–663; *Završne operacije*, стр. 201; *Hronologija*, стр. 1017, 1918.

12. бригада извршиће покрет за Куршумлију и разместиће се у с. Рудари – Куршумлија – Тиовац, где ће се налазити у општој резерви дивизије. Хируршка екипа дивизије налазиће се у с. Крпимеј.¹⁴²⁷

Немачка борбена група »Лангер«, пошто је претходно извршила свој задатак у извлачењу главнине Групе армија »Е«, 17. новембра се почела повлачити правцем Вучитрн – Косовска Митровица. Потом су, после борби са немачким заштитницама, делови бугарске 12. пешадијске и 2. коњичке дивизије и 25. бригаде 46. дивизије НОВЈ ослободиле 19. новембра Приштину; 8. бригада 22. дивизије НОВЈ и делови бугарске 4. пешадијске дивизије, после дводневних борби против немачких јединица и балиста на левој и десној обали Кочандолске реке (близу Подујева) ослободиле су 20. новембра Вучитрн. После борби током 17. и 18. новембра на линији Оштро копље – Кодра, јединице 10. српске бригаде 22. дивизије НОВЈ успеле су 21. новембра да одбаце немачке јединице и балисте са к. 1704 и к. 1577, а потом да продру у с. Бајгору и с. Баре (код Косовске Митровице), док су јединице бугарске Тенковске бригаде и 12. српске бригаде 22. дивизије НОВЈ 22. новембра ослободиле Косовску Митровицу; 10. српска бригада 22. дивизије НОВЈ је истога дана, после борбе против 12. батаљона немачког 999. пука, на јуриш заузела неоштећени рудник Трепчу, док је Звечан ослобођен 23. новембра.¹⁴²⁸

Тиме је извлачење немачке Групе армија »Е« преко Косова и Метохије било завршено. Она је свој 91. армијски корпус упутила преко Рашке, Новог Пазара, Сјенице и Пријепоља ка Вишеграду, а главнина се пребацила од Краљева, преко Чачка, Ужица на леву обалу Дрине. Овим је завршено ослобођење читаве Косовско – метохијске области. Потом су, 27. новембра 1944. године 8. и 12. бригада 22. дивизије НОВЈ упућене према Рашкој, и Новом Пазару, а Штаб дивизије и њена 10. бригада су смештени у Косовској Митровици. Приликом

¹⁴²⁷ *Зборник НОР*, том I, књига 15, док. бр. 15, 16, 28, 30, 33, 35, 49, 62, 78; *Хронологија*, стр. 1018.

¹⁴²⁸ Архив Музеја жртва геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

чишћења терена, 10. српска НО бригада 22. дивизије НОВЈ је 1. децембра протерала из с. Рујишта (код Косовске Митровице) делове четничког 2. косовског корпуса. Рањено је 1, а заробљена су 23 четника, док је 10. бригада имала 1 рањеног борца. Заплењен је 1 пушкомитраљез, 12 пушака, 530 метака и 7 бомби.

Јединице 46. дивизије НОВЈ су потом добиле задатак да просторију Гњилане – Приштина – Урошевац очисте од остатака балистичких банди. Тако је 25. бригада распоређена у рејону Приштине, 26. бригада на просторији Липљан – Суводол – Јаћево, 27. бригада на сектору Гњилана, а Штаб дивизије у Приштини.¹⁴²⁹

Успешна дејства јединица НОВЈ у октобру и новембру 1944. године на подручју Косова и Метохије омогућила су још већи прилив становништва у партизанске јединице, те се повећава бројно стање постојећих и формирају нове јединице. Тако је 9. новембра 1944. године у Ђаковици формирана 7. косовско – метохијска НО бригада, која је у свом саставу имала четири батаљона. Крајем децембра исте године Бригада је имала 4000 бораца и руководилаца.¹⁴³⁰ Од расформираног Ибарског НОП одреда и новодошлог људства у Косовској Митровици је 13. децембра 1944. године образована 6. косовско – метохијска НО бригада, која је у свом саставу имала три батаљона, укупне јачине 1000 бораца и руководилаца.¹⁴³¹ Наредбом Оперативног штаба НОВ и ПО за Косово и Метохију је 20. децембра 1944. године у Истоку (код Пећи), од дотадашњег Косметског НОП одреда и новодошлих бораца, формирана 8. косовско – метохијска НО бригада, укупне јачине око 2000 бораца и руководилаца.¹⁴³²

¹⁴²⁹ *Зборник НОР*, том I, књига 15, док. 15, 30, 33, 35, 38, 49, 57, 62, 74, 78, 111, 123, 138, 170, 180; Књига 19, док. бр. 204; *Хронологија*, стр. 1018, 1019, 1045; *Ослободилачки рат*, 2, стр. 377; *Вojна енциклопедија*, 4, стр. 662–663; 9, стр. 169; *Завршне операције*, стр. 201–202.

¹⁴³⁰ *Зборник НОР*, том I, књига 19, док. бр. 215; *Хронологија*, стр. 1017; *Вojна енциклопедија*, 4, стр. 663; 2, стр. 25.

¹⁴³¹ *Зборник НОР*, том I, књига 15, док. бр. 138 и 170; књига 19, док. бр. 213; *Хронологија*, стр. 1046; *Вojна енциклопедија*, 2, стр. 25; 4, стр. 663.

¹⁴³² *Зборник НОР*, том I, књига 19, док. бр. 215; *Хронологија*, стр. 1047; *Вojна енциклопедија*, 2, стр. 25; 4, стр. 663.

Оперативни штаб НОВ и ПО за Косово и Метохију 17. децембра 1944. године извештава Главни штаб НОВ и ПО за Србију о ситуацији на Косову и Метохији и о распореду јединица. У том извештају се, поред осталог, наводи да се располаже са 650 одабраних омладинаца од којих треба формирати Омладинску бригаду и да у најскорије време свих девет бригада могу имати по више од 3000 бораца. У постојећој документацији не може се видети да ли је ова замисао Оперативног штаба НОВ и ПО за Косово и Метохију остварена. У извештају се мисли на седам формираних бригада, на Осму косовско – метохијску која је непосредно после тога формирана и на Омладинску коју је требало формирати, али која није формирана, јер је од људства предвиђеног за њу формирана Допунска бригада, чије је људство касније употребљено за поуну постојећих јединица.¹⁴³³ Према наредби Оперативног штаба НОВ и ПО за Косово и Метохију од 20. децембра 1944. године, на територији те области је 25. децембра исте године формирано пет команди војних подручја (пећко, призренско, урошевачко, приштинско и косовскомитровачко) са 20 команди места;¹⁴³⁴ у свим центрима формиране су Војне болнице, а у Призрену Општа болница са 200 кревета.¹⁴³⁵

Балистичка побуна на Косову и Метохији и другим деловима Југославије¹⁴³⁶

Косово и Метохија су ослобођени од немачког окупатора новембра 1944. године. Међутим, то није био потпуни пораз великоалбанских и квислиншких снага и обуставу непријатељске оружане активности против нове власти у Југославији. Жариште побуне албанске националне мањине било је подељено у четири борбене зоне. Прва зона је обухватала подручје Скопске Црне горе са

¹⁴³³ *Зборник НОР*, том I, књига 15, док. бр. 187.

¹⁴³⁴ Команде места формиране су у следећим местима: Косовска Митровица, Србица, Вучитрн, Подујево, Приштина, Јањево, Липљан, Штимље, Урошевац, Качаник, Гњилане, Сува Река, Призрен, Драгаш, Ораховац, Ђаковица, Јуник, Дечане, Пећ и Исток (*Зборник НОР*, том I, књига 15, док. бр. 187; књига 19, док. бр. 204 и 210).

¹⁴³⁵ *Зборник НОР*, том I, књига 15, док. бр. 187; књига 19, док. бр. 204 и 215; *Хронологија*, стр. 1047.

¹⁴³⁶ Архив Музеја жртва геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; Дмитар С. Тасић, поглавље Албанска побуна на Косову и Метохији, увођење Војне управе и оснивање јединица КНОЈ за Космет, стр. 153 – 166, у, *Корпус Народне Одбране Југославије (КНОЈ) 1944 – 1953*, Докторска дисертација, рукопис, Филозофски факултет, Београд 2011.

огранцима (вођа Шефхет Шкупи, правник, агент немачке војне обавештајне службе, за време окупације јавни тужилац). Друга зона је била на подручју Шар – планине (вођа Фуат Дибра, у октобру и новембру 1944. године, командант 4. албанског пука на положајима у рејону Гњилана, сарадник немачке војне обавештајне службе). Трећа зона је обухватала Дреницу (вођа професор Имер Бериша, католик из Скадра, сарадник италијанске обавештајне службе). Четврту зону је чинила област Шаља и подножје Копаника (вође побуне Адем Воца, сељак из Шаље, председник окружног комитета 2. призренске лиге, са седиштем у Вучитрну и Ахмет Сељанци, такође из Шаље, председник окупаторске општине у Старом Тргу. У првој зони, после почетка борби вођа побуне је постао Адем Главица, предратни студент агрономије. У другој зони вођа побуне је постао жандармеријски капетан Али Риза, из Жабара код Косовске Митровице. Побуњеници су имали и своју политичку организацију састављену од чланова свих квислиншких организација и војних формација које су деловале под окупацијом („Национал демократик Шиптар“, а касније је изменила назив у „Беса Комбтар“). Беса Комбтар је била фактички продужетак Бали Комбтара.¹⁴³⁷

Обласни комитет КПЈ за Косово и Метохију располагао је подацима о постојању наоружаних банди које се нису предале, нити су разоружане приликом завршних борби за ослобођење. Непосредно након ослобођења Косова и Метохије, на том подручју се налазило пет косовскометохијских бригада и две српске дивизије. Секретар ОК КПЈ за КиМ, Миладин Поповић се обратио писмом заменицима политичких комесара у јединицима које су деловале на Косову и Метохији: *„Косово и Метохија су данас без окупатора, али ипак ми не владамо читавим тереном. Велике сметње нам се чине од дојучерашњих слугу фашистичког окупатора, који сада у измењеним условима примењују нови метод борбе против народноослободилачког покрета. Они сада организују оружане банде, које се крећу по нашој територији, ширећи шовинизам у нашим народима и на тај начин стварају неприлике нашој власти час ту, а час тамо. Због тога, у*

¹⁴³⁷ Архив Музеја жртва геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

овом тренутку се пред наше војне јединице поставља као неопходан и главни задатак: чишћење Косова и Метохије од ових банди, чије постојање и делатност представљају данас највећу препреку развоју НО борбе и јачању наше народне власти.”¹⁴³⁸

“У вези с овим основним задатком, сматрамо за потребно да скренемо пажњу свим члановима Партије, нарочито политичким руководиоцима, на следеће ствари:

1. У подухвату против наоружаних банди, које су се дигле у борбу против наше НО борбе, треба наступати енергично и немилосрдно. Имовину одметника треба прогласити државном имовином, након истека рока предаје које буду одредили штабови;

2. У селима која су се супротставила оружјем, треба пронаћи организаторе тог отпора и предати их војном суду који ће им судити одмах. Имовину таквих људи секвестрирати за потребе НО војске. Сељаке оних села, у којима је било отпора треба разоружати;

3. Заменици политичких комесара морају одмах да се повежу на терену са партијским органима (среским комитетом и месним комитетом) са циљем да им пруже потребну помоћ – не запостављајући истовремено рад у својој бригади;

4. У току војних операција и у раду на самом терену мора се строго водити рачуна да не долази до самовољних поступака (убиства, пљачке и др.), до ситних зађевица, личне нетрпељивости и сличних догађаја. Држање наших бригада мора бити примерно – достојно славне војске Титове. Наши борци морају да поштују обичаје шиптарског народа;

¹⁴³⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

5. По свим селима, кроз која ће од сада да пролазе наше јединице, обавезно држати конференције са сељацима. Суштина тих конференција мора да садржи објашњење о ослободилачкој мисији наше војске – створене оружаном напорима против окупатора и симбола братства и јединства наших народа – која доноси слободу свим народима, па према томе и шиптарском народу Косова и Метохије. Даље, треба говорити о реакционарној улози Шиптара Космета у току народноослободилачке борбе, о њиховом слепом повођењу за окупаторским слугама и о борби коју су водили против својих интереса, као и о томе шта треба да сада учине Шиптари, у овом моменту, да би стекли право да одлучују о својој судбини, тј. да масовно ступају у редове НОВ, да се упорно боре за потпуно уништење фашистичког окупатора, да се боре против својих издајника, те да помогну НОВ и народној власти у стварању нове државе – Демократске Федеративне Југославије.

6. Свуда по селима морамо настојати да се формирају НО одбори и – уколико наше јединице буду боравиле дуже времена на терену – треба формирати општинске народноослободилачке одборе. У том раду треба се придржавати принципа да у одборе треба бирати најпоштеније људе дотичног села или општине. Новооснованим одборима треба детаљно објашњавати њихов рад, а имена чланова одбора послати нама без одуговлачења. (У том циљу вам шаљемо потребан материјал за рад нар. ослоб. одбора).“ У писму се такође указује, да је потребно у селима формирати и антифашистичке организације омладине и жена, а где год постоје услови организовати културне приредбе на шиптарском и српском језику, водећи увек рачуна о културном нивоу шиптарског становништва. Приредбе морају да садрже тематику борбе против шовинизма и тематику братства и јединства. Сви који буду добровољно ступили у НОВЈ, треба одмах да се распореде у јединице. Такође се са њима мора политички радити.”¹⁴³⁹

¹⁴³⁹ Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1984, Zbirka dokumenata*, Beograd, 1985., стр. 589 – 590

У завршним операцијама, на страни Немаца, борило се између 25 и 30.000 квислинга, не рачунајући позадину и осигурање границе у подручјима где нису вођене борбе. У оружаном побуну Албанаца против НОВЈ није учествовало мање од 15.000 Албанаца. Такође треба додати сараднике – јатаке чији је допринос побуну био изузетно велики. У позадини НОВЈ и у градовима су деловали чланови илегалне организације „Национал демократик Шиптар“ у позадини војске и у градовима. У борбама је учествовао велики број одраслих мушкараца, али су се многи повлачили и враћали кућама, да би се после неколико дана поново враћали на фронт. Догађало се да јединице НОВЈ, приликом претреса албанских села не пронађу ни једног одраслог мушкараца, да би већ следећег дана сви били у својим кућама.¹⁴⁴⁰

У борбама против побуњеника било је ангажовано свих пет косовскометохијских бригада које су учествовале у косовској операцији. Почетком децембра, ове јединице су имале 7.000 бораца. Такође треба додати и 2.000 бораца 7. бригаде, која је формирана након ослобађања Ђаковице. У децембру су основане још две косовскометохијске бригаде. Већина бораца је била без борбених искустава. У угушивању побуне, у јануару и фебруару 1945. године, су учествовале 24. и 26. српска, 41. македонска и 5. албанска дивизија. У јануару 1945. године је формирана бригада Народне одбране (КНОЈ – а). У неким документима се ова бригада назива и бригада ОЗНЕ. Ова бригада је званично формирана 11. марта 1945. године. Добровољно ступање у НОВЈ, тј. добровољна мобилизација, није дала очекиване резултате.¹⁴⁴¹

Оперативни штаб за Косово и Метохију, у заповести за 2. децембар 1944. године, је навео податак да се једна непријатељска групација налази на планини Чичавици, и да има око 700 балиста. Процењено је да се на територији Дренице налази главни балистички оперативни центар са мањим складиштима оружја и

¹⁴⁴⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁴⁴¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

радио – станицом. Истог дана, 2. децембра, балисти су извршили снажан и изненадан напад на Урошевац.¹⁴⁴² Одлука о нападу на Урошевац и Гњилане је донета на састанку штаба балистичке зоне, који је под командом Адема Главице, одржан крајем новембра. На састанку су учествовали Ђазим Лугација, Хисен Трпеца, Мула Идриз Хајрулаху, Мухарем Фејза Огошта, Бајруш Дакља, Мехмед Црни и још ко 50 људи. Штаб за напад на Урошевац су чинили: Адем Главица, Ђазим Лугација и Хисен Трпеца. Побуњеници су се највише концентрисали у рејонима села: Гадимље, Муховац, Лугација и Језерца. Уочи напада на Урошевац је дезертирао командант места Хамдија Јашаревић, муслиман по националности. Чудно је да је уопште био постављен на то место, јер је за време окупације био жандармеријски наредник. Под италијанском окупацијом је био командант среске полиције, а за време немачке управе командант жандармерије. Због свог положаја је побуњеницима пружио податке о стражарским местима, заседама, утврђеним положајима, бројном стању, распореду, наоружању, командном особљу и смештају јединица. У току рата се показао као злочинац према Србима и припадницима НОП – а.¹⁴⁴³

Балисти су кренули у напад на Урошевац, рано ујутро, 2. децембра 1944. године, из два правца. Са планине Жегавац групацију су предводили Ђазим Лугација и Хисен Трпеца, а са југа и југозапада Авдуљ Дура, Риза Гога и бивши командант места Хамдија Јашаревић. Тачан број нападача није утврђен, али се процењује да их је било преко 2.000 добро наоружаних. У првим налетима савладане су истурене страже и заузета половина града. Продор су подржали балисти који су били у самом граду и поједини припадници НОВЈ – Албанци који су им се прикључили у току напада, Оба нападнута батаљона, под командом Јовице Попадића и Слободана Филиповића, пружио су снажан отпор. Срби из села Сојева су очистили пут од снега, што је омогућило долазак још једног батаљона 3. косовскометохијске бригаде. Напад није успео. У поподневним

¹⁴⁴² *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије*, том I, књ. 19, Београд 1969, документ бр. 211

¹⁴⁴³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

часовима је почело повлачење балиста. Према депеши Оперативног штаба за КиМ упућеној Главном штабу Србије убијено је око 200 балиста, док су губици јединица НОВЈ, 2. и 3. косовскометохијске бригаде, износили 20 мртвих и око 50 рањених бораца.¹⁴⁴⁴

Док су се у Урошевцу водиле уличне борбе, на прилазу граду погинули су капетан ОЗНЕ Божо Прља и припадници јединице Обласне ОЗНЕ: Томо Кртолица, Чедо Поповић, Живорад Тепавчевић и Предраг Бојковић. Они су из Призрена спроводили за Приштину ухваћеног ратног злочинца Ибрахима Љутвија, бившег окружног начелника у Косовској Митровици. Аутомобил припадника ОЗНЕ који су спроводили ухапшеног Љутвија, наишао је на заседу балиста. Сви припадници ОЗНЕ су убијени и спаљени заједно са возилом. Љутвија је успео да побегне, придружио се балистима и пуних шест година је био недоступан органима гоњења. Откривен је јануара 1950. године, опкољен је и том приликом је извршио самоубиство да не би био ухапшен од снага безбедности.¹⁴⁴⁵

После неуспелог напада на Урошевац, многи балисти су се вратили својим кућама. Неки су остали у шумама. На Жеговцу су се налазиле веће групе одметника предвођених Ђазимом Лугацијом и Хисеном Трпезом и мање групе на челу са Бајрушом Дакљом и Ахметом Хајдинијем, ратним злочинцем из села Мираша. На Шар – планини су се налазили одметници у групама Авдуља Дуре, Риза Гоге, Синана Хоџе и Ђазима Авдије. У групи Ризе Гоге био је и Хамдија Јашаревић, али се он као саветник и инструктор појављивао и у другим групама. Истог дана када су вођене борбе са балистима у Урошевцу (2. децембра), 2. батаљон 27. бригаде 46. српске дивизије је код Врбичке реке, близу Јањева, водио шестосатну борбу са групом од око 300 балиста. НОВЈ је успела да да из разбије и да им нанесе велике губитке. Балисти су се повукли према Гадимљу и

¹⁴⁴⁴ Никола Видачић, *На обалама Неродимке*, Нови Сад, 1967, стр. 230 – 233

¹⁴⁴⁵ Н. Видачић, н.д., Нови Сад, 1967, стр. 230 – 233

Плитковићу. Истог дана, вођено је више борби са балистима на различитим местима, али су свуда одбијени.¹⁴⁴⁶

Штаб балиста за напад на Гњилане формиран је крајем новембра 1944. године. Чланови су били: Мула Идриз Хајрулаху, Мухарем Фејза Огошта, Суљ Зарбинца и Шефки Десивојца. О намери балиста је 5. децембра 1944. године информисан Главни штаб за Србију. Примећено је груписање балиста у пределима села Огоште, Мучиврце и Десивојце, 19. децембра су на то подручје упућени припадници 17. македонске бригаде НОВЈ. Први батаљон је упућен према селу Чар, други према Десивојцу, а трећи у правцу Вручевца. Када је други батаљон избио у омању равницу, у долини коју пресеца Драгачевска река, борци су застали да би се одморили пред наставак покрета за Десивојце. Место за одмор је било лоше одабрано, јер је са три стране било окружено брдима. Батаљон је нападнут из заседе. Једна група бораца је пробила обруч и повукла се према пределу Крајни дол, а друге мање групе су се повлачиле назад према Полички. Батаљон је у овом нападу балиста из заседе, претрпео велике губитке. Први и трећи батаљон није могао да им помогне, пошто су и они били нападани и налазили су се на приличној удаљености. Када су пред крај децембра 1944. године, специјалне екипе дошле да покупе мртве борце, наишли су у шуми на Црном Врху, 14 оглоданих костура за које се претпоставља да су Италијани који су отишли у партизане након капитулације Италије. У кањону према Полички је било више од 50 лешева чије су главе биле одвојене од трупова, без руку и ногу, лобања избушених мецима. Очигледно је било да су балисти масакрирали борце НОВЈ. Велики број бораца је нестао и никада није пронађен (чак ни лешеви). Пронађен је у животу само бригадни лекар, кога је склонио и седам дана неговао и скривао у својој кући Суља Суљај, из села Копривнице.¹⁴⁴⁷

¹⁴⁴⁶ Војни архив, Београд, НОР, к. 1341, 1 – 54/5; к. 184, 30 – 24/1, 29/1; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁴⁴⁷ Богомир Станковић, *Косовско Поморавље у револуцији 1941 – 1945*, Ниш 1975, стр. 221 – 227

Овај напад и губици у људству су деморалисали борце 17. македонске бригаде НОВЈ, што је дошло до изражаја, приликом напада близу 2.000 балиста на Гњилане 23. децембра 1944. године. Напад је предводио Мула Идриз Хајрулаху, који је предводио и једну колону балиста из правца Скопске Црне горе. Напад балиста из правца северно од Гњилана предводили су: Суљ Зарбинца, Шефки Десивојца и Мухарем Фејза Огошта. Напад балиста је био организован и они су успевали да освајају улицу по улицу. Такође, балистима је помагано из бројних албанских кућа у самом граду, из којих је пуцано у леђа борцима НОВЈ и грађанима који су напуштали град. Читав град је заузет од стране балиста, осим зграде ОЗНЕ, Среског и Градског народног одбора и Команде места. Балисти су најжешће нападали зграду ОЗНЕ, јер би њеним заузимањем, био заузет и затвор у коме су били затворени, албански квислинзи, ратни злочинци. Напад није успео, погинула су три браниоца зграде ОЗНЕ, а око ње је нађено двадесетак тела погинулих балиста. Из Урошевца је борцима НОВЈ у Гњилану, упућена помоћ. Трећи батаљон 5. косовскометохијске бригаде је кренуо усиљеним маршом према Гњилану. Овај батаљон је до 11 сати ослободио град и балисти су се панично повлачили. Трећи батаљон је имао шест мртвих и шеснаест рањених. Погинуло је и 25 бораца 17. македонске бригаде и три припадника ОЗНЕ. Петар Слијепчевић, командир 4. чете, с леђа је убијен од Албанца, борца из његове чете. У центру града је погинуло око 50 балиста, 12 их је заробљено и око 70 их је рањено. Погинуо је један од вођа балиста, Шефки Хајдини Десивојца.¹⁴⁴⁸

По завршетку борби за Гњилане, 2. батаљон 5. косовскометохијске бригаде који је стигао у међувремену отпочео је претрес кућа. У једној кући пронађена је група балиста који су се скривали, двојица су убијена, а петорица су се предала. У двориштима шест кућа пронађени су масакрирани лешеве бораца 17. македонске бригаде НОВЈ. У једном дворишту, наишли су на чак десет лешева бораца, међу којима је био и жена. Због спречавања могуће освете, борци 17. македонске бригаде су повучени са терена у град. Заменик команданта Оперативног штаба Косова и Метохије, Петар Брајовић, одмах је упућен у Гњилане да провери

¹⁴⁴⁸ Војислав Никчевић, *Пета косовскометохијска бригада*, Београд, 1989, стр. 81 – 86

информације са терена о прекомерној употреби сила бораца ове јединице према цивилном албанском становништву након протеривања балиста из Гњилана. Брајовић је добио овлашћење да организује преки војни суд. Провере у Гњилану су показале да није било освете и невојничких акција бораца 17. македонске бригаде.¹⁴⁴⁹

Порази балиста приликом напада и покушаја заузимања Урошевца и Гњилана нису аутоматски значили и њихов нестанак на подручју Косова и Метохије. У свим деловима овог подручја задржале су мање или веће наоружане групе које су чекале повољан моменат да би ступиле у напад. Посебно им је било важно да издрже зиму и дочекује пролеће, имајући у виду њихово скривање у условима хладне зиме. У њиховој тактици су у том периоду доминирали мањи напади из заседе на курире, мање групе војника и грађане лојалне новој власти. Балисти су добро познавали терен на коме су боравили, имали су разгранату мрежу сарадника, који су их крили, набављали храну и редовно обавештавали о покретима војске.¹⁴⁵⁰

Штаб 46. српске дивизије је почетком јануара 1945. године, на секторима Косовска Митровица – Подујево и Приштина – Лебане и на планини Чичавици у појединим селима, наредио разоружавање тек формиране сеоске милиције, јер се показало да су они обавештавали балисте о кретању војних потера. Сеоска милиција је приликом наиласка јединица НОВЈ пуцала на њих, док балисти не побегну из села. Јединице НОВЈ су биле у тешкоћама, јер су биле попуњене младим и неискусним борцима, а обавештајни рад на терену је био тек у зачетку у фази организовања.¹⁴⁵¹

¹⁴⁴⁹ Војислав Никчевић, *Пета косовскометохијска бригада*, Београд, 1989, стр. 81 – 86; Спасоје Таковић, *Сукоби на Косову*, Београд, 1986, стр. 208 – 209

¹⁴⁵⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁴⁵¹ Војни архив, Београд, НОР, к. 181, 5 – 2/2; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

У децембру 1944. године су формиране 6. и 8. косовскометохијска бригада, тако да је укупно било осам косовскометохијским бригада са око 11.000 бораца. Мобилизација се спроводила на принципу добровољности. У јединице је у том периоду ступило око 4.000 Албанаца и исто толико Срба и Црногораца. Посматрајући бројност албанског становништва на овом подручју, евидентно је да је њихових мушкараца био слаб. У осталим деловима Србије спроводила се обавезна мобилизација, за разлику од Косова и Метохије. Оперативни штаб Косова и Метохије, је још почетком децембра 1944. године, обавестио Главни штаб Србије да је заузео став да се једним енергичним нападом разбију жаришта балистичке побуне и њихова главна упоришта, али то није урађено. У пракси, Оперативни штаб и пре свега политички чиниоци на Косову и Метохији су тежили политичком решавању проблема, што је била погрешна процена.¹⁴⁵²

Прикупљање оружја није давало очекиване резултате. Албански сељаци су се одазивали понекад, али су предавали старе пушке са малим бројем метака. У селу Сићеву, код Приштине, приликом претреса су пронађене четири пушке, а у Риманишту само једна пушка. У Шарбану, штаб једног батаљона је позвао сеоског кмета Фејзу Уку, да сарађује у откривању оружја. Он се супротставио оружјем и побегао је у шуму, где се придружио балистима.¹⁴⁵³ Трећи батаљон 6. косовскометохијске бригаде, открио је на подручју Србице већу количину скривеног оружја: шест тешких митраљеза, десет пушкомитраљеза, 15 малих бацача и десетине сандука муниције. Оружје је било подмазано, сложено у шаторска крила, положено на дну патосане јаме, затим покривено даскама и затрпано у њиви засејаној пшеницом, тако да му је било веома тешко ући у траг. Пронађено је веома мало оружја које је било скривено код албанског становништва, имајући на уму процене о количини таквог оружја. У другој половини децембра 1944. године, не рачунајући велики напад балиста на Гњилане, одметничке групе су биле пасивне и скривале су се у шумама, код

¹⁴⁵² *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије*, том I књ. 15, Београд 1969, документ бр. 129

¹⁴⁵³ *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије*, том I, књ. 15, Београд 1969, документ бр. 129

јатака, далеко од важних комуникација. Представљале су сталну сметњу са безбедност и онемогућавале су функционисање легалних органа власти.¹⁴⁵⁴

Главни центри одметничких група су били у Дреници, Жеговцу, на Чичавици, а њихове групе су деловале на сектору Приштина – Подујево – Пакаштица и у рејонима села: Грдовци, Трнава, Дуз, Шарбан и Риманиште. На подручју Риманишта се налазила група од око 60 балиста, коју је водио Акиф Бајрами, бивши официр албанске жандармерије, коме су сељаци дали надимак „Ахмет Зогу“. Пета косовскометохијска бригада се 31. децембра 1944. године сукобила са групом од око 50 балиста, чији је вођа био Мухарем Бардуш, из Плитковића. Било је још неколико мањих сукоба.¹⁴⁵⁵

Пасивност балиста је била привидна, јер су њихове вође имале састанке ради припрема и договора и усклађивања будућих акција, чији су почетак планирали за пролеће 1945. године. Обавештајни одсек Нишке војне области је обавестио Главни штаб Србије да поседује поуздану информацију о важном скупу балиста у Качиколу, који је одржан 29. децембра 1944. године. То је био збор балиста из лапског, гњиланског, лебанског и грачаничког среза, на коме су донете одлуке да се приступи организовању људства и да се, у пролеће 1945. године започне са већим акцијама и нападима против НОВЈ.¹⁴⁵⁶

У градовима на Косову и Метохији је почело да се полако сређује стање и долази до постепене нормализације живота, колико је то било могуће. Чишћене су улице у градовима који су страдали у борбама, поправљане су значајније комуникације, мостови, успостављане телефонске линије, оспособљавана привредна предузећа. Формирана се команде места и команде подручја, као

¹⁴⁵⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁴⁵⁵ Војни архив, Београд, НОР, к. 1344, 7 – 6; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁴⁵⁶ Војни архив, Београд, НОР, к. 1344, 2 – 1 – 1; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

војнотериторијални органи У Косовскометохијској области је образовано пет команди подручја. Косовскомитровачка команда је обухватала звечански, дренички и вучитрнски срез. Приштинско подручје је обухватала два среза: грачанички и лапски. У Урошевцу су била три среза: неродимски, гњилански и качанички. Пећко подручје су чинили пећки, источки и ђаковички срез. У Команди призренског подручја су су били шарпланински, подгорски, горски и подримски срез. Формирана су и окружна одељења заштите народа – ОЗНЕ. Среска опуномоћства ОЗНЕ формирана су одмах, након ослобођења Косова и Метохије новембра 1944. године, у свим срезовима.¹⁴⁵⁷

Команда места у Пећи је 1. децембра 1944. године, издала наредбу бр. 1, којом је наложила отварање трговачких радњи, предају оружја и осталог војног материјала и позвала грађане да ступају у НОВЈ. Забрањено су да се без њеног знања или знања Градског народног одбора, врши свако исељавање или пресељавање, одузимање имовине и наплата дугова. Грађани који су напустили град или подручје среза позвани су да се до 7. децембра, врате својим кућама, а уколико то не учине претило им се конфискацијом имовине. Истом наредбом регулисано је истицање заставе. Албанци су могли да истичу своју националну заставу, а Срби и Црногорци заставу југословенску заставу са црвеном петокраком на средини белог поља. На основу ове наредбе, није било дозвољено истицање српске заставе, док Албанци нису морали да истичу југословенску заставу.¹⁴⁵⁸

Средином јануара 1945. године, Оперативни штаб за Косово и Метохију је објавио општу мобилизацију. Њу су спроводили надлежни војнотериторијални органи, уз помоћ војних јединица и органа власти. Међутим на терену је долазило и до изузетака. На подручју Дреници албанске војне обвезнике мобилисао је Шабан Полужа, бајрактар, из села Полужја у дреничком срезу, који је већ у току

¹⁴⁵⁷ *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије*, том I књ. 19, Београд 1969, документ бр. 215; Војни архив, Београд, НОР, к. 184, 36 – 26/1

¹⁴⁵⁸ *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије*, том I књ. 19, Београд 1969, документ бр. 210

Априлског рата 1941. године, учествовао у нападима и у убијању војника Војске Краљевине Југославије. Био је у служби италијанског, потом немачког окупатора. Био је организатор прогона, пљачки и убистава насељеника и паљења насељеничких села у Дреници, као и један од организатора два напада на Ибарски Колашин. Са својим људима је 1941. године одлазио је и у новопазарски крај, где је такође вршио злочине над Србима. Он је након ослобођења Косова и Метохије предводио групу од око 200 људи.

Полужа се из шуме обратио штабу 1. косовскометохијске бригаде, који се тада налазио у Дреници, изразивши жељу да се са својим људством прикључи НОВЈ. Полужа је разговарао са Фадилџом Хоџом, најзначајнијим албанским командантом у НОВЈ (Командант Оперативног штаба за Косово и Метохију). Након тога је штаб 1. косовскометохијске бригаде обезбедио Полужу и његовим људима долазак у Косовској Митровици, где се пријавио Команди подручја. Оперативни штаб за КиМ није прихватио разговоре и Полужа се вратио у Дреницу. Фадилџ Хоџа и политички комесар Оперативног штаба Крсто Филиповић су дошли 14. јануара 1945. године у Дреницу и састали су се са Полужом. Након овог састанка је омогућено да се у име Оперативног штаба НОВ и ПО Косова и Метохије мобилише људство у дреничком, вучитрнском и подримском срезу, да би били упућени на Сремски фронт.¹⁴⁵⁹

У селима на подручју Шаље, Адем Воџа је мобилисао људе. Он је такође био у контакту са Оперативним штабом, одлазио је у Приштину, где је поред осталих разговарао и са Миладином Поповићем. Он је гарантовао лојалност новим властима, те је кооптиран за одборника Обласног НО одбора. Такође је био говорник на митингу у Вучитрну, приликом ослобођења града, и том приликом је изразио задовољство што је окупатор протеран. Међутим шаљским сељацима је говорио позитивно о немачким окупаторима. Људе које су мобилисали Шабан Полужа и Адем Воџа, распоређивано је претежно у 6, 7 и 8. косовскометохијску

¹⁴⁵⁹ Архив Музеја жртва геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

бригаду, тако да је, у јануару 1945. године, њихово бројно стање знатно увећано. Шеста бригада је имала око 3.000, Седма око 6.000 и Осма око 4.000 бригада. У све три бригаде, огромну већину су чинили новомобилисани и у борбама непроверени војници.

На снази је била амнестија која је важила за све одметнике који нису починили злочине, коју су настојали да искористе и неки злочинци. Тако се, поред осталих предао и Зија Кошара, за време окупације командир жандармеријске станице у Шљивову, код Урошевца. За време напада балиста на Урошевац, он је командовао већом групом одметника, и том приликом је и рањен. Кошара је са својим људима ступио у 7. косовскометохијску бригаду и с њом је отишао у Банат. У исту бригаду је распоређен и Авдуљ Дура који се предао јануара 1945. године, са око стотину балиста којима је командовао и са којима се крио у планини Буковик, код Качаника. Дура је био организатор контрачета и предводио их је у борбама против партизана на Шар – планини и скопској Црној гори. После капитулације Бугарске, је постао вођа вулнетара (добровољаца). Био је наредбодавац и непосредни извршилац бројних злочина над партизанима и српским становништвом у том крају. Са Седмом бригадом је упућен у Центар за допунску обуку у Банату, али је у јуну 1945. године, као старије годиште демобилисан. Вратио се на Косово и убрзо је због почињених злочина за време окупације ухапшен. Током истраге успео је да побегне из затвора и да са групом бегунаца формира одметничку групу од петнаестак балиста. У сукобима с њима пало је више жртава, а његова група је починила и неколико тешких злочина, све до јуна 1949. године, када је Дура у борби убијен.¹⁴⁶⁰

Заповешћу Врховног команданта, од 25. децембра 1944. године и допуном те заповести од 30. децембра 1944. године, наређено је формирање допунских јединица на ослобођеној територији. Њихов основни задатак је био обука новомобилисаних регрута, због попуњавања оперативних јединица. Предвиђено

¹⁴⁶⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

је да допунске бригаде имају до 6.000 људи, а батаљони ван састава бригаде 2.000. То су биле војнопозадинске јединице, потчињене главним штабовима, односно корпусним областима. Овом заповешћу је најстроже забрањено војним јединицама да непосредно мобилишу људство на терену, већ да се попуњавају људством из допунских бригада.¹⁴⁶¹

По наређењу Главног штаба Србије, Оперативни штаб Косова и Метохије је требало да у јануару 1945. године, пошаље у Банат, у допунске јединице 10.000 људи. Одлучено је да се упуте 6, 7 и 8. косовскометохијска бригада, с тим што ће људство које је мобилисао Шабан Полуџа бити придружено 7. бригади. Припреме за транспорт, као и правци кретања ове три бригаде у Банат, спровођене су у тајности од стране Оперативног штаба за Косово и Метохију са Командом нишког корпусног подручја и Главним штабом за Србију. Седма бригада у којој су били и људи Шабана Полуџе била је бројнија од шесте и осме бригаде, па је њено пребацивање у Банат, планирано у три транспорта од по 2.500 људи (19, 20. и 21. јануар 1945. године). Транспортима су требало да командују Тамил Бровина и Вуко Турковић; Шабан Хација и Павле Брајовић; Мићо Мијушковић и Војин Николић.¹⁴⁶²

Шеста и осма бригада су без потешкоћа стигли у Банат, што се није десило са седмом бригадом, што се и претпостављало. Штаб 46. дивизије је издао 17. јануара 1945. године строго поверљиву заповест с којом су упознати само штабови бригада. У њој је истакнуто да се у Бригади налази велики број вероватних ратних злочинаца и да постоји могућност масовног дезертирања, као и изазивања инцидената и оружаних напада од стране дезертера. Ухваћене дезертере је требало разоружати и предавати батаљону КНОЈ – а.¹⁴⁶³ Део седме

¹⁴⁶¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁴⁶² Војни архив, Београд, НОР, к. 1341, 4 – 2/1; 4 – 1/1; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁴⁶³ Војни архив, Београд, НОР, к. 1341, 4 – 2/1; 4 – 1/1; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

бригаде у коме је био Шабан Полуџа, који се самовољно без одобрења прогласио за команданта бригаде, поред око 2.000 људи које је мобилисао у Дреници, уз пут је прикупљао и мобилисао ново људство, тако да је до Подујева тај део седме бригаде имао око 4.000 људи. У вечерњим часовима, 23. јануара 1945. године, уместо да по плану више команде буду у Подујево, ова група људи под командом Полуџе се налазила на сектору између Подујева и Киселе Бање у селима: Лапаштица, Главник, Думош, Буринце, Коњушевац, Горње Пендухе, Сибовац и Луг. Они нису личили на регуларну војну јединицу, јер су се понашали као распуштена и разуларена банда која је током кретања шенлучила и пуцала из пушака. Упали су у куће и пљачкали. Старца Стојана Томића су избацили из његове куће, да би се они сместили.¹⁴⁶⁴

Формација првог батаљона 27. српске бригаде је морала да убеђује Шабана Полуџу, који је био смештен са својом пратњом у Главнику, да се придржава предвиђеног плана пута и да оде са својим људима у Подујево. Он се понашао надмено, према официрима НОВЈ из ове јединице, говорио је на албанском језику, иако је знао српски, тако да су преговори трајали дуже, због превођења. Преговоре са Полуџом је отежавало и наређење Фадила Хоџе, да се пажљиво поступа са његовом групом. Полуџа је стигао у Подујево, али је одустао да настави према плану према Куршумлији. Уз Шабана Полуџу се налазио и Мехмет Градица, један од највећих ратних злочинаца, међу албанским квислинзима.¹⁴⁶⁵ Градица је после ослобођења, као одметник нападао јединице НОВЈ, да би на крају сарађивао са Полуџом. Било је очигледно, да Полуџа нема намеру да напушта Подујево, и да крши наређења више команде. Штаб 46. српске дивизије,

¹⁴⁶⁴ Војни архив, Београд, НОР, к. 1341, 6 – 1/1; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁴⁶⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; Градица је пре окупације био жандармеријски наредник, за време окупације напредовао је до чина поручника. Постављен је 1941. за командира жандармеријске станице у Првом Тунелу, где је контролисао рударе Трепче. Почетком септембра 1941, након напада Копачничког НОП одреда на жичару, кренуо је у потеру и код села Борчана напао партизане. Тада су погинули Тодор Милићевић и Павле Радмановић, а заробљени су Јово Којић, Никола Манојловић и Симо Лабус. Албански жандарми су их предали Немци који су их стрељали. Такође, Градица је учествовао у злочинима Косовског пука у Пећи крајем 1943. године

под чијом се командом налазила и 5. косовскометохијска бригада (командант Младен Жакула), издао је заповест да се, у смислу наређења Оперативног штаба, група Полуже у току ноћи блокира. Њима су требало да помогну и 25. и 27. бригада. Полужина група је требало да се разоружа, а злочинци и вође ухапсе.¹⁴⁶⁶

Напад на Полужу је требало да се догоди 24. јануара 1945. године, у раним јутарњим часовима. Међутим, у преговорима Фадила Хоце и Шабана Полуже, је договорено да Полужини људи оду несметано према Приштини, Косовској Митровици и Дреници, иако је требало да оду до Прокупља, а потом возом за Сремски фронт, а не да се враћају према Приштини. Тек када су побуњеници изашли из Подујева, Фадиљ Хоца је наредио да се нападну. На простору између Бабиног Моста и Барилева, побуњеници су нападнути и уз губитке на њиховој страни, разбијен ина више група. Из правца Косовске Митровице упућена су два батаљона 25. бригаде, а из Србице, два батаљона 1. косовскометохијске бригаде, како би их пресрели на падинама Чичавице, али су се балисти под заштитом мрака и после борбе, уз знатне губитке, пребацили у Дреницу, што им је био циљ.¹⁴⁶⁷ Дан пре доласка Полуже са својим људима у Дреницу, први батаљон пете бригаде разоружао је у селу Трнави групу од 57 балиста, запленио 56 пушака и један пушкомитраљез и око 3.000 метака. Западно од пута Лужане – Подујево, 26. бригада је напала групу побуњеника, која се кретала према Шаљи.¹⁴⁶⁸

Слични догађаји су пратили и покушаје да се разбије група Адема Воце у Шаљи, који је мобилисао око 2.000 људи. Са њим су се као и са Полужом, водили преговори, а његова група је то време користила ради бољег организовања и прикупљања што већег броја људи. Воца је тражио да учествује у руковођењу у Косовској Митровици и Вучитрну (цивилна власт). Такође је тражио да руководи рудником Трепча у Старом Тргу и прерађивачким погонима у Звечану и да

¹⁴⁶⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁴⁶⁷ Војни архив, Београд, НОР, к. 1341, 9 – 8/3; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁴⁶⁸ Војислав Никчевић, *Пета косовскометохијска бригада*, Београд, 1989, стр. 97

учествује у чувању рудника. Тражио је и да командује јединицом коју је мобилисао, као и да се његови људи не упућују на Сремски фронт, већ да остану ради наводне одбране Косова и Метохије од четника.¹⁴⁶⁹ Оперативни штаб Косова и Метохије издао је 26. јануара 1945. наредбу за напад на групу Адема Воце. Задатак је поверен 46. дивизији, под чијом командом је била и 5. косовскометохијска бригада. Група Адема Воце се налазила у селима: Мељеница, Видушић, Баре, Мађера, Влахиња, Дедиње, Забрђе, Сељанце, Бајгора, Ковачица, Весекосце, Курилово, Гумниште, Трстена и Мажић. Већина његових људи је била у Мељеници и на сектору Видушић – Бајгора.¹⁴⁷⁰

Штабу 46. дивизије је на располагање стављена и Косовскометохијска бригада КНОЈ – а. Напад на Воцине снаге је био предвиђен за 28. јануар 1945. године у раним јутарњим часовима. На подручју Шаље су били распоређени батаљони 25. бригаде. Ударни батаљон 25. бригаде је био састављен од најбољих бораца из осталих батаљона и имао је неколико мањих сукоба са балистима. У Зијачи је ухапшен злочинац Садик Зумбери са сином. Извиђачка десетина 3. батаљона је водила борбу са групом од 20 балиста, једног убила, а једног ранила. Утврђено је поудано да се у Сељанцу налази штаб Мехмета Градице, као и штаб свих балистичких снага.¹⁴⁷¹ Балисти су напали рудник Трепчу и Косовску Митровицу, 26. јануара 1945. године у преподневним часовима. Први, трећи и четврти батаљон 25. бригаде су се борили са балистима. Такође су им се прикључили и два батаљона КНОЈ – а, 27. бригада 46. дивизије и 5. косовскометохијска бригада. Побуњеници су заузели Први Тунел и приближили се Косовској Митровици на свега један километар. Противнапад на балисте је почео пред поноћ, дејствовала је и артиљерија. Заједничком акцијом трећег батаљона 25. бригаде и једног батаљона КНОЈ – а, балисти су били принуђени на

¹⁴⁶⁹ Спасоје Ђаковић, *Сукоби на Косову*, Београд 1984, стр. 213

¹⁴⁷⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“ збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁴⁷¹ Милорад Мадић, Душан Јончић, *25. српска бригада*, Београд 1989., стр. 183 – 185

повлачење. У преподневним часовима 27. јануара 1945. године, балисти су одбачени на положаје са којих су отпочели напад претходног дана.¹⁴⁷²

Балисти су били разбијени. Неки су отишли својим кућама, неки су се скривали по шумама. Адем Воца је лакше рањен у ногу. Он је са групом од 300 до 400 балиста побегао у правцу Копаоника. Према извештају Штаба 46. дивизије, од око 2.000 балиста су остале само две мање групе: једна у Ковачици, друга у Сељанцу и са њима су наредних дана вођене борбе. Јединице 27. и 5. бригаде су 27. јануара водили борбе са сељацима који су подржавали балисте и пружали отпор из својих села. Јединице НОВЈ су у овим борбама имале више погинулих и рањених. У операцијском извештају 46. дивизије за време од 26. јануара до 1. фебруара 1945. године, се наводи да је дивизија имала 36 погинулих бораца. Међутим, само 25. бригада је у борбама са групом Шабана Полуже имала 36 мртвих (и преко 50 рањених), а други батаљон КНОЈ – а седам погинулих бораца. Међу становништвом није било жртава. У Старом Тргу су балисти убили и масакрирали Милана Мирића, омладинског руководиоца у руднику. Процене су да је погинуло преко 300 балиста, да је велики број рањен, 180 је заробљено и после одузимања оружја су пуштени. Заплењено је око 200 пушака и 4 пушкомитраљеза са великом количином муниције.¹⁴⁷³

Шабан Полужа је након повратка у Дреницу ојачао своје снаге, окупивши за борбу против НОВЈ преко 10.000 балиста подељених у више група. На стање на терену, није утицало ни коректно понашање НОВЈ. Такође, млади Албанци који су били припадници НОВЈ нису представљали ауторитет за албанске сељаке, који нису имали поверења у њих, већ су по традицији били везани за племенске и сеоске бајрактаре. Такође је на понашање албанских сељака утицала и вишедеценијска пропаганда вршена међу албанском популацијом против Срба.

¹⁴⁷² Војни архив, Београд, НОР, к. 223, 1/1 – 7; к. 1341, 8/3 – 9; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁴⁷³ Војни архив, Београд, НОР, к. 1341, 8 – 1/3; 9 – 8/3; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Страх од Срба, под утицајем такве пропаганде у ратним годинама под окупацијом (1941 – 1944), претворио се у мржњу према Србима.¹⁴⁷⁴

У циљу уништења балиста под командом Шабана Полуже, Оперативни штаб за Косово и Метохију је издао 29. јануара наредбу јединицама 46. дивизије да настави гоњење балиста као и њихово уништавање на подручју Подујева, Вучитрна и Приштине. Свих пет косовскометохијских бригада је борбено ангажовано у области Дренице. Јединице НОВЈ су ојачане почетком фебруара 6. црногорском и 1. бокелском бригадом, као и 24. српском дивизијом. Борбе су биле свакодневне и балисти су претрпели велике губитке. На Чичавици је други батаљон 1. косовскометохијске бригаде нападнут од многобројнијих балистичких снага под командом Јусуфа Градице. Сељаци су пуцали из својих кућа и пружали помоћ балистима. Батаљону је запретило опкољавање, па је био принуђен на повлачење. Имао је 13 погинулих бораца. Балисти су имали такође губитке, а након ове борбе су отишли у подручје Шаље.¹⁴⁷⁵

Прва косовскометохијска бригада је имала велике борбе са балистима по изузетно хладном времену у периоду од 27. до 30. јануара 1945. године. Балисти су 30. јануара држали села у Дреници: Трстену, Бањицу, Полужје, Штутицу, Дашевац, Микушницу, Љубовац, Ошљане, Горње Обриње, Овчарево, Доње Обриње, Доњи и Горњи Обилић, Крушевицу и још неколико села. За помоћ 1. косовскометохијској бригади су одређени 3. и 4. батаљон 5. косовскометохијске бригаде. Трећи батаљон је водио велике борбе са балистима из рејона Новог Села и Грудиха Махале, Штутице и Дашевца. Такође су вођене борбе у атару Старог и Новог Пољанца. Првог и другог фебруара батаљон је заузео Дашевац и Штутицу. Четврти батаљон је стигао у Горњу Клину 31. јануара и следећег дана је запосео положај између села Доње и Горње Преказе, где се сукобио са групом од око 1.000 балиста, који су после вишечасовне борбе били принуђени на повлачење у

¹⁴⁷⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁴⁷⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

правцу Микушнице, Дубовца и Бечића. Други батаљон је, 2. фебруара, кренуо из Косовске Митровице за Дреницу, а 4. фебруара је јужно од Лауше нападнут од око 600 балиста које је после тросатне борбе разбио. Први батаљон је стигао у Дреницу 8. фебруара и водио је борбе са балистима који су нападали из правца Полужје – Беженић. Други и четврти батаљон косовскометохијске бригаде КНОЈ – а је добио задатак да нападне балисте из правца Бањице и Чикатова, а први и трећи батаљон су требали да нападну балисте са положаја на Штипарици и Љубовцу. Разбијене групе балиста повлачиле су се према Чичавици и овладале су њеним венцима. У овим борбама, батаљони бригаде КНОЈ – а су имали 11 погинулих, а балисти 32 погинула.¹⁴⁷⁶

Почетком фебруара 1945. године, Шабан Полужа је реорганизовао своје формације. Образовао је бригаду са седам батаљона. Сваки батаљон је имао три чете које су називане компанијама. Командант бригаде је био Мехмет Градица. Шабан Полужа је био први заменик команданта. Други заменик команданта је био Реџеп Ћена из села Ликошана. При штабу бригаде су била и 2 саветника: Азем Оручи и Садик Љутани. Команданти батаљона су били: Иса Зумбери, Хазир Ђака из Ошљана, Сада Зека – жандарм, Мифтар Лауша и Рифат Маљоку.¹⁴⁷⁷

¹⁴⁷⁶ Војни архив, Београд, НОР, к. 223, 1/1 – 7; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; Војислав Никчевић, *Пета косовскометохијска бригада*, Београд, 1989, стр. 108 – 124

¹⁴⁷⁷ Војни архив, Београд, НОР, к. 25, 33/1; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Успостављање Војне управе на Косову и Метохији¹⁴⁷⁸

Албанци са Косова и Метохије, који су подигли побуну против НОВЈ, су после неуспеха које су доживели у нападима на градове: Урошевац, Гњилане и Косовску Митровицу су променили своју тактику. У зиму 1945. године су вођене свакодневне борбе између балиста и југословенских снага, нарочито у Дреници. Побуњеници су претрпели велике губитке, мада су и југословенске снаге имале жртава. Балисти су настојали да сачувају главнину својих формација до пролећа 1945. године, када су планирали да започну општи устанак против нових југословенских власти. Балисти су у зимском периоду изводили углавном мање акције, избегавали су веће сукобе и били су стално у покрету. Локално албанско становништво их је подржавало, те су им благовремено јављали о концентрацијама и покретима југословенских снага безбедности. На терену су балисти на различите начине спречавали мобилизацију албанског становништва (позиви, обмане, претње, штампање летака). Било је случајева убијања појединаца – Албанаца, припадника НОВЈ или представника нових народних власти, ради заплашивања становништва. Такође су радили на онемогућавању или ометању функционисања народних одбора.¹⁴⁷⁹

У гушењу побуне албанских балиста, је учествовало око 40.000 бораца НОВЈ. Побуна овако великог обима, је била јединствен случај у Другом светском рату, да је после ослобођења и повлачења немачких окупатора, у дубокој позадини дошло до сукоба таквих размера. У почетку побуне балиста је било доста несналажења, пропуста, грешака, погрешних процена, па су биле потребне одлучније мере и акције. Побуна је представљала огромну претњу

¹⁴⁷⁸ Дмитар С. Тасић, поглавље: Албанска побуна на Косову и Метохији, увођење Војне управе и оснивање јединица КНОЈ за Космет, стр. 153 – 166, у, *Корпус Народне Одбране Југославије (КНОЈ) 1944 – 1953*, Докторска дисертација, рукопис, Филозофски факултет, Београд 2011; Savo Drljević, „Kontrarevolucija na Kosovu i Metohiji i zavođenje Voјne управе фебруара 1945“, *Zbornik radova sa naučnog skupa: Za pobjedu i slobodu*, knjiga 9, *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije, Učesnici govore*, 23. i 24. april, 1985. VINC, Beograd 1986. стр. 589; Drljević, Savo, *Kontrarevolucija na Kosovu i Metohiji–zavođenje vojne управе фебруара 1945. године*“, *Istorijski zapisi*, 4/1986, Titograd 1986.

¹⁴⁷⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

територијалном интегритету, у тренуцима када још није била ослобођена читава територија Југославије.¹⁴⁸⁰

Врховни командант НОВ и ПОЈ маршал Јосип Броз Тито, је 8. фебруара 1945. године, наредио да се на Косову и Метохији заведе и успостави војна управа, која би била орган војне и државне власти у Косовскометохијској Области. За команданта Војне управе је постављен пуковник Саво Дрљевић, а за политичког комесара потпуковник Ђуро Меденица. Истом наредбом за команданта Војне области Косова и Метохије је постављен пуковник Никола Божанић. Команда Војне области је била орган Војне управе и њој потчињена.¹⁴⁸¹

Истог дана је смењен дотадашњи Оперативни штаб НОП и ПО за Косово и Метохију са Фадилџом Хоџом на челу. Формиран је нови Оперативни штаб, а за команданта је постављен Саво Дрљевић, за заменика команданта је постављен пуковник Фадил Хоџа, а за политичког комесара Ђуро Меденица. За начелника штаба је именован потпуковник Дукљан Вукотић, који је до тада био заменик команданта 46. српске дивизије. Формиран је и штаб новоформиране 52. дивизије (косовске) у коју су ушле 1, 2 и 4. косовскометохијска бригада. За њеног команданта је постављен пуковник Петар Брајовић, за комесара Аџо Вукотић, за помоћника комесара потпуковник Блажо Марковић и за начелника штаба мајор Станко Мрђеновић. Оперативни штаб за Косово и Метохију, који се до тада налазио под командом Главног штаба за Србију, стављен је под непосредну команду Врховног штаба НОВ и ПОЈ.¹⁴⁸²

Осмог фебруара 1945. је именован и Штаб Оперативне групе бригада, коју су чинили 6. црногорска, 1. бокелска, 3. и 5. косовскометохијска бригада. За команданта је постављен потпуковник Вељко Жижих, за комесара Вукалица

¹⁴⁸⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

¹⁴⁸¹ Војни архив, Београд, НОР, к. 25А, 11/2 – 9; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

¹⁴⁸² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

Милутиновић и помоћника комесара Душан Вуковић. Под непосредну команду Оперативног штаба, као његове органске јединице су стављене 52. и 46. дивизија и Оперативна група бригада.¹⁴⁸³ Председник Националног комитета ослобођења Југославије (НКОЈ), тј. југословенске владе и Врховни командант Југословенске армије Јосип Броз Тито је 7. фебруара 1945. изнео оцену стања на Косову и Метохију команданту и комесару Војне управе и поставио задатке. Изнете су чињенице да је било преко 20.000 албанских побуњеника, чији је циљ био издвајање Косова и Метохије из Југославије и стварање тзв „Велике Албаније“, да су побуњеници онемогућавали функционисање и даљу изградњу нове југословенске власти. Војна управа је имала поред војно – оперативних задатака, имала и задатак да преко органа Војне области обавља и привредне и државне послове.¹⁴⁸⁴

У време успостављања Војне управе, у рејону Шаље против побуњеника под вођством Адема Воце је дејствовала 46. српска дивизија; у рејону планине Жеговац се борила 24. српска дивизија; у ширем рејону Дренице 52. косовскометохијска дивизија и Оперативна група бригада су водиле борбе са побуњеничким групама Шабана Полуже. На подручју Скопске Црне горе је дејствовала 41. македонска дивизија. Такође је у борбама учествовала и бригада Корпуса народне одбране. У селу Укчи, код Ракоша, је била централна команда свих побуњеничких снага. Нови Оперативни штаб је преузео дужност 10. фебруара 1945. године, и констатовао да дотадашње војно руководство није правилно употребљавало војску на терену и указао на слабости цивилних и војно – позадинских власти.¹⁴⁸⁵

Штаб 52. дивизије, поред сталног ангажовања у борбама против балиста, је морао да ради и на организационом сређивању јединица. До тада помоћне и

¹⁴⁸³ Војни архив, Београд, НОР, к. 1411, 13/4; к. 25А, 16 – 9; 35 – 9; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

¹⁴⁸⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

¹⁴⁸⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

позадинске службе нису функционисале, а у неким јединицима их није било. Овај посао је окончан у кратком року.¹⁴⁸⁶ После неуспелог напада на Косовску Митровицу, група Адема Воце је имала око 400 људи, али се под ударима војних јединица смањивала и после само неколико дана је била сведена на око 60 балиста. Северно од Косовске Митровице, на јужним падинама Копаоника и та умањена група је била разбијена и поделила се на четири мање. Вође су биле: Адем Воца; Ахмет Сељанци, председник окупаторске општине у Старом тргу; Укшин Ковачица, жандармеријски наредник и Бислим Бајгора, потпоручник албанске жандармерије.¹⁴⁸⁷

Са својом групом Адем Воца се пребацио у село Пасому и склонио се у својој кући, која је опкољена 10. фебруара од стране припадника 3. батаљона 25. српске бригаде у којој је било поред Адема Воце још шест балиста (од којих су двојица били његова браћа Јашар и Етхем). Балисти су одбили позив за предају, а борба са њима је трајала 24 сата. Кућа у којој су били је била велика камена кула, на једном узвишењу које је доминирало околином. Прозори су били као пушкарнице, а зид око куће је био висине око два метра. Војска је 11. фебруара у јутарњим часовима, хицима из топа почела да руши ограду и кулу, пошто су претходно балисти на захтев војске, дозволили женама и деци да напусте кућу. Такође је војска отварала и јаку митраљеску ватру, што је омогућило да балисти коначно буду савладани. Адем Воца и петорица балиста су заробљени. Јашар Воца је био заробљен. Међутим, југословенска војска је претрпела губитке: 12 мртвих и 24 рањена борца.¹⁴⁸⁸

После ликвидације Адема Воце утврђено је из заплењених докумената, да је он припремао формирање бригаде, чији је командант требало да буде он.

¹⁴⁸⁶ Војни архив, Београд, НОР, к. 1411, 7/2; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁴⁸⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁴⁸⁸ Војни архив, Београд, НОР, к. 1341, 15 – 1/3; 10 – 1/2; к. 1412, 2 – 5; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Политички комесар је требало да буде Мухарем Зећири. Бригада је требало да има пет чета, организованих по територијалном принципу. За командире и комесаре су били предвиђени: У лапској чети: Синан Дема и Хамди Сејдија; у звечанској чети: Мухарем и Имер непознатих презимена; у смрековачкој чети: Салих Тарлабући и Јашар Воца; у чети која би деловала на простору Бајгоре, Коначице, Трстене и Рашана: Акиф Бајрами и Хакиф Хаца; у чети Старог Трга, Влахиње и Зијаче: Синан Сељанци и Ризах, непознатог презимена.¹⁴⁸⁹ После уништења Воцине групе, балисти на подручју Шаље нису више били опасан противник. Сведени су на групе: Бислима Бајгоре, капетана Али Ризе, Укшина Ковачице, Османа и Шабана Буњакуа, Ахмета Сељанција и Јусуфа Бољетинца.¹⁴⁹⁰

Према Заповести Оперативног штаба од 13. фебруара 1945. године, утврђено је да се на подручју Шаље налази око 200 балиста, али се велики број предао, а неки су погинули или заробљени. Тада је идентификовано три групе: Бислима Бајгоре са око 20, Ахмета Сељанција са 15 до 20 и Хазира Ђаке са 10 балиста. Балисти под командом Шабана Полује у Дреници су у фебруару 1945. године били озбиљан и јак противник југословенској војсци. У атарима села: Градица, Красимировце, Бакса и Кожице, 14. фебруара су вођене тешке борбе, нарочито око Кожице, где је било најгушћа концентрација балиста. Истог дана су 4. и 5. косовкометохијска бригада и бригада КНОЈ – а нанели велике губитке балистима у Дреници.¹⁴⁹¹

На сектору Чичавице, људство балиста је почело да се осипа. Међутим, око хиљаду балиста под вођством Шабана Полује и Мехмета Градице успело је да се пробије кроз обруч и у наредним данима да пређе на терен Шаље. Ова група је током повлачења имала сукобе са војском али је успела да стигне до села Бајгора и распореди се на линији Бајгора – Ковачица – Качандол. Са тих положаја, су

¹⁴⁸⁹ Александар Живковић, *Двадесетседма српска бригада*, Београд 1991, стр. 251

¹⁴⁹⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁴⁹¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

били приморани да под борбом одступе на линију Барелъ – Оштро Копље.¹⁴⁹² Балисти су се под притиском војске поново вратили у Дреницу. Претрпели су велике губитке, али су се поделили и на мање групе да би се лакше пробали. Војска је открила Шабана Полужу и Јусуфа Градицу са око 60 балиста, и стално их нападала и блокирала их је 21. фебруара 1945. године у селу Трстенику, где је борба трајала читав дан. Убијено је 19 балиста, међу којима и Тафа, син Шабана Полуже, као и члан Полужиног штаба, Мифта Лауша и један од команданата Гани Лауша. Шабан Полужа и Мехмет Градица су били тешко рањени, али су их њихови саборци спасили. Четврта косовскометохијска бригада је имала седам мртвих бораца.¹⁴⁹³

Шабан Полужа је у току ноћи умро од последица рањавања. Његов леш су балисти носили на коњу. Тешко рањени Мехмет Градица је такође ускоро умро. Борци 5. косовскометохијске бригаде су пронашли леш Шабана Полуже у реци Дреници, где су га балисти бацили, да га не би пронашла југословенска војска. Мехмет Градица је тајно сахрањен у једној њиви, али је његов гроб ускоро откривен. Пронађени су и лешеве команданата батаљона у Полужиној групацији, Рифата Маљокуа и Хазира Ђаке.¹⁴⁹⁴

Ликвидацијом Шабана Полуже и већине његових људи, Чичавица и Дреница нису више били извор велике опасности и зато се Оперативни штаб усмерио на уништавање балистичких група у другим крајевима Косова и Метохије. Балистима су прилазили и дезертери из Југословенске армије. Почетком марта 1945. године, у пределу око Таф Дуље, код Суве Реке, балисти су формирали дуљску чету, а затим и чету у Ландовици, близу Ораховца. У њима је било око

¹⁴⁹² Војни архив, Београд, НОР, к. 1311, 12 – 1/3; к. 1341, 1 – 3/2; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

¹⁴⁹³ Војни архив, Београд, НОР, к. 1412, 12 – 1/2; к. 1411, 12 – 6; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

¹⁴⁹⁴ Војни архив, Београд, НОР, к. 1412, 4 – 1/2; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

550 људи, од којих су око 300 били дезертери. Вође ових јединица су били професор Љуан Гаши и Тазим Бајрактари из Оштрозуба. Једна чета од око 200 балиста, претежно дезертера, основана је у Пећанима, код Суве Реке. Ове чете су у првом налету војних јединица разбијене, а људство се разбежало.¹⁴⁹⁵

Једна група балиста је покушала да се у фебруару 1945. пребаци према Ибарском Колашину, али су били спречени од два батаљона 1. бокелске бригаде који су били распоређени на сектору Ракош – Укча – Суво Грло. Балисти су имали 11 мртвих, а 9 их је заробљено. У другој половини фебруара 1945. године уочено је слабљење морала код балиста. И локално албанско становништво је полако мењало однос према њима (одбијали су да им да дају храну и да им помажу на друге начине). На пример, становници Дубовца су у ноћи између 4. и 5. фебруара, нису дозволили једној групи балиста да уђу у село (главни покретач отпора је био угледни домаћин Сефер Дубовци). У рејону Галице, у Дреници, 3. батаљон 5. косовскометохијске бригаде је ухватио 2. марта петорицу јатака који су балистима носили храну. Њих 27 су се крили у напуштеним окнима рудника магнезита.¹⁴⁹⁶

Припадници југословенске војске су бацили у окна бомбе. Балисти су се предали, али је приликом изласка један успео да побегне, док је други убијен у покушају бегства. Преосталих 25 балиста је ухапшено и одведено у Србицу. Рањени балисти су често скривани у кућама, и приликом претреса, војницима су сељаци говорили да су то болесни чланови домаћинства. Балисти су се крили и у земуницама и у шуми. У фебруару је било регистровано само две веће групе. Једна са око стотинак балиста на планини Жеговац (вођа Адем Главица) и друга у области Скопске Црне горе са око 600 наоружаних лица. Овом групом су руководили: Алија и Лиман Становци, Џељедин Мифтар, Хасан Кабаши, Фазлија

¹⁴⁹⁵ Sinan Hasani, *Kosovo, istine i zablude*, Zagreb 1986., стр. 131

¹⁴⁹⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Равнаговци и Ајет Бурнику. Почетком марта је група преполовљена и бројала је 200 до 300 балиста.¹⁴⁹⁷

На локацији званој Ујков крш на албанској територији, јужно од Ђаковице, налазила се група од око 500 наоружаних балиста. Било је тешко доћи до тачних података о броју и величини група балиста, јер су се мање групе спајале, да би се у случају опасности раздвајале. Неке групе су биле у дужем периоду у тајности без покрета. На територији Чичавице је остало неколико мањих група. У Дреници, у околини Турићевца, крили су се Полујини команданти батаљона и командири чета: Садри Рама, Исен Сади и Зећир Рама. У рејону Качикола, код Подујева, скривао се Хасан Хоџа, командант и организатор вулнетара, а у близини Романишта Акиф Бајрами, жандармеријски официр. На подручју Качаника кретала се група од око 200 балиста, која је у првој половини марта разбијена. У околини Бурника, код Урошевца, је било око 140 балиста Ајдина Матошија, из Неродима. Они су блокирани 27. фебруара, Матоши је са петорицом заробљен, док су се остали предали. У околини Призрена се крио Ђемо Гостивари са десет балиста. Као поручник албанске квислиншке војске он се крио од потера у западној Македонији, где је био вођа вулнетара и сарадник окупатора. Почетком марта 1945. године је процењено да се на Косову и Метохији скривало око 1.600 балиста у мањим групама у свим деловима КМО, углавном у планинским крајевима.¹⁴⁹⁸

Балисти нису бирали начине и средства да би опстали. Балисти из групе Адема Главице су се 16. марта представили као партизани (имали су 122 наоружана припадника), приликом сусрета са партизанима (4. батаљон КНОЈ – а). Имали су петокраке на капама, те су преварили југословенске војнике. Том приликом балисти су убили 15, а ранили 12 војника. Запленили су један

¹⁴⁹⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁴⁹⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

пушкомитраљез и три пушке. Војска је потом претресла село и открила 18 организованих јатака који су балистима положили заклетву на верност.¹⁴⁹⁹

Према обавештајним извештајима којима је располагао Оперативни штаб, 6. априла у селима Качикол, Колић и Мрамор налазила се група од око 200 балиста, чији је вођа био Бахтир Дубница, албански поручник. Крајем априла и почетком маја, јединице Југословенске Армије су биле у сталним акцијама, претресајући терен. Наилазили су на мање групе које су се најчешће предавале, док су ређе пружале отпор. Током априла на ширем подручју Призрена, 46. дивизија је савладала више група балиста и заробила њих 240.¹⁵⁰⁰ У рејону Каличане – Орно Брдо, код Пећи, је 20. априла разбијена група од око 40 балиста, од којих су тројица погинула, а 11 рањено. Код Качаника се предало 30 балиста. На Жеговцу и Липовици је заробљено 11, а у Истинићу, код Пећи, осморо. Шесторица балиста су ликвидирани од стране припадника ЈА (4. косовскометохијска бригада) 6. маја, код Војин Дола у источном срезу, јер су одбили да се предају. Међу њима је био и Цољ Бајрактари, вођа банде вулнетара која је за време окупације пљачкала и убијала Србе и Црногорце. Највећи број балиста је неутралисан и ликвидирао до 9. маја 1945. године.¹⁵⁰¹

Највећи број припадника ЈА, који су се борили против балиста су били млади и без борбеног искуства, док су балисти стекли борбену способност у периоду окупације у квислиншким оружаним формацијама – вулнетарима, албанској војсци, жандармерији, Косовском пуку, СС дивизијама и осталим јединицама. Борба против побуњеника није престајала, ни после 9. маја. Бројне групе балиста су се скривале и успевале да се одрже, ометају народну власт, али се њихов број постепено смањивао. Међутим, коначна ликвидација балистичких

¹⁴⁹⁹ Војни архив, Београд, НОР, к. 223, 1/1 – 7; к. 25, 11 – 1/2; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁵⁰⁰ Војни архив, Београд, НОР, к. 25, 11 – 1/2; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁵⁰¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

група је трајала до 1952. године. Тазим Авдија, вођа мање групе из околине Урошевца, Сали Лашкобара, Шућри Мема из Прелеза код Урошевца и још неки су ликвидирани до 1951. године. Последњи је ухваћен Мула Идриз Хајрулаху. Њему се после напада балиста на Гњилане, изгубио траг. Јатаци су ширили гласине да је пребегао у Грчку и да се налази у Турској. Мула – Идриз је био имам – хоџа у Гњилану и уживао је углед међу народом, као најученији верски старешина у Косовском Поморављу. Командовао је вулнетарима на фронту према Прешеву и његови људи су пружили снажан отпор бригаама НОВ у завршним операцијама. УДБА га је открила тек у лето 1952. године, у кући једног јатака, недалек од Гњилана. Када је кућа опкољена, он се предао југословенским снагама безбедности.¹⁵⁰²

Оружана побуна је имала велику подршку албанског становништва, али је од фебруара 1945. године била све мања. У гушењу побуне су учествовале и косовскометохијске бригаде у којима је било и Албанаца. При Оперативном штабу био је и један партизански одред од око 60 бораца, који су сем једног сви били Албанци. Предводио их је угледни сељак Ибрахим Трнавци. Одред је имао значајну улогу у сукобима са балистима, јер су његови борци служили јединицима ЈА и као водичи, прикупљали су податке о броју балиста, распореду, положајима, наоружању, покретима и намерама. Трнавцију се за време борбе у Полужју, преко једног сељака из Доње Клине, обратио Шабан Полуџа и позвао га да се прикључи балистима, и да буде његов заменик што је Трнавци одбио.¹⁵⁰³

Значај јединица НОВЈ, односно ЈА приликом гушења побуне добија на снази, када се види колико је било формација балиста, као и колико је била њихова бројност. Са више од стотину балиста су биле групе које су водили: Адем Воца и Ахмет Сељанци у Шаљи; Осман и Шабан Буњаку у околини Вучитрна; Шабан Полуџа и Мехмет Градица у Дреници; Дем Али Пожари и Мехмед ага Рашкоци,

¹⁵⁰² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁵⁰³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

на Проклетијама; Ук Садику и Ђазим Бајрактари у Прекорупљу код Ораховца; Ђазим Сефедини Лугација и Хисен Трпеца на планини Жеговац; Авдуљ Дура на планини Буковик код Качаника; Риза Гога и Ђазим Авдија, на Куркуљици код Урошевца; Суљ Зарбинца и Мухарем Фејза Огошта, на Голаку код Косовске Каменице; Риза Имер, Жак Аџија и Сали Рама у Ругову. После пораза у Дреници балисти су се поделили у мање групе и створено је више десетина група од 10 до 50 балиста.¹⁵⁰⁴

У грачаничком срезу су биле групе које су предводили: Ајет Гргути, Кадри Беба, Сали Беба, Нез Бујани, Азем Белаћевци, Ислам Доманеку, Шемси Хазир Мрамори, Мусли Думоши и Акиф Бајрами Риманишта. У звечанском срезу су били Укшин Ковчица, Бислим Бајгора, Али Риза и Јусуф Бољетинац. У лапском срезу су били Бахтир Дубница, Ук Ахмет Палатна и Јусуф Дубовци. У дреничком срезу су били Садик Љутани и Шериф Трстена. У ораховачком срезу је био Мустафа Убиши. У источком срезу су били Ндуе Прлеши, Фериз Бојај и Таљ Куртеши. У пећком срезу су били: Фет Укела, Дем Ајдини и Тахир Сулејмани. У ђаковичком срезу су били Мет Хасани. Али Бокши и Елез Мирта. У шарпланинском срезу су били Хисен Кабаши, Нијази Алишани и Хајдар Маљоку Планије. У неродимском срезу су били Хамдија Јашаревић, Хаџ Крстићи, Ђазим Авдију и Ахмет Хајдини. У качаничком срезу су били Дин Хоџа, Саит Тензи и Ариф Драгоманџи. У гњиланском срезу су били Бислим Шут Маревци, Шабан Смира, Љота Вака, Ет Кока, Хасан Калаша, Хасан Рибнику, Хајрула Кајова, Ајет Косовица, Али Станевци, Бајруш Дакља, Хоџа Липовица и Хајдар Туђеви.¹⁵⁰⁵

Оружана побуна албанских балиста је имала сепаратистички карактер, против остајања Косова и Метохије у границама Југославије. Вође побуњеника су били: чланови руководства Друге призренске лиге, Албанског народног савеза, Бали Комбтара и других проиталијанских и пронемачких организација, председници општина, срески начелници, народни посланици, жандармеријски официри и

¹⁵⁰⁴ Архив Музеја жртва геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁵⁰⁵ Рајко Видачић, *Обрачуни са балистима 1944 – 1952*, Београд, 1990, стр. 114 – 115

командири жандармеријских станица, официри редовне албанске војске, функционери Фашистичке партије Албаније и сарадници разних непријатељских обавештајних служби. Имали су утицај у придобијању великог дела албанског становништва.¹⁵⁰⁶

Према непотпуним подацима Оперативног штаба, од завођења Војне управе до 15. маја 1945. године, погинуло је 95, а рањен 121 борац Југословенске Армије. Убијено је 466, рањено 348, заробљено са оружјем или без оружја 955 побуњеника. Предали су се, односно сами су се пријавили територијалним војним командама 2.535.¹⁵⁰⁷ У борбама са балистима је погинуло и 57 бораца бригаде КНОЈ – а. За време побуне, до завођења Војне управе број погинулих војника је износио око 700, што значи да је током читаве побуне погинуло више од 850 војника Југословенске армије. Рањено је 1.360 бораца. Сви наведени подаци су приближни и могу бити само већи.¹⁵⁰⁸

Подаци о губицима балиста такође нису поуздани, јер су они погинуле односили и тајно сахрањивали на непознатим локацијама. Оперативни штаб за Косово и Метохију Југословенске Армије је сачинио преглед побуњеничких губитака за период од 10. фебруара до 15. маја 1945. године. Заробљено је 335 балиста, пријавило се јединицама или територијалним командама 1.579 без оружја, што чини укупно 1.914 ненаоружаних побуњеника. Према операцијским дневницима јединица НОВЈ или Југословенске Армије, губици побуњеника су били велики.¹⁵⁰⁹ Из јединица ЈА је нестало или дезертирало око 1.700 Албанаца. Побуњеници су имали укупно 9.000 људи избачених из строја на различите начине: погинули, рањени, заробљени, а највише је било оних који су се предали

¹⁵⁰⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁵⁰⁷ Војни архив, Београд, НОР, к. 1411, 2 – 14/5; 2 – 13/5; 2 – 12/3; 2 – 9/5; 2 – 6/5; 1 – 8/5; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁵⁰⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁵⁰⁹ Војни архив, Београд, НОР, к. 223, 1/1 – 7; к. 1411, 45 – 2/5; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

са или без оружја. Велики број побуњеника је пре предаје сакрио оружје. Многи су се вратили кућама са оружјем. Они нису позивани на одговорност, али нису ни разоружавани.¹⁵¹⁰

У ликвидацији побуњеничких балистичких остатака, после завршетка Другог светског рата до 1952. године, погинуло је 67 припадника државне безбедности, народне милиције и КНОЈ – а. Такође је убијен један број председника и чланова народних одбора и политичких радника. Међу убијенима је био и Миладин Поповић, политички секретар Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију, који је страдао у атентату у Приштини, 13. марта 1945. године, у својој канцеларији. Атентатор је извршио самоубиство 15. марта, а код њега нису пронађени документи, да би се утврдио идентитет злочинца нити мотив злочина. Ипак је утврђено да је убица био Хаки Таха, учитељ из Ђаковице. ОЗНА је открила убицу и организаторе. То су били Ибрахим Бануш Седлар, капетан Југословенске Армије и заменик команданта војног подручја у Пећи, потом Енвер Суди и Азем Вуља. Код убице Хаки Тахе, пронађен је папир на коме је било забележено да је убио Миладина Поповића зато што је хтео да завлада Косовом. Око груди је био обавијен албанском заставом, на којој је било извезено „Слободном Косову у заједници са Албанијом“. Све је записано на албанском језику.¹⁵¹¹

За време балистичке побуне на Косову и Метохији, Албанци су масовно и организовано напуштали редове НОВЈ односно Југословенске Армије. Дезертирање је било свакодневна појава. Један телеграм Штаба бригаде КНОЈ – а од 26. јануара 1945. године, којом се ОЗНА за Југославију извештава да се 11.000 војника из 6, 7 и 9. косовскометохијске бригаде укрцало у воз ради одласка у допунске центре за обуку, и да је било дезертера до 250 људи.¹⁵¹²

¹⁵¹⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

¹⁵¹¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

¹⁵¹² Војни архив, Београд, НОР, к. 222, 26/1 – 1/III; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

На Косову и Метохији су нашли уточиште и дезертери из две прешевске бригаде које су биле под командом Главног штаба за Македонију. Њих је, у фебруару, на терену Скопске Црне Горе било око 600. Одатле су се пребацили на Жеговац, да би почетком марта 1945. године били на простору око Скопске Црне Горе. Регистровани су као посебна балистичка формација, на чијем је челу Џељадин Курбалија, бивши секретар Месног комитета КПЈ у Гњилану и командант партизанског одреда „Зејнел Ајдини“, који је 1943. године дезертирао. Из 1. косовскометохијске бригаде, 17. марта 1945. године, дезертирало је 45 војника на челу са водником Лиманом Тахиријем. Десетог априла, одједном је дезертирало 100 новомобилисаних Албанаца, а са њима и десет стражара који су их пратили и обезбеђивали.¹⁵¹³

Пред крај јануара 1945. године, 1. косовскометохијској бригади, у време великих борби са балистима у Дреници, придодат је један албански батаљон састављен од Албанаца из гњиланског краја, међу којима је било и десетак Срба и Црногораца. То је био албански омладински батаљон који је требало да буде језгро за формирање посебне албанске омладинске бригаде. Командант батаљона је био Јусуф Ибрахими Гиљани, квислиншки жандармеријски наредник, а политички комесар Раиф Халими, обојица су били сарадници окупатора. Међу 280 бораца и руководиоца у батаљону није било ниједног комунисте, па су чланови КПЈ распоређени у батаљон из других јединица. У ноћи између 30. и 31. јануара 1945. године, док се налазио у селу Преказу у Дреници, албански омладински батаљон је дезертирао и одмах се прикључио побуњеницима Шабана Полуже. Дезертери су убили Вука Поповића, Шабана Спахију и Станислава Шутаковића, официре, чланове КПЈ. Такође су убијени Славко Јашовић, Милица Влаховић и Бранка Кадовић. Борце, Србе и Црногорце су разоружали и повели код Полуже. Затим су се дезертери упутили ка селу Дешевцу и напали 1. чету 3. батаљона 1. косовскометохијске бригаде. Пошто их је седморица погинула,

¹⁵¹³ Архив Музеја жртва геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

променили су правац кретања и отишли према селу Микушници. У борби са 2. четом 3. батаљона имали су још седам мртвих и 22 заробљена.¹⁵¹⁴

Бивши борци албанског омладинског батаљона су учествовали у више борби против јединица НОВЈ. Претрпели су велике губитке и од целог батаљона, почетком марта 1945. је остало само њих око 50, који су се кретали северним делом Шар – планине. У марту су заробљени комесар батаљона, три комесара чета и два командира. Затим је ухваћен и командант Јусуф Ибрахими Гиљани. Изведени су пред суд и осуђени на временске казне.¹⁵¹⁵ Гиљани је био у вези са Шабаном Полужом и са њим се договорио о дезертирању. Придобио је комесара батаљона Раифа Халимија, а потом командира и комесара 2. чете Џафера Имерија и Абдулу Исенија, командира 1. чете Митхада Ибрахимија и водника Шабана Бајрамија. Одлуку о дезертирању су донели на састанку у Истоку, а потом су на састанку у селу Преказу донели план и одредили петорицу оданих људи да побију тзв. „старе партизане“. Међутим, након ликвидације групе Шабана Полуже, Јусуф Гиљани се вратио кући. Тада је мобилисан, али је после четири дана побегао из јединице. Тек тада је ухваћен и изведен пред суд. У борбама 4. косовскометохијске бригаде са балистима Шабана Полуже, који су били опкољени 21. фебруара у селу Трстенику, у Дреници, 4. батаљон ове јединице НОВЈ је пропустио балисте из обруча без отпора. Потом у ноћи између 17. и 18. марта, 4. батаљон је заноћио у Круши код Ораховца. У току ноћи, од 630 бораца, дезертирало је 460 бораца, а осталих 170 су следећег дана разоружани и спроведени у Призрен. Дезертери су кренули у правцу Ђаковице. После неколико сати марша раздвојили су се на мање групе. Једна група је стигла чак у околину Тиране и предала се албанским властима. Остале групе су се растуриле по Косову и Метохији, придружујући се балистима. Јединице 2. косовскометохијске бригаде

¹⁵¹⁴ Архив Музеја жртва геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁵¹⁵ Војни архив, Београд, НОР, к. 25, 40 – 1; Архив Музеја жртва геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

су заробиле 25. априла код Качаника 38 дезертера који су се прикључили побуњеницима.¹⁵¹⁶

Главни организатори побуне су били командири чета и водова. Они су окупили батаљон и наредили покрет, али су дан раније обавестили команданта батаљона Маљ Садикуа, да, уколико им се нареди да иду у Србију, неће извршити наређење. Потом, 21. марта је дошло до међусобне борбе између 3. и 4. батаљона 4. косовскометохијске бригаде. Погинула су 19, а рањена 23 борца, док су 44 дезертирала. Нестале су 63 пушке, и по један митраљез и аутомат. Командант 4. батаљона је имао намеру да читав батаљон приђе побуњеницима, али је успео да одведе 43 припадника ове јединице. У трећој косовскометохијској бригади је било честих случајева кршења дисциплине, испољавана је неборбеност, честе су биле појаве дезертерства, морал је био на ниском нивоу. Зато је бригада расформирана, а њено људство је распоређено по осталим јединицама.¹⁵¹⁷

За време док је вођена борба са балистима, 30. јануара 1945. године, 3. батаљон 5. косовскометохијске бригаде уочио је да су балисти из села Штутица и Дашевац напали прву чету, у правцу основне школе у Новом Пољанцу. Чета се повлачила под борбом, и нападнута је са леђа. Нападаци су били припадници партизанске страже који су се налазили у згради општине. Балисти су заробили батаљонског писара Ђорђа Вујошевића, референта санитета Наду Поповић и рањеног борца Павла Јоцића, који су од стране 3. батаљона ослобођени 1. фебруара.¹⁵¹⁸

Приликом борби на положајима између села Горње и Доње Преказе, 1. фебруара, коју је водио 4. батаљон 5. бригаде примећена је група наоружаних

¹⁵¹⁶ Војни архив, Београд, НОР, к. 1411, 40 – 1/5; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; РСУП Србије, збирни досије 70 9 Б0027, 186

¹⁵¹⁷ Војни архив, Београд, НОР, к. 1411,12 – 6;7 – 5; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁵¹⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

људи у згради основне школе и око ње. Они су се огласили да су партизанска стража. Командир 3. чете је упутио извиђачко одељење од 12 војника са 1 пушкомитраљесцем, који су упали у замку, јер су ови људи на главама носили капе на којима су биле петокраке звезде. Сви су заробљени, сем пушкомитраљесца и његовог помоћника који су успели да побегну. Остала десеторица бораца су убијена после мучења. Ови побуњеници су пуцали и на остале припаднике 3. чете, био је угрожен цео 4. батаљон. Ови тзв. припадници партизанске страже су ликвидирани. Иза школске зграде су пронађена тела десеторице бораца 3. чете, чији су лешеве били унакажени.¹⁵¹⁹ Више партизанских стража у селима је разоружана због непријатељског понашања. У селу Бања, код Суве Реке, припадници 26. српске бригаде су разоружали 25 припадника партизанске страже јер су ометали мобилизацију албанских мушкараца. Такође, у околини Суве Реке, припадници 46. српске дивизије су разоружали 51 стражара јер је утврђено да су одржавали везе са балистима.¹⁵²⁰

Нема приближно тачних података колико је војника Албанаца дезертирало из НОВЈ/ЈА од ослобођења до ликвидације побуне. Дезертерство је било облик отпора НОВЈ/ЈА и новим властима. Дезертерство је било и резултат погрешне кадровске политике у косовскометохијским јединицама. Формиране су јединице састављене углавном само од албанских обвезника, јер се сматрало да ће се на тај начин утицати на позитивно расположење и прилив Албанаца у јединице НОВЈ/ЈА. Примењиван је и национални кључ приликом именовања старешинског кадра. Борци и старешине – Албанци који су у ранијим фазама рата ушли у НОБ су демобилисани и упућивани на рад у народноослободилачке одборе или политичке организације.¹⁵²¹

¹⁵¹⁹ Војислав Никчевић, *Пета косовскометохијска бригада*, Београд 1989, стр. 120

¹⁵²⁰ Војни архив, Београд, НОР, к. 1411, 2 – 1/6; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестригована грађа

¹⁵²¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестригована грађа

На командне функције су именовани непроверени кадрови као и неискусни појединци и у борбама и у руковођењу. На понашање Албанаца је утицало и то што су бројни мобилисани борци – Албанци имали међу побуњеницима блиске рођаке. У јединице НОВЈ/ЈА су били примани чак и они Албанци који су рат провели у квислиншким оружаним формацијама, а неки од њих су починили и ратне злочине против неалбанског становништва, посебно Срба и Црногораца. Изговори Албанаца за дезертирање су често били и страх од одласка из родног краја. Међутим, када су током окупације Албанци били мобилисани у 13. СС „Ханцар“ дивизију били су упућени у Немачку и Француски, чак и на Источни фронт, без отпора и напуштања јединица. Такође, Косово и Метохија су били једино подручје у ослобођеном делу Југославије, 1944. године, у коме се мобилизација спроводила на принципу добровољности.¹⁵²²

Општа мобилизација је објављена почетком јануара 1945. године наредбом Оперативног штаба за Косово и Метохију. Мобилисани су упућивани у 6, 7. и 8. косовскометохијску бригаду. Из ових јединица је у центре за допунску обуку у Банату, упућено 14. 299 војника. Од 6. бригаде је формирана 1. албанска допунска бригада у Вршцу, од 7. бригаде је формирана 2. албанска у Кикинди, а од 8. бригаде 3. албанска допунска бригада у Петровграду (Зрењанину). Током транспорта бораца су се измешали припадници 6. и 8. бригаде. Допунске бригаде су називане албанским иако је у њима било и Срба, Црногораца, муслимана, Турака и Рома.¹⁵²³ Одзив на мобилизацију је био слаб. Оперативне јединице су учествовале у мобилизацији. Призрен је блокиран 17. априла 1945. године од 46. српске дивизије у периоду од 4.30 до 18 часова. Пописано је 1.820 обвезника, којима су следећег дана уручени позиви да се 19. априла пријаве војним властима у 8 часова. Позиву се одазвало 1.300 обвезника, а мобилисано је само 320. Војно

¹⁵²² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁵²³ Никола Анић, Секула Јоксимовић, Мирко Гутић, *Народноослободилачка војска Југославије*, Београд 1982, стр. 272 – 273

неспособни и старија годишта, просветни радници, занатлије, радници потребни привреди и храниоци породице су били ослобођени мобилизације.¹⁵²⁴

Албанска побуна у Банату: Побуна у 1. допунској бригади НОВЈ у Вршцу

Допунска бригада је стигла у Вршац без инцидената, а обука је требало да траје до 1. маја 1945. године. По доласку обвезници су били подвргнути још једном лекарском прегледу. Неки су враћени кућама. У једном батаљону, који је био смештен у посебној згради, првих дана фебруара истакнут је захтев за повратак на Косово и Метохију. Штаб Војвођанске дивизије КНОЈ – а је утврдио да је у том батаљону највише сарадника окупатора али и ратних злочинаца. Покушај разоружавања овог батаљона, јачине око 500 људи, није успео.¹⁵²⁵

Велика побуна албанских обвезника у Вршцу је почела 19. фебруара, око 21 увече. Приликом пушкарања погинуло је 5 побуњеника. Међутим услед великог броја побуњених, побуна се ширила. Албански обвезници су се кретали улицама Вршца ка Алибунару. Штаб допунске бригаде известио је о побуни Штаб 3. батаљона Војвођанске бригаде КНОЈ – а, који је био у Вршцу. Са народном милицијом су постављене заседе, а са одстојања је праћено кретање побуњеника. Ујутро, 20. фебруара за побуњенима је упућена и једна чета 3. батаљона КНОЈ – а, којој се прикључило и око 150 бораца из 1. допунске бригаде. Остале јединице 3. батаљона и 4. батаљон бригаде КНОЈ – а запосели су села према Дунаву и на граници према Румунији. У исто време, 5. батаљон КНОЈ – а је возом упућен у Алибунар. Јединице КНОЈ – а су боље познавале терен и пре побуњеника су стигле у Алибунар, тј. запосели су прилазе вароши. Ту је стигао и генерал Милоје Милојевић, командант свих допунских бригада у Банату. Након сусрета јединица КНОЈ – а и побуњеника дошло је до пушкарања, након чега је дошло до преговора. Побуњени Албанци су захтевали повратак на Косово и Метохију. Од

¹⁵²⁴ Архив Музеја жртва геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁵²⁵ Војни архив, Београд, НОР, к. 222, 47/1; Архив Музеја жртва геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

њих је тражено да се предају без отпора и положе оружје. Тада је стигао возом и 5. батаљон КНОЈ – а.¹⁵²⁶

Побуњеници су прихватили услове и предали се, јер су видели да су снаге које су их опколиле биле бројније и боље наоружане. Побуњеници су под стражом укрцани у вагоне и враћени у Вршац. Истрагу о побуни је вршио Штаб допунских бригада и повереник ОЗНЕ за Јужни Банат. Установљено је да су многи обвезници у 1. допунској бригади били бивши балисти који су учествовали у борбама против НОВЈ и у нападу на Косовску Митровицу, током побуне, након ослобођења Косова и Метохије. Ухапшено је само 10 обвезника за које су остали изјавили иследницима да су били организатори. Двојица од организатора су покушали да беже и при том су убијени.¹⁵²⁷ Истрага је била брза и коректна. Утврђено је да је било 11 главних организатора. Образован је преки суд за чијег је председника именован Фадиљ Хоџа. Сви су осуђени на казну смрти стрељањем, која је извршена 1. марта. Остали учесници нису сносили никакве последице.¹⁵²⁸

Албанска побуна у Бару (Црна Гора)

Под ову побуну се подводи неколико инцидената, који су се догодили приликом транспорта новомобилисаних војних обвезника у допунске центре 4. југословенске армије. Ови обвезници су мобилисани у фебруару и марту 1945. године. Део мобилисаних обвезника са Косова и Метохије је одређен за попуњу јединица 4. армије. Они су требали да се прикупе у Призрену и да у две колоне (ешалона/ешелона) крену даље. Прва колона је требало да буде састављена од људи из урошевачког и призренског, а друга од људи из приштинског, косовскомитровачког и пећког војног подручја. Организација колона и њихово

¹⁵²⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁵²⁷ Војни архив, Београд, НОР, к. 222, 48/1; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁵²⁸ Војни архив, Београд, НОР, к. 222, 11/1; 50/1; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

обезбеђење је поверено 46. српској дивизији. Међутим, уместо две формиране су три колоне.¹⁵²⁹

Прва колона је кренула из Призрена 24. марта 1945. године. У њој је било 2.394 обвезника, а пратњу је чинио 1. батаљон 27. српске бригаде. У близини Кукса у Албанији, дошло је до инцидента. Једна група од 11 обвезника, је откривена и спречена у покушају бекства. У току ноћи пет других обвезника је побегло. Међутим, наишли су на албанску стражу, на коју је један од бегунаца бацио бомбу и ранио једног стражара. Остали стражари су пуцали, убили тројицу, док су се двојица предала. Та двојица су од стране албанских стражара спроведени команданту колоне и враћени у колону. На следећем преноћишту, код моста Фуши Арсити, један од њих је поново покушао да бежи, и тада је убијен.¹⁵³⁰

Друга колона је кренула из Призрена 26. марта и стигла у Скадар без инцидената. У пратњи је био 3. батаљон 27. српске бригаде. За пратњу од Скадра до Бара је одређен један батаљон 10. црногорске бригаде. Крајем марта или почетком априла надомак Бара се догодио инцидент. Један стражар је током препирке ударио једног обвезника Албанца, који му је отео пушку и убио га. Након тога један официр ЈА је убио овог обвезника. Тада је из колоне изашао још један обвезник Албанац са намером да нападне официра ЈА, али се повукао и сакрио у маси. Настала је потеря за њим, која је трајала све до Бара. Откривен је тек у згради у којој су се смештали обвезници. Одмах је везан и спроведен у затвор. На улици је било 350 до 400 обвезника, а приликом спровођења овај Албанац је почео да виче, дозива у помоћ и опомиње остале: „Куда идете, ово и вас чека.“ Тада је из колоне бачена бомба на пратњу, потом још једна. После тога

¹⁵²⁹ Војни архив, Београд, НОР, к. 1411, 28 – 4, 1 – 6; 1/5; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁵³⁰ Војни архив, Београд, НОР, к. 1411, 1/5 – 8; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

је настала забуна, која је прерасла у општи хаос. На колону се пуцало, бацане су нове бомбе, пуцало се и са једне и са друге стране.¹⁵³¹

У извештају Штаба колоне је наведено: „Резултат свега овога јесте 550 избачених из строја, од којих 150 рањених, остало мртво и нешто мало се склонило по кућама или побјегло. Рачуна се на око 430 мртвих.“. После престанка пуцњаве лешеве су покупљени, а они који су се разбежали и склонили по кућама, стајама или колибама, почели су да се прикупљају.¹⁵³² У извештају који је Штаб српске дивизије упутио о овом случају Штабу корпуса, 7. априла, наводи се да је било 452 мртва и 104 рањена.¹⁵³³ Општински одбори СУБНОР – а на Косову и Метохији су утврдили да је у Бару погинуло 235 новомобилисаних обвезника. Под „Барски случај“ су често подвођени инциденти који су се догодили пре и после Бара. Највише погинулих било је из Ораховца, Суве Реке, Драгаша и Призрена, јер је колона била састављена од људи са територије Команде призренског војног подручја. За 132 борца нема података о националној припадности, али се претпоставља са великом сигурношћу да су Албанци. Са подручја Таковице, Липљана, Призрена, Урошевца, Косовске Митровице, Лепосавића, Србице, Вучитрна, Подујева и Драгаша су погинула 103 обвезника: Албанаца 53, муслимана 31, Срба и Црногораца 13, Турака 5 и Рома 1.¹⁵³⁴

Трећа колона је кренула из Призрена 27. марта у пратњи 2. и 3. батаљона 27. бригаде. Приликом поласка је имао 2.680 обвезника. У току марша, у Куксу, Фуши Арситу и Пуки остало је 74 обвезника због болести. У Скадар је дошло 2.639 обвезника. Вишак од 33 људи је последица тога што су се овој колони прикључивали појединци који су заостали или су побегли, а били су у прве две

¹⁵³¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁵³² Војни архив, Београд, НОР, к. 1411, 41 – 1/5; 45/5; 8 – 1/5; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁵³³ Војни архив, Београд, НОР, к. 222, 22/1 – 10; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁵³⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

колоне. У Скадру је Штаб колоне добио информацију да се припрема побуна обвезника Албанаца. Извршен је изненадни претрес и пронађене су 32 бомбе, 2 пиштоља и 12 кама. И у овој колони је један обвезник насрнуо на припадника пратње, са намером да му отме пушку. Није у томе успео и стрељан је након тога на лицу места.¹⁵³⁵ Колона је у Скадру, због предострожности подељена на групе од по 200 обвезника, које су се кретале на одстојању. На обали реке Бојане, дошло је поново до напада на пратњу и тада су погинула 4 обвезника Албанца и два војника из пратње, а рањено је 12 обвезника Албанаца. Колона је после тог инцидента без тешкоћа стигла у Бар.¹⁵³⁶

У другој половини априла 1945. године, упућено је још новомобилисаних обвезника у допунске центре 4. армије. Људи су ишли у 3 колоне, а обезбеђивали су их припадници 46. дивизије, али их нису пратили до Бара, већ до Скадра, где су их преузимале јединице из састава 4. армије. Прва колона од 1.506 војника је кренула из Призрена 19. априла. Приликом претреса, код новомобилисаних је пронађено 50 бомби, 20 пиштоља, 3 аутомата и ножеви. Колона је стигла у Скадар 22. априла. Код Кукса, тројица обвезника су покушала да дезертирају и нису се одазвали наредби да стану, па је на њих пуцано. Један је убијен, а двојица рањених су враћени у Призрен, у болницу.¹⁵³⁷

Друга колона је имала 2.601 обвезника, кренула је 20. априла, а у Скадар је стигла са закашњењем и у две групе, 24. и 25. априла. Каснило се због отежаног преласка Дрима који је због кише и топљења снега, на планинама нарастао. Приликом прелажења Дрима, удавило се 17 обвезника и 1 војник из пратње.

¹⁵³⁵ Војни архив, Београд, НОР, к. 1411, 1 – 6; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁵³⁶ Војни архив, Београд, НОР, к. 1411, 41/5; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁵³⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Трећа колона, у којој је било 1.216 обвезника је без тешкоћа стигла у Скадар.¹⁵³⁸ У све три колоне су обвезници били Албанци, већином они који су избегавали мобилизацију и накнадно се пријављивали. Из Призрена је кренуло 5.328, а 4. армији је предат 5.291 обвезник. Неки су се удавили у Дриму, неки су се разболели, а неки су побегли. У допунске јединице је отишло укупно око 23.000 новомобилисаних обвезника, од чега око 11.000 у Банат и око 12.000 у 4. армију, у Далмацију. Део обвезника из Баната је пред крај рата придодат јединицама Југословенске Армије, а обвезници на обуци у Далмацији нису уопште учествовали у борбама, јер их је завршетак рата затекао у центрима за обуку.¹⁵³⁹

Побуна на Косову и Метохији није избила спонтано. Била је смишљена, планирана и организована од организација у сарадњи са Силама Осовине и албанским властима. У гушењу побуне учествовали су војници са Косова и Метохије, из Србије, Црне Горе, Македоније, НОВ Албаније. Национална, социјална и политичка структура бораца је била хетерогена. Догађали су инциденти, што је било немогуће спречити, јер је међу борцима било и оних којима су албански квислинзи убили једног или више чланова породице, или су њихове породице опљачкане и протеране.¹⁵⁴⁰

Оперативни штаб за Косово и Метохију је 2. децембра 1944. године, изричито нагласио да се заробљеници не убијају, већ се предају Штабу. Борцима је наређено да се не вређају обичаји Албанаца, а штабовима бригада и батаљона је скренута пажња да ће се одговарати за појаве пљачке и самовоље. У истој заповести, је наређено да се куће из којих се пуца на војску, третирају као бункери и да се руше, а ако читаво село пружа отпор штабови бригада су били овлашћени да донесу одлуку о спаљивању села. Међутим, ниједно село, чији су мештани

¹⁵³⁸ Војни архив, Београд, НОР, к. 1341, 5 – 2/2; 5 – 1/2; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁵³⁹ Војни архив, Београд, НОР, књига депеша 4. армије, к. 847 – а, 2/6 и 3/6; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁵⁴⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

учествовали у оружаном побуну није било спаљено. Било је паљења и рушења кућа из којих је пружан отпор. Према званичним подацима, до 19. априла 1945. године, спаљено је у читавој Косовскометохијској области 125 кућа.¹⁵⁴¹ У заповести Оперативног штаба од 8. јануара 1945. је речено да се репресалије могу применити на злочинце и њихове помагаче, а не на цела села. Током најжешћих борби у Дреници, 28. јануара 1945. је издата заповест у којој Оперативни штаб наређује да куће из којих се пружа отпор треба разбијати тешким оружјем, минирати или палити, а утврђена села која дају отпор уништити. Села око којих се не воде борбе треба штитити.¹⁵⁴²

Завођењем Војне управе и преузимањем дужности од стране новоименованог Оперативног штаба, однос се мења. Већ, у заповести од 13. фебруара, не говори се о репресалијама, најстроже се забрањује стрељање заробљеника, без обзира да ли су у питању општепознати злочинци. Дозвољено је њихово спровођење надлежним штабовима. Наредног дана је наређено строго кажњавање оних који наносе штету угледу војске, а 17. фебруара је забрањена примена било каквих мера према цивилном становништву. У заповести од 26. фебруара се каже: „Однос јединица према становништву мора бити правилан. Најстроже забранити убијање заробљеника без пресуде надлежног суда. Тако исто не сме се вршити никаква конфискација без судске пресуде. Уколико буде потреба, реквизиција се може вршити у споразуму са постојећим властима Војне управе.“¹⁵⁴³

¹⁵⁴¹ Војни архив, Београд, НОР, к. 1411, 45 – 2/5; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁵⁴² Војни архив, Београд, НОР, к. 1411, 6 – 1/1; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа;

¹⁵⁴³ Војни архив, Београд, НОР, к. 1341, 14 – 1/1; 1 – 1/2; к. 1412, 1 – 1; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа;

Политичко руководство побуне

Водећи политички функционер побуне албанских квислинга је био професор Имер Бериша, који је био идеолог платформе о одбрани етничких граница и иницијатор формирања илегалних организација Албанаца са Косова и Метохије. Рођен је у околини Скадра и као католик, школовао се у фрањевачком семеништу у Скадру, а затим и у Италији. Био је близак пријатељ Кољ Бибе Миракаја, министра за фашизам у албанској влади до септембра 1943. године. По налогу Миракаја професор Бериша је упућен на Косово и Метохију да би у приштинској гимназијско – учитељској школи радио на ширењу фашистичке идеологије. Бериша је био у вези са Бали Комбтаром, Џафером Девом и Другом призренском лигом.¹⁵⁴⁴

Значајни професори и наставници за ширење албанске побуне су били и: Љуан Гаши, Хајдар Маљоку Планаја (за време рата жандармеријски официр, после ослобођења наставник у приштинској гимназији), Ђон Сарећи и други, потом агроном Адем Главича, правник Лимон Станевци, обојица срески начелници у Урошевцу и Гњилану, правник Ибрахим Љутви, окружни начелник у Косовској Митровици, Ук Садику, срески начелник у Ораховцу, учитељ Ејуп Бинаку, пољопривредни техничар Ајет Гргури и многи други.¹⁵⁴⁵

Почетком 1945. године је формирана илегална сепаратистичка организација „Национал демократик Шиптар“. Она је настојала да ради успешнијег извођења побуне убацује своје чланство и присталице у војне јединице, органе власти, КПЈ и СКОЈ. У њеним редовима су били капетани Југословенске армије Ибрахим Бануш Седлари, Ејуп Бинаку и Хисни Руди, као и неколико официра нижих чинова и подофицира. Ибрахим Бануш је учествовао у организовању убиства Миладина Поповића и ухапшен је, док су остали дезертирели и пришли

¹⁵⁴⁴ Архив Музеја жртва геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; Божовић, Бранислав, Вавић, Милорад, *Сурова времена на Косову и Метохији, квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, Београд 1991, стр. 532 – 553

¹⁵⁴⁵ Рајко Видачић, *Обрачуни са балистима 1944 – 1945*, Београд 1990, стр. 73 – 75

балистима. У органима власти су имали од својих људи: 6 председника 2 потпредседника среских народних одбора, 2 командира милицијских станица и 1 заменика командира, затим среског опуномоћеника и секретара опуномоћства ОЗНЕ, 2 народна посланика Скупштине Србије, 5 одборника Обласног народног одбора, 24 муслиманска и 2 католичка свештеника, 23 учитеља и професора, велики број службеника у органима власти и чланова руководства КПЈ и СКОЈ – а.¹⁵⁴⁶

Велики успех ове организације је био организовање демонстрација жена у Ђаковици против мобилизације њихових синова, браће и мужева у Југословенску армију. Демонстрације, у којима је учествовало неколико стотина Албанки, су приређене 11. марта 1945. године. Такође, ова организација је одржавала везе са албанском емиграцијом у Барију, али не директно, већ преко Грчке. Руководeћи људи ове организације су се бавили и шпијунским активностима, а своје присталице су посебно ангажовали на прикупљању података о ухапшеним и стрељаним ратним злочинцима Албанцима. Највиши орган „Национал демократик Шиптар“ је био Централни комитет. Даље у хијерархији су били срески, општински, сеоски и рејонски комитети у градовима. Рејонски и сеоски органи су били најнижи органи. Они су врбовали чланове и присталице, растурали летке, писали паролe, мирили завађене породице (крвна освета), прикупљали помоћ у новцу, одећи и храни за балисте – одметнике, прикупљали обавештајне податке.¹⁵⁴⁷

У неким градовима и школама су основани женски и омладински комитети. Први комитети су формирани у јануару 1945. године. Комитет у Призрену је формиран по налогу капетана Али Ризе, балисте – одметнике и вође једне групе одметника. У Ораховцу је иницијатор формирања комитета био Рамадан Кајтази, такође одметник, а комитет је формирао богати сељак из села Кијева Рамадан

¹⁵⁴⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁵⁴⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Кајтази. Централни комитет је формиран у Призрену, после договора са представницима Бали Комбтара у Албанији. Чланови су били: Халим Спахија, председник Среског народног одбора у Призрену. Он је био председник комитета. Рођен је у Ђаковици, до рата је био емигрант у Албанији, где је захваљујући сарадњи са италијанском обавештајном службом, постао један од најбогатијих трговаца; Тахир Деда, службеник Среског народног одбора у Призрену, родом из Ђаковице, за време окупације био срески начелник; Балија Малићи, хоџа из Призрена, сарадник италијанског и немачког окупатора; Ибрахим Фиши, трговац из Призрена, за време рата био у окружном руководству 2. призренске лиге; Хасан Рустеми, службеник Среског народног одбора у Призрену, родом из Ђаковице; Авдуљ Реџеми из Корче, Албанија, службеник Среског народног одбора у Призрену и Бахтијар Сокољ Бошњаку, секретар Вакуфа у Урошевцу, за време рата активиста Фашистичке партије Албаније.¹⁵⁴⁸ Халим Спахија је убрзо отишао у Албанију, у Кукс, одакле је наставио да руководи Централним комитетом. Одржавао је везу са Тахиром Дедом, а главни посредник је био Хасан Рема Зрза, његов предратни ортак у трговини, који је радио прво за италијанску, немачку и британску обавештајну службу. Спахија је пред ослобођење ступио у партизане и одмах је именован за заменика интенданта Оперативног штаба НОВ за Косово и Метохију.¹⁵⁴⁹

Централни комитет „Национал демократик Шиптар“ је издао тзв. Главне инструкције и обавезао подређене комитете да о сваком погинулом у борби против НОВ или стрељаном балисти, доставе податке са основним генералијама. Централни комитет је такође координирао дејства одметничких балистичких група, а срески комитети су обављали и послове тзв. среских команди. У пропаганди су увек истицали да су Албанци обесправљени и популарисали парољу „Косово и Метохија Албанији“. Сви чланови комитета су морали да полажу заклетву пред албанском заставом и пиштољем: „Заклињемо се Богом и

¹⁵⁴⁸ Војни архив, Београд, Бивша југословенска војска, к. 61и, 12/1 – 5 – 6; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁵⁴⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Светом књигом Кораном, божјим послаником, заставом и оружјем, да ћемо се борити против постојећег режима – против Југославије све до њеног уништења и да нећемо жалити дати све од себе у тој борби, па и живот и да нећемо издати чланове комитета. Ако неко изда, нека зна да га од нас поштених Шиптара чека смрт. Живело Косово и Метохија у границама Албаније.¹⁵⁵⁰

Средином 1945. године сви комитети, укључујући и Централни, су откривени, део њихових чланова је ухапшен, неки су се одметнули, а само један је саслушан и пуштен, без последица. Крајем марта 1945. године, професор Имер Бериша је одржао у шуми села Гарачева, у ораховачком срезу, састанак са вођама балистичких група. Међу њима су били: Ук Садику, одметник са бројним везама и утицајем у том крају; Ђазим Бајрактари, један од најутицајнијих одметника у ораховачком и суворечком срезу и бивши председници општина Нуо Прлежи и Аљуш Исмајили. Имер Бериша је радио на успостављању веза и сарадњи са одметничким групама у Албанији. У августу 1945. године је дошло до састанка представника 19 одметничких група са пратиоцима (укупно их је било 158).¹⁵⁵¹

Састанак – конференција је одржан 24. и 25. августа 1945. године у селу Добри До. Ту су се окупили: Ук Садику, Дем Али Пожари, Нуо Прлеши, Зеф Ђин Дода, Зећ Сокољи, Ђазим Бајрактари, Шабан Садик Рама, Садик Љутани, Аљуш Смаји, Ферхат Котори, Адем Шала, Нијаз Алишани, Жук Адија, Исљам Табаку, Реџ Џеља, Мула Иљаз и Бико Дрешевић који је довео још 4 одметника из Санцака. Из вучитрнског, подујевског и косовскомитровачког среза нико није учествовао, јер су они од стране Имера Берише писмено упознати са задацима и организацијом. Није познато зашто није било учесника из Урошевца, Гњилана и Качаника. На овом скупу је одлучено да се формира организација „Беса Комбтар“. Изабран је Врховни орган под називом: Одбор дванаестице, чије су надлежности одређене за Косово, Метохију и Санцак. Имер Бериша је именован

¹⁵⁵⁰ Војни архив, Београд, Бивша југословенска војска, к. 61и, 12/1 – 17; Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

¹⁵⁵¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестрирована грађа

за политичког, а Ук Садику за војног руководиоца. При штабу су постојале 4 групе: Чета верних за обезбеђење штаба, Курири штаба, Атентатори на функционере власти и Ликвидатори издајника и колебљиваца у сопственим редовима.¹⁵⁵²

На скупу су одређени војни и политички руководиоци сектора: Призрен – војни капетан Али Риза, политички Нијаз Алишани; Ђаковица – Дем Али Пожари и Мехмед ага Рашкоци; Ораховац – Ђазим Бајрактари и Аљуш Смајиљи; Пећ – Нуо Прлеш и Зеф Ђин Деда; Ругова – Жук Аџија и Исљам Табаку; Исток – Фериз Бојај и Азем Шаља; Дреница – Садик Љутани и Мула Иљаз; Сува Река – Мемет Шериф и Сали Рама; Санџак – Бико Дрешевић и Садик Радавци. У одсуству за сектор Приштина су именовани Љуан Гаши и Исмаил Горани; за сектор Косовска Митровица, Вучитрн и Подујево – Ахмет Сељанци и за Урошевац, Гњилане и Качаник – Адем Главица. ОЗНА је имала свог човека у групи Ук Садикуа али је из мера предострожности тих дана прекинула везе са њим. О скупу и одлукама на њему су обавештени тек након одржавања. ОЗНА је прикупила податке о овим одметницима и на основу њених информација, главнина је нападнута 9. септембра 1945. године код села Јошанице и борба се пренела до Сићева у Дреници. Погинуло је 28 одметника, међу њима и Шабан Садику, брат Ука Садикуа и Адем Шаља. Рањена су 4 одметника. Бокелска бригада је имала у овој борби 14 погинулих.¹⁵⁵³

„Национал демократик Шиптар“ је била организација стварана у позадини где је и претежно деловала, док се „Беса Комбтар“ ослањала на балистичке одметнике и са њима је тесно сарађивала.

„Беса Комбтар“ је имала Централни комитет који је формиран након договора у Пећи у коме су учествовали Кољ Паруби, Бернард Лупи и Марсел Вучај. У Централни комитет су одређени и Хајдар Маљоку Планија (председник), а чланови су били: Енвер Суди, свршени матурант из Приштине и Ђерђ Бахтири,

¹⁵⁵² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁵⁵³ Рајко Видачић, *Обрачуни са балистима 1944 – 1945*, Београд 1990, стр. 65 – 66

учитељ из Скадра, један од организатора Фашистичке партије Албаније. Кољ Паруби је био италијански обавештајац, а до рата католички свештеник. Хајдар Маљоку Планаја је био школован у Италији и био је жандармеријски капетан. Централни комитет је оснивао и среске и општинске комитете. Формирао их је у срезовима: ђаковичком, призренском, источком и дреничком, поред раније основаног у Пећи. Формирани су и бројни општински комитети. У дреничком срезу су формиран комитети у Пољанцу, Гладном Селу, Горњој и Доњој Клини и Руднику. У Ђаковици су основана и два рејонска комитета.¹⁵⁵⁴

Срески комитет за дренички срез у Србици је имао „необичан“ састав. Председник је био Хилми Зарићи који је у исто време био и председник Среског народног одбора, одборник Обласног народног одбора и посланик Народне скупштине Србије, иначе трговац. Чланови комитета су били: Иљаз Цингу, секретар Среског комитета КПЈ, такође одборник Обласног одбора; Хисен Таћи из Турићевца, емигрант повратник из Албаније, шеф одсека за унутрашње послове Среског народног одбора, одборник Обласног одбора и народни посланик Скупштине Србије; Авдула Реџеми из Врбовца, службеник финансијског одсека у срезу; Кадри Нухи, из Чубреља, такође службеник и Ибрахим Спахију, свршени ученик гимназије из села Броћне. Чланови комитета су заврбовали и Ђазима Сабитија, среског опуномоћеника ОЗНЕ у Србици.¹⁵⁵⁵

Комитети су били формиран у Метохији и делу Дренице, али не и на Косову, осим у Приштини, који је брзо откривен и ликвидирао. Да би чвршће везивали људе за себе комитети су вођама балистичких група додељивали разне положаје. Дин Хоца је постао командант Шар – планине. Хисен Трпеза је био командант Косова и Метохије. Љуан Гаши је био његов секретар. Хисни Руди је био командант балиста и на Косову и Метохији и у Македонији.¹⁵⁵⁶ Централни

¹⁵⁵⁴ Архив Музеја жртва геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестригована грађа

¹⁵⁵⁵ Архив Музеја жртва геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестригована грађа

¹⁵⁵⁶ Архив Музеја жртва геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерестригована грађа

комитет „Национал демократик Шиптар“ из Скопља је формиран априла 1945. године и деловао је на Косову и у западној Македонији. Био је активан до пред крај 1946. године, када је откривен. Најзначајнији за рад овог комитета је био Ђон Сарећи, предратни ученик бискупског семеништа у Призрену. Био је професор гимназије и са тог положаја се одметнуо у шуму као припадник балистичке групе Хисена Трпезе. Са подручја Косова и Метохије у Централни комитет је одређен Хисни Руди, капетан Југословенске армије (дезертер из ЈА). Значајна личност је била и Халим Орани, студент из Гњилана, за време окупације представник друштва Албанаца при влади Независне Државе Хрватске у Загребу. На челу комитета се формално налазио Кемаљ Искендери, берберин из Скопља, а стварни руководилац је био Ђон Сарећи. Важна особа је био и Хамди Бериша, ученик из Гњилана који је био инструктор Централног комитета задужен за Косово и Метохију.¹⁵⁵⁷

Формиран је срески комитет у Приштини (председник Мет Рецепи, трговац). Општински комитети су основани у Косову Пољу, Коморану, Девет Југовића, Обилићу, Голешу, Батуши и Седларима. У Подујеву је такође формиран срески комитет (председник Рам Мухареми, хоџа). Комитети у Приштини и Подујеву се нису дуго одржали јер су откривени од југословенских снага безбедности. Срески комитет у Качанику је формирао Рецеп Буњаку, који је био секретар Среског опуномоћства УДБЕ у Урошевцу. Почетком 1946. године, отпуштен је као непоуздан. Отишао је у Скопље, одакле је био родом. Тамо је заврбован од одметника. Да би им доказао оданост организацији је предао списак свих лица који су на подручју среза Урошевац сарађивали са УДБОМ. Такође је предао и спискове стрељаних Албанаца после ослобођења и нека друга поверљива документа из рада државне безбедности. Из Скопља је по задатку дошао у Качаник и запослио се као службеник у Среском народном одбору. Убрзо је основао илегални комитет.

¹⁵⁵⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Качанички комитет је имао 6 одборника, 5 чланова КПЈ и 2 члана СКОЈ – а. Секретар комитета, учитељ Хилми Ејупи је образовао обавештајну групу која се називала „Политичка безбедност“. У Урошевцу је формиран омладински комитет (Џон Сарећи). Комитет је основан у кући Смаила Дамија, члана КПЈ и СКОЈ – а. Срески комитет је формиран у Гњилану (Хамди Бериша, инструктор Централног комитета). Срески комитет је формиран и у Косовској Каменици (члан је био Ђемаљ Калаба који је био и члан Среског комитета СКОЈ – а). У Приштини је формирана омладинска група од 12 чланова (вођа Џахид Гафури). Чланови ове групе су у граду растурали летке са паролама „Доле Срби и Руси који су окупирали Шиптаре и који воде борбу против шиптарске вере“, „Живело Косово у границама Албаније“, „Живео Мехди Фрашери“, „Живео Национал демократик Шиптар“.¹⁵⁵⁸

Централни комитет „Национал демократик Шиптар“ је из Скопља одржавао везе са балистичким организацијама у Скадру, Куксу, Круји и другим местима у Албанији. Халим Орани, који је окупацију провео у Загребу, је тамо одлазио илегално, у настојању да се повеже са остацима усташа, посебно крижарима. Покушавао је да ступи у везу и са македонским сепаратистима које је окупљао ВМРО (Ванчо Михајлов). Орани је убрзо пребегао у Грчку, тако да је његова мисија у Загребу била неуспешна. Везе су тражене и у британском и турском конзулату у Скопљу. Турски конзул је био у вези са појединим члановима Централног комитета (Ѓазим Сопи).¹⁵⁵⁹

Народно веће, односно Одбор дванаесторице организације „Беса Комбтар“ је послао 22. октобра 1945. године из „Слободних шума Дарданије“ опширно писмо генералу Хоџсону, шефу британске војне мисије у Албанији. Као председник Већа организације и Већа народне војске писмо је потписао професор Имер Бериша, а као чланови Већа потписници су били и: Мула Илијаз Броја, Хисен

¹⁵⁵⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁵⁵⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

Бајрактари, Нуо Прлеши, Фериз Бојај, Ндрец Леши, Мехмед ага, Сокољ Дини, Шаћ Гаца, Зећир Љутани, Барлец Рогани, Јетулах Резала и Зеф Деда. Косово и Метохија су названи Илирском Дарданијом, а балисти народном војском. У писму су изнете бројне неистине: да је 75 главара из Дренице убијено ударцем чекића у главу, да су Албанци присилно мобилисани у редове Југословенске Армије, да је за један дан у Црној Гори убијено 1690, у Дубровнику 800 и на путу Призрен – Скадар 700 мобилисаних Албанаца, да су албанске девојке принудне узимане у војску, да су се бројне српске и црногорске породице насилно уселиле у куће Албанаца, да су Албанци пљачкани, да су Срби убили 26.000 Албанаца, спалили 150 албанских кућа и опљачкали имовину 6.000 Албанаца.¹⁵⁶⁰

Такође су нагласили да је „народна војска“ пружила отпор и да је у борбама убијено 2.550, заробљено 850, рањено 6.000 партизана, док су припадници „народне војске“ имали само 430 погинулих. Британског генерала су обавестили да су у борби, 18. фебруара 1945. године, погинула 4 јуначка команданта „народне војске“: Шабан Полуџа, Мифтар Бајрактари, Мехмед Градица и Гани Лауша. У писму су описани јунаштво и подвизи балистичких главара (Бислим Бајгора, Ахмет Сељанци, Бик Пазари/Бико Дрешевић, Бајрам Думница, Нијази Алишани, Али Риза, Идриз Хоџа, Зеф Луда и други). Обавестили су британског генерала да имају у шуми 4.000 одабраних војника.¹⁵⁶¹

Такође у писму кажу: „Екселенцијо, тај се народ (Албанци) понизно моли победницима англо – американским да интервенишу тамо где треба, да се на Косову обустави партизански терор и да се не признају извесни избори под притиском оружја, јер од једног милиона Косовара нема ни два процента таквих који би хтели својевољно гласати за њих. Жеља тог народа јесте да гласа за једну демократску националну Албанију и надамо се, с потпуним уверењем, да ће нам то победници Англо – Американци признати на бази Антлантске повеље. Наша је

¹⁵⁶⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁵⁶¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

војска по шумама организована у чете и спремна за борбу. Са собом има срцем и душом сав народ, али, на жалост, фали нам оружје и спрема. Због тога очекујемо, са свешћу страдалника, сваку уредбу и помоћ за оне који страдају непрекидно већ 11 месеци.“¹⁵⁶²

После формирања „Бесе Комбтар“ организација се почела називати „Покрет за припајање Косова и Метохије Албанији“. Средином 1946. године, у околини Приштине на месту званом „Пашин браник“, одржан је састанак балистичких вођа на коме су расправљали о заједничким акцијама. Тада је одлучено да ако не успе покушај припајања Косова Албанији, да се боре да Косово буде посебна федерална јединица, па ако не може да буде у саставу Албаније, не може ни да буде део Србије. Балисти су неке своје веће скупове називали конгресима и одржавали су их повремено. У околини Скопља је јуна 1946. године одржан 4. конгрес. Халим Орани је говорио о значају борбе за велику Албанију, а Хусни Руди о структури организације. Изабран је Врховни штаб, на чијем је челу био професор Имер Бериша, а војска је подељена на 5 батаљона.¹⁵⁶³

Усвојен је програм, који се састојао од 5 тачака:

1. „Потпуна слобода и независност са правом самосталне владавине на основу воље народа, слободним изјашњавањем.“

2. „Под шиптарском земљом подразумевају се сва места где су Шиптари насељени са 60%, без разлике како се зове покрајина или место које је ослобођено;

3. „Покрет нема непријатељско држање ни према једном суседном народу, нити против политичке партије, али на културан начин инсистира и са оружјем ће настојати да постигне вековни идеал шиптарског народа да остане слободан и буде самоуправљач у својој држави са етничким границама; 4. „Пошто буду решене етничке границе, не узимајући у обзир друге граничне услове као што су

¹⁵⁶² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁵⁶³ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

стратешки, економски, географски, политички и др, на пријатељски начин извршиће се исељавање националних мањина. Повући ће се Шиптари који буду остали ван границе и населити на место оних који ће се иселити из Албаније.“

5. „За време мира покрет неће престати, већ ће наставити као служба чувања интереса шиптарског народа, како унутрашњих тако и спољних – међународних, организујући демократски режим и пријатељске односе са суседним народима.“

Програм се завршавао паролом: „Живела стварна Шипнија са својим етничким границама!“¹⁵⁶⁴

Вође балистичких група Ајет Гргури и Ђон Сарећи су обавестили крајем априла 1946. године Имера Беришу као врховног команданта, о свом раду у Дреници и саопштили му како имају 842 војника са којима се изводи војна обука и политички рад. Такође су га информисали, да се за крај јула припрема општи састанак ради договора око опстанка балиста преко зиме. Позвали су професора Беришу да учествује на скупу. Он је прихватио позив, а ако би био спречен, заменио би га Хилмија Зарићи. Скуп је организован као 5. конгрес. Одржан је 21. и 22. јула 1945. године у Липовици на Голешу. Професор Имер Бериша је на путу за скуп заустављен од снага КНОЈ – а и милиције у Еречким шумама код Ђаковице. Пружио је отпор, и том приликом су убијени и Бериша и његова пратња од 5 балиста. Главна личност на скупу је био Ђон Сарећи који је поднео реферат о националним циљевима и уједињењу свих Албанаца у „Великој Албанији“. Истакао је нужност оружаног устанака, најављујући помоћ западних савезника. Закључено је да треба јачати „Национал демократик Шиптар“ и формирати комитете у свим срезovima, општинама и селима, потом омладинске комитете.¹⁵⁶⁵

Одлучено је да се формирају војне јединице – регименте и батаљони. Командант косовске регименте је постао Ђазим Сефедини Лугација, лапске

¹⁵⁶⁴ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁵⁶⁵ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

регименте Ајет Гргури, ибарске Ахмет Сељанци и подримске Ук Садику. Било је мишљења, да због стања на терену, треба усмерити активности на формирање илегалних организација у позадини, а да се наоружани балисти организовани у одметничке групе пребаце у Грчку и ту наставе да егзистирају док не дође до сукоба између Совјетског Савеза и западних сила. Против овог предлога је био Ук Садику. Скупу је присуствовао и Ибрахим Љутви, бивши окружни начелник у Косовској Митровици.¹⁵⁶⁶

Септембра 1946. године балисти су одржали још два скупа, један на Шар планини, у шуми око села Бродосавца између Призрена и Драгаша, а други на Копиљачи у Скопској Црној Гори. Тада се разговарало о одласку у Грчку, одређене су групе и путовође. Ђазим Лугација, командант косовске регименте је саопштио у Копиљачи да ће групе на терену бити разврстани у батаљоне. Батаљон „Љуботен“ је водио Авдуљ Дура, батаљон „Куркуљица“ Риза Гога, батаљон „Копиљача“ Дин Хоџа и батаљон „Карадаг“ Суљ Отља.¹⁵⁶⁷

Главнина балиста је уништена до 1946. године. Преостали балисти су од јесени 1946. године почели да беже у Грчку. Хисен Трпеза, Љуан Гаши, Ђазим Сефедини Лугација, Адем Главица, Исмаил Горани и Ибрахим Хусни су отишли међу првима. Хисен Трпеза је отишао са групом од 63 балиста, а група Адема Главице је имала 183 бандита. Пребегле су и две групе, из Пећи и Новог Пазара, што је укупно било око 300 до 400 људи. На путу према грчкој граници многи су били убијени од стране КНОЈ – а и милиције. Од оних група које су остале на Косову и Метохији многи су се предавали.¹⁵⁶⁸ Балисти су формирали шесточлани комитет који је одржавао везе са остацима балистичких група у Југославији и Албанији, као и са Комитетом за ослобођење Албаније у Барију (Италија), на

¹⁵⁶⁶ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа; Љутви је извршио самоубиство јануара 1950. године, када је кућа у којој је био опкољена од стране југословенских снага безбедности

¹⁵⁶⁷ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁵⁶⁸ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

чијем је челу био Мехди бег Фрашери, један од најистакнутијих албанских квислинга у периоду Другог светског рата. Такође су одржаване везе и са емигрантима у Каиру (Египат), где су бежећи од снага Југословенске Армије, преко Италије, доспели махом бивши припадници 21. СС дивизије „Скендербег“.¹⁵⁶⁹

Нова југословенска власт је према припадницима балистичких организација и према одметницима испољавала веома благ однос. Од откривених чланова балистичких комитета осуђено је 127, а 204 је пуштено из затвора током истраге или нису били уопште хапшени, већ само саслушавани. Нарочито је био благ однос према члановима омладинских комитета, од којих су неки кажњавани само у школи, снижавањем оцене из владања. Судским пресудама је на смрт осуђено 38 балиста за тешке ратне злочине. Петорици је успело да побегну из затвора и да побегну у иностранство. Према процени УДБЕ око стотину чланова балистичких комитета је остало неоткривено. Међу откривеним члановима среских комитета била су петорица предратних емиграната – повратника из Албаније и шесторица међу члановима централних комитета. У централним комитетима су била четворица, а у среским комитетима шесторица чланова из Албаније, углавном из Скадра и Корче. У одметничким групама било их је много више и међу њима су се истицали емигранти: Ејуп Бинаку, Хисни Руди, Имер Бериша, Ук Садику, Ајет Гргури, Љуан Гаши и други.¹⁵⁷⁰

Велики број муслиманских свештеника је био снажан ослонац балистима и илегалној организацији. Пред њима су чланови „Национал демократик Шиптар“ полагаали заклетву. У почетку су се заклињали на албанску заставу и пиштољ, а касније и на Куран и на нож.¹⁵⁷¹ Балистички одметници су починили бројне злочине над недужним људима различите националности: Беџира Мехметија,

¹⁵⁶⁹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁵⁷⁰ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

¹⁵⁷¹ Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

повереника за финансије Среског народног одбора у Србици; Радоша Тошића, секретара Среског комитета СКОЈ – а у Истоку; председнике више општинских и месних народних одбора: у Коморану – Фазли Мирана; Стреоцу – Рифата Зејнелија; Плешину – Муртеза Гавазија; Скровни –Шабана Бејту; такође су убили у Жеговцу одборника месног одбора Фетаха Ћеримија са малолетним сином; у Јошаници су убили Халита Дему, секретара месног одбора; у Иглареву одборника Весела Емрулу; у Крушици су убили Селима Иљаза. Убијени су и Војин Кешељевић, секретар месног народног одбора у лапском срезу, Милун Јакшић, учитељ из Рудника, Дамјан Ђорђевић из Војковца и многи други. У Бродској клисури је из заседе нападнут воз и том приликом су балисти убили пет путника.¹⁵⁷²

¹⁵⁷² Архив Музеја жртава геноцида, дигитализована грађа, Лични фонд „Бранислав Божовић“, збирке: Немачка грађа, Косово и Метохија, нерегистрована грађа

ХII поглавље

Политичке прилике на Косову и Метохији након успостављања комунистичких власти у југословенској држави

Уређење Косова и Метохије 1944 – 1945. године

Територија Косова и Метохије у Србији, односно у Југославији, никада није било посебна административна ни територијална целина. Географски, то су два засебна подручја – Косово и Метохија. Косово и Метохија у Србији, односно у Југославији, никада није било посебна административна ни територијална целина. Географски, то су два засебна подручја – Косово и Метохија.¹⁵⁷³

У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, третирано је као Јужна Србија, која је и као остали део земље била подељена на области. Географски схваћена област Косова и Метохије припадала је Косовској области (седиште у Приштини), површине 8.472 км² и обухватала 11 срезова, са 149 општина, 890 насеља, 57.891 домом и 370.839 становника. Област је обухватала део Косова поља, призренско поље и котлину Метохије, поречја Вардара, Топлице, Ситнице и Белог Дрима, планине Копаоник и Јастребац, Петрову гору и Пасјачу.¹⁵⁷⁴

Поред 7 срезова који се и данас налазе на Косову у састав области улазила су и 4 среза са подручја југа Србије: добрички (седиште Прокупље), прокупачки (Прокупље), косанички (Куршумлија) и јабланички (Лебане). Три среза: вучитрнски (Вучитрн), дренички (Србица), митровачки (Косовска Митровица) припадала су Рашкој области са седиштем у Чачку, три среза: ђаковички, источки и пећски припадала су Зетској области са седиштем у Цетињу, срез качанички припадао је Скопској области са седиштем у Скопљу, а Гњилански срез припадао

¹⁵⁷³ Момчило Павловић, „Косово и Метохија и Албанци (Шиптари) у Србији и Југославији 1944 – 1948“, у, *Историја XX века*, Београд, 1998, стр. 153 – 162

¹⁵⁷⁴ М. Павловић, н. д, стр. 153 – 162

је Врањској области са седиштем у Врању. Поделом земље на бановине област Косова и Метохије припала је Вардарској (седиште у Скопљу), Зетској (седиште на Цетињу) и Моравској бановини (седиште у Нишу)¹⁵⁷⁵

У Другом светском рату КПЈ се залагала за целовитост Југославије, а питање Косова је остављено за решавање после ослобођења. На ИИ заседању АВНОЈ – а Косово се уопште не спомиње као ни његова аутономија или припајање Албанији, нити су политички и војни представници са овог подручја учествовали у раду АВНОЈ – а. У документима усвојеним на заседању предвиђено је само да се свим мањинама гарантују сва права.¹⁵⁷⁶

Партизанске јединице на простору Косова и Метохије сачињавали су претежно Срби и Црногорци, уз малобројне Албанце, углавном комунисте, са Косова или из Албаније.¹⁵⁷⁷ Поред Главног штаба НОВ и ПОЈ за Косово и Метохију, формираног 1943, постојао је и Покрајински комитет од јесени 1943, који је обухватао Обласни комитет за Косово и посебан Обласни комитет за Метохију, убрзо преименован у Обласни комитет за Дукађин (албански термин за подручје Метохије).¹⁵⁷⁸

Директивом ЦК КПЈ од 28. марта 1944. све је враћено у првобитно стање, тј. наложено је да Покрајински комитет и даље остане као Обласни комитет за Косово и Метохију, док би посебни обласни комитети за Косово и Дукађин могли да буду само окружни.¹⁵⁷⁹ У документима ЦК КПЈ, АВНОЈ – а и других врховних органа партизанског покрета врло мало се спомиње Косово и не истиче се никакав став око његовог посебног статуса.¹⁵⁸⁰ ЦК КП Албаније био је другачијег мишљења. У писму ЦК КПЈ упућеном ЦК КП Албаније 2. децембра 1943. стоји, између осталог, да је депласирано питање присаједињења Косова Албанији у

¹⁵⁷⁵ М. Павловић, н.д, стр. 153 – 162, 154.

¹⁵⁷⁶ М. Павловић, н. д, стр. 155.

¹⁵⁷⁷ М. Павловић, н. д, стр. 155.

¹⁵⁷⁸ М. Павловић, н. д, стр. 155.

¹⁵⁷⁹ М. Павловић, н. д, стр. 155.

¹⁵⁸⁰ М. Павловић, н. д, стр. 155.

време када је потребно мобилисати читав народ у заједничкој борби против фашизма, што је поновљено и у писму од 28. марта 1944.¹⁵⁸¹

На оснивачкој конференцији Народноослободилачког одбора за Косово и Дукађин, у Бујану 31. децембра 1943. и 1 – 2. јануара 1944., усвојени су Резолуција и Проглас, у којима је стајало да је Косово и Метохија: “крај који је насељен највећим делом шиптарским народом”, који је одувек желео да се уједини са Шипнијом (Албанијом).¹⁵⁸² У Бујанској Резолуцији се између осталог говорило да је у Версајској Југославији албански народ био политички, национално и економски угњетен, па чак и изложен и физичком уништењу, Његов културни, политички и економски развој је спречаван, а врхунац угњетавања по овој Резолуцији била је аграрна реформа југословенских власти у Краљевини, а која је имала за циљ да осиромаше Албанце, до тог степена да буду принуђени да се иселјавају. Након ослобођења, Албанци ће имати право да се изјасне о својој судбини са правом на самоопредељење до отцепљења. Гаранција за ово била је НОВЈ и НОВ Албаније.¹⁵⁸³

На Великој Антифашистичкој скупштини Србије питање Косова није помињано нити су делегати из ове области учествовали у њеном раду. Тек на заседању АСНОС – а 7. априла 1945. дата је изјава да народи Косова и Метохије желе да се присаједине федералној братској Србији. Делегати Обласног НОО Косова и Метохије су дали изјаве да се Косово и Метохија сматрају саставним делом федералне Србије.¹⁵⁸⁴ Обласна народна скупштина Косова и Метохије (било је то прво редовно заседање Обласног НОО Косовско – метохијске области) усвојила је 9 – 10. јула 1945. у Призрену Резолуцију којом је изражена жеља делегата да се ове области прикључе федералној Србији као њеном саставном делу. У Резолуцији је наведено да је народ ове области уверен да ће у народној влади Србије наћи пуну заштиту, те да ће од народне власти целе Југославије

¹⁵⁸¹ М. Павловић, н. д, стр. 155.

¹⁵⁸² М. Павловић, н. д, стр. 155.

¹⁵⁸³ М. Павловић, н. д, стр. 155. /*Народни одбор Аутономне косовско – метохијске области 1943 – 1953 (основни материјали са заседања)*, Приштина 1955/

¹⁵⁸⁴ М. Павловић, н. д, стр. 156.

бити свесрдно помогнут у свом политичком, националном, економском и културном успону, а представници области у Народној скупштини Србије и у АВНОЈ – у допринеће изградњи демократске Србије и ДФЈ.¹⁵⁸⁵ На седници Председништва АВНОЈ – а 23. јула 1945. примљена је к знању резолуција Обласног НОО о прикључењу Косова и Метохије Србији да би на ИИИ заседању АВНОЈ – а 7. августа 1945. одобрена Резолуција Обласног НОО о решавању положаја косовско – метохијске области.¹⁵⁸⁶

Коначни облик Србија је добила средином 1945. када су Антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије и АВНОЈ прихватили одлуке Главног НОО Војводине о прикључењу ове области Србији јула 1945. као и прихватањем резолуције Обласне народне скупштине Косова и Метохије о прикључењу Србији из јула 1945. Војводина је у Србији постала аутономна покрајина, а Косово је добило нижи степен аутономије (тзв. Обласну аутономију која није за разлику од Војводине имала успостављени Врховни суд и неке друге органе).¹⁵⁸⁷ Косову су управну и административну а касније и територијалну посебност дали југословенски комунисти, који су после освајања власти у складу са својом предратном националном политиком преуредили Југославију. Истицањем да се Косово и Метохија прикључују Србији наметала се нетачна чињеница као да те територије никада нису биле у саставу Србије.¹⁵⁸⁸ КПЈ је подручје Косова и Метохије непосредно после рата прогласила за аутономну област и низом мера спречавала успостављање предратног стања. Иако су се Албанци побунили против нове власти на крају рата, иако је највећи број њих (90%) у рату био на страни сила Осовине, за КПЈ главни проблем није био у масовној албанској подршци фашизму, већ у тзв. великосрпском угњетавању Албанаца.¹⁵⁸⁹

Забрана повратка српским колонистима које је власт Краљевине Југославије тамо населила у међуратном периоду (насељавање јужних крајева, који су поред

¹⁵⁸⁵ М. Павловић, н. д, стр. 157.

¹⁵⁸⁶ М. Павловић, н. д, стр. 157.

¹⁵⁸⁷ М. Павловић, н. д, стр. 157.

¹⁵⁸⁸ М. Павловић, н. д, стр. 158.

¹⁵⁸⁹ М. Павловић, н. д, стр. 159.

Косова и Метохије, обухватали и Македонију), почетком марта 1945. то најбоље показује.¹⁵⁹⁰ Иако је историографски утврђено да колонизација Краљевине Југославије није угрожавала Албанце и њихове поседе, јер је колонистима, већином Србима додељивана: слободна државна земља, општинске утрине или трајно напуштена земља, као и земља одметника, а не поседе земљорадника Албанаца. Колонисти нису били само Срби, било је и Хрвата, Словенаца, Влада, Русина и припадника других народа. Комунисти су сматрали да колонистима, пре свега Србима, треба најпре забранити повратак, а потом тзв. ревизијом додељивања земље колонистима и аграрним интересентима у Македонији и Косовско – метохијској области исправити наводни “злочин” некадашњих “ненародних” режима према Македонцима и Албанцима.¹⁵⁹¹

Албанцима је на Косову и Метохији дато 21.070 хектара земље српских колониста и староседелаца чији су поседе наводно били спорни. Више од 10.000 поседа Срба и Црногораца било је под спором. Такође, нису били утврђени прецизни подаци колико је Србима и Црногорцима одузето земље, а дато Албанцима, појединцима или радним задругама, а није ни утврђено колико је Срба на тај начин исељено са Косова и Метохије. Према једном извештају из 1946. земљу је делимично изгубило 5.744 породица, 1.564 породица је потпуно изгубило земљу, а у Војводину је реколонизовано 2.064 породице, итд.¹⁵⁹² Ниједан Албанац са Косова и Метохије у послератној колонизацији није пресељен са Косова и Метохије. Етнички састав ових територија је и на тај начин промењен у корист Албанаца. Међу југословенским комунистима су постојали и планови за будућност о формирању југословенско – албанске федерације, у којој би ове области биле уступљене Албанији.¹⁵⁹³

Политички живот на Косову и Метохији одвијао се у знаку масовне интеграције албанског становништва у институције власти и политику КПЈ.

¹⁵⁹⁰ М. Павловић, н. д, стр. 159; *Закон о Ревизији додељивања земље колонистима и аграрним интересентима у Македонији и Косовско – метохијској области*, „Službeni list DFJ“, бр. 56/1945.

¹⁵⁹¹ М. Павловић, н. д, стр. 159 – 160.

¹⁵⁹² М. Павловић, н. д, стр. 160 – 161.

¹⁵⁹³ М. Павловић, н. д, стр. 161.

Албанци нису били чврсто везани за партију, а често су и сарађивали са балистима и другим одметницима. Међу Албанцима, члановима КПЈ, било је пуно неписмених, полуписмених и самоуких. Албанци су заузимали високе положаје у административној и политичкој хијерархији. Удео Албанаца у КПЈ, који је до тада био миноран, је све више растао, али је политички и културни ниво албанских комуниста био врло низак. Код већине Албанаца, чланова КПЈ, постојале су јаке националистичке тежње, што се нарочито испољавало у жељи за присаједињење Косова и Метохије Албанији.¹⁵⁹⁴

Прикупљање података о ратним злочинима на Косову и Метохији у социјалистичкој Југославији

Прикупљање података о злочинима почињеним током Другог светског рата на територији Југославије вршила је Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, која је образована одлуком АВНОЈ од 30. новембра 1943.¹⁵⁹⁵ Рад ове комисије био је организован по територијалном принципу, утврђеном на Другом заседању АВНОЈ 29. новембра 1943. у Јајцу. Тако је свака република имала своју земаљску, односно републичку комисију, са изузетком Србије која је поред земаљске имала једну покрајинску (Војводина) и две обласне комисије (Санџак, Косово и Метохија).¹⁵⁹⁶

Одлука Авноја о образовању Државне комисије ставила је у задатак новој установи „утврђивање одговорности, проналажење и привођење казни свих лица одговорних за злочине које су у Југославији починили и чине у току рата окупатори и њихови помагачи“, и одредила је да она буде при Председништву Националног комитета ослобођења Југославије, који ће именовати чланове и прописати правилник о њеном раду.¹⁵⁹⁷

¹⁵⁹⁴ М. Павловић, н. д, стр. 161; *Privredni i društveni razvoj SAP Kosova 1947–1972*, Pokrajinski zavod za statistiku SAP Kosova, Priština 1974.

¹⁵⁹⁵ „Službeni list DFJ“, бр. 1/1945.

¹⁵⁹⁶ *Dokumenti iz Istorije Jugoslavije, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, I–IV, Beograd 1996, 1998, 2000., I, стр. 10

¹⁵⁹⁷ Алберт Вајс, „Рад комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача“, *Анали Правног факултета*, број 1, 1961, Београд, стр. 387-400.

Државна комисија није створена као правосудни орган у стриктном смислу и није добила задатак да врши директне функције оптуживања, суђења и кажњавања. Државна комисија одговарала је за свој рад Председништву НКОЈ, касније председништву владе ФНРЈ, а земаљске комисије председништвима влада народних република. По сличном принципу биле су и покрајинска, обласне, окружне, среске, градске и месне комисије повезане са одговарајућим територијалним народноослободилачким одборима, с једне стране, и са вишим комисијама, с друге стране.

У периоду када је рад на истраживању и утврђивању злочина био најинтезивнији постојале су, сем Државне комисије, шест земаљских комисија (за сваку народну републику), једна покрајинска (АП Војводине), две обласне (Космета и Санцака), 65 окружних, 299 среских (комисија или референата) и 1.210 општинских комисија, повереника или сабирача. Поред ове редовне мреже, образоване су и посебне анкетне комисије при Државној и земаљским комисијама са задатком да истражују и утврђују неке злочине већег обима.

Државна, земаљске, покрајинска и остале комисије, прикупиле су преко 900.000 пријава о ратним злочинима и злочинцима, које су им поднели оштећеници, преживеле жртве, породице настрадалих или други грађани. Код свих пријава је извршено проверавање у погледу њихове вредности и веродостојности. Записника о саслушањима сведока има близу 550.000, поред великог броја записника о саслушањима криваца, записника о увиђају на лицу места, о ископавању масовних и појединачних гробаља.¹⁵⁹⁸

Огроман материјал представљају и прикупљени документи из непријатељских извора. Иако су окупатори и њихови помагачи настојали да пред свој коначни пораз униште што више трагова својих злочина, пронађено је око 20.000 оригиналних докумената из непријатељских извора, неколико хиљада фотографија о злочинима и злочинцима, као и веома обимна окупаторска и квислиншка литература, штампа, плакати.¹⁵⁹⁹

¹⁵⁹⁸ А. Вајс, н. д., стр. 387-400.

¹⁵⁹⁹ А. Вајс, „Рад комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача“, стр. 387-400.

У рад истраживања треба уврстити још и израду елабората и тематских реферата који су обрадили нарочито неке масовне злочине, предратна збивања која су претходила каснијим ратним злочинима. Важан посао била је и израда шематизама окупаторских и издајничких политичких организација, војних и других формација. Шематизми су били важни за упознавање система ратних злочина, организације и хијерархијских односа у окупаторском и квислиншком апарату.

Када су истражни радови обављени, приступило се у сваком појединачном случају утврђивању злочина и злочинаца. Утврђивање је вршено у виду одлука и саопштења. Одлуке су биле форма за утврђивање индивидуалних злочинаца, те су садржале главне познате личне податке о злочинцу, сажети опис злочина и његову суштинску правну квалификацију, као и кратко навођење доказног материјала који је служио као основ утврђивања. Саопштења су се по правилу односила на масовне злочине са више криваца или групе узајамно повезаних злочина, те су такође садржала сажети опис дела и главне податке о утврђеним кривцима.

У току свога рада комисије су донеле укупно око 120.000 одлука којима је утврђено око 65.000 ратних злочинаца, „издајника“ и „народних непријатеља“. Иако су одлуке требало да буду, по правилу, кратке и сажете, пружајући само „*prima facie*“ доказе, неке од њих представљале су опширне и студиозне радове, често са свим појединостима комплетних оптужница.¹⁶⁰⁰

По завршетку рада комисија, архиве земаљских комисија (сем докумената из непријатељских извора и прикупљене непријатељске литературе и штампе) предате су републичким јавним тужилаштвима, а архива Државне комисије делимично Савезном јавном тужилаштву а делимично Војно-историјском институту.¹⁶⁰¹

Готово све комисије су формиране током 1944¹⁶⁰², док је Обласна комисија за Косово и Метохију образована тек 11. јула 1945.¹⁶⁰³ Непуних месец дана касније,

¹⁶⁰⁰ А. Вајс, н. д., стр. 387-400.

¹⁶⁰¹ А. Вајс, н. д., стр. 387-400.

¹⁶⁰² АЈ, 110 – 1, Извештај др Недељковића о раду Државне комисије за период 1943–1948, стр. 11–12.

5. августа, Указом о општој амнестији и помиловању ослобођени су одговорности, поред осталих, сви припадници албанских оружаних јединица (изузев вишег оперативног и позадинског командног кадра) против којих до тог тренутка није изречена правоснажна пресуда за почињене злочине у рату.¹⁶⁰⁴ У кратком року Обласна комисија није могла да донесе било какво решење, а посебно не, у вези са албанским злочинима на Косову и Метохији који су били најмасовнији на овом подручју.

При образовању Обласне комисије за Косово и Метохију вођено је рачуна о њеном националном саставу. Међу члановима било је седам Албанаца и само четири припадника српске националности.¹⁶⁰⁵ Председник комисије био је Зекеријаш Реца, професор из Ђаковице, који је био и председник радног председништва Конференције НОО за „Косово и Дукађин“ у Бујану (31. децембар 1943 – 2. јануар 1944), на којој је донета одлука о присаједињењу ове области „Старој Албанији“.¹⁶⁰⁶ Током 11 месеци (јул 1945–мај 1946), према званичним подацима, прикупљено је 10.019 пријава, на основу којих је за ратне злочине оптужено 140 лица, у првом реду „домаћих издајника“ (103).¹⁶⁰⁷ До прве половине 1948. Државна комисија је забележила имена 247¹⁶⁰⁸, односно 297¹⁶⁰⁹ Албанаца (југословенских и албанских држављана) за које је установљено да су починили ратне злочине на територији Југославије. Није могуће са сигурношћу одредити број починилаца који су деловали у границама будуће АКМО, мада се може

¹⁶⁰³ АЈ, 110–1–2.

¹⁶⁰⁴ „Službeni list DFJ“, бр. 56/1945; Чланом 1 овог Указа општа амнестија се даје „1) свима лицима која су учествовала у четничким и недићевским јединицама, јединицама хрватског и словеначког домобранства, муслиманској милицији, шиптарским оружаним формацијама и свим осталим оружаним формацијама у служби окупатора или их помагала, као и свима лицима која су припадала одговарајућим политичким организацијама или одговарајућем административном односно судском апарату“. У члану 3 је наведено да се амнестија из члана 1 односи „само на она лица против којих до дана објављивања овог Указа није изречена правоснажна пресуда за дела која су починили“

¹⁶⁰⁵ Чланови обласне комисије за Косово и Метохију били су: Зеџирија Реца (председник), Владислав Поповић (секретар), Елхами Нимони, Хасан Кријезиу, Богдан Поповић, Исмаил Ђинали, Војин Станковић, Џевдет Паласка, Шех Дањоли, Загорка Андрејевић, Сокол Доброши; АЈ, 110–1–2.

¹⁶⁰⁶ Спасоје Ђаковић, *Сукоби на Косову*, Београд 1986, стр. 201–229.

¹⁶⁰⁷ АЈ, 110, 1–2.

¹⁶⁰⁸ АЈ, 110, 1, Извештај др Недељковића о раду Државне комисије за период 1943–1948.

¹⁶⁰⁹ *Dokumenti iz Istorije Jugoslavije, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, II, стр. 671–683.

закључити да је реч о најмање 99 лица.¹⁶¹⁰ Већина осумњичених и оптужених се налазила у иностранству или међу одметницима, који су се у већини случајева сакривали у планинама Косова и Метохије.¹⁶¹¹

Обласна комисија Косова и Метохије за ратну штету је средином 1945. утврдила да су у периоду април 1941–септембар 1943. у италијанској окупационој зони 5.493 лица изгубила живот, док су 28.142 била лишена слободе или „онеспособљена“.¹⁶¹²

Током рата и окупације је трајао и процес насељавања Албанаца из Албаније на Косово и Метохију, спровођен с циљем трајне измене националне структуре ове области. Узурпацијом напуштених српских кућа и систематским уништавањем трагова о присуству Срба на том простору (разарање преосталих кућа, цркава, манастира, гробља, уништавање воћњака итд) требало је спречи покушаје повратка српског живља. Досадашња истраживања у југословенској и српској историографији, дају процене у широком распону о досељавању албанских држављана, у броју од најмање 15.000 до 300.000 особа.¹⁶¹³

¹⁶¹⁰ У списку ратних злочинаца уз свако име стоји краћа белешка, али она често сведочи само о „занимању“ починиоца, попут „бандит“, „пљачкаш“, „шпијун“ итд, или о његовој националној припадности – „Албанац“, „Албанез“, „Шиптар“.

¹⁶¹¹ Ђорђе Борозан, *Велика Албанија – поријекло – идеје – пракса*, Београд 1995., стр. 523.

¹⁶¹² АЈ, фонд Репарациона комисија, 54–20–47. Наведене податке треба прихватити с резервом будући да су, како је назначено у извештају Павла Јовићевића, секретара НОО Косова и Метохије, „прикупљани на брзину“ и „узети приближно, јер се сасвим тачно за овако кратко време није могло прикупити“.

¹⁶¹³ Бранко Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд 1993, стр. 109; Александар Животић, *Југославија, Албанија и велике силе (1945–1961)*, Београд 2011, стр. 123.

Закључак

Након Априлског рата 1941. територију Косова и Метохије окупирале су немачке јединице. Косово и Метохија подељени су између италијанског, немачког и бугарског окупатора, споразумом Италије и Немачке 23. априла 1941. Највећи део Косова и Метохије остао је под италијанском окупацијом и анектиран је »Великој Албанији« краљевским указом и указом краљевског намесника од 12. августа 1941 (територија површине 8.900 км², са 560.000 становника, укључујући плавску, рожајску и тутинску префектуру). Призренска котлина, Метохија, централни део Косова, део Неродимља и Горњег Поморавља, Дреница, а од априла 1942. и Ибарски Колашин припао је Италији и анектиран »Великој Албанији«. Овај део Косова експлоатисан је од стране италијанског управно – административног апарата.

Немачкој је припао северни део Косова (Косовска Митровица и Вучитрн) и Мало Косово (Подујево) и укључен у српско управно подручје као Косовска област у рангу округа, у којем су фактичку цивилну власт имали Албанци.

Бугарској су припали Качаник, Сиринићка жупа, део Неродимља и Горњег Поморавља. У јануару 1942. окупациона зона Бугарске шири се на Лапски срез, а у јануару 1943. срезови Косовска Митровица и Вучитрн, долазе под ингеренцију бугарских војних снага.

Албанско становништво подржало је долазак италијанског, немачког и бугарског окупатора, јер се њиховом окупацијом и поделом Југославије омогућавало стварање “Велике Албаније”.

На територији Косова и Метохије су током Другог светског рата биле активне бројне оружане формације окупатора и албанских квислинга које су одговорни за већину извршених злочина над цивилним становништвом. Немачке окупационе снаге су 3. батаљон 737. пука 717. дивизије, полиција и фелцандармерија. Италијанске трупе су чинили делови дивизије »Пуље«, покретни карабињерски и 7. финансијски батаљон, а краће време се у Призрену

налазио и Штаб 14. армијског корпуса. Италијани су су од албанског становништва формирали помоћну плаћену полицију, полувојничке добровољачке формације и батаљон фашистичке милиције. Италијани су имали око 20.000 војника, 5.000 карабињера, финансира и припадника граничних јединица.

Најзначајније квислиншке албанске оружане формације били су: вулнетари (добровољци), жандармерија, милиција, Косовски пук, батаљон 2. Призренске лиге, албански припадници 21. СС дивизије “Скендербег”, балисти. Квислиншким формацијама у косовскомитровачком округу руководио је Албански народни савез, основан јуна 1941 (Ферхат бег Драга и Џафер Дева). На овој територији деловао је и Косовски комитет (Бедри бег Пејани, Реџеп Митровица).

У Пећи се налазила команда 1. ловачког пука, чији су припадници били из јужне Албаније. Априла и маја 1943. од Албанаца са Косова формиран је 4. ловачки пук са седиштем у Приштини (командант Реџеп Гиљани). Први пук је имао 2400, а други око 2000 војника и оба су била у саставу 1. албанске ловачке бригаде. Албанска фашистичка милиција била је јачине једног батаљона.

Значајну улогу у стварању и руковођењу оружаним формацијама Албанаца имала је Друга призренска лига, формирана 16 – 19. септембра 1943. у Призрену, која је прокламовала уједињење Косова и Метохије, Дебра, Струге, Улциња и Тузи с Албанијом. Најзначајнији руководиоци Лиге били су Реџеп Митровица, Џафер Дева, Бедри бег Пејани, Аћиф Бљута и Арслан Бољетинац.

Као типове и врсте злочина на Косову и Метохији у архивској грађи (изјаве сведока, саслушања окривљених, одлуке о проглашењу за ратне злочинце, извештаји, елаборати, реферати и друга документа различитих облика и форми) региструјемо следеће врсте и типове злочина, које су већином починили албански квислинзи над православним становништвом, пре свега Србима, на Косову и Метохији у Другом светском рату:

Убиства, покушаји убиства, застрашивање, малтретирање, мучење, тровање, рањавање, интернације, затварања, хапшења, пребијање, принудни рад, уцене,

отмице, силовања, узурпирање пољопривредног земљишта, обрадиве земље, винограда, шума, горосеча, прогон са поседа, крађа, пљачка, одузимање или уништавање покретне и непокретне имовине, читлучење, отимање стоке.

Први на удару албанског терора били су солунски добровољци, колонисти и насељеници. Њима је пљачкана и паљена имовина, тучени су, уцењивани, убијани. У априлу и мају 1941. године попаљена су сва насељеничка села у Метохији, сем Витомирице и Добруше, али су и она спаљена у јесен 1941. Само у пећком, ђаковичком, источком и дреничком срезу убијено је 162 лица, међу којима 14 свештеника и 1 монахиња.

Током лета 1941. почело је опште протеривање насељеника из више дреничких села. Формирале су се и две колоне избеглица, које су пратили италијански карабињери. Једна је ишла према Глоговцу, преко Косово Поља у Приштину, а друга колона преко Србице за Косовску Митровицу. Протеривањима су претходила или су праћена многим убиствима, у Србици, Воћњаку, Краљици, Ћирезу, Новом Пољанцу и другим селима.

Ибарски Колашин, компактна српска територија у долини Ибра, од Рибарића до Косовске Митровице био је на удару албанског терора још од краја 19. века. Приликом разграничења, највећи део Ибарског Колашина, издвојен је из састава косовскомитровачког среза и припојен дреничком, чије је седиште било у Србици/ Скендерају. Ову територију нападали су вулнетари из Дренице и Метохијског Подгора.

Прогони српског живља на Косову били су слични као и у дреничким и метохијским селима. Прогони, пљачке и убиства Срба на Косову догађала су се у селима Танкосић, на путу Гњилане – Урошевац, Черкез Садовини, Мужичану, Лугацији, Српском Бабушу, Сазлији код Урошевца, Кривову липљанском, Доњем и Горњем Гадимљу, Маревцу, Енцу, Бандлићу, Великој Добрањи, Челопеку, Бадовцу, Ариљачи, Слатини, Мухацир Бабушу, Бујанцу, Новом Мирашу, Лугу, Магури, Српском Вршевцу, Крушевцу, Мазгиту, Потуровцу, Помазатину, Новом Селу, Добреву, Смолуши, Крајишту, Старом Грацком, Врелу и другим косовским насељима где је живело српско становништво.

Српско становништво се пред албанским терором склањало у Србију, Црну Гору, градове и манастире на Косову и Метохији, или одлазило у збегове у суседна српска села. Окупатори су предузимали казнене експедиције и слале Србе у интернацију у логоре у Италији и Албанији.

Посета председника албанске колаборационистичке владе Мустафе Крује Косову и Метохији крајем јуна 1942, и тим поводом издате наредбе префектима и подпрефектима да све Србе староседеоце прогласе насељеницима, те их, по том основу, уз помоћ италијанских и немачких служби, протерају у Србију или отпреме у концентрационе логоре, наговестила је потпуни егзодус преосталог српског становништва са Косова и Метохије. Током друге половине 1942, албанске квислиншке формације (војска, милиција и вулнетари) појачале су терор у готово свим српским селима широм Косова и Метохије, користећи се пропагандним порукама Мустафе Крује.

Већи покољ Срба у Урошевцу и околини догодио се 11. и 12. септембра 1943. године. Један од најмасовнијих албанских злочина над српским становништвом догодио се и у Пећи и околини, у последњим месецима 1943, након капитулације Италије, када је стрељано или убијено на други начин више стотина Срба. На подручју Сиринићке жупе (Штрпце) догодило се више злочина над Србима. Стравичан злочин над цивилним становништвом догодио се у црногорском селу Велика, општина Плав, на Чакору 28. јула 1944, када су припадници 21. немачке СС дивизије »Скендербег«, коју су сачињавали углавном Албанци са Косова и Метохије, убили најмање 428 мештана, претежно, деце, жена и старих људи.

Косово и Метохија су ослобођени од немачког окупатора новембра 1944. године. Међутим, то није био потпуни пораз великоалбанских и квислиншких снага и обуставу непријатељске оружане активности против нове власти у Југославији. Жариште побуне албанске националне мањине било је подељено у четири борбене зоне.

Прва зона је обухватала подручје Скопске Црне горе са огранцима (вођа Шефхет Шкупи, правник, агент немачке војне обавештајне службе, за време окупације јавни тужилац). Друга зона је била на подручју Шар – планине (вођа

Фуат Дибра, у октобру и новембру 1944. године, командант 4. албанског пука на положајима у рејону Гњилана, сарадник немачке војне обавештајне службе). Трећа зона је обухватала Дреницу (вођа професор Имер Бериша, католик из Скадра, сарадник италијанске обавештајне службе). Четврту зону је чинила област Шаља и подножје Копаника (вође побуне Адем Воца, сељак из Шаље, председник окружног комитета 2. призренске лиге, са седиштем у Вучитрну и Ахмет Сељанци, такође из Шаље, председник окупаторске општине у Старом Тргу.

Побуњеници су имали и своју политичку организацију састављену од чланова свих квислиншких организација и војних формација које су деловале под окупацијом („Национал демократик Шиптар“, а касније је изменила назив у „Беса Комбтар“). Беса Комбтар је била фактички продужетак Бали Комбтара.

Током побуне, албански квислинзи – побуњеници починили су злочине против цивилног становништва и припадника НОВЈ/ЈА.

У борбама против побуњеника било је ангажовано свих пет косовскометохијских бригада које су учествовале у косовској операцији. Почетком децембра, ове јединице су имале 7.000 бораца. Такође треба додати и 2.000 бораца 7. бригаде, која је формирана након ослобађања Ђаковице. У децембру 1944. су основане још две косовскометохијске бригаде. Већина бораца је била без борбених искустава.

У угушивању побуне, у јануару и фебруару 1945. године, су учествовале 24. и 26. српска, 41. македонска и 5. албанска дивизија. У јануару 1945. године је формирана бригада Народне одбране (КНОЈ – а). У неким документима се ова бригада назива и бригада ОЗНЕ. Ова бригада је званично формирана 11. марта 1945. године. Добровољно ступање у НОВЈ, тј. добровољна мобилизација, није дала очекиване резултате.

Главни центри одметничких група су били у Дреници, Жеговцу, на Чичавици, а њихове групе су деловале на сектору Приштина – Подујево – Пакаштица и у рејонима села: Грдовци, Трнава, Дуз, Шарбан и Риманиште.

У гушењу побуне албанских балиста, је учествовало око 40.000 бораца НОВЈ. Побуна овако великог обима, је била јединствен случај у Другом светском рату, да је после ослобођења и повлачења немачких окупатора, у дубокој позадини дошло до сукоба таквих размера. У почетку побуне балиста је било доста несналажења, пропуста, грешака, погрешних процена, па су биле потребне одлучније мере и акције. Побуна је представљала огромну претњу територијалном интегритету, у тренуцима када још није била ослобођена читава територија Југославије.

Врховни командант НОВ и ПОЈ маршал Јосип Броз Тито, је 8. фебруара 1945. године, наредио да се на Косову и Метохији заведе и успостави војна управа, која би била орган војне и државне власти у Косовскометохијској Области. Команда Војне области је била орган Војне управе и њој потчињена. Оперативни штаб за Косово и Метохију, који се до тада налазио под командом Главног штаба за Србију, стављен је под непосредну команду Врховног штаба НОВ и ПОЈ.

Становништво Косова и Метохије страдало је и у логорима и затворима, које су формирали италијански, немачки и бугарски окупатор и албанска национална мањина. Најпознатији затвори били су у Гњилану (Кауша), Пећи (Шеремет кула), Приштини, Урошевцу, Ђаковици.

На Косову и Метохији поред православног српског становништва, страдала је и Српска Православна Црква. Уништавани су и девастирани манастири, цркве, гробља. Протеривани су, злостављани и убијани свештеници и монаштво Српске Православне Цркве.

На Косову и Метохији је страдало и јеврејско становништво, које је углавном живело у Приштини (око 400 лица) и Косовској Митровици (130). Окупацијом и деобом Косова и Метохије, приштински Јевреји нашли су се у италијанској, а косовскомитровачки у немачкој окупационој зони.

Албански квислинзи (жандармерија, полиција, 21. СС дивизија „Скендербег“) су учествовали и у прикупљању Јевреја са Косова, потом њиховом злостављању и чувању до упућивања у немачке концентрационе логоре. Неки Јевреји су били и

њихове директне жртве, а такође албански квислинзи су активно учествовали у пљачкама јеврејске имовине.

Званичних и апсолутних података о броју српских избеглица са Косова и Метохије у периоду окупације (1941 – 1944) нема.

Према подацима из 1939. године, на Косову и Метохији без насељеника, било је 162.896 становника словенског порекла, углавном Срба. У априлу и мају 1941. године, протеран је скоро цео чиновнички апарат Краљевине Југославије: полицијски писари, судије, порезници, адвокати, учитељи, подофицири, официри који нису пали у заробљеништво, професори, финансијски контролори, општински чиновници, шумари, жандарми, граничари, трговци и други пословни људи. Такође су избегли и они Срби који су се до рата замерили неким Албанцима, јер су се плашили освете. Сви су они одлазили са породицама.

Избеглице из Косовско – митровачког округа налазиле су се у тежем положају од избеглица из бугарске окупационе зоне или Велике Албаније. Они нису могли да стекну избеглички статус, јер је то подручје било део Србије под немачком окупационом управом. Велики број избеглица није био евидентиран, јер је био смештен код рођака, што се посебно односило на становништво Ибарског Колашина. Они су претходно остајали у Ибарској долини, одакле су повремено одлазили на имања, да би бар нешто од летине прикупили и затим се поново враћали. Нису биле евидентирание и избеглице које су напустиле имања и задржале се у градовима и збеговима на Косову и Метохији. Приштина, Урошевац, Пећ, Косово Поље, Косовска Митровица и друга места била су пуна избеглица које су у њима живеле.

Део српског становништва је протеран са Косова и Метохије или је био принуђен да побегне са ове територије, да би избегао смрт. Процене су да је око 40.000 Срба напустило италијанску, 30.000 немачку, а 25.000 бугарску окупациону зону. Срби су одлазили са овог подручја све до августа 1944. Последња група избеглица из Урошевца стигла је у карантинску станицу Равни Гај, код Кнића 21. августа 1944. године.

У току Другог светског рата са Косова и Метохије интернирано је или протерано у избеглиштво укупно између 70.000 и 95.000 до 100.000 Срба.

Према нашим истраживањима процењујемо да је интернирано или протерано у избеглиштво између 90.000 и 100.000 Срба.

У исто време на имања и земљу српског живља према нашим истраживањима процењујемо се да је насељено између 80.000 и 100.000 Албанаца са Косова и Метохије и из Албаније, мада постоје и истраживања у српској историографији са мањим или већим проценама досељених Албанаца.

Број жртава је било још теже утврдити него број избеглица. Срби нису гинули само код својих кућа или у њиховој близини. Убијани су или су смрзли у Руговској клисури, одлазећи за Црну Гору. У избегличком логору – збегу у Бару, такође се умирало. У збегу у Пећкој патријаршији, регистроване су 102 умрле избеглице. У Ђураковцу је регистровано 15 умрлих. Међу стрељанима у немачким одмаздама, октобра 1941. у Краљеву и Крагујевцу, било је и избеглица са Косова и Метохије. Албански квислинзи нису убијали Србе само на Косову и Метохији, већ и у западној и јужној Србији, на Чакору и у Полимљу, у Рожају и Тутину, који су били део пећке префектуре, као и у дежевском срезу који је био део косовско – митровачког округа.

Обласна комисија за истраживање ратних злочина и њихових помагача за Косово и Метохију, у ДФ Југославији, образована је тек 11. јула 1945. Непуних месец дана касније, 5. августа, Указом о општој амнестији и помиловању ослобођени су одговорности, поред осталих, сви припадници албанских оружаних јединица (изузев вишег оперативног и позадинског командног кадра) против којих до тог тренутка није изречена правоснажна пресуда за почињене злочине у рату. У овако кратком року Обласна комисија није могла да донесе било какво решење у вези са албанским злочинима на Косову и Метохији, па се намеће питање да ли је њено касно оснивање било у функцији изградње поверења албанског становништва према новим југословенским властима.

При образовању Обласне комисије за Косово и Метохију вођено је рачуна о њеном националном саставу, па је међу члановима било седам Албанаца и четири

припадника српске националности. Председник комисије био је Зећирија Реџа, професор из Ђаковице и председник радног председништва Конференције НОО за „Косово и Дукађин“ у Бујану (31. децембар 1943–2. јануар 1944), на којој је донета одлука о присаједињењу ове области „Старој Албанији“.

Током 11 месеци (јул 1945–мај 1946), према званичним подацима, прикупљено је 10.019 пријава, на основу којих је за ратне злочине оптужено 140 лица, у првом реду „домаћих издајника“ (103). До прве половине 1948. Државна комисија је забележила имена 247, односно 297 Албанаца (југословенских и албанских држављана) за које је установљено да су починили ратне злочине на територији Југославије. Није могуће са сигурношћу одредити број починилаца који су деловали у границама будуће АКМО, мада се може закључити да је реч о најмање 99 лица. Већина осумњичених и оптужених се налазила у иностранству или међу одметницима, скривеним по планинама Косова и Метохије.

Обласна комисија Косова и Метохије за ратну штету је средином 1945. установила да су у периоду април 1941–септембар 1943. у италијанској окупационој зони 5.493 лица изгубила живот, док су 28.142 била лишена слободе или „онеспособљена“.

Једини званични државни попис који је 1964. године извршила СФР Југославија утврдио је да је на Косову и Метохији страдало 7.927 људи, према месту пребивалишта, од чега 4029 Срба, 1460 Црногораца, 2127 Албанаца, 74 Јевреја, 47 Хрвата, 33 Турака, 28 муслимана, 11 Македонаца, 10 Словака, 9 Словенаца, 1 Мађар и 98 осталих.

Према подацима Музеја жртава геноцида (до 31.12.2008. године) – Пројекат “Жртве рата 1941 – 1945 – Ревизија државног пописа из 1964. године” (руководилац пројекта Драган Цветковић, историчар и виши кустос Музеја жртава геноцида), прикупљено је 8063 имена жртава на Косову и Метохији према месту становања – пребивалишта. (Срби 4095, Црногорци 1476).

Српски народ је на Косову и Метохији, већином страдао у директном терору од стране албанских квислинга (око 7.000), који су деловали самостално или били под командом окупатора. Међу страдалима има и жртава окупаторских војника.

Процене броја убијених Срба у српској историографији, крећу се од 10.000 до 12.000.

Према нашим истраживањима, процењујемо да је страдало између 9.000 и 10.000 Срба.

Злочинци међу албанским квислинзима били су и припадници 13. СС дивизије „Ханцар“, Косовског пука, вулнетари, жандарми, полицајци, припадници немачке шуц – полиције и немачких обавештајних служби. На крају рата највише злочина починили су балисти, оружане формације организације „Бали Комбтар“ (Национални фронт).

Положај српског живља био је најтежи у италијанској окупационој зони, иако је било појединачних случајева заштите Срба од стране италијанског окупатора. Стање је било тешко у немачкој окупационој зони. Најповољније стање било је на територији коју је контролисала бугарска војска, због нетрпељивости између бугарског окупатора и албанског становништва.

Извори и литература:

необјављени извори:

Архив Музеја жртава геноцида, Београд
Лични фонд „Бранислав Божовић“
Фонд „Жртве рата 1941 – 1945“

Архив Југославије, Београд
Фондови
Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Југославије
Емигрантска влада Краљевине Југославије
Репарациона комисија ФНРЈ
Савезна комисија за попис жртава рата 1941 – 1945

Архив Србије, Београд
Фонд
Земаљска комисија Србије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача

Војни архив, Београд
Фондови
Народноослободилачка војска Југославије, 1941 – 1945.
Четници Драже Михаиловића, 1941 – 1945.
Српска влада Милана Недића, 1941 – 1944.
Немачка окупаторска војска, 1941 – 1945.
Италијанска окупаторска војска, 1941 – 1943.

Историјски архив Београда
Фонд БдС

објављени извори:

- Антонијевић Ненад, *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији у Другом светском рату, Документа*, друго измењено и допуњено издање, Београд 2009.
- Антонијевић Ненад, *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији за време Другог светског рата, Документа Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача*, Крагујевац 2004.
- Aprilski rat 1941, Zbornik dokumenata*, knjiga 1, Beograd 1969.
- Aprilski rat 1941, Zbornik dokumenata*, knjiga 2, Beograd 1987.
- Архивски преглед –Страдање Срба у Метохији 1941 – 1944.*, Београд 1994.
- Архивски преглед–Страдање Срба на Косову, Малом Косову и Сиринићкој жупи: 1941–1944.*, 1999.
- Dediјer Vladimir, Miletić Antun, *Proterivanja Srba sa ognjišta, 1941–1944, svedočanstva*, Beograd, 1989.
- Димић Љубодраг, Борозан Ђорђе, *Југословенска држава и Албанци*, том I–II, Београд 1998, 1999.
- Dokumenti iz Istorije Jugoslavije, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, I–IV, Beograd 1996, 1998, 2000.
- Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књига VI/свеске 1, 2, 3, Београд, 1981, 1983.
- Dokumenti centralnih organa KPJ i NOP i revolucija 1941–1945*, 1–21, Beograd 1985–1990.
- Žrtve rata 1941–1945 (Rezultati popisa)*, Beograd 1966.
- Зборник докумената и података о народноослободилачком рату*, том I књ. 2 (1952), 3 (1953), 12 (1956), 14 (1957), 15, (1957) 19 (1969) Београд
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu*, tom VII, knj. 3, Beograd 1954.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu*, tom IX knj. 1, Beograd 1961, knj. 2, Beograd 1967, knj. 3, Beograd 1967.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu*, tom X, knj. 2, Beograd 1967.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu*, tom XII, knj. 1, 2, 3 i 4, Beograd 1973, 1976, 1978.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu*, tom XIII, knj. 1, 2, i 3, Beograd 1969, 1972, 1976.
- Izveštaj Jugoslovenske Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Međunarodnom vojnom sudu u Nirnbergu*, Beograd 1947.
- Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1941–1943*, priredio Krizman Bogdan, Zagreb 1981.
- Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943–1945*, priredio Petranović Branko, Zagreb 1981.
- Лопичић Н. Ђорђе, *Немачки ратни злочини 1941–1945, Пресуде југословенских војних судова*, Београд 2009.
- Немачка обавештајна служба*, IV, Srbija, Makedonija, Crna Gora, Beograd 1959.

Пантовић С. Љубиша, *Косовска Митровица кроз телеграме Недићеве управе*, Косовска Митровица 2008.
Petranović Branko, Žutić Nikola, *27. mart 1941., tematska zbirka dokumenata*, Београд 1990.
Petranović Branko, Zečević Momčilo, *Jugoslavija 1918–1984, Zbirka dokumenata*, Београд, 1985.
Privredni i društveni razvoj SAP Kosova 1947–1972, Приштина 1974.
Spisak žrtava rata 1941.–1945, rođenih na teritoriji Srbije, Popis iz 1964. godine, SR Srbija – SAP Kosovo, Београд 1992.
Tajna pisma Hitler–Musolini (1940–1943), priredio Krizman Bogdan, Загреб 1953.
Шинтарски геноцид над Србима у 20. веку, Документа Архиве Епархије рашко–призренске и косовско–метохијске, Грачаница–Београд, 2008. прво издање

енциклопедије и речници:

Albansko–srpskohrvatski rečnik, Приштина 1981.
Vojna enciklopedija, Београд, 1958–1976 (прво издање), 1985. (друго издање)

штампа и периодика:

Вечерње новости
Интервју
Политика

мемоари, дневници и сећања:

Боп Огист, *За српском војском од Ниша до Крфа*, Женева 1918. (репринт, Београд 2014.)
Vatre с Комова, народ андријевичког среза у НОП 194 –1945, (уредник Спасоје Ђаковић), Београд 1978.
Видачић П. Никола, *На обалама Неродимке*, Нови Сад, 1967.
Видачић Рајко, *Обрачуни са балистима 1944–1952, Прилози за историографију Косова и Метохије*, Београд 1990.
Вукмановић Светозар Темпо, *Револуција која тече I (1971) II–III (1982)*
Ђаковић Спасоје, *Сукоби на Косову*, Београд, 1986.
Žarić В. Томо, *Metohijske vatre*, Пећ–Београд, 1996.
Joksimović Savo, *U gerili*, Titograd, 1963.
Мирић Слободан, Живуловић, Десанка, *Витомирица*, Београд, 1960.
Мондезир Пјарон де, *Албанска голгота, успомене и ратне слике*, Београд 1936.
Nojbaheer Herman, *Specijalni zadatak Balkan*, Београд 2004.
Stojadinović Milan, *Ni rat ni pakt, Jugoslavija između dva rata*, Buenos Aires 1963.
Tajni arhivi grofa Ciana (1936–1942), Загреб 1952.
Hasani Sinan, *Kosovo–istine i zablude*, Загреб 1986.
Hodža Fadilj, *Kad proleće kasni*, Београд, 1979.

синтезе, монографије и зборници радова:

Avramovski Živko, *Balkanske zemlje i velike sile 1935–1937: Od italijanske agresije na Etiopiju do jugoslovensko–italijanskog pakta*, Beograd 1968.

Administrativno–teritorijalne promene u NR Srbiji od 1834–1954. godine, Beograd 1955.

Алексић Драган, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд, 2002. ћирилица

Анић Никола, Joksimović Sekula, Gutić Mirko, *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije*, Beograd 1982.

Аpostolski Мihajlo, *Prolećna ofanziva 1944. godine u Makedoniji*, Beograd, 1946.

Бартл Петер, *Албанци од средњег века до данас*, превела са немачког Љубинка Миленковић, Београд 2001.

Begović Sima, *Logor Banjica 1941–1944*, 1–2, Beograd 1989.

Вјелјас Миле, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918–1991*, Beograd 1999.

Богдановић Димитрије, *Књига о Косову*, Београд 1985.

Божовић Бранислав, *Београд под комесарском управом 1941*, Београд, 1998.

Воžović Branislav, *Branko Šotra i rudari Trepče*, Stari Trg: Тrepча, 1974.

Божовић, Бранислав Вавић Милорад, *Сурова времена на Косову и Метохију, квислинзи и колаборација у другом светском рату*, Београд 1991.

Воžović Branislav, *Dvoboj sa Gestapoом, životni put narodnog heroja Silvire Tomazini*, Beograd, 1977.

Воžović Branislav, *Nikola Bubalo: životni put i revolucionarno delo*, Gornji Milanovac 1981.

Божовић Бранислав, *Одговор је не: о припадницима НОП–а суоченим са Гестапоом*, Београд 1977.

Воžović Branislav, *Partizani srebrne planine: rudarska četa Kopaoničkog partizanskog odreda i Prve proleterske brigade*, Beograd 1978.

Воžović Branislav, *Partizanski odredi: Kopaonički, Šaljski i Ibarski*, Beograd 1981.

Воžović Branislav, *Rudarska četa*, Beograd 1974.

Божовић Бранислав, *Тодор и Абдулах: прича о Тодору Милићевићу и Абдулаху Шабанију*, Титова Митровица 1989.

Ворковић Милан, *Kontrarevolucija u Srbiji: kvislinška uprava: 1941–1944*, I–II, Beograd 1979.

Борозан Ђорђе, *Велика Албанија–поријекло, идеје, пракса*, Београд 1995.

Бошковић Бранко, *Народноослободилачка борба у Ибарском базену (косовско–митровачки и студенички срез)*, Приштина 1968.

Војводић Михајло, *Скадарска криза 1913*, Београд 1970.

Врућинић Душан, *Демографски губици Србије проузроковани ратовима у XX веку*, Београд 2007.

Геноцид над Србима у II светском рату, Београд 1995.

Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља, Зборник радова са научног скупа, Београд 22.–23. април 2003, Београд 2005.

Gligorijević Branislav, *Kominternu, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd 1992.

Gligorijević Branislav, *Kralj Aleksandar Karađorđević*, I–III, Beograd 1996.

Глишић Венцеслав, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*, Београд 1970.

Димић Љубодраг, *Културна политика Краљевине Југославије*, I–III, Београд, 1996, 1997.

Други свјетски рат–50 година касније I–II, Подгорица 1997.

Ђорђевић Димитрије, *Излазак Србије на Јадранско море и Конференција амбасадора у Лондону 1912*, Београд 1956.

Ђорђевић Животије, *Губици становништва Југославије у Другом светском рату*, Београд 1997.

Ђурашковић Ђуро, *Živković Nikola, Jugoslovenski zatočnici u Italiji 1941–1945*, Beograd 2001.

Ђурећ Veselin, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, I–II, Beograd 1986.

Ђурић Ђ. Вељко, *Голгота СПЦ 1941–1945*, Београд–Земун 1998.

Екмечић Милорад, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд, 1973.

Екмечић Милорад, *Стварање Југославије 1790–1918*, I–II, Београд 1989.

Žerjavić Vladimir, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1989.

Живановић Ж. Милан, *Пуковник Апис*, Београд 1957.

Живковић Александар, *Двадесетседма српска НО бригада: Од Видлица до Јадрана*, Београд 1991.

Živković Nikola, *Ratna šteta koju je Bugarska učinila Jugoslaviji 1941–1944*, Beograd 1985.

Živković Nikola, *Ratna šteta koju je Italija učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1990.

Živković Nikola, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji 1941–1944*, Beograd 1975.

Живковић Новак, *Дрежничка градина 18. августа 1941.*, Титово Ужице, 1969.

Животић Ж. Александар, *Југославија, Албанија и велике силе (1945–1961)*, Београд 2011.

Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije 1944–1945, Beograd 1957.

Zločini protiv čovečnosti i međunarodnog prava–Nirnberška presuda i dokumenti o genocidu, Beograd 1992.

Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji, Beograd, 1952.

Историја на Македонскиот народ, Книга трета, Скопје, 1969.

Историја српског народа, III/књига 1, Београд 1994. (II издање)

Историја српског народа, V/књига 3, Београд 1994. (II издање)

Историја српског народа, VI/књига 1, 2, Београд 1994. (II издање)

Јагодић Милош, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Београд 2013.

Јагодић Милош, *Српско–албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Београд 2009.

Јанјетовић Зоран, *Deca careva, pastorčad kraljeva, Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd 2005.

Јевтимијевић Војислав, *Северно Косово кроз историју до краја XX века, с посебним освртом на Бањску*, Београд 2008.
 Јевтић Атанасије, *Од Косова до Јадовна, путни записи*, Београд, 1987.
 Јевтић Атанасије, *Страдање Срба на Косову и Метохији од 1941. до 1990. године*, Приштина 1990. / Београд 1991.
 Jelić–Butić Fikreta, *Ustaše i NDH*, Zagreb 1977.
 Jovanović Vladan, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929 (Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS)*, Beograd 2002.
 Јовановић Владан, *Вардарска бановина 1929–1941*, Београд 2011.
 Koljanin Milan, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944*, Beograd 1992.
Kosovo u Metohija 1943–1963, Приштина, 1963.
Kosovo u Metohija izazovi i odgovori, Београд 1997.
Kosovo u Metohija током векова – Зубља, Приштина 1995.
Kosovo u Metohija у великоалбанским плановима 1878–2000, Београд 2001.
Kosovo u Metohija у српској историји, Београд 1989.
Kosovo некад и данас, Београд, 1973.
Kosovo, prošlost i sadašnjost, Beograd 1989.
Kosovska Mitroviца и околина, Титова Митровица, 1979.
 Коџовић, Богољуб, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London, 1985.
Кроз Албанију 1915–1916, спомен књига, Београд 1968.
 Лекић Радован, *Андријевички срез 1941–1945, Прилог историји НОБ Црне Горе*, Цетиње, 1961.
 Ličina Đorđe, Vavić Milorad, Pavlovski Jovan, *Andrija Artuković, Vjekoslav Luburić, Xhafer Deva, Vančo Mihailov*, Zagreb 1985.
 Лопичић–Јанчић, Ђ. Јелена, *Ратни злочини немачких окупатора у Југославији 1941–1945. године – Пресуде југословенских војних судова*, Београд 2010.
 Лопичић–Јанчић Ђ. Јелена, *Ratni zločini protiv ranjenika, bolesnika i civilnog stanovništva, teorija i praksa*, Beograd 2012.
 Лопичић–Јанчић Ђ. Јелена, *Status ranjenika i bolesnika u međunarodnom krivičnom pravu*, Beograd 2012.
 Мадић Милорад, Јончић Душан, *25. српска бригада*, Београд 1989.
 Manošek Valter, *Holokaust u Srbiji, Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941. i 1942.*, Beograd 2007.
 Марјановић Јован, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Zagreb 1979.
 Марјановић Јован, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd, 1963.
 Матковски Александар, *Трагедијата на Евреите од Македонија*, Скопје, 1962.
 Меденица Гојко, *Косовскометохијски пролетери: Прва косовско–метохијска народноослободилачка ударна бригада*, Београд, 1986.
Меморандум о Косову и Метохији Светог архијерејског сабора Српске православне цркве, Београд, 2003.
 Milovanović Nikola, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića, 1–4, Izdaja; Poraz; Rasulo; Slom*, Beograd 1983.
 Milošević D. Slobodan, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, Beograd, 1981.

Митровић Андреј, *Србија у првом светском рату*, Београд 1984. (прво издање)

Митровић Андреј, *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*, Београд 1987.

Nenezić S. Dragan, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*, Beograd 1999.

Николић Коста, *Историја Равногорског покрета*, I–III, Београд 1999.

Никчевић Војислав, *Пета косовскометохијска бригада*, Београд 1989.

Нови Пазар и околина, Београд 1969.

Obradović Milovan, *Agrarna reforma i kolonizacija na Kosovu (1918–1941)*, Priština 1981.

Опачић Петар, *Солунска офанзива 1918, српска војска у завршном периоду првог светског рата*, Београд 1980.

Ослободилачки рат народа Југославије 1941–1945, Друго преправљено и допуњено издање, Београд, 1965.

Павловић Момчило, Марковић Ј. Предраг, *Косово и Метохија, прошлост, памћење, стварност*, Београд 2006.

Павловић Момчило, Бонцић Драгомир, Гаталовић Миомир, Пантелић Ивана, Антонић Горан, Миликић Ратомир, *Косово и Метохија–век важних догађаја, 1912–2012*, Београд 2012.

Пајовић Радоје, *Контрареволуција у Црној Гори 1941–1945, четнички и федералистички покрет*, Цетиње, 1977.

Petranović Branko, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji*, I–II, Beograd 1983.

Petranović Branko, *Revolucija i pokreti otpora u Evropi 1939–1945*, Skopje 1985.

Petranović Branko, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I–III, Beograd 1988.

Petranović Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992.

Петрановић Бранко, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд 1993.

Pleterski Janko, *Komunistička partija Jugoslavije i nacionalno pitanje 1919–1941*, Beograd 1971.

Попов Димитар, Божилов Иван, Георгијева Цветана, Косев Константин, Пантев Андреј, Баева Искра, *Историја Бугарске*, приредио Пириватрић Срђан, Београд 2008.

Први балкански рат 1912–1913, књига 1 (Операције српске војске), Београд 1959.

Радовановић Војислав, *Географске основе Јужне Србије*, Скопље 1937.

Радовановић Милован, *Косово и Метохија у Републици Србији и на западном Балкану*, Београд 2005.

Радојевић Мира, *Удружена опозиција 1935–1939*, Београд 1997.

Ristović Milan, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/41–1944/5*, Beograd 1991.

Romano Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945, Žrtve genocida i učesnici NOR-a*, Beograd 1980.

Славковић Ж. Божица, *Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији 1929–1941*, докторска дисертација у рукопису, Београд 2014.

Слијепчевић Ђоко, *Српско–арбанашки односи кроз векове са посебним освртом на новије доба*, Минхен 1974.

Србија у рату и револуцији, Београд 1976.

- Станковић Б. Богомир, *Косовско Поморавље у револуцији 1941–1945*, Ниш 1975.
- Steinberg Jonathan, *All or nothing, The Ahis and the Holocaust, 1941–43*, London–New York 2002.
- Стојановић Зоран, *Међународно кривично право*, Београд 2006.
- Стојанчевић Владимир, Борозан Ђорђе, Димић Љубодраг, *Земља живих*, Београд 2004.
- Stojiljković Miodrag, *Bugarska okupatorska politika u Srbiji 1941–1944*, Beograd 1989.
- Stojkov Todor, *Vlada Milana Stojadinovića 1935–1937*, Beograd 1985.
- Stojkov Todor, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935*, Beograd 1969.
- Tasić Dmtar, *Rat posle rata: vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca na Kosovu i Metohiji i u Makedoniji 1918–1920*, Beograd 2008.
- Тасић, С. Дмитар, *Корпус Народне Одбране Југославије (КНОЈ) 1944–1953*, докторска дисертација у рукопису, Филозофски факултет, Београд 2011.
- Terzić Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Uzroci i posledice sloma*, Beograd, Ljubljana, Titograd, I–II, 1983.
- Терзић Славенко, *Стара Србија: (XIX–XX век): драма једне цивилизације: Рашка, Косово и Метохија, Скопско–тетовска област*, Београд–Нови Сад 2012.
- Тешић Драган, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935–1939*, Београд 1997.
- Томашевић Јозо, *Ћетници у другом свјетском рату*, Zagreb, 1979.
- Томић Јаша, *Рат на Косову и Старој Србији 1912. године*, Нови Сад 1913.
- Туцовић Димитрије, *Србија и Арбанија, један прилог критици завојевачке политике српске буржоазије*, Београд 1914.
- Ђоровић Владимир, *Односи између Србије и Аустро–Угарске у XX веку*, Београд 1992. (прво издање, Београд 1936)
- Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, Beograd, 1962 (1), 1963 (2–3), 1964. (4–6)
- Фолић Милутин, *Комунистичка партија Југославије на Косову 1919–1941.*, Приштина 1987.
- Надри Али, *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu 1941–1945*, Beograd 1973.
- Нортнер В. Јакоб, *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Rijeka, 1972.
- Храбак Богумил, *Арбанашки упади и побуне на Косову и у Македонији од краја 1912. до краја 1915. године (Национално неразвијени и нејединствени Арбанаси као оруђе у рукама заинтересованих сила*, Врање 1988.
- Храбак Богумил, *Џемијет: организација муслимана Македоније, Косова, Метохије и Санџака: 1919–1928*, Београд, 2003.
- Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941–1945*, Beograd, 1964. (urednik Petar Brajović)
- Čulinović Ferdo, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Beograd 1970.
- Dželetović Ivanov Pavle, *21 SS divizija Skenderbeg*, Beograd 1987.
- Dželetović Ivanov Pavle, *Jevreji Kosova i Metohije*, Beograd 1988.
- Џелетовић Иванов Павле, *Качаци Косова и Метохије*, Београд 1990.

Целетовић Иванов Павле, *Балистички покрет 1939–1952, Масовност, сарадња са италијанским и немачким окупаторима и злочини над Србима*, Београд 2000.

Шкодрић Љубинка, *Министарство просвете и вера у Србију 1941–1944: судбина институције под окупацијом*, Београд 2009.

Škulić Milan, *Међународни кривични суд, надлежност и поступак*, Београд 2005.

научни часописи–тематски бројеви:

Vojnoistorijski glasnik 1–2/1994, Београд, тематски број: Злочини, genocid, holokaust u modernoj istoriji

Vojnoistorijski glasnik 1/1995, Београд, тематски број: Други светски рат и Југославија
Istorija XX veka, 1–2/1992, Београд, тематски број о југословенским границама

чланци и расправе:

Avramovski Živko, „Nemačko–italijanske suprotnosti zbog Kosovske Mitrovice 1941–1943. godine“, *Kosovo*, 1, Priština, 1972.

Аврамовски Живко, „Прилог питању италијанско–албанске иредентистичке пропаганде на Косову и Метохији у време Минхенске кризе и окупације Албаније“, *Историјски гласник*, 2–3, Београд 1964.

Avramovski Živko, „Problem Albanije u jugoslovensko–italijanskom sporazumu od 25. marta 1937“, *Historijski pregled*, Zagreb 1/1963.

Avramovski Živko, „Treći Reich i `Velika Albanija` posle kapitulacije Italije (1943–1944)“, *Radovi*, Zagreb 1976.

Алексић Драган, „Површина и број становника на подручју војноуправног команданта Србије“, *Токови историје*, 1–4/1999, Београд

Антонијевић Ненад, „Албански злочини над Србима у италијанској окупационој зони на Косову и Метохији у Другом светском рату“, Зборник радова са научног скупа, *Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља*, Београд 2005.

Антонијевић Ненад, „Положај и страдање Срба на Косову и Метохији 1878–1912, Београд“, 2007. рад у рукопису, за стицање стручног звања кустоса, Народни музеј, Београд

Антонијевић Ненад, „Холокауст на Косову и Метохији и његов контекст“, *Израелско–српска научна размена у проучавању холокауста*, Зборник радова са научног скупа, Јерусалим –Јад Вашем, 15–20. јун 2006, Годишњак Музеја жртва геноцида–тематски број, Музеј жртва геноцида, Београд 2008.

Antonovski Ivan, „Formiranje i razvoj jedinica i ustanova NOV na Kosovu i Metohiji u toku NOR–a 1941–1945“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1/1972, Београд

Апостолски, М., Христов А., Терзиоски Р., „Положбата на окупирана Македонија во Втората светска војна 1941–1945“, *Гласник на Институтот за национална историја Скопје*, год. VII, бр. 1, 1963.

Балугџић Живојин, „Кад се стварала Албанија“, *Српски књижевни гласник*, 52 (1937), Београд 1937.

Батаковић Т. Душан, „Ахмед–бег Зогу и Србија“, *Србија 1917*, Београд 1982.

Батаковић Т. Душан, „Есад–паша Топтани и Србија 1915. године“, *Србија 1915*, Београд 1986.

Borozan Ђорђе, „Albanci u Jugoslaviji u Drugome svjetskom ratu“, *Dijalog poujesničara–istoričara* 3, Реčј 12.–14. маја 2000, Загреб 2001.

Борозан Ђорђе, »Косово и Метохија у границама протектората Велика Албанија 1941–1944«, Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878–2000, Београд 2001.

Борозан Ђорђе, „Ратне операције на фронту према Албанији и у Македонији током Априлског рата 1941“, *Војно дело*, 1996/2, Београд

Brauning Kristofer, „Коначно решење у Србији – Јуденлагер на Сајмишту – Студија случаја“, Јеврејски историјски музеј, *Zbornik 6, Studije, arhivska i memoarska građa o istoriji Jevreja u Beogradu*, Београд 1992.

Vavić Milorad, „Kvislinške i kolaboracionističke snage na Kosovu i u Metohiji 1941–1945“, *Vojnoistorijski glasnik*, број 1, Београд, 1985.

Vavić Milorad, „Kosovski Jevreji za vreme okupacije“, *Obeležja*, br. 5, Приштина 1983.

Vavić Milorad, „Kosovskomitrovački zatvor za vreme nemačke okupacije“, *Kosovo*, 7, Приштина, 1975.

Vavić Milorad, „Stradanje Kosovskomitrovačkih Jevreja 1941. i 1942. godine“, *Kosovo*, 7, Приштина, 1975.

Вајс Алберт, „Рад комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача“, *Анали Правног факултета*, број 1, 1961, Београд

Veljanovski Novica, „Zakonodavstvo Bugarske 1941 – 1944 kao sredstvo za sprovođenje okupacionih ciljeva na Kosovu“, *Kosovo*, 7, Приштина 1978.

Vinaver Vuk, „Fašizam i jugoslovensko–albanski odnosi na početku drugog svetskog rata“, *Istorijski zapisi*, XXIII, 1–2, Titograd 1970.

Глишић Венцеслав, „Албанизација Косова и Метохије“, *Срби и Албанци у XX веку*, САНУ, научни скупови књига LXI, одељење историјских наука, књига 20, Београд 1991.

Drljević Savo, „Kontrarevolucija na Kosovu i Metohiji i zavođenje Vojne uprave februara 1945“, zbornik radova sa naučnog skupa: *Za pobjedu i slobodu*, књига 9, *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije, Učesnici govore*, Београд 1986.

Drljević Savo, „Kontrarevolucija na Kosovu i Metohiji–zavođenje vojne uprave februara 1945. godine“, *Istorijski zapisi*, 4/1986, Titograd 1986.

Živković Nikola, „Jugosloveni u fašističkim logorima u Drugom svjetskom ratu“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1/1995, Београд 1995. (tema broja: Други свјетски рат и Југославија)

Животић Ж. Александар, „Апис на Косову 1912. године“, *Војноисторијски гласник*, број 1–2 (2005), Београд

Ivanovski Vlado, „Savetovanje u Stolicama i stanje u Vardarskoj Makedoniji septembra 1941. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 1, 1977., Београд

Ivetić Velimir, „Kapitulacija Italije i razoružavanje italijanskih oružanih snaga u Jugoslaviji 1943“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1/1984, Београд

Исић Момчило, „Од Србије до Србије“, *Срби и Југославија, држава, друштво, политика*, Београд, 2007.

Jakšić Razvigor, „Aprilski rat i fašistička okupacija Ibarskog Kolašina 1941–1944. godine“, *Kosovo*, 7, Priština, 1978.

Jaњетовић Зоран, „Границе немачке окупационе зоне у Србији 1941–1944“; доступно на сајту: www.gi.sanu.ac.rs (приступљено сајту 19. 01. 2015.)

Jovićević Pavle, „Narodnooslobodilački odbori na Kosovu i Metohiji i odjeci II zasedanja AVNOJ–a“, *Vojnoistorijski glasnik*, Београд, број 6/1963.

Лазих Д. Милан, „Злочини и геноцид Шиптара над косметским Србима 1941–1945“, Зборник радова са научног скупа, *Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља*, Београд 22.–23. април 2003, Београд 2005.

Latas, Branko, „Pokušaj Britanaca da četnike DM pokrenu u akciju protiv Nemaca na Kosovu 1943–1944“, *Kosovo* 4, Priština 1975.

Микић Ђорђе, „Албанци и Србија у балканским ратовима“, *Историјски гласник*, 1–2 (1986), Београд

Miletić Antun, „Kosovo iz aspekta okupacione uprave Vermahta u Srbiji (1941–1944)“, *Kosovo*, 4, Priština, 1975.

Miletić Antun, „Prilog proučavanju nemačkog sistema komandovanja i okupacionih snaga na jugoslovenskom ratištu u 1942. godini“, *Vojnoistorijski glasnik*, број 1, 1974, Београд

Милојевић Момир, „Оснивање међународног кривичног суда“, *Међународна кривичноправна питања и Хашки трибунал*, Београд, 1997.

Николић Коста, „Комунистичка партија Југославије и албанско питање 1941–1944“, *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878–2000.*, Београд 2001.

Павловић Александар, „Просторни распоред Срба и Црногораца колонизованих на Косово и Метохију у периоду између 1918. и 1941. године“, *Баштина*, 2008, бр. 24, Приштина–Лепосавић

Павловић Момчило, „Косово и Метохија и Албанци (Шиптари) у Србији и Југославији 1944–1948“, *Историја XX века*, Београд, 1998.

Petrović, Dragoljub, „Četnička organizacija Koste Pećanca u okupiranoj Srbiji do početka oktobra 1941.“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2/1968.

Роповић Ћедомир, „Rad organizacije `Ujedinjenje ili smrt` – pripreme za Balkanski rat“, *Nova Evropa*, 5 (1927), Београд

Redžepagić, Jašar, „Školstvo u Kosovskoj Mitrovici i okolini u godinama okupacije (1941–1944)“, *Kosovo*, 7, Priština 1978.

Станковић Ђ. Ђорђе, „Никола Пашић и стварање албанске државе“, *Марксистичка мисао*, 3, Београд 1985.

Надри Али, „Konsolidacija Komunističke partije Jugoslavije na Kosovu u periodu 1937–1941. godine“, *Tokovi revolucije*, Београд 1971.

Надри Али, „Okupacioni sistem na Kosovu i Metohiji 1941–1944“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, број 2, 1965.

Надри Али, „Okupacioni sistem u Đakovici i okolini“, *Kosovo*, 7, Priština, 1978.

Надри Али, „Politika narodnog fronta i aprilski odbrambeni rat 1941. godine na Kosovu i Metohiji“, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini*, 5, Priština 1969.

Надри Али, Аврамовски Живко, Вавић Милорад, „Okupacioni sistem u Kosovskoj Mitrovici i okolini“, *Kosovo*, 7, Priština, 1978.

Hrabak Bogumil, „Elaborat srpskog ministarstva inostranih dela o pripremama srpske okupacije severne Albanije 1915. godine“, *Godišnjak Arhiva Kosova*, Priština, II–III (1966–1967)

Храбак Богумил, „Муслимани северне Албаније и Србија уочи избијања рата 1914“, *Зборник за историју Матице српске*, 22 (1980), Нови Сад 1980.

Hrabak Bogumil, „Reokupacija oblasti srpske i crnogorske države sa arbanaškom većinom stanovništva i stav Arbanasa prema novoj uspostavljenoj vlasti u jesen 1918.“, *Gjurmime albanologjike*, Prishtinë/ Priština 1969.

Храбак Богумил, „Стање на српско–албанској граници и побуна Арбанаса на Косову и Македонији“, *Србија 1915.*, Београд 1986.

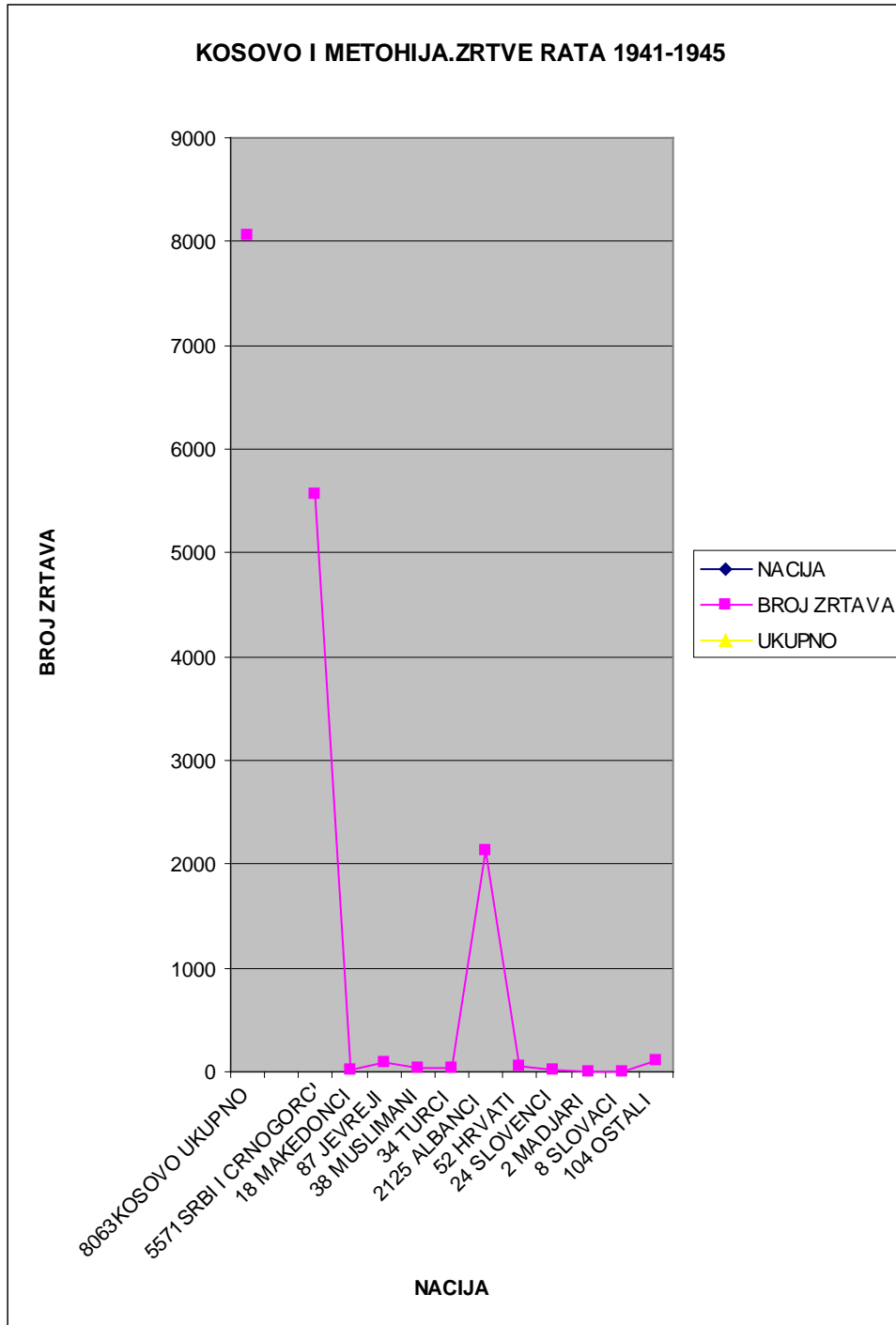
Храбак Богумил, „Учешће становништва Србије у протеривању окупатора октобра 1918“, *Историјски гласник*, 3–4 (1958), Београд 1958.

Христов Александар, „Скопскиот партизански одред во полицијско–судските документи на окупаторот“, *Скопје во НОВ 1941.*, Скопје, 1973.

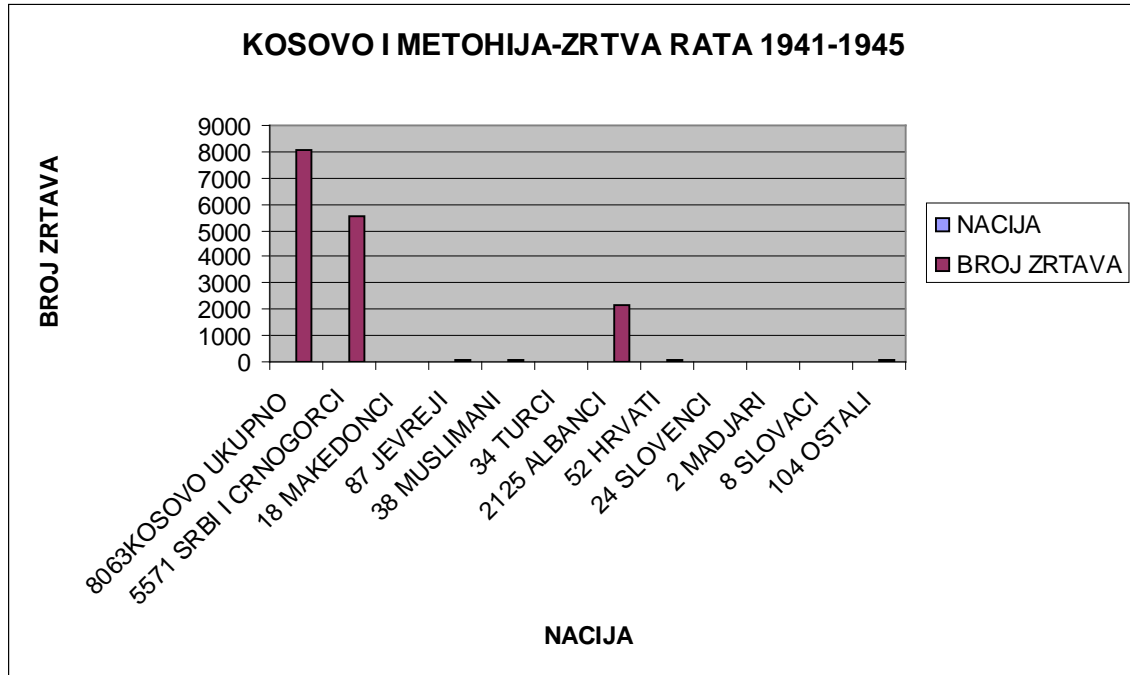
Colić, Mladen, *Četničke oružane formacije na Kosovu*, Kosovo, 2/73, Priština 1973.

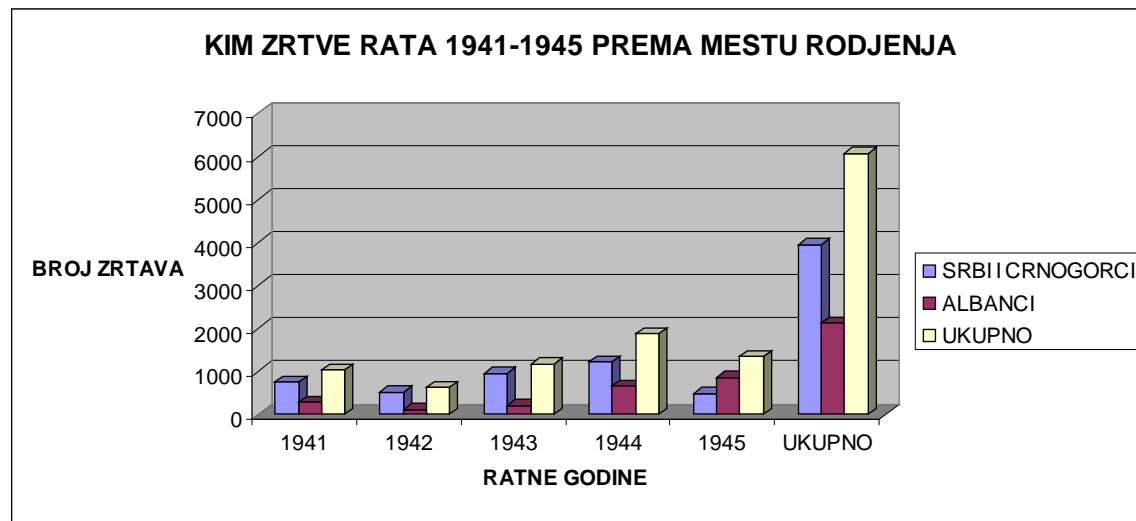
Шкодрић Љубинка, Марковић Златибор, „Једно сведочанство о логору у Пећину у Албанији 1941. године“, *Војноисторијски гласник* 1–2/2003., Београд 2003.

Prilog broj 1: Kosovo i Metohija, žrtve prema mestu prebivališta

Prilog broj 2: Kosovo i Metohija, žrtve prema mestu prebivališta

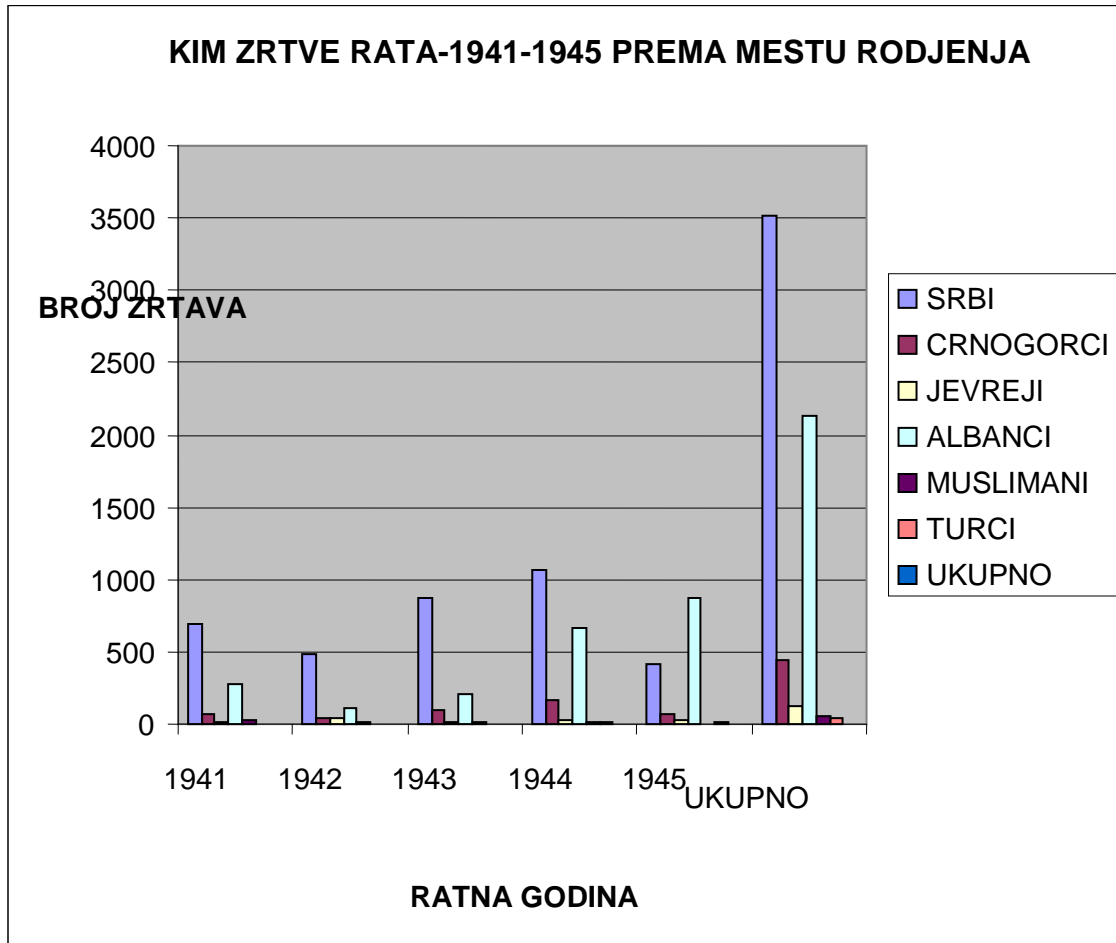

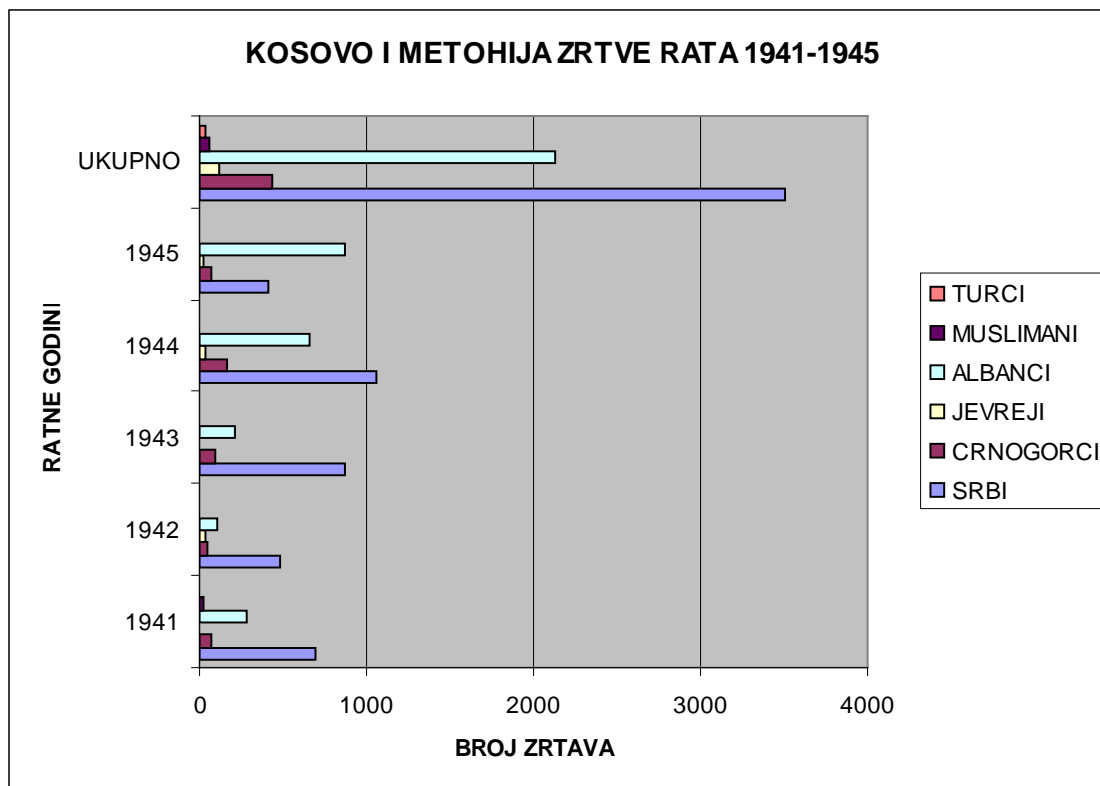
NAROD	SRBI I CRNOGORCI	ALBANCI	UKUPNO
1941	756	283	1039
1942	522	110	632
1943	962	213	1175
1944	1225	658	1883
1945	481	868	1349
UKUPNO	3946	2132	6078

Prilog broj 3

Prilog broj 4:

UKUPNO	1941	1942	1943	1944	1945	UKUPNO
SRBI	691	480	870	1059	410	3510
CRNOGORCI	65	42	92	166	71	436
JEVREJI	14	40	11	33	22	120
ALBANCI	283	110	213	658	868	2132
MUSLIMANI	25	8	9	10	6	58
TURCI	5	4	5	11	13	38

UKUPNO	1941	1942	1943	1944	1945	UKUPNO
SRBI	691	480	870	1059	410	3510
CRNOGORCI	65	42	92	166	71	436
JEVREJI	14	40	11	33	22	120
ALBANCI	283	110	213	658	868	2132
MUSLIMANI	25	8	9	10	6	58
TURCI	5	4	5	11	13	38

PREMA MESTU RODJENJA

Prilog broj 5

Биографија аутора

Ненад Антонијевић је рођен 4. новембра 1969. године у Београду. Дипломирао је 29. маја 1995. на катедри за Историју Југославије, на Филозофском факултету у Београду, одбранивши рад: „*Часопис 'Српска сцена' као извор за позоришни живот 1941 – 1944*“, са оценом 9,67. Средња оцена током основних студија била је 8, 36. Радио је као професор историје у X београдској гимназији (1995/6). Од 1. марта 1996. ради у Музеју жртава геноцида. Јуна 2008. године стекао је звање виши кустос. Објавио је више научних чланака, докумената и приказа и учествовао на више домаћих и међународних научних скупова (Дијалози српских и хрватских историчара, научни скуп „Израелско – српска научна размена у проучавању холокауста“ у музеју Јад Вашем у Јерусалиму, „Музеји као места помирења“–8. колоквијум Међународне асоцијације историјских музеја у Београду). Сарадник је Центра „Симон Визентал“ из Јерусалима на прикупљању архивске документације на случајевима ратних злочинаца: Динко Шакић, Нада Шакић, Иво Ројница, Шандор Кепиро. Завршио је семинар Међународне школе за студије холокауста у музеју Јад Вашем у Јерусалиму јануара 2008. Објавио је књигу: „Албански злочини над Србима на Косову и Метохији у Другом светском рату – Документа“, која је до сада публикована у два издања. (2004. и 2009). Аутор је или коаутор 12 изложби Музеја жртава геноцида. Уредник је четири издања Музеја жртава геноцида (библиотека “Сведочанства”). Од марта 2012. је секретар Секције историчара Музејског друштва Србије. Од новембра 2013. године члан је Надзорног одбора Музеја жртава геноцида.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а

Ненад Антонијевић

број уписа 93/ИС (5i070093)

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Ратни злочини на Косову и Метохији 1941-1945. године

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, _____

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Ненад Антонијевић

Број уписа 93/ИС (5i070093)

Студијски програм Историја југословенске државе и друштва

Наслов рада Ратни злочини на Косову и Метохији 1941-1945. године

Ментор редовни професор др Љубодраг Димић

Потписани Ненад Антонијевић

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, _____

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Ратни злочини на Косову и Метохији 1941-1945. године

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, _____

1. Ауторство - Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. Ауторство – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.